

यदा यदा ऽ धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्याग्य साधून् विनाशाय च हुन्क्ताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युग युगे ॥

નિવેદન

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના ભાષ્યાર્થ સાથેની ભગવદ્ગીતા ગુજરાતી જનતા સમક્ષ મૂકતાં અમને આનંદ થાય છે. નાની ચૂટકા કદની ગીતાઓની અત્યાર મુદ્દીમાં ૩,૬૧,૫૦૦ પ્રતો પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એ સિવાય પુરુષાર્થબોધિની ગીતા, રાનેશ્વરી ગીતા, પંચરત્ન ગીતા, જ્ઞાનસત્ર ગીતા, નીલકંઠી ગીતા તથા માત્ર સંસ્કૃતમાં-એમ શુદ્ધશુદ્ધ પ્રકારની ઘણી ગીતાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

શુદ્ધશુદ્ધ જે ત્રણ રચનાઓથી શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના ભાષ્યાર્થ સાથેની ગીતા પ્રસિદ્ધ થયેલી, તે ઘણાં વર્ષોથી અપ્રાપ્ય હતી; એટલે એ તરફ દ્રેશી મંડળનું ધ્યાન ખેંચાતાં આ ભાષ્યાર્થ નવેસરથી તૈયાર કરાવીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

જડ, અનાર્થ અને વામમાર્ગી સંપ્રદાયોનું જોર તોડીને શુદ્ધ સનાતન ધર્મનો ફરી ઉદય કરનાર જગદ્ગુરુ શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે (૧) બ્રહ્મસૂત્ર, (૨) ગીતા અને (૩) ઉપનિષદો, એમ પ્રચ્છાનત્રયી ઉપર ભાષ્યો કરેલાં છે. તે પૈકી ભગવદ્ગીતા ઉપરનું ભાષ્ય ઘણું મોટું ગણાય છે. મુંબઈના ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી આ ૬ નવ સંસ્કૃત ટીકાઓ સાથેની ગીતા અહાર પડી છે. એમાં શ્રીમત્ શંકરાચાર્યની ટીકાનો પણ સમાવેશ કરેલો છે.

શ્રીવશ્લભાષ્યાર્થ, શ્રીરામાનુજભાષ્યાર્થ વગેરે મહાન આચાર્યોએ પણ શ્રીશંકરાચાર્યના ભગવદ્ગીતા ઉપરના બધા જ અર્થો કબૂલ કરીને અદ્વૈતને વિજ્ઞાન અર્થમાં ઘટાવી વિશિષ્ટાદ્વૈત અથવા તો બકિતમાર્ગનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આમ છતાં છેલ્લાં હજારેક વર્ષમાં શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય જેવી જ્ઞાનપ્રતિભા સંપન્ન કોઈ બીજી વ્યક્તિ આ દેશમાં પેદા થઈ નથી.

ગીતાનો દિવ્ય સંદેશ કોઈ એક જાતિ કે ધર્મોત્તુયાથી માટે નથી; પરંતુ તેના અમૂલ્ય ઉપદેશ સારાથે વિશ્વ માટે છે. આ મંચરત્નમાં એ વિશેષતા જોવામાં આવે છે, કે તેમાં મનુષ્ય માટેનો હિંમત આદર્શ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે; અને તેને મેળવવા માટેનું સરળમાં સરળ સાધન પણ બતાવ્યું છે. આ સાતસો શ્લોકની નાની એવી ગીતાને કામધેનુ અને કલ્પવૃક્ષની ઉપમા આપી છે. મહાત્માઓએ આના પર બાહ્ય રચી આચાર્ય-પદવી મેળવી છે. અને

અનેક દીકાકારોએ પોતાની છુદ્દિને ગીતાડી કસોટી પર કસીને પંડિત અને જ્ઞાનીની દુર્લભ ખ્યાતિ મેળવી છે; તેમ જ લોકોને જ્ઞાનચક્ષુ આપીને ગીતાના તત્ત્વને મેળવવામાં ઘણી જ સહાયતા કરી છે. વિદ્વાનો પરમ લાભ એ ગીતાનું રહસ્ય જાણવામાં છે.

અમ્માણીઓએ તો આ પુસ્તક વાંચવું જ જોઈએ. ઉપનિષદોમાંથી જરૂરી હવું એટલું બધું જ દોહીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાડીપે જમતને આપ્યું છે; અને તેમાં જે સમજવા જેવું છે, તે બધું જ આ મહાન આચાર્યે પોતાના બાખ્યમાં સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે.

મનુષ્યે સ્વકર્મમાં નિષ્કામભાવે પ્રવૃત્ત થઈ ચિત્તશુદ્ધિ કરવી જોઈએ. ફળની આકાંક્ષા છોડી કર્મ કરવું એ જ ચિત્તશુદ્ધિનો ઉપાય છે ત્યાંસુધી ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી, ત્યાંસુધી વિનાશિજ્ઞાસાએ મોક્ષપ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. પછી વિવેક-વિચાર થાય છે. વિવેકનો અર્થ છે નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો ભેદ મમજ્ઞાનો તે. સંસારના સઘળા પદાર્થો અનિત્ય છે. કેવળ આત્મા જ એ પદાર્થોથી જુદો તથા નિત્ય છે; એવો અનુભવ થવાથી વિવેકમાં દૃઢતા થાય છે અને દૃઢ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. લૌકિક અને પારલૌકિક મુખ્ય તથા ભોગો પ્રત્યે વિરક્તિ વગર દૃઢ વૈરાગ્ય થતો નથી. અનિત્ય વસ્તુઓમાં વૈરાગ્ય એ જ મોક્ષનું પહેલું કારણ છે, અને એનાથી રમ, દમ, તિતિશા અને કર્મત્યાગ સંભવે છે. પછીથી મોક્ષનું મુખ્ય કારણ જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. વિશુદ્ધ જ્ઞાન સિવાય કદી પણ મોક્ષ મળતો નથી.

न योगेन न सांख्येन कर्मणा नो न विद्यया।

ब्रह्मात्मकबोधेन मोक्षः सिध्यति नान्यथा॥

અર્થાત્ યોગથી, સાંખ્યથી, કર્મથી અને વિદ્યાથી મોક્ષ થતો નથી; પરંતુ બ્રહ્મનો બોધ થવાથી જ મોક્ષ મળે છે.

જે સાધનોનું ફળ અનિત્ય છે, તે મોક્ષનું કારણ બની શકતાં નથી. જ્ઞાત્રાત્મા-પરમાત્માના અભેદનું જ્ઞાન એ જ મોક્ષનું સ્વરૂપ છે. ‘અને એક સ્વરૂપ છે.’ એ જ્ઞાનનું નામ જ મોક્ષ છે.

ભગવાન શંકરાચાર્ય નિવૃત્તિમાર્ગના ઉપદેશ છે અને એમણે ગીતાએ નિવૃત્તિમાર્ગને પ્રતિપાદન કરનારા મહાન અથ તરીકે માનેલાં છે. કર્મ અથવા પ્રવૃત્તિમાર્ગને તેઓ ચિત્તશુદ્ધિ માટે આવશ્યક સમજે છે. એટલા માટે તેઓ સર્વને સંન્યામના અધિકારી માનતા નથી. સાચો સંન્યાસ અર્થાત્ વિદ્ય-સંન્યાસ એ જ છે, કે જેમાં મનુષ્ય કોઈ પણ વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો સિવાય, જેવી રીતે

પાછી ગમેલું ફળ વ્રજ પરથી પોતાની મેળે નીચે પડી જાય છે તેવી રીતે તે સંસારથી મર્વયા અલિપ્ત રહે છે.

જડવાદની જણાતી પ્રભુતાને પરિણામે ધર્મ અને સંસ્કારનો નાશ અજ્ઞાનતાથી થઈ રહ્યો હોય એવું દેખાય છે. આમ છતાં બીજી બાજુ દુનિયાના વિચારકોને હવે એ સ્પષ્ટ મમનના લાગ્યું છે, કે સાત્ત્વ, નીતિ અને શુદ્ધ જ્ઞાનના પાયાવગરનો સમાજ ટકી શકે તેમ નથી. આપણી રાષ્ટ્રીય સરકારે પણ ‘સત્યમેવ જયતે’નો મુદ્રાલેખ સ્વીકાર્યો છે. આયમતા અને બિગતા યુગના સંધિકાળમાં મમાજરચનાનું પરિવર્તન આવશ્યક બને છે. આવા જ એક યુગપરિવર્તનના સંધિકાળના આજના યુગમાં, ભગવદ્ગીતા જેવો જગતમાન્ય ગ્રંથ અને તેની ઉપરનો જગદ્ગુરુ શકરાચાર્યનો ભાષ્યાર્થ—જે ત્રીમેક વર્ષ થયા મળ્યો ન હતો તે—ગુજરાતી વાચકો સમક્ષ રજૂ કરતા અમને આનંદ થાય છે. આ ગ્રંથના પ્રકાગનથી આ સરથાના સ્થાપક સ્વર્ગ ભિક્ષુ અખ ડાનંદજીને દ્રુટીઓ તરફથી એક વધુ ભાવભીની પ્રેમાર્જલિ અર્પાઈ હોય તેવો અમને ભાસ થાય છે.

આ સરથા તરફથી અગાઉ પ્રકટ થયેલ ‘સાધ્યાખ્યા’નું ઉત્કૃષ્ટ ઝવનચરિત્ર લખનાર થી, વામનરાવ પ્રાણુગોવિંદ પટેલ, કે જેઓ આધ્યાત્મિક વિષયના મોટા અભ્યાસી છે, તેમણે અચાગ મહેનત લઈને આ ભાષ્યનો સરળ અનુવાદ કરી આપ્યો છે, તે માટે દ્રુટીઓ તરફથી તેમને ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે.

મુબઈ,
તા. ૧-૮-૪૯ }

સર્વ સાહિત્ય મુદ્રણાલય દ્રુટના દ્રુટીઓ વતી
મણુ સુએદાર (પ્રમુખ)

ઉપોદ્ધાત

ૐ નારાયણઃ પરોઽવ્યક્તાદણ્ડમવ્યક્તસંભવમ્ ।

અણ્ડસ્યાન્તસ્તિવમે લોકાઃ સપ્તદ્વીપા ચ મેદિની ॥

[માયાથી સર્વ સૃષ્ટિ તથા પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ છે, માયામાં સર્વ છે; પરંતુ નારાયણુ તેથી પર છે.]

આદિ પુરુષ નારાયણુ અવ્યક્તથી-માયાથી અતીત છે, માયાથી નિર્લેપ છે. આ પ્રજ્ઞાંડ અવ્યક્તથી-માયાથી ઉત્પન્ન થયું છે. એ પ્રજ્ઞાંડ-પ્રજ્ઞસ્વરૂપી ઈંડાંની અંદર આ લોકો સર્વ સૃષ્ટિઓ^૧ તથા સાત^૨ દ્વીપવાળી પૃથ્વી છે.

[આ વર્ણનથી આચાર્યશ્રીએ શ્રીભગવાન નારાયણુનું સ્મરણ કરી મંગળાચરણ કર્યું છે, જેથી સર્વ વિદ્યોની શાંતિ અને ઇષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે.]

ભાષ્યાર્થઃ : આ નારાયણુભગવાને આ જગત રમ્યું; પછી તે આદ્ય રાખવાની-ટકાવી રાખવાની ઇચ્છાવાળા ભગવાને પહેલાં મરીમિ વગેરે પ્રજાપતિઓને ઉત્પન્ન કરી તેમની પાસે વેદોક્ત પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મ^૩ (કર્મયોગ) લેવડાવ્યો-મૂલ્ય કરાવ્યો.

ત્યારબાદ એમનાથી જુદા, ખીજા પ્રકારના સનક, સનન્દન વગેરે ઋષિઓને ઉત્પન્ન કરી તેમની પાસે ગાનવૈરાગ્યનો નિવૃત્તિરૂપ ધર્મ^૪ મૂલ્ય કરાવ્યો-સ્વીકારાવ્યો.

આ રીતે જગત-સ્થિતિના કારણરૂપ, જગત ટકાવવામાં કારણરૂપ આધાર, બે પ્રકારના વેદોક્ત ધર્મ છે. એક પ્રવૃત્તિરૂપ અને બીજો નિવૃત્તિરૂપ. પ્રાણીઓની ચડતી તેમ જ મોક્ષનું જે ખરેખરું કારણ આ ધર્મ છે તે ધર્મ

૧ સૃષ્ટિઓ ચોદ માનવામાં આવી છે. સાત ઉપરની અને સાત નીચેની. ઉપરની તથા નીચેની સૃષ્ટિનાં નામો મહોદઃ, જલલોક, સ્વર્લોક (સ્વર્ગલોક), મહર્લોક, જનલોક, તપલોક અને સત્યલોક; નીચેની-અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, રસાતલ, મહાતલ અને પાતાલ.

૨ સાત દ્વીપો (વિદ્યો)નાં નામ-જંબુ, પ્લક્ષ, શાલમલિ, કુશ, કૌશ, શાક અને પુન્ડર.

બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણોશ્રમીઓએ બહુ લાંબા કાળ સુધી પાળ્યો. પછી એ ધર્મનાં અનુષ્ઠાન-આચરણ કરનારામાં કામના ઉત્પત્તિ થવાથી તે ધર્મોચરણ તથા તે ધર્મ દ્વારા વિજ્ઞાન મેળવવાના ખરા હેતુ છોડી દેવામાં આવ્યા; તેથી એ ખરા ધર્મ અધર્મથી પાછો હજ્યો-અધર્મ વધતો ગયો; અને તેથી જગતને ચક્રાવવાની-પરિપાલન કરવાની ઇચ્છાવાળા તે આદિકર્તા નારાયણ વિષ્ણુભગવાન જગતના આ પૃથ્વીના-અહના એટલે અહતવના (જૂદેવા, બ્રાહ્મણોના-બ્રાહ્મણ-પણના) રક્ષણ માટે શ્રીવાસુદેવના અંશથી શ્રીદેવકીમાં શ્રીકૃષ્ણરૂપે ઉત્પન્ન થયા. (શ્રીકૃષ્ણ બન્યા.) એ હેતુથી કે બ્રાહ્મણપણના રક્ષણથી વૈદિકધર્મનું તથા તેને અધીન સર્વવર્ણોશ્રમધર્મબેદ છે તેનું રક્ષણ થાય.

જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ, બળ, વીર્ય અને તેજથી સદા સંપન્ન તે આ વિષ્ણુભગવાને પોતાની ત્રણ ગુણવાળી વૈષ્ણવી માયાને તાણે કરી-વશ કરી, પોતે અજન્મા, અવિનાશી, સર્વ જૂત-પ્રાણીમાત્રના ઈશ્વર, નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવવાળા છે; છતાં તે પોતાની માયાથી જાણે કે પોતે જન્મીને (જન્મા હોય અને જાણે કે) લોકો પર અનુગ્રહ કરતા હોય એમ દેખાય છે. પોતાને જો કે કાંઈ પણ પ્રયોજન (એ માટે કાંઈ) નથી છતાં લોકો તરફ અનુકંપા, દયાની લાગણીને લીધે શોકમોહના મહાન સાગરમાં ડૂબેલા અનુન-ને બંને પ્રકારનો-અવૃત્તિનિવૃત્તિ-વૈદિકધર્મ ઉપદેશ્યો; એમાં એ આરાય હતો કે (અનુન જેવા) અધિક ગુણવાળાએ સ્વીકારેલો અને આચરેલો ધર્મ પ્રચાર પામે. તે ધર્મ ભગવાને જે પ્રકારે ઉપદેશ્યો તેવો ને તેવો જ સર્વજ્ઞ આ રીતે જગત-ચિત્તિના કારણરૂપ, સર્વજ્ઞ વેદબ્યાસભગવાને આ રીતે શ્રીગીતા નામનો શાસ્ત્રમંથ સાતસો શ્લોકથી મૂંઝ્યો-રચ્યો છે.

આ ગીતાશાસ્ત્ર સમસ્ત વેદના અર્થના સારનો સંગ્રહ હોઈ સમજવા માટે કઠણ છે. તેને અર્થ સ્પષ્ટ કરવા અનેક પુરુષોએ પદ્મજેદ, પદાર્થ, વાક્ય, વાક્યાર્થનાં ન્યાયપૂર્વક વિવેચન કર્યો છે; છતાં અનેક પ્રકારના અત્યંત વિરુદ્ધ અર્થમાં સામાન્ય લોકો તે અર્થ સમજતા જણાય છે; તેથી હું તેના વાસ્તવિક અર્થ નિશ્ચિત કરવાને-સ્પષ્ટ કરવાને દૂંકમાં વિવરણ કરીશ.

ગીતાશાસ્ત્રનું પ્રયોજન સક્ષેપમાં (કહીએ તો) નિઃશ્રેયસ, પરમ કલ્યાણ, મુક્તિ છે; હેતુ, ઉદ્દેશ તથા કામનાવાળા મંસારની તદ્દન શાંતિ (કરવાવાળા) છે. અર્થાત્ ગીતાશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે પરમ કલ્યાણ, મુક્તિ, મંસારનો તેના અવિદ્યારૂપી કારણ સહિત સમૂહો નાશ. એ પ્રયોજન સર્વ-કર્મ-સંન્યાસ-પૂર્વક આત્મજ્ઞાન નિઘાટપ ધર્મનાં અનુષ્ઠાન-આચરણ-પાલનથી સિદ્ધ થાય છે; ગીતાના અર્થરૂપ આ જ ધર્મને ઉદ્દેશીને-અક્ષમાં રાખીને ભગવાને પોતે

અનુગીતા(આશ્વમેધિક પર્વ-૧૬-૧૨)માં કહ્યું છે: 'અહાપદને જાણવા માટે તે જ ધર્મ પૂર્ણ છે, સર્વ રીતે પૂરતો છે.' વળી એમાં જ બીજે સ્થળે (આશ્વ. ૪૪-૨૬) કહ્યું છે 'જે કર્તાનું પણ ચિંતન કર્યા સિવાય એક આસને બેસી બોલ્યાઆત્મા વિના મૌન ધર્મ જગદધાર, એક અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં લીન-તટ્કીન રહે છે તે નથી ધર્મી, નથી અધર્મી; તેને નથી શુભ, નથી અશુભ.'

વળી એમ પણ કહ્યું છે કે જ્ઞાનનું લક્ષણ (ચિહ્ન) સંન્યાસ છે; અને અહીં ગીતાશાસ્ત્રમાં પણ છેવટે અર્જુનને કહ્યું છે કે, 'બધા ધર્મો છોડી એક મારે જ શરણ આપ.' (અ. ૧૮ શ્લોક ૬૬) સાંસારિક અબ્યુદય-હિનનિ, આત્માદી-માટે પ્રવૃત્તિલક્ષણવાળો ધર્મ, વર્ણ તથા આશ્રમને લક્ષમાં રાખી કહ્યો છે અને તે દેવાદિ સ્થાનની-સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરી આપવામાં કારણભૂત છે; છતાં જો તેનું અનુજ્ઞાન ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કામનારહિત ધર્મ કરવામાં આવે તો તે સત્ત્વશુદ્ધિ, અંતઃકરણશુદ્ધિ, કે ચિત્તશુદ્ધિ કરે છે. એવી રીતે શુદ્ધ થયેલ ચિત્ત કે અંતઃકરણ, પુરુષને જ્ઞાનનિજાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે અને તે દ્વારા ચતુર્થ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ મારફત આ પ્રવૃત્તિ ધર્મ, નિઃશ્વેસ, પરમ કલ્યાણ કે મોક્ષનું (પરંપરાથી) કારણ બને છે; અને (એ જ અર્થને લક્ષમાં રાખી) ભગવાન આજળ કહેશે, સર્વકર્મો બ્રહ્માર્પણ કરી (૫-૧૦) યોગીજનો આસક્તિ છોડી આત્મશુદ્ધિ માટે કર્યો કરે છે. (૫-૧૧)

પરમ કલ્યાણ મોક્ષના પ્રયોજનવાળા આ બે પ્રકારના ધર્મને તથા વાસુદેવ નામના પરબ્રહ્મ પરમાર્થ તત્ત્વને વિશેષરૂપે પ્રકટ કરતું આ ગીતાશાસ્ત્ર અસાધારણ પ્રયોજન, મેળંધ તથા વિષયવાળું છે. માટે આ ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ જાણ્યાથી સર્વ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તેના વિવરણનો પ્રયત્ન હું કરું છું.

ઇતિ શ્રીમત્પરમહંસ પરિબ્રાજ્ઞાચાર્ય ગોવિંદભગવાનના
પૂજ્યપાદ શિષ્ય શ્રીમત્ શંકરાચાર્યભગવાનકૃત
શ્રીમદ્ ગીતાભાષ્યનો ઉપોદ્ઘાત સંપૂર્ણ

શ્રીમદ્ગીતામાહાત્મ્ય

॥ શ્રીગણેશાય નમઃ ॥

ઘરોવાચ । શ્રીપૃથ્વીદેવીએ પૃથ્વ્ય :

ભગવન્પરમેશ્વર મક્તિરવ્યભિચારિણી ।

પ્રારબ્ધં ભુજ્યમાનસ્ય કથં ભવતિ હે પ્રભો ॥ ૧ ॥

હે ભગવન્ ! હે પરમેશ્વર ! હે પ્રભો ! આરબ્ધકર્મને ભોગવતા મનુષ્યને અસ્પષ્ટિત-એકનિષ્ઠ ભક્તિ કેવી રીતે થાય છે ? ૧

શ્રીવિષ્ણુરુવાચ । શ્રીવિષ્ણુભગવાન બોલ્યા :

પ્રારબ્ધં ભુજ્યમાનો હિ ગીતામ્યાસરતઃ સદા ।

સ મુક્તઃ સ સુખી લોકે કર્મણા નોપલિપ્યતે ॥ ૨ ॥

આરબ્ધને ભોગવતો જે મનુષ્ય સદા શ્રીગીતાના અભ્યાસમાં આસક્ત હોય છે, તે જ આ લોકમાં મુક્ત અને સુખી થાય છે અને કર્મથી તે લેપાતો નથી. ૨

મહાપાપાદિપાપાનિ ગીતાધ્યાનં કરોતિ ચેત્ ।

કચિત્સ્પર્શં ન કુર્વન્તિ નલિનીદલમંબુવત્ ॥ ૩ ॥

જેમ કમળના પાનને જળ સ્પર્શ કરતું નથી, તેમ શ્રીગીતાનું ધ્યાન જે કરે છે, તેને મહાપાપાદિ પાપો કદી સ્પર્શ કરતાં નથી. ૩

ગીતાયાઃ પુસ્તકં યત્ર યત્ર પાઠઃ પ્રવર્તતે ।

તત્ર સર્વાણિ તીર્થાણિ પ્રયાગાદીનિ તત્ર વૈ ॥ ૪ ॥

ત્યાં શ્રીગીતાનું પુસ્તક હોય અને ત્યાં (ગીતાનો) પાઠ ચાલુ રહે છે, ત્યાં પ્રયાગાદિ સર્વ તીર્થો રહે છે. ૪

સર્વે દેવાશ્ચ ઋષયો યોગિનઃ પન્નગાશ્ચ યે ।

ગોપાલવાલકૃષ્ણોઽપિ નારદધ્રુવપાર્ષદૈઃ ॥

સહાયો જાયતે શીઘ્રં યત્ર ગીતા પ્રવર્તતે ॥ ૫ ॥

ત્યાં શ્રીગીતા (નો પાઠ ચાલુ) રહે છે, ત્યાં સર્વ દેવો, ઋષિઓ, યોગીઓ, નાગો અને ગોપાલબાલ શ્રીકૃષ્ણ પણ નારદ, ધ્રુવ અને સર્વ પાર્ષદો સાથે જલદી સહાયક થાય છે. ૫

યત્ર ગીતાવિચારશ્ચ પઠનં પાઠનં શ્રુતમ્ ।

તત્રાહં નિશ્ચિતં પૃથ્વી નિવસામિ સર્દવ હિ ॥ ૬ ॥

જ્યાં શ્રીગીતાનો વિચાર, લણવું, લણાવવું કે શ્રવણ થાય છે, ત્યાં હે પૃથિવિ ! હું અવશ્ય સદાય વસું છું. ૬

ગીતાશ્રયેજ્ઞં તિષ્ઠામિ ગીતા મે ચોત્તમં ગૃહમ્ ।

ગીતાજ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય ત્રીંલોકાન્પાલયામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

હું શ્રીગીતાના આશ્રયે રહું છું, શ્રીગીતા મારું ઉત્તમ ઘર છે અને શ્રીગીતાના જ્ઞાનનો આશ્રય કરી હું ત્રણે લોકોનું પાલન કરું છું. ૭

ગીતા મે પરમા વિદ્યા બ્રહ્મરૂપા ન સંશયઃ ।

અર્ધમાત્રાક્ષરા નિત્યા સ્વનિર્વાચ્યપદાત્મિકા ॥ ૮ ॥

શ્રીગીતા એ અતિ અવર્ણનીય પદોવાળી, અવિનાશી, અર્ધમાત્રા-યુક્ત અક્ષરરૂપ, નિત્ય, પ્રદક્ષિણી અને પરમ-શ્રેષ્ઠ મારી વિદ્યા છે, એમાં સંશય નથી. ૮

ચિદાનંદેન કૃષ્ણેન પ્રોક્તા સ્વમુખતોઽર્જુનમ્ ।

વેદત્રયી પરાનંદા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનસંયુતા ॥ ૯ ॥

વળી તે ચિદાનંદ શ્રીકૃષ્ણે, પોતાના મુખથી અર્જુનને કહેલી, ત્રણ વેદરૂપ, પરમાનંદરૂપ અને તત્ત્વરૂપ પદાર્થના જ્ઞાનથી યુક્ત છે. ૯

યોઽષ્ટાદશજપો નિત્યં નરો નિશ્ચલમાનસઃ ।

જ્ઞાનસિદ્ધિં સ લભતે તતો યાતિ પરં પદમ્ ॥ ૧૦ ॥

જે મનુષ્ય સ્થિર મનવાળો થઈ નિત્ય શ્રીગીતાના અઠારે અધ્યાયનો જપ કરે છે, તે જ્ઞાનરૂપી સિદ્ધિ પામે છે અને પછી તે પરમ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦

પાઠેઽસમર્થઃ સંપૂર્ણે તતોઽર્ધં પાઠમાચરેત્ ।

તદા ગોદાનજં પુણ્યં લભતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૧૧ ॥

(જો) સંપૂર્ણ પાઠ કરવા અસમર્થ હોય, તો અર્ધો પાઠ કરે; તે પણ ગાયના દાનથી થતા પુણ્યને પામે છે, એમાં સંશય નથી. ૧૧

ત્રિમાગ પઠમાનસ્તુ ગંગાસ્નાનફલં લભેત્ ।

પઠંશ્ચ જપમાનસ્તુ સોમયાગફલં લભેત્ ॥ ૧૨ ॥

ત્રીજા ભાગનો પાઠ કરે, તો ગંગાસ્નાનનું ફળ પામે છે, અને છઠ્ઠા ભાગનો પાઠ કરે, તો તે સોમયાગનું ફળ પામે છે. ૧૨

एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः ।

सुलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ॥ १३ ॥

જે મનુષ્ય લક્ષિતયુક્ત થઈ નિત્ય એક અધ્યાયનો પણ પાઠ કરે છે, તે રુદ્રલોકને પામે છે અને ત્યાં (શિવજીને) ગણુ થઈ લાંબો કાળ વસે છે. ૧૩

અધ્યાયં શ્લોકપાદં વા નિત્યં યઃ પઠતે નરઃ ।

સ યાતિ નરતાં યાવન્મન્વંતરં વસુંધરે ॥ ૧૪ ॥

હિ પૃથિવ । જે મનુષ્ય નિત્ય એક અધ્યાય, એક શ્લોક અથવા શ્લોકના એક ચરણનો પાઠ કરે છે, તે મન્વંતર સુધી મનુષ્યપણાને પામે છે. ૧૪

ગીતાયાઃ શ્લોકદશકં સપ્ત પઞ્ચ ચતુષ્ટયમ્ ।

દ્વૌ ત્રીનેકં તદર્થં વા શ્લોકાનાં યઃ પઠન્નરઃ ॥ ૧૫ ॥

ચન્દ્રલોકમવામોતિ વર્ષાણામયુતં ધ્રુવમ્ ।

ગીતાપાઠસમાયુક્તો મૃતો માનુષતાં વ્રજેદ્ ॥ ૧૬ ॥

જે મનુષ્ય શ્રીગીતાના દશ, સાત, પાંચ, ચાર, ત્રણ, બે, એક કે અર્ધા શ્લોકનો પાઠ કરે છે, તે અવશ્ય દશ હજાર વર્ષ સુધી ચન્દ્રલોકને પામે છે. શ્રીગીતાના પાઠમાં જોડાઈને મરણ પામેલો મનુષ્ય, (પશુ આદિનો અધમ દેહ ન પામતા) મનુષ્યપણુ પામે છે. ૧૫, ૧૬

ગીતામ્યાસં પુનઃ કૃત્વા લભતે મુક્તિમુત્તમામ્ ।

ગીતેત્યુચારસંયુક્તો મિત્રમાણો ગતિ લમેત્ ॥ ૧૭ ॥

(અને ત્યાં) શ્રીગીતાનો ફરી અભ્યાસ કરી ઉત્તમ મુક્તિ પામે છે ‘શ્રીગીતા’ એવા ઉચ્ચાર સહિત જે મરે, તે સદ્ગતિ પામે છે. ૧૭

ગીતાર્થશ્રવણાસક્તો મહાપાપયુતોઽપિ વા ।

વૈકુઠં સમવામોતિ વિષ્ણુના સહ મોદતે ॥ ૧૮ ॥

મહાપાપવાળો પણ જે શ્રીગીતાનો અર્થ સાલગવા તત્પર થાય, તો વૈકુઠં પામે છે અને વિષ્ણુની સાથે આનંદ પામે છે. ૧૮

ગીતાર્થં ધ્યાયતે નિત્યં કૃત્વા કર્માણિ ભૂરિશઃ ।

જીમન્મુક્તઃ સ વિવ્રેયો દેહાન્તે પરમં પદમ્ ॥ ૧૯ ॥

અનેક ઠમો કરી નિત્ય શ્રીગીતાના અર્થનો વિચાર કરે છે, તેને જીવન્મુક્ત બાણુવો અને મરણ પછી તે પન્થ પદને પામે છે. ૧૯

ગીતામાથિત્ય વહ્નો ભૂશુજો જનકાદયઃ ।

નિર્યૂતકલ્મષા લોકે ગીતા યાતાઃ પરં પદમ્ ॥ ૨૦ ॥

શ્રીગીતાનો આશ્રય કરી જનક આદિ ઘણા રાજાઓ, પાપરહિત થઈ હોકમાં ગવાયા છે અને પરમપદ પામ્યા છે. ૨૦

ગીતાયાઃ પઠનં કૃત્વા માહાત્મ્યં નૈવ યઃ પઠેત્ ।

ઘૃયા પાઠો મવેત્તસ્ય શ્રમ એવ હ્યુદાહૃતઃ ॥ ૨૧ ॥

જે શ્રીગીતાનો પાઠ કરી માહાત્મ્યનો પાઠ કરતો નથી, તેનો પાઠ નિષ્ફળ થાય છે; અને એવા પાઠને શ્રમરૂપ જ કહ્યો છે. ૨૧

एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं करोति यः ।

स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥ ૨૨ ॥

આ માહાત્મ્ય સહિત શ્રીગીતાનો જે અભ્યાસ કરે છે, તે તેનું ફળ પામે છે અને દુર્લભ ગતિ મેળવે છે. ૨૨

सूत उवाच । श्रुते कथं ;

माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् ।

गीतान्ते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥ ૨૩ ॥

શ્રીગીતાનું આ સનાતન માહાત્મ્ય મેં કહ્યું; તેનો શ્રીગીતાના પાઠના અંતે જે પાઠ કરે છે, તે ઉપર જે કહ્યું, તે ફળ પામે છે. x ૨૩

॥ इति श्रीवाराहपुराणे श्रीमद्गीतामाहात्म्यं संपूर्णम् ॥

• ઇતિ શ્રીવારાહપુરાણે શ્રીગીતામાહાત્મ્ય સંપૂર્ણ

x ગીતાઓ સાથે સામાન્ય રીતે ઉપર પ્રમાણે માહાત્મ્ય હપાય છે; પરંતુ વારાહપુરાણમાં બીજું જે મોડું શ્રીગીતામાહાત્મ્ય છે, તેમાં ઉપસા માહાત્મ્યમાંના તેમ જ એને મળતા ઘણાપણા શ્લોકો હોવા ઉપરાંત બીજા પદ્ય અનેક જાણવા જેવા શ્લોકો જણાયા છે; તેથી તે આ પછી વધારાગે શુદ્ધ અપાયા છે; આથી છે કે સમજી ગીતાપાઠોને તે પદ્ય ગમશે.

શ્રીગીતામાહાત્મ્યનું અનુસંધાન

સૌનક ઉવાચ । શ્રીશોનકઋષિએ કહ્યું

ગીતાયાથૈવ માહાત્મ્યં યથાવત્સૂત મે વદ ।

પુરાણમુનિના પ્રોક્તં વ્યાસેન શ્રુતિનોદિતમ્ ॥ ૧ ॥

હે સૂત ! અતિ પૂર્વકાળના મુનિ શ્રીવ્યાસજીએ કહેલું તથા શ્રુતિઓમા વર્ણવેલું, શ્રીગીતાજીનું માહાત્મ્ય મને બરાબર કહેા ૧

સૂત ઉવાચ । સૂતે કહ્યું

પૃષ્ઠં વૈ ભવતા યત્તન્મહદ્રોપ્ય પુરાતનમ્ ।

ન કેન શક્યતે વક્તું ગીતામાહાત્મ્યમુત્તમમ્ ॥ ૨ ॥

આપે જે પુરાતન અને ઉત્તમ શ્રીગીતામાહાત્મ્ય પૂછ્યું, તે અતિશય શુભ છે, તેથી તે કહેવાને કોઈ સમર્થ નથી ૨

કૃષ્ણો જાનાતિ વૈ સમ્યક્ ક્વચિત્કૌન્તેય એવ ચ ।

વ્યાસો વા વ્યાસપુત્રો વા યાજ્ઞવલ્કયોઽથ મૈથિલઃ ॥ ૩ ॥

શ્રીકૃષ્ણ જ શ્રીગીતાનું માહાત્મ્ય સારી રીતે બાણે છે, કંઈક અર્જુન બાણે છે, તેથી થોડું વ્યાસજી, તેથી થોડું શુકદેવજી અને તેથી ચે થોડું યાજ્ઞવલ્કય તથા જનકરાજ બાણે છે. ૩

અન્યે શ્રવણતઃ શ્રુત્વા લોકે સંકીર્તયન્તિ ચ ।

તસ્માર્ત્તિકિદ્વદામ્યદ્ય વ્યાસસ્યાસ્યાન્મયા શ્રુતમ્ ॥ ૪ ॥

બીજાઓ શ્રવણપરંપરાથી સાલણી લોકમા વર્ણવે છે, માટે શ્રીવ્યાસજીના મુખથી મે જે સાલવ્યું છે, તે કંઈક આજે હું કહું છું. ૪

ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રસંગ્રહૈઃ ।

યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય મુલપદ્માદિનિઃસૂતા ॥ ૫ ॥

શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનના મુખકમળમાથી જે આપોઆપ નીકળેલી છે, તે શ્રીગીતા સારી રીતે ગાવા યોગ્ય છે, બીજા શાસ્ત્રોના સંગ્રહોથી શું કળ છે ? ૫

પસ્માદ્ધર્મમયી ગીતા સર્વજ્ઞાનપ્રયોજિકા ।

સર્વશાસ્ત્રમયી ગીતા તસ્માદ્ગીતા વિશિષ્યતે ॥ ૬ ॥

શ્રીગીતા ધર્મમય, સર્વ જ્ઞાનની પ્રયોજક તથા સર્વ શાસ્ત્રમય

છે; માટે શ્રીગીતા (સર્વથી) શ્રેષ્ઠ છે. ૬

સસારસાગરં ઘોરં તર્તુમિच्छति यो जनः ।

ગીતાનાવ સમાસ્ત્વ પારં યાતુ સુખેન સઃ ॥ ૭ ॥

જે મનુષ્ય ઘોર સંસારસાગર તરવા ઇચ્છે છે, તે શ્રીગીતારૂપી વહાણ પર ચડી સુખથી પાર પહેાંચે. ૭

गीताशास्त्रमिदं पुण्यं यः पठेत् प्रयतः पुमान् ।

विष्णोः पदमवाप्नोति भयशोकादिवर्जितः ॥ ૮ ॥

જે પુરુષ, આ પવિત્ર શ્રીગીતાશાસ્ત્રને સાવધાન થઈ બાંહે છે, તે ભયશોક આદિથી રહિત થઈ શ્રીવિષ્ણુપદને પામે છે. ૮

गीताज्ञानं श्रुतं नैव सदैवाभ्यासयोगतः ।

मोक्षमिच्छति मूढात्मा याति बालकहास्यताम् ॥ ૯ ॥

જેણે શ્રીગીતાનું જ્ઞાન સદાય અભ્યાસયોગથી સાંભળ્યું નથી, છતાં જે મોક્ષ ઇચ્છે છે, તે મૂઢાત્મા (મનુષ્ય), બાળકની પેઠે હાંસીપાત્રતા પામે છે. ૯

ये शृण्वन्ति पठन्त्येव गीताशास्त्रमहर्निशम् ।

न ते वै मानुषा ज्ञेया देवा एव न संशयः ॥ ૧૦ ॥

જેઓ રાતદિવસ શ્રીગીતાશાસ્ત્ર બાંહે છે અથવા તેનો પાઠ કરે છે કે સાંભળે છે, તેઓને મનુષ્ય નહિ, પણ ખરેખર દેવો જ નહીં. ૧૦

मलनिर्मोचनं पुंसां जलक्षानं दिने दिने ।

सकृद्गीताम्मसि क्षानं संसारमलनाशनम् ॥ ૧૧ ॥

* આ પ્રમાણે શ્રીગીતાપ્રેમીને જે ઉપમાઓ અપાય છે અને શ્રીગીતાપાઠનું જે મહત્ત્વ ક્ષણ દર્શાવાયું છે, તે શ્રીગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તનાર માટે છે. 'એવા તેરા, પણ કલા કરું નહિ' તેની પેઠે માત્ર ઉપલક્ષ અને દેખાડવા પૂરતો જ પાઠ કરે, અથવા બાહ્યાચાર રાખે અને અંદરથી તો 'ઐરણી ચોરી ને સોણનું ઘન' કરવાવાળો અને પરાપકારને નામે સ્વાર્થ, ધર્મને નામે ધૂતવેડા, અભેદવાદને નામે દુરાચાર સેવે, એવા બગમંકત અથવા શુષ્કવેદાંતી ધર્મદંડો માટે તો નરકદાર જ ખુલ્લાં સમજવાં. એવા વિચારાઓને એટલું પણ નથી સમજતું, કે બાહ્યાચાર અને મીઠા શબ્દોથી માણસો દગાસે, પણ સર્વે પરમાત્મા નહિ જ દગાસ; પરંતુ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સુદાં જેને ન સમજાયું હોય, તે એટલો પણ વિચાર શા માટે લાવે?

—ખરાબ સિદ્ધ અખંડાનંદ

દરેક જળ વડે (કરેલું) સ્નાન મનુષ્યોનો મેલ દૂર કરનાર છે, પણ શ્રીગીતારૂપી જળમાં એકવાર જ (કરેલું) સ્નાન, સંસારરૂપી મેલનો નાશ કરનાર છે. ૧૧

गीताशास्त्रस्य जानाति पठनं नैव पाठनम् ।

परस्मान्न श्रुतं ज्ञानं नैव श्रद्धा न भावना ॥ १२ ॥

स एव मानुषे लोके पुरुषो विद्वराहकः ।

यस्माद्वीतां न जानाति नाधमस्तत्परो जनः ॥ १३ ॥

જે મનુષ્ય (ચોતે) શ્રીગીતાશાસ્ત્રનું પઠન-પાઠન જાણતો નથી, બીજા પાસેથી જોણે તે સાંભળ્યું નથી, તેમ જોને તેનું જ્ઞાન નથી, જોને તેના પર શ્રદ્ધા નથી અને ભાવના પણ નથી, તે મનુષ્યલોકમાં (ભટકતા) ભૂંડ જેવો જ છે, તેનાથી નીચ બીજો કોઈ મનુષ્ય નથી, કેમકે શ્રીગીતાને તે જાણતો નથી. ૧૨, ૧૩

यिक् तस्य ज्ञानमाचारं व्रतं चेष्टां तपो यशः ।

गीतार्थपठनं नास्ति नाधमस्तत्परो जनः ॥ १४ ॥

જે (શ્રીગીતા વાચે છે, પણ) શ્રીગીતાના અર્થનું પઠન કરતો નથી, તેનાં એ (ચોષ્ટિયા) જ્ઞાન, (દેખાડવામાત્રના) આચાર, વ્રત, ચેષ્ટા, તપ અને યશને ધિક્કાર છે, એનાથી અધમ બીજો કોઈ મનુષ્ય નથી. ૧૪

गीतागीतं न यज्ज्ञानं तद्विद्वद्यासुसंब्रकम् ।

तन्मोघ धर्मरहितं वेदवेदान्तगर्हितम् ॥ १५ ॥

જે જ્ઞાન શ્રીગીતામાં ગવાયું નથી, તે વેદમાં અને વેદાંતમાં નિંદેલું હોઈ નિષ્ફળ, ધર્મરહિત અને આસુરી બબ્બુલું. ૧૫

योऽधीते सततं गीतां दिवा रात्रौ यथार्थतः ।

स्वपनाच्छन्दस्तिष्ठञ्छाश्वतં मोक्षमाप्नुयात् ॥ १६ ॥

જે મનુષ્ય રાત્રિદિવસ સૂતાં, જતા, બોલતાં અને ઊભા રહેતા પણ શ્રીગીતાનું બરાબર સતત અધ્યયન (અભ્યાસ, શ્રવણ, મનન) કરે છે, તે શાશ્વત મોક્ષ પામે છે. ૧૬

योगिस्थाने सिद्धपीठे शिष्टाग्रे सत्समासु च ।

यज्ञे च विष्णुमक्ताग्रे पठन्याति परां गतिम् ॥ १७ ॥

યોગીઓના સ્થાનમાં, સિદ્ધોના સ્થાનમાં, શ્રેષ્ઠ પુરુષો આગળ, સત્જનોની સભામાં, મહત્સ્થાનમાં અથવા વિષ્ણુભક્તો આગળ (ગીતાનો)

પાઠ કરતો મનુષ્ય, પરમ ગતિને પામે છે. ૧૭

ગીતાપાઠં ચ શ્રવણં યઃ કરોતિ દિને દિને ।

ક્રતવો વાજિમેધાદ્યાઃ કૃતાસ્તેન સદક્ષિણાઃ ॥ ૧૮ ॥

જે શ્રીગીતાનો પાઠ અથવા શ્રવણ દરરોજ કરે છે, તેણે દક્ષિણા સહિત અશ્વમેધાદિ ચરો દુર્ગા ગણાય છે. ૧૮

ગીતાઽધીતા ચ યેનાપિ ભક્તિભાવેન ચેતસા ।

તેન વેદાશ્ચ શાસ્ત્રાણિ પુરાણાનિ ચ સર્વશઃ ॥ ૧૯ ॥

જેણે ભક્તિભાવથી એકાગ્રચિત્તે શ્રીગીતાનું અધ્યયન કર્યું છે, તેણે સર્વ વેદો, શાસ્ત્રો અને પુરાણોનો અભ્યાસ કર્યો ગણાય છે. ૧૯

યઃ જ્ઞાનોતિ ચ ગીતાર્થં કીર્તયેષ્ચ સ્વયં પુમાન્ ।

શ્રાવયેન્ન પરાર્થં વૈ સ પ્રયાતિ પરં પદમ્ ॥ ૨૦ ॥

જે મનુષ્ય પોતે શ્રીગીતાનો અર્થ સાંભળે, ગાય અને પરોપકારાર્થે સંભળાવે, તે પરમ પદને પામે છે. ૨૦

નોપસર્પન્તિ તન્નૈવ યત્ર ગીતાર્ચનં ગૃહે ।

તાપત્રયોદ્ભવાઃ પીઠા નૈવ વ્યાધિમયં તથા ॥ ૨૧ ॥

જે ઘરમાં શ્રીગીતાનું પૂજન થાય છે, ત્યાં ત્રણ (દૈહિક, દૈવિક અને આધિભૌતિક) તાપથી થતી પીઠ તથા વ્યાધિઓનો ભય આવતો જ નથી. ૨૧

ન શાપો નૈવ પાપં ચ દુર્ગતિર્ન ચ કિંચન ।

દેહમસ્ય પહેતે ધૈ ન વાધન્તે કદાચન ॥ ૨૨ ॥

વળી તેને શાપ કે પાપ લાગતું નથી, લગાર પણ દુર્ગતિ થતી નથી અને શરીરના આ છ-અંગુઓ (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને ઈર્ષ્યા) કદી પીઠ કરતાં નથી. ૨૨

ભગવત્પરમેશને ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

જાયતે સતતં તત્ર યત્ર ગીતામિનન્દનમ્ ॥ ૨૩ ॥

જ્યાં નિરંતર શ્રીગીતાનો આનંદ થાય છે, ત્યાં શ્રીભગવાન પરમેશ્વરમાં અસ્થાવિત-એકનિષ્ઠ ભક્તિ ઊપજે છે. ૨૩

સ્નાતો વા યદિ વાઙ્મ્રાતઃ શુચિર્ન યદિ વાઙ્શુચિઃ ।

વિભૂતિં વિશ્વરૂપશ્ચ સંસ્મરન્સર્વદા શુચિઃ ॥ ૨૪ ॥

સ્નાન કર્યું હોય કે ન કર્યું હોય, પવિત્ર હોય કે અપવિત્ર

હોય, તોપણ જે પરમાત્મવિભૂતિનું અને વિશ્વરૂપનું સ્મરણ કરે છે, તે સર્વદા પવિત્ર છે. ૨૪

सर्वत्र प्रतिभोक्ता च प्रतिग्राही च सर्वशः ।

ગીતાપાઠં પ્રકુર્વાણો ન લિપ્યેત કદાચન ॥ ૨૫ ॥

ખદે લોભન કરનાર અને સર્વ પ્રકારનું દાન લેનાર પણ જે શ્રીગીતાપાઠ કરતો હોય, તો (તેના પાપથી) કદી લેપાતો નથી. ૨૫

यस्यान्तःकरणं नित्यं गीतायां रमते सदा ।

સર્વાંગિકઃ સદાજાપી ક્રિયાવાન્સ ચ પષ્ટિતઃ ॥ ૨૬ ॥

જેનું ચિત્ત સદા શ્રીગીતામાં જ રમતું હોય, તે સંપૂર્ણ અગ્નિહોત્રી, સદા જપ કરનારો, ક્રિયાવાન તથા પંડિત છે. ૨૬

दर्शनीयः स धनवान्स योगी ज्ञानवानपि ।

સુ એવ યાજ્ઞિકો ધ્યાની સર્વવેદાર્થદર્શકઃ ॥ ૨૭ ॥

વળી તે જ દર્શન કરવા યોગ્ય, ધનવાન, યોગી, જ્ઞાની, યાજ્ઞિક, ધ્યાની તથા સર્વ વેદોના અર્થને બહુનાર છે. ૨૭

गीतायाः पुस्तकं यत्र नित्यं पाठे प्रवर्तते ।

તત્ર સર્વાણિ તીર્થાણિ પ્રયાગાદીણિ ભૂતલે ॥ ૨૮ ॥

જ્યાં શ્રીગીતાનું પુસ્તક નિત્ય પાઠમાં આણું રહે છે ત્યાં પૃથ્વી-પરનાં પ્રયાગાદિ સર્વ તીર્થો વસે છે. ૨૮

निवसन्ति सदा गेहे देहदेशे सदैव हि ।

સર્વે દેવાશ્ચ ક્રુપયો યોગિનઃ પવનગાથ ચે ॥ ૨૯ ॥

વળી તે ઘરમાં અને દેહરૂપી દેશમાં સર્વ દેવો, ઋષિઓ, યોગીઓ અને સર્પો સદા રહે છે. ૨૯

गीता गंगा च गायत्री सीता सत्या सरस्वती ।

બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્મવહ્ની ત્રિસંધ્યા મુક્તગેહિની ॥ ૩૦ ॥

અર્ધમાત્રા ચિદાનન્દા મવધી મયનાશિની ।

વેદત્રયી પરાઝનન્તા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનમઝરી ॥ ૩૧ ॥

હંત્યેતાણિ જપેન્નિત્યં નરો નિશ્ચલમાનસઃ ।

જ્ઞાનસિદ્ધિ રમેચ્છીઘ્રં તથાન્તે પરમં પદમ્ ॥ ૩૨ ॥

શ્રીગીતા, ગંગા, ગાયત્રી, સીતા, સત્યા, સરસ્વતી, બ્રહ્મવિદ્યા, બ્રહ્મવહ્ની, ત્રિસંધ્યા, મુક્તગેહિની, અર્ધમાત્રા, ચિદાનન્દા, મવધી,

સંયનાશિની, વેદવથી, પરા, અનંતા અને તત્ત્વાર્થજ્ઞાનમંજરી (તત્ત્વરૂપી અર્થના જ્ઞાનનું મૂળ); એમ આ (શ્રીગીતાનાં અઠાર) નામોનો સ્થિર મનથી જે મનુષ્ય નિત્ય જપ કરે છે, તે જલદી જ્ઞાનસિદ્ધિને તથા છેવટે પરમ પદને પામે છે. ૩૦-૩૨

યદ્યત્કર્મ ચ સર્વત્ર ગીતાપાઠં પ્રકીર્તયેત્ ।

તત્તત્કર્મ ચ નિર્દોષં કૃત્વા પૂર્ણમવાप्नुયાત્ ॥ ૩૩ ॥

(મનુષ્ય) જે જે કર્મ કરે, તે સર્વમાં શ્રીગીતાપાઠ (તેણે) આહુ રાખવો; જેથી તે તે કર્મ નિર્દોષ (રીતે સમાપ્ત) કરી (તેનું) પૂર્ણ (ફળ) તે પામે છે. ૩૩

પિતૃનુદિશ્ય યઃ શ્રાદ્ધે ગીતાપાઠં કરોતિ વૈ ।

સંતુષ્ટાઃ પિતરસ્તસ્ય નિરયાદ્યાન્તિ સદ્ગતિમ્ ॥ ૩૪ ॥

જે (મનુષ્ય), શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓને ઉદેશી શ્રીગીતાનો પાઠ કરે છે, તેના પિતૃઓ સંતુષ્ટ થઈ નરકમાંથી (નીકળી) સદ્ગતિ પામે છે. ૩૪

ગીતાપાઠેન સંતુષ્ટાઃ પિતરઃ શ્રાદ્ધતર્પિતાઃ ।

પિતૃલોકં પ્રયાન્ત્યેવ પુત્રાગ્રીર્વાદતત્પરાઃ ॥ ૩૫ ॥

શ્રીગીતાપાઠથી પ્રસન્ન થયેલા તથા શ્રાદ્ધથી તૃપ્ત કરાયેલા પિતૃઓ, પુત્રને આશીર્વાદ દેવા તત્પર થઈ પિતૃલોકમાં જાય છે. ૩૫

લિલિત્વા ધારયેત્કળે વાહુદળે ચ મસ્તકે ।

નશ્યન્ત્યુપદ્રવાઃ સર્વે વિમ્બરૂપાશ્ચ દારુણાઃ ॥ ૩૬ ॥

જે માણસ શ્રીગીતા લખી ગળામાં, હાથમાં કે મસ્તકે તેને ધારણ કરે છે, તેનાં સર્વ વિદ્યોરૂપી દારુણ ઉપદ્રવો નાશ પામે છે. ૩૬

દૈર્ઘ માનુષમાશ્રિત્ય ચાતુર્ગ્યે તુ ભારતે ।

ન મૃણોતિ પઠત્યેવ તામમૃતસ્વરૂપિણીમ્ ॥ ૩૭ ॥

હસ્તાન્પત્ત્વામૃતં ગ્રાપ્તં કટાર્દ્ધવેદં સમશ્રુતે ।

પીત્વા ગીતામૃતં લોકે લબ્ધ્વા મોક્ષં મુરારી મવેન્ ॥ ૩૮ ॥

બરતખંડમાં ચાર વર્ણો વિષે મનુષ્યદેહ પામીને પણ જે મનુષ્ય અમૃતસ્વરૂપ શ્રીગીતાને બધે કે આંબળે નહિ, તે હાથમાં આવેલું અમૃત ત્યજીને દુઃખથી ઝેર ખાય છે; (પણ) જે શ્રીગીતારૂપી અમૃતનું લોકમાં પાન કરે છે, તે મોક્ષ મેળવી મુખી થાય છે. ૩૭, ૩૮

જનઃ સંસારદુઃસ્વાર્ચર્ગીતાજ્ઞાનં ચ યઃ શ્રુતમ્ ।

સંપ્રાપ્તમમૃતં તથ ગતાસ્તે સદનં હરેઃ ॥ ૩૯ ॥

સંસારનાં દુઃખોથી પીડાયેલા જે મનુષ્યોએ, શ્રીગીતાનું જ્ઞાન સાંભળ્યું છે, તેઓએ અમૃત મેળવ્યું છે અને તેઓ શ્રીહરિના ધામને પામી ચૂક્યા છે. ૩૯

ગીતામાશ્રિત્યં વહ્નો મૃચ્છુજો જનકાદયઃ ।

નિર્ઘૃતકલ્મષા લોકે ગતાસ્તે પરમં પદમ્ ॥ ૪૦ ॥

લોકમાં ધણા જે જનકાદિ રાજાઓ શ્રીગીતાનો આશ્રય કરી પાપરહિત થઈને પરમ પદને પામ્યા છે. ૪૦

ગીતાસુ ન વિશેષોઽસ્તિ જનેષ્ઠાવચેષુ ચ ।

જ્ઞાનેષ્વેર સમગ્રેષુ સમા બ્રહ્મસ્વરૂપિણી ॥ ૪૧ ॥

શ્રીગીતામાં ઉચ્ચ-નીચ મનુષ્ય વિશેનો ભેદ નથી; કેમકે શ્રીગીતા બ્રહ્મસ્વરૂપ હોઈ તેનું જ્ઞાન, સમગ્ર માટે સમાન છે. ૪૧

યઃ શ્રુત્વા નૈવ ગીતાર્થં મોદતે પરમાદરાત્ ।

નૈવામોતિ કલં લોકે પ્રમાદાચ પૃથા શ્રમમ્ ॥ ૪૨ ॥

શ્રીગીતાના અર્થને પરમ આદરથી સાંભળી જે આનંદ પામતો નથી, તે મનુષ્ય, પ્રમાદને લીધે લોકમાં (તેનું) ક્ષણ પામતો નથી, પરંતુ, વ્યર્થ શ્રમ જ પામે છે. ૪૨

ગીતાયાઃ પઠનં કૃત્વા માહાત્મ્યં નૈવ યઃ પઠેત્ ।

ધૃત્યા પાઠકલં તસ્ય શ્રમ એવ હિ કેવલમ્ ॥ ૪૩ ॥

શ્રીગીતાનો પાઠ કરી જે (મનુષ્ય) માહાત્મ્યનો પાઠ કરતો નથી, તેના પાઠનું ક્ષણ વ્યર્થ જાય છે અને કેવળ શ્રમ જ થાય છે. ૪૩

एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीतापाठं करोति यः ।

શ્રદ્ધયા યઃ શૃણોત્યેવ દુર્લભાં ગતિમાપ્નુયાત્ ॥ ૪૪ ॥

આ માહાત્મ્ય સહિત શ્રીગીતાપાઠ જે કરે છે તથા શ્રદ્ધાથી જે સાંભળે છે, તે દુર્લભ ગતિ પામે છે. ૪૪

माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् ।

ગીતાન્તે ચ પઠેદ્યસ્તુ યદુક્તં તત્કલં લભેત્ ॥ ૪૫ ॥

શ્રીગીતાનું આ સનાતન માહાત્મ્ય મેં કહ્યું છે, તેનો શ્રીગીતાના પાઠના અંતે જે પાઠ કરે છે, તે ઉપર જે કહ્યું છે, તે ક્ષણ પામે છે. ૪૫

इति श्रीवाराहपुराणोद्धृतं श्रीमद्गीता-

माहात्म्यानुसंधानं समाप्तम् ॥

શ્રીગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન ઇત્યાદિ

ઋષિ, છંદ, દેવતા, બીજ, શક્તિ અને કીલક

ૐઅસ્ય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાલામંત્રસ્ય ભગવાન્વેદવ્યાસ ઋષિઃ ॥
અનુષ્ટુપ્ છંદઃ ॥ શ્રીકૃષ્ણઃ પરમાત્મા દેવતા ॥ *અશોક્યાનન્વશોચસ્ત્વ
પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ માયસે ઇતિ વીજમ્ ॥ *સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં
વ્રજેતિ શક્તિઃ ॥ *અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુભઃ
ઇતિ કીલકમ્ ॥

આ શ્રીભગવદ્ગીતારૂપી માળાના મહુદ્ધારૂપ શ્લોકોમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો જે દિવ્ય ઉપદેશ સમાયેલો છે, તે પરમાત્મપ્રેરિત વેદ, ઉપનિષદ અને શાસ્ત્રોના સારરૂપ, ધર્મમય અને પરમપદ્ધત્યક હોવાથી મંત્રરૂપ જ છે; આવા મહાઉપકારક સેંકડો મંત્રમણિઓથી ગૂંથેલી આ શ્રીભગવદ્ગીતારૂપી મંત્રમાળાના ઋષિ (દયા) ભગવાન વેદવ્યાસ છે, છંદ અનુષ્ટુપ છે અને દેવતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે. ‘જે શોક કરવા યોગ્ય નથી, તેના તું શોક કરે છે અને જુદાના વાદો બોલે છે.’ એ વચન શ્રીગીતામંત્રનું બીજ એટલે કે આરંભનું કારણ છે; ‘સર્વ ધર્મો ત્યજીને એક મારે (પરમાત્માને) જ શરણે તું આવ.’ આ મંત્ર ગીતાના સર્વ મંત્રોમાં શક્તિરૂપ છે અને ‘હું’ તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, તું શોક ન કર.’ એ મંત્ર આ શ્રીગીતારૂપી મંત્રમાળાનો કીલક એટલે કે આધાર-બીજો અથવા સ્તંભ છે.

ન્યાસ વિષે સમજાવું

હરકૌર્મ મંત્રનો પાઠ કે જપ કરવા પહેલાં શરીરની બાહ્ય શુદ્ધિ કરવા ઉપરાંત આંતરિક શુદ્ધિ અને જ્ઞાનની દૃઢતા માટે હાથ ‘વગેરે અંગોમાં સામાન્યરૂપે રહેલા જીવાત્માને વિશેષરૂપે રહેલો સમજ, તેનું મહત્ત્વ સૂચવતા તે તે ગુણ્ય મંત્રોનો વિધિપૂર્વક ન્યાસ (જમાવ) કરવો અને એ દિવ્ય અને અમર જીવાત્માને એ રીતે તે તે અંગમાં તે તે ગુણોની મૂર્તિરૂપે રહેલો માની, તે તે અંગ દ્વારા આત્માને નમન કરવું; આ રીતે પાઠ કરનારે પ્રથમ મંત્રરૂપ બનવું, એને ‘ન્યાસ’ કહ્યો કહેવાય.

આ ‘ન્યાસના’ બે વિભાગ છે : કરન્યાસ અને અંગન્યાસ.

* અધ્યાય ૨, શ્લોક ૧૧.

x અધ્યાય ૧૮, ૨૨

+શ્રોગીતાનો પાઠ કરનારે પ્રથમ ઉપર્યુક્ત શ્રીગીતામંત્રના ઋષિ, છંદ વગેરેનું સ્મરણ કર્યા પછી એ ન્યાસ નીચે પ્રમાણે કરવા.

કરન્યાસનો વિધિ

* 'નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ' इत्यंगुष्ठाभ्यां नमः ॥

‘આ જીવાત્માને શસ્ત્રો છેદતાં નથી અને અગ્નિ બાળતો નથી.’ એ મંત્ર બહુ બંને હાથના અંગૂઠાને બંને હાથની તર્જનીઓ (અંગૂઠા પાસેની આંગળીઓ) વડે સ્પર્શ કરી, તેને ‘અંગુષ્ઠાભ્યાં નમઃ’ એમ બોલી નમસ્કાર કરવો.

* 'न चैनं हृदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः' इति तर्जनीभ्यां नमः ॥

‘આ જીવાત્માને પાણી ભીજવતું નથી અને પવન સૂકવતો નથી.’ એ મંત્ર બહુ બંને હાથની તર્જનીઓને અંગૂઠાઓથી સ્પર્શ કરી ‘તર્જનીભ્યાં નમઃ’ કહી તેને નમસ્કાર કરવો.

* 'अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमहेद्योऽशोष्य एव च' इति मध्यमाभ्यां नमः ॥

‘આ જીવાત્માને છેદી શકાતો નથી, બાળી શકાતો નથી, ભીજવી શકાતો નથી અને સૂકવી શકાતો જ નથી.’ એ મંત્ર બહુ બંને હાથની મધ્યમા (વચ્ચલી આંગળીઓ) ને અંગૂઠાઓથી સ્પર્શ કરી, ‘મધ્યમાભ્યાં નમઃ’ એમ બોલી તેને નમસ્કાર કરવો.

* 'नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः' इत्यनामिकाभ्यां नमः ॥

‘આ જીવાત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચળ અને સનાતન છે.’ એ મંત્ર બહુ બંને હાથની અનામિકાઓ (વચ્ચલીની પાસેની આંગળીઓ) ને અંગૂઠાઓથી સ્પર્શ કરી, ‘અનામિકાભ્યાં નમઃ’ એમ બોલી તેને નમસ્કાર કરવો.

+ આ ક્રિયા હરહમેશ ગ્રંથી સમજણપૂર્વક અને નિયમિત થવાને પરિણામે પાઠકના જ્ઞાનમાં દ્રઢતા થાય અને તેના પરિણામે આરિશ્યાળ પણ ખીલી જોડે, એ તદ્દન સ્પષ્ટ વાત છે. અનુભવી ઋષિમુનિઓએ બોળેલી આવી અનેક વિધિ-ક્રિયાઓ અને વિદ્યાઓની ખૂબી નહિ સમજવાથી તેને ધર્મિંગ કહેનારા પણ હોય છે. ન્યાસની આ ક્રિયાઓ, લપ કાલવાની પેઠે જેમ તેમ કરાતો જોઈ ને જોનારને અશ્રદ્ધા ઊપજે, એ પણ સ્વાભાવિક છે; ચાહે તે પૂરી સમજણપૂર્વક અને ન આવડતી હોય તેણે એ ક્રિયા કાઈ પાસે જરાજર સીખી લઈ વિધિપૂર્વક અને એકચિત્તે કર વખતે કરવી જોઈએ.

* અખ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩.

* અખ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩ તથા ૨૪-૨.

‘પ્રથમ મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોડશ સહસ્રશઃ’ ઇતિ કનિષ્ઠિકામ્યાં નમઃ ॥

‘હે અર્જુન ! મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપો તું જો.’ એ મંત્ર બાણી બંને હાથની ટચલી આંગળીઓને અંગૂઠાઓથી સ્પર્શ કરી ‘કનિષ્ઠિકામ્યાં નમઃ’ એમ જોલી તેને નમસ્કાર કરવો.

‘નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ’ ઇતિ કરતલકરપૃષ્ઠામ્યાં નમઃ ॥

‘આપનાં રૂપ અનેક પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક વર્ણ અને આકારનાં છે.’ એ મંત્ર બાણી બંને હાથની હથેળીઓને તથા તેના પાછલા ભાગોને અનુક્રમે સ્પર્શ કરી, ‘કરતલકરપૃષ્ઠામ્યાં નમઃ’ એમ જોલી તેને નમસ્કાર કરવો. એ પછી હૃદયાદિ અંગન્યામનો વિધિ આવે છે.

હૃદયાદિ અંગન્યાસનો વિધિ

‘નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ’ ઇતિ હૃદયાય નમઃ ॥

‘આ જીવાત્માને શસ્ત્રો છેદતાં નથી અને અગ્નિ બાળતો નથી.’ એ મંત્ર બાણીને ‘હૃદયાય નમઃ’ એમ જોલી જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાઓથી હૃદયને સ્પર્શ કરી (હૃદય દ્વારા આત્માને) નમસ્કાર કરવો.

× ‘ન ચૈનં હૃદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ’ ઇતિ શિરસે સ્વાહા ॥

‘આને પાણી ભીંજવતું નથી અને પવન સૂકવતો નથી.’ એ મંત્ર બાણીને ‘શિરસે સ્વાહા’ (માથાને સ્વાહા) એમ જોલી જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડા વડે મસ્તકને સ્પર્શ કરવો.

* ‘અચ્છેદ્યોડયમદાહ્યોડયમક્રેદ્યોડયોડય એવ ચ’ ઇતિ શિશ્વાયૈ વપદ્ ॥

‘આ (જીવાત્મા)ને છેદી શકાતો નથી, બાળી શકાતો નથી, ભીંજવી શકાતો નથી, અને સૂકવી શકાતો નથી.’ એ મંત્ર બાણીને ‘શિશ્વાયૈ વપદ્’ (શિખાને વપદ) એમ જોલી જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડા વડે ચોટલીનો સ્પર્શ કરવો.

* ‘નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોડ્યં સનાતનઃ’ ઇતિ કવચાય હ્રુમ્ ॥

‘આ આત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચળ અને સનાતન છે.’ એ મંત્ર બાણી ‘કવચાય હ્રુમ્’ એમ જોલી બંને હથેળીઓ બંને ખભાને અડાડી અદ્ભવ વાળીએ તેમ કરવું; આથી કવચ પહેર્યાની ભાવના થાય છે.

× ‘પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશઃ’ ઇતિ નેત્રત્રયાય વૌષટ્ ॥

‘હે પાર્થ ! મારાં સેંકડો, અને હજારો રૂપો તું જો.’ આ મંત્ર લાણી ‘નેત્રત્રયાય વૌષટ્.’ (ત્રણે નેત્રાને, વૌષટ્) એમ બોલી જમણા હાથની આંગળીઓના અગ્રભાગ વડે બંને ચક્ષુઓને અને બંને બ્રમરોની વચ્ચે ગ્રુમ રહેલા ત્રીજા જ્ઞાનચક્ષુને સ્પર્શ કરવો.

× ‘નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ’ ઇતિ અસ્ત્રાય ફટ્ ॥

‘આપનાં રૂપ અનેક’ પ્રકારનાં, દિવ્ય, અનેક વર્ણનાં તથા આકારના છે.’ આ મંત્ર લાણી ‘અસ્ત્રાય ફટ્.’ એમ બોલી જમણા હાથને માથાની આસપાસ પ્રહક્ષિણાથી જોડતી રીતે ફેરવી, તેની પહેલી બે આંગળીઓ વડે ડાબી હથેળીમાં તાળી વગાડવી ઇતિ અગન્યાસ સમાપ્ત ।

વિનિયોગ

‘શ્રીકૃષ્ણપ્રીત્યર્થે પાઠે વિનિયોગઃ’ ઇતિ સંકલ્પઃ ॥

દરેક પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલી તેમની કૃપા પામવા માટે આ શ્રીગીતારૂપી મંત્રાવલિનો પાઠ કરવા (અર્થાત્ મારું કર્તવ્ય-પ્રાપ્તવ્ય સમજવા) મારો વિનિયોગ કરું છું, (એટલે કે તનમનથી એકચિત્તે જોડાઉં છું) એવો દૃઢ સંકલ્પ ન્યામના અંતે કરવો અને તે પછી શ્રીગીતામંત્રના ઋષિ અને દેવતાનું તીથે શુભજ ધ્યાન-વંદન કરવું; અને તે પછી જ શ્રીગીતાનો પાઠ શરૂ કરવો.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું ધ્યાન-વંદન

ॐ પાર્થાય પ્રતિવોધિતાં ભગવતા નારાયણેન સ્વયં ।

વ્યાસેન ગ્રથિતાં પુરાણમુનિના મધ્યેમહાભારતમ્ ॥

અદ્વૈતામૃતવર્ષિણીં ભગવતીમણદશાધ્યાયિની-

મંત્ર ત્વામનુસંદધામિ ભગવદ્ગીતે મવદ્વેષિણીમ્ ॥ ૧ ॥

ૐ ભગવાન નારાયણે પોતે અર્જુનને ઉપદેશેલી, પ્રાચીન મહામુનિ શ્રીવેદવ્યાસજીએ મહાભારતની મધ્યે વૃથેલી, અદ્વૈત જ્ઞાનામૃતને વધીવનારી, અઢાર અધ્યાયવાળી અને સંસાર ઉપરથી

× અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૫

* ન્યાસના અંતે આ મંત્રના પશુ અધ્યાત્મવિદ્યાના નિયમે સમગ્ર ભાવમકિતપૂર્વક કરાવ, તો સર્વવ્યાપક પરમાત્મદેવની સર્વવ્યાપી કૃપાનો લાભ જરૂર મળી શકે.

મોહ-મમતા ટાળનારી એવી હે ભગવતિ ભગવદ્ગીતે ! હે અંબ !
(હે માતા !) હું તમારું ધ્યાન ધરું છું. ૧

મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનનું ધ્યાન-વંદન

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે ફુલ્હારવિન્દાયતપત્રનેત્ર ।

યેન ત્વયા ભારતતૈલપૂર્ણઃ પ્રજ્વાલિતો જ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ ॥ ૨ ॥

હે વિશાળ બુદ્ધિવાળા ! હે ખીલેલાં કમળ જેવાં વિશાળ નેત્ર-
વાળા વ્યાસજી ! આપને નમસ્કાર હો; જે આપે મહાભારતરૂપી તેલ
પૂરેલો આ શ્રીગીતાજ્ઞાનરૂપી દીવો પ્રકટાવ્યો છે. ૨

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું ધ્યાન-વંદન

પ્રપન્નપારિજાતાય તોત્રચેત્રૈકપાણયે ।

જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય ગીતામૃતદુહે નમઃ ॥ ૩ ॥

શરણ થનાર ભક્તોને કલ્પવૃક્ષ જેવા, એક હાથમાં ચામુક તથા
છડી ધરનાર, જ્ઞાનમુદ્રાચુક્ત અને શ્રીગીતારૂપી અમૃતનું દોહન કરનાર
શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર હો. ૩

સર્વોપનિષદો ગાત્રો દોઘા ગોપાલનંદનઃ ।

પાર્થો વત્સઃ સુધીર્મોક્તા દુઃખં ગીતામૃતં મહત્ ॥ ૪ ॥

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે, તેના દોહનનાર ગોપાલનંદન
શ્રીકૃષ્ણ છે, અર્જુનરૂપી વાછડો છે, શ્રીગીતામૃતરૂપી મહાન દૂધ છે
અને બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય તેનો ભોક્તા (પીનારો) છે. ૪

ચસુદંવસુતં દેવં કંમચાણૂરમર્દનમ્ ।

દેવકીપરમાર્નદં કૃષ્ણં વન્દે જગદ્ગુરુમ્ ॥ ૫ ॥

શ્રીવસુદેવના પુત્ર, દિવ્ય કીશવાળા, કંઠ અને ચાણૂર દેત્રીઓનો
નાશ કરનારા અને દેવકીના પરમ આનંદસ્વરૂપ ભગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણને
હું વંદન કરું છું. ૫

મીષ્ટોષતટા જયદ્રથજલા માન્ધારનીલોપલા ।

શલ્યગ્રાહ્યતી કૃપેણ વહની કર્ણેન ચેલાવુલા ॥

અશ્વત્થામાવિકર્ણધોરમરુરા દુર્યોધનાવર્તિની ।

સોત્તીર્ણી સ્વલુ પાંડવે ગ્ણનદી કૈવર્તકઃ કેન્દ્રવઃ ॥ ૬ ॥

બીખ્મ અને દ્રોણરૂપી કિનારાઓવાળી, અશ્વદ્રથરૂપી જળવાળી,
શકુનિરૂપી ઠાળા પથ્થરવાળી, શલ્યરૂપી ઝડવાળી, દૃપાચાર્યરૂપી

પ્રવાહવાળી, કર્ણુરૂપી મોળાંવાળી, અશ્વત્થામા અને વિકર્ણુરૂપી લયાનક
મગરમચ્છવાળી અને દુર્યોધનરૂપી ધૂમરીવાળી તે સુદ્ધરૂપી નદીને પાંડવો
તરી ગયા, તેનું કારણ શ્રીકૃષ્ણ સુકાની હતા. ૬

પારાશર્યવચઃસરોજમમલં ગીતાર્થગન્ધોત્કટં ।

નાનાલ્યાનકકેસરં હરિકથાસંવોધિના વોધિતમ્ ॥

લોકે સજ્જનપદ્મદૈરહ્રદઃ પેપીયમાનં મુદા ।

શ્રૂયાન્નારતપદ્મજં કલિમલપ્રજ્વંસિ નઃ શ્રેયસે ॥ ૭ ॥

શ્રીગીતાના અર્થરૂપ ઉત્કટ સુગંધવાળું, અનેક આખ્યાનોરૂપી
કેસરાવાળું, હરિકથાના ઉપદેશક વડે પ્રકુલ થયેલું, લોકમાં સજ્જનરૂપી
ભમરાઓ વડે નિરંતર આનંદથી પિવાતું, કળિકાળનાં પાપનો નાશ
કરનારું અને પરાશરના પુત્ર શ્રીવ્યાસ મુનિનાં વચનરૂપી સરોવરમાં
ભિગેલું મહાભારતરૂપી નિર્ભળ કમળ અમારા કલ્યાણ માટે થાઓ. ૭

મૂકં કરોતિ વાચાલં વંતું લઙ્ઘયતે ગિરિમ્ ।

યત્કૃપા તમહં વન્દે પરમાનન્દમાધવમ્ ॥ ૮ ॥

જેમની કૃપા મૂળાને વાચાળ કરે છે અને પાંગળાને પર્વત
ઓળંગાવે છે, તે પરમાનંદસ્વરૂપ શ્રીમાધવને હું વંદન કરું છું. ૮

યં બ્રહ્મા વરુણેન્દ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વન્તિ દિગ્વૈઃ સ્તવૈ-

વૈદૈઃ સાન્નિપદક્રમોપનિષદૈર્ગાયન્તિ યં સામગાઃ ॥

ધ્યાનાવસ્થિતતદ્ભ્રતેન મનસા પश्यન્તિ યં યોગિનો ।

યસ્યાન્તં ન વિદુઃ સુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥ ૯ ॥

બ્રહ્મા, વરુણ, ઇન્દ્ર, રુદ્ર અને વાયુ વગેરે દેવો દિગ્ધ સ્તોત્રો
વડે જેમની સ્તુતિ કરે છે; સામવેદનું ગાન કરનારા મુનિઓ અંગ,
પદ, કંઠ અને ઉપનિષદ સહિત વેદો વડે જેમને ગાય છે; ધ્યાન વડે
સ્થિર થઈ તેમનામાં પરાવાયેલા ચિત્ત વડે ચેત્તીઓ જેમનાં દર્શન
કરે છે અને દેવો તથા અમુરોના ગણો જેમના પારને જાણતા નથી,
તે શ્રીપરમાત્મદેવને નમસ્કાર હો. ૯

શુદ્ધિપત્ર

પાત્રું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૧૯	થયેલા	થયેલા
૭	૨૬	કુળને પરાગમ્ય	કુળને અધર્મ પરાગમ્ય
૧૩	૧	કલો છે	કલો છે.
૧૩	૨૯	કરે (અને પૂઠે)	કરે (અને પૂઠે)
૧૫	૨૭	એમ વાક્યથી	એ વાક્યથી
૧૫	૩૦	જેવો તેવો	જેવો છે તેવો જ
૧૬	૨૨	માટે તું ઝોક	માટે ઝોક
૨૦	૩૪	અસક્ત	અસત્
૨૧	૭	આવતું	આવે
૨૧	૧૨	જોવાને	જોવાનો
૨૩	૨૯	ભગવાને	ભગવાન
૨૮	૧૬	સામ્રીપદેશ	સામ્રોપદેશ
૨૯	૧૦	જો આ	જો આ
૩૩	૧	પદેનાં તે દેખાનાં	પદેનાં દેખાનાં
૪૨	૧૪	માટે	માટે
૪૭	૯	જો	જો
૪૮	૬	પુરુષની	પુરુષના
૪૮	૨૭	વિવેક વિજ્ઞાનની	વિવેક વિજ્ઞાનયુક્ત યા વિવેક વિજ્ઞાનવાળા
૫૬	૭	(ગાનમાર્ગ)ને	ગાનમાર્ગનો
૫૭	૨૧	ઉત્તર-વાસી	ઉત્તર-મિદાની
"	૨૭	(સ્મૃતિમાં) કહેનાં	(સ્મૃતિમાં કહેનાં)
"	૩૩	તેમને તો	તેમને તો
૫૮	૧૮	કરણે જો	કરણે જો.
૫૯	૨૮	કરનાં જો જુદાં	કરનાં જુદાં
૬૨	૬	ગાનયોગથી જો	ગાનયોગ-જો
૬૩	૧૩	વિગ્ન	વિગ્ન
"	૧૪	છે અને મંચિત	છે તે સંચિત
૭૮	૩	જન્મ	જન્મ
"	"	જન્મ	જન્મ
૮૦	૧-૨૮	હૃદ મન (ચિત્ત)ને મનને	પેનાના જો અન્યને
૮૩	૮	દેહનાં અર્થ મર્થ ર્થ	દેહનાં અર્થ ર્થ
૮૫	૩	ન મ ર્થ મ	નમસ્કાર

૮૫	૪	આપતો	આપતા
૮૬	૨૧	(નિર્માણ કરી છે)	(નિર્માણ કર્યા છે)
૯૩	૧૩	દુઃખ જાણી જોઈ	દુઃખ અને જાણી જોઈ
૧૦૧	૧૪	શાંતિ	શાંતિ.
૧૧૦	૨૩	શંકયુક્ત	શંકાયુક્ત
૧૧૪	૧૧	કયા	કયાં
૧૨૭	૧૭	(...સમજ, તે તો...)	(...સમજ પૂછ કરનાર, અહંકાર...)
૧૩૪	૬	કયાં જ કયાં	કયાં જ કરવાં
૧૪૭	૨૫	જે કરેલાં	કરેલાં
૧૪૭	૧૧	જેમ	જે
૧૪૫	૨૦	આત્મસંમિત એટલે	નીચેની યવાળા કૂટનોટ કાઠી નાંખે
૧૫૩	૧૧	જે આ રીતનો	જેનો આ રીતનો
૧૭૫	૧૪	વારંવારનાર મરણ	વારંવારના રમરણ
૧૮૦	૧૬	એટલું જ પણ તે	એટલું જ નહિ પણ તે
૧૮૪	૮	આ વૃત્તિને	આવૃત્તિને
૧૮૬	૧૬	ઓળંગી છે	ઓળંગે છે.
૧૯૨	૧૧	સનિ	સર્વ
૧૯૭	૨૮	(...ચિતવાળા) હું	(...ચિતવાળા)ને હું
૨૦૩	૧૯	મહર્ષિઓનો	મહર્ષિઓનું
૨૦૫	૨૭	મ સંશય	માં સંશય
૨૧૬	૨૪	વિશેષણ	વિશેષણ-વિશ્વરૂપે
૨૧૭	૧૪	...વાક્ય આપે જે કહ્યું	...વાક્ય કહ્યું
૨૩૨	૨-૩	તે બીજી પંક્તિમાં	તેને અનુસરી શ્રુત બીજી પંક્તિમાં
૨૩૩	૧૧	દિશામાંથી; પણ	દિશામાં; પણ
૨૩૪	૩૧	શક્યા	શ્યા
૨૪૧	૧૬	થાત	રથાત
૨૪૪	૧૬	છે;	છે;)
૨૪૪	૨૫	ને	નો.
૨૪૪	૨૫	કરતી	કરવા
૨૪૭	૨૮	શ્રોતરમાર્ત	શ્રોતરમાર્ત
૨૪૭	૨૦	કરતે	કરતો
૨૪૮	૨૬	કાર્ય	કાર્ય
૨૪૮	૧૩	કાર્ય-કારણ	કાર્ય-કરણ
૨૫૧	૧૫	લીધું તો	લીધું કે
૨૫૧	૧૫	છે; પણ	છે તો સારું; પણ

૨૫૩	૨૭	નથી તેથી તે	નથી તે
૨૫૬	૨૪	તેનો	તે તો
૨૫૬	૮	શુદ્ધત્વ છે	શુદ્ધ ક્ષેત્ર
૨૬૦	૧૩	કર્તુ છે	કર્તૃ છે.
"	૨૪	કહેવું	કહેવું
૨૬૨	૨૬	ઉત્તરપક્ષ	પૂર્વપક્ષ
૨૬૩	૩૩	ઋષિઓએ	ઋષિઓથી
૨૬૪	૭	પદોથી જ પણ	પદોથી પણ
૨૭૧	૬	નથી જ, એમ કહેવું અથવા તો એ	નથી જ, એમ છે
"	૧૦	નથી; એ	નથી એમ કહેવું એ
૨૮૧	૮	અવિદ્યા તથા જીવન પુરે	અવિદ્યાનું તથા યુગો
		યુગોમાં સંગ કે કામના કરી	સંગ અથવા કામના કર્યા
			પરિણામ છે.
"	૬	એ	એ જ
"	૬	સંસારનું	સંસારનાં
૨૮૩	૬	કામગામને	કામગામને
૨૮૮	૧૨	પદેના	પદેયો
૨૯૪	૧૭	મામ	મામ
૩૦૪	૬	ઉદાગી	ઉદાગીન
૩૦૬	૧૬	મલા	નિલા
૩૧૪	૧૭	(જ્ઞાનદાર)	(વાનદાર)
૩૩૩	૧૨	પ્રકાર	પ્રકારે
૩૩૪	૪	વર્તુલિત	વર્તુલિત
૩૩૬	૧૦	ઉદ્ભવ	ઉદ્ભવ
૩૩૭	૧૮	તેથી	તથા
૩૩૯	૨૦	દાનની	દાનાની
"	૨૬	(ને જીવન) ૨૬	(x) ૨૬
૩૪૧	૧૬	ધના	તથા
૩૪૪	૧૪	વિચાર કરેલો	વિચાર કરનાં
"	૧૭	એ તમે એમ કહે છે	એમ એ તમે કહેના હો. અથવા
"	૧૮	જે મુખ્ય મંત્રામ-મર્ત્ય-મંત્રામ છે	જ મુખ્ય મંત્રામ છે
"	૧૬	કહે	કહેના હો
"	૧૬	કરે	કરના હો
"	૨૦	એમ નથી શું	તો ઉત્તર:
૩૪૬	૧૬	મંત્રામ કહે	મંત્રામ કહે
૩૪૪	૨૨	જાને	જાને

૩૫૪	૨૩	જેને	જેથી
૩૬૧	૨૧	પૌરુષ	પૌરુષ
૩૬૯	૭-૮	પડતાં એટલે કાર્યમાં	પડતાં (મળતાં) કાર્યમાં
૩૭૧	૧૮	આરંભે	આરંભે
"	૧૭	(કારણકે...	(કારણ...
૩૭૬	૩	અંગીકાર	અંગીકાર
૩૮૦	૧૨	જ્ઞાન હોવાથી નિષ્ઠા	જ્ઞાનનિષ્ઠા
"	૧૮	પ્રમાણો-પ્રાણ	પ્રમાણોથી-પ્રાણ
૩૮૨	૧૬-૧૭	એનાં એવાં કમોંથી	એનાં એનાં (પોતપોતાનાં) કમોંથી
૩૮૩	૩	દર્પ-દર્પ પછી થનાર અને	દર્પ-અને
"	૪	વૃત્તિ ઉત્પન્ન	વૃત્તિ દર્પ થયા બાદ ઉત્પન્ન
૩૮૪	૩૪	પોતાના ઉત્પત્તિ	પોતાના આત્માના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ
૩૮૫	૧	નિશ્ચયરૂપે	નિશ્ચયરૂપે (નિશ્ચયરૂપે)
૩૮૮	૬	અડેલાં	બેસાડેલાં
"	૨૧	ઈશ્વર જ શરણુ	ઈશ્વરને જ શરણુ પામ
"	૨૨	આશ્રયરૂપે	ઈશ્વરને જ આશ્રયરૂપે
૩૮૯	૬	ઉત્કૃષ્ટ	પરમ
૩૯૦	૩	મને એકને જ શરણુરૂપે તું પ્રાપ્ત કર	મારુ એક(જ) શરણુ લે
"	૧૮	છાડાવી દર્શ	મુક્ત કરીશ.
૩૯૧	૩૨-૩૩	તે પ્રત્યક્ષ	તે સાર્થ પ્રત્યક્ષ
૩૯૮	૨૨	છે; તેમાં	છે; પરંતુ તેમાં
૪૦૦	૧૬	ગોણુ	ગોણુ
૪૦૧	૧૨	મિથ્યા જ્ઞાનની	મિથ્યા જ્ઞાનથી
૪૦૨	૧૮	(મિથ્યા શ્રદ્ધિ અવિદ્યા...	(મિથ્યા શ્રદ્ધિ) અવિદ્યા...
"	૨૯	શ્રુતિ તો	શ્રુતિનું પ્રમાણ તો
"	"	પ્રમાણ હોય	પ્રમાણ પ્રામાણ્ય હોય
૪૦૩	૧૩	તે બે...	[શ્રુતિઓ બે...
"	૧૫	પરંતુ અભવિદ્યા	પરંતુ] અભવિદ્યા
૪૦૪	૭	કર્તુ છે, તેથી	કર્તુ છે,] તેથી
"	૨૦	અસાત રહે,	અસાત ન રહે
૪૦૬	૨૯	એવો	એવો
૪૦૮	૨૪	કૈમુત્ય	કૈમુતિક
૪૦૮	૩૧	આચાર્યને	આચાર્યનો
૪૦૯	૯	અવિવેકીપણું કે ચિત્તની	અવિવેક એટલે ચિત્તની
૪૧૦	૬	શ્રીકૃષ્ણના	શ્રીકૃષ્ણનો
"	"	મહાત્માના	મહાત્માનો

મહાભારત

સાત અંશેમાં હક ણા"૧૦" * કુલ પાન ૫૨૦૮ * ચિત્રો ૨૭

મૂલ્ય : રૂ. ૫૨) * માર્ગવ્યય અલગ

આયોના ઇતિહાસ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્રો તથા તત્ત્વજ્ઞાનના અંશેમાં જે કંઈ છે, તે બધું આમાં છે અને આમાં જે કંઈ નથી, તે બીજે ક્યાંય પણ મળવા સંભવ નથી.

મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે:—

“મહાભારતને અમૂલ્ય રત્નોની એકાદ અખૂટ ખાણ સાથે જ સરખાવી શકાય; એ ખાણને જેમજેમ વધુ હોંડી ખોદીએ છીએ, તેમતેમ તેમાંથી વધારે કિંમતી જવાહિરો નીકળે છે.”

એકાદ મણેલાં વહો,
સ્ત્રીઓ અને બાળકો
પણ સરળતાથી
વાંચી શકે એવી
સુપડ આવૃત્તિ

✱

“.....નવયુવકોને હું કહું છું, કે ‘મહાભારત’ નું અધ્યયન અવશ્ય કરો અને બીજમ્પિતામહનો દડ નિશ્ચય તથા શીકૃષ્ણનું રણકૌશલ્ય તમારાં વધારવાનો પ્રયત્ન કરો.”

—લોકમાન્ય તિલક

કુટુંબીજનો તથા
બાળકોના સંસ્કાર
માટે ભારતીય
સંસ્કૃતિની હામરિતુ
સમો આ મહામય
વસાવી રાખો.

“... ભારતવર્ષની જે સાધના, જે આરાધના અને જે સંકલ્પ છે, તેનો જ ઇતિહાસ આ બંને મહાકાવ્યો (‘મહાભારત’ અને ‘રામાયણ’) રૂપી રાગપ્રાસાદના ચિરકાગરૂપી રાગસિંહાસન પર સત્રાહ સમેા વિરાજે છે.”

—કવિવર હાકુર

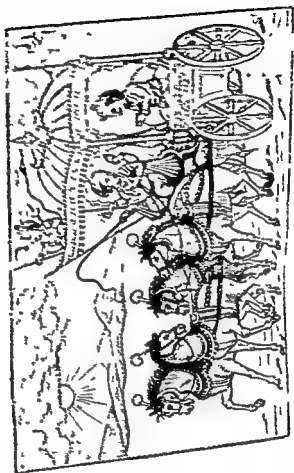
વિગતવાર માહિતી આપણું સચિવત્ર જુડ મળશે.

સર્વ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

બદ, સેઇન્સ ટાઉન, પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ
અને કાલજાદેની રોડ, દાણી બાંકિંગ, ત્રીજે માળે, મુંબઈ-૨

અ નુ ક્ર મ

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧ભો—	અર્ચુનવિધાદ્યોગ	૧
૨ભો—	સાખ્યયોગ	૬
૩ભો—	કર્મયોગ	૫૬
૪થો—	અહયજપ્રસાસા	૮૧
૫ભો—	‘ પ્રકૃતિગર્ભ ’ અથવા કર્મમન્યાસયોગ	૧૧૨
૬કો—	અભ્યાસયોગ	૧૩૩
૭ભો—	વિજ્ઞાનયોગ	૧૬૦
૮ભો—	તારકાઅહયોગ	૧૭૪
૯ભો—	મળવિહારાજમુક્તયોગ	૧૮૭
૧૦ભો—	વિમૂતિયોગ	૨૦૩
૧૧ભો—	વિશ્વરૂપદર્શનયોગ	૨૧૭
૧૨ભો—	ભક્તિયોગ	૨૩૬
૧૩ભો—	ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ	૨૪૬
૧૪ભો—	મુલુકત્રયવિભાગયોગ	૨૬૩
૧૫ભો—	પુરુષોત્તમયોગ	૩૦૬
૧૬ભો—	દૈવાસુરસપ્તવિભાગયોગ	૩૧૯
૧૭ભો—	શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ	૩૩૦
૧૮ભો—	મેક્ષસન્યાસયોગ	૩૪૧

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

શાંકર ભાષ્યના સરળ અનુવાદ સહિત

અધ્યાય ૧ લો-અર્જુનવિપાદયોગ

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ । ધૃતરાષ્ટ્રે કલું

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાન્ડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે હે સંજય! ધર્મક્ષેત્ર(સ્થળ)રૂપ કુરુક્ષેત્રમાં
યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ભેગા થયેલા મારા પુત્રો તથા તેમના સ્નેહીઓ
અને પાંડવોએ શું કર્યું? ૧

સંજય ઉવાચ । સંજયે કલું

દૃષ્ટ્વા તુ પાન્ડવાનીકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તદા ।

આચાર્યમુપસૈગમ્ય રાત્રા વચનમવ્રવીત્ ॥ ૨ ॥

સંજય કહે છે તે સમયે પાંડવોનું વ્યૂહરચનામાં સ્થપાયેલું
સૈન્ય જોઈને રાત્રા દુર્યોધન આચાર્ય(દ્રોણગુરુ) પાસે જઈને આ
પ્રમાણે વચન બોલ્યો. ૨

પશ્યૈતાં પાન્ડુપુત્રાણામાચાર્ય મહર્તાં ચમૂમ્ ।

વ્યૂઠાં દ્રુપદપુત્રેણ તવ શિષ્યેણ ધીમતા ॥ ૩ ॥

હે આચાર્ય! પાંડુના પુત્રોની આ મહાસેના જુઓ (જે)
તમારા બુદ્ધિમાન શિષ્ય દ્રુપદના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વ્યૂહરચનામાં
જોઈએલી છે. ૩

અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા મીમાર્જુનસમા યુધિ ।

યુધુધાનો વિરાટથ દ્રુપદથ મહારથઃ ॥ ૪ ॥

ધૃષ્ટકેતુશ્ચેકિતાનઃ કાશિરાજથ વીર્યવાન્ ।

પુરુજિત્કુન્તિભોજથ શૈન્યથ નરપુન્નવઃ ॥ ૫ ॥

યુધામન્યુથ વિક્રાન્ત ઉત્તમૌજાથ વીર્યવાન્ ।

સૌમદ્રો દ્રૌપદેયાથ સર્વે એવ મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

એ શૈન્યમાં મોટા ધનુષ્યને ધરનારા યુદ્ધમાં ભીમ અને અર્જુનની સમાનતા કહે એવા છે : યુધુધાન, વિરાટ તથા દ્રુપદ જેવા મહારથી, મહાપરાક્રમી ધૃષ્ટકેતુ, એકિતાન કાશીનો રાજા તથા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ પુરુજિત્, કુંતિભોજ અને શૈન્ય છે; અને વળી અતિ પરાક્રમી યુધામન્યુ, અતિબળવાન ઉત્તમૌજ અને સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીના સર્વે પુત્રો, એ સર્વે મહારથીઓ પણ છે. ૪-૬

અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે તાન્નિગ્રોધ દ્વિજોત્તમ ।

નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થં તાન્ બ્રવીમિ તે ॥ ૭ ॥

હે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ! આપણા પક્ષમાંના જે જે મારા સૈન્યના મુખ્ય નાયક છે તેમનાં નામ સાંભળો. આ સમગ્રમાંથી તમારે જાણવા સારું (થોડાનાં નામ) કહું છું. ૭

મવાન્ મીષ્મશ્ચ કર્ણથ કૃપથ સમિતિજયઃ ।

અશ્વત્થામા વિકર્ણથ સૌમદત્તિસ્તથૈવ ચ* ॥ ૮ ॥

અન્યે ચ બહવઃ શૂરા મદર્યે ત્યક્તજીવિતાઃ ।

નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥ ૯ ॥

અપર્યાપ્તં તદસ્માકં વલં મીપ્માભિરક્ષિતમ્ ।

પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેપાં વલં મીમાભિરક્ષિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

અયત્સેષુ ચ સર્વેષુ યથાભાગ્યનવસ્થિતાઃ ।

મીષ્મમેવાભિરક્ષન્તુ મવન્તઃ સર્વે એવ હિ ॥ ૧૧ ॥

આપ તથા પિતામહ ભીષ્મ અને કર્ણ, યુદ્ધમાં જ્યાં પ્રાપ્ત

* ‘તથૈવ ચ’ ને બદલે ‘અયદય’ ન્યાં પાઠ છે, ત્યાં અર્થ આ પ્રમાણે લેવો, વિશ્વર્થ : સૌમદત્તિ [અને સિંધ દેશનો રાજા.] (વિ. માં અયદયનાનો પાઠ છે)

કરનાર કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, (મારો નાનોભાઈ) વિકર્ણ અને તેવા
જ સૌમદત્તિ અને બીજા પછુ ઘણા શૂરવીરોએ મારે માટે જીવવાની
આશા બાબુએ મૂકી દીધેલા-મરવાને તૈયાર થયેલા અનેક પ્રકારના
શસ્ત્ર-પ્રહારના સાધનવાળા છે. એ સર્વ સુદ્ધવિદ્યામાં અતિ કુશળ છે.
આપણે એ અનંત ઐન્ય પિતામહ ભીષ્મથી રક્ષણ પામેલું છે અને
આ એમનું તો ભીમથી રક્ષણ પામેલું સૈન્ય યોદ્ધાં જ (નાનું જ) છે.
છતાં વ્યુહરચનામાં જેમવાના સર્વ માર્ગોમાં પોતપોતાના યોગ્ય
સ્થાનમાં રહેરહે આપ તથા બીજા સર્વ ભીષ્મનું જ રક્ષણ કરે. ૮-૧૧

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुद्वद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहस्रैवाम्यहन्यन्त स खब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

તે હુયોધનને હર્ષ ઉપજાવતા (પેદા થાય તે રીતે) સર્વે
કુરુઓમાં વૃદ્ધ એવા પ્રતાપી પિતામહે સિંહગર્જના કરી શંખ કૂંકયો.
પછી કુરુસૈન્યના શંખ, ભેરી, પણવ, આનક, ગોમુખાદિ તુરત જ
ગાજી ઊઠ્યા. તે શંખાદિનો શબ્દ (અવાજ) ઘણો મોટો થયો. ૧૨, ૧૩

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।

माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।

पौण्ड્રं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

अनन्त बिजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

द्रुપदો દ્રૌપદેયાથ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ।

સૌમદ્રથ મહાવાહુઃ શઙ્ખાન્દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૧૮ ॥

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ।

નમથ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ॥ ૧૯ ॥

પછી ધોળા ઘોડા બેઠેલા મહાન રથમાં બેઠેલા માધવ અને

અર્જુને દિવ્ય શંખ કૂંકયા; હવીકેશે (શ્રીકૃષ્ણ) પાંચજન્ય નામના શંખને, અર્જુને દેવદત્ત નામના શંખને, મહાપરાક્રમી વૃકોદરે (લીમે) પોંડ નામના મહાશંખને કૂંક્યો. કુંતીપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે અનંતવિજય નામના શંખને તથા નકુલ અને સહદેવે મુઘોપ તથા મણિપુષ્પક નામના શંખ કૂંકયા. મહાધનુષ્ય ધરનાર કાશીના રાજાએ, મહારથી શિખંડીએ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ને, વિરાટે ને શત્રુથી અજિત સાત્યકિએ; અને હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્રરાજા! દુપદે, દ્રૌપદીના પુત્રાએ અને મહાબાહુ સૌભદ્રે(સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુએ), મૌએ પોતપોતાના શંખો કૂંકયા. આકાશ-પૃથ્વીને ઝળવી મૂકતો શંખ વગેરેનો મોટો નાદ કૌરવોનાં હૃદય ચીરી નાંખવા લાગ્યો. ૧૪-૧૬

અથ વ્યવસ્થિતાન્દદ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ ।

પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસંપાતે ધનુરુદ્યમ્ય પાંડવઃ ॥ ૨૦ ॥

હૃપીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ! ।

હવે કૌરવોને યુદ્ધ માટે વ્યવસ્થિત થયેલા (સગજ જીલેલા) જોઈને શત્રોનો અપાટો ચાલવા માંડ્યો, ત્યારે મારુતિના ધ્વજવાળા પાંડુપુત્ર અર્જુન ધનુષ્ય(બાણ)ને ચઢાવતા, હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર! આ પ્રમાણે વચન જોડ્યા. ૨૦

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુને ક્ષુઃ :

સેનયોરુભયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥ ૨૧ ॥

યાવદેતાન્નિરીક્ષેઽહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ।

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્નણસમુદયમે ॥ ૨૨ ॥

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય ણ્તેઽઽ સમાગતાઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્વૈદ્યેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥ ૨૩ ॥

હે અચ્યુત! જને સૈન્યોની મધ્યે મારા રથને જિલો રાખો કે ન્યાંથી હું આ યુદ્ધ માટે યુદ્ધની ઇચ્છાથી જિલા રહેલાને બરાબર જોઉં અને આ રણગંગ્રામમાં મારે કોની સાથે, (સામે) અને કોને મારી સામે-સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે તે પણ હું જાણું. તેમ જ દુષ્ટબુદ્ધિવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનનું યુદ્ધમાં કત્યાણ કરવાની ઇચ્છાવાળા, જેઓ યુદ્ધાર્થે અહીં કુરુક્ષેત્રમાં લેગા થયા છે તેમને હું બરાબર જોઉં. (યથાકુલ નામથી ઓળખું) ૨૧-૨૩

સંજય ઉવાચ । સંન્યે ક્ષુઃ :

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ ૨૪ ॥

भीष्मद्रોणप्रमुखतः सर्वेषां च महोक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्કુરુનिति ॥ ૨૫ ॥

तत्रापश्यत् स्थितान्પાર્થઃ પિતૃનથ પિતામહાન્ ।

आचार्यान्मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ॥ ૨૬ ॥

અસુરાન્સુહૃદઃૈવ સેનયોરુભયોરપિ ।

तान्समीक्ष्य स कर्तव्यः सर्वान्विधूतवस्थितान् ॥ ૨૭ ॥

કૃપયા પર્યાવિષ્ટો વિપીદન્નિદમન્નવીત્ ।

હે ભારત ! એ પ્રભાણે ગુડાકેશ, નિદ્રા છૂતનાર, અર્જુનના કહેવાથી હ્રીષીકેશ શ્રીકૃષ્ણ બ'ને સેનાની વચ્ચે ઉત્તમ રથ બિલો કરી, બીષ્મ, દ્રોણ તથા સર્વ રાજાઓની સમક્ષ બોલ્યા : હે પાર્થ ! આ લેગા થયેલા કૌરવોને જો. ત્યાં પૃથાપુત્રે (અર્જુને) બ'ને સેનામાં બિલેલા પિતાઓ, ઠાકાઓ ને પિતામહો (દાદાઓ), આચાર્યો, મામાઓ, ભાઈઓ, પુત્રો, પૌત્રો, ભિત્રો, સસરાઓ, અને સુહૃદ, પોતાના પર ઉપકાર જેમણે કરેલા તેવાઓને બિલેલા જોયા. એ સર્વે કુટુંબીઓને, બંધુઓને સુદમાં લેગા મળેલાને સારી રીતે જોઈને પરમ ઠકણુ(દયા)થી વ્યાપ્ત થયેલા અને ખેડ કરતા અર્જુન આ પ્રભાણે બોલ્યા : ૨૪-૨૭

अर्जुन उवाच । अर्जुने क्लुः :

दृष्ट्वैर्मम स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ ૨૮ ॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ ૨૯ ॥

गाण्डीवं संसते हस्ताचक् चैव परिदहते ।

न च क्ष्वનોम्यवस्थातुं श्रमतीव च मे मनः ॥ ૩૦ ॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ૩૧ ॥

હે કૃષ્ણ ! સુદની ઇચ્છાથી બિલેલા આ સ્વજનોને જોઈ મારાં ગાત્રો ગળી બચ છે અને મુખ સુકાઈ બચ છે. શરીરમાંથી ઠંપ છૂટે

છે, રૂંવાં ઊભાં થાય છે, હાથમાંથી ગાંડીવ ધનુષ્ય સરી પડે છે, ત્વચામાં સર્વત્ર દાહ થાય છે. મારામાં હવે ઊભા રહેવાની (કે બેસી રહેવાની) પણ શક્તિ નથી અને બાણે મારું મન ભગે છે. વળી હે કેશવ! ચિહ્નો પણ અનિષ્ટ બેઠું છું; (માટે) અને યુદ્ધમાં પોતાનાં માણસોને (સગાંસંબંધીઓને) મારીને શ્રેય-કથ્યાણુ બેતો નથી. ૨૮-૩૧

ન કાલ્હે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુત્વાનિ ચ ।

કિન્નો રાજ્યેન ગોવિન્દ કિં મોર્ગર્જીવિતેન વા ॥ ૩૨ ॥

યેપામર્યે કાલ્હિતં નૌ રાજ્યં ભોગાઃ સુત્વાનિ ચ ।

ત હમેઽવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા ધનાનિ ચ ॥ ૩૩ ॥

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ।

માતુલાઃ શ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ શ્યાલાઃ સંવંધિનસ્તથા ॥ ૩૪ ॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि प्रतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्नु महीकृते ॥ ૩૫ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानાતતાયિનઃ ॥ ૩૬ ॥

तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान् स्ववांधवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ૩૭ ॥

હે શ્રીકૃષ્ણ! મારે જીવની ઇચ્છા નથી. રાજ્યની કે સુખની પણ (ઇચ્છા) નથી. હે ગોવિંદ! રાજ્યનું આપણે શું કામ છે? સુખ કે ભોગ અથવા તો જીવિતથી પણ શું કામ છે, જેમને માટે રાજ્યભોગ સુખની ઇચ્છા થાય, તે આ બધા તો પ્રાણ તથા ધનાદિ (સર્વસ્વ) મૂકીમૂકી (ત્યજી) યુદ્ધ માટે આ ઊભા. આચાર્યો, પિતા (કાકા) તેમ જ પુત્રો અને દાદા, મામા, સસરા, પુત્રના પુત્રો, સાળા અને બીજા સંબંધીઓ (અને ઊભા છે). એ મને મારી નાખતા હોય, એમનાથી હું હજીયે જયેલો હોઉં તો ભલે અને આ (યુદ્ધ) કાર્યમાં એમને મારવાથી મને ત્રિલોકના રાજ્યની પ્રાપ્તિ પણ થતી હોય તો ભલે; પણ હે મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણ! હું આચાર્ય વગેરેને હણવા ઇચ્છતો નથી; તો પછી આ એક પૃથ્વીના રાજ્ય માટે તો એ સર્વને શાનો જ હણું? ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને હણવાથી આપણને (અમને) હે જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ! શો આનંદ થાય? જિલટં એવા આતતાઈઓને હણવાથી

તો આપણને (અમને) પાપ જ લાગશે. આટલાં માટે અમારા (આપણાં) પોતાના બાંધુ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને હણવા અમે યોગ્ય નથી. હે માધવ! સ્વજનને હણી અમે સુખી કેવી રીતે થઈએ? ૩૨-૩૭.

યદ્યપ્યેતે ન પશ્યન્તિ લોભોપહતચેતસઃ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥ ૩૮ ॥

કથં ન દ્વેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યન્નિર્જનાર્દન ॥ ૩૯ ॥

કુલક્ષયે પ્રણશ્યન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્નમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥ ૪૦ ॥

અધર્મોભિભવાત્કુળા પ્રદુષ્યન્તિ કુલસ્ત્રિયઃ ।

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥ ૪૧ ॥

સંકરો નરકાયૈવ કુલધ્માનાં કુલસ્ય ચ ।

પતન્તિ પિતરો દૌષાં લુપ્તપિષ્ઠોદકક્રિયાઃ ॥ ૪૨ ॥

દૌષૈરેતૈઃ કુલધ્માનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ।

ઊસાદ્યન્તે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥ ૪૩ ॥

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાર્ણાં બનાર્દન ।

નરકે નિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ ॥ ૪૪ ॥

અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।

યદ્રાજ્યસુખલોભેન હંતું સ્વજનમુચ્ચતાઃ ॥ ૪૫ ॥

જો કે લોભથી હણાયેલી (મલિન થયેલી) ભુલિવાળા આ (ભીષ્માદિ) કુળને નાશ કર્યાના પાપને તથા મિત્રદ્રોહમાં રહેલાં પાપને સમજતા નથી; તોયજુ હે જનાર્દન! કુળનાશનો દોષ જ્ઞેનારા આપણે આ સુદૃઢપી પાપથી પાછા ફરવાનું કેમ ન બાણવું (સમજવું) જોઈએ? કુળનો ક્ષય (નાશ) થવામાં તો પરંપરાથી આવ્યા આવતા સનાતન અગ્નિ-હોત્રાદિ કુળધર્મો નાશ પામી જાય છે; અને કુળધર્મ નાશ પામ્યાથી આખા કુળને પરાજય પમાડી દે છે. અધર્મને વશ થતાં હે કૃષ્ણ! કુળસ્ત્રીઓ દૂષિત થાય છે અને સ્ત્રીઓ દૂષિત થાય તો હે વૃષ્ણીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણ! વર્ણસંકર પ્રજા પેદા થાય છે. વર્ણસંકર પ્રજા (આ પ્રમાણે) કુળનો ક્ષય કરનારના નરક માટે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ કુળક્ષય

કરનારના પિતૃઓ પણ પિંડદાન અને તર્પણાદિ દાનની ક્રિયાનો લય થવાને લીધે (નરકમાં) પાછા પડે છે. કુળના ઘાત કરનારના આ દોષથી પરંપરાથી ચાલતા આવેલા જાતિધર્મો (સનાતન વર્ણશ્રમ ધર્મ) તથા કુળના ધર્મો નિર્મૂળ થઈ જાય છે. હે જનાર્દન! જે મનુષ્યોના કુળધર્મ નિર્મૂળ થાય છે, તેમનો નિરંતર નરકમાં વાસ થાય છે. એવું શ્રુતિસ્મૃતિનું વચન છે, એમ આપણે સાંભળતા આવ્યા છીએ. અહો! ખેદની વાત છે કે આપણે આ મહાપાતક કરવા પ્રવૃત્ત થયા છીએ, (અને) કેવળ શાન્ત્યુખના લોભથી દ્વંજનોને હણવા બેઠા છીએ! ૩૮-૪૫

यदि मामग्रतीकारमशुचं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ૪૬ ॥

જે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો હાથમાં શસ્ત્રો લઈ બચાવનો ઉપાય નહીં કરનારા અને હથિયારવિનાના અમને આ રણસંગ્રામમાં મારી નાખે, તેા તે પ્રકારના મરણથી મારું આ શુદ્ધ કરવા કરતાં વધુ કલ્યાણ થાય. ૪૬

संजय उवाच । संन्ये ह्युः

एवमुक्त्वाऽर्जुनः सह्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्रमानसः ॥ ૪૭ ॥

એમ કહીને રણભૂમિમાં બાણ સહિત ધનુષ્ય છોડી શોકથી વ્યાકુળ મનવાળો અર્જુન રથ ઉપર જ બેસી ગયો. (ન્યાં એ સામું સૈન્ય જોવાને જોતો હતો ત્યાં જ, રથની અંદર પણ નહીં.) ૪૭

ઇતિ શ્રીમત્પરમહંસ પરિત્રાજ્ઞાચાર્ય ગોવિંદભગવાનના પૂજ્યપાદ શિષ્ય શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય ભગવાનકૃત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-ભાષ્યનો વિષાદયોગ નામનો પ્રથમ અધ્યાય સંપૂર્ણ.

મધ્યાય ૨ જો-સાંખ્યયોગ

સંજય ઉવાચ । સંખ્યે કથું :

તં તથા કૃપયાવિષ્ટમશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।

વિપીદન્તમિદં વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે કૃપા-કરુણાથી વ્યાપ્ત થયેલા, આંસુ ભરેલી વ્યાકુળ આંખવાળા, શોકે કરતા તે(અર્જુન)ને શ્રીકૃષ્ણે આ વાક્ય કહ્યું. ૧

શ્રીમદ્વચનુવાચ । શ્રીમદ્વચન બોલ્યા :

કુતસ્ત્વા કશ્મલમિદં વિપમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ! ॥ ૨ ॥

કૈવ્યં માસ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વયુપપદ્યંતે ।

ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્ભલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ ૩ ॥

હે અર્જુન ! આવા વિપમ લયવાળાં(સ્થાન)મા-તારામાં આ મહિનતા ક્યાંથી આવી ભરાઈ છે ? એ બુદ્ધિ અનાર્ય-આર્યને ન શોકે એવી છે, સ્વર્ગમાં ન લઈ જનારી અને અપકીર્તિ કરવાવાળી છે. હે પાર્થ ! ક્ષીણતા (નિર્ણણતા) ન પામ. એ તારામાં ઉત્પન્ન ન ન થવી બેઈએ. એ તને છાજતી નથી. હૃદયની આ ક્ષુદ્ર દુર્બળતા છોડી, હે પરંતપ તું બિલો થા. ૨,૩

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુને કથું :

કથં મીષ્મમહં સહ્યથે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ! L

શુભિઃ પ્રતિયોત્સ્યામિ પૂજાર્હવિરુદ્ધન ॥ ૪ ॥

ગુરુનહત્વા હિ મહાનુમાવાન્ શ્રેયો મોક્તું મૈશ્વમપીહ લોકે ।

હત્વાર્યકામોસ્તુ ગુરુનિહૈવ શ્વેજીય મોગાન્ રુઘિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥ ૫ ॥

ન ચૈતદ્વિદ્મઃ કતરન્નો ગરીયો યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુઃ ।

યાનેવ હત્વા ન જિજીવિષામસ્તેજ્વસ્થિતાઃ પ્રમુખે ધાતરાષ્ટ્રાઃ ॥ ૬ ॥

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વમાવઃ પૃચ્છામિ ત્વાં ધર્મસંમૂદચેતાઃ ।

યચ્છ્રેયઃ સ્પાન્નિશ્ચિતં વ્રૂહિ તન્મે શિષ્યસ્તેજ્ઞં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥ ૭ ॥

ન હિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદ્યાદ્ યચ્છોકમુચ્છોપણમિન્દ્રિયાણામ્ ।

અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નમૃદ્ધં રાજ્યં મુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

હે મધુસૂદન ! પૂજા કરવા યોગ્ય લીળમ અને દ્રોણને રણ-
સંઘામમાં ખાણો વડે હે અરિસૂદન ! કેમ પ્રહાર કરું ? વળી મહાનુભાવ
(શ્રુતિ આદિ અધ્યયન, તપ, આચાર ઇત્યાદિથી સમર્થ પ્રભાવવાળા)
ગુરુઓને હણ્યા વિના લિહ્યા માગી આ લોકમાં નિર્વાહ કરવો તે પણ
વધુ કલ્યાણકારક છે. અર્થની ઇચ્છાને પરવશ (દ્રવ્યના લોભી) છે, તોપણ
તે ગુરુઓ છે. તેમને મારીને તો અહીંયાં જ (આ લોકમાં જ લોભો)
લોભવી શકું અને તે પણ (કેવા લોભો !) લોહીથી ખરડાયેલા. વળી
એ પણ અમે જાણતા નથી કે આમાંનું કયું અમારે માટે પુણ્યકારક
છે. એ પણ નથી જાણતા કે અમે છતીશું કે અમને તેઓ છતશે.
જેમને હણી અમે છવવા ઇચ્છતા નથી તે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રાદિકો
(સંબંધીઓ) તો મોખરે જ ઊભા છે. દીનતારૂપ દોષ વડે શૌચાદિ
સ્વભાવ તિરસ્કૃત થયેલો, ધર્મવિચારથી મૂઢ ચિત્તવાળો હું આપને
પૂછું છું; જે નિશ્ચિત શ્રેય હોય તે મને કહો. હું તમારો શિષ્ય છું.
આપને શરણે આવેલાને (મને) ઉપદેશ આપો. વળી જે શ્રેય ઇદ્રિયોનું
શોષણ કરનારા મારા આ શોકનું નિવારણ કરે તેને હું નથી જ્ઞેતો,
એવું હું કાંઈ દેખતો નથી. આ પૃથ્વી પરનું સર્વ સમૃદ્ધિસંપન્ન
નિષ્કંટક રાજ્ય અથવા તો દેવતાઓનું અધિપતિપણું પામીને (તેમાં)
પણ હું કાંઈ શ્રેય દેખતો નથી. ૪-૮

સંજય ઉવાચ । સંનયે કલું :

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुत्त्वातृष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषીकेशः ग्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विपीदन्तमिदं वचः ॥ ૧૦ ॥

આમ કહી શત્રુને તપાવનાર તથા નિદ્રાને છતનાર અર્જુન
હૃષીકેશ ગોવિંદને ‘હું યુદ્ધ નહિ કરું’ એમ કહી મીન થઈ ગયો.
હે ભારત ! બંને સેનાની મધ્યે એક પામતા તે અર્જુનને હૃષીકેશ
શ્રીકૃષ્ણ જાણે ઉપહાસ કરતા હોય તેમ આ પ્રમાણે વચન જોડ્યા. ૯, ૧૦

ભાષ્યાર્થ : (૧) દવે અર્ધી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ‘દૃષ્ટ્વા મુ પાંચગાનીકં’
એ પદેના અખ્યાપતા બીજા મ્લોકથી આરંભી, અખ્યાપ બીજાના નવમા મ્લોક
'ન યોત્સ્ય ઇતિ ગોવિન્દમુઃ વા તૃષ્ણીં બભૂવ હ' સુધીનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો :
સંભાર, ભવચક્ર વા જન્મમરણનું કારણ અર્થાત્ આ મંભારદશનું દોષમય
બીજ પ્રાપ્તિએના શોક, મોહ વગેરે છે. તેનું તાદૃશ ચિત્ર ખડું કરવાનો

આ શ્લોકોનો હેતુ છે. કયે મીષ્મમહં સંલ્લે વગેરે શ્લોકોથી અર્જુને ‘હું છું’ તથા રાજ્ય, ગુરુ, પુત્ર, મિત્ર, મુદ્દ, સ્વજન, સંબંધી, બાંધવો; એ સર્વે ‘મારા-અર્જુનનાં છે’ એમ સર્વને બ્રાંતિપૂર્વક માનેલા છે; અને એ બ્રાંતિનિમિત્તથી અર્જુનને શોક, મોહ થતા દેખાયા છે. વળી એ જ શોક, મોહથી વિવેક તથા જ્ઞાન દુષ્કાર્થે જ્યાં અને તેથી એ પોતે ક્ષત્રિપદમર્ષપ મુદ્દમાં પ્રવૃત્ત થયો હતો; છતાં તે મુદ્દમાંથી તે વિરમ્યો-અટક્યો અને બિશ્વા માળી જીવનનિર્વાહ અસાધવાવાળો સંન્યાસીઓનો ધર્મ, (જે તેને માટે) પરધર્મ (હતો તે) આચરવા પ્રવૃત્ત થયો.

(૨) એ પ્રમાણે શોક, મોહ વગેરે દોષોથી જોમનું ચિત્ત વ્યાપ્ત થઈ પ્રેરાઈ ગયું હોય, તે સર્વ પ્રાણીઓને એના સ્વધર્મનો પરિવાગ અને શાસ્ત્રે નિર્ધારેલી સેવા કરવાનું સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ એ પ્રાણીઓને સ્વધર્મસ્થાન તથા શાસ્ત્રે મના કરેલી સેવા સ્વાભાવિક બની જાય છે. (અને) સ્વધર્મમાં એ પ્રાણીઓ (કદાચ) પ્રવૃત્ત થાય; તોપણ તેમની કાપા, વાયા ને મનની પ્રવૃત્તિ કેવળ ક્ષણ ઉપર સ્લેષ રાખવાવાળી અને અહંકારયુક્ત હોય છે. આ પ્રમાણે થતું હોવાથી ધર્મ-અધર્મનો સંગ્રહ થાય છે-થવા કરે છે. આથી સારાનરસા જન્મનાં સુખદુઃખ આપવાવાળો સંસાર એકસરખો ચાલુ રહે છે-અર્થ પડતો નથી. એટલા માટે (સમજવું કે) સંસારવૃક્ષનાં બે બીજ છે: શોક અને મોહ તે બંનેમાંથી સર્વ કર્મસંન્યાસવાળા આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજી દોષ પાણી રીતે નિર્જલિત એટલે મુક્તિ થતી નથી. એ આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેવાની ઇચ્છાવાળા શ્રીવાસુદેવ ભગવાન અર્જુનને નિમિત્ત બનાવી લોકો પર અનુબ્રહ્મ કરવાના હેતુથી બોલ્યા: બચોપ્યાન્ વગેરે.

(૩) એ વિષય પર કદલાક કહે છે: સર્વ કર્મસંન્યાસપૂર્વક કેવળ આત્મનિષ્ઠાથી જ કાંઈ કેવલ્ય-મોક્ષની પ્રાપ્તિ નથી થતી; ત્યારે શાથી થાય છે? એમ એમને પૂછતાં તેઓ કહે છે: ‘અગ્નિદોષ વગેરે શ્રુતિસ્મૃતિમાં કહેલાં કર્મો સહિત જ્ઞાન થાય અને તે કર્મ સહિત જ્ઞાનથી કેવલ્યમોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.’ એવો આખા ગીતાશાસ્ત્રનો એક નિશ્ચિત અભિપ્રાય (એક જ અર્થ) છે; અને એ અર્થના પુરાવામાં આ ગીતાશાસ્ત્રના અથ ચેત્ત્વમિમં ધર્મ્યં સંપ્રામં ન કરિવ્યસિ (અ. ૨-૩૩), વર્મણ્યેવાધિકારસ્તે (અ. ૨-૪૭) તથા કુચ વર્મવ સદમાર્ગ (અ. ૪-૧૫) શ્લોકો છે એમ કહે છે. (વળી એમ પણ કહે છે કે) દિસા વગેરે વૈદિક કર્મો છે; તેથી તેનું પરિણામ અધર્મ થાય એવી શંકા ન કરવી; કેમકે ક્ષત્રિય કર્મ મુદ્દવાળું છે; ગુરુ, ભાઈ, પુત્ર વગેરેની દિસાવાળું અત્યંત ધાતકી છે; છતાં તે સ્વકર્મ છે એમ સમજી કર્મ કરવાથી કશો અધર્મ થતો નથી. એટલું જ નહીં પણ એ સ્વકર્મ ન કરવામાં પાપ થાય છે. ‘તારાં સ્વધર્મ તથા કાંઈ છોડી તું પાપ ગ્રેણીય’ (૨-૩૮) એમ જણાવતાં (વાસુદેવે) ‘સાવચ્છેદમગ્નિદોષં જુહવાન્ જીવતાં સુખી અગ્નિદોષ કરે’ એ શ્રુતિમાં કહેલાં પણ આદિની દિસાવાળાં કર્મમાં અધર્મ નથી એમ નિશ્ચયપૂર્વક

પહેલેથી કહેલું છે. (ભારત્ય એ છે કે જ્ઞાનકર્મના સમુચ્ચયથી (કર્મ સહિત જ્ઞાનથી) મુક્તિ મળે છે, પણ કેવળ જ્ઞાનથી મુક્તિ મળે છે એમ નથી. આ વાર્તિકકારોનો મત છે.)

(૪) (વાર્તિકકારોનો) આ મત ખોટો છે. બે (પ્રકારની) ભુદ્ધિ છે. તે બે પ્રકારની ભુદ્ધિને આશ્રયે બે નિષ્કર્ષો રહેલી છે : જ્ઞાનનિષ્કર્ષ અને કર્મનિષ્કર્ષ. અને ભુદ્ધિ તથા નિષ્કર્ષના એ વિભાગોને અનુસરી શાસ્ત્રવચનો પણ અલગ-અલગ છે. ‘અશોચ્યાન્’ (૨-૧૧) વગેરે શ્લોકથી આરંભી ‘સ્વર્ગમપિ વાવેક્ષ્ય’ (૨-૩૧) સુધી ભગવાને જે પરમાર્થતત્ત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે તે સાંખ્ય છે. જન્મ, જરા વગેરે શરીરના છ દેશકારોનો આત્માને અભાવ છે. આત્માને એ ૭ દેશકારો નથી તેથી આત્મા અકર્તા છે. પ્રત્યુત વિપયના નિરૂપણ-વિવેચનથી એવી જે ભુદ્ધિ થાય તે સાંખ્યભુદ્ધિ છે અને તે જે જ્ઞાનીઓ માટે ઉચિત હોય છે, જે ભુદ્ધિના અધિકારી છે, તે સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓ (યોગીઓ) કહેવાય છે. આ પ્રકારની સાંખ્યભુદ્ધિની ઉત્પત્તિ પહેલાં મોક્ષસાધનના અનુષ્ઠાનરૂપ (કર્મ) યોગ કર્તાવ્ય છે. આ (કર્મ) યોગ દેહાદિથી આત્માને જુદો માને છે; છતાં કર્તૃત્વભોક્તૃત્વની અપેક્ષાવાળો ધર્માધર્મ, પ્રુષ્ઠપાપના વિવેકપૂર્વક ભેદ સમગ્રવવાવાળો અને મોક્ષસાધનના અનુષ્ઠાનનું નિરૂપણ કરવાવાળો યોગ છે. તે યોગ આચરવાની ભુદ્ધિ તે યોગભુદ્ધિ છે તથા તે ભુદ્ધિ જે કર્મ કરનારા (કર્મી) માટે યોગ્ય છે તે કર્મયોગી કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ભગવાને આ (૨-૩૬) શ્લોકથી પણ ‘एषा तेऽभिहिता सास्त्रे बुद्धिर्वेगित्विना शुद्ध (સાંખ્યમન પ્રમાણે તને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કહી, હવે ભુદ્ધિયોગમાં તે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે માંભળ.) જુદીજુદી બે ભુદ્ધિઓ દેખાડી છે. એ બે ભુદ્ધિઓમાંની (થી) સાંખ્યભુદ્ધિના આશ્રય વડે રહેતી સાંખ્યોની નિષ્કર્ષ ‘પુરા વેદાત્મના મયા પ્રોક્તા’ એવાં વચનોથી જુદો પાડી કહેશે; અને તે જ પ્રમાણે યોગભુદ્ધિને આશ્રયે રહેતી કર્મયોગનિષ્કર્ષ કર્મયોગેય યોગિનામ્ (૩-૩) એવા બીજા વાક્યથી સાંખ્યોની નિષ્કર્ષ જુદો પાડી કહેશે. એવી રીતે જ્ઞાનનિષ્કર્ષમાં આત્માનું અકર્તૃત્વ તથા એકત્વની ભુદ્ધિના આશ્રયવાળી સાંખ્યભુદ્ધિ તથા કર્મયોગનિષ્કર્ષમાંથી આત્માનું કર્તૃત્વ તથા અનેકત્વની ભુદ્ધિના આશ્રયવાળી કર્મયોગભુદ્ધિ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી, એક જ પુરુષમાં તે ઉભય હોવાનો અસંભવ બેઈ ભગવાને સાંખ્ય તેમ જ યોગભુદ્ધિ બનેના આશ્રય વારાહરની લીધો છે; અને એ માંખ્યનિષ્કર્ષ તથા યોગનિષ્કર્ષ જુદીજુદી કરી બતાવી છે. વળી આ નિષ્કર્ષોનાં જે પ્રકારનાં જુદાંજુદાં વચન તથા વર્ણન અહીં છે, તેવાં જ સ્વરૂપ જ્ઞાનલક્ષ્યમાં પણ દેખાયાં છે : ‘एतमेव प्रवर्तिनो लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति (બુ. ૪-૪-૨૨) આત્મસૌક્યની કૃત્ષ્ણ કરવાવાળા વૈરાગ્યશીલ બ્રાહ્મણો સંન્યાસ લે છે. એવી રીતે અર્વાક્યોના સંન્યાસ કરવાનું કહી બ્રાહ્મણના વાક્યમાં કહ્યું છે. ‘किंप्रजया करिष्यामो देषां नोऽयथात्मायं लोकः’ (બુ. ૪-૪-૨૨) અમારો તે આત્મલોક છે, તે અમો પ્રગતને શું કરીએ? એ વાક્યથી એવજ્ઞા (શમના)નો

સંન્યાસ કહ્યો છે. એ જ બ્રાહ્મણમાં વળી એમ પણ કહ્યું છે કે પ્રાકૃત આત્માએ એટલે અજાની મનુષ્યે ધર્મનિષ્ઠાસા થયા બાદ લગ પહેલા અધ્યયનાદિ કરી ધર્મને બળી-વિચારીને લગ કરી લોકત્રયનાં સાધન માનુષી ધન અને દેવી ધન મેળવવાં. માનુષી ધન પુત્રોત્પત્તિ કરી પ્રાપ્ત કરેવું અને દેવી ધન અર્થાત્ દેવલોકની પ્રાપ્તિ વિદ્યા વડે કરવી. માનુષી ધન કર્મરૂપ છે અને તે પિતૃલોકની પ્રાપ્તિનું સાધન છે. દેવી ધન વિદ્યારૂપ છે અને તે દેવલોકની પ્રાપ્તિનું સાધન છે. એટલે કે પ્રાકૃત આત્માનીને જ આ પિતૃલોક તથા દેવલોકની પ્રાપ્તિનાં સાધનરૂપે કર્માચરણ તથા વિદ્યાપ્રાપ્તિ કહ્યાં છે. (બુ. ૧-૪-૧૭) આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રુતિ વગેરેમાં કહેલાં સર્વ કર્મો અવિદ્યા અને કામના, ઇચ્છા, યા એવણુવાળા લોકો માટે જ બતાવ્યાં છે. વળી પ્રાકૃત આત્માનીએ કર્માચરણ કરી પિતૃલોક ને દેવલોક પ્રાપ્ત કરવો એમ બુ. ૧-૪-૧૭માં કહ્યા પછી બુ. ૪-૪-૨૨માં કહ્યું છે કે એ બધાં કર્મોથી પર યર્થ અર્થાત્ એ બધાં કર્મોથી નિવૃત્ત થઈને સંન્યાસ લે છે. તેમજો વ્યુત્પાય મજન્તિ (બુ. ૪-૪-૨૨) એ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે ફક્ત આત્મલોકની જ (આત્માની જ) ઇચ્છા કરવાવાળા નિષ્કામ મનુષ્યો માટે જ સંન્યાસ (જ્ઞાનનિષ્ઠા) કહ્યો છે અને આત્માની મનુષ્યો માટે સર્વ શ્રીતાદિ કર્મ જ બતાવ્યાં છે. આ ઉપરથી વળી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે જો ભગવાનનો હેતુ જ્ઞાન તથા શ્રીત કર્મનો સમુચ્ચય (જ્ઞાનકર્મનાં સમકાલીન અનુધાન) ઇષ્ટ છે એમ કહેવાનો હોય, તો તો ભગવાનના તથા આ (બુ. આ) બ્રાહ્મણ ગ્રંથના જ્ઞાનનિષ્ઠાના અધિકારીઓ તથા અજાની પ્રાકૃત લોકોની નિષ્ઠાના અધિકારીઓ માટે જુદાંજુદાં કહેલાં વચનો અયોગ્ય હરે; માટે જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચયવાદ (ભગવાનને) ઇષ્ટ નથી.

(૫) વળી જો ભગવાને પહેલાં એમ ન કહ્યું હોત કે એક મનુષ્યથી એકીવખતે જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેનું અનુધાન થવું અસંભવિત છે, તો શ્રીભગવાન પ્રતિ અર્જુન આ પ્રશ્ન કરે છે : 'જ્યાયસી ચેત્ ક્ષેમશસ્તે મતા હુદ્ધિ-ર્જનાર્દન । તત્ કિં કર્મણિ ધોરે મા નિયોજયસિ કેચ્ચ ॥ (અ. ૩. શ્લો. ૧) કર્મ કરતાં જ્ઞાનમાર્ગ ઉત્તમ છે એમ આપે કહ્યું છે તો મને આ ધોર કર્મમાં શા માટે યોજો છો ?' તે અયોગ્ય સિદ્ધ થાત અને જો એમ ન કહ્યું હોત તો તમે તો 'કર્મ કરતાં જ્ઞાનમાર્ગ (હુદ્ધિ) ચડિયાતો છે' એવો આરોપ ભગવાન ઉપર શા માટે કરો (અને પૂછો મને આવાં ધોર પાતકી કર્મમાં શા માટે યોજો છો ?)

(૬) વળી મર્વ માટે જો કર્મજ્ઞાનનો સમુચ્ચય જ શ્રીભગવાને કહ્યો હોય, તો તે ઉપદેશ અર્જુનને પણ કરેલો હોવો જ જોઈએ; તો પછી એ પ્રમાણે કર્મજ્ઞાનના સમુચ્ચયનો ઉપદેશ કર્યા છતાં બેમાંથી એક વિશે 'યદ્યદ્દેવ દત્તયોરેક તન્મે યદિ મુનિધિતમ્ ॥ (અ. ૫-૧) આ બેમાંથી એક ને કય (કલ્યાણકારક) હોય તે કહો એવો અર્જુનનો પ્રશ્ન શી રીતે થાય ?' પિત્ત-શાંતિનો ઉપાય જાણવા માગનારને મધુર અને ઠંડી ચીજો ખાવી યોગ્ય છે

એમ કહ્યા પછી ફરી તેને આ પ્રશ્ન નથી થતો કે એમાંથી એક જ પિત્ત ચાત કરનારી ચીજ કહેા.

(૭) જે ભગવાને કહેના વચનનો અર્થ અણુનને સમજાયો નહોતો અને તેથી એણે આ પ્રશ્ન કર્યો એવી દરખાસ કરીએ, તો શ્રીભગવાને આ પ્રશ્નનો એવો જ ઉચિત્તરૂપમા ઉત્તર આપવો જોઈએ કે મેં તો કર્મજ્ઞાનનો સમુચ્ચય કહ્યો છે. જ્ઞાન અને કર્મ જાનેનું માથેસાથે આચરણુ કરના કહેલું છે તો તુ આ પ્રકારના ભગમા કેવી રીતે પડ્યો છે? પરંતુ ભગવાનનો ઉત્તર એવા રૂપમા નથી એટલું જ નહીં પણ ‘દ્વેષિષ્ઠે મયા પુરા પ્રોક્તે।’ (અ ૩-૩) એ નિશાના એ પ્રકાર (જુદાજુદા) કહ્યા છે, એવા રૂપમા નિહાને તદ્દન જુદીજુદી જતાનનાગ રૂપમા છે, તે રૂપમા જો ભગવાને કર્મજ્ઞાનનો સમુચ્ચય કહેવા છડ્યોયો દોત તો આ ઉત્તર અયોગ્ય ગહેવાત.

(૮) ફક્ત આર્ત કર્મની સાથે જ જ્ઞાનનો સમુચ્ચય કહેવાનો ભગવાનનો આશય છે અને એને લીધે આ એ નિશાના જુદાજુદા વચનો કહ્યા છે એમ કહેા, તો તે પણ ગેરજગ નથી, કારણુ મુદ્દરૂપ આર્ત કર્મ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે એ વાત જાણુતો અણુન શ્રીભગવાનને ‘સ્તિક્તિ કર્મણિ ધોરે માં નિયોત્તયસિ।’ (૩-૧) તો આ માટે મને આ ધોર ભગદર કામમા ચોગ્યે ડા, કહી રૂપડા આપે તે અગ્રથાને છે.

(૯) આ બધા ઉપરથી ગીતાશાસ્ત્રમા લેશમાત્ર પણ શ્રુતિ-સ્મૃતિના કર્મ અને આત્મજ્ઞાનનો સમુચ્ચય કહ્યો છે, એમ કહેનાથી પુરના કરી શકાય તેમ નથી.

(૧૦) (પરંતુ) અજ્ઞાન અથવા સમાદિ દેહોથી (પેરાઈ) કર્મમા જે કાર્ષ પ્રવૃત્ત થયો હોય અને તેને લીધે યજ્ઞ, દાન યા તો તપથી તેની સત્ત્વશુદ્ધિ (અત કચ્છશુદ્ધિ) થઈ પગમાર્થતત્ત્વનું તેને (એવું) જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ ગયું હોય કે આ સર્વ અકર્તા બ્રહ્મ જ છે, તો તે વાસ્તવિક રીતે કર્મ તથા કર્મ-ફળથી નિવૃત્ત થાય છે એ પ્રગરે એ કર્મ તથા કર્મફળથી છૂટા થયા છતાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પહેલા જેમ એ કર્મમા પ્રવૃત્ત રહેતો હતો તેમ જ કર્મમા પ્રવૃત્ત ગહેતો હોય, તો તે લોકમબ્રહ્મ-વેડા તેની પ્રવૃત્તિનું અનુસરણ કરે એ-જેટલુંથી એ એ પ્રમાણે પ્રવૃત્ત દેખાય છે અને એની એ પ્રવૃત્તિ તે કાર્ષ કર્મ નથી અને તેથી એ જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ કાર્ષ જ્ઞાનમ્મનો સમુચ્ચય નથી જેમ ભગવાન વાસુદેવે જે ક્ષત્રિય કર્મ કયું (ક્ષત્રિયધર્મનું પાલન કયું) તે (તે પ્રવૃત્તિ કેવળ લોભમ્મદાયે) હોવાથી તે શ્રીભગવાનનું કર્મ ન કહી શકાય તેથી મોદકરૂપી) પુરુષાર્થમિદિ માટેનો કાર્ષ તેમનો જ્ઞાનમ્મસમુચ્ચય નથી થતો. તેવી જ રીતે ફળની કામનાના અને અદકારના અભારવાળા નિરાનેનો પણ જ્ઞાનમ્મનો સમુચ્ચય થતો નથી તત્ત્વ જાણનાર તત્ત્વજ્ઞાની તો ‘દ્વં કરુ છુ’ એમ માનતો નથી અને (એ જે કર્મ કરે છે તે કર્મના) ફળ માથે અનુ સધાન કરતો નથી જેમ અર્ધ વગેરેની છાછા ગમવાવાળા અગિદોત્ર વગેરે

કામિદ સાધનના અનુદાન માટે અગ્નિનું સ્થાપન કરી અગ્નિહોત્રાદિ કાર્યમાં જોડાય છે; છતાં તે અધુરું થયા બાદ જો એની (તે સ્વર્ગ વગેરેની) કામના નાશ પામી નય, તો તે જ અગ્નિહોત્ર વગેરેનું અનુદાન તો યાવ, છતાં તે કામના માટેનું અગ્નિહોત્ર થતું નથી, તેવી જ રીતે જ્ઞાનીનાં કર્મ પશુ કર્મ નથી; અર્થાત્ દામના નાશ પામતાં જેમ અગ્નિહોત્રાદિનું અનુદાન પૂરું થાય તોપણ ફળ આપતું નથી, તેમ જ્ઞાની જ્ઞાન થયા પછી કામના વિના કર્મ કર્યા કરે, તોપણ તે કર્મ તેને ફળ આપતાં નથી. શ્રીભગવાન એ જ સિદ્ધાંત જ્ઞાનીઓ માટે કહે છે : 'તે કર્મ કરતો છતાં લેપાતો નથી' (અ. ૫-૭) અને 'નથી તે કરતો, નથી તે લેપાતો.' (અ. ૧૩-૩૧).

(૧૧) અહીં ગીતાશાસ્ત્રમાં (અ. ૨-૧૫) 'પ્રાચીનોએ એ કર્મ કરેલું છે' તથા (અ. ૩-૨૦) 'જનક વગેરે કર્મથી જ સિદ્ધિ પામ્યા છે.' એમ કહ્યું છે તે તો ત્યાંના વિભાગપૂર્વક જુદું-જુદું સમજવું જોઈએ. તે કેમ સમજવું? (સમજવાનો પહેલો પ્રકાર) જનક વગેરે તત્ત્વવેત્તા હોવા છતાં લોકસંપ્રદા માટે કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેતા હતા. ઉદ્રિયો ઉદ્રિયોના પોતાના વિષયમાં પ્રવર્તે છે. [આત્મા નથી પ્રવર્તતો.] એવી (અ. ૩-૨૮માં કહેલી) શુદ્ધિથી જ્ઞાન વડે કર્મમાં પ્રવૃત્ત હતા. એ રીતના જ્ઞાનથી એમને પરગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. કર્મસંન્યાસની યોગ્યતાવાળા તેઓ હતા, તેમનો તો કર્મસંન્યાસ થઈ ચૂક્યો હતો; છતાં તેઓએ વિધિસરનો બાજુ રીતે કર્મના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ ગ્રહણ નહોતો કર્યો અને કર્મ કર્યાં અને એવી રીતે જ્ઞાનોત્તર દશામાં લોકસંપ્રદાયે કર્મ કરતાંકરતાં પરમ સિદ્ધ દશામાં તેઓ રહેતા. આ એક અર્થ. [સમજવાનો બીજો પ્રકાર] જો એમ માનીએ કે જનક વગેરે તત્ત્વજ્ઞાની નહોતા તો એવો અર્થ ઘટાવવો કે ધર્મિયાર્થ કહેલાં કર્મનાં સાધન વડે એમને ચિત્તશુદ્ધિ થા અંતઃકરણશુદ્ધિપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ અને એ સત્ત્વશુદ્ધિ થા ચિત્તશુદ્ધિમાંથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિરૂપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ. એ જ પ્રમાણે ભગવાન આગળ કહેશે, (અ. ૫ શ્લો. ૧૧) 'સત્ત્વશુદ્ધિ માટે કર્મ કરે છે.' તથા (અ. ૧૮-૪૬) 'પોતપોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મ વડે તે અંતર્યામીને પૂજ્ય સિદ્ધિ મેળવે છે. પછી (અ. ૧૮-૫૦) 'સિદ્ધિ પામેલો થઈ મેળવે છે.' એમ વાક્યથી ફરી પ્રાપ્ત કરેલા(સત્ત્વશુદ્ધિ પામેલા)ની જ્ઞાનિનિજાની પ્રાપ્તિ પણ આગળ કહેશે.

આ ઉપરથી ગીતાશાસ્ત્રમાં કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનથી જ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે, પણ કર્મ સહિત જ્ઞાનથી નથી એ અર્થ નિશ્ચિત છે. એ અર્થ જેવો તેવો અગે પ્રકરણના વિભાગ પાડી તે તે જગ્યાએ દેખાડીશું.

ત્યારે હવે આગળ જતાવ્યા પ્રમાણે સ્વધર્મની બાબતમાં સર્વપ્રકારે મૂઢ જની ગયેલા મહાન શોકસાગરમાં ડુબેલા અશ્વિનનો ઉદ્ધાર આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજી કોઈ રીતે થાય એમ નથી. એ જોઈને એવા અશ્વિનને ઉદ્ધારવાની ઇચ્છા રાખનારા ભગવાન વાસુદેવ એના આત્મજ્ઞાન માટે નીચે પ્રમાણે સિદ્ધાંતને અવતરણ કરતા આ પ્રમાણે બોલ્યા.

શ્રીમગવાનુવાચ । શ્રીમમવાન બોલ્યાઃ

અશેષ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ માપસે ।

ગતાશ્ચનગતાશ્ચ નાનુશોચન્તિ પંડિતાઃ ॥૧૧॥

તું શોક કરવા યોગ્ય નથી તેનો શોક કરે છે અને વિદ્વાનો
શાશ્વતાના વાદો વહે છે. (પરંતુ) પંડિતો તો મૂએલાઓને કે
જીવતાઓને કોઈને વિષે શોક નથી કરતા x ૧૧

ભાષ્યાર્થઃ. શ્રીમ, દ્રોણ વગેરે સદ્ગતિવાળા, મદાચારી તથા પરમાર્થરૂપે
નિત્ય હોવાથી અશેષ્ય એટલે શોક કરવા યોગ્ય નથી. તે ન કરવા યોગ્યતા
તું શોક કરે છે. મારે નિમિત્તે તે મરે છે હું તેમની હયાતી વિના ગન્યમુખ્ય
વગેરેને શું કરીશ વગેરે કહે છે. તું પ્રજ્ઞાવાળા જુદિમાન લોકોના વાદ તથા
વચનો બોલે છે. કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે તું એટલું જનમત-ગાંડા માણસ
પેડે તારામા એકેકથી જીવદી વસ્તુઓ-મૃતતા અને પડિતાર્થ દેખાડે છે, કારણકે
પડિત આત્મજ્ઞાનીઓ તો જેમનો પ્રાણ જતો રહ્યો છે, જે મરી ગયો છે
તેમનો તથા જેમનો પ્રાણ નથી ગયો અને જે જીવે છે તેમનો શોક કરતા નથી.
ભાવાર્થ એ છે કે મરી ગયા માટે હાય હાય! એની શી ગતિ થશે! એ પ્રકારે
લોકો શોક કરે છે અને જીવતા માટે હવે આમનું શું થશે એમનો ઉદ્ધરનિર્વાહ
કેમ ચાલશે, એમ કહી શોક કરે છે. તેવા શોક પડિત આત્મજ્ઞાની મૂએનાનો કે
જીવતાનો કરતો નથી. પડિત એ છે કે જેમનો જીવિત ભગવતીના નૃ ૭ ૫-૫-૧
મા પાક્તિય નિર્વિન્ય એ વચન પ્રમાણે પૂર્ણ આત્મજ્ઞાન મેળવ્યું છે તે.
આત્માની અજિન નામ પડા છે અને એ જુદિ જેનામા હોય તે પડિત છે,
પણ તું તો ભીષ્મ વગેરે એટલું નિત્ય અને શોક કરવા અયોગ્ય (જેમનો કરવા
ન થયે) પુરો માટે તું શોક કરે છે, માટે તું પરમાર્થદષ્ટિએ મૂઠ છે એવો
અભિપ્રાય છે.

તેઓ જા- કરવા યોગ્ય કેમ નથી? તેઓ નિત્ય છે તેથી. એ કવી રીતે
છે? તે કહે છે

ન ત્વેનાર્હં જાતું નાસં ન ત્વં નૈમે જનાધિપાઃ ।

ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પસ્મ ॥૧૨॥

વળી હું કદી પણ નહોતો જોગ નથી, તેમજ હું કદી નહોતો
જોમ પણ નથી. આ નાનઓ પૂર્વે નહોતા એવું પણ નથી અને તે જ
પ્રમાણે આપણે મર્વે હવે પછી નહિ હોઈએ-ચર્વએ એવું પણ નથી ૧૨

ભાષ્યાર્થઃ : હું કોઈ દિવસ નહોતો એવું નથી પણ હવેના પાછળના
ચર્વ એવેના સર્ગના જન્મમરણોમા હું નિત્ય હતો જ એવો ભાવાર્થ છે.

x અરે કેટલાક પ્રજ્ઞાવાદાશ એવા સધિવિમુદ્ધ કરી આવો અર્થ કરે છે ?
પડિતો જેવા વાદો ન કરે તેવા ય કરે છે

તેની જ રીતે તું પણ નહોતો એમ નથી પણ હોતો જ. તેમ જ વળી આ લોકાધિપતિઓ-રાજા નહોતા એવું નથી પણ તેઓ હતા જ. તે જ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં આ શરીરનો નાશ થયા પછી પણ આપણે બધા નહિ હોઈએ એવું નથી, પણ હોવાના જ. આત્મસ્વરૂપે આપણે ત્રણે કાળમાં-જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં-છીએ જ. અહીં 'લોકાધિપતિ-રાજાઓ,' 'આપણે' એવો બહુ વચનનો ઉપયોગ દેહ જુદા છે તે દેહની દૃષ્ટિએ કર્યો છે-આત્મા જુદા છે એમ કહેવાના આશયથી નથી કર્યો.

હવે આત્મા કેવી રીતે નિત્ય છે તે સમજાવવા દર્શાવે આપે છે :

દેહિનોઽસ્મિન્ યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।

તથા દેહાન્તરપ્રાસિર્ધર્સ્તિત્ર ન મુદ્ધતિ ॥૧૩॥

દેહધારી આત્માને-દેહીને જેમ આ દેહમાં કૌમારાવસ્થા, યુવાની અને વૃદ્ધાવસ્થાનો પ્રાપ્તિ થાય છે; તેમ જ દેહીની બીજા દેહને પ્રાપ્તિ થાય છે, તે (અવસ્થાના ફેરફારો)થી ધીમાન અર્થાત્ જ્ઞાની તેમાં મોહ પામતો નથી. ૧૩

ભાષ્યાર્થ : (દેહરૂપ આત્મા જુદાત્મા કહેવાય છે.) એ જુદાત્માને દેહ છે, માટે તે દેહી એટલે શરીરવાળો છે. તે દેહવાળા આત્માને આ વર્તમાન શરીરમાં જે પ્રમાણે કૌમારાવસ્થા, યુવાની અને વૃદ્ધાવસ્થા એવી ત્રણ પરસ્પર વિરુદ્ધ, એકેકથી બેઠાં લક્ષણવાળી અવસ્થાઓ હોય છે, તેમાંની પહેલી અવસ્થાનો નાશ થતાં આત્માનો નાશ થતો નથી. બીજી અવસ્થા ઉત્પન્ન થતાં આત્મા ફરી ઉત્પન્ન નથી થતો. તો શું થાય છે? આ અવિદ્ય, વિકાર-ફેરફાર નહિ પામનાર આત્માને બીજાબીજી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થતી દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે આ અવિકારી આત્માને એક દેહમાંથી બીજા દેહની પ્રાપ્તિ થાય (થતી દેખાય) છે. આમ હોવાથી મુદ્ધિમાન આ (અવસ્થાંતરની) બાબતમાં મોહ નથી પામતો.

જો કે આત્મા નિત્ય છે એમ બાજુવાવાળા જ્ઞાનીને આત્મ(જુદાત્માના)-વિનાશ બદલ મોહ થવાનો સંભવ નથી; છતાં દાહતડકો ને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિને લીધે લીકિષ મોહ જોવામાં આવે છે. સુખનો વિયોગ અને દુઃખનો યોગ થવાથી, આવી પડવાથી, શોક પણ જોવામાં આવે છે. એ ઉપરથી આ સર્વ મિથ્યા છે એ શી રીતે અનુભવાય એવી અર્જુનના મનની સંકાની કલ્પના કરી અર્જુનનો એવો પ્રશ્ન (એવું વચન) કલ્પી શીભજવાન કહે છે :

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌન્તેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ।

આગમાપાપિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિલ્પ્સ ભારત ॥૧૪॥

હે કૌન્તેય ! ઇદ્રિયોના સ્પર્શ ઠંડી, તાપ, સુખદુઃખ આપનારા છે, આવે અને જાય એવા સ્વભાવવાળા છે; માટે તેની હે ભારત ! તિતિલ્પ્સ કરવી. ૧૪

ભાષ્યાર્થ : જેનાથી શબ્દ વગેરે વિષયો જાણી, માણી શકાય તે જ્ઞાન વગેરે ઇન્દ્રિયો છે. તે કર્ણ વગેરે ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શ એટલે તેમના શબ્દ વગેરે સાથેના સંયોગ, જોડાણ, શીતળતા, ઉષ્ણતા (ટાઠ, ગરમી), સુખ તથા દુઃખ આપવાવાળાં છે; અથવા તો જેનો (જેનાથી) સ્પર્શ કરી શકાય તે સ્પર્શ એટલે શબ્દાદિ વિષયો, એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે 'માત્રા' એટલે જ્ઞાન વગેરે ઇન્દ્રિયો અને 'સ્પર્શ' એટલે જ્ઞાન વગેરે ઇન્દ્રિયોને જેનાથી સ્પર્શ કરી શકાય તે શબ્દાદિ વગેરે વિષયો શીતળતા, ગરમી, સુખ તથા દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારા છે. હંદી કોઈવાર સુખરૂપ હોય છે અને કોઈવાર દુઃખરૂપ હોય છે, તેવી જ રીતે ગરમી પણ અસ્થિર રૂપવાળી (કોઈ વખત સુખ આપવાવાળી તો કોઈ વખત દુઃખ આપવાવાળી) હોય છે; પરંતુ સુખ તથા દુઃખનું તો સ્વરૂપ નહીં (એક જ) છે, તેથી તેમાં ફેરફાર પડેલો નથી. માટે તેમનાથી શીતોષ્ણતા (હંદી તથા ગરમી) એ સુખ-દુઃખના સ્વરૂપથી જુદા પ્રકારનાં છે. તે અવલોકિય તથા શબ્દ વગેરે ઘડીમાં ચનારાં અને ઘડીમાં નાશ પામવાના સ્વભાવવાળાં છે, તેથી તે અનિત્ય છે; માટે તે ટાઠતડકો ને ગરમી તું સહન કર. તેમાં દર્પ-શોક ન કર.

ટાઠતડકો સહન કરવાથી શું થાય? સાંભળ :

યં દ્વિ ન વ્યથયંત્યેતે પુરુષં પુરુષર્પમ ।

સમદુઃસ્વસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૫ ॥

કેમકે હે પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન! જે ભુદ્ધિમાન જ્ઞાની પુરુષને એ માત્રાસ્પર્શ (શબ્દાદિ) અને ટાઠતડકો વગેરે વ્યથા કરતાં નથી અને જેને સુખદુઃખ સમાન છે, તે મોક્ષ પામવા યોગ્ય થાય છે. ૧૫

ભાષ્યાર્થ : જે પુરુષને સુખદુઃખ સમાન છે, જે સુખપ્રાપ્તિમાં તથા દુઃખપ્રાપ્તિમાં દર્પ તથા શોકથી રહિત હોય છે, દર્પશોક પામતા નથી; તે ધીર ભુદ્ધિમાન પુરુષને ઉપર કહેલાં હંદીગરમી વગેરે દુઃખ આપતાં નથી અને તેની નિત્યની આત્મદષ્ટિ(વૃત્તિ)માંથી તેને વ્યસાયમાન કરતાં નથી.

તે નિત્ય આત્મસ્વરૂપનિષ્ઠ, આત્મદર્શનમાં તટીન 'રહેનાર, હંદીગરમીનાં હંદી સહન કરવાવાળો પુરુષ અમૃત (હાથમની ન મરનારી વસ્તુ) એટલે મોક્ષ મેળવવા શક્તિશાળી થાય છે.

વળા આ નીચે જણાવેલાં કારણોને લીધે પણ શોકમોહ કયો વિના ટાઠતડકો સહન કરવાં એ યોગ્ય છે.

નાસતો વિદ્યતે માવો નામાવો વિદ્યતે સતઃ ।

ઉમયોરપિ દષ્ટોઽન્તઃસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિમિઃ ॥ ૧૬ ॥

અસત મિથ્યા વસ્તુનું અસ્તિત્વ (હોવાપણું) નથી અને સત વસ્તુનું ન હોવાપણું નથી. જન્મેનો નિર્જય તત્ત્વદર્શીઓએ કયો છે. તત્ત્વના જાણનારાઓએ આ જન્મે(અત-અસત)નું અતિમ પરિણામ જોયું છે. ૧૬

(૧) સાધ્યાર્થ : ટાઢ તથા તડકાનું તથા એ ટાઢતડકાના કારણનું અસ્તિત્વ (હોવાપણું) નથી; કારણકે ટાઢતડકા વગેરેનાં તથા તેનાં કારણોનું પ્રમાણો દારા નિરૂપણ કરવામાં આવે તો તે (તેમનાં અસ્તિત્વ) સિદ્ધ થઈ શકતાં નથી; કારણકે ટાઢ, ગરમી વગેરે તો વિકારો છે અને વિકારો તો નાશ પામે, બદલાયા કરે, રૂપાંતર પામ્યા કરે. જેમ અશુ વડે નિરૂપણ થતા (દેખાતા) ઘટ વગેરે આકાર માટીથી જુદા ન હોવાથી અસત છે, તેમ સર્વ વિકારો-આકારો તેનાં કારણથી જુદાં ન હોવાથી અસત છે. (અસત હોવાનું) કારણ આ છે. કાર્યરૂપ ઘડો ઉત્પન્ન થયો તે પહેલાં તથા તે નાશ પામ્યા પછી પણ દેખાતો નથી, તે હોતો નથી તેમ જ માટી વગેરે એનું કારણ છે, પણ જે માટીનું મુખ્ય કારણ છે તે વિના તો તે માટીનું અસ્તિત્વ (હોવાપણું) નથી.

(૨) શંકા-પૂર્વપક્ષ : એ રીતે તો સર્વ જગતના, જગતમાત્રના અસ્તિત્વના અભાવનો-હોવાપણનો, મિથ્યાત્વનો પ્રસંગ આવી પડે; એમ જો કહેતા હો તો ઉત્તર-સિદ્ધાંતપક્ષ : તમારું એવું કહેવું બરોબર નથી; કારણકે સર્વત્ર એ પ્રકારની શુદ્ધિ જોવામાં આવે છે : સતશુદ્ધિ અને અસતશુદ્ધિ. પદાર્થ વિષે શુદ્ધિ એવા પ્રકારની હોય કે તે શુદ્ધિ નષ્ટ ન પામે, તો સમજવું કે તે પદાર્થ સત છે. પરંતુ જે પદાર્થ વિષેની શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ જાય છે તે પદાર્થ અસત જાણવો. ભાવાર્થ એ છે કે જે શુદ્ધિ (પોતાની સાથેના) વિષયથી પદ્ધતાતી, બદલાતી, નાશ પામતી નથી, તે સતશુદ્ધિ કહેવાય છે અને જે શુદ્ધિ તેની સાથેના વિષયથી પદ્ધતાય, બદલાય, ફેરવાય છે તો નાશ પામે છે, તે શુદ્ધિ અસત છે. એવી રીતે સત અને અસત નામના એ પ્રકાર શુદ્ધિતંત્રના તાત્પર્યમાં રહેલા છે. સર્વ ઠેકાણે-બધી જગ્યાએ એ શુદ્ધિ સમાન અધિકરણમાં એક જ અધિદાન જગ્યામાં બધાંતે સમજાય છે, 'નીલ ઉત્પલ' ('કાળા કમળ')ની પેઠે છે એમ ન કહી શકાય. [કારણકે નીલોત્પલમાં નીલ-કાળું વિશેષણ છે અને ઉત્પલ-કમળ વિશેષ્ય છે, એટલે આ ઉદાહરણમાં તો વિશેષણવિશેષ્યભાવ વડે સમાનાધિકરણ થાય છે. જ્યાં બંનેની સરૂપતા હોય ત્યાં આ પ્રકારે સામાનાધિકરણ હોઈ શકે છે, પણ 'ઘટ સત છે' પ્રત્યાહિ વાક્યોમાં ઘટ આદિ તો કલ્પિત છે અને સત તો વાસ્તવિક છે. વળી 'કાળાં કમળ'માં ધર્મધર્માભાવ પણ જણાય છે. નીલ-કાળામાં વિશેષ ધર્મનો અને 'કમળ'માં સામાન્ય ધર્મનો અનુભવ આવે છે, પણ ઘટ સત છે એમાં તો એથી બિલકુલ છે. એટલે વિશેષણવાચક સત પદાર્થમાં સામાન્ય અર્થની અને એના વિશેષ્ય ઘટમાં વિશેષ અર્થની જાણ થાય છે, માટે ઘટ સત છે. એમાં કાળાં કમળની પેઠે સમાનાધિકરણ નથી થતું, પણ 'તે આ દેવદત્ત' એમાંના 'તે' અને 'આ' ના જેવું સામાન્ય વિશેષ વ્યવસ્થી સામાનાધિકરણ થાય છે. સામાનાધિકરણ એટલે 'એ અથવા અનેક અર્થો એક મ્યાનમાં રહે તે.' અહીં 'ઘટ સત છે' વગેરે દર્શનોમાં 'સત' શુદ્ધિ વ્યભિચાર પામતી નથી, પણ ઘટશુદ્ધિ વ્યભિચાર પામે છે. સર્વ પદાર્થના અસ્તિત્વમાં સતશુદ્ધિ હમેશાં એક જ પ્રકારે-સ્વરૂપે જોવાય છે, પણ ઘટશુદ્ધિ જુદીજુદી થાય છે-નંધર

છે-હિંદી નમભાષ્ય] પણ 'ધડો છે' 'પટ છે,' 'હાથી છે' એમ કહીએ છીએ તેમા જે પ્રમાણની બુદ્ધિ જોવામા આવે છે એ જો બુદ્ધિમાથી ધડ, પટ, હાથી વગેરેની બુદ્ધિ નાશ પામી જાય છે એ પડેના જતાવી ચૂક્યા છીએ પણ સતબુદ્ધિ નાશ નથી પામતી માટે ધટ વગેરે વિષયો અમત છે, કારણકે એમા ફેરફાર થાય છે, પરંતુ 'છે' (એમ કહ્યું એમા રહેતો) જે સદ્બુદ્ધિનો વિષય છે, તેમા રહેતો અસ્તિત્વભાવ (હોવાપણનો ભાવ) છે તે અસત નથી કારણકે તેમા કાઈ ફેર પડતો નથી

(૩) શંકા-પૂર્વપક્ષઃ ધડનો નાશ થતા ધડબુદ્ધિમા ફરક પડે છે, પટનો આવે છે, ધટબુદ્ધિ નાશ પામે છે તેમ તેમા રહેતી સતબુદ્ધિ પનપાઈ નાશ પામી જાય છે (માટે સતબુદ્ધિના અસ્તિત્વભાવમા કાઈ ફેર પડતો નથી, એમ કહ્યો છે તે ખરોખર નથી) એમ જો યમ ઉગવતા હો તો તેનો ઉત્તર એ છે કે એવું નથી પટ (વસ્ત્ર) વગેરે (જે વસ્તુ જોવામા આવે તે)મા તો તે સતબુદ્ધિનું દર્શન થાય છે, તેથી એ સતબુદ્ધિ તો ફક્ત વિશેષણ જાણવાવાળી છે શંકાઃ સતબુદ્ધિ જેમ ધડનો નાશ થતા જોવામા આવે છે તેમ સતબુદ્ધિની પેઠે ધટબુદ્ધિ પણ બીજા ધડા(હોવાપણ)મા જોવામા આવે છે, તેથી ધટબુદ્ધિ પણ સતબુદ્ધિ છે એમ કહ્યો તો ઉત્તરઃ એ વાત ખરોખર નથી કારણકે તે ધડ બુદ્ધિ પટ વગેરેમા જોવામા આવતી નથી એટલે કે ધટ ધડ છે એમ કહેવાય, પણ ધટ કાઈ પટ છે એમ કાઈ મહેતુ નથી શંકા-પૂર્વપક્ષઃ ધડો ફરી જાય ત્યારે ધડામાની સતબુદ્ધિ તો નાશ પામી કહેવાય ને એમ જો પૂછા તો ઉત્તરઃ એમ ન કહેવાય કારણકે વિશેષ્ય(ધડ)નો અભાવ છે, તેથી સતબુદ્ધિ તો વિશેષણરૂપે છે, તેથી વિશેષ્ય સિવાય વિશેષણ શેનું અને કોનું થાય? આથી સતબુદ્ધિના વિષયનો અર્થાત્ વિશેષ્યનો અભાવ હોવાથી સદ્બુદ્ધિ દેખાતી નથી, તેથી તે વિશેષણરૂપે રહેનારી સદ્બુદ્ધિ નથી એમ નથી

(૪) શંકા-વાદીઃ ધડ વગેરે વિશેષ્યનો અભાવ હોવાથી એકાધિમરણના-એ બુદ્ધિઓનું એક ધ્યાનમા રહેવું મુક્તિપુર સગ નથી એમ મ્હો તો સિદ્ધાંતીનો ઉત્તરઃ એ તમારી વાત ખરોખર નથી, કારણકે મૃગજળમા અધિગ્નનથી જુદી વસ્તુ જે જળ છે તેનો અભાવ હોવા છતાં એ જળ છે, એવી બુદ્ધિ ધવાથી ત્યાં સમાનાધિમરણતા જોવામા આવે છે ભાવાર્થ એ છે કે વિશેષ્યવિશેષણ-ભાવ તો ખરી જ વસ્તુમા થાય છે એ વાત ખરી છે, પણ આ સમારની કલ્પિત વસ્તુમા તે ભાવ નથી થતો એમ નથી જામથી માની લીધેલા પદાર્થમા પણ વિશેષ્યવિશેષ્યભાવ તો જોવામા આવે છે મૃગજળમા પણ પાણી છે એમ આપણે કહીએ છીએ માટે યમ અચેત્ન છે તાત્પર્ય એ છે કે વાગે કહે છે કે જે સતબુદ્ધિ પણ વિશેષ્ય હોવાથી પ્રતીત થતી જોવામા આવે છે, તો તે વિશેષ્યને આધીન હોવાથી અમત છે કાઈ વિશેષ્યપ સન પદાર્થના આશ્રયથી જ સતબુદ્ધિ છે, એને કે સતબુદ્ધિ સન નથી પણ વિશેષ્ય સત છે સિદ્ધાંતી કહે છે કે ના, તેમ નથી જાણના પામી એ કાઈ સન નથી જાણ પણ તેમા

આ પાણી છે એમ બોલવામાં આવવાથી ત્યાં સતજુદિ જણાય છે-જેવામાં આવે છે. સત તે સર્વદા છે જ તે સાવરૂપે જ છે. અભાવની પણ જાણ તેનાથી જ થાય છે. મૃતું, રહેલું અને નાશ પામતું એ સર્વેમાં તેના કલ્પિતપણામાં સત સદા છે જ.

(૫) માટે અસત દેહાદિનાં દંદ (જેડકાં સુખદુઃખ, ટાઢતડકા વગેરે)નું તથા તેનાં કારણોનું અસ્તિત્વ નથી. તે જ પ્રયોજે સતઆત્માનો અભાવ (અર્થાત્ ન હોવાપણું) નથી જેવામાં આવતું; કારણકે એ તો સર્વદા અચળ છે એમ અને પહેલાં કહેલું છે. એવી રીતે સત આત્માના તથા અસત અનાત્માના બંનેનાં આ પરિણામ તત્ત્વદર્શીઓએ જોયાં છે. એટલે કે સત તે સત છે જ અને અસત તે અસત જ છે. અસતનું હોવાપણું નથી જ એવો એમણે નિશ્ચય કર્યો છે. તત્ (તે) સર્વનામ છે. આ બધું જે ઘટ છે તેનું નામ તત્ છે. તેના તત્ત્વ એટલે રહસ્યને તત્ત્વ કહે છે. તે તત્ત્વને તે છે તેનું બરોબર જોવાને જેમનો સ્વભાવ છે તેમનું નામ તત્ત્વદર્શી. સામાન્ય મનુષ્યે નહીં પણ આ પ્રકારના તત્ત્વદર્શીઓએ આ ઉપર જાણાવેલો નિષ્કર્ષ કર્યો છે. તું પણ તત્ત્વદર્શીઓની શુદ્ધિનો આશ્રય લઈ શોક-મોહ છોડી આ ટાઢતડકા વગેરે રિધર-અરિધર રૂપ-વાળાં દંદ અસત છે, મૃગજળ પેઠે ત્રિથ્યા બાસે છે એવો મનમાં નિશ્ચય કરી તેની ઉપેક્ષા કર-તે સર્વ સહન કર એવો શ્રીભગવાનનો અભિપ્રાય છે.

ત્યારે તે તત્ત્વ શું છે કે જે સદા-સર્વદા છે જ છે ?

અવિનાશિ તુ તદ્વિદિ યેન સર્વમિદં તત્ત્વમ્ ।

વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુર્મહતિ ॥૧૭॥

વળી જેનાથી આ સર્વ વ્યાપ્ત છે તેને અવિનાશી જાણુ, એ અબ્યયનો-વધઘટના વિકારવિનાશનો કોઈ વિનાશ કરવા સમર્થ નથી. ૧૭

ભાષ્યાર્થ : આનો સ્વભાવ નાશ ન પામવાનો હોવાથી એ અવિનાશી છે. ('તું' શબ્દ મૂકી ભગવાને અસતના કરતાં સતનો આ જ ખાસ સ્વભાવ છે તે તરફ લક્ષ દેખ્યું છે.) અસતના કરતાં આ ખાસ સ્વભાવવાળા સતને તુ જાણુ-ઓળખ. કેને ? આકાશ સહિત ઘટ જેમ આકાશથી વ્યાપેલો છે, તેમ તે સતનામ ઘટથી સંપૂર્ણ વિશ્વ વ્યાપ્ત થયેલું છે તેને તું જાણુ-ઓળખ. એ ઘટનું નથી, વધનું નથી તેથી અવ્યય છે. એનો નાશ કાઈ કરી શકે નહીં; કારણકે આ સત નામનું જીવ અવ્યવરહિત હોવાથી શરીર વગેરેનો જેમ વિકાર-દેશરૂપ થાય છે તેમ તે જીવનું સ્વરૂપ વિકાર પામતું નથી. એની નથી એવી કાઈ પોતાની વસ્તુ કે જે વસ્તુનો અભાવ થા નાશ થઈ જવાથી એનો-એ જીવનો નાશ થાય. જેમ દેવદત્તાના ધનનો નાશ યરાથી તે ધનિક મટી જાય છે, ધનિક નથી કહેવાતો; તેનું જીવનું પોતાનું એવું કાઈ નથી. માટે આ અવ્યય જીવનો વિનાશ કરવાને કાઈ પણ સમર્થ નથી. ધિર પળુ એનો નાશ ન કરી શકે; કારણકે એ છે કે આત્મામાં કિયાનો વિગ્રહ છે.

જેમ ચક્રુગન દેખા(આપમા પડેન શેરડો)આખ પોતે જોઈ શકતી નથી તેમ આત્મા પોતે પણ પોતાનો આત્માનો નાશ કરી નશ્તો નથી. આત્મા તો જ્ઞાત છે ત્યારે અમત જે પોતાની સત્તા, ગ્થિતિ તથા દેશ પદો છે, જેમા વિનાર હિત્યન થાય છે તે શુ? તે હવે કહે છે.

અન્તયન્ત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનાગ્નિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્યુઘ્યસ્થ ભારત ॥૧૮॥

નિત્ય, અવિનાશી, અપ્રમેય શરીર-શરીરમા ગહેલા આત્માના આ દેહો નાશવાન કહેલા છે તેટલા માટે છે ભારત । છુ યુદ્ધ કર ૧૮

(૧) ભાષ્યાર્થઃ : જેનો નાશ થાય છે, અત આપે છે તે અતવત મહેવાય છે જેમ જાગવામા-મૃગ-જામા ગડરી પાણીના અગ્નિત્વ(હોવાપણા)ની શુદ્ધિ પ્રમાણપુર સર તપાસી જોના તેના અન્તિત્વની શુદ્ધિ બાગી જાય થા નાશ પામે છે, ત્યારે તે જ તેનો અત થયો મહેવાય છે તેવી જ રીતે રવખ તથા માયાથી શરીરો પેડે આ (આપણા) શરીરો પણ અતવાન અતવાગા છે (અને વળી જો આપણે આપણા શરીરોને પ્રમાણપુર સર તપાસીએ તો માન્ય પડે છે કે) શરીરવાગો હોન એવો દેખાતો આત્મા તો નાશ નહી પામનાર, નિત્ય, અપ્રમેય છે, ત્યારે તેના આ બધા શરીરોને તો વિવેચી પુરપોએ અત વાગા કલા છે આ અને બાવાર્થ છે નાશ નહી પામનાર અને નિત્ય એવા બે શબ્દો કલા તે બીજવા કલા છે માટે પુનઃગવર્તન માટે કલા છે એમ ન સમજવું તે પુનરાવર્તનરૂપે નથી કલા, કારણકે સોપામા નિત્યત્વ બે પ્રકારનું છે તથા નાશ પણ બે પ્રકારના છે, જેમ કે શરીર બગા બરમ થઈ જવાથી અદસ્ય થઈ જાય છે ત્યારે નાશ પામ્યું મહેવાય છે વળી શરીર દોવા છતાં જો તે વિપરીત દેશવાણુ-વિકારવાણુ, વ્યાધિ વગેરેથી પ્રભુ થયું હોય, તો તેને પણ નાશ પામ્યું કહે છે તેથી અવિનાશી અને નિત્ય બે શબ્દો વાપરી એમ જણાવ્યું છે કે આત્માને આ બે પ્રકારના નાશ પેખ કોઈ પણ નાશ સાથે સબધ નથી, એમ જો ન કહેતા તો આત્માનું નિત્યત્વ પણ પૃથ્વી વગેરે પદ્યમૂનોના જેવું થાત, અર્થાત્ પૃથ્વી વગેરે જેમ પરિજામદષ્ટિએ જોતા

• નિત્ય બે પ્રકારનું સમજાય છે એક દૃશ્યનિત્ય અને બીજું પરિણામી નિત્ય જે સ્વરૂપમા કોઈ પણ બદલો વિગર નથી થતો તે દૃશ્ય નિત્ય અને જેમા ફેરફાર થાય તે પરિણામી નિત્ય. માદીનો ધર્મ જાણવા તેનું સ્વરૂપ ફેર છે, માટે માદી પરિણામી નિત્ય ॥ પણ આત્માના સ્વરૂપમા તો કશાપિ કોઈ પણ રીતની વિરૂધિ થતી નથી, માટે તે દૃશ્ય નિત્ય છે

વળી વ્યવહારિક અને પારમાર્થિક એમ પણ નિત્યતાના બે ભેદ છે જે દેશ, માન અને વસ્તુથી પરિચિત પામવા છતાં વ્યવહારદૃષ્ટિથી નિત્ય જણાય તે વ્યવહારિક નિત્ય અને જે દેશમાત્રદૃષ્ટિ પરિચિત પદ્યવિનાશો અર્થાતિ-આપવાનો નથી, તે પારમાર્થિક નિત્ય પૃથ્વી વ્યવહારિક નિત્ય અને આત્મા પારમાર્થિક નિત્ય છે - તેજે

નિત્ય છે પણ ખરી રીતે તો તે અનિત્ય છે, તેમ આત્મા પણ તેવા ન કરે એટલા માટે તેનાં અવિનાશી તથા નિત્ય એવાં બે વિશેષણો કહ્યાં છે. (હવે) અપ્રમેયનો અર્થ છે પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોથી જેનું સ્વરૂપ નક્કી ન કરી શકાય એવા અપરિચ્છેદ તે આત્મા છે.

(૨) શકા-પૂર્વપક્ષઃ વેત્તાક્રોહા દ્વારા તથા પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોથી આત્માના સ્વરૂપને પહેલુ જ નક્કી કરવામાં નજીવાળા તો આવ્યું છે. તો હવે આત્મા અપ્રમેય એટલે અપરિચ્છેદ કેવી રીતે કહેવાય? ઉત્તર-સિદ્ધાંતપક્ષઃ આ તમારી વાત ખરી નથી; કારણકે આત્મા તો સ્વતઃસિદ્ધ છે. પ્રમાતા, નજીવાર, આત્મા સિદ્ધ થયા બાદ જ જિજ્ઞાસુની-પ્રમાણોની શોધ શરૂ થાય છે; કારણકે પહેલાં 'હું અમુક અમુક છું' એવી રીતે જાણ્યા વિના બીજા જાણવા લાયક પદાર્થો જાણવાની પ્રવૃત્તિ કરતો નથી; તેમ જ પોતે પોતાની જ જાતને જાણતો ન હોય એમ પણ નથી જાનતું, ત્યારે શાસ્ત્રો શું જતાવે છે? શાસ્ત્રો બે કે છેવટનું પ્રમાણ છે પણ આત્મામાં શરીર વગેરે અનાત્મ પદાર્થોનું (શત્રુ) આરોપણ દૂર કરવાથી જ તે આત્માના વિષયમાં પ્રમાણરૂપ છે; નહિકે શાસ્ત્રો સદા એ અજ્ઞાતદશાવાળા નહિ-જાણી શકાય એવા આત્માને જણાવે છે અને તેથી તેને પ્રમાણ જાણવામાં આવે છે. શ્રુતિ પણ તે જ કહે છે: 'વાસાક્ષાદપરો-ણાદ્ વક્ષઃ વ આત્મા સર્વાન્તર.' (દ્વ ૩-૪-૧) જે અહીં સાક્ષાત્ સર્વને પ્રત્યક્ષ છે (જે પ્રત્યક્ષ હોવાથી જાણવું પડતું નથી) તે સર્વેનો અંતર્યામી આત્મા છે.

(૩) આ પ્રમાણે આત્મા તો નિત્ય અને નિર્વિકાર છે, માટે તું મુદ્ધ કર. તું મુદ્ધ કરતાં વિરમતો નહિ.

(૪) અહીં કાંઈ મુદ્ધ કરવાનું નથી કહેવામાં આવ્યું. મુદ્ધમાં તો તે પ્રવૃત્ત થયેલો હતો જ. ક્રૂરા શોકમોહમાં બંધાવાથી તે હાસ્યાચાસ્યા વગર એમ ને એમ શાંત બેસી રહ્યો હતો. તેને તેના કર્તવ્યમાં જે અતિબંધ થયો હતો, વિદ્ય નામુ હતું તેને જ ભગવાન દૂર કરે છે. એટલા માટે આપણે કહીએ છીએ કે મુદ્ધ કર, એવું ભગવાને જે વચન કહ્યું છે તે કર્તવ્યમાં પ્રેરવા માટે નથી, પણ તેના કેવળ અનુમોદન પૂરતું જ છે.

શોકમોહ વગેરે મંસારનાં કારણ છે. તે કારણો દૂર કરનાર આ બીતાશાસ્ત્ર છે. આ શાસ્ત્ર કાંઈ એ શોકમોહાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારું શાસ્ત્ર નથી. એ અર્થની સાબિતીમા ભગવાને બે યજ્ઞઓ અને (હવે પછીના બે યજ્ઞો ૧૯ તથા ૨૦માં) ટાકે છે, બોલી જતાવે છે. તું માને છે કે 'મુદ્ધમાં બીજા વગેરે મારાથી મરણ પામશે, હું જ એમને મારવાવાળો છું.' એ તારી શુદ્ધિ (માન્યતા) તદ્દન ખોટી છે. (મિથ્યા છે) કેવી રીતે તો સામજી

* પ્રત્યક્ષ, અનુભવ અને આગમ એ ત્રણ પ્રમાણોમા અગમ એટલે શાસ્ત્ર અંતિમ-છેવટનું પ્રમાણ છે જે વસ્તુ સાચા રૂપે દેખાડવામાં આવે તે પહેલેથી કોઈને કોઈ રીતે પ્રત્યક્ષ કરવામા આવેથી રોકે છે; અથવા તો અનુભવથી સમજાયેથી હોય છે. એ મુજબ એને અનુસરીને આ સંધ્ય કરવામાં આવી છે. —ગોરખપુર પ્રેસ

ય એનં વેત્તિ હન્તારં યથૈનં મન્યતે હતમ્ ।

ઉમૌ તૌ ન વિજાનીતો નાયં હન્તિ ન હન્યતે? ॥ ૧૯ ॥

જે આ(આત્મા)ને હણનારો બાણ છે, જે આને હણાયો માને છે, તે બંને બરાબર નથી બાણતા. આ આત્મા તો નથી હણતો કે નથી હણાતો. ૧૯

ભાષ્યાર્થ : જે આ પ્રકૃત સરીરધારી આત્માને મારવાની ક્રિયાનો કર્તા માને છે અને જે વળી પોતાને તેનાથી બીજો માને છે, વળી દેહ હણાયથી પોતાને મરેલો માની કહે છે: ‘હું હણાયો, મરાયો છું,’ એવી રીતે મારવાની ક્રિયાના કર્મરૂપ-વિપ્લવ પોતાને માને છે. તે બંને જે આત્માને ‘હું’ સગાડી સંબોધવામાં આવે છે, તે આત્માને અવિવેકને લીધે બાણતા નથી. કહેવાનો બાવાર્થ એ છે કે દેહ હણવાની ક્રિયાને લીધે જે પોતાના આત્મા વિષે માને કે ‘હું હણનારો છું, હું હણાયો છું,’ તે બંને આત્માના સ્વરૂપને બાણતા નથી; કારણકે આ આત્મા અવિક્ષિપ-નિર્વિકારી હોવાથી એ આત્મા નથી હણતો, નથી હણવાની ક્રિયાનો કર્તા થતો, નથી હણાતો અને નથી તે હણવાની ક્રિયાનું કર્મ પણ બનતો.

એ આત્મા અવિક્ષિપ કેવી રીતનો છે તે ઉપર બીજો મંત્ર:

ન જાયતે ત્રિપતેઽઽ કદાચિત્ નાયં ભૂત્વાઽમવિતા વા ન ભૂયઃ ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

કદી પણ આ આત્મા જન્મ પામતો નથી કે મરતો નથી; અથવા પૂર્વે ન હોઈને ફરીથી ન હોનારો નથી. આ થઈને ફરી થવાનો નથી. આ અજ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, પુરાણ છે, શરીર હણાવા છતાં હણાતો નથી. ૨૦

ભાષ્યાર્થ : આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી, ઉત્પન્ન થવારૂપ વસ્તુવિકાર આત્મામાં નથી થતો અને તે મરતો પણ નથી. શ્લોકમાં ‘વા’ શબ્દનો અર્થ ‘અને’ લેવાનો છે. ‘અને મરતો નથી’ એમ કદી છેવટના વિનાશકક્ષણવાળા વિકારનો એ આત્મામાં નિરોધ કર્યો છે. પછી ‘કદાચિત્’ શબ્દ છે તે અનાત્માના થતા સર્વ વિકારોના નિરોધને લાગુ પડે છે એટલે કે તે આત્મા નથી કદી જન્મતો કે નથી કદી મરતો એટલો જ એનો અર્થ છે. આ આત્મા ઉત્પન્ન થવારૂપ, ઉત્પત્તિવિકારનો અનુભવ કર્ત, પછી પાછળથી અભાવ પામતો નથી, તેથી તે મરતો નથી. જે ઉત્પન્ન થઈને પછી હોતો નથી. (ટકતો નથી.) તે મરે છે એમ લોકોમાં કહેવાય છે. શ્લોકમાં ‘વા’ અને ‘ન’ શબ્દો છે તેના અર્થ એ છે કે આ આત્મા (કાંઈ) ખરેખર નહોતો અને પછી સરીર પેડે,

૧. આ શ્લોક કલ્પકીના અ. ૧માં ૧૭ વર્ણોની ૧૬મી શ્લુકિ છે તેના પૂર્વાર્ધ
૭: હન્તા જેન્મન્યતે હન્યું હનયેન્મન્યતે હતમ્ । ઉપશર્પ આ શ્લોક પ્રમાણે ૭.

શરીર જેમ પહેલાં નહેતું, પણ પછી જન્મ લઈ ઉત્પન્ન થયું તેમ આ આત્મા નથી ઉત્પન્ન થયો. જે પહેલાં ન હોઈ ઉત્પન્ન થાય છે તે જન્મે છે એમ કહેવાય છે, પણ આત્માનું એવી રીતનું નથી; માટે આત્મા જન્મતો નથી. એમ હોવાથી જ આત્મા 'અજ' કહેવાય છે. તે અતો નથી માટે નિત્ય છે. જો કે આદિ જન્મ અને અંત-મરણરૂપ વિકારોનો આત્મામાં નિષેધ કર્યાથી વચમાળાના સર્વ વિકારો જેવા કે હોષ, વધનું, પાકનું, પરિણમનું, ઘસાવુંનો નિષેધ થાય છે; છતાં તે વચ્ચેના આર વિકારોનો ખાસ શબ્દ મૂકી નિષેધ કરવો ઉચિત છે. એમ સમજી આત્માને 'શાશ્વત' વગેરે કહે છે કે જેથી ગમન (યૌવન) આદિ ખીળ વિકારો જે જેવામાં આવે છે તેના પણ પ્રતિષેધ થાય અને અપક્ષય (ઘટવાની ક્રિયા)નો પણ નિષેધ થાય. 'શાશ્વત' એટલે 'સદા' 'નિત્ય.' 'અવ' એટલે રહેનાર. માટે સદા રહેનાર તે 'શાશ્વત.' જે નિત્ય પોતાને સ્વરૂપે જ છે તે શાશ્વત છે એટલે કે એના પોતાના સ્વરૂપનો ક્ષય થતો નથી; કારણકે તે અવયવ વિનાનો હોવાથી એના સ્વરૂપનો ક્ષય નથી થતો અને તે નિશ્ચલ-અચલગરનો છે; એટલે તેનો ગુણ વગેરેથી પણ ક્ષય થતો નથી. આ ક્ષયથી બિદરો જે વૃદ્ધિરૂપ વિકાર છે તેનો પણ આત્મામાં 'પુરાણ' શબ્દથી પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. જે પદાર્થ (વસ્તુ) કોઈ પણ અવયવના થવાથી ભેટા થાય છે, 'તે વધે છે.' 'નવો થયો છે,' એમ કહેવાય છે; પરંતુ આત્મા તો અવયવરહિત હોવાથી જ નવો હતો, તેથી તે પુરાણ છે એટલે કે એ વધતો (ઘટતો) નથી; તેમ જ શરીરનો નાશ થવાથી-શરીર હણાવાથી પણ તે વિકાર પામતો નથી. શરીર હતું અને જેવો હતો તેવો જ શરીર હણાવા પછી પણ તે છે એવો ભાવાર્થ છે. પુનરુક્તિ-એક જ વાત વારંવાર કહાનો દોષ ટાળવા માટે અહીં 'હન' ક્રિયાનો અર્થ હણાવાને બદલે 'વિકાર પામનું' લેવો. આ મંત્રમાં લૌકિક વસ્તુઓમાં રહેલા છ વિકારોનો આત્મામાં અભાવ બતાવવામાં આવ્યો છે. આત્મા સર્વ પ્રકારના વિકારોથી રહિત છે, એવો આ શ્લોકનો અર્થ છે, માટે પહેલાંના મંત્રમાં અને બંને 'આત્મા હણનાર છે અને તે આત્મા હણાય છે,' એમ માનનારા પુરુષો (અરેખરૂ આત્મસ્વરૂપ) બાધા નથી એમ કહ્યું છે તેની સાથે આને સંબંધ છે.

શ્લોક ૧૮માં કહેલા મંત્ર 'ય एवं वेति हंता'થી આત્મા હનનક્રિયાનો કતો અથવા કર્મ થતો નથી, એમ સાબિત કરી બતાવી શ્લોક ૨૦માં 'न जायते' મંત્રથી આત્મા નિર્વિકારી (વિકારથી પર છે) એમ કહી હવે વળી એ અર્થનો ઉપસંહાર શીખવવાનું નીચેના શ્લોકથી કરી બતાવે છે.

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरयः पार्थ ! कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

૧. વિદારો છ છે : જાગતે, ઘસિત, વર્ષતે, વિપરિણમતે અપશિયતે, ચિનરયતિ.

૧. કૃતપ્ત થવું, ૨. હોષ-વર્તમાન રહેવું, ૩. વધવું, ૪. પાકવું-પરિણમવું, ૫. ઘટવું-પડાવું અને ૬. મરવું.

તે આ આત્માને અવિનાશી, નિત્ય, અજ્ઞ અને અવ્યય-અવિકારી જાણે છે તે પુરુષ છે પાર્થ ! કોને કેવી રીતે હજીયે કે હજી એટલે કે તે નથી કોઈને હજીયતો કે હજીતો. ૨૧

(૧) ભાષ્યાર્થ : ગયા શ્લોકમાં કહેલા સ્વભાવવશજ્ઞાના આત્માને અવિનાશી સરીરના હેવટના વિકારરૂપી મરણથી પણ તદ્દન રહિત, નિત્ય, જન્મરહિત તથા અવ્યય-વધવરૂપી વિકારરહિત જે જાણે છે, તે આત્મનત્તને જાણનાર વિદ્વાન અધિકારી પુરુષ કેવી રીતે હજી છે વા હજીયે છે ? એટલે કે કાણ કેને મારે છે વા કાણ કોઈ મારનાર પામે મરાવે છે ? નથી કોઈ કોઈને કોઈ પણ પ્રકારે મારતું કે નથી કોઈ કોઈની પાસે કોઈ પણ પ્રકારે મરાવતું. શ્લોકમાં 'કયં' અને 'કં' એ બંને શબ્દો પ્રથમ પૂછવા મારે નથી વપરાયા, પણ આક્ષેપ જણાવવા પૂરતા છે. (કારણકે જે પ્રશ્નરૂપે હોય તો તેનો જવાબ આપાયે આપ્યો હોય, પણ તે નથી આપ્યો તેથી એ આક્ષેપરૂપ છે.) આત્માનો તથા વિદ્વાન આત્મ-વેતાનો સ્વભાવ એકસરખો હોવાથી અને આત્મા ક્રિયાવિરહિત છે, તેથી શ્રીભગવાન આ પ્રકરણ (અધ્યાય) નો એ અર્થ કરવા માગે છે કે વિદ્વાનમાં સર્વ કર્મનો અભાવ હોવો એ ઇષ્ટ છે. હજીવાની ક્રિયાનો વિદ્વાન પુરુષમાં જે આરોપ (આક્ષેપ અશુભને નિમિત્ત) કરત્રમાં આપ્યો છે તે તો એક ઉદાહરણરૂપે છે.

(૨) શંકા-પૂર્વપક્ષ : વિદ્વાન (જ્ઞાની) પુરુષમાં સર્વ કર્મની અણકપતા ભગવાન જણાવે છે, તે કયો ખાસ હેતુ દષ્ટિમાં રાખી ભગવાન કર્મો વિશે આક્ષેપ, કયં સ પુરુષ : કહી કરે છે ?

ઉત્તર-સિદ્ધાંતપક્ષ : પહેલાં જ આપણે કહી ગયા કે આત્માનું અવિકારીપણું, નિષ્ક્રિયપણું જ જ્ઞાની કર્તાનાં સર્વ કર્મોના અસંભવનું ખાસ કારણ છે વાદી : ખરી વાત કહી; અને અવિક્રિય આત્માથી એનો જાણવાવાળો જુદો છે, તેથી જ ભગવાને કહ્યું છે તે સત્ય છે કે આત્માના અવિક્રિયપણાથી વિદ્વાનનું અવિક્રિયપણું છે અને એ એની અવિક્રિયતાનું કોઈ ખાસ કારણ નથી; કેમકે એનું કોઈ નથી કે વિદ્વાનનો આત્મા નિષ્ક્રિય આત્માથી જુદો છે, પણ વિદ્વાનનું અવિક્રિયત્વ એ કોઈ દુઃકાના ક્રિયારહિતપણા જેવું નથી; કારણકે વિદ્વાનના અવિક્રિયત્વમાં કોઈ દુઃકાના જેવો ક્રિયાનો કેવળ અસંભવ નથી દેખાતો; અથવા તો એ દુઃકાને અવિક્રિય જાણનાર એ વિદ્વાનનો આત્મા કોઈ કર્મ જ ન કરી શકે એમ નથી. ઉત્તર-સિદ્ધાંતપક્ષ : તમારી આ વાત જરાખર નથી; કારણકે આત્મા પોતે જાણવાવાળો છે. દેહ વગેરે મંથાન-સમૂહ (રથૂન, સૂક્ષ્મ, કારણ વગેરે) કાંઈ જાણનાર બની શકતો નથી. દેહાદિ બાહ્ય કરતાં આત્મા જ રહે છે, તે આત્મા જ અવિક્રિય-ક્રિયારહિત જાણવાવાળો છે, તેથી એ વિદ્વાન- (જ્ઞાની) ને કર્મનો અસંભવ હોવાથી શ્રીભગવાનનો જે આ શ્લોકમાં 'કયં સ પુરુષ તો આક્ષેપ છે તે ખરો છે. જેમ આત્મા નિર્વિકાર હોવા છતાં શુદ્ધિરૂપિ અને આત્માનું ભેદજ્ઞાન ન રહેવાથી, અવિદ્યાસંબધને લીધે શુદ્ધિ વગેરે ઇન્દ્રિયો

દ્વારા પ્રહણ કરેલા શબ્દોના પ્રહણ કરનાર તરીકે આત્માને માની લેવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે આત્મા-અનાત્માવિવેકનું જ્ઞાન સુદ્ધિવૃત્તિ-અસતતરૂપ વિદ્યાથી થાય છે, તોપણ આત્મા જે તદ્દન અવિદ્યારી છે તે આત્માને સુદ્ધિવૃત્તિના સંયોગથી વિદ્યાન કહેવામાં આવે છે. બાવાર્ય એ છે કે આત્મા જ વિદ્યાન-જ્ઞાની છે, પણ માત્ર અવિદ્યાથી ક્લેષત્રયથી સુદ્ધિવૃત્તિથી તેનો ભેદ કલ્પાય છે. જ્ઞાની-વિદ્યાન માટે કર્મનો અસંભવ (જણાવ્યો) હોવાથી જે જે કર્મો કરવાનું શાસ્ત્રમાં ફરમાવવામાં આવ્યું છે, તે સર્વ કર્મો તો અજ્ઞાની માટે છે એવા ભગવાનનો નિશ્ચય છે, એમ સમજાય છે.

(૩) શકા-વાદી: ત્યારે વિદ્યા પણ અજ્ઞાનીઓ માટે જ કહેવામાં આવી છે તે ? કારણકે જેણે વિદ્યા જાણી લીધી, જેને જ્ઞાન થયું તેને ફરી વિદ્યા (જ્ઞાન) પ્રપાદન કરવાનું કહેવું એ તો પિષ્ટપેશ્ય કરવા જેવું થાય તેથી અજ્ઞાની માટે કર્મ કલાં છે, જ્ઞાની માટે નહિ. એવા વિભાગ પાડવા કરવાનું યોગ્ય નથી. ઉત્તર-સિદ્ધાંતી: એ વાત બરોબર નથી; કારણકે કર્મોના ભાવ થા અભાવ (ભાવ-હોવું, અભાવ-ન હોવું) હોવાપણું અને ન હોવાપણીની એટલે કે કર્મની જ જરૂર છે કે નથી એવી માન્યતાના ભેદને લીધે આ જ્ઞાની-અજ્ઞાનીના વિભાગ, વર્ગીકરણ યોગ્ય છે. અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મો કરવાનું કહેનારાં વેદ-વાક્યોના અર્થ જાણી લીધા પછી અનેક સાધનવાળું અગ્નિહોત્ર ઠેઠ સુધી સંપૂર્ણ રીતે આચરવા યોગ્ય છે. તે કર્મોના કર્તા હું છું અને તે કરવું એ મારું કર્તવ્ય છે, એવા પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવનાર અવિદ્યાન માટે એ કર્તવ્ય, જે પ્રકારે અનુદાન કરવા યોગ્ય અને છે તે પ્રકારે, જે જ્ઞાનીએ ન જાયતે ન ક્ષિયતે વગેરે આત્મરવરૂપ જતાવનારાં વાક્યોના અર્થ જાણી લીધા હોય, તેને માટે એવું જ્ઞાન યર્થ ગવા પછીના કાળમાં કાઈ પણ કર્મ(નું) અનુદાન કરવા યોગ્ય નથી; કેમકે એ જ્ઞાનીને તો ‘હું નથી કર્તા, હું નથી ભોક્તા’ ઇત્યાદિનું તથા ‘આત્મા એક છે, અંકતાં છે’ વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન થયેલું હોવાથી ખીજું કાંઈ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનાં (કર્તવ્ય-કર્મ) વિભાગ-વર્ગીકરણ (કર્મો છે તે) બરોબર છે. પણ જે પોતે ‘હું કર્તા છું’ એમ પોતાને સમજે છે તેને તો ‘આ મારું કર્તવ્ય છે’ એવી સુદ્ધિ અવસ્ય થવાની જ. તેથી તેને કર્મનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. માટે તેને માટે કર્મો છે અને ‘હમો સૌ ન વિજનીત’ એ ભગવાનના વાક્યથી તે અવિદ્યાન-અજ્ઞાની છે, એનાથી શુદ્ધ લક્ષણવાળો વિદ્યાન-જ્ઞાની છે: (અને) ‘કર્મ સંપુલ્લવ’ એ વચનથી એનામાં કર્મનો નિષેધ ભગવાને જતાવ્યો છે, તેથી નિર્વિકારી આત્માને જોવાના વિશેષ લક્ષણવાળા જ્ઞાની-શુદ્ધજ્ઞને તો બધાં કર્મો છોડવાનો જ, સર્વ કર્મ સંન્યાસનો જ અધિકાર છે. આથી જ વળી ભગવાન નારાયણ ‘જ્ઞાનભોગેન જ્ઞાત્યાનાં કર્મભોગેન યોગિનામ્ (૨-૨) જ્ઞાનયોગ વડે સાંખ્યોના અને કર્મયોગ વડે કર્મજ્ઞોના એ વાક્યથી જ્ઞાની સાંખ્યના અને કર્મજ્ઞ અજ્ઞાનીઓના બે વિભાગ કરી તેમની શુદ્ધિશુદ્ધિ એ પ્રકારની નિશ્ચય સમજાવે છે. તેવી જ રીતે વેદશાસ્ત્ર પણ પોતાના

પુનઃ મહાભારત શાંતિપર્વ(૨૪૧-૬)માં 'દ્વાવિમાવય પન્થાયૌ । આ બે માર્ગો છે,' ઇત્યાદિ કહી, વળી તે (૨૫૪ કરવા) કહે છે : 'કિંવાપયથૈવ પુરસ્તાત્પથાવ સંન્યાસઃ । પહેલો કિંવામાર્ગ અને પછી મંન્યાસ છે.' આ જ બે વિભાગ ભગવાન વારંવાર દર્શાવશે. દાખલા તરીકે અત્તત્ત્વવિનુ, અહંકાર વિમૂઢાત્મા કર્તા શ્વદ્મ્ ઇતિ મન્યતે (૩-૨૭-૨૮), તત્ત્વવિનુ નાહ કરોમિ (૩-૨૭-૨૮) અહંકારથી મોહ પામેલો અજ્ઞાની હું કર્તા છું એમ માને છે, બ્યારે તત્ત્વવેતા હું નથી કરતો એમ માને છે. વળી કહે છે : 'સર્વકર્માણિ મનસા સન્વસ્યાસ્ટે (૫-૧૩) સર્વ કર્મોત્તો મનથી ત્યાગ કરી તે રહે છે.'

(૪) શંકા-વાદી : આ વિષયમાં પોતાને પડિત સમજનારા (મીમાસકો) એમ કહે છે : જન્મ, જરા વગેરે છ વિકારોથી રહિત નિર્વિકાર અકર્તા એક આત્મા હું (પોતે) છું, એવું જ્ઞાન કોઈને થતું જ નથી કે જેથી સર્વ કર્મ-મંન્યામનો આ ઉપદેશ આપી શકાય. ઉત્તર-સિદ્ધાંતી : આ વાત બરોમર નથી; કારણકે એમ માની કાંઈએ, તો 'ન જાયતે' વગેરે ઉપદેશનો કાંઈ અર્થ રહેતો નથી. વાદી જેવા લોકોને એમ પૂછવું જોઈએ કે જેમ શાસ્ત્રના ઉપદેશ-સામર્થ્ય વડે કર્મ કરવાવાળા મનુષ્યને ધર્મનું જ્ઞાન તથા દેહ પછા બાદ ફરી દેહની પ્રાપ્તિ (પુનર્જન્મનું) જ્ઞાન થાય છે, તેમ એ પુરુષને શાસ્ત્રોપદેશથી આત્મા નિર્વિકાર તથા અકર્તા છે, વગેરેનું વિજ્ઞાન શા માટે ન થઈ શકે ? જો એ વાદી એમ કહે કે મન, બુદ્ધિ વગેરે ઈન્દ્રિયોથી આત્મા અગોચર છે (દેખી શકાતો નથી), તેથી એનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી, તો એનું એ કથન વાજબી નથી; કારણકે 'મનસૈવાનુદણ્ડ્યમ્ । (૪-૪-૧૧) મન વડે જ આ આત્માને જોવો જોઈએ ' એવું શ્રુતિ ભગવતીનું વચન છે. શાસ્ત્રના તથા આચાર્યના ઉપદેશ તથા શમભ્રમ વગેરે સાધનો વડે શુદ્ધ થયેલું મન આત્મદર્શન(થવા)માં ઈન્દ્રિયરૂપ સાધન છે. આ રીતે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ (આત્મદર્શન) માટે અનુમાન તથા વેદશાસ્ત્રના પ્રમાણો હોવા છતાં કહેવું કે એ(આત્મા)નું જ્ઞાન થતું નથી, એ તો એક સાહસ-અવિચારીપણું જ છે.

(૫) (જ્ઞાનથી બિયડું અજ્ઞાન છે.) ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન એનાથી બિયટા આ અજ્ઞાનને જરૂર રોકે છે (નષ્ટ કરે છે) એમ માનવું જોઈએ. 'હું હણનાર છું, હું હણાયો છું,' એ અજ્ઞાન છે એ પહેલા બતાવ્યું છે. ફરી અહીં પણ 'ત્મૌ તૌ ન વિજાનીત । એવું માનનારા બન્ને જનજુતા નથી એમ દેખાડ્યું છે ' અર્થાત્ આત્માને હણવાની ક્રિયાનું કર્તાપણું તથા કર્મપણું છે એવી સમજ અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મા નિર્વિકાર હોવાથી દરેક ક્રિયામાં જો તેનું કર્તાપણું માનવામાં આવે, તો તે માન્યતા પણ એ જ પ્રમાણે અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે (એમ સમજવાનું છે), કારણકે વિકારવાન કર્તા પોતે કર્મ કરે છે અને પોતાના કર્મરૂપ બીજાને કર્મની આજ્ઞા કરે છે. (કર્મમાં નિયુક્ત કરે છે.) આથી (એમ સાબિત થાય છે કે) સર્વ ક્રિયામાં વિદ્વાન(જ્ઞાની)નો કર્મમાં અધિભારનો અભાવ દેખાડવા, 'વેદાવિનાશિન કથં સ પુરુષ । આત્માને

અવિનાશી અને નિત્ય જાણનાર, કોને મારે યા તો કોને મારવાની આજ્ઞા કરે' એવા (અત્યુન્નને કહેવાં) વચનથી ભગવાન વિદ્વાન (જ્ઞાની) માણસની સર્વ ક્રિયામાં કર્તાપણાનો અથવા ખીજનો ક્રિયામાં પ્રેરવાનો એકસરખો નિરોધ કરે છે. ત્યારે જ્ઞાનીનો અધિકાર શેમાં છે એમ પૂછો, તો 'જ્ઞાનયોગેન સામ્યાના' વગેરે વચનો દ્વારા પહેલેથી બતાવી ચૂક્યા છીએ અને વળી એ રીતે જ હવે પછી ફરી 'સર્વક્રમાંણિ મનસા' વગેરે વાક્યોથી ભગવાન સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કહેશે. શંકા-વાદીઃ આ શ્લોકમાં 'મનસા' શબ્દ છે; માટે કકત માનસિક કર્મોનો જ ત્યાગ બતાવ્યો છે. શરીરનાં કે વાણીનાં કર્મોનો સંન્યાસ (ત્યાગ) નથી બતાવ્યો. ઉત્તર-સિદ્ધાંતીઃ આ કહેવું ખરોતર નથી; કારણકે 'સર્વ' કર્મોને મનથી છોડીને' એમ કહ્યું છે તેમાં કર્મની આગળ 'સર્વ' વિશેષણ છે. શંકા-વાદીઃ જો આ સર્વ કર્મો ક્યાં છે તે સર્વે મનમાં જ માનીએ તો? ઉત્તર-સિદ્ધાંતીઃ એ વાત ખરોતર નથી; કારણકે શરીરની અને વાણીની ક્રિયા મનના વ્યાપાર-કાર્યથી જ થાય છે. મનનું કાર્ય જો બધ પડે તો તેની આ ક્રિયાઓ પણ બધ પડે. શંકા-વાદીઃ શાસ્ત્રે કહેલાં કાર્મિક-વાચિક કર્મોના કારણરૂપ માનસિક કર્મો હોય, તેના સિવાયનાં બધાં કર્મોનો મનથી (શરીરથી કે વાણીથી નહીં) સંન્યાસ કરવો જોઈએ. એમ માનીએ તો? ઉત્તર-સિદ્ધાંતીઃ ના, તે પણ ખરોતર નથી; કારણકે નથી કરતો કે નથી કરાવતો એવાં વિશેષણો એની સાથે છે. (માટે ત્રણે પ્રકારનાં કર્મોનો સંન્યાસ કરવો જોઈએ એ વાત સિદ્ધ થાય છે.) શંકા-વાદીઃ ભગવાને કહેતો આ સંન્યાસ તો જે મરવા તૈયાર થયો હોય તેને માટે છે, જીવતા માટે નથી એમ કહો તો ઉત્તર એ છે કે એમ નથી. એમ માનીએ તો 'નવદ્વારે પુરે દેહી ય જાતે મનસા સ્મરત્' નવ દરવાજાવાળા શરીરરૂપ શહેરમાં આત્મા રહે છે. એ (રહે છે) એ વિશેષણ મૂકવાની કંઈ જરૂર રહેતી નથી. આથી જીવતાંનો જ સંન્યાસ બતાવ્યો છે મરી ગયેલાંને તો સર્વ કર્મના સંન્યાસને લીધે તે શરીરમાં હોવાનો અસંભવ છે. શંકાઃ (માટે) નહીં કરતા અને નહીં કરાવતા પુરપતો દેહમાં કર્મ છોડીને એટલે રાખી મૂકીને એવો અર્થ છે, શરીરમાં રહે છે એવો અર્થ નથી એમ કહો તો ઉત્તરઃ એ અર્થ ખરોતર નથી, કારણકે ફરક દેકાણે આત્માને નિર્વિકાર માન્યો છે અને 'આસન' ક્રિયા (રહેવાની ક્રિયા) ને તો આધારની જરૂર હોય છે, જ્યારે સંન્યાસને તો તેના આધારની જરૂર નથી. એટલે સંન્યાસમાં 'સં'ની સાથે જે 'ન્યાસ' છે તેનો અર્થ અહીં છોડવું છે. ન્યાસનો અર્થ નિરોધ એટલે રાખવું એવો નથી; માટે એ નહીં થયું કે ગીતા-શાસ્ત્રમાં આત્મજ્ઞાનીઓને તો સંન્યાસનો અધિકાર છે કર્મોનો નહીં. આ વાત અગો આત્મજ્ઞાનના પ્રકરણમાં જ્યાંજ્યાં આવશે ત્યાંત્યાં બતાવીશું. ૨૧

હવે પ્રકૃત વિષયનું વર્ણન કરીશું. અહીં (આ પ્રકરણમાં) આત્માના અવિનાશીપણાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. આત્મા અવિનાશી છે એમ બતાવ્યું છે તે કાના જેવો છે તે કહેવામાં આવે છે.

વાસાંસિ जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

જેમ છૂર્ણ (થઈ ગયેલાં) વસ્ત્રો ત્યજી બીજાં નવાં વસ્ત્રો મનુષ્ય ગ્રહણ કરે છે, તેમ દેહી (જીવાત્મા) છૂર્ણ શરીર ત્યજી બીજાં નવાં શરીરોમાં જાય છે. ૨૨

ભાષ્યાર્થ : જેમ પુરુષ છૂર્ણ થઈ ગયેલાં જૂનાં વસ્ત્રોને ત્યાગી બીજાં નવાં (વસ્ત્રો) ધારણ કરે છે, તે જ પ્રમાણે દેહી જીવાત્મા જૂનાં શરીર છોડી બીજાં નવાં શરીરોમાં જાય છે, બીજાં નવાં શરીરો પામે છે. ભાવાર્થ એ છે કે જૂનાં વસ્ત્રો છોડી નવાં ધારણ કરનાર પુરુષ નિર્વિકાર રહે તેમ આ આત્મા સદા નિર્વિકાર છે.

શાથી આત્મા અવિકારી છે એમ પૂછે તો જવાબ—

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं हृदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

આ આત્માને શસ્ત્રો છેદતાં નથી, આ આત્માને અગ્નિ બાળતો નથી. જળ આ આત્માને પલાળતું નથી કે પવન એને શોષી (સૂકવી) શકતો નથી. ૨૩

ભાષ્યાર્થ : આ પ્રકૃત-ઉપર કહેલા દેહી યા જીવાત્માને શસ્ત્રો, હથિયારો છેદી (કાપી) શકતાં નથી. તે અવયવરહિત હોવાથી તદ્વત્તર વગેરે શસ્ત્રો પણ તેના અવયવના કુકડા પાડી છૂટા કરી શકતાં નથી. તેવી જ રીતે અગ્નિ પણ એને નથી બાળી શકતો. (ભસ્મીભૂત નથી કરી શકતો). પાણી તેને પલાળી શકતું નથી; કારણકે અવયવવાળી બીજીને જ પલાળી તેના અવયવો છૂટાછૂટા કરી નાખવાનું સામર્થ્ય જળનું છે. તેનું સામર્થ્ય નિરવયવી આત્મામાં નથી સંભવતું. વળી એ જ રીતે વાયુ (પવન) જળવાળા પદાર્થનું જળ શોષી જઈ તેના નાશ કરે છે; તેવું આ સ્વરૂપ આત્માનું શોષણ વાયુ નથી કરતો (કરી શકતો).

આ વસ્તુરિચિતિ છે તેથી—

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमच्छेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

આ આત્મા છેદી ન શકાય, બાળી ન શકાય, પલાળી ન શકાય, શોષી ન શકાય તેવો છે. આ આત્મા નિત્ય રહેનાર, સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો, સ્થિર (નિત્ય-અરિપૂર્ણ), અચળ અને સનાતન (અનાદિ) છે. ૨૪

ભાષ્યાર્થ : આ આત્મા કપાઈ ન શકે એવો, બાળીને આપ્ય ન થઈ શકે એવો, બાળણી નાશ ન પામે એવો તથા સુકાઈ જઈ નાશ ન પામે એવો છે.

અંદરઅંદર એકેકનો નાશ કરવાવાળાં પાંચ મહાબુલો-પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ-આ આત્માનો નાશ કરતા ક્રાંતિમાન નથી. એથી જ આત્મા નિત્ય છે. નિત્યપણથી સર્વગત-સર્વવ્યાપી છે. સર્વવ્યાપી હોવાથી સ્થાણ (ઝાડનાં થડ) પેઠે રિચર છે. રિચર હોવાથી આ આત્મા અચળ છે. તેથી સંનાતન છે. કાયમ છે. કોઈ પણ કારણથી એ ઉત્પન્ન થયેલો નથી; અર્થાત્ એની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ કારણને આભારી નથી. તે સનાતન પુરાણો છે એટલે કે તે તો હમેશનો નવો જ છે એવો અર્થ છે.

ઉપર (શ્લો. ૨૦) 'ન જામતે ક્ષિયતે' વગેરે વડે આત્માનું નિત્યપણું તથા અવિકારીપણું કહેલું છે. વળી તે પછીના આ શ્લોકોમાં તે જ (વાત) આત્મતત્ત્વ કોઈક (બીજા) શબ્દપે તો કોઈક અર્થપે વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે. એટલા પરથી આ શ્લોકોમાં પુનરુક્તિ (કહેતું કહેવાના, પિછપેપણું કરવાના) દોષનું આરોપણ ન કરવું; કારણકે આત્મતત્ત્વ જલ્દી અધરું છે. સહજમાં સમજ શકાય એવું નથી. તેથી વારંવાર તેનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કરી ભગવાન વામ્નેઃ શુદ્ધાશુદ્ધ શબ્દોમાં તે જ આત્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે. એ વિચારથી કે કોઈ પણ પ્રકારે સંસારીઓને આ અવ્યક્ત તત્ત્વ શુદ્ધિગોચર-અનુભવગમ્ય બની સંસારચક્ર (ના ફેરા)ની નિવૃત્તિનું કારણ બને.

વળી પછી

અવ્યક્તોઽયમચિન્ત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ।

તસ્માદેવં વિદિત્વેનં નાનુશોચિતુર્મહસિ ॥ ૨૫ ॥

આ ઇન્દ્રિયોથી ન બાણી શકાય એવો, મન વડે ન બાણી શકાય એવો, વિકાર-રૂપાંતર ન પામે એવો; અર્થાત્ અવ્યક્ત, અચિંત્ય અને અવિકારી કહેવાય છે. તેટલા માટે આ આત્માને એવો બાણી તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૫

‘લાભ્યાર્થ’ : આ આત્મા સર્વ ઇન્દ્રિયોબળે શુદ્ધિ, મન વગેરેનો વિષય નહીં હોવાથી વ્યક્ત (રૂપદ) નથી થતો; માટે તે અવ્યક્ત છે અને તેથી જ તે અચિંત્ય, ચિંતન ન થઈ શકે એવો (પણ) છે; કારણકે જે ઇન્દ્રિયગોચર-ઇન્દ્રિયોન્નૈર્થ શકે એવો વિષય હોય તેનું ચિંતન થઈ શકે છે, પણ આ આત્માનું ઇન્દ્રિય વડે દેખાવાપણું ન હોવાથી અચિંત્ય છે. વળી એ આત્મા અવિકારી છે એટલે કે દહીંના ગેળવણું વગેરેથી દૂધ જેમ દહીં, હાથ વગેરેમાં પસટાઈ નર્થ વિકારી બને છે તેમ આ આત્મા વિકારી નથી થતો. વળી અવયવરહિત હોવાથી પણ તે અવિકારી છે. અવયવવગરની કોઈ પણ ચીજમાં વિકાર (ફેરફાર) નેવામાં નથી આવતો. વિકારરહિત હોવાથી એ આત્મા અવિકારી કહેવામાં આવ્યો છે, તેથી એ આત્માને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બાણી, તારે ‘હું હજીનાર છું’ અને આ (પદ્મા) મારાથી હજીય છે,’ એ પ્રકારનો શોક ન કરવો જોઈએ.

હવે ‘આત્મા અનિત્ય છે’ એમ માનતા હો તો તેને તકરાર ખાતર

સાચું માની જાણીએ દેવામાં આવે છે :

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथाऽपि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ૨૬ ॥

છતાં પણ તું માનતો હોય કે આત્માનો સ્વભાવ જ નિત્ય (પ્રતિ શરીર) જન્મ લેવાનો તથા નિત્ય મરવાનો છે; તોપણ હે મોટા હાથવાળા અર્જુન ! તારે એનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૬

ભાષ્યાર્થ : ‘અથ’ અને ‘ચ’ એ શબ્દોથી તકરાર ખાતર કાંઈ લીધેલી શંકા ઔપચારિક રીતે કબૂલ કરી છે એમ સૂચવે છે. જો તું આ આત્માને હમેશ જન્મ લેનારો એટલે કે યોગપ્રસિદ્ધિ અર્થાત્ લૌકિક માન્યતા પ્રમાણે અનેક શરીરોની ઉત્પત્તિની સાથેસાથે ઉત્પન્ન થતો, જન્મ લેતો માને તથા એ શરીરોના નાશની સાથેસાથે હમેશ નાશ પામતો માને; તોપણ એવા નિત્ય જન્મવાવાળા તથા નિત્ય મરવાવાળા આત્માને નિમિત્તે હે મહાબાહુ અર્જુન ! તારે આ પ્રકારે શોક કરવો યોગ્ય નથી; કારણકે જન્મવાવાળાનું મરણ અને મરવાવાળાનો જન્મ એ તો બન્ને અવસ્થા યનારાં જ છે.

અને તેમ હોવાથી-

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्यं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ૨૭ ॥

કેમકે જન્મેલાનું મૃત્યુ નિશ્ચય થાય છે અને મરેલાનો જન્મ પણ નહીં થાય છે; માટે આ નુ વારી શકાય એવા વિષયમાં તારે શોક કરવો ઉચિત નથી. ૨૭

ભાષ્યાર્થ : જો જન્મ લીધો છે તેનું મરણ નહીં ॥ અને જે મરી ગયો છે એનો જન્મ પણ સાથેસાથે નહીં જ છે. માટે આ જન્મમરણરૂપી વસ્તુ કોઈ પણ રીતે ટાળી શકાય એવી નથી, તેથી તેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી.

પ્રાણીઓને કેવળ તું કાર્ષકારણ સંધાન (સમર્થ) માને તો એમને માટે તે હેતુથી પણ શોક કરવો ઉચિત નથી.

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि मास्त ।

अव्यक्तनिघनान्येव तत्र का परिदेयना ॥ ૨૮ ॥

ભૂતમાત્ર પ્રારંભમાં અવ્યક્ત (પ્રકટ નહીં એટલે અપ્રત્યક્ષ) છે, મધ્યમાં હે ભારત ! પ્રત્યક્ષ-સ્પષ્ટ જોઈ શકાય એવાં છે અને મૃત્યુ-સમયમાં અપ્રત્યક્ષ જ છે; માટે ત્યાં એવાં શરીરો વિષે હે અર્જુન ! આ શો પ્રલાપ ? ૨૮

ભાષ્યાર્થ : યુવ, મિત્ર વગેરે કાર્ષકારણ સંધાત્(સમુદાય)ના જે

પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થયાં છે તે ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં તે દેખાતાં નહોતાં એટલે કે તેઓ અવ્યક્ત હતાં. માટે તેઓ અવ્યક્ત હતાં એમ કહેવાય છે. ઉત્પન્ન થઈ તેમનું મરણ થાય તે પહેલાં તેમનો નાશ નથી થયો ત્યાંમુધી તે વ્યક્ત (દૃશ્ય) છે તે દેખી શકાય છે; માટે તેઓ 'વ્યક્તમખ્ય' કહેવાય છે. વળી તેઓ મરણ પામે છે એટલે અવ્યક્ત થાય છે; આથી તેઓ 'અવ્યક્તાનિધાન' કહેવાય છે. મરણ પછી તેઓ અવ્યક્તપણાને જ પામે છે એ અર્થ છે. મહાભારતના સ્ત્રીપર્વ (૨-૧૩)માં કહ્યું છે : અદર્શનાદાવતિતઃ પુનઃપ્રાદર્શનં શતઃ । નાસૌ તત્ત્વ ન તત્ત્વ ત્વં શ્યા કા પરિદેવના ॥ આ જૂતમંથાન (શરીર) અવ્યક્તમાંથી આવીને દેખાયો છે; પાછો તે અદૃશ્ય થઈ ગયો. નથી તે તારો, નથી તું એમનો. માટે વ્યર્થ શોક થા માટે કરવો કે અદૃશ્ય, દૃશ્ય અને પાછા અદૃશ્ય સ્થિતિવાળાં જાતિરૂપ આ જૂતો (શરીર) માટે શોક યો? થા માટે આ રહોશી?

જે સંબંધમાં આ પ્રકરણ ચાલુ છે તે આત્મા જાણવો મુશ્કેલ છે. સર્વ સાધારણ (મનુષ્યો)નું જ્ઞાતિનું તે કારણ છે, તો તે વિષયમાં તને એકલાને જ શા માટે મારે કપડો આપવો? કેવી રીતનો આ આત્મા કુવિન્નૈય (જાણવો મુશ્કેલ) છે તે ઉપર-

આશ્વર્યવત્પદ્યતિ કથિદેનમાશ્વર્યવદ્વદતિ તથૈવ ચાન્યઃ ।

આશ્વર્યવર્ચ્ચૈતમન્યઃ શ્રુણોતિ શ્રુત્વાડપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કથિત્ ॥૨૧॥

કોઈ આ આત્માને આશ્ચર્ય જેવો જુઓ છે, ત્યારે વળી બીજા આ આત્માને આશ્ચર્ય જેવો કહે છે અને વળી બીજા એ આત્માને આશ્ચર્યની જેમ સાંભળે છે. ત્યારે વળી કોઈ તો સાંભળીને પણ એ આત્માને નથી જાણતા. ૨૯

ભાષ્યાર્થ : પહેલાં ન જોયો હોય એવો કોઈ અદ્ભુત પદાર્થ આકરમાત્ર નજરે પડી જાય યા જણાય કે દેખાય તે આશ્ચર્ય. તેના જેવું જે હોય તે આશ્ચર્યવત્ કહેવાય છે. કેટલાક એ આત્માને આશ્ચર્યની વસ્તુ પેડે જુઓ છે. તે જ પ્રમાણે બીજા એને આશ્ચર્યવત્ કહે છે. ત્યારે કેટલાક વળી એને આશ્ચર્યવત્ સાંભળે છે. એવી રીતે જોઈને તથા સાંભળીને, પણ કેટલાક એને નથી જાણતા; અથવા જે આ આત્માને જુઓ છે તે આશ્ચર્ય સામાન છે. જે એ કહે છે અને જે સાંભળે છે તેના તો અનેક સદસોમાં કોઈક હોય છે. માટે આત્મા જાણવો કુશીલ (મુશ્કેલ) છે. એવો શીભંગનાનો અભિપ્રાય છે.

તેવે આ પ્રકરણ (વિષય)ના અર્થનો ઉપસંહાર કરવા ઉપરમાં ધીમાગવાન કહે છે :

દેહી નિત્યમવધ્યોડ્યં દેહે સર્વસ્ય માસ્ત ।

તસ્માત્સર્વોણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુર્મહસિ ॥ ૩૦ ॥

સર્વના શરીરમાં, દેહમાં આ દેહી (આત્મા) અવધ્ય છે. તેટલા માટે હે અર્જુન! (આ) સર્વ ભૂતોનો (પ્રાણીઓનો) તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૩૦

ભાષ્યાર્થ : આ ક્રિયામાં સર્વપ્રાણી હોવાથી સ્થાવરજંગમ બધાં શરીરોમાં રહેલો છે; છતાં તે અવયવવિનાશી અને નિત્ય છે. તેથી તે સર્વ અવસ્થામાં અવધ્ય (દુર્લભ ન શકે એવો) છે, જેથી બધાં પ્રાણીઓના નાશ કરવામાં આવે, તોપણ આત્માનો વધ નથી થઈ શકતો. માટે ભીષ્મ વગેરે બધાં પ્રાણીઓના મૃત્યુમાં શોક કરવો યોગ્ય નથી.

અહીં પરમાર્થતત્ત્વની દૃષ્ટિથી શોક અથવા મોહ સકય નથી સંભવતા એમ કહ્યું છે. પણ હવે એથી પણ આગળ જઈ શ્રીભગવાન કહે છે, હું આ કહું છું તે કેવળ પરમાર્થતત્ત્વની દૃષ્ટિને લીધે જ નથી કહેના પણ—

સ્વધર્મમયિ चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।

धर्म्याद्वि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ૩૧ ॥

વળી સ્વધર્મ ઉપર લક્ષ આપીને પણ યુદ્ધથી ડગલું (મૂંછા ઊઠવું) યોગ્ય નથી; કારણકે ક્ષત્રિયને ધર્મરૂપ યુદ્ધ વિના બીજું શ્રેયસ્કર નથી. ૩૧

ભાષ્યાર્થ : ક્ષત્રિય માટે જે યુદ્ધથી સ્વધર્મ છે તે જોઈને (તેને તરછોડીને) મૂંછા ઊઠવું કે એ યુદ્ધમાર્ગથી અજ્ઞાપમાન થવું એ તારે માટે યોગ્ય નથી. આ યુદ્ધ ક્ષત્રિયના સ્વાભાવિક ધર્મરૂપ (આત્મસરભાવરૂપ) આવી મળેલું છે એવો અભિપ્રાય છે; કારણકે યુદ્ધ વડે પૃથ્વીના ચિન્મયની પ્રાપ્તિ થઈ તે મારક્ષત ધર્મપાત્રને અને પ્રગ્ભરક્ષણ થાય છે. માટે ધર્મરૂપ યુદ્ધ (હોય તો તે)ના કરતાં ક્ષત્રિયો માટે બીજો કોઈ પણ માર્ગ વધુ કલ્યાણકારી નથી.

એ યુદ્ધ યા માટે કરવા યોગ્ય છે તેના જ્ઞાનપે કહે છે :

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लमन्ते युद्धमीदृશम् ॥ ૩૨ ॥

ઉઘાડેલા સ્વર્ગના દ્વારરૂપ, પ્રયત્ન વગર જ અકસ્માત્ આવી મળેલું આ પ્રકારનું યુદ્ધ હે પાર્થ! સુખી-ક્ષત્રિયો મેળવે છે. એટલે કે હે પાર્થ જેને આપણું યુદ્ધ લડવાને આવી મળે છે તે ભાગ્યશાળી છે. ૩૨

ભાષ્યાર્થ : માગ્યા કે ઇચ્છ્યા વગર આવી મળેલું, સ્વર્ગનાં યુદ્ધનાં અર્થેનાં દાઝપ આપું યુદ્ધ ક્ષત્રિયો (જ) પામે છે. એ પાર્થ! તેઓ શું સુખી નથી કે? એટલે કે અનાપમે પ્રાપ્ત થયેલું ધર્મયુદ્ધ કરવું એ ક્ષત્રિયોના ધર્મ છે.

આવી રીતે યુદ્ધ કરવાનો ફરજ તને પ્રાપ્ત થયા છતાં—

અથ ચેત્તમિમં ઘર્મ્ય સંગ્રામં ન કરિષ્યસિ ।

તતઃ સ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૩ ॥

જો આ ધર્મરૂપ યુદ્ધ તું નહિ કરે તો તેથી સ્વધર્મ અને કીર્તિ
ખોઈને પાપ પામીશ. ૩૩

ભાષ્યાર્થ : જો તું આ ધર્મરૂપ યુદ્ધ નહીં કરે તો જો યુદ્ધ ન કરવાને
લીધે તારા ધર્મ અને મહાદેવ વગેરે સાથે યુદ્ધ કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલી કીર્તિનો
નાશ કરી કેવળ પાપ જ પ્રાપ્ત કરીશ.

હકત સ્વધર્મ અને કીર્તિનો જ ત્યાગ થશે એટલું જ નહીં પણ—

અકીર્તિં चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

સંભાવિતસ્ય चाकीर्तिः मरणादतिरिच्यते ॥ ૩૪ ॥

વળી ભૂત-પ્રાણીઓ માત્ર તારી નિરંતર અપકીર્તિ ગાશે અને
પ્રતિષ્ઠિતને તો અપકીર્તિ મરણથી પણ વધુ છે. ૩૪

ભાષ્યાર્થ : સર્વ લોકો તારી નિંદા, (જેઆજ રૂ. પણ) દીર્ઘકાળ પર્વત
(કાયમ) કરી કરશે. ધર્મોત્તમા, શ્રવણ વગેરે નામના (આજ રૂ.) મેળવેલા મારે
તો આવી જેઆજ મરણ કરતાં પણ વધારે (ખરાબ) છે. કહેવાનો આશય
છે કે આજવાળા પુરુષો મારે તો અપવશ કરતા મરણ સારું છે.

વળી,

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यસિ लाघવम् ॥ ૩૫ ॥

મહારથીઓ તને રણમાંથી બચને લીધે હઠી ગયેલો માનશે;
જેમના મનમાં તારે માટે બહુ માન (ઉત્પન્ન થયેલું) છે, તેમની
જ દૃષ્ટિમાં તું નીચો પડીશ-તુચ્છ થઈ જઈશ. ૩૫

ભાષ્યાર્થ : દૃષ્ટિ વગેરેના બચથી તું યુદ્ધ કરતાં એટલી ગમે, દયાથી
પાછો હટી ગમે, એમ કાંઈ એ દુર્યોધન વગેરે મહારથીઓ નથી માનવાના.
જો દુર્યોધન વગેરેમાં તું બહુ માનવાળો સન્માનનીય ગણાયો ■ તેમનામાં હવે
તું હવો ભેખાઈશ.

વળી,

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति त्वाद्विहाः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःस्तरं नु किम् ॥ ૩૬ ॥

તારા અનુચો તારી વિરુદ્ધનાં ન બોલાય એવાં વચનો તારા
સામર્થ્યની નિંદા કરતાકરતા બોલશે. એથી વધારે દુઃખ ખીલું
કયું? ૩૬

ભાષ્યાર્થ : એ તારા શત્રુઓ તો નિવાતકવચ્ચ વગેરે દેવો સાથે યુદ્ધ કરી જે સામર્થ્ય બતાવ્યું છે તેની નિંદા કરશે અને ન કહેવાય એવાં અનેક પ્રકારનાં વચનો કહેશે. એ નિંદા યથાથી જે દુઃખ થશે તેથી વધારે મોટું દુઃખ કયું છે ? તેનાથી વધારે કષ્ટ આપનારું દુઃખ બીજું એકે નથી એમ કહેવાનો અભિપ્રાય છે.

હવે જો તું કહ્યું વગેરે સાથે યુદ્ધ કરે તો—

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા મોક્ષ્યસે મહીમ્ ।

તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌન્તેય ! યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

હજુએ તો સ્વર્ગમાં જઈશ અથવા જય પામ્યો તો પૃથ્વી (નું રાજ્ય) લોગવીશ. તેથી હે કૌન્તેય (અર્જુન) ! યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરી તું બેસો થા. ૩૭

ભાષ્યાર્થ : જો તું હજુએ, મરાય તો સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરીશ, નહિ તો હજુએ વીરોને છતી પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવીશ. ખંભે રીને તારે તો લાભ જ છે. માટે હે કૌન્તેય ! યુદ્ધ માટે એક મનનો (મક્કમ) બની, શત્રુને છતીથી કે લગતાં મરી જઈશ એવો નિશ્ચય કરી બેઠા, બેસો થા.

યુદ્ધ સ્વધર્મ છે એમ માની, યુદ્ધ કરવાવાળા માટે આ ઉપદેશ છે તે સાંભળ :

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાલામૌ જયાજયૌ ।

તતૌ યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈર્વં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૮ ॥

સુખ અને દુઃખ, લાભ અને હાનિ, જય અને પરાજય, એ સર્વ સમાન ગણી (માની) ને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થા (જેહા). એમ કરવાથી પાપ નહિ લાગે (પામે). ૩૮

ભાષ્યાર્થ : સુખદુઃખને સમાન સમજી એટલે કે એમાં રાગદ્વેષ રાખ્યા વિના તથા લાભહાનિને, છત્રદારને સરખાં સમજી તું યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્ત થા. એવી રીતે યુદ્ધ કરવાથી તને પાપ નહિ પ્રાપ્ત થાય. આ ઉપદેશ પ્રાસંગિક છે.

(મંત્રામમાં યુર, બાઈ ઇત્યાદિને મારવાના બનથી) અર્જુનને જે શોક-મોહ ઉપજેલાં તે દૂર કરવા ‘સમર્થમપિ સાયેશ્વ’ વગેરે શ્લોક (૨-૩૧) થી શરૂ કરી અહીં સુધી લોકિક ન્યાય કહ્યો છે પરંતુ ખરી રીતે પરમાર્થદર્શિએ એમ નથી. (એ સિદ્ધાંત નથી.) અહીં પ્રવૃત્ત વિષય તો પરમાર્થદર્શનનો છે. તે પહેલાં ત્રીસ શ્લોકમાં વર્ણવેલો છે. તેનો ઉપપદાર સામ્યના જે વિભાગ છે તે દેખાડવા માટે ‘एकतेऽभिहितं माह्वे’ કહી નીચેના શ્લોકથી કરે છે. અહીં, દરીથી સામ્યના વિષયોના વિભાગો બતાવવાથી એ ધરી કે આમળ

૧ નિવાતકવચ્ચ સમયો ન બેસાય એવું. ત્રીસ શ્લોકની સંખ્યા જોઈતા સમયો ન બેસાય એમ કવચધારી બ્રજવાચ્ય આ રાજ્યને વક્ત્ર્ય શત્રુઓ છે.

આવનાર 'જ્ઞાનયોગેન સાત્ત્વજ્ઞાન કર્મયોગેન યોગિનામ્।' (૩-૩) આ સાત્ત્વનું સંકેતાર્થો દર્શકરણ ચર્ચ સકશે અને શ્રોતાઓ પણ સંકેતાર્થો સમજી શકશે; એ હેતુથી કહે છે.

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगि त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ૩૯ ॥

આ તને સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જે બુદ્ધિ (જ્ઞાન) છે તે કહ્યું; છતાં આ યોગબુદ્ધિ સાંભળ, જે બુદ્ધિ(જે મુક્ત થવા)થી તું કર્મબંધ ત્યજી શકીશ. ૩૬

સાંખ્યાર્થ : મેં તને સાંખ્યશાસ્ત્રમાં આ બુદ્ધિ કહી છે. સાંખ્યનો અર્થ પરમાર્થવર્ણનો પિછાન કરી લેવા માટે જે બુદ્ધિ ધા મળ છે તે બુદ્ધિજ્ઞાનવાળું સાંખ્ય તને કહ્યું. જે સાંખ્યજ્ઞાન મંસારના હેતુરૂપે જે શોક-મોહ છે તે શોક-મોહ ટાળવાનો ખરેખરો ઉપાય છે. જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ જે યોગ છે તે વિશે હવે સાંભળ, યોગ એ છે : કર્મયોગ અને સમાધિયોગ. આસક્તિરહિત મર્મ સુખદુઃખ વગેરેનાં દંડ (નેડકાં) નો ત્યાગ કરી તે ત્યાગપૂર્વક ઉચિતારાધન મારે કરવામાં આવતા કર્મના અનુશાનમાં રહેતી કર્મયોગની બુદ્ધિને એક પ્રકાર છે અને સુખદુઃખમાં સમાન વૃત્તિની સમાધિરૂપ રૂપમાં રહેતી સમાધિ-યોગની બુદ્ધિને પ્રકાર બીજો છે. તે બુદ્ધિઓ જે હવે પછી કહેવામાં આવનાર છે તે સાંભળ, આ બુદ્ધિ પર પ્રીતિ વધારવા બુદ્ધિનાં વખાણ કરે છે અને કહે છે : 'હે અર્જુન' આ યોગબુદ્ધિવાળો તું ચર્ચ એટલે તું કર્મ-અધર્મ નામવાળાં કર્મોનાં બંધનનો ઉચિતરૂપથી થતો જ્ઞાનપ્રાપ્તિથી નાશ કરી નાંખીશ.'

અને વળી બીજું કહ્યું છું તે સાંભળ :

नेहामिकमलाश्लोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य वापते महतो भवात् ॥ ૪૦ ॥

આહી એટલે આ કર્મયોગમાં (કરેલા) આરંભનો નાશ નથી થતો અને પ્રત્યવાય-દોષ (પણ) નથી. જે કર્મનું, આચરણ બહુ થાયું થયું હોય, તોપણ તે મોટા ભયથી બચાવે છે. ૪૦.

સાંખ્યાર્થ : ઉચિતરૂપે બુદ્ધિથી કરવામાં આવતા આ મોક્ષનો માર્ગમાં કર્મના આરંભનો નાશ નથી થતો. આ ક્રમ ખેતી વગેરે સંસારના ધંધાઓ જેવાં નથી સંસારમાં તો ખેતી વગેરેનો આરંભ ક્યો હોવા છતાં અનેક કારણ-વશાત્ તેનું ફળ મળવું અનિશ્ચિત હોય છે, તેવું આ કર્મયોગના ફળનું નથી. કર્મયોગનો તો આરંભ ક્યો, કે ફળ નિશ્ચિત મળે છે, એવો ભાવાર્થ છે. વળી જે કર્મયોગમાં નુકસાનની પણ બીજી નથી. દરદની ચિદિત્તામાં જૂલ થતાં ખોટી ચિદિત્તાથી લખી વખત દરદ વધી પડી સામ્ય મર્યામાં અડચણ બની યાય છે, તેમ આ કર્મયોગમાં અડચણ યા વિષ આત્મા, બિનદાં ફળ

આવર્તા, ફાયદાને બદલે નુકસાનના રૂપમાં ફળ આવર્તા વગેરે જેવાં કાંઈ જ અનિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થતાં નથી. ત્યારે શું થાય છે? આ કર્મયોગનું થોડું પણ આચરણ થયું હોય, તો તે સંસારનાં જન્મમરણરૂપ મહાન બળમાંથી પણ બચાવે છે.

આ જે સાંખ્યમાં બુદ્ધિ કહી અને હવે કર્મયોગમાં નિશ્ચય દક્ષણવાળી કહેવામાં આવનાર છે તે—

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેવેહ કુરુનન્દન ।

વદ્ધુશાસ્ત્રા હ્યનન્તાથ્થ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥ ૪૧ ॥

હે કુરુવંશને આનંદ પમાડનાર અર્જુન! અહીંનાં અર્થોત્ પરમાર્થમાર્ગમાં કટ્યાણુકારી બુદ્ધિ એક જ છે તે નિશ્ચયસ્વરૂપવાળી છે; પરંતુ નિશ્ચયવિનાનાં સકામ પુરુષોની બુદ્ધિ બહુ શાખાવાળી અર્થોત છે. ૪૧

ભાષ્યાર્થ: હે કુરુનન્દન અર્જુન! મોક્ષમાર્ગમાં નિશ્ચય સ્વભાવવાળી એક જ બુદ્ધિ છે. એટલે કે સાંખ્યયોગમાં જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાન સંસારવિનાશનું નિશ્ચિત સ્વાભાવવાળું હોય છે; કેમકે તે મન્યક નિર્દોષ વેદરૂપ પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થાય છે; અને તે આનાથી બેવડી બુદ્ધિવાળા અનેક પ્રકારના મતોના ભેદાભેદાદિનો બાધ કરે છે. તે બેવડી બુદ્ધિઓ આ છે: (૧) જે બુદ્ધિમાં અનેક શાખાભેદના પ્રચારથી અનંત, અપાર અને કદી નહીં બંધ પડનારો સંસાર નિત્ય દેખાયા કરે છે. હરહમેશ નગરે પડી વધેનો ગત્ય છે તે એક પ્રકારની બુદ્ધિ અને (૨) બીજી બુદ્ધિ વેદશાસ્ત્ર વગેરે પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થતી ધર્માર્થ કરતુએનો નિશ્ચય કરાવનારી બુદ્ધિ છે. એ બુદ્ધિ વિવેકબુદ્ધિ છે. તેના નિમિત્ત(બળ)થી ભેદનો અંત આવે છે અને અનંત ભેદબુદ્ધિ વિરામ પામે છે, એટલે સંસારનો પણ અંત આવે છે. પરંતુ જે વેદ વગેરે પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થતી વિવેકબુદ્ધિથી રહિત છે તેની એ બુદ્ધિ બહુશાખાવાળી, અનેક ભેદો જેમાં ભેદે એવી જ અને એ પ્રત્યેક ભેદ(ભાગ)માં પણ પાછા ભાગ (વિભાગ) હોવાથી તે બુદ્ધિ અનંત (ભેદવાળી) મને છે.

(હવે પછીના) ત્રણ શ્લોકોથી જોમની બુદ્ધિ વ્યવસાયાત્મિકા-દઃનિશ્ચયવાળી, આત્માના એક જ વ્યવસાયવાળી નથી તે—

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રપદન્ત્યવિપચિતઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥ ૪૨ ॥

વેદવાદમાં મગ્ન થયેલા અને બીજું કાંઈ છે જ નહિ એવો વાદ કરનારા(તથા સ્વર્ગને જ પરમ સ્થાન ગણનારા, વાચનાવાળા), અવિવેકીઓ, કૂલના જેવી ચોણિતી અને સમર્પિયતાવાળી વાદી જોલે છે. ૪૨

સાધ્યાર્થ : હવે કહેવામાં આવનારી કૃત્રીથી શોભાવમાન દેખાતાં વસ્તુની જે રમણીય લાગે એવાં વાક્યોવાણી વાણી બોલે છે. કાણુ આવું બોલ્યા કરે છે ? અહાની એટલે અત્પ્રયુક્તિવાળા અવિવેકી જેઓ અર્થવાદ અને કૃત્રવાળાં સાધનોના પ્રકાશ કરવાવાળા વેદોના વાક્યોમા સ્વીકૃત્તી રહેના છે. હે અર્જુન ! જેઓ એવો પણ વાદ કરવાના સ્વભાવવાળા છે કે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ વગેરે કૃત્રના સાધનરૂપ (જેટલા કર્મ છે તે) કર્મથી થીજી કાર્ન પણ સાધન જ (અડિયાતું) નથી. વળી તે કેવા છે ?

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષબહુલાં મોર્ગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥ ૪૩ ॥

કામના(વાસના)વાળા, સ્વર્ગને જ પરમસ્થાન (સર્વશ્રેષ્ઠ) માનનારા પુરુષો જન્મ, કર્મ તથા કૃત્રને આપવાવાળી લોગ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ કરવા માટે અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ (કર્મો) વર્ણવનારી વાણી બોલે છે. ૪૩

સાધ્યાર્થ : તેઓ કામાત્મા છે. કામ-ક્રમણ જેનો આત્મા છે એવા એ છે. ઇચ્છાને જ જેમણે પોતાનો વ્યભાવ બનાવી દીધો છે એવા કામપરાયણ, સ્વર્ગને જ ક્રમ્ય માનવાવાળા, સ્વર્ગ જ જેમનો પરમ પુરુષાર્થ છે એવા સ્વર્ગપરાયણ પુરુષો જન્મરૂપ કર્મકૃત્ર આપનારી વાતો કયાં કરે છે. જન્મરૂપ કર્મકૃત્રનો અર્થ એ છે કે જે કર્મ જ એવા પ્રકારનું છે કે તેના કૃત્રરૂપે કરી આ સંસારમા જન્મ આવે એવા કર્મની એ વાતો કહ્યા કરે છે. જેમની વાણીમા ક્રિયાના બેદાભેદ અનેક છે એટલે કે સ્વર્ગ, પશુ, પુત્ર વગેરે અનેક પદાર્થોનાં (લભ્યાવનારાં) વર્ણન ખૂબ વિસ્તારપૂર્વક જેમની વાણીથી કરવામાં આવે છે અને ઉપભોગે તથા ઐશ્વર્ય મેળવવા માટે સાધનરૂપ અનેક પ્રકારની જે વાતો કરે છે, તે મૂઠો આ સંસારચક્રમાં વારંવાર ભટક્યા કરે છે એણે કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

અને તેઓની-

મોર્ગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાઽપહૃતચેતસામ્ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥ ૪૪ ॥

લોગ તથા ઐશ્વર્યમાં આસક્ત ચિત્તવાળા અને તે કામના-બુદ્ધિની વાચા વડે મોહ પામેલાના અંતઃકરણમાં આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ પેદા થતી નથી. ૪૪

સાધ્યાર્થ : જે લોગ તથા ઐશ્વર્યમાં આસક્ત છે, લોગ અને ઐશ્વર્યને પુરુષાર્થ માની તેમાં જ જેમનો પ્રેમ ચોટી (જડાર્થ) જઈ, જે એવી રીતે તે રૂપ પાતી ગયો છે તથા ઉપર જણાવેલી અનેક બેદાભેદવાળી-ખૂમખૂમ ક્રિયાવાળી વાણીથી જેનું ચિત્ત દુરાર્થ મયુ છે-હણાર્થ મયુ છે, જેની વિવેકબુદ્ધિ દંકાર્થ

ગઈ છે એવા પુરુષોની વ્યવસાયાત્મિકા-નિશ્ચયાત્મિકા (સદ્વસ્તુના નિશ્ચયવાળી) શુદ્ધિ સમાધિમાં નથી દરતી, નથી કાયમ થતી. સમાધિનો અર્થ અહીં અંતઃકરણ છે. (કારણ) આમાં તો પુરુષભોગ માટે જ સર્વ મોંઘર્ન દરવાંની અંતઃકરણની શુદ્ધિ સમાધિ છે, તેથી તેવાઓની નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિ સાંખ્ય કે યોગની સમાધિમાં નથી ચોટતી.

જે આ પ્રમાણે વિવેકશુદ્ધિગરના કામપરાયણ છે, તેઓનું (તેમને ભાગે આવતું) જે ફળ છે તે કહે છે.

ત્રૈગુણ્યવિપયા વેદા નિર્લેગુણ્યો ભવાર્જુન ।

નિર્વંદ્વો નિત્યસત્ત્વસ્યો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥ ૪૫ ॥

વેદ(કર્મકાંડવેદ)નો વિષય ત્રિગુણમય છે. છે અર્જુન ! તું નિર્શુણ્ય થા, નિર્વંદ્વ થા, નિત્યસત્ત્વસ્ય થા, નિર્યોગક્ષેમ થા, આત્મવાન થા. (તું ત્રણ ગુણોથી પર થા, સુખદુઃખના દ્વંદ્વથી પર થા, અચળ ધૈર્યવાળો, યોગ તથા ક્ષેમની ચિંતાવગરનો તથા આત્મનિષ્ઠ થા.) ૪૫

ભાષ્યાર્થ : વેદો ત્રિગુણ વિષયવાળો છે. સત્ત્વ, રજસ તે તમસ એ ત્રણ ગુણથી ઉત્પન્ન થનાર સંસારનું વર્ણન કરવાવાળો વેદો છે એટલે કે ઉપર કહેલી રાચક વાણીથી લોભ ઉત્પન્ન કરનારા આ ત્રિગુણ વિષયવાળો વેદ છે. માટે છે અર્જુન ! તું આ વેદિક કર્મકોના ત્રણ ગુણથી પર, (નિર્લેગુણ્ય) સંસારના જન્મમરણથી મુક્ત થા, તું નિષ્કામ થા તથા સુખદુઃખના કારણરૂપ જે એકથી વિરહ ગુણવાળો-ઊપટા પદાર્થોનાં દ્વંદ્વ (યુગલો) છે, તે દ્વંદ્વથી તું મુક્ત થા, તે દ્વંદ્વ વિનાનો તું થા તથા સદા સત્ત્વગુણના આશ્રયે રહેનારો તું નિત્ય સત્ત્વસ્ય જનું. નહીં મેળવેલી ચીજ મેળવવી તેનું નામ યોગ છે અને મેળેલી ચીજનું રક્ષણ તે ક્ષેમ કહેવાય છે. આ યોગક્ષેમને મુખ્ય પુરુષાર્થ માનનારાની દૃષ્ટિથી (પરમાર્થ)ના માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થતી અતિકંકલ છે. માટે તું નિર્યોગ ક્ષેમ થા અને તું આત્મવાન, (આત્માનું-સ્વરૂપનું ચિંતન કરવામાં) પ્રમાદરહિત થા. સ્વધર્મનું અનુગમન, આચરણ કરવામાં તત્પર થયેલા તને આ ઉપદેશ છે.

સર્વે વેદોક્ત કર્મોના જે અનંત ફળો (કહેનાં) છે તે બધાં ફળની જો મોંઘને ધ્યાન ન હોય, તો તે એ કર્મોનું અનુદાન વિધિયુક્ત આચરણ ઈશ્વર માટે ઈશ્વરાર્પણ-શુદ્ધિથી શા માટે કરે ? એ ચંકાના સમાધાનમાં સાંભળ :

યાવાનર્થ ઉદ્દપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ।

તાવાન્ સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ ૪૬ ॥

નાના જળાશયથી જે અર્થ (કાર્ય) સરે છે તે જ અર્થ મહાજળમાં (મોટા જળાશયમાં) પણ સરે છે, તેમ સર્વ વેદોમાંનો અર્થ બ્રહ્મ જાણનાર બ્રાહ્મણને સહજ છે. ૪૬

ભાષ્યાર્થ : જેમ વ્યવહારમાં, આ દુનિયામાં કૃષા, તળાવ વગેરે અનેક

નાનાનાનાં જળાશયોમાં એટલું સ્નાન-પાનાંદ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે છે, એ બધું કાર્ય બધી બાબતથી પરિપૂર્ણ મહાન જળાશયમાં પણ થાય છે. મોટામાં નાનાનો સમાવેશ છે જ. (કારણ એમાં એનો અંતર્ભાવ છે.) તે પ્રમાણે સંપૂર્ણ વેદોમાં એટલે કે વેદોક્ત કર્મોથી જે પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે, એટલે એનું જે ફળ મળે છે એ બધું પ્રયોજન પરમાર્થતત્ત્વને જાણવાના સાદાથી અર્થાત્ સંત્યારીને સિદ્ધ થાય છે. એટલે કે સંત્યારીને તે ફળ સર્વ પ્રકારે પરિપૂર્ણ મહાન જળાશયથી વિદ્યાન-આનંદમાં તેટલા જ પ્રમાણમાં (અનાયાસે) મળે છે. બાનાર્થ એ છે કે એ વિદ્યાન-આનંદમાં તે સર્વ વૈદિક કર્મોનાં ફળનો સમાવેશ થા અંતર્ભાવ છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે : પ્રજાઓ જે કાંઈ શુભ કર્મ કરે છે તે સર્વનું સંપૂર્ણ ફળ જે એ (રેકવે) જાણેનાને જાણે છે તે (બ્રહ્માની) ને મળે છે (હાદોમ્ય ૪-૩) * વળી આગળ ગીતાશાસ્ત્રમાં પણ ભગવાન (૪-૩૩) કહેશે કે સર્વ કર્મોનો અંતર્ભાવ જ્ઞાનમાં થઈ જાય છે. સર્વ કર્મો જ્ઞાનમાં સમાપ્ત થઈ (સમાર્પ) જાય છે. એટલા માટે જ્ઞાનનિદાના અધિકારની પ્રાપ્તિ થતા પહેલાં તો કર્મ (કરવાનો જ જેનો) અધિકાર છે તેણે કૃપા, તજવા જેવાં નાનાનાનાં જળાશયો જેવાં થોડુ થોડું ફળ આપનારા કર્મ કરવાં જોઈએ.

અને તારે તો—

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્મુઃ મા તે સદ્ગોડસ્ત્વર્મણિ ॥ ૪૭ ॥

તને કર્મનો જ અધિકાર છે, ફળનો કદાપિ નહિ. કર્મફળમાં હેતુવાળો (ઇચ્છા રાજવાવાળો) ન થા, તેમ અકર્મમાં પણ પ્રીતિ ન રાખ (આસક્તિ ન કર). ૪૭

સાધ્યાર્થ : તારે તો કર્મમાં જ અધિકાર છે, જ્ઞાનનિદામાં નથી એ કર્મયોગમાં કર્મ કરતાકરતા ફળનો અધિકાર ન (પ્રાપ્ત) થાયો તને કોઈ પણ દિવસ કોઈ પણ અવસ્થામાં કર્મના ફળની ઇચ્છા ન થવી જોઈએ. ત્યારે (જે) તને કર્મફળની તૃપ્તિ થાય ત્યારે (તો) તું ફળપ્રાપ્તિનો કારણભૂત થાય. માટે એ પ્રકારે કર્મફળપ્રાપ્તિનો કારણભૂત તું ન થા. ત્યારે કોઈ કર્મના ફળની તૃપ્તિવાળો થઈ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે તે કર્મફળ પુનર્જન્મનો હેતુ (કારણ) બને જ છે. જો કર્મફળની જ ઇચ્છા ન કરવામાં આવે તો આ કુપરુપ કર્મ સાથે તારે શી લેવાટે (શો સખધ) ? માટે આ કર્મ કુપરુપ છે એમ

* કોઈ જગ્યાએ આ અગ્રિમ વધારો : જેનો અર્થ આ છે : જુગાર રમવાના પાસામાં એક જિંદુ એટલે કળિયુગ, બી જિંદુ એટલે દ્વાપર, ત્રણ જિંદુ એટલે તેના અને ચાર જિંદુ એટલે કૃત; એવા સંકેત દેવા છે ચારો નાખતા એ ચારે જિંદુવાળો ખાત આવે તો તેમાં ચારે યુગનો સમાવેશ થઈ જાય છે, તેમ આગતજન્મ જન્મનાર પુરુષને રાવ કર્મના ફળ પ્રાપ્ત થાય ॥

વિચારી તે કર્મ ન કરવાથી અર્થમાં પણ તારી આમક્રિત, પ્રીતિ ઇત્યાદિ થઈ ન થાયો તાત્પર્ય એ છે કે શ્રીકૃષ્ણજીવ અર્જુનને દાસ્યવિદિન કમો (ફળનો વિચાર-ઇચ્છા-કર્મો નિના) કરવાનું કહે છે.

તે મર્મફળની આંતર મનમાં રાખીને કર્મ ન કરવું તે કર્મ ફરી રીતે કરવું તે કહે છે

योगસ્યઃ કુરુ કર્માણિ સદ્ગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વ યોગ ઉચ્યતે ॥૪૮॥

યોગમ્થ ગ્રી, નગ-પ્રીતિ ટાડી, સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં મફળતા તથા નિષ્ફળતામાં સમાન થઈ, હે ધનંજય અર્જુન ! કમો ઇ. એ જ સમત્વયોગ કહેવાય છે ૪૮

ભાષ્યાર્થ : હે ધનંજય ! (ધન મેટલે સપત્તિ, અર્થ વગેરે મુખ્ય છે તે ધનને જીનાર એટલે તુલ્ય છે એમ અર્થ તેની સામ્યમાં ન માન્ય) અર્જુન ! તું યોગમાં ચિત્ત રાખી, સુખદુઃખમાં સમાનરૂપિ થા ! ફરી નિશ્ચયના રાખી, ફળ ઈશ્વર મટે મોં પર એમાં વળી ઈશ્વર મારી પર પ્રસન્ન થાયો, એવી આસન્નિ પણ હોડીને મર્મ કરવા. મનુષ્યારૂપિન થઈને કરવામાં આવતા કર્મમાંથી મત્વશુદ્ધિ (અન મરણશુદ્ધિ) ત્રિપત્ત થાય છે તેનાથી જીનની (ગિયતિ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ન થવી-અજ્ઞાન દશા રહેતી તે) અસિદ્ધિ છે એવી સિદ્ધિ તેમ જ અસિદ્ધિમાં સમાન (એકમરૂપી રૂપિવાળા) રહી કમો કર એ મ્થો યોગ છે ! જેમાં રિથન જની-અચળ રહી કર્મ કરવાનું કહ્યું છે ! સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં સમપણુ ગણવું તે જ યોગ કહ્યો છે

એવી સમત્વ શુદ્ધિથી ઈશ્વરની આરાધના માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તેના કરતા બીજું (મકામ) કર્મ દયક છે તે બનાવે છે

દૂરેણ દ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ! ।

બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતરઃ ॥ ૪૯ ॥

હે ધનંજય અર્જુન ! આ બુદ્ધિયોગ વહે નિષ્કામ બુદ્ધિથી કહેલાં કમો કરતા બીજું (મકામ) કર્મ પણ અધમ છે, તું એ બુદ્ધિયોગને (નિષ્કામ કર્મને) જ ચાલે જા, કાં-બુદ્ધે ફળની ઇચ્છા રાખવાવાળા મામર છે ૪૯

ભાષ્યાર્થ : હે ધનંજય બુદ્ધિયોગના કરતા એમને કે સમત્વશુદ્ધિથી સુખદુઃખમાં, સામ-અજ્ઞાનમાં, વ્યવહારમાં સમાન શુદ્ધ રાખી નિ મામ રૂપિથી ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિ વડે કરતા મર્મના કરતા મર્મફળની ઇચ્છા રાખનારા સમામી મનુ જોડી જે મર્મ થાય / તે અનિશ્ચય દયક છે કારણકે તે જનમ મરણનું (સમારના ફેગમાં પા-વાતાનું) કા જી જ માટે તું મવા મ્થોકમાં ફેડેલી જે પ્રમાણની બુદ્ધિમાંથી યોગશુદ્ધિમાં અથવા તે એ જ યોગશુદ્ધિ પરિપાત

યતાં ને સાંખ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય અને ને અભયપ્રાપ્તિનું કારણ ॥ તેમાં (તેનો) આશય લે; કેમકે કુળની તૃષ્ણાથી પ્રેરાર્થ સક્રમ કરનારા તો કૃપણ છે. ભાદુતી વૃત્તિવાળા (અમુક મળે તો અમુક કરનારા હોવાથી ઉદારવૃત્તિવાળા નહીં) દીન છે. બૃહદારણ્યકની શ્રુતિ(૩-૮-૧૦)માં પણ કહ્યું છે : 'હે ગાર્ગી ! ને આ અક્ષરબ્રહ્મને જાણ્યા વિના આ લોકમાધી જાય છે (મૃત્યુ પામે છે) તે કૃપણ છે.'

સમર્પણની બુદ્ધિ રાખી સ્વધર્મનું આચરણ કરતો માણસ ને જા મેળવે છે તે સાંખ્ય.

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ડમે સુકૃતદુકૃતે ।

તસ્માદયોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મણુ કૌશલમ્ ॥ ૫૦ ॥

અહીં (આ લોકમાં) બુદ્ધિયુક્ત-સમાન બુદ્ધિવાળો સુકૃત અને દુષ્કૃત, (પુણ્યપાપ) બંનેને ત્યજ દે છે-બંનેથી મુક્ત થઈ જાય છે; માટે યોગ કરવા માંડ. કર્મમાર્ગમાં આ યોગ જ શ્રેયસ્કર છે. ૫૦

ભાષ્યાર્થ : સમર્પણની બુદ્ધિવાળો માણસ બુદ્ધિયુક્ત અંતઃકરણની શુદ્ધિથી થતી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માર્ગરૂત સુકૃત-દુષ્કૃત, પુણ્ય તથા પાપ બંનેને અહીં આ લોકમાં જ છોડી દે છે. અહીં આ લોકમાં જ કર્મબંધનથી એ રીતે મુક્ત થઈ જાય છે, તેથી તું સમત્વબુદ્ધિયુગ્મ યોગની પ્રાપ્તિ માટે યત્ન કર. સમત્વબુદ્ધિ યોગની પ્રવૃત્તિ કર. 'યોગનો અર્થ' છે કર્મમાં કુશળતા. એટલે કે સર્વધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષનો સંસર્જનો-નિર્મળતા પ્રત્યે ને સમાનભાવ ધૃતિરાર્પણ બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયો છે, તેનું જ નામ કુશળતા છે. એમાં એ કૌશલ્ય છે કે સ્વભાવથી જ બંધન કરનારાં ને કર્મો છે, તે તેમનો બંધન કરવાનો સ્વભાવ સમત્વબુદ્ધિના પ્રભાવથી છોડી દે છે; માટે તું સમત્વબુદ્ધિવાળો થા.

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।

જન્મચન્ધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છન્ત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥

સમાન બુદ્ધિવાળા પુરુષો કર્મથી થતા કુળનો ત્યાગ કરીને, જન્મરૂપ બંધનથી આત્યંત મુક્ત થઈ અનામય (ઉપદ્રવરહિત) મોક્ષરૂપ પદ પામે છે. ૫૧

ભાષ્યાર્થ : શ્લોકમાં 'બુદ્ધિયુક્ત' શબ્દ છે તેની પહેલાંના 'કર્મજં' શબ્દ સાથે 'ફલં ત્યક્ત્વા' શબ્દ લેવાથી પૂર્વાપરસંબંધ જોસે છે. સારાંનરસાં, ઇષ્ટઅનિષ્ટ દેહની પ્રાપ્તિ એ કર્મમાંથી ઉત્પન્ન થતું કુળ છે. સમબુદ્ધિવાળા પુરુષોએ કર્મકુળ છોડી, મન વશ કરનાર જ્ઞાની બની, જીવતાં જ જન્મબંધનથી (બંધનરૂપ જન્મો છે તેમાંથી) મુક્ત થઈ, ચિષ્ણુના મોક્ષનામયી યોગખાતા સર્વ ઉપદ્રવરહિત પરમપદ પ્રાપ્ત કરી લે છે; અથવા તો એમ સમજવું કે પહેલાં ૪૯મા શ્લોકથી અતઃલી અહીં સુધી (બુદ્ધિ શબ્દથી ને બુદ્ધિ કહી છે) તે

કર્મયોગથી હિતપન્ન થતી સત્ત્વશુદ્ધિ યા અંત કરણશુદ્ધિ છે. તેમાથી જે સર્વતઃ સંપ્રજુતોદય (જુઓ મ્હો. ૪૬) એક મોટા જળાશય પેડે સર્વપ્રયોજન સિદ્ધ કરવાવાળી પરમાર્થ દર્શન વાળી શુદ્ધિ (હિતપન્ન થાય) છે, તે જ અત્રે કહી છે; કારણકે પુણ્યપાપનું નાશ કરનારું ખરેખરું કારણ એ શુદ્ધિ જ એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે તેથી.

ઉપર કહેલા (સમત્વ) યોગના આચરણથી હિતપન્ન થતી સંત્વશુદ્ધિ યા અંતઃકરણશુદ્ધિ થઈ આ શુદ્ધિ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, તેના જવાબમાં કહે છે.

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્ન્યતિતરિપ્યતિ ।

તદા ગન્તાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥ ૫૨ ॥

જ્યારે તારી શુદ્ધિ મોહરૂપી કચરો ત્યજી દેશે (શુદ્ધ થઈ જશે) ત્યારે સાંભળવા યોગ્ય અને સાંભળેલાં સર્વ (કર્મફળ)નો તું વિરાગ પામીશ. ૫૨

ભાષ્યાર્થ : મોહરૂપી મળ કે જેનાથી આત્મા-અનાત્માના વિવેકનું ગાન કેલુપિત બની જાય છે અને પછી તે મોહરૂપી અવિવેક અંતઃકરણને વિષયો તરફ દોરે છે, તે જ્યારે તારી શુદ્ધિ તરી જાય, તેની પાર જ્યારે તારી શુદ્ધિ જીતરી જાય એટલે કે જ્યારે તારી શુદ્ધિ બિનકુદ્ધ શુદ્ધ થઈ જાય, ત્યારે તને સાંભળનાં યોગ્ય અને પૂર્વે સાંભળેલાં સર્વ કર્મફળથી વેરાગ્ય પ્રાપ્ત થશે; અર્થાત્ સ્વર્ગ વગેરે જે ફળો તે સાંભળ્યાં છે અથવા તેા જે કાંઈ સાંભળવા યોગ્ય હોય તે સર્વ તને નિષ્કલ્પ લાગશે.

જો તું એમ પૂછ કે મોહરૂપ મસિનતાની પાર થઈ આત્મવિવેકથી થતી શુદ્ધિ મેળવ્યા બાદ ક્યારે કે કર્મયોગના ફળરૂપ પરમાર્થયોગ (પરમાર્થ-ગાન-વિજ્ઞાન) મેળવીશ તો સાંભળ :

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્વાસ્યતિ નિશ્ચલા ।

સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥ ૫૩ ॥

જ્યારે અનેક પ્રકારની શ્રુતિથી (અનેક પ્રકારનાં કર્મફળો શ્રવણ કર્યાથી) વહેમાઈ ગયેલી (અસ્થિર બનેલી) તારી શુદ્ધિ નિશ્ચળ થઈ સમાધિ વિષે અચળ આત્મામાં વિશ્લેષવગરની (વિકલ્પવગરની) ઠરશે, ત્યારે તું યોગ (વિવેકપ્રજ્ઞા સમાધિ) પામીશ. ૫૩

ભાષ્યાર્થ : અનેક સાધ્યમાધન તથા તેના સંબંધ દેખાડનારી, પ્રતિ-નિરૂત્તિના લક્ષણવાળી, અનેક શ્રુતિ-શ્રવણથી હિતપન્ન થયેલી અને જુદેજુદે રોકાણે વીખાઈપીખાઈ ગયેલી (વિક્ષિપ્ત બનેલી) તારી શુદ્ધિ જ્યારે સ્થિર થશે એટલે કે વિકલ્પના વિશ્લેષથી થતી અર્થવિગલ્પનાથી રહિત થઈ, ચિત્તમાં સમાધાનવાળી બની સમાધિમાં એટલે આત્મામાં લાગી જશે, અમન વસ્તુ છોડી ર્ષ અહીંતહીં ભટકતી બંધ થઈ જશે અને આત્મામાં સ્થિર થશે, ત્યારે તે જ

સમયે વિવેકપ્રજ્ઞા સમાધિ વિવેકથી હિતપન્ન થતી શુદ્ધિ; અર્થાત્ અંતઃકરણ-યોગથી હિતપન્ન થતી સમાધિ તને પ્રાપ્ત થયે.

ભગવાનના કથનમાં પ્રથમ પૂછવાનું કારણુખીજ મળવાથી સમાધિપ્રજ્ઞા જેને પ્રાપ્ત થઈ છે, તેનાં લક્ષણ કેવાં હોય છે તે જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુને કહ્યું.

અર્જુન, ઉવાચ । અર્જુને કહ્યું :

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા માયા સમાધિસ્થસ્ય કેસવ ।

સ્થિતધીઃ કિં પ્રમાપેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ ૫૪ ॥

હે કેસવ, હે શ્રીકૃષ્ણ ! સમાધિમાં રહેલા સ્થિતપ્રજ્ઞ (સ્થિર શુદ્ધિવાળા) કેણુ કહેવાય છે ? તેમનાં શાં લક્ષણ છે ? એ સ્થિર શુદ્ધિવાળા શું અને કેવી રીતે બોલે છે, તે કેવી રીતે બેસે છે; અર્થાત્ બાહ્ય ઈન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરી સ્થિર થાય છે, તે કેવી રીતે જાય છે, હરેકરે છે, વ્યવહાર કરે છે ? ૫૪

ભાષ્યાર્થ : જેની શુદ્ધિ હું પરમજ્ઞ પરમાત્મા હું એ પ્રકારે સ્થિર થઈ છે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ છે. હે કેસવ ! એવી સમાધિમાં જે સ્થિર થયો છે તે સ્થિતપ્રજ્ઞની માયા કેવી હોય છે, એને બીજા પુરુષો કયા પ્રકારનાં કથન તથા વચનથી વર્ણવે છે તથા તે સ્થિતપ્રજ્ઞ પોતે કેવી રીતે બોલે છે, કેવી રીતે બેસે છે, કેવી રીતે ચાલે છે ? તાત્પર્ય કે એના હરવાહરવાના તથા બેસવાના વ્યવહાર કેવા હોય છે ? (એમ) સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણ આ શ્લોકથી અર્જુન પૂછે છે.

જે પહેલેથી જ કર્મો છોડી જ્ઞાનનિષ્ઠામાં પ્રવૃત્ત છે અને જે કર્મયોગના નિષ્કામ આચરણ વડે જ્ઞાનનિષ્ઠામાં સ્થિત થયો છે, તે બંને પ્રકારના સ્થિતપ્રજ્ઞોનાં લક્ષણ અને સાધન આ ‘પ્રજ્ઞહતિ’...શ્લોકથી આરંભી અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી કહેવામાં આવે છે. સર્વ અધ્યાત્મ વેદાંતશાસ્ત્રમાં કૃતાર્થ થયેલા (ખલ્લદશા પ્રાપ્ત કરેલા) પુરુષનાં જે લક્ષણો હોય છે, તે પ્રપન્ન દારા મેળવી શકાય એવાં હોવાથી તેને ઉપદેશ (સાધવાનાં-સાધ્ય કરી લેવાનાં) સાધન તરીકે કરવામાં આવે છે. પ્રપન્ન વડે સાધ્ય કરી લેવાય એવાં જે સાધનો છે અને જે (કૃતકૃત્ય થયેલાનાં, સિદ્ધ પુરુષનાં-સ્થિતપ્રજ્ઞનાં) લક્ષણ છે, તે હવે શ્રીભગવાન કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા :

પ્રજ્ઞહતિ યદા કામાન્ સર્વાન્ પાર્થ મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મનાતુષ્ઠઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૫ ॥

ત્યારે હે પાર્થ ! મનમાં રહેલી સર્વ કામનાઓ ત્યજી આત્માથી જ સંતુષ્ટ થઈ આત્મામાં જ વિરમે છે (સ્થિર થાય છે), ત્યારે તેને

સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૫૫

ભાષ્યાર્થ : હે પાર્થ ! જ્યારે મનમાં ધૂમેલી (અંતઃકરણમાં ભરાઈ ગયેલી) અનેક પ્રકારની સર્વ કામના તથા ધૃત્તાઓને એ પ્રવલ્નપૂર્વક છોડી દે છે અને આત્મામાં જ (પ્રત્યગાત્મરૂપમાં જ જાણ) લાભની અપેક્ષા છોડી સંતુષ્ટ રહે છે, ત્યારે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. શાંકર-વાદી : બધી કામનાઓને ત્યાગ કરી દેવાથી મેં ત્યાગ આપનારા અંતઃકરણને અભાવ થઈ જાય, સંતોષ આપનારી કોઈ વીજ ન રહે, અને પ્રારબ્ધનો તો અભાવ થતો નથી, તેથી આયુરોપ (આક્રીના) જીવન માટે શરીર ટકાવી રાખવાની તેની પ્રવૃત્તિ તો ઉન્મત્ત, વિવેકહીન યા તો તદ્દન પ્રમત્ત (ગાંડા) જેવી થઈ જાય એમ બંને કહેતા હો તો તેનો ઉત્તર-સિદ્ધાંત : એ સ્થિતિમાં તે પ્રોતાના અંતરાત્માના સ્વરૂપમાં કોઈ પણ પ્રકારના બહારના લાભની આશા-અપેક્ષા રાખ્યા વિના સંતુષ્ટ રહેવા-વાળો હોય છે. પરમાર્થદર્શનરૂપ અમૃતરસના લાભથી તે ખીજ અનાતમ બીજથી તો તૂળ થઈ ચૂકેલો, ધરોઈ ગયેલો, બહુ થયાની જુદિવાળો હોય છે. વળી આત્મા અને અનાતમાના વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલી જુદિ પણ જેની દર થઈ છે-સ્થિર થઈ છે, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ અથવા તો વિદ્વાન જ્ઞાની કહેવાય છે. ભાવાર્થ એ છે કે પુત્ર, ધન અને લોકની સમસ્ત તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરેલો સંન્યાસી જ આત્મારામ, આત્મામાં જ કીડા કરનાર, સ્થિતપ્રજ્ઞ છે.

અને વળી,

દુઃસેવનુદ્વિગ્રમનાઃ સુસેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગભયક્ષોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુલ્લસ્યતે ॥ ૫૬ ॥

જેનું મન દુઃખોમાં ઉદ્વેગવિનાનું છે, સુખોમાં જે સ્પૃહારહિત છે, તેવા રાગ, ભય, ક્રોધને તરી ગયેલા (હોય તે) સ્થિતપ્રજ્ઞ મુનિ કહેવાય છે. ૫૬

ભાષ્યાર્થ : આધ્યાત્મિક વગેરે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો આવી પડવાથી જેનું મન ઉદ્વેગ પામતું નથી, દુઃખપ્રાપ્તિમાં જેનું મન ખળભળી નથી જોડતું તે અનુદ્વિગ્ન મનવાળો કહેવાય છે તથા સુખપ્રાપ્તિના સમયમાં જે તૃષ્ણા- (લાલ્સમા) વિનાનો હોય અને અગ્નિમાં લાકડાં પડવાથી જેમ તે બમૂકી જોડે, એકદમ વધી પડે તેમ સુખ જેમજેમ આવી મળે તેમતેમ કંઈ એની તૃષ્ણા વધતી ન જાય, ત્યારે એ વિગતસ્પૃહ કહેવાય છે. એ રીતે જેનાં આસ્થિક, ભય તથા ક્રોધ નાશ પામી અર્થ હોય તેને વીતરાગ (ભયક્ષોધ કહેવાય છે). એવો અનુદ્વિગ્ન વિગતસ્પૃહ, વીતરાગ, ભય, ક્રોધ સ્થિર જુદિવાળો સ્થિતધી મુનિ આત્મચિંતનમાં નિમગ્ન થયેલો સંન્યાસી કહેવાય છે.

* તાવ, આક્રી, શિરાસેત્ર વગેરે વ્યાધિથી થતાં દુઃખો આધ્યાત્મિક છે ચાર સાપ, માથ વગેરેથી થતાં આધિભૌતિક અને લેરસાદ, તાવ, પથન વગેરેથી થતાં આધિદેવિક છે. એ રીતે દુઃખો ત્રણ પ્રકારના છે.

વળી,

યઃ સર્વત્રાનભિન્નેહસ્તત્તત્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નાભિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥

જેને સર્વત્ર સ્નેહનો વિષય જ કંઈ નથી, જે શુભઅશુભ, સારુંનરસું પામી આનંદ કે દેવ નથી પામતો તેની શુદ્ધિ સ્થિર થયેલી છે. (બાણવી) ૫૭

સાધ્યાર્થ : જે મુનિ સર્વ ઠેકાણે પોતાનાં (શરીર) જીવન-વગેરેમાં પણ (પ્રીતિ) સ્નેહવિનાનો છે તથા એવી જ રીતે શુભઅશુભ, સારુંનરસું, પ્રિય-અપ્રિય પામીને નથી એ પ્રસન્ન થવો કે નથી દેવ કરતો. એટલે કે શુભ પામીને નથી સંતોષ પામતો કે હરખાતો અને અશુભ પામીને નથી દ્રેષ કરતો. જે એ પ્રકારે, હર્ષ-રોષરહિત થયો છે તેની (આ) વિવેકમાંથી હિતપત્તિ થતી શુદ્ધિ સ્થિર છે.

વળી,

યદા સંહરતે ચાંયં કૂર્મોદ્ગાનીચ સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

અને જ્યારે આ (મહાત્મા) બધી તરફથી ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિયોના અર્થ-વિષયો-પ્રકાશોથી ખેંચી લે છે, કાચબો જેમ પોતાનાં અંગોને ઢાલમાં ખેંચી લે છે, તેમ ત્યારે તેની શુદ્ધિ સ્થિર થાય છે; અર્થાત્ જેમ કાચબો પોતાના અવયવોને ઢાલમાં સંકેલી લે છે, તેમ જ્યારે આ પુરુષ પોતાની ઇન્દ્રિયોને તે તે વિષયોમાંથી પાછી ખેંચી લે છે, ત્યારે તેની શુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. ૫૮

સાધ્યાર્થ : ગાનનિષ્ઠામાં સ્થિર થયેલા સંન્યાસી-મુનિઓની બધી ઇન્દ્રિયો કાચબાના અવયવનીમ્પેટે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી તે ખેંચી લે છે એટલે કે કાચબો જેમ પોતાનાં અંગોને તંથા માથું વગેરે ભયને લીધે પોતાની ઢાલમાં ખેંચી લે છે, તેમ અગાનનિષ્ઠામાં પ્રવૃત્ત થયેલા યોગી પોતાની ઇન્દ્રિયો નિરુત્ત કરી લે છે. એટલે કે ઇન્દ્રિયોનું દમન કરી તેમને આત્મામાં ખેંચી લે છે. આ પ્રમાણે સર્વતા યોગી (મુનિ) ની શુદ્ધિ સ્થિર છે એમ કહેવાય છે.

વિષયો ન ગ્રહણ કરનાર રાગી મનુષ્યની પણ ઇન્દ્રિયો તે વિષયથી પાછી હસી જાય છે (એટલે કે કાચબાના અવયવોની પેઠે સંકેતવાર્ધ જાય છે); પરંતુ તે તે વિષયોની પ્રીતિ (રાગ) કંઈ નાશ નથી પામતી, તે તેનો તે પ્રીતિના નાશ કેવી રીતે થાય તે કહેવામાં આવે છે.

વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

સ્સર્વજ રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તન્તે ॥ ૫૯ ॥

જે દેહીઓ (રાગમાં સપડાયેલા હોવાથી આ સ્વેચ્છાએ)

નિરાહાર રહે-વિષયોપલોગ ન કરે, તેના આગળથી વિષયો એની મેળે જ પાછા વળે; પણ તે વિષયના લોગની છંડી વાસના રહી જાય. આ રસરૂપ વાસના પછે 'પરમાત્માનું' દર્શન કર્યાથી (પરમાત્મદૃષ્ટિ થયેલી હોવાથી) મહાત્મામાંથી જતી રહે છે. ૫૯

ભાષ્યાર્થ : જો કે વિષયો નહીં ગ્રહણ કરનાર, કષ્ટમય તપમાં પ્રવર્તતા મૂર્ખ દેહધારી દેહાભિમાની પુરુષની પણ વિષયો યા ઈદ્રિયો અથવા એ જાનને નિવૃત્ત થઈ જાય છે, વિરામ પામી જાય છે; છતાં તે વિષયોમાં રહેલો એનો 'રસ' એની પ્રીતિને તે વિષયોમાં કાયમ (એમ ને એમ) રહેવા દઈને, તે પ્રીતિનો નાશ કર્યા વિના જ એ વિષયો યા ઈદ્રિયો અથવા તો એ બંને વિરામ પામે છે. 'રસ' શબ્દ રાગ એટલે આસક્તિના અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે. સ્વેચ્છાથી મજ્જત થયેલો તે રસિક, રસરૂપ વગેરે વાક્યો. જોવામાં આવે છે. આ યોગી (મુનિ)નો આ રાગ, પ્રીતિ, સુદૃઢ આસક્તિ પણ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મનું દર્શન થાય એટલે નાશ પામે છે. એટલે કે હું જ તે બ્રહ્મ છું એ પ્રકારની સ્થિતિમાં સ્થિર થયેલાનું વિષયજ્ઞાન સમૂહું નાશ પામે છે, એટલે કે એને નિર્બીજ વિષયવિજ્ઞાન થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે યથાર્થ જ્ઞાન થયા વિના, રસનું-પ્રીતિનું (આસક્તિનું) મૂળ જતું નથી, માટે આત્માનું સમ્યક્ દર્શન કરાવનારી જ્ઞાનરૂપ શુદ્ધિની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી એ કર્તવ્ય છે.

આત્માનું સમ્યક્ દર્શન કરાવનારી યથાર્થ જ્ઞાનરૂપ શુદ્ધિની સ્થિરતા ચાહનારા પુરુષે પ્રથમ ઈદ્રિયોને પોતાને વશ કરી લેવી જોઈએ. એ રીતે બળને ન રાખવામાં ને દોષ છે તે કહે છે.

યત્તો હ્યપિ કૌતેય પુરુષસ્ય વિપશ્રિતઃ ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ૬૦ ॥

હે કૌતેય ! પ્રયત્ન કરવા છતાં એ વિવેકી (શુદ્ધિમાન) જ્ઞાનીના મનને પણ સર્વને મથી નાખનાર ઈદ્રિયો જળાત્કારે (આડે માગે) વિષયો તરફ ખેંચી જાય છે. ૬૦

ભાષ્યાર્થ : કે કુંતાપુત્ર અર્જુન ! એ રીતે ઈદ્રિયોને વશ ન રાખવાથી પ્રયત્ન કરવાવાળા, વિચારશીલ શુદ્ધિમાન પુરુષની પણ વિવેક-વિજ્ઞાનની મનને મથન કરી નાંખવાના સ્વભાવવાળા ઈદ્રિયો જોતજોતામાં વિષયો તરફ વળેલા પુરુષને હયમયારી મૂકે છે અને વ્યાકુળ બનાવી (એના) હૃદય પ્રકાશ(તાન)ને જ નોવાડાળા (જ્ઞાની) વિદ્વાનના પણ વિવેક-વિજ્ઞાનવાળા મનને જળાત્કારથી ચંપાવમાન કરે છે.

આ વસ્તુસ્થિતિ છે તેથી-

‘तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत् मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ૬૧ ॥

માટે તે સર્વ(ઇન્દ્રિયો)ને વશ રાખી, મત્સ્ય બની-માર
અનન્ય શરણુ લઈ, તે શરણાગત ભાવનાથી યુક્ત થઈ, મારા ઉપર
ચિત્ત સ્થિર નહીં થાય એવું જેને ઇન્દ્રિયો વશ છે તેની પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ)
સ્થિર જ છે ૬૧

ભાષ્યાર્થ : એ બધી ઇન્દ્રિયોને વશ કરી યુક્ત સમતા પ્રાપ્ત કરેલા
ચિત્તવાળા થઈ, મત્સ્ય-એને જ તારુ સર્વ ગણવાવાળો બન સર્વની આત્મારૂપ
કુવાસુદેવ જ જેનો સર્વથી પર (બ્રહ્મા) છે તે મત્સ્ય એ એટલે કે કુવાસુદેવ
સર્વ પ્રત્યગાત્મા છું, પણ તેનાથી અન્ય નથી એવો અભેદનો અનુભવ લઈને
બેસવું. એવી રીતે બેસવાવાળા જે યતિ(મુનિ)ની ઇન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા
કર્મેન્દ્રિયો અવ્યામના બળથી તાત્કાલા આવી બંધ છે, તે યતિની બુદ્ધિ સ્થિર
થયેની છે (એમ બાણ)

હવે જેને વિવે-વિજ્ઞાન નથી એવા ઇન્દ્રિયોથી પરબળ પામેલા પુરુષના
સર્વ અનર્થોના પા ખરાબીના મૂળ દારણુ કહે છે

ધ્યાયર્થો વિપયાનુંસઃ સજ્ઞસ્તેષ્વપજાયતે ।

સજ્ઞાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽમિજાયતે ॥ ૬૨ ॥

વિષયોનુધ્યાન કરના પુરુષને તે વિષયોમા સંગ (પ્રીતિ)
ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રીતિથી (તે બેળવવાની) કામના (ઇચ્છા) ઉત્પન્ન
થાય છે અને કામનાથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે ૬૨

ભાષ્યાર્થ : નિયોનુધ્યાન (ચિત્તન) કરવાવાળા પુરુષના અબદ વગેરે જે
(ઇન્દ્રિયોના) ખાસ વિષયો છે, તેની વારવાર આલેખના કરવાવાળા પુરુષની
તે વિષયોમા આમક્રિત (પ્રીતિ) ઉત્પન્ન થાય છે એ સંગ(પ્રીતિ)માથી કામના
અર્થાત્ તૃપ્તિ ઉત્પન્ન થાય ~ એ કામનામાથી મર્ષ પણ નિમિત્ત વડે તે નામનાની
પરિપૂર્ણતામાં ક્રોધ પણ કેમકેથી વિકાસ નાખનામા આવે એટલે ક્રોધ ઉત્પન્ન
થાય ૭

ક્રોધાન્નવતિ સંમોહઃ સમ્મોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિવિભ્રમશ્ચ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥ ૬૩ ॥

ક્રોધમાથી મર્ષ મોહ (મોહ) ઉત્પન્ન થાય છે મોહથી સ્મૃતિનો
નાશ થાય છે-ભાન ભૂલાય છે, ભાન ભૂલવાથી બુદ્ધિનો નાશ થાય
છે અને બુદ્ધિના નાશથી પુરુષનો ચેતાનો નાશ થઈ જાય છે ૬૩

ભાષ્યાર્થ : ક્રોધમાથી ઉત્પન્ન થાય છે સમોહ 'સમોહ' એટલે ક્ષતિ
શુ, અક્ષતિ શુ તેના વિવેનો અભાવ તેના તારતમ્યનું અજ્ઞાન ક્રોધિત
મનુષ્ય જે મદ જેની શરુતુ પણ અપમાન કરે છે. એ સમોહથી બિપન્ન છે
સ્મૃતિવિભ્રમ એટલે કે અસ્મૃતિ સમોહથી નાશ પામે છે અને લીધે
વેદાંતશાસ્ત્ર અને આચાર્યના ઉપદેશથી બિપન્નતા સરકારવાળી સ્મૃતિનો નાશ

થાય છે. એ સ્મૃતિને બીજી ચવાનું નિમિત્ત બનું ચનાં જ (તે કોષને લીધે) સ્મૃતિ ઠંડી પડી (દુર્બલ) બન્ય છે, હિત્વન થતી નથી. પછી સ્મરણશક્તિનો નાશ થવાથી બુદ્ધિનો નાશ થઈ જાય છે. અંતઃકરણમાં કાર્ય-અકાર્યની વિવેચના કરવાની યોગ્યતા ન રહે એને અંતઃકરણનો એટલે જ બુદ્ધિનો નાશ કહેવાય છે. બુદ્ધિનો નાશ થાય એટલે-મનુષ્ય નાશ પામે છે; કારણકે એ ત્યાંસુધી જ મનુષ્ય છે કે જ્યાંસુધી એનું અંતઃકરણ યાને બુદ્ધિ કાર્ય તથા અકાર્યનો વિવેક કરવો માટે યોગ્ય હોય. આ યોગ્યતા ન રહે એટલે મનુષ્ય મરણ સંભાન બની જાય છે. આથી એના અંતઃકરણની વિવેકશક્તિરૂપ બુદ્ધિનો નાશ થવાથી પુરુષનો નાશ થઈ જાય છે. એ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે એ મનુષ્ય પુરુષાર્થ માટે નાસાયક બની જાય છે.

વિષયગિતનને સર્વ અનર્થનું મૂળ બતાવવામાં આવ્યું. હવે મોક્ષનું કારણ આ છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહેવામાં આવે છે.

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિપયાનિન્દ્રિયશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૬૪ ॥

છતાં જે ઇન્દ્રિયોને રાગદ્વેષથી વિમુખ, અતિશય મુક્ત, આત્મા- (મન)ને વશ રાખી વિષયમાં (પણ) ફરે છે, તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. ૬૪

ભાષ્યાર્થ : ઇન્દ્રિયોની સર્વ પ્રવૃત્તિ રાગ (આસક્તિ) અને દ્વેષમાંથી થાય છે, તે રાગદ્વેષ પુરઃસર થાય છે; પરંતુ જે મુમુક્ષુ છે, જેણે પોતાનું અંતઃકરણ વશ કર્યું છે, તે આત્માને વશ કરેલી રાગદ્વેષવિનાની શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વડે તિષ્ઠિત (પ્રારબ્ધવિહિત-તેથી અનિવાર્ય) તિથ્યોને ભોગવતો હોવા છતાં પણ પ્રસાદ એટલે પ્રસન્નતા યા ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય મેળવે છે.

પ્રમાદ, પ્રસન્નતા યા ચિત્તની સ્વસ્થતા થવા પછી શું થાય છે તે કહેવામાં આવે છે.

પ્રસાદે સર્વદુઃસ્વાનાં હાનિસ્ત્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હાશુ બુદ્ધિઃ ધર્મવત્તિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં સર્વ દુઃખોનો નાશ થઈ જાય છે. પ્રસન્ન ચિત્તવાળાની બુદ્ધિ તત્ત્વ સ્થિતિમાં આવી જાય છે, સ્થિર થાય છે. ૬૫

ભાષ્યાર્થ : ચિત્તના પ્રસાદ યા પ્રસન્નતા જે ચતિમુનિનાં થાય તેનાં આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ પ્રકારનાં સર્વ દુઃખોનો નાશ થઈ જાય છે. વળી એવા પ્રસન્ન ચિત્તવાળાની (સ્વસ્થ અંતઃકરણવાળા પુરુષની) બુદ્ધિ તુરત જ આકાશ જેડે ચારેબાજુએથી સ્થિર થઈ જાય છે; એટલે કે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થવાથી નિશ્ચય બની જાય છે. (ભાવાર્થ એ છે કે જેમ આકાશ સર્વવ્યાપી રહે છે તેમ આ પુરુષની બુદ્ધિ વ્યક્તિભાવ છોડી સમર્પિત-આત્મરૂપ નિશ્ચય બની જાય છે.)

આ પ્રમાણે પ્રસન્ન ચિત્તવાળાની ગિયરબુદ્ધિની કૃતકલ્પના (જેણે સર્વ કરવાનું કહ્યું છે, મેળવવાનું મેળવ્યું છે) માટે રાગ તથા દ્વેષ, અનિદ્રા, ઈર્ષ્યા વગેરે, શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ ન હોય તેના તથા શાસ્ત્રે ત્યાગ કરવાની જાણ હોય તે સિવાયના, યોગ્ય કર્મો કરવા એમ કહેવાનું તત્ત્વ છે. એ પ્રયત્નતાની હવે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

નાસ્તિ બુદ્ધિર્યુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।

ન ચામાનયતઃ શાન્તિરશાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥ ૬૬ ॥

જેણે ચિત્તને વશ કર્યું નથી એવા પુરુષની બુદ્ધિ ગિયર થતી નથી ચિત્ત ને બુદ્ધિને ગિયર ન કરવાથી ભાવના પેદા થતી નથી, ભાવના ન થવાથી શાંતિ થતી નથી અને શાંતિવિનાના (અશાંત) ને સુખ ક્યાથી હોય ? ૬૬

ભાષ્યાર્થ : જેનું ચિત્ત વશમાં નથી એવા અયુક્ત પુરુષને આત્મમગ્નવશ વિષેની બુદ્ધિ નથી હોતી અને એના પુરુષમાં નથી હોતી (આત્મજ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરવાની) ભાવના (તે માટે સાધન કરવાની કાંઈ તત્પરતા હોતી નથી) એવી રીતે ભાવનાવિનાના આત્મજ્ઞાનમાં પ્રવેશ ન કરનાર (ધ્યાનશૂન્ય) પુરુષને શાંતિ કે હૃદયશમ (ચિત્તની સ્વસ્થતા) પણ નથી હોતો આવા અશાંત પુરુષને સુખ ક્યાથી હોય ? નરણુકે વિષયસેવનની જે તૃષ્ણા ઇન્દ્રિયને હોય તેમાંથી નિવૃત્તિ થતી એ જ સુખ છે તૃષ્ણા હોય ત્યાંસુધી સુખની લેશમાત્ર પણ પ્રાપ્તિ નથી થતી એ એનો અર્થ છે.

અયુક્ત પુરુષને બુદ્ધિ, જ્ઞાન આત્મજ્ઞાન શા માટે નથી હોતા, તે અંગે કહે છે

ઙ્ગિન્દ્રિયાણાં હિ ચર્તા યન્મનોઽનુવિધીયતે ।

તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞા વાયુર્નારમિનામ્ભસિ ॥ ૬૭ ॥

કરતી (વ્યવહાર કરતી) ઇન્દ્રિયોમાંથી જે ઇન્દ્રિયો સાથે મન જોડાય છે, તે (મન આ) સાધક પુરુષની બુદ્ધિને હરે છે, જેમ પાણીમાંનું નાવ વાયુથી તણાય છે તેમ ૬૭

ભાષ્યાર્થ : પોતાપોતાના વિષયોમાં પ્રવર્તતી (નિહરનારી) ઇન્દ્રિયો પૈકી જે ઇન્દ્રિય માથે મન પોતાનું અનુગમન કરી લે છે, જે ઇન્દ્રિયને તે (વશ થઈ) અનુસરે છે, તે ઇન્દ્રિયના વિષયની વિગતવાર ગ્યના યા સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિમાં રોમાંચેનું મન તે ચતિ(મુનિ)ની આત્મા અને અનાત્માના વિવેકથી ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિને નાશ કરે છે ક્યા પ્રકારે નાશ કરે છે ? જેમ જળમાં (સમુદ્રમાં) પોતાનો માર્ગ મરી લેવા મગ્નતા પુરુષોના નાવને અને રસ્તેથી ખસેડી પવન બિનરસ્તે લઈ જાય છે, તેમ આ આત્મ-અનાત્મવિવેક બુદ્ધિ હરી કાંઈ તેને વિષયમાં રમનારી વિષયી બનાવે છે

આગળ ૬૦મા શ્લોક, 'ચત્તો હપિ' થી જે વિષય, વાત, વા અર્થ

પ્રતિપાદન કરવાની શક્તિ આવી હતી અહીં સુધી (અત્યારસુધી) મનુ તેનો હવે ઉપસદાર કરે છે

તસ્માદસ્ય મહાપ્રાહો ! નિઘ્રીતાનિ સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યન્તસ્ય વ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૮ ॥

માટે હે મહાપ્રાહુ અર્જુન ! જેની ઇન્દ્રિયો બધી તરફથી ઇન્દ્રિયોના વિષયમાત્રથી કળજે રાખવામા આવેલી છે, તેની બુદ્ધિ ચિંતર થયેલી છે

ભાષ્યાર્થ : ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિમા હોય જ એ વાત સિદ્ધ થઈ બતાવી છે માટે હે મહાપ્રાહુ, (બળવાન, ચમ્પી) અર્જુન, (હવે જુ બાણુ કે) જે યતિ (મુનિ)ની ઇન્દ્રિયો એમના જુદાજુદા રુપ રૂપગ વગેરે વિષયોથી મર્વ પ્રમારે મન, બુદ્ધિ અન્ય રૂપ વગેરે સહિત વત રાખવામા આવેલી છે, તેની બુદ્ધિ ચિંતર છે

જે ચિંતપ્રજ્ઞને વિવે, જ્ઞાન થયા જ તેને લૌકિક, આમાનિક અથવા તે વૈદિક-ધાર્મિક વ્યવહાર હોનો નથી, કારણકે એ વ્યવહાર અનિદાના કાય છે અને આ ચિંતપ્રજ્ઞની અનિદાની નિવૃત્તિ થતા તે નાત પામે જ (નાનાનુભવ હદ થવાથી અવિદ્યા નાશ પામે છે અને એ નાશની સાથે અવિદ્યાના માર્ગરૂપ લૌકિક-વૈદિક વ્યવહાર નિવૃત્ત થાય છે—નાશ પામે છે, એવો ભાવાય છે) અનિદાનો વિદ્યા સાથે અધાર્મ અને પ્રાણની પેર વિરોધ હોવાથી વિદ્યા (જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થતા અવિદ્યા નાશ પામે છે એ અર્થ અષ્ટ શ્રેવા ભગવાન મહે છે

યા નિશા સર્વભૂતાના તમ્યા જાગર્તિ સયમી ।

યસ્યા જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પડ્યતો મુનેઃ ॥ ૬૯ ॥

મર્વ ભૂતપ્રાણીઓની જે રાત્રિ છે તેમા મયમી (યોગી) પુરુષ જાગે છે જેમા મર્વ ભૂતપ્રાણીઓ જાગે છે તે (પન્થાર્થ—આત્માને) જોનાન વિવેકી મુનિની રાત્રિ છે ૬૯

ભાષ્યાર્થ : (પોતાના પૂર્વમ્ જોગનવા માટે ફરી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે પૈકી સ્થિતપ્રજ્ઞ સિવાયના બાકીના) મર્વ ભૂત પ્રાણીઓની એ વિશિષ્ટ પ્રમારની રાત્રિ છે તમ મ્વભાવ અર્થાત્ અધ્યારમઃ મ્વભાવને લીધે રાત્રિ સર્વ પદાર્થોના અવિવેક પ્રાવનારી હોય જ, એટલે કે તે પદાર્થોનું અરેખરુ અરૂપ જાણવા દેતી નથી તે રાત્રિ શું જ છે ઉત્તરઃ ચિંતપ્રજ્ઞો વિષય છે પરમાર્થતત્ત્વ દિવસ હોવા છતાં તે દિવસ નિઘાયરો માટે તે રાત્રિ હોય છે તેવી જ રીતે પરમાર્થતત્ત્વરૂપ દિવસમા નિન પેનાર (નિઘાયરની જગ્યા લેનાર) સર્વ અજ્ઞાની અસદ્બુદ્ધિ પરમાથતત્ત્વથી નિજ દૈત પ્રપચમા બુદ્ધિવાળાને આત્મતત્ત્વ અનુભવવામા કે દેખવામા ન આ-આથી, આ પરમાર્થ આત્મતત્ત્વ એ એવાની નિશા, રાત્રિ જેવી રાત્રિ જ છે એ પરમાથતત્ત્વરૂપ રાત્રિમા અજ્ઞાનનિનામાથી જાગૃત થયેલો સંયમી (નિતેદ્રિય યોગી) જાગે છે (જાગૃત રહે છે) આજ,

ગ્રાહક-લેવાની વસ્તુ, લેનાર(ના જોઈ)નાળી જે અવિદ્યારૂપ રાત્રિમાં સર્વ પ્રાણીઓ મૃતોનાં હોવા છતાં જાગે છે એમ કહેવાય છે; એટલે કે અજ્ઞાનરૂપ રાત્રિમાં સર્વ પ્રાણી મૃતોનાં હોઈ સ્વપ્ન જોનાર પેડે જાગે છે, પણ એ બધું દૃશ્ય અવિદ્યારૂપ હોવાને લીધે પરમાર્થતત્ત્વ જાણવાવાળા મુનિ માટે તો રાત્રિ છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંસાર દૈત્યરૂપી અવિદ્યામાં રહેનાર અજ્ઞાનીઓનો જે દિવસ છે તે જાની-અવિદ્યાથી પર રહેનાર મુનિ માટે રાત્રિ છે, કારણકે અજ્ઞાની-ઓના વ્યવહાર એ જાની આચરતો નથી.

આથી (મિદ્ધ ચતુર્થે) અવિદ્યા અવરથામાં જ કર્મો કરવાનું વિધાન છે, કહેવામાં આવ્યું છે, વિદ્યાવસ્થામાં, જ્ઞાનાવસ્થામાં નથી કહેવામાં આવ્યું. કારણકે જેમ સૂર્યનો ઉદય થાય એટલે રાત્રિ માથે મંત્રંધ રાખતો અધિકાર દૂર થઈ જાય છે, તેમ જ્ઞાનમાં જનારે મતનો ઉત્પન્ન થાય, અનુભવ આવે, ત્યારે અમારું છે એવી અવિદ્યા નાશ પામી જાય છે. વિદ્યોત્પત્તિ, જ્ઞાનોત્પત્તિ યા આત્માનુભવ નો સાક્ષાત્કાર થતા પહેલાં પ્રમાણબુદ્ધિ વડે મહત્ત્વ કરવામાં આવતી અને ક્રિયા કારક, ક્ષણ વગેરે બેદરૂપ બનતી અવિદ્યા સર્વ કર્મ કરાવનાર હેતુ (કારણ જ) થઈ રહે છે. પણ વિદ્યોત્પત્તિ, જ્ઞાનોત્પત્તિ, આત્માનુભવ યા સાક્ષાત્કાર થયા પછી ક્રિયાકારક ક્ષણ વગેરે મર્મ પ્રમાણે મિથ્યા બાસે છે. નષ્ટ થાય છે. તે વખતના ક્રિયાકારક ક્ષણરૂપ પ્રમાણોથી રહિત બનેલી બુદ્ધિથી મહત્ત્વ કરાવના અવિદ્યાના કર્તા, કર્મકળ વગેરેના બેદર તેને કાર્ષ કર્મમાં પ્રેરતા ન હોવાથી કાર્ષ પણ કર્મનું કારણ તેની બુદ્ધિ બની રાકતી નથી. કર્તા (પુરુષ) એમ સમજીને કર્મમાં જોડાય છે કે પ્રમાણરૂપ વેદે માટે માટે આ કર્તૃત્વ કર્મ કહેલું છે. પણ તે મર્મ રાત્રિના (અધિકાર) જેવું અવિદ્યામય મિથ્યા છે એમ સમજી તે આત્માનુભવવાળો મનુષ્ય કાર્ષ પણ કર્મમાં પ્રવૃત્ત નથી થતો. આ મર્મ બેદ (દૃશ્ય વગેરે) રાત્રિ પેડે કેવળ અવિદ્યારૂપ છે, એવું જ્ઞાન જોને પ્રાપ્ત થઈ ચૂનું છે તે જાનીતો અધિકાર તો સર્વ કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કરવામાં જ છે, કર્મની પ્રવૃત્તિમાં નથી. એવી રીતે આમળ પાચમાં અધ્યાપના યોગ ૧૭ તન્મુખ્યન્તદાત્મના વગેરેથી બગવાન દેખાડમે કે જ્ઞાનીતો અધિકાર જ્ઞાનનિષ્ઠામાં જ છે. (કર્મ પ્રવૃત્તિમાં નહિ.)

મંકા-વાદી : એ જ્ઞાનનિષ્ઠામાં પણ (તત્ત્વવેત્તાને) પ્રવૃત્ત કરવાવાળા પ્રમાણ(વિધિ-વંદવાક્ય)નો અભાવ છે તેથી એમાં પણ એની પ્રવૃત્તિ નથી થઈ રાકતી એમ કહેના હો તો તેનો ઉત્તર-સિદ્ધાંતી : તમારું આમ કહેવું વાજબી નથી, કારણકે આ જ્ઞાનનિષ્ઠા, આત્મજ્ઞાનનો વિષય તો પોતા(આત્મા)નું સ્વરૂપ છે, તેથી પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રવૃત્ત કરાવવા માટે કાર્ષ પ્રમાણની જરૂર રહેતી નથી. આ જ્ઞાનનિષ્ઠાના ક્ષણરૂપ જ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન પોતે જ આત્મા હોવાથી તત્ત્વ મિદ્ધ છે, અને એ તો જ્યાં પ્રમાણોના પ્રમાણનો અત છે, એ તો છેવું પ્રમાણ છે. એટલે આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી (તો ફરી વેદ, શાસ્ત્ર, મત્ર, તંત્ર ઇત્યાદિ આ કરવું, આ ન કરવું એના) પ્રમાણ કે પ્રમેયના વ્યવહાર થઈ શકતા નથી. આત્માનું છેવટનું પ્રમાણ આત્મજ્ઞાન

આત્માના પ્રમાણપણાને (જાણનારપણાને) પણ નિવૃત્ત મ્હી દે છે (એટલે કે આત્માનાના માક્ષાત-રવાણાને, 'મને પ્રમાણને જ્ઞાન થયું, એવી વૃત્તિ નથી ઉદ્ભવતી, હારપુ- માક્ષાત-ર તે એ વૃત્તિની પર યશ વિના થતો નથી માટે) આત્મસાક્ષાત-રરૂપ છેલ્લું પ્રમાણ પ્રમાણને નિવૃત્ત કરે છે અને તે અપ્રમાણરૂપ મની અભે-ભાવરૂપે (સ્વપ્રકરે) ગિયર થાય છે (કેવી રીતે? એમ પૂછો તો તેનો ઉત્તર એ છે કે) જગ્યા પડી સ્વપ્રમથના પ્રમાણ પેઠે તે અભેદરૂપે રિયન થાય છે બાવાર્ય એ છે કે જગૃતિમા આવેના પુરુષને જેમ અપ્રમાણ પડ્યા નથી તેના પ્રમાણ મિથ્યા થાય છે, તેમ અમારૂં અપ્રમાણી જગ્યા બાદ એટલે આત્મસાક્ષાત ર થયા પડી અમાર મિથ્યા અને પ્રમાણ શૂન્ય જની જાય છે લોચનદારમા પણ આપણે જોઈ જોઈ વસ્તુ મળી જાય, તો પડી તે મેળવવા માટે ડોર્ડ પ્રારની પ્રવૃત્તિ વા ઉદ્ભવ કરવાનું કારણ રહેતું નથી, તેમ આત્મવસ્તુની પ્રાપ્તિ નથી થઈ ત્યાંની, અનુભવ યા માક્ષાત ર થાય તે માટે મ્હો છે, પણ તેનો અનુભવ જેને આવી ગયો એવા આત્મવિદો (આત્માનુભવીઓ)ને તો કર્મોમા અધિગત નથી મ્હો રવાની માર્ગ જગ નથી જેને આત્મવિદો પ્રાપ્ત થઈ છે, જેણે મર્વ એવા છંદોઓ)નો ત્યાગ કર્યો છે અને જે ગિયર ભુદિવાગો મુનિ (નન્ધારી) છે, તેને જ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે જોગ ભોગવવાની છંદો રવાવાળા અમન્યામી-અદ્વતા મમતાવાળાને ની આ અથને દૃષ્ટાન દ્વારા અપ્રકરવાની છંદો કરતા ભગવાન મ્હો છે

આપૂર્વમાણમચલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ યદ્વત્ ।

તદ્વત્ક્રમા યં પ્રવિશન્તિ સર્વે મ શાતિમામોતિ ન કામક્રામી ॥૭૦

મર્વ બાળુએથી ભગતા દતા પણ (પોતાની મીમામા) અથવ રહેનાર સમુદ્રમા, જેમ નિવૃત્ત પાણી પડ્યા કરે છે તેમ મર્વ છંદોઓ-વિધો, જે પુરુષને વિષે પ્રવેશ કરે-બહાર પ્રવૃત્તિરૂપે ન આવે-તે શાતિ પામે છે, પરંતુ જીભ કામની પાછળ ભટકનાર કામી પુરુષો શાતિ નથી પામતા ૭૦

ભાષ્યાર્થ : ચારેમાથુના પાણીથી ભરપૂર ડોર્ડ જેની ગિયન અથવ છે, એવા પોતાની મર્યાદામા રહેનાર સમુદ્રમા ચારેતરફથી નીમરેણુ (આવેણુ) જળ તે સમુદ્રમા માર્ડ પણ વિખર (ફિરફાર) ઉત્પન્ન થયું વિના સમાર્ધ થાય ન તે જ પ્રમાણે વિરયો સાનિધ્યમા (તદન નજીક હોવા છતાં) તેની મર્વ છંદોઓ, જેમ સમુદ્રમા પાણી વિખર ઉત્પન્ન થયું વિના પ્રવેશ મ્હો છે, તેમ આત્મામા લીન થાય ન આ મમતાઓ આત્મરૂપે જ એમા નમાર્ડ જાય છે પરંતુ એ કામન (છંદોઓ) એને વશ નથી રી લેની એ મુનિ શાતિ એને કે મોગ મેળવે છે, પરંતુ જીભ કામમાથી તે નથી પામતા જેને મનુ ૧ છંદો તે છે કામવિષય અને એવી રીતે વિપની છંદોઓ મ્હો કરવાનો જેનો અભાવ છે, તે કામમાથી મ્હવાય તે કામમાથી શાતિ એને મોક્ષ નથી મેળવનાર એ બાવાર્ય છે

એમ છે માટે-

વિહાય કામાન્ યઃ સર્વાન્ પુર્માશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥૭૧॥

જે પુરુષ સર્વ કામના ત્યજીને નિઃસ્પૃહ થઈ ક્રૂરે (વિહારે) છે તથા જે મમ-મારું તથા અહંકાર-હુંના અભિમાનવિનાનો છે, તે શાંતિ(મોક્ષમુખ)ને પામે છે. ૭૧

ભાષ્યાર્થઃ એકેએક પ્રકારની સર્વ કામનાઓ (ક્રૂરતાઓ) મંપૂર્ણપણે છોડી, જે મં-ન્યામી કેવળ જીવનની શેષ રહેલી ક્રિયાઓ (શેષ રહેલાં કર્મો) કરતા વિચરતો રહે છે, જે સ્પૃહ-મંચ્છાથી રહિત થયો છે, એટલે કે જોને શરીરના જીવનમાત્રમાં, જીવન ટકી રહે એટલી પણ લાલાસા નથી. જે મમતાવિનાનો છે એટલે કે શરીરના કંઠા જીવન પૂરતા જરૂરી પદાર્થોના સંગ્રહ વિષે પણ 'એ મારા છે' એવા ભાવવિનાનો જે છે તે નિર્મમ છે, જે અહંકાર-વિનાનો છે એટલે કે વિદ્યતા વગેરે મંબંધથી થનારા આત્માભિમાનથી પણ રહિત છે, એવા રવભાવવાળા સ્થિતપ્રજ્ઞ-સ્થિરજીવિવાળા, અભવેતા-જ્ઞાની સસારનાં સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ નામની પરમશાંતિ મેળવે છે, અઘ્રરૂપ થાય છે એ અર્થ છે. (સ્થિતપ્રજ્ઞ કેવી રીતે ચાલે છે, ગતિ કરે છે, વ્યવહાર કરે છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આમાં છે.

તે આ જ્ઞાનનિધાની શુભિ કરવામાં આવે છે.

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यार्मतकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥૭૨॥

હે પાર્થ ! આ છે બ્રાહ્મી સ્થિતિ, બ્રહ્મજ્ઞાન-નિષ્કારૂપ સ્થિતિ. જોને પામીને પુરુષ મોહ પામતો નથી. આ સ્થિતિમાં અંતકાળે રહીને બ્રહ્મનિર્વાણ (મોક્ષ) મેળવે છે. ૭૨

ભાષ્યાર્થઃ અત્યાર સુધી વર્ણવી તે બ્રાહ્મી સ્થિતિ તને કહી. સર્વ કર્મોનો સં-ન્યામ (ત્યાગ) કરી કેવળ અઘ્રરૂપે રહેવું તે બ્રાહ્મી સ્થિતિ તને કહી. હે પાર્થ ! આ સ્થિતિને મેળવી મનુષ્ય કરી મોહ પામતો નથી, મોહમાં લુબ્ધ થતો નથી. મરણસમયે પણ આ બ્રાહ્મી સ્થિતિમાં રહી મનુષ્ય બ્રહ્મમાં લીન થઈ જતાનું, બ્રહ્મનિર્વાણ, બ્રહ્મનિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ-જન્મમરણરહિત બ્રહ્મમુખ પામે છે. તે પછી અન્નવર્ષથી એટલે પહેલા આત્મમથી જ સંન્યાસ લઈ, જીવે ત્યાંસુધી બ્રહ્મમાં જ રહે છે. તે બ્રહ્મનિર્વાણપદ-બ્રહ્મપદને પામે છે એમાં તો કહેવાનું હોય જ શું ? એટલે કે એ તો બ્રહ્મપદ પામે જ પામે.

ઈતિ શ્રીમત્પરમહંસ પરિવાજઘાચાર્ય ગોવિંદજીવવાનના પૂજ્યપાદ

ગિપ્ય શ્રીમત્ સંકેરાચાર્ય ભગવાનકૃત શ્રીમદ્ ગીતાભાષ્યનો

સાંખ્યયોગ નામનો બીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ જો-કર્મયોગ

આ ગીતાશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં ભગવાને પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ વિષયવાળી બે પ્રકારની બુદ્ધિ દર્શી છે. તે પૈકી સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જે બુદ્ધિ દર્શવાય છે તે સાંખ્યબુદ્ધિ એટલે જ્ઞાનમાર્ગ છે અને યોગશાસ્ત્રમાં જે બુદ્ધિ દર્શવાય છે તે કર્મયોગ બુદ્ધિ યા કર્મમાર્ગ છે. ત્યાં 'પ્રવ્રજાતિ ચક્ષુઃ કમાન્ (ન્યારે મર્વ કામના છોડે છે. ૨-૫૫) એ શ્લોકથી આરંભી અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી સાંખ્યબુદ્ધિ(જ્ઞાનમાર્ગ)ને આશ્રય કરનારા પુરુષને મર્વ કર્મોનો મંત્યાસ એટલે ત્યાગ કર્તવ્ય છે, એમ કહી તે જ્ઞાનનિષ્ઠાથી જ તેમની ફનકૃત્યતા (પુન્યાર્થ) મિદ્ધ છે. એમ હેવટના શ્લોકથી પણ સાક્ષી દિષ્ટિ દર્શી જાણાવ્યું; અને અર્જુનને તો કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે, મા તેડસદ્ગોડસ્ત્વકર્મણિ (તારે તો કર્મમાં જ અધિકાર છે. અકર્મ-કર્મ ત્યાગમાં નથી. ૨-૪૭) એમ કહી યોગશુદ્ધિનો આશ્રય સર્વ તારે તો કર્મ કરવાં એ જ કર્તવ્ય છે એમ કહ્યું, પણ તેનાથી શ્રેય (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય-થશે એમ કહ્યું નહિ. તેથી આ વાનનો વિચાર કરી વ્યાકુળ બુદ્ધિવાળો અનેકો અર્જુન બોલ્યો: જ્યાયમી ચેત્ (૨-૧) કલ્યાણીની-શ્રેયની, મોક્ષની કચ્છા રાખનારા ભક્ત માટે મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન જે સાંખ્યબુદ્ધિની નિષ્ઠા (જ્ઞાનમાર્ગની નિષ્ઠા) છે તે (વિસ્તારપૂર્વક) મંબળાવી. પણ હવે પ્રત્યક્ષ રૂપાના અનેક અનર્થ યા નુકસાનવાળા આ અને કર્મે કરી પરંપરાએ પણ શ્રેય (કલ્યાણ, મોક્ષ) ફળ આપવામાં સંદેહવાળાં કર્મમાં મને શા માટે ભગવાન જોડે છે? આ રીતની અર્જુનની વ્યાકુળતા યોગ્ય છે અને 'જ્યાયમી ચેત્ એ શ્લોકમાં પૂછેલો અર્જુનનો પ્રશ્ન પણ તે વ્યાકુળતાને અનુકૂળ (અંધમેક્ષનો) જ છે. એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરનારું ભગવાને કહેવું વાક્ય પણ સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગ એ બે વિષયને શુદ્ધશુદ્ધ વિભાગ તરીકે બતાવનારાં (બીજાં) શાસ્ત્રોમાં વાક્યો છે તે જ રીતનું છે. (સારાંશ એ છે કે જ્ઞાનનિષ્ઠાનું અને કર્મનિષ્ઠાનું શુદ્ધ-શુદ્ધ વર્ણન શાસ્ત્રોમાં છે, એમ કહી સાંખ્યનિષ્ઠાથી મોક્ષ અનુભવાય અને કર્મનિષ્ઠાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે એમ શ્રીભગવાને બતાવેલું છે, તે ઉપનિષદોમાં પણ છે.)

શંકા-ત્યાહી: કેટલાક દીકાકાર અર્જુનના આ પ્રશ્નનો અર્થ (હિતુ યા પ્રયોજન) બીજી રીતે દર્શી શ્રીભગવાનનો ઉત્તર પણ આથી જખટો છે, એમ વર્ણવે છે. તે આ રીતે કે ગીતામાં પહેલાં ભૂમિકામાં ગીતાશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય બતાવવામાં આવ્યું છે, તેનાથી આ અર્જુનના પ્રશ્નનો તથા શ્રીકૃષ્ણના ઉત્તરનો જિલ્લો અર્થ કરે છે તે કેવી રીતે? તેઓ કહે છે કે આ અંધની ભૂમિકામાં તો (વાદીના મન પ્રમાણે) ગીતાશાસ્ત્રમાં સર્વ આજમીએ માટે જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય (શ્રેય સાધન) છે, એમ બતાવ્યું છે. વળી વધારામાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે: 'ન્યાંસુધી હવે ત્યાંસુધી અગ્નિહોત્રાદિ કાર્યો (કર્મો) કર્યો કરે,' વગેરે શ્રુતિએ કહેલાં કર્મોનો ત્યાગ કરી ફક્ત જ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, એ સિદ્ધાંતનો

ગીતાશાસ્ત્રમાં નિશ્ચિત રૂપમાં (ચોખ્ખો) નિષેધ છે. ઉત્તર-સિદ્ધાંતી: પરંતુ અહીં ત્રીજા અધ્યાયમાં આશ્રમોનો વિકલ્પ (ફેરફાર) દેખાડતાં તે ટીકાકારોએ 'ચાલજીવ' એ શ્રુતિમાં કહેલાં કર્મોનો પણ ત્યાગ બતાવ્યો છે. એથી આશંકા થાય છે કે આવાં વિરુદ્ધ અર્થવાળાં વચનો બગવાન અર્થુનને કેવી રીતે કહે અને બગવાનને માંબળવાવાળો અર્થુન આવો પરસ્પર વિરોધી અર્થ સ્વીકારે પણ કેમ ?

શંકા-વાદી: જો ત્યાં (ભૂમિકામાં) એ(વૃત્તિકારો)નો આશય હોય કે શુદ્ધસ્થ માટે જ શ્રુતિમાં કહેલાં કર્મોનો સર્વત્યાગ કર્યોથી જ થતા જ્ઞાનથી મોક્ષનો પ્રતિષેધ છે. (મોક્ષ નથી થતો.) પણ એવો નિષેધ બીજા આશ્રમવાળા માટે છે નો ઉત્તર: એ વાત પણ પૂર્વોપર (આગળ બીજો કહી છે તેથી) બિઠરી છે. કઈ રીતે ? તો (તમે વાર્તિકકારોએ) સર્વ આશ્રમવાળાઓ માટે ગીતાશાસ્ત્રમાં જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય નિશ્ચિતપણે કહ્યો છે-એવી પ્રતિજ્ઞા કરી અહીં વળી તેનાથી વિરુદ્ધ શા માટે વાત કરો છો; અને કહો છો કે શુદ્ધસ્થાશ્રમ સિવાયના કે બીજા આશ્રમવાળાઓને તો કેવળ જ્ઞાનથી જ મોક્ષ થાય છે ?

શંકા-વાદી: કદાચિત્ એમ પણ આની કાંઈ એ કે આ વચનો તો કેવાળ શ્રોતકર્મના સંબંધમાં છે, એટલે કે શ્રોતકર્મથી રહિત કેવળ જ્ઞાનથી શુદ્ધસ્થને (માટે મોક્ષનો નિષેધ છે) મોક્ષ થાય એ વાત ખોટી છે, તો એમાં ફક્ત જ્ઞાનથી શુદ્ધસ્થને મોક્ષ નથી થતો એમ કહેવામાં શુદ્ધસ્થને સ્માર્ત(સ્મૃતિમાં કહેલાં)-કર્મ તો હોય છે; છતાં તે સ્માર્તકર્મની ઉપેક્ષા કરી છે. (બધું બીજાં કાંઈ કર્મો હોય જ નહિ એવી વાત એકલા શ્રોતકર્મ વિષે કહેવામાં આવે છે.)

ઉત્તર-વાદી: એમ કહો તો તે પણ વિરુદ્ધ પડે છે. કેવી રીતે ? તો ફક્ત શુદ્ધસ્થને જ સ્માર્તકર્મની સાથેસાથે મેળવવામાં આવતાં જ્ઞાનથી મોક્ષ નથી થતો. ફક્ત શુદ્ધસ્થને જ સ્માર્તકર્મ માથે મેળવાયેલાં જ્ઞાનથી મોક્ષનો નિષેધ છે. બીજા આશ્રમવાળાને આ નિષેધ નથી એવી વાત વિવેકી માણસ કેમ કબૂલ કરી શકે ? ખીલ એ વાત છે કે જો શુદ્ધસ્થાશ્રમી સિવાયના બીજા આશ્રમવાળા અલ્પચારી, વાનપ્રસ્થી ને મંન્યાસીઓ માટે મોક્ષસાધન તરીકે સ્માર્ત(સ્મૃતિમાં) કહેલાં કર્મોનો સમુચ્ચય હોય, તો શુદ્ધસ્થ માટે સ્મૃતિમાં કહેલાં કર્મોની સાથેસાથે પ્રાપ્ત થતા જ જ્ઞાન સમુચ્ચય જરૂરી છે એમ સમજવું જોઈએ. શ્રોતાશ્રુતિમાં કહેલાં કર્મોની સાથેસાથે પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનસમુચ્ચયની જરૂર (ત્યારે તો) ન લેખાવી જોઈએ.

શંકા-વાદી: જો એમ કહો કે શુદ્ધસ્થને જ મોક્ષ માટે શ્રુતિ ને સ્મૃતિમાં કહેલાં કર્મોનો સમુચ્ચયની જરૂર છે. પણ જો બ્રહ્મચરિત્ત્વ અલ્પચારી, વાનપ્રસ્થ સંન્યાસીઓ છે તેમનો તો ફક્ત (સ્માર્ત), સ્મૃતિમાં કહેલાં કર્મયુક્ત જ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે. ઉત્તર: તમે કહો છો તેમ હોય તો શુદ્ધસ્થને માથે પણાં શ્રમવાળાં શ્રોત અને સ્માર્ત(શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં કહેલાં) કર્મોનો બહુ દુઃખ આપવાવાળો બોલો પણ નાખ્યો કહેવાય. તાત્પર્ય એ છે કે શુદ્ધસ્થાશ્રમીને માથે

પોતાનો તથા બાકીના ત્રણે આશ્રમવાળાના ઋણપોષણના બોળ ઉપરાંત આ શ્રીત અને રમાત્કર્મનો પણ બોળને આવી પડે.

શંકા-વાદી : જો એમ કહે કે ગૃહસ્થની જ આવાં બધું પરિશ્રમવાળાં કર્મોથી મુક્તિ થાય છે અને બીજા આશ્રમોમાં શ્રીત તથા નિત્યકર્મો નહિ હોવાથી તેમની મુક્તિ નથી થતી તો-ઉત્તર : તે પણ ખોટું છે. સર્વ ઉપનિષદ, ઇતિહાસ, પુરાણો અને યોગશાસ્ત્રમાં મુમુક્ષુઓને જ્ઞાનના અંગ (સાધન) તરીકે સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરવા કહેલું છે. એટલે કે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિઓમાં સર્વ કર્મના સંન્યાસથી મોક્ષ મળે એમ કહેલું છે. વળી શ્રુતિ-સ્મૃતિઓમાં આશ્રમોના વિરુદ્ધ તેમ જ સમુચ્ચય કહેવામાં આવેલ છે, તેથી પણ તમારું કહેવું વિરુદ્ધ છે.

વાદી : ત્યારે તો મર્વ આશ્રમીઓ માટે જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય મિદ્ધ થયો ને ? ઉત્તર-સિદ્ધાંતી : ના, નથી સિદ્ધ થયો; કારણકે મુમુક્ષુને તો 'મર્વ' કર્મ છોડવાનું (શાસ્ત્રે) કહેલું કરમાવેલું છે. 'પુત્રની, ધનની અને કીર્તિની વાસના- (ઈચ્છા)નો ત્યાગ કરી બિક્ષાવૃત્તિનો આશ્રય લે છે.' (બુ. ૩-૫-૧) 'એટલા માટે એ સર્વ તપોમાં સંન્યાસને સદૃશી શ્રદ્ધ (ચિડિવાતું) કહે છે.' (તૈ. ઉ. ૪-૭૬) 'સંન્યાસ જ સર્વથી શ્રદ્ધ છે.' (ના. ઉ. ૨-૭૮) 'ન કર્મથી, ન પ્રજનથી, ન (તો) ધનથી પણ એકલા ત્યાગથી જ અમરપણું (અમૃતતત્ત્વ) મેળવે છે.' (ના. ઉ. ૨-૧૨) અને વળી 'બ્રહ્મચર્ય (આશ્રમમાં) થી જ મંન્યામ લેવો.' (ળ. બા. ઉ. ૪) કૃત્યાદિ શ્રુતિઓ છે. ગૃહસ્થપતિએ પણ કચ્ચે કહ્યું હતું : 'ધર્મ અને અધર્મને છોડ. સાત્ર અને અસત્ર મળે છોડી દે. સાત્ર-અસત્ર બનેને છોડી જેનાથી (જે અહંકારથી) એને છોડે છે તે પણ છોડ. મંસારને સારવિનાનો જોઈ ખરો સાર મેળવવા(તત્ત્વપ્રાપ્તિ)માટે વિવાદ ક્યાં વિના બ્રહ્મચર્યશ્રમમાંથી પરમ વૈરાગ્યનો આશ્રય કર્મ મંન્યાસદશામાં ગળ્ય છે; તથા (મોક્ષ ધર્મમાં) શુદ્ધેવશ્યે પણ વ્યામજ્જને ઉપદેશ કરતી વખતે કહ્યું હતું : 'શ્રવ કર્મોથી બંધાય છે અને જ્ઞાનથી મુક્ત થાય છે; માટે આત્મનત્ત્વના જાણનાર અનુભવી કર્મ નથી કરતા.' અહીં ગીતામાં પણ 'મર્વ કર્મોને મનથી છોડીને' (અ. ૫-૧૩) વગેરે કહ્યું છે. તેથી (સિદ્ધ થાય છે કે) મોક્ષ કોઈ ક્રિયા કરવાથી પ્રાપ્ત થતો નથી. અશ્રય છે, તેથી મુમુક્ષુઓ માટે કર્મ નિર્યંક-દે.'

વાદી : જો એમ કહે કે નિત્યકર્મ પ્રત્યવાય(શાસ્ત્રવિદિત કર્મ) ન કરવાથી જો પાપ ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યવાય છે તેનો નાશ કરવા માટે

* આશ્રમોનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે. (૧) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ, (૩) વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને (૪) સંન્યાસાશ્રમ. દરે આ આશ્રમોનું એક પછી એક કરમાર પાલન થાય અને ઉપર સંન્યાસાશ્રમ લેવામાં આવે તો તે આશ્રમનો સમુચ્ચય થયો કહેવાય. પણ જો કોઈને વૈરાગ્ય તીવ્ર હોય અને તેને ક્ષીંવે તે ખરે તે જાણે આશ્રમમાંથી ના તો ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી જ સંન્યાસાશ્રમ લેવા દરજી, તો તે પ્રમાણે કરવાની શાસ્ત્ર તેને ૧૮ આપેલી છે. આ ૧૮ને અનુસરી તીવ્ર વૈરાગ્ય કારણે જે એકદમ મોઈ સંન્યાસાશ્રમ લઈ દે, તો તેનો તે સંન્યાસાશ્રમ-વિરુદ્ધ કહેવાય. (વિરુદ્ધ-૧૨)

આચરવાં જોઈએ તો સિદ્ધાંતી : એ વાત ખરોખર નથી; કારણકે આ પ્રત્યવાય કાંઈ સંન્યાસી માટે નથી, એ તો જે સંન્યાસી ન હોય તેને પ્રત્યવાય (પાપ) લાગે છે. વળી અગ્નિકર્મોદિ ન કરવાથી જેમ અહમચારી વગેરે સંન્યાસ નહિ લીધેલાઓને પ્રત્યવાય લાગે છે તેવો પ્રત્યવાય સંન્યાસીઓને લાગે છે, એવી કલ્પના નથી ઉઠાવી શકાતી. તેમ જ વળી નિત્યકર્મ ન કર્યાંથી એટલે કે નિત્યકર્મના અભાવથી પણ ભાવગ્રસ્ત પ્રત્યય(અધ્યક્ષ)ની કલ્પના નથી થઈ શકતી; કારણકે ‘અસતથી સતની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ?’ એવું અભાવગાંધી ભાવની ઉત્પત્તિનો અસંભવ દેખાડનાર સુતિનું વચન છે.

જો એમ કહો કે (કર્મ ન કર્યાંથી, કર્મના અભાવથી, ભાવગ્રસ્ત પ્રત્યવાય (પાપ) લાગે છે. એ અસંભવનીય છે છતાં વિહિતકર્મો ન કર્યાંથી અસંભવિત લાગે છે; તોપણ પ્રત્યવાય નહે છે, એમ વેદ તો કહે છે તો તો એમ કહેવું જોઈએ કે વેદ અનર્થ કરનારો અને પ્રમાણ તરીકે માન્ય ન કરાય એવો છે; કારણકે એમ (તમે) કહો છો તેમ) માનવાથી તો વેદવિહિત કર્મો કર્યાં તો તેમ જ ન કર્યાં તો ક્ષણ દુઃખગ્રસ્ત જ હોય છે. એટલે કે કર્મ કર્યાંથી શ્રમગ્રસ્ત દુઃખ થાય અને ન કર્યાંથી પાપગ્રસ્ત દુઃખ થાય છે. ઉપરાંત એથી તો સામ્ય કેવળ કારક-કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરનાર જાની જાય; પણ જ્ઞાપક, જ્ઞાન આપનાર ન થાય, ન કહેવાય, આ ક્ષત નથી. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સંન્યાસીઓને કર્મ નથી અને તેથી જ તેમને જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય પણ નથી એટલે કે એમને મોક્ષ માટે જ્ઞાન અને કર્મ ઉભયનું એકીસાથે પણ અનુદાન કરવાનું નથી. વળી ‘જ્યામસી જ્ઞાનર્મજસ્તે મતા મુક્તિઃ કર્મ કરતા જ્ઞાનમાર્ગ શ્રેષ્ઠ છે એમ નમારો મત છે’ ઇત્યાદિ અર્જુન તો એ પ્રશ્ન પણ જો જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય ભગવાનને કહ્યો હોત, તો ઉત્પન્ન થાત નહિ.

(૧૦) વળી ભગવાને યીજા અધ્યાયમાં ‘જ્ઞાન અને કર્મ’ બંને એકી સાથે તારે અનુદાન કરવા યોગ્ય છે એમ અર્જુનને કહ્યું હોત, તો પછી ફરી આ પ્રશ્ન ‘જ્યામસી જ્ઞાનર્મજસ્તે મતા મુક્તિર્જ્ઞાનાર્દન હે જ્ઞાનાર્દન’ કર્મ કરતાં આપ જ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ માનો છો.’ ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન ન જ થાત; એ પ્રશ્ન અયોગ્ય જ કહેવાત. જો અર્જુનને ભગવાને જ્ઞાન અને કર્મનું એકીસાથે અનુદાન કરવું જોઈએ એમ કહ્યું હોય, તો તો કમ કરતા જે મુક્તિ(જ્ઞાન) શ્રેષ્ઠ છે તે પણ (સાથે-માથે) કહેવાઈ જાય. તો પછી ‘હે કેશવ’ મને આ ધોર કર્મમાં કેમ પ્રેરે છે ?’ એવો દુષકો યા પ્રશ્ન કોઈ પણ રીતે ઉદ્ભવે જ નહિ. એવી તો કલ્પના પણ નથી થઈ શકતી કે ભગવાને અર્જુનને પહેલેથી જ કહી દીધું હોય કે એ શ્રેષ્ઠ મુક્તિનું, જ્ઞાનનું, તારે આચરણ કરવું ન જાઈએ કે જેથી ‘કર્મથી જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે’ એવો અર્જુનનો પ્રશ્ન યોગ્ય ફરી શકે; પણ જો ભગવાને પહેલાં એમ કહ્યું હોય કે જ્ઞાન અને કર્મનો પરસ્પર વિરોધ હોવાને લીધે એક જ પુરુષ એકીવખતે કર્મ અને જ્ઞાન બંનેનું અનુદાન કરી શકે એવો સંભવ નથી. તેથી જુદાજુદા માણસોએ તે બે પરસ્પર વિરોધી જ્ઞાન અને કર્મના જુદાજુદા

અનુદાન કરવા જોઈએ. તો 'કર્મ'થી જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે' ઇત્યાદિ પ્રશ્ન થઈ શકે. જો એમ કલ્પના કરવામાં આવે કે અર્જુનને એ પ્રશ્ન અવિવેકથી ઉપસ્થિત હશે, તોપણ ભગવાનનો આ ઉત્તર યુક્તિપુર સર (વાગ્ધી) નથી કરતો કે 'જ્ઞાન નિષ્ઠા અને કર્મનિષ્ઠા બંને શુદ્ધાશુદ્ધ પુરુષોએ અનુદાન કરવા (આચરવા) યોગ્ય છે. ભગવાનના આ ઉત્તરને અજ્ઞાનમૂલક માનવો એ પણ સર્વ પ્રમારે અયોગ્ય છે. માટે ભગવાનનો આ ઉત્તર કે જ્ઞાનનિષ્ઠા અને કર્મનિષ્ઠાનાં અનુદાન કરવા વાળા અધિકારી શુદ્ધાશુદ્ધ છે, એ ધ્યાનમાં લેવાથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય મંજૂર નથી.

માટે ગીતાશાસ્ત્રમાં અને અર્વ ઉપનિષદોમાં નિર્મિત અભિપ્રાય એ છે કે કેવળ જ્ઞાનથી જ મોક્ષ થાય છે. જો અને સમુચ્ચયનો મંજૂર હોય તો જ્ઞાન અને કર્મ એ બેમાંથી એક નિશ્ચયપૂર્વક કહો. (૩-૨) એવી રીતે એક જ વાત કહેવાની અર્જુનની પ્રાર્થના યોગ્ય નથી. ઉપરાંત તું તેટલા માટે 'કર્મ જ કર' (૪-૧૫) એવી ગીતના નિર્મિત કથનથી જ ભગવાન 'અર્જુન માટે જ્ઞાનનિષ્ઠા અમંજૂર છે' એમ આગળ ઉપર બતાવ્યો.

અર્જુન ડચાચ । અર્જુને કહ્યું

જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।

તત્કિ કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥ ૧ ॥

હે જનાર્દન ! કર્મ કરતાં (આખ્યયુદ્ધિ) જ્ઞાન વધારે ચડિયાતું વા મારું ધાગ્તા હો તો (માનેશુ છે તો) હે કેશવ તમે અને ઘોર કર્મમાં જા માટે યોજો છો ? ૧

ભાષ્યાર્થ : હે જનાર્દન ! કર્મના કરતા બધાં આપે બુદ્ધિ (જ્ઞાન) આપના મન પ્રમાણે ચડિયાતી જેથી તો હે કેશવ ! મને આ હિ માફ કર કર્મમાં શુ કામ નિયુક્ત રો (જોડો) છો ? જો જ્ઞાન અને કર્મ બંનેનો સમુચ્ચય ભગવાને છદ્ધ ધાર્યો હોય તો વળી 'કલ્પાશ્વત્તુ એક જ માધન કહો,' 'કર્મના કરતા બુદ્ધિજ્ઞાન વધુ શ્રેષ્ઠ છે' વગેરે વાક્યો દ્વારા જ્ઞાનથી કર્મ શુદ્ધ પાડવાનું કાર્ય અર્જુને કહ્યું તે અયોગ્ય હશે, કેમકે તે વાગ્યો, પ્રશ્નો તો જ્ઞાનકર્મના સમુચ્ચયના કારણે સ્વીકારથી શુદ્ધ છે તે કેવી રીતે હોઈ શકે ? અને તો નો ભગવાને કર્મના કરતા (બુદ્ધિ) જ્ઞાનને કલ્પાશ્વત્તુક બતાવ્યું છે. 'દશેષશ્વરં કર્મ' એવું (૩-૪૬) કર્મ અધમ કહ્યું અને વળી 'કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે તારો તો કર્મમાં જ અધિકાર છે (૩-૪૭)' એમ કહેવાનું શુ કારણ છે એવો વિચાર કરી અર્જુન ભગવાનને બોલે ૧૫કે આપતો હોય એમ જો કહે છે : 'તો જો કેશવ ! મને પાછા આ હિ માફ થોર કર કર્મમાં શુ કામ પ્રેરો છો ? જોડો છો ?' તે પણ અયોગ્ય જ છે.

જો ભગવાને આર્જુનની સાથે જ જ્ઞાનનો સમુચ્ચય મારું માટે કહ્યો હોય અને અર્જુન પણ એ પ્રકારે સમન્વયા હોય, તો એવું આવી ગીતનું, 'ઓ

કેશવ ' મને પાછા આ હિંસારૂપ વેર ફર કર્મમાં શુ કામ પ્રેરે છે ? જોડે છે ? ' એ કહેલુ વચન કઈ રીતે વાળખી રે ?

વળી,

વ્યામિત્રેણેવ વાક્યેન વુદ્ધિ મોહયસીવ મે ।

તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥ ૨ ॥

એવાં જાણે મિશ્રિત જેવાં વાક્યોથી મારી બુદ્ધિને મોહ પમાડવા જેવું કરે છે, માટે એકનો નિશ્ચય કરી કહો કે જેનાથી હું શ્રેય પામું. ૨

ભાષ્યાર્થ : જો કે ભગવાન આપ તો અષ્ટ બોનવાળા છો, તોપણ મારી મદ બુદ્ધિને આપ શ્રીભગવાનના વાક્ય જાણે મિશ્રિત (બધા માર્ગનું મિશ્રણ-કચુંબર હોય એવા લાગે છે અને એવા એ મિશ્રિત વચનોથી જાણે આપ મોહ પમાડો છો) જાણે આપ ભમમા નાખો છો ખરી રીતે તો આપ મારી બુદ્ધિના મોહને દૂર કરવાને જ પ્રયત્ન થયા છો, છતાં કેમ મોહ પમાડો છો । તેથી કહુ છું કે આપ જાણે મારી બુદ્ધિને મોહિત કરતા હો તેમ લાગે છે । આપ જુદાજુદા અધિકારી દ્વારા આચરના યોગ્ય જ્ઞાન અને કર્મના અનુષ્ઠાન એક જ પુરુષની મારફત આપ એ અસંભવિત માનતા હો, તો બુદ્ધિ એટલે જ્ઞાન અથવા કર્મ એ જન્મેમા આ અર્જુનની બુદ્ધિ, શક્તિ તથા અવસ્થાને યોગ્ય કચું છે તેનો નિશ્ચય કરી મને (અર્જુનનો) કહો કે જેથી જ્ઞાન યા કર્મ એ બેમાથી જમે તે એક વડે હું શ્રેય પ્રાપ્ત કરી શકું

જો કર્મનિભા મા જ્ઞાન સહાય છે એટલે કે જ્ઞાન અને કર્મ જન્મેતો સમુચ્ચય છે એમ ભગવાને કહ્યું હોય, તો ' એ બેમાથી એક કહો ' એ રીતની બેમાથી એક જ સાબળવાની અર્જુનની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે ચાલે ? તેમજ જ્ઞાન અને કર્મ એ બેમાથી હું તને એક જ કહીશ, જન્મે નથી કહેવાનો, એવું ભગવાને કોઈ પથ ઠેકાણે કહેલું નથી કે જેથી અર્જુન પોતાને માટે જન્મે (જ્ઞાન અને કર્મ ઉભય)ની પ્રાપ્તિને પોતાને માટે અસંભવિત માની બેમાથી એકને જ માટે પ્રાર્થના કરે.

શ્રીભગવાન પ્રથમે અનુજ યોગ્ય ઉત્તર બોલ્યા

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા

લોકેઽસ્મિન્ દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરા શ્રોક્તા મયાનધ ।

જ્ઞાનયોગેન સાંત્વ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥ ૩ ॥

પૂર્વે લોકમાં સુદ્ધિના આર્લકાળમાં જે પ્રકારની નિષ્ઠા, હે અનધ । મેં કહી છે તેમાં સાંખ્યો(તત્ત્વજ્ઞાની)ને જ્ઞાનયોગ વડે અને કર્મયોગી કર્મકોને કર્મયોગ વડે નિષ્ઠા બતાવી છે. ૩

ભાષ્યાર્થ : હે અપાપ (પાપરહિત) અર્જુન ! આ અનુષ્ઠાનોકર્મમાં

સામ્બોક્ત કર્મ અથવા જ્ઞાનના અનુશાનના અધિકારવાળા ત્રૈવર્ણિક પુરુષો (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય) માટે બે પ્રકારની નિષ્ઠા અથવા સ્થિતિ એટલે કર્તવ્યતત્પરતા, પહેલેથી મૃદ્ધિને આદિકાળમાં પ્રગ્ભવે રચી, એની હૃદય ઉન્નતિ તેમ જ મોક્ષની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ વૈદિક મંત્રપ્રદાનના પ્રસિદ્ધ કરનાર સર્વજન ધર્મરે મને કહી છે. એ બે પ્રકારની નિષ્ઠા કર્મ ? તે હવે કહે છે :

✓૧. જ્ઞાનયોગથી જો આત્મ-અનાત્મ વિષયોના વિવેકમાંથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનવાળા જ્ઞાનસંપન્ન છે, જેમજો અલ્પયજ્ઞ આત્મમર્માંથી જ સંન્યાસ લઈ લીધો છે, જેમજો વેદાંતના વિજ્ઞાન દ્વારા આત્મનસ્ત્વનો પૂરેપૂરો (પાદો) નિઃશય કરી લીધો છે. જે પરમદમ સંન્યાસી છે અને જે નિરંતર અલ્પમાં નિમગ્ન છે તેવા જ્ઞાનયોગીઓની નિષ્ઠા, જ્ઞાનરૂપ અથવા જેમાં યોગમાત્ર કેવળ જ્ઞાન જ છે, તે નિષ્ઠા જ્ઞાનયોગ કહેવાય છે. ૨. કર્મયોગ, તેથી રીતે કર્મયોગીઓ(કર્મને જ યોગ મમજનારા)ની અર્ધાંત કર્મ કરવાવાળા (કર્મદો)ની નિષ્ઠા-કર્મનિષ્ઠા-કર્મયોગ કહેવાય છે. જે કોઈ એક પુરુષ દ્વારા એક જ પ્રયોજનની મિદ્ધિ માટે જ્ઞાન અને કર્મ બંને એકીસાથે આચરણ કરવા હક છે, એવો યોગાત્મક અભિપ્રાય ભગવાન ગીતા-શાસ્ત્રમાં અમાઉ કહી ચૂક્યા હોય; અથવા તો આગળ કહેવાના હોય અથવા તો જો એવો મન વેદમાં કરો હોય, તો શરણે આવેલા વહાલા અર્જુનને અહીં ભગવાન એમ કેમ કહે કે જ્ઞાનનિષ્ઠા અને કર્મનિષ્ઠા(નું) તો અલગઅલગ જુદાજુદા અધિકારીઓ મારફત આચરણ (અનુશાન) થવું જોઈએ (કરવું યોગ્ય છે). જે ભગવાનનો એવો અભિપ્રાય માની લઈએ કે જ્ઞાન અને કર્મ બંનેને સાંભળી અર્જુન યોગયોગની મેળે બંનેનું અનુશાન મા આચરણ કરી લેશે જ અને બંને જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ જુદાજુદા અધિકારી પુરુષોએ આચરવા (અનુશાન કરવા) યોગ્ય છે, એ વાત જે બીજાને કહીશ તો તો ભગવાન રાગદ્વેષવાળા (જેમને પ્રમાણભૂત ન મંજૂરી સહાય એવા) કંઈપણ લેવા પડે એ તો અયોગ્ય છે. તેથી કોઈ પણ યુક્તિથી જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય (જ્ઞાન અને કર્મનાં એકીસાથે આચરવાનો કર્મ) માની શકાતો નથી.

કર્મના કરતાં જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા જો અર્જુનને કહેલી તે તો મિદ્ધ (નક્કી) જ વાત છે; કારણકે ભગવાને એ વાતને નકારી નથી એ. જ્ઞાનનિષ્ઠાનો અધિકાર સંન્યાસીઓનો જ છે; કારણકે જ્યાં નિષ્ઠાનું જુદાજુદા પુરુષોએ (ને) અનુશાન મા આચરણ કરવું યોગ્ય છે એવાં વચનો (વાક્યો) કહેવાથી ભગવાનની એમાં મંમતિ હોય એમ પ્રતીત થાય છે. ને બંધનના કારણરૂપ કર્મમાં જ ભગવાન મને જોડે છે એવું મમજ સખેદ અંતઃકરણવાળો અર્જુન 'હું કર્મ નહીં કરું, એવી માન્યતા વિચાર મા નિશ્ચયવાળો (અર્જુન) છે' એમ જોઈ ભગવાન આ પછીના શ્લોકમાં કહે છે 'ન કર્મણામનામજેષ્ઠમ્ 'પુરુષોદ્યુતે' । કર્મ ન આરંભવાથી પુરુષ નૈષ્ઠ્યર્થનું સુખ ભોગવી શકે નથી' અથવા જ્ઞાનનિષ્ઠા અને કર્મનિષ્ઠાનો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી એક જ પુરુષ માટે બંને નિષ્ઠા(જ્ઞાન અને કર્મ માણો)નું એકીચખતે આચરણ કરવું અશક્ય છે.

તેથી એકબીજાની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય બન્ને પોતપોતાની મેળે સ્વતંત્ર રીતે મોક્ષરૂપી પુરુષાર્થમાં હેતુ છે એમ જ કહી ઉપગ્રસ્ત થાય, તેથી કર્મનિષ્ઠા તો જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી આપે છે, કર્મનિષ્ઠા તો જ્ઞાનનિષ્ઠાનું કારણ નથી સાધન હોવાને લીધે જ મોક્ષરૂપી પુરુષાર્થનું કારણ છે, તે પોતે અલગ રૂપે મોક્ષનું કારણ નથી, પરંતુ પરપરાએ કારણ છે પણ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં જ્ઞાનનિષ્ઠા તો સ્વતંત્ર કારણ છે. બે કે એ વાત ખરી છે કે કર્મનિષ્ઠાકર ઉપાય તો સાધન વડે જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં જ્ઞાનનિષ્ઠા સ્વતંત્ર રીતે મોક્ષનું કારણ છે. આ મિદ્ધાત બતાવતા શ્રીભગવાન કહે છે

ન કર્મણામનારંભાન્નૈષ્કર્મ્યં પુરુષોઽશ્નુતે ।

ન ચ સંન્યમનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥ ૪ ॥

કર્મનો આરંભ ન કર્યોથી જ પુરુષ નૈષ્કર્મ્ય (નુ મુખ) લોગવી શકતો નથી, તેમ દેવળ કર્મનિષ્ઠામયી જ સિદ્ધિ નથી પામતો ૪

ભાષ્યાર્થ : ‘ કર્મોનો આરંભ કર્યા વિના ’ વિશેષ વિવેચન-મનુ વગેરે ક્રિયાઓ જે આ જન્મ કે બીજા જન્મમાં કરવામાં આવે છે અને મથિત પાપોનો નાશ કરવાનું સાધન હોવાથી સત્ત્વશુદ્ધિ (અતઃકરણશુદ્ધિ) નું કારણ બને છે અને એ રીતે પાપકર્મોનો નાશ થતા જ્ઞાન ચર્ચ જ્ઞાનનિષ્ઠાનું પણ કારણ બને છે મહાભારત શાંતિપર્વ (૨૦૪-૮) માં વ્યુત્પન્ન ‘ પાપ કર્મોના ક્ષયથી માણસને જ્ઞાન જીવે છે ’ (આ જ્ઞાન કેવી રીતે જીવે છે એમ પૂછો તો) જેમ આરમ્ભી ચોખ્ખી (મળવિનાની) હોય, તો તેમાં જેમ પ્રતિબિંબ શુદ્ધ દેખાય છે તેમ પાપકર્મોના ક્ષય થવાથી મળરહિત થયેલા અતઃકરણમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ સ્વચ્છ પડી જ્ઞાન થાય છે આ મહાભારતની ભૂતિને અનુસરી યજ્ઞાદિ કર્મ અતઃ રહુની શુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી જ્ઞાનનિષ્ઠાનું પણ તે પરપરાથી જ કારણ છે. આમ હોવાથી કર્મનું આચરણ (અનુક્રમ) ન કરવાથી કાઈ મનુષ્યને નિષ્કર્મગ્થિતિ નૈષ્કર્મ્ય (૧૮-૪૬) સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. આ નૈષ્કર્મ્ય સ્થિતિ તો જ્ઞાનયોગથી મનુષ્ય જ્યારે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થાય ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે

શંકા-વાદી : કર્મોનો આરંભ ન કરવાથી નિષ્કર્મભાવ નથી મેળવતો એ કથનથી તો એમ સમજાય છે કે તેનાથી જિનટી રીતે કર્મોના આરંભથી એટલે કર્મો કર્યાથી મનુષ્ય નૈષ્કર્મ્ય (કર્મરહિત) ગ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. તો કયા કારણને લઈને કર્મ ન કરવાથી મનુષ્યને નૈષ્કર્મ્ય-ગ્થિતિ નથી પ્રાપ્ત થતી? ઉત્તર-સિદ્ધાંતી : આનો જવાબ એ છે કે કર્મનો આરંભ જ, કર્મક્રિયા જ નિષ્કર્મતા પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય છે અને આ ઉપાય વિના ઉપેય (ઉપાયથી પ્રાપ્ત કરવાની સિદ્ધિ) નિષ્કર્મતાની પ્રાપ્તિ બીજા કોઈ ઉપાયથી નથી થઈ શકતી નિષ્કર્મતાકર જ્ઞાનયોગનો ઉપાય કર્મયોગ છે, એ વાત શ્રુતિમાં તથા અહીં ગીતાશાસ્ત્રમાં પણ સાબિત કરી છે. શ્રુતિમાં આ

પ્રસ્તુત ભાષુવા યોગ્ય આત્મયોગને બલુવાનો ઉપાય કમ્યોગ નહો તે પ્રતિ (ખ. ઘ. ૪-૪-૩૩) કહે છે. 'એ આત્માને આલસ્ય વેદાધ્યયન, પાન પાન વડે અને યજ્ઞ વગેરે ઈર્ષ્યથી બલુવાની ઈચ્છા હો છે' વગેરે આવા વચનોથી કમ્યોગ ને જ્ઞાનયોગનો ઉપાય બનાવે છે અહીં પણ ગીતા-સાત્ત્વમાં (૫-૬, ૫-૧૨, ૧૮-૫), 'હે અર્જુન' કમ્યોગ વિના મન્યામ પ્રાપ્ત કરવો કાણુ છે,' 'યોગીયોક્તે આસક્તિ ઠોડી અતઃકાલીન મુક્તિ માટે કમ્ કર્યા કરે છે,' 'યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ભુદિમાનિતે પવિત્ર દેવતા બાના છે' એ વચનોથી આગળ ઉપર પણ એ જ સિદ્ધાંત 'કમ્યોગ જ્ઞાનયોગનું સાધન છે' એમ પ્રતિપાદન કર્યું.

મંદાવાદીઃ અહીં સદા એ સાચ છે કે 'અર્વ ભૂતોને અમયદન આપી સન્યામ મહણુ કરે' વગેરે વચનોમા કર્તવ્ય-મર્તના ત્યાગ મારદન પણ નિર્કર્મતાની પ્રાપ્તિ દેખાડી છે અને લોકોમા પણ કર્મનો આરભ ન કરવાથી નિર્-મર્તા પ્રાપ્ત થાય છે, એ કોથી પણ વડુ બાળીની વાત છે, તો ૨૩ી નિર્કર્મભાવની ઈચ્છા રાખવાવાગમે કર્મના આરભથી શુ પ્રયોગન? એટલે તો માટે જોલે કર્મ કરવું જોઈએ? એ સદાનો ઉત્તર એ છે મિશ્રાંતીઃ કેવળ મન્યામથી એટલે જ્ઞાનવિનાના કેવળ કમ પરિણામથી જ કદા નિર્-મર્તા ૩૫ નિદિ (જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતી નૈષ્કર્મ્યનિદિ) (૧૮-૪૬) નથી મેળવી શકાતી.

જ્ઞાન વિના કર્મના કદા સન્યાસથી અનુપ્પ નિર્કર્મતા૩૫ નિદિ પ્રાપ્ત નથી કરતો તેનું શુ કારણ? એ જાણવાની ઈચ્છા અર્જુનને થવાથી ભગવાન કહે છે.

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते क्षणतः कर्म सर्वः प्रवृत्तिर्जगुर्नः ॥ ૫ ॥

કોઈ જોકે કણ પણ કદાપિ કર્મ કર્યો વિના ઠી થકર્તું નથી, કાલકે પ્રવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા શુભો બળજબરીથી સર્વ પ્રાણીઓ પાને કર્મ કરાવે છે ૫

સાધ્યાર્થઃ કોઈ પણ અનુપ્પ કી કાણુમાત્ર પણ કર્મ કર્યો વિના નથી રહેતો. 'આમ સાચી છે?' તે કારણુ એ છે કે 'સર્વ પ્રાણી' પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા, ચત્ત, રજ અને તમના ત્રણે ગુણોથી જાણે પરવડે હો એમ મર્મમા પરોવાય છે. અહીં 'સર્વ પ્રાણી'ની આમળ ('અન્ન') અજ્ઞાની રમ્દ અધ્યાદાર છે. એટલે કે પ્રકૃતિના ત્રણે ગુણો કેવળ સર્વ અજ્ઞાની લોકોને જ જાણે ગુણામ બતાવી કર્મમા જોડે છે એમ સમજવાનું છે, કારણુકે આમળ ઉપર ભગવાને 'જે ગુણો વડે ચત્તપમાન થતો નથી (અ. ૧૪-૩૩) એ કદનથી જ્ઞાનીઓને જુદા પાયા છે, તેથી અજ્ઞાનીઓ માટે જ કમ્યોગ છે જ્ઞાનીઓ માટે નથી. કારણુકે ગુણોથી જ્ઞાનીઓને ચત્તપમાન કરી સખ્યા નથી. તેમજ તે જ્ઞાનીઓ પોને સ્વપ્ન્ય દશામાંથી ચત્તપમાન થતા નથી. તેથી

તેમને માટે તો કર્મયોગ યોગ નથી જ. તે જ પ્રમાણે અ. ૨ શ્લો. ૨૧ના વ્યાખ્યાનમાં પણ આ સિદ્ધાંત ક્ષિત્તિપૂર્વક કહેવામાં આવ્યો છે.

જો આત્મજ્ઞાની નથી અને છતાં સાત્ત્વવિહિત કર્મ નથી કરતો તે અસત (અયોગ) છે એ કહે છે.

કર્મેન્દ્રિયાણી સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થાન્ વિમૃદાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઈચ્યતે ॥૬॥

કર્મેન્દ્રિયોને વશ રાખી જે મહામૂઢ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને મનથી સ્મરણ કરતો રહે છે, તે મિથ્યાચારી (ડોંગી) કહેવાય છે. ૬

ભાષ્યાર્થ : જે મનુષ્ય હાથપગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોને રાજા રાખી મનમાં મન વડે તે ઇન્દ્રિયોના ભોગોનું ચિંતન કરતો રહે છે, તે મૃદાત્મા, મોઢમુઢ, અંત કરણવાળો, મિથ્યા આચારવાળો, ડોંગી (પાપાચારી) કહેવાય છે.

યરિત્વન્દ્રિયાણિ મનયા નિયમ્યારમતેર્જુન ।

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસત્કઃ ય વિશિષ્યતે ॥૭॥

પરંતુ હે અર્જુન ! જે ઇન્દ્રિયોને મન વડે સંયમમાં રાખી કર્મેન્દ્રિયો વડે કર્મયોગ આચરે છે, તે અસક્ત (ફળની પ્રીતિવિનાનો) હોવાથી (મિથ્યાચારીથી) વધુ ચડિયાતો છે. ૭

ભાષ્યાર્થ : પરંતુ હે અર્જુન ! જે કર્મમાં અધિકારવાળો અજ્ઞાની પુરુષ પોતાની જાનેન્દ્રિયો મન વડે તાગામાં રાખી વાણી, હાથ, પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયો વડે આચરણ કરે છે. તેનું આચરણ કરે છે ? કર્મયોગનું ઠેવી ગીતે આચરણ કરે છે ? જળની ઇચ્છાવિનાનો ખનીને. તે કર્મયોગનું આચરણ કરનાર ફળની ઇચ્છા(પ્રીતિ)વિનાનો મનને તાગામાં રાખનારે અજ્ઞાની ખીખ ઉપર કહેના મિથ્યાચારવાળો કરતાં યથા છે.

આમ હોવાથી,

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો દ્યૌર્કર્મણઃ ।

શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધચેદકર્મણઃ ॥૮॥

તું નિત્ય (૧. નિરંતર, ૨. નિત્યનૈમિત્તિક) કર્મ કર; કારણકે કર્મ અકર્મથી વધારે ઠીક છે. વળી તારી શરીરયાત્રા પણ અકર્મથી સિદ્ધ થશે નહિ. ૮

ભાષ્યાર્થ : ઓ અર્જુન ! તું નિત્ય કર્મ કર. જે પુરુષ જે કંઈ એવા કર્મમાં અધિકાર પામ્યો છે કે જે કર્મનું ફળ સાંભળ્યું નથી, ક્ષતિમાં નથી કહ્યું તે તેનું નિત્ય કર્મ છે. તે કર્મ તેને માટે નિયત કરેલું કર્મ છે. તે નિયત કર્મ એટલે નિત્ય કર્મ તું કર; કારણકે કર્મ ન કરવા કરતાં કર્મ કરવા એ વધુ ફળદાયી હોવાથી વધારે ઠીક છે. કેવી રીતે ? તો કંઈ પણ કર્મ ન કરવાથી

(કર્મશન્ય રહેવાથી) તો તારી સરીરશિયતિ પણ ન ટકી શકે. માટે કર્મ કરવા અને ન કરવામાં જે અંતર (વિશેષતા) છે તે મંસારમાં પ્રત્યક્ષ છે.

વળા તું એમ ધારે છે કે કર્મ બંધન કરવાવાળાં છે માટે ન કરવાં જોઈએ, તો એવી તારી સમજ બૂઝભરેલી છે. કેવી રીતે બૂઝભરેલી છે? તે કહે છે.

યજ્ઞાર્યાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મવન્ધનઃ ।

તદર્થં કર્મ કૌંતેય મુક્તસ્સદ્ગત્સમાચર ॥૧॥

યજ્ઞ સિવાયનાં ણીળાં કર્મ કરવાથી આ લોકો બંધનમાં પડે છે. તેથી હે કૌંતેય ! તું સંગ ત્યજી યજ્ઞ માટે કર્મ કર. ૯

ભાષ્યાર્થ : ‘યજ્ઞ વિષય છે’ (તં. સં. ૧-૭-૪) એ પ્રતિના અર્થ. પ્રમાણથી યજ્ઞ ધર્મ છે, તેને માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞાર્યાત્કર્મ કહેવાય છે. તે ધર્મરાય કર્મ છોડી ણીળાં કર્મ કરવાના અધિકાર (યોગ્યતા, તૈયારી)વાળો આ મનુષ્યસમુદાય કર્મબંધનથી બંધાય છે. પણ યજ્ઞ માટે, ધર્મ માટે કરેલું કર્મ બંધનરૂપ નીવડતું નથી. માટે હે કૌંતેય ! તું કર્મરૂઢની પ્રીતિ અથવા આસક્તિથી રહિત થઈ યજ્ઞાર્થકર્મ સારી રીતે કર. (પાર પાઠ.)

આ (કહેવામાં આવનાર) કારણથી પણ અધિકાર પામેલા પુરુષે કર્મ કરવાં જોઈએ.

સદયજ્ઞાઃ પ્રજાસ્તૃક્ષા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિવૃક્ષકામધુક ॥૧૦॥

પૂર્વે સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં યજ્ઞ સહવર્તમાન પ્રજા ઉત્પત્ત કરી પ્રજાપતિ, બ્રહ્મા બોલ્યા : ‘આ યજ્ઞથી તમે વૃદ્ધિ પામે. આ યજ્ઞ તમને વાંછિત ફળ આપનાર કામધનુ થાઓ.’ ૧૦

ભાષ્યાર્થ : સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં યજ્ઞ સદિત ત્રણે વર્ણો (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય)ને રચી જગતના સૃષ્ટા પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ કહ્યું કે આ યજ્ઞથી તમે લોકો પ્રસવ એટલે તમારાં વૃદ્ધિલાભ કરજો. આ યજ્ઞ તમે લોકોની ઇષ્ટ કાંમનાઓને આપવાવાળા એટલે કે તમારે જોઈતા અનેક પ્રકારના બોગો આપવાવાળા બનો.

કેવી રીતે ?

દેવાન્ માવયતાઽનેન તે દેવા માવયન્તુ વઃ ।

પરસ્પરં માવયન્તઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥૧૧॥

આ યજ્ઞથી તમે દેવાને સંતોષ પમાડો—અર્થન કરો. તે દેવો તમને સંતોષ (આનંદ) આપો. એમ પરસ્પર સંતોષ પમાડતા તમે પરમ શ્રેય પામશો. ૧૧

ભાષ્યાર્થ : તમે લોકો આ યજ્ઞ મારફત ઈશ્વર દેવોને વૃદ્ધિ પમાડો, તૃપ્ત કરો. તે દેવો વૃદ્ધિ વગેરે દ્વારા તમે લોકોની વૃદ્ધિ ઉન્નતિ કરે. એ પ્રકારે એકબીજાને વૃદ્ધિ પમાડતા-પમાડતા તમે પરમશ્રેષ્ઠ કલ્યાણરૂપ ભોક્ષા કરી કરી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ વડે મેળવશો.

વળી—

ઇદાન્ મોગાન્ હિ વો દેવા દાસ્યન્તે યજ્ઞમાવિતા : ।

તૈર્દત્તાનપ્રદાયૈમ્યો યો યુક્તે સ્તેન ઇવ સઃ ॥ ૧૨ ॥

યજ્ઞથી તૃપ્ત થયેલા દેવો જે હેતુથી તમને ઇચ્છિત ભોગો આપશે, તે હેતુથી આપેલા ભોગો આ દેવોને આપ્યા વિના જે ભોગવે છે તે ચાર જ છે. ૧૨

ભાષ્યાર્થ : યજ્ઞ વડે વૃદ્ધિ પામેલા એટલે મતિભા પામેલા દેવો તમને સ્ત્રી, પશુ, પુત્ર વગેરે ઇચ્છિત ભોગો આપશે. આ મળેલા ભોગનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તેથી તે દેવોએ આપેલા ભોગો એમને આપ્યા વિના, એમનું ઝણ (એ રીતે) ફેંસા વિના, જે ભોગવે છે તે દક્ષ પૌતાન્ના દેહ અને ઈશ્વરોને જ તૃપ્ત કરે છે. (પોતે છે.) અને દેવોના ધનનો તે દેવોની માલિકાની સ્ત્રીઓને દરજ્જા કરનાર ચોગ જ છે.

પણ જે—

યજ્ઞશિષ્ટાશ્નિરસન્તો મુચ્યન્તે સર્વકલ્ત્રિપૈઃ ।

મુઙ્ગતે તે ત્વર્ધ પાપા યે પચન્ત્યાત્મકારણાત્ ॥ ૧૩ ॥

યજ્ઞશૈષ જગનારા સંતપુરુષો સર્વ પાપોથી છૂટે છે. જે પાપાત્માઓ પોતાને માટે જ સંધે છે તે પાપનુ જ લોબન કરે છે. ૧૩

ભાષ્યાર્થ : યજ્ઞશિષ્ટાશ્નિ-દેવયજ્ઞ વગેરે કરી તેમાંથી ખચેલું 'અમૃત નામનું' અન્નપ્રાશન કરવાનો જેમનો સ્વભાવ છે તે યજ્ઞશિષ્ટાશ્નિ કહેવાય છે. એ યજ્ઞશિષ્ટાશ્નિ સંત સન્મન છે અને તે સર્વ પાપોથી એટલે કે ગૃહસ્થને ત્યાં યજ્ઞાં ચૂલો-ધંટી વગેરેથી થતી જીવની દુષ્કાળનાં પંચપાતક (પાંચ જાનનાં પાપોથી) તથા પ્રમાદથી કરવામાં આવતી હિંસા વગેરેનાં બીજાં પાતકોથી પણ તે મુક્ત થઈ (છૂટી) જાય છે, પણ જે પેટભરા પોતાને માટે જ સંધે છે તે પોતે પાપી છે અને તે (જન્મ નથી આતા પણ) પાપ જ પાપ છે.

માટે પણ જેને કર્મ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલો છે તેને તો કર્મ જ કરવું પડે છે; કારણકે જગતચક્રની પ્રવૃત્તિનું કારણ કર્મ છે. કવી રીતે? તે પ્રશ્નનો અપેક્ષાએ ઉત્તરમા કહે છે.

અજાદ્યન્તિ મૃતાનિ પર્જન્યાદન્નસંમવઃ ।

યજ્ઞાદ્યતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્રવઃ ॥ ૧૪

અન્નથી ભૂતપ્રાણીમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. અન્ન વરસાદથી થાય છે. વરસાદ યજ્ઞથી થાય છે અને યજ્ઞ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪

સાખ્યાર્થ : બ્રહ્મણુ કરેલાં અન્નમાંથી રક્ત અને વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાંથી પ્રત્યક્ષ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. વરસાદથી અન્નની ઉત્પત્તિ થાય છે અને યજ્ઞથી વૃષ્ટિ થાય છે. ‘અગ્નિમાં વેદોક્ત વિધિથી હોમેલી વ્યાદૃતિ સૂર્યને મળે છે, સૂર્યથી જ જળની વૃષ્ટિ થાય છે, વૃષ્ટિથી અન્ન થાય છે અને અન્નથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે.’ (મનુ-૩,૭૬) એ સ્મૃતિવાક્યથી પણ એ જ વાત કહી છે. ઋત્વિક (પુરોહિત) અને યજ્ઞમાનનો વ્યાપાર તે કર્મ છે અને એ કર્મથી જેની ઉત્પત્તિ થાય છે તે અપૂર્વ ક્ષેત્રવાય (યજ્ઞ કરવાથી જે સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે અને જે સંસ્કારથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે સંસ્કારને શ્રીમાંસકા કર્મશાસ્ત્રીઓ અપૂર્વ કહે છે) અને તે અપૂર્વ યજ્ઞકર્મ સમુદ્ભવ છે એટલે કે યજ્ઞકર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે.

અને

કર્મ’બ્રહ્મોદ્ભવં વિદિ બ્રહ્માક્ષસ્સમુદ્ભવમ્ ।

તસ્માત્ સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૧૫॥

કર્મ બ્રહ્મ એટલે વેદથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. વેદ અક્ષરબ્રહ્મ પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ નિત્યયજ્ઞમાં વસે છે. (સર્વને પ્રકાશ આપનાર વેદ નિત્યયજ્ઞમાં રહેલા છે.) ૧૫

સાખ્યાર્થ : ક્રિયાગ્રપ કર્મને તુ વેદગ્રપ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલું જાણ એટલે કે કર્મની ઉત્પત્તિનું કારણ વેદ છે એમ મનજવું. જ્યાં વેદ નામનું બ્રહ્મ છે તે અક્ષર (અવિનાશી) પરબ્રહ્મ પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયું છે, આથી એ અવિનાશી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા વેદનું કારણ છે. વેદગ્રપ બ્રહ્મ આશાત્ પરમાત્મા નામથી ઓળખાતા અવિનાશી પુરુષના જાણે નિઃશ્વાસ (જે શ્વાસ બહાર નીકળે છે તે) પેડે ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી તે સર્વ અર્થનો પ્રકાશ કરનાર છે અને તેથી સર્વગત છે એટલે કે તેથી એ બ્રહ્મ સર્વ ક્ષેત્રે ગયેલું (સર્વવ્યાપી) છે અને સર્વવ્યાપી રહેલું હોવા છતાં યજ્ઞવિધિમાં (વેદગ્રપ બ્રહ્મ) પ્રધાનપણે મુખ્યત્વે હોવાથી એ બ્રહ્મ સદાને માટે યજ્ઞમાં રહેલું (સ્થિર થયેલું) છે.

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अपायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ म जीवति ॥ ૧૬ ॥

આ પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થયેલા ચક્રને જે અનુસરતો નથી તે પાપરૂપ આયુષ્યવાળો કેવળ ઈન્દ્રિયોમાં જ રમનારો છે પાર્થ ! બ્યર્થ જીવે છે. (આયુષ્ય જાણે છે.) ૧૬

સાખ્યાર્થ : હે પાર્થ ! આ લોકમાં જે મનુષ્યને કર્મમાં (કર્મનો) અધિકાર છે છતાં જે આ પ્રકારે ઈન્દ્રિય દ્વારા વેદ અને યજ્ઞપૂર્વક મહાત્મામાં

આવતા આ જગતચક્રને અનુસરતો નથી, એ જગતચક્રના નિયમાનુસાર કર્મ કરતો નથી, તે પાપમય જીવનવાળો ધર્મિયો વડે વિષયોમાં રમણુ કરનાર વિષયી આ દુનિયામાં વ્યર્થ જીવે છે, એવાનું જીવન નકારું છે.

તેથી આ પ્રકરણનો આ અર્થ સિદ્ધ થયો કે જેને શાસ્ત્ર દ્વારા અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે, એવા અજ્ઞાનીએ તો કર્મ અવશ્ય કરવાં જોઈએ, એવા અજ્ઞાનીને તો કર્મ કર્તવ્ય જ છે. આત્મજ્ઞાન નહીં પ્રાપ્ત કરેલા અધિકારી મેનુષ્યને આત્મજ્ઞાનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ માટે કર્મયોગનું અનુદાન કરવું જોઈએ એ વાત (અ. ૩ શ્લો. ૪) ન કર્મણમના-રંભાત્થી આરંભી 'અરીયત્રાણિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધેદવર્મણ (અ. ૩ શ્લો. ૮) સુધીમા સાગ્નિ કરી. વળી અ. ૩ શ્લો. ૯ થી શરૂ કરી આ શ્લોકના મોઢાં પાર્યં સ ઝીવતિ સુધી આત્મજ્ઞાન રહિત કર્મના અધિકારવાળા માટે કર્મનાં અનુદાન કરવા માટે(માં) ઘણા બે કારણો પ્રમંજાયિત કહેવામાં આવ્યાં તથા તે ન કરવામાં દોષ છે તેનું પણ જવાબ કરવામાં આવ્યું.

એ વસ્તુસ્થિતિ હોય તો શું આ પ્રકારે ચાલુ કરેલા મૃદ્ધિચક્રને અનુસરી ફરેકે ચાલવું જોઈએ કે પહેલા કહેમાં કર્મયોગના અનુદાનરૂપી ઉપાયથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય તથા આત્માને જાણનારા સાંખ્યયોગીએ જ્ઞાનયોગથી જ મેળવવા યોગ્ય જે જ્ઞાનયોગ પ્રાપ્ત કરે છે તે જ્ઞાનયોગ જેને નથી પ્રાપ્ત થયો તથા તેથી પ્રાપ્ત થતી જ્ઞાનનિષ્ઠા જેને પ્રાપ્ત નથી થઈ તેવા આત્માને નહીં જાણુ-નારાએ જ આ પ્રમાણે આચરણુ કરવું જોઈએ? એ બાવાર્યની અણુનની આ શંકા કંપી અથવા તો પોતે જ પોતાની મેળે શાસ્ત્રના અર્થનો સંદેહ કરવા માટે 'આ પ્રસિદ્ધ આત્મા છે, તેને જાણીને જેનું મિથ્યા જ્ઞાન નાશ પામી ગયું છે, એવા જે મિથ્યાજ્ઞાનરહિત બ્રાહ્મણુદં છે, તે અજ્ઞાનીઓને અવશ્ય થતી પુનઃપ્રાપ્તિ વગેરેની ઇચ્છાઓથી રહિત થઈ કેવળ શરીરનિર્વીહ માટે જ બિજાનું આચરણુ કરે છે, તેમને આત્મજ્ઞાન નિરાનાં આચરણુ સિવાય કંઈ બીજું કર્તવ્ય નથી રહેતું (પૂ. ૬ :-૫-૨) એવું શ્રુતિનું તાત્પર્ય જે આ ગીતાશાસ્ત્રમા પ્રતિપાદન કરવાનું ભગવાને ઇષ્ટ ધારણું થા માનેલું છે, તે શ્રુતિના અર્થને પર્ણવના શ્રીભગવાન બોલ્યા

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च मंतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥૧૭॥

પણ જે મનુષ્ય આત્મામાં જ પ્રીતિવાળો હોય, આત્માથી તૃપ્ત હોય, આત્મામાં જ સંતોષ પામેલો હોય, તેને (કાંઈ) કર્તવ્ય-કર્મ નથી રહેતું. (હોતું.) ૧૭

ભાષ્યાર્થ : પરંતુ જે સાંખ્ય એટલે આત્મજ્ઞાનમાં નિદ્રાવાળો છે, જે આત્મરતિ છે એટલે જેની પ્રીતિ આત્મામાં જ છે; વિષયમાં નથી, જે આત્મ-તૃપ્ત છે એટલે જે આત્મા વડે તૃપ્ત થાય છે, અજરમ વગેરેથી તૃપ્ત થતો નથી,

જે સન્યાસી છે, જે આત્મામાં જ મંત્રુષ્ટ હોઈ સર્વ પ્રકારે તૃષ્ણારહિત છે, અર્થાત્ બહારના વિષયોના લાભથી સર્વ મામાન્યને મતોપ થાય છે, તેની તે પુરતા ન કૃતા તૃષ્ણારહિત હોઈ, જે આત્મામાં જ મંત્રુષ્ટ છે. જે કોઈ આવે આત્મદાની છે તેને માટે કોઈ પણ કર્મ કર્તવ્યરૂપ નથી એટલે કે એવા આત્મદાનીને કોઈ પણ કાર્ય કરવાની કરજ નથી

૫૧—

નૈવ તસ્ય કૃતેનાયો નાકૃતેનેહ કશ્ચન ।

ન ચાસ્ય સર્ગભૂતેષુ કશ્ચિદર્થવ્યપાશ્રયઃ ॥ ૧૮ ॥

અહીં તેને કરેલાં કર્મ સાથે કોઈ પ્રયોજન નથી, જે કર્મ ક્યાં નથી તે સાથે પણ પ્રયોજન નથી, કાળજી તેને અર્વ ભૂતપ્રાણીઓમાં કોઈ પણ પ્રયોજનનો મંબંધ નથી. ૧૮

૧૮ ભાષ્યાર્થ : આત્મા-પરમાત્મા પ્રીતિવાળા પુરુષને કરેલા કર્મ સાથે કોઈ પ્રયોજન કે કોઈ લેવાદેવા નથી, ત્યારે તો એને કર્મ ન ક્યાંથી પ્રત્યવાય વિધનરૂપ નામનો અનર્થ, હાનિ યા નુકસાનની પ્રાપ્તિ થાય છે ને ના, તેને કર્મ ન ક્યાંથી આ લોકમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિધનરૂપ અથવા આત્મદાનિરૂપ અનર્થ (દોષ) નથી જ થતો. બહાથી મારી મથાવર સૂધીના મર્વ પ્રાણીઓમાં એને કોઈ પણ પ્રયોજન એટલે કે તે નિમિત્તે ક્રિયાથી મિદ્ધ થતો કોઈ વ્યપાશ્રય એટલે મ મધ નથી કોઈ પણ પ્રાણી વિમળનો આશ્રય કરીને તેને કોઈ પણ અર્થ યા કોઈ પણ રૂપ પ્રાપ્ત કરી એવા મોક્ષ નથી (વાગ્દા) કે નથી એને તે માટે ક્રિયાનુ અનુદાન યા આચરણ કરવું પડે, અર્થાત્ એને કોઈ પણ કર્તવ્ય નથી

પરંતુ તુ આ મર્વ બાહ્યથી પરિપૂર્ણ જગાશય એવા સમ્યગ્ જ્ઞાન, યથાર્થજ્ઞાનમાં ગ્રિયત નથી માટે—

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમામોતિ પૂરુષઃ ॥ ૧૯ ॥

એટલા માટે નિત્ય અસક્ત (ફળની ઇચ્છાવિનાનો) રહી તું સર્વદા કર્તવ્ય કર્મ કર જે પુરુષ અમક્ત (ફળની ઇચ્છાવિનાનો) રહી કર્મ આચરે છે તે પગમપદ પામે છે ૧૯

ભાષ્યાર્થ : આ માટે તુ આમગ્નિવિનાનો કર્મ, ફળેચ્છાવિનાનો રહી, તારું કર્તવ્ય જે નિત્યમર્મ છે, તે(તુ) હમેશા સારી રીતે આચરણ કર, કારણકે આમગ્નિરહિત બની કર્મ કરવાવાળા પુરુષ કંધારને અર્થ (કંધાર માટે) કર્મ કરતાકરના મરુતશુદ્ધિ (પ્રાપ્ત કરીને) હાલ મોક્ષરૂપ પરમપદ મેળવે છે એ આ મોક્ષનો અર્થ છે.

વળી બીજું કારણ એ છે કે—

કર્મણૈવ हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ ૨૦ ॥

જનક વગેરે પણ કર્મ વડે જ ઉત્તમ સિદ્ધિ પામેલા છે. લોક-સંગ્રહ તરફ લક્ષ્ય આપીને પણ તારે કર્મ કરવાં ઘટે છે. ૨૦

ભાષ્યાર્થ : (૧) કારણકે પહેલાં જનક, અશ્વપતિ વગેરે ધણા એ વિદ્વાન કૃત્રિય લોકો કર્મ મારતજ મોક્ષ મેળવવા પ્રવૃત્ત થયા હતા. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે જે કે જનક વગેરેને યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું હતું, છતાં પ્રારબ્ધ કર્મવશાત્ લોકસંગ્રહ માટે કર્મ કરતાંકરતા જ એટલે સં-પાસ ગ્રહણ કર્યા વિના જ તેઓ પરમસિદ્ધિ પામ્યા. હવે જે જનકાદિને ઉત્તમ જ્ઞાન (સમ્યગ્ જ્ઞાન-સામ્યદશા) નરોત્તુ પ્રાપ્ત થયું (એમ માનીએ) તો તેઓ કર્મ વડે સમશુદ્ધિરૂપ સાધનવાળા થઈ ક્રમે કરીને (ક્રમપૂર્વક) મોક્ષ પામેલા છે, એવો આ શ્લોકનો અર્થ સમજવો (કરવો) જોઈએ.

(૨) જે હું એમ માનના હોય કે આત્મતત્ત્વને ન જાણવાવાળા અજ્ઞાની (હોવાથી) જનક વગેરેએ દર્શન્ય કર્મ કર્યા હતા, તો તો તેથી કાંઈ એમ નથી સાબિત થતું કે બીજા આત્મજ્ઞાની કૃતકૃત્ય થયેના પુરોહિતે પણ અવશ્ય કર્મ કરવા જોઈએ. તોપણ હું પ્રારબ્ધ કર્મને આધીન છે; માટે તારે લોક-સંગ્રહની તરફ જોઈને પણ કર્મ કરવા જોઈએ. લોકોની ઊંધ (ઊઠાટ) માર્ગે જવાની પ્રવૃત્તિનું નિવારણ (કરવું), જે કાર્ય છે તે લોકસંગ્રહરૂપ છે. આ લોકસંગ્રહનું પ્રયોજન જોતા પણ તારે કર્મ કરવા જોઈએ.

લોકસંગ્રહ કોણે કરવો જોઈએ અને શા માટે કરવો જોઈએ? તેનો પ્રત્યુત્તર આપવામાં આવે છે :

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ૨૧ ॥

શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે (કર્મનું) આચરણ કરે છે તે તે કર્મ બીજા સાધારણ લોકો કરે છે. તે શ્રેષ્ઠ પુરુષ જેને પ્રમાણ (ગણી તેનું આચરણ) કરે છે તેને લોક અનુસરે છે. ૨૧

ભાષ્યાર્થ : શ્રેષ્ઠ (મુખ્ય, પ્રધાન) પુરુષ જે જે કર્મ કરે છે તે બીજા લોકો એના અનુયાયી બની અનુસરે છે. તેના તે તે કર્મના જ આચરણ કરે છે તથા તે શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે સૌકીક અને વૈદિક પ્રથાને પ્રમાણ માને છે, તેને અનુમરી લોકો આવે છે એટલે કે લોકો એને પ્રમાણ ગણે છે.

જો તને અત્રે લોકસંગ્રહની કર્નવ્યતામાં કાંઈ શંકા હોય તો તું મને ૩મ નથી જોતો ?

ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ।

નાનવાસમવાસવ્યં વર્તે એવ ચ કર્મણિ ॥ ૨૨ ॥

હે પાર્થ ! મારે ત્રણે લોકમાં કંઈ કર્તવ્ય નથી કે કંઈ ન મેળવેલું મેળવવાનું નથી, તોપણ હું કર્મમાં પ્રવર્તું જ છું. ૨૨

ભાષ્યાર્થ : હે પાર્થ ! ત્રણે લોકોમાં મારે કંઈ ક્ષણ કર્તવ્ય નથી; કારણકે નહિ મેળવેલું (એવું કંઈ મારે) મેળવવાનું નથી; તોપણ હું કર્મમાં પ્રવર્તું છું જ, પ્રવૃત્ત રહ્યા જ કરું છું.

યદિ હ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતન્દ્રિતઃ ।

મમ વર્તમાનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥ ૨૩ ॥

હું આજસ માત્ર ત્યજી નિત્ય કરું છું તેમ કર્મમાં જરા પણ પ્રવૃત્તિ ન કરું તો મનુષ્યો સર્વ પ્રકારે મારા માર્ગે વળે. ૨૩

ભાષ્યાર્થ : જો હું કદાચિત્ આજસ છોડી સાધના થઈ કર્મો ન કરું તો હે પાર્થ ! આ મનુષ્યો મારા અર્થાત્ શ્રદ્ધના માર્ગને સર્વ પ્રકારે અનુસરે; મારા શ્રદ્ધના માર્ગનું સર્વ પ્રકારે અનુસરણ કરે.

અને એ પ્રમાણે થાય, તો (લોકો કર્મ ન કરે તો) શો દોષ થાય, શો અમાદ થાય ? તેના જવાબમાં કહે છે :

ઉત્સીદેયુરિમે લોકા ન કુર્યાં કર્મં ચેદહમ્ ।

સંકરસ્ય ચ કર્તા સ્યામ્પહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૪ ॥

હું જો કર્મ ન કરું તો આ લોકો નાશ પામે, હું વર્ણસંકરનો કર્તા થાઉં અને આ પ્રજાનો નાશ કરનાર થાઉં. ૨૪

ભાષ્યાર્થ : જો હું કર્મ ન કરું તો લોકગ્થિતિ (લોકો ટકા થકે તે) માટે કરવામાં આવતાં કર્મોનો અભાવ થઈ જવાથી આ સર્વ લોકો નાશ પામી જાય અને હું વર્ણસંકરનો કર્તા થાઉં. તે રીતે (કારણ વડે) આ પ્રજાનો હું નાશ પણ કરનારો થાઉં એટલે તો પ્રજાની ઉપર અનુમદ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલો જ હું તે જલસો તેમનો નાશ કરવાવાળો જનું. આ જાણું અને (ઈશ્વરને) અનુશ્વ નથી, છાજતું નથી, યોગ્ય નથી.

જો તું કે કંઈ જીજ્ઞે મારા જેવી કુનાર્થ શુદ્ધિવાળો આત્મવેત્તા હોય તો એને પણ પોતાને માટે કર્તવ્યનો (તો) અભાવ થઈ જાય. કર્તવ્યની (તો) જરૂર ન રહે છતાં જીજ્ઞ પર અનુમદ કરવાને એટલે કે જીજ્ઞ પર કૃપા કરવાના હેતુથી પણ કર્મ કરવાં જોઈએ.

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ ભાગ્ત ।

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથામ્નક્તધિકીર્ણુર્લોભમ્પ્રદમ્ ॥ ૨૫ ॥

હે ભારત ! હે અર્જુન ! જેવી રીતે કર્મમાં આસક્ત થયેલો

અજ્ઞાની માણસ કર્મો કરે છે તેવી જ રીતે વિક્ષાનોએ (જ્ઞાનીઓએ) આસક્તિ વિના લોકસંગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી કર્મો કરવા ૨૫

સાધ્યાર્થ : હે ભારત ! કેટલાક અજ્ઞાની માણસો 'જેમ 'આ કર્મનું ફળ મને મળશે' એવી બુદ્ધિથી કર્મમાં આસક્ત થઈ કર્મ કરે છે, તેમ આત્મવેત્તા વિદ્વાન જ્ઞાનીઓ પણ આમક્રિયરહિત થઈ કર્મ કરવા નોંધે છે. આત્મજ્ઞાની એની 'સોઈ સા માટે કર્મ કરે છે (એમ પૂછે), તો સાધ્ય જો લોકસંગ્રહ કરવા ઇચ્છે છે (તેથી)

એવી રીતે લોકસંગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવાળું મને (પરમાત્માને) અથવા બીજા ને થઈ આત્મજ્ઞાનીને લોકસંગ્રહ સિવાય બીજું કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી રહ્યું. તે આત્મજ્ઞાની માટે આ ઉપદેશ આપે છે

ન બુદ્ધિમેદં जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ ૨૬ ॥

કર્મમાં આસક્તિ (દૃઢ વિશ્વાસ) વાળા અજ્ઞાની લોકોની બુદ્ધિમાં બુદ્ધિભેદ પેદા કરવો નહિ, પણ વિક્ષાન (જ્ઞાની) યોગયુક્ત (સામ્ય બુદ્ધિવાળા, આસક્તિવિનાના) બની મારી રીતે કર્મ આચરતો આચરતો સર્વ કર્મમાં અજ્ઞાનીને જોડે-પ્રવૃત્ત કરે ૨૬

સાધ્યાર્થ : બુદ્ધિભેદનો અર્થ છે બુદ્ધિનો ભેદ-ફેરફાર 'માર આ કર્તવ્ય છે અને આ કર્મનું જ ભોગવવા યોગ્ય છે' એ પ્રકારની નિઃપરણ બુદ્ધિ કર્મોમાં આસક્તિવાળા અવિવેકી-અજ્ઞાનીની મનેથી જ તેને ફેરવવા તે બુદ્ધિભેદ કહેવાય એ બુદ્ધિભેદ જ્ઞાની (વિદ્વાન) ન ઉત્પન્ન કરે ત્યારે શું કરે ? અજ્ઞાની જોના કર્મને સારી રીતે કરી પોને પોતાના જ્ઞાનમાર્ગમાં સાધ્ય રહી અજ્ઞાનીઓ પામે સર્વ કર્મો નરવે

શૂન્ય અજ્ઞાની માણસ કર્મમાં ફાળી રીતે આત્મક્રિય થાય છે, તે જાહે છે

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ ૨૭ ॥

પ્રકૃતિના શુભો વડે સર્વ ક્રીતે કર્મો કરાય છે, (છતાં) અહ કારથી મૂઢ થયેલા ચિત્તવાળો પુરુષ 'હું કરતાં છું' એમ માને છે ૨૭

સાધ્યાર્થ : મત્ત, રજ અને તમ એ ત્રણે શુભોની ને સામ્યારથા છે તેનું નામ પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિ છે. એ પ્રકૃતિના શુભોથી એટલે કે પ્રકૃતિના સમસ્ત નિર્માણી લૌકિક અથવા ગાત્રીય સંપૂર્ણ કર્મ સર્વ પ્રકારે પ્રવામા આવે છે, પરંતુ દાર્ અને મરણના અનુદાયક પ્રકૃતિમાં આત્મજ્ઞાન વાળાવાગ્ય અહ કારથી જેનું અંત પ્રણ અને ગીતે મોહિત બની ચૂક્યું છે એવો અહ કાર થેનો અને દેહદ્રવિદ્યા ધર્મને પોતાનો ધર્મ માનવાવાળો, દેહાભિમાની પુરુષ અવિદ્યાવશ બની ગયાથી પ્રકૃતિના કર્મોને પોતાનામાં માનતામાનતા 'હું કરતાં

છ' એમ માની બેમે ઠ
પરંતુ જે જાની છે તે તો—

તત્ત્વવિત્તુ મહાગદ્દો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે ઇતિ મત્વા ન સંજ્ઞતે ॥ ૨૮ ॥

હે મહાન બાહુવાળા શૂરવીર અર્જુન! જે ગુણકર્મવિભાગનું તત્ત્વ જાણનાર છે તે તો 'ગુણ ગુણમાં પ્રવર્તે છે' એમ માની આસક્ત થતો નથી ૨૮

ભાષ્યાર્થ : હે મહાન બાહુવાળા અર્જુન! એ જાની તત્ત્વને જાણવાવાળો છે તત્ત્વ જાણવાવાળો એવે કેને જાણવાવાળો? ગુણ કર્મના વિભાગને એટલે કે ગુણોના ગુણગુણ પ્રકાર અને કર્મના ગુણગુણ પ્રકારથી તત્ત્વને જાણવાવાળો જાની 'દુષ્ટિયો વગેરે ૩૫, ગુણ ૪, વિપવૃત્તિ ગુણોમાં પ્રવર્તી' રહ્યા ૭ આત્મા નથી પ્રવર્તે તો એમ માની આમત્તા નથી જાનતો (એ ગુણકર્મમાં પ્રોતિ નથી રતો)

પરંતુ જે—

પ્રકૃતેર્ગુણસંમૃદ્ધાઃ સંજ્ઞન્તે ગુણકર્મસુ ।

તાનકૃત્સલિદો મન્દાન્કૃત્સલિન્ન વિચાલયેત્ ॥ ૨૯ ॥

પ્રકૃતિના ગુણો વડે મૂઠ બનેલા (પુરુષો) ગુણ અને કર્મમાં આમક્ત થાય છે, તે અધૂરો જાણનાર મહા પુરુષોને સંપૂર્ણ જાણનાર (આત્માને ધરાધર જાણનાર) ચલાયમાન ન કરવા ૨૯

ભાષ્યાર્થ : પ્રકૃતિના ગુણો વડે અત્યંત મોહિત થયેલા પુરુષો 'અરે કણ મારે કર્મ કરીએ છીએ એમ માનીને ગુણોના કર્મોમાં આસક્ત થાય છે કર્મના કેવળ ફળને જોનારા તે કર્મસંગી અધૂર જાણનાર મધ્યસ્થિવાળાને સંપૂર્ણ જાનીએ ચલાયમાન ન કરવા તાત્પર્ય એ છે કે તેમની શુદ્ધિમાં ફેરફાર કરવાનું કામ જાનીએ ન કરવું

હવે કર્મમાં અધિ ૧૭ પામેલા અજ્ઞાની મુમુક્ષુએ કર્મ કરી રીતે કરવું, તે કહે છે

મયિ સર્ગાણિ કર્માણિ મન્યસ્યાધ્યાત્મચેતમા ।

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુધ્યસ્વ વિગતજ્વરઃ ॥ ૩૦ ॥

સર્વ કર્મ માગ પર છોડી, (અને એથી) આત્મા વિષે સ્થિર મનવાળો, આશ્ચ તથા મમતાથી નહિત બની સતાય તણું તું યુદ્ધ કર ૩૦

ભાષ્યાર્થ : સર્વ કર્મોનો વિવેચનશીલ મારા સર્વાત્મ (સર્વન) વામુદેવ પરમેશ્વર-આપમાં (અર્ચન ઉપર) અન્યામ કર (છોડી દે), એવે ૩૦ સર્વ

ધર્મ વધારે સારો છે. સ્વધર્મમાં મરણું સારું છે; પરંતુ પરધર્મ (તો) ભય ઉગાળવાનારો છે. ૩૫

ભાષ્યાર્થ : સારી રીતે આચરણ કરામેલા એટલે કે મદ્યગુણો કળતી પાણેલા પરધર્મન કરતાં તો તે (બધા) ગુણો વિના આચરણ કરવામાં (પાળવામાં) આવેલો પોતાનો ધર્મ વધારે કલ્યાણકારી, વધારે પ્રશંસનીય છે. પરધર્મમાં વસેલા પુરુષના જીવન (જીવતા) કરતાં તો સ્વધર્મમાં વસેલા પુરુષનું મરણ પણ શ્રેષ્ઠ છે; કારણકે જીવનનો (પર) ધર્મ નરક વગેરેકપી ભય આપનારો છે.

જ્ઞે કે 'વિષયોનું ચિંતન કરવાવાળા મનુષ્યના 'રાગ અને દ્રવ્ય, એ બે વેરી (શત્રુ) છે.' (અ. ૨-૬૨, અ. ૩-૩૪) વગેરે કહી અનર્થનું મૂળ કારણ જતાવવામાં આવ્યું છે; પરંતુ તે જુદાજુદા અધ્યાયોમાં અને અનિશ્ચિત રીતે (શંકાસ્પદરૂપે) કહેવામાં આવ્યું છે, તેથી 'અનર્થનું કારણ નક્કી આજ છે,' એ રીતે નિશ્ચયપૂર્વક અને શ્રેષ્ઠમાં (બે શબ્દોમાં) જાણવામાં આવી જાય તો પછી તેનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરું એ ઇચ્છાથી અનુન બોલ્યો :
અર્જુન ઉવાચ । અનુને કહ્યું :

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूर्यः ।

अनिष्टमपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ૩૬ ॥

હો માદૃશવંશી કૃષ્ણ ભગવાન ! આ પુરુષ (પોતે) ઇચ્છતો ન હોવા છતાં કોનાથી પ્રેરાઈ જાણે જળથી ખેંચાતો હોય એમ (એક વેઠિયાની પેઠે) પાપ આચરે છે ? ૩૬

ભાષ્યાર્થ : એ વૃષ્ણકુળમાં જિપ્ત થયેલા કૃષ્ણ ! કયા મુખ્ય કારણથી પ્રવૃત્ત કરવામાં આવેલો આ પુરુષ પોતે ન ચાહતો હોવા છતાં પણ રાગએ વેઠે પકડેલા (જેરજીલમથી કાગે લગાડેલા) એક સેવકની પેઠે જાણે પાપકર્મનું આચરણ કરે છે ?

જે સર્વ અનર્થ કરનારા શત્રુના મંત્રધર્મા તું પૂછે છે તે વેરી વિષે સાંભળ. ભગવાન બોલ્યા : (પ્રથમ આચાર્ય 'ભગવાન' શબ્દનો અર્થ કરે છે.) 'સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યજ્ઞ, લક્ષ્મી, વૈરાગ્ય અને પ્રેક્ષા એ છનું નામ 'ભગ' છે. એ ઐશ્વર્ય વગેરે ■ જે ગુણો કાંઈ પણ પ્રતિગ્રહ (નડતર) વિના પૂર્ણપણે જે વામુદેવમાં સદા રહે છે, (વિષ્ણુપુરાણ ૬-૫-૭૪) તથા ઉત્પત્તિ અને પ્રલયને

+ પારકો ધર્મ એટલે કેવળ હિંદુ ધર્મ સિવાયના બીજા ધર્મો જેવા કે મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, જિંદગી વગેરે ધર્મો એવો જ અર્થ નથી; પરંતુ ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમના નિયમને અનુસરી પોતાનો જે વર્ણ હોય અને પોતાનો જે આશ્રમ હોય, તે જ વર્ણ તથા તે જ આશ્રમના ધર્મનું પાલન કરવું; તેથી જીવંત આચરણ કરવું. એટલે પરધર્મ-જાણતા તરીકે શુદ્ધ જીવંત્યાશ્રમી જે શુદ્ધરથના ધર્મ પાળી અન્ય વર્ણોની સેવા કરે તો તે સ્વધર્મ આચર્યો કહેવાય પણ જે શુદ્ધ જીવંત સંન્યાસીના ધર્મ પાળે તો તેણે તે પરધર્મ આચર્યો કહેવાય

જ્ઞાનવાન પણ એટલા કયાં કરે છે, તો પછી મૂર્ખની તો વાત જ શી? (એટલે તે તો એમ કરે જ એમાં નવાઈ શી?) તે કારણથી સર્વ પ્રાણીઓ પોતપોતાની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) તરફ જઈ રહ્યાં છે, પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યાં છે. તેમાં મારી કે કોઈ ખીમ્મની આજ્ઞાનો નિગેધથી નિમ્મદ્ધ શું કરી શકે?

જો બધા જીવો પોતપોતાની પ્રકૃતિને અનુરૂપ જ (પ્રકૃતિને અનુકૂળ જ) આચરણ કરતા હોય, તો પ્રકૃતિનિરહિત (પ્રકૃતિવિનાશુ) તો કોઈ જ નથી, ત્યારે તો પુરુષપ્રપત્નની આવશ્યકતા ન રહેવાથી વિધિનિગેધ દેખાડનારાં શાસ્ત્ર નિર્ધારક અને? તે વિગે કહેવામાં આવે છે—

इन्द्रियस्येन्द्रियास्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न चक्षमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ૩૪ ॥

ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં ઇન્દ્રિયના રાગ અને દ્વેષ જોડવાયેલા છે.

(માટે) તેમને વશ ન થવું. (કેમકે) તે જ એ (હવ)ના શત્રુ છે. ૩૪

ભાષ્યાર્થ : ઇન્દ્રિયમાં ઇન્દ્રિયોના અર્થમાં એટલે સર્વે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં રાગ (પ્રીતિ) અને દ્વેષ રહેલાં છે. એટલે કે ઇષ્ટ (મુજેલા) વિષયમાં (રાગ) પ્રીતિ અને અનિષ્ટ (જેને મન ઇષ્ટજનું નથી તે) વિષયમાં દ્વેષ, શત્રુતા, એ એ પરસ્પર વિરોધી જોડકાં અવસ્થા રહેલાં છે. (તેમાં) ત્યાં પુરુષપ્રપત્નની તથા શાસ્ત્રની જરૂરિયાત હોવાની બાબતમાં આ પ્રમાણે કહે છે : શાસ્ત્રને અનુસરી આચરણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો (હોય) તેણે પ્રથમથી જ રાગદ્વેષને વશ ન થવું. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યની પ્રકૃતિ છે તે રાગદ્વેષપૂર્વક (સાથે) જ મનુષ્યને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, ત્યારે આભાવિક રીતે સ્વધર્મને ત્યાગ થઈ પરધર્મનું અનુદાન-આચરણ થાય (થઈ જાય) છે. પણ ત્યારે એ રાગદ્વેષને મનુષ્ય તેનાથી મામા (વિરુદ્ધ) પક્ષવાળી આવનાથી કાળમાં રાખે છે ત્યારે તે ફક્ત શાસ્ત્રની દૃષ્ટિવાળો અને છે અને પછી પ્રકૃતિને વશ નથી રહેતો. એટલા માટે મનુષ્યે રાગદ્વેષને વશ ન થવું જોઈએ; કારણકે એ રાગદ્વેષ જ આ પુરુષના માર્ગને ગેઝનારા, કલ્યાણ માર્ગ-શ્રેયના માર્ગમાં વિધ્ન (કરનારા) નાખવાવાળા મોર જેવા આડે રસ્તે દોરી જતારા શત્રુઓ છે.

રાગદ્વેષવાળો મનુષ્ય તો શાસ્ત્રના અર્થને પણ હોય તેથી જીવરો માને છે અને પરધર્મ પણ ધર્મ (માની લીધેલો) દોવાથી તે આચરણ કરવા થોડા છે એમ સમજીને છે (માની બેસે છે); પરંતુ એવું એવું માનવું ખોટું છે.

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मो निघर्न श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ૩૫ ॥

શ્રી રીતે આચરેલા પરધર્મ કરતાં ઓછા શુભવાળો પોતાનો

• અહીં માયાવિરુદ્ધ પક્ષનો અર્થ એ છે કે ત્યારે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ માર્ગમાં પ્રીતિ દ્રવ્ય થાય, ત્યારે તેનું કુન્નમય પરિણામ વિચારવું અને એ કુન્ન સંબંધી શાસ્ત્રવિરુદ્ધનાં કર્મની પ્રીતિ કાળમાં લેવી.

જ્ઞાનીના નિત્ય વૈરીએ (એણે) જ્ઞાનને આવૃત્ત કર્યું (ઢાંકી દીધું) છે, એ કામરૂપી જે દુષ્પૂર અનલ છે, મુરકેલીથી ચાંત થતો અગ્નિ છે, હે કુંતીના પુત્ર અર્જુન ! તેણે-૩૯

ભાષ્યાર્થ : જ્ઞાનીના નિત્ય વૈરી આ કામે જ્ઞાનને ઢાંકી દીધું છે. જ્ઞાની તો પહેલેથી જાણે છે કે એની મારફત હું અનર્થમાં જોડાયેલો છું અને હર-હમેશ એથી જ (એ) દુઃખી થાય છે. આથી એ જ્ઞાનીનો નિત્ય વૈરી છે પણ તે મૂર્ખનો નથી; કારણકે એ મૂર્ખ તો તૃષ્ણા (કરતી) વખતે એને (કામને) મિત્ર જેવો જુએ છે; અને પછી તે પૌતાના કાર્યમાં કુખ પામે છે, ત્યારે (જ) તે જાણે છે કે 'તૃષ્ણા વડે હું દુઃખી થયો.' (પણ) પહેલેથી નથી જાણતો. એટલા માટે કામ જ્ઞાનીનો નિત્ય વૈરી છે. કયા કપ વડે તે જ્ઞાનીનો નિત્ય વૈરી છે ? કામકપ વડે. કામ એટલે ધૃત્તિ. તે જ આનું કપ-સ્વકપ છે. માટે તે (ધૃત્તિ) કામકપ છે. એ કામ (ધૃત્તિ) અતિક્રમે પૂર્ણ થાય છે. તેવો તે દુષ્પૂર છે. તે અનલ એટલે કે જેને કદી તૃપ્તિ થતી નથી એવો છે. એવા કદી નાહી તૃપ્ત થનારા અનલ [કામના (ધૃત્તિ)કપી વૈરી] વડે જ્ઞાન ઢાંકાયેલું છે.

જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરવાવાળો હોવાને લીધે જે સર્વનો વૈરી છે, એ કામનું આશ્રયસ્થાન (નિવાસસ્થાન) કયા છે ? એ જાણવાની અપેક્ષાના સમાધાન માટે આ શ્લોક કહે છે, કારણકે શત્રુનું રહેવાનું સ્થાન જાણી લીધાથી સહેનાઈથી તેનો નાશ થઈ શકે છે.

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येव જ્ઞાનમાવૃત્ય દેહિનમ્ ॥ ૪૦ ॥

ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ આ કામનું અધિષ્ઠાન (નિવાસસ્થાન) કહેવાય છે. એ વડે જ્ઞાનને ઢાંકી (દઈ)ને જ્ઞાનીને મોહ પમાડે છે. ૪૦

ભાષ્યાર્થ : ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એ સર્વે કામના અધિષ્ઠાન (રહેવાનાં સ્થાન) કહેવાય છે. આ ઇન્દ્રિયાદિના આશ્રય વડે (આશ્રય લઈ) આ કામ જ્ઞાનને ઢાંકી દઈ શરીરધારી જીવને વિવિધ પ્રકારે મોહ પમાડે છે

એટલા માટે જ-

तस्मान्नमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं व्रजहि ह्येनं જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥ ૪૧ ॥

તેટલા માટે તું પ્રથમ ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્ર કરી ભરતવશમાં શ્રેષ્ઠ હે અર્જુન ! જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના નાશ કરનારા આ પાપરૂપ- (કામ) ને હણ. ૪૧

ભાષ્યાર્થ : આ માટે હે ભરતવ્રત અર્જુન ! તું પ્રથમ જ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર આ પ્રવૃત્ત પાપાચારી કામ ત્યજ દે. તાત્પર્ય એ છે કે શાસ્ત્ર અને આચાર્ય દ્વારા આત્માદિનો (આત્મા, અનાત્મા,

પ્રાણીઓની અવરજવર તથા વિદ્યા અને અવિદ્યાને જે જાણે છે તેને ભગવાન કહેવાય છે' (વિષ્ણુપુરાણ ૬-૫-૭૮) માટે ઉત્પત્તિ વગેરે વિષયો તથા વિજ્ઞાન જેને સારી રીતે મમનયેષુ છે તે વાસુદેવને 'ભગવાન'ના નામથી ઓળખવામા આવે છે 'વાસુદેવ'નો અક્ષરશઃ અર્થ 'ભગવાન' છે.

શ્રીમગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા

કામ एष क्रोध एष रजोगुणममुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ૩૭ ॥

આ કામ છે, આ ક્રોધ છે, એ રજોગુણમાથી ઉત્પન્ન થયેલો મોટો ખાઉધરો અને મોટો પાપી છે, આ સસારમા (તું) એને શત્રુ જાણુ ૩૭

સાધ્યાર્થઃ : જેને હીરે પ્રાણીઓને સર્વ અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે સર્વ પ્રાણીઓનો શત્રુ આ કામ છે એ જ નામ (ક્રોડા) ક્રોડનાથી બાધિત થાય (રોખવામા આવે, સડગ ન થતા દેવામા આવે) એટલે તે ક્રોધના રૂપમા બદવાઈ જાય છે માટે ક્રોધ પણ એ નામ (ક્રોડા) વાસના જ છે આ (કામ-ક્રોધકાંક્ષી) કામ રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયો છે અથવા તો એમ સમજીને કે એ કામ રજોગુણ ઉત્પન્ન કરનારો છે, કારણકે ઉત્પન્ન થયેલો એ કામ જ રજોગુણને પ્રમટ્ત કરી મનુષ્યને ઈર્ષ્યા પ્રવૃત્ત કર્યા કરે છે જેમકે 'તુષ્ટ્યાએ અમાગી પામે આ કાર્ય ઈરાવ્યુ' એ પ્રકારનો વિદ્વાપ રજોગુણવાળા કાર્ય-એવા વગેરેમા પ્રવૃત્ત થયેના દુષ્ટી મનુષ્યોનો માનગવામા આવે છે આ કામ બધું ખાવાવાળો (ખાઉધરો) છે માટે મહાપાપી પણ છે, કારણકે કામથી જ પ્રેરાઈને પ્રાણી પાપ કર્યા કરે છે માટે આ કામને જ છુ આ સસારમા વૈરી (શત્રુ) જાણુ આ કામ કેવી રીતે વૈરી છે? તેને દષ્ટાત વડે નિશ્ચય કરાવે છે.

धूमेनान्नियते वह्निर्यथाऽद्दर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनावृतो गर्मस्तथा तेनेदमानुत्तम् ॥ ૩૮ ॥

જેમ પ્રકાશાત્મક અગ્નિ પોતાની સાથે જ ઉત્પન્ન થયેલા અપ્રકાશાત્મક (અધાત્મિક-કાળા) ધુમાડાથી અને અગ્નિસો (આયનો) જેમ મળથી (કચગથી) તથા ગર્મ જેમ આવરણરૂપ ઓરથી આચ્છાદિત થાય છે (દંકાર્જ બાય છે), તેમ એ કામથી આ (જ્ઞાન) દંકારેલું છે. ૩૮

જેનો ઉપરના મ્યોખમા તત્ત્વ (આ) શબ્દ વડે નિર્દેશ કર્યો છે તે તત્ત્વ શું છે કે જે કામ વડે દંકાર્જ ગયેલ છે તે કહેવામા આવે છે

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

કામરૂપેણ કૌન્તેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

અધ્યાય ૪થો વ્રહ્મયજ્ઞપ્રશંસા*

જેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કમયોગ છે એવો સંન્યાસ સહિત જ્ઞાનનિષ્ઠાના સ્વરૂપવાળો યોગ (હેવટના) - જે અધ્યાય (૨-૩) વડે કહ્યો. (જેમાં) એ યોગમાં વળી વેદના પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ લક્ષણવાળા બંને ધર્મના સંપૂર્ણ તાત્પર્ય(અર્થ)ની સમાપ્તિ થાય છે. આગળ પણ આખી જીતામાં બગવાને સર્વ યોગમાં (થી) આજ એક યોગ, જ્ઞાનયોગ જ કહેવા ઇચ્છ્યો છે; માટે સર્વ વેદાંશ જ્ઞાનયોગમાં પૂર્ણરૂપે આવી ગયો છે એમ માની બગવાન વંશપરંપરાના કથન વડે એ(જ્ઞાનનિષ્ઠાસ્થ યોગ)ની સ્તુતિ કરે છે.

ધીમગવાનુવાચ । ધીમગવાન યોઽસ્યા :

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विष्वान्मनवे प्राह मनुर्दिक्षाकयेऽब्रवीत् ॥ ૧ ॥

આ અવ્યય* એટલે કદી હીણ ન થનારો ત્રિકાલાબાધિત અને નિત્ય એવો આ યોગ મેં સૂર્યને કહ્યો. સૂર્યે (પોતે) મનુને કહ્યો અને મનુએ ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો. ૧

ભાષ્યાર્થ : જગતનું પરિપાલન કરનારા ક્ષત્રિયોનું (ક્ષત્રિયોમાં) બળ સ્થાપવા માટે મેં પૂર્વોક્ત જે અધ્યાયોમાં કહેલો યોગ સહિતના આરંભકાળમાં સૂર્યને કહ્યો હતો; કેમકે તે યોગબળવાળા ક્ષત્રિયો બ્રહ્મતત્ત્વનું રક્ષણ કરવા સમર્થ થાય છે અને બ્રહ્મણ તથા ક્ષત્રિયોનું સર્વ રીતે પાલન થઈ જાય તો એ જે વર્ગો જગત(આખા)ના પરિપાલન માટે પૂરતા છે. એ જે વર્ગો સર્વ જગતનું પરિપાલન આનાયાસે કરી શકે છે. આ યોગનું ફળ અવિનાશી છે. માટે પણ એ અવ્યય છે; કારણકે સમ્યક જ્ઞાનનિષ્ઠાસ્થ યોગનું ફળ કદી નાશ નથી પામતું. આ સૂર્યે આ (જ્ઞાન) યોગ પોતાના પુત્ર મનુને કહ્યો અને મનુએ (તે) પોતાના પુત્ર સદુથી પહેલા રાજા થનાર ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો.

एवं परंपराग्रासमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ ૨ ॥

એ પ્રકારે પરંપરાથી મળેલો આ યોગ રાજર્ષિઓ જાણતા

* આ અવ્યયને કર્મસંન્યાસયોગ, યજ્ઞવિભાગયોગ, જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગ, બ્રહ્માર્પણયોગ અને જ્ઞાનયોગ એવા નામો પણ આપવામાં આવ્યા છે

* ઉપરનો અર્થ સંસ્કૃત દીક્ષકારોને અગ્રસરીને છે. પ્રો. મણિલાલ ન. દિવેદી અવ્યયને અહિંનું વિશેષણ લઈ આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે : આ યોગ હું અવ્યય એટલે વ્યયરહિત જન્મમાણાદિ રહિત, પરમ એકરસ બ્રહ્મરૂપ છું તેણે પૂર્વે વિષયવત્ત એટલે સૂર્યન ઉપદેશ્યો હતો વગેરે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન મોહ્યા :

વહ્નિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તવ ચાર્જુન ।

તાન્યહં વેદ સર્વાણિ ન ત્વં વેત્ય પરંતપ ॥ ૫ ॥

હે અર્જુન ! મારા અને તારા ઘણા જન્મો થઈ ગયા. તે સર્વને હું જાણું છું, પણ હે પરંતપ ! તું (તે સર્વ) નથી જાણતો. ૫

ભાષ્યાર્થ : હે અર્જુન ! મારા અને તારા ઘણા જન્મો થઈ ગયા; તે સર્વ હું જાણું છું; તું નથી જાણતો. તારી જ્ઞાનશક્તિ ધર્મ અને અધર્મ વગેરે સંસ્કારોથી (ક્રિયિત બની ગઈ છે) ઢંકાઈ થઈ ગઈ છે, તેથી તું જાણતો નથી. પણ હું તો નિત્ય શુદ્ધ, શુદ્ધ, સુક્ષ્મ સ્વભાવવાળો હોવાથી મારી જ્ઞાનશક્તિ આવરણુ(આવછાદન)રહિત છે એટલા માટે હે પરંતપ ! હું તે સર્વ જાણું છું. આપ નિત્ય ઈશ્વર છો અને ધર્મ-અધર્મના સંસ્કારરહિત છો; છતાં આપને જન્મ શા માટે છે ? એના પ્રયત્નરમાં હવે કહેવામાં આવે છે.

અજોડપિ સન્નવ્યયાત્મા ભૂતાનામીશ્વરોડપિ સન્ ।

પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય સંભવામ્યાત્સમાયયા ॥ ૬ ॥

હું જન્મરહિત, (અવિકારી, અબ્યથ, અખંડ), મરણરહિત તથા સર્વ ભૂતોનો ઈશ્વર (માલિક) હોવા છતાં મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી મારી માયા વડે જન્મ લઉં છું. ૬

ભાષ્યાર્થ : જો કે હું અજન્મ(જન્મરહિત), અબ્યયાત્મા, ક્ષીણ નહિ બનનારી જ્ઞાનશક્તિના સ્વભાવવાળો અને બધા વગેરેથી માઠી યુગ્મના સુધીનાં સર્વ ભૂતો પર શાસન ચલાવનારો, સર્વ ભૂતોને વશમાં રાખનારો ઈશ્વર પણ છું; છતાં મારી ત્રિગુણમયી વૈષ્ણવી માયા જોને તાબે આ સર્વ રહે છે અને જોનાથી મોહિત થઈ જગત (મુખ્ય) પોતે પોતાનું વાસ્તવેશ્વર સત આત્માને જાણતું નથી તે માયા(પ્રકૃતિ)ને મારે પોતાને વશ કરીને દેહવાનની પેઠે ઉત્પન્ન થતો હોઈ તેમ, મારી પોતાની માયા વડે હું ઉત્પન્ન થાઉં છું. પરંતુ વાસ્તવિક તો, પરમાર્થની દૃષ્ટિએ, ખરું કહીએ તો તો, લોકો પેઠે હું જન્મ નથી લેતો. એ જન્મ ક્યારે અને શા માટે થાય છે તે કહેવામાં આવે છે.

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્મવતિ ભારત ।

અમૃત્યાનમધર્મસ્ય તદાઽઽત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

ત્યારેત્યારે ધર્મની ગ્લાનિ (હાનિ) અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારેત્યારે હે અર્જુન ! હું પોતાને સર્જું છું. ૭

ભાષ્યાર્થ : હે ભારત ! વર્ણોશ્રમના સ્વરૂપવાળો અને પ્રાણીઓનાં (અમૃત્ય) ઉત્કર્ષ અને (નિશ્ચય) પરમ કલ્યાણનાં જે સાધન છે, તે ધર્મની ત્યારેત્યારે હાનિ થાય છે અને અધર્મનું અમૃત્યાન થાય છે, એટલે કે

હતા. હે શત્રુઓને તંપાવનાર અર્જુન! તે યોગ લાંબે કાળે અહીં નાશ પામ્યો. ૨

ભાષ્યાર્થઃ એ પ્રકારે ક્ષત્રિયોની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા આ યોગને રાજર્ષિઓ જાણુના હતા. હે પરંતપ અર્જુન! તે યોગ આ મનુષ્યલોકમાં લાંબે કાળે નષ્ટ થયો એટલે કે એની સંપ્રદાયપરંપરા તૂટી ગઈ છે. યોગનાથી વિરુદ્ધ પક્ષવાળા તે પર કહેવાય છે. તે (પરને) શત્રુને શૌર્યરૂપ તેજ કિરણો વડે સૂર્યની પેઠે તપાવે તે પરંતપ; અર્થાત્ શત્રુઓને તપાવનાર (અર્જુન).

કુર્ણાળ અને ઇંદ્રિયો પર જીત નહીં મેળવેલા પુરોના હાથમાં પડી આ યોગ નાશ પામ્યો છે. આ જોઈ અને વેળા લોકોને પણ પુરુષાર્થરહિત દેખી-

स एवायं मया तेजस्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

“મક્તોઝસિ મે સસા ચેતિ રહસ્યં હેતદુચમમ્ ॥ ૩ ॥

તેજ આ અનાદિ, પુરાતન યોગ મેં તને આજ કહ્યો. તું મારો ભક્ત છે અને મિત્ર છે તે માટે (કહ્યો); (કેમકે) આ ઉત્તમ રહસ્ય છે, શુદ્ધ છે. ૩

ભાષ્યાર્થઃ તેજ આ પુરાતન અનાદિ યોગ મેં તને કહ્યો. તું મારો ભક્ત છે અને મિત્ર છે તે માટે (કહ્યો). એ જ્ઞાનરૂપ યોગ ઉત્તમ રહસ્ય (શાસ્ત્ર-વચનમાં રહેલો ખરો મૂઢ અર્થ) છે.

ભગવાને આ કહ્યું તે અસંગત છે એવી કોઈને શુદ્ધિ ન થાય એ સંકા દૂર કરવા અર્જુન જાણે સંકા (અશ્ર) કરતો હોય તેમ બોલ્યો.

अर्जुन उवाच । अशुने क्लृप्तः

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

આપનો જન્મ હમણાં(નો) છે અને સૂર્યનો જન્મ પહેલાં(નો) છે, તો આ યોગ તમે પ્રથમ સૂર્યને કહ્યો હતો એમ હું કેવી રીતે જાણું (સમજું) ? ૪

ભાષ્યાર્થઃ આપનો જન્મ તો અર્વાચીન છે એટલે કે હાલ જ વસુદેવના ધરમાં થયો છે અને સૂર્યની ઉત્પત્તિ તો સૃષ્ટિના આરંભમાં થઈ છે. તો મારે આ વાતને બીજાટા અર્થવાળી નથી (અર્થમન નથી), એમ કેવી રીતે સમજી શકું કે તમે જ પ્રથમ આ યોગ હમણાં મને કહ્યો તે સૂર્યને પૂર્વે કહ્યો હતો ? (એમ શી રીતે સમજું ?)

ભગવાન વાસુદેવમાં મૂર્ખોને એવી જે સંકા થાય છે કે તે ઈશ્વર નથી, સર્વજ્ઞ નથી અને જે સંકાના નિવારણ માટે અર્જુનનો આ પ્રશ્ન છે તે સંભવ નિવારણ કરતાં ભગવાન બોલ્યા

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન યોત્સ્યા :

વદ્ધનિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તવ ચાર્જુન ।

તાન્યહં વેદ સર્વાણિ ન ત્વં વેત્થ પરંતપ ॥ ૫ ॥

હે અર્જુન ! મારા અને તારા ઘણા જન્મો થઈ ગયા. તે સર્વને હું જાણું છું, પણ હે પરંતપ ! તું (તે સર્વ) નથી જાણતો. ૫

ભાષ્યાર્થ : હે અર્જુન ! મારા અને તારા ઘણા જન્મો થઈ ગયા; તે સર્વ હું જાણું છું; તું નથી જાણતો. તારી જ્ઞાનશક્તિ ધર્મ અને અધર્મ વગેરે સંસ્કારોથી (કુદિત બની ગઈ છે) દંઢાઈ થઈ ગઈ છે, તેથી તું જાણતો નથી. પણ હું તો નિત્ય શુદ્ધ, શુદ્ધ, શુદ્ધ સ્વભાવવાળો હોવાથી મારી જ્ઞાનશક્તિ આવરણ(અવગાદન)રહિત છે એટલા માટે હે પરંતપ ! હું તે સર્વ જાણું છું.

આપ નિત્ય ઈશ્વર છો અને ધર્મ-અધર્મના સંસ્કારરહિત છો; છતાં આપને જન્મ શા માટે છે ? એના પ્રત્યુત્તરમાં હવે કહેવામાં આવે છે.

અજોડપિ સન્નવ્યયાત્મા ભૂતાનામીશ્વરોડપિ સન્ ।

પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય સંમવામ્યાત્મમાયયા ॥ ૬ ॥

હું જન્મરહિત, (અવિકારી, અબ્યય, અખંડ), મરણરહિત તથા સર્વ જૂતોનો ઈશ્વર (માલિક) હોવા છતાં મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી મારી માયા વડે જન્મ લઉં છું. ૬

ભાષ્યાર્થ : જો કે હું અજન્મા (જન્મરહિત), અબ્યયાત્મા, હીણ નહિ બનનારી જ્ઞાનશક્તિના સ્વભાવવાળો અને બ્રહ્મા વગેરેથી માઠી ધુ'બડા સુધીનાં સર્વ જૂતો પર શાસન ચલાવનારો, સર્વ જૂતોને વશમા રાખનારો ઈશ્વર પણ છું; છતાં મારી ત્રિશુભ્રમથી વેંચાલી માયા જેને તાળે આ સર્વ રહે છે અને જેનાથી મોહિત થઈ જગત (મનુષ્ય) પોતે પોતાનું વાસુદેવરૂપ સત આત્માને જાણતું નથી તે માયા (પ્રકૃતિ) ને મારે પોતાને વશ કરીને દેહવાનની પેઠે ઉત્પન્ન થતો હોઈ તેમ, મારી પોતાની માયા વડે હું ઉત્પન્ન થાઉં છું. પરંતુ વાસ્તવિક તો, પરમાર્થની દૃષ્ટિએ, ખરું કહીએ તો તો, લોડા પેડે હું જન્મ નથી લેતો.

એ જન્મ ક્યારે અને શા માટે થાય છે તે કહેવામાં આવે છે.

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્નિર્વતિ ભારત ।

અમ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાઽઽત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

જ્યારેજ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ (હાનિ) અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારેત્યારે હે અર્જુન ! હું પોતાને સર્જું છું. ૭

ભાષ્યાર્થ : હે ભારત ! વર્ણોચ્ચના સ્વરૂપવાળાં અને પ્રાણીઓનાં (અબ્યુદય) ઉત્કર્ષ અને (નિચેય) પરમ કલ્યાણની જે સાધન છે, તે ધર્મની જ્યારેજ્યારે હાનિ થાય છે અને અધર્મનું અમ્યુત્થાન થાય છે, એટલે

અધર્મની ઉત્પત્તિ અથવા વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે હે ભારત હું માયા વડે મારા આત્મા(શરીર)ને સર્જું છું.

શા માટે (જન્મ લઉં છું)?

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥ ૮ ॥

સાધુઓના સંરક્ષણ માટે અને દુષ્ટોનો નાશ કરવા માટે યુગે-યુગે ધર્મની સ્થાપના કરવા માટે હું જન્મ લઉં છું. ૮

ભાષ્યાર્થ : સત માર્ગમાં રહેનારા (પ્રવર્તનારા) સાધુ-સત્પુરુષોના રક્ષણ માટે, પાપકર્મ કરનારા દુષ્ટોનો નાશ કરવા માટે અને ધર્મની સુરચાપના (સારી રીતે સ્થાપના) કરવા માટે હું પ્રત્યેક યુગમાં પ્રકટ થાઉં છું.

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।

ત્વત્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ॥ ૯ ॥

મારા દિવ્ય જન્મ અને દિવ્ય કર્મ એ રીતે જે તત્ત્વતઃ (તત્ત્વથી, યથાર્થ રીતે) બાંધે છે, તે હે અર્જુન! કેહ ત્યજી ફરી જન્મ નથી પામતો, પણ મને પામે છે. ૯

ભાષ્યાર્થ : મારા એ માયામય જન્મ તથા સાધુનું રક્ષણ વગેરે કર્મ બંનેમાં કલાં છે, તેમાં દિવ્ય અતીક્રિદ ઈશ્વરી કર્મ છે એમ જે સાચી રીતે જાણે છે, તે આ શરીરને ત્યજી ફરી જન્મ (ઉત્પત્તિ) પામતો નથી, પણ મને પામે છે, મને આવી મળે છે, એટલે કે હે અર્જુન! તે મુક્ત થઈ જાય છે.

આ મોક્ષમાર્ગ હાથ પ્રવર્ત્યો છે (ચક્ર ચલ્યો છે) એમ નથી; પરંતુ પડેલાં પણ—

વીતરાગમયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।

બહવો જ્ઞાનતપસા પૃતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રીતિ, ભય અને ક્રોધ જેમનાં જતાં રહ્યાં છે, હું(ભગવાન) રૂપ થયેલા અર્થાત્ અભેદમય સ્થિતિવાળા, મને (મારો) આશ્રય કરી રહેલા અને જ્ઞાનરૂપી તપથી પવિત્ર થયેલા ઘણા પુરુષો મારા ભાવને પામેલા છે. (કેવળ જ્ઞાનનિષ્ઠવાળા છે.) ૧૦

ભાષ્યાર્થ : નેઓમાંથી પ્રીતિ, ભય અને ક્રોધ જતાં રહ્યાં છે એવાં હું અગ્રપ થયેલા અભવેલા, ઈશ્વરમાં તન્મય થયેલા, ઈશ્વરનો અભેદ જ્ઞેતાવાળા, હું(મારો) પરમેશ્વરનો જ આશ્રય કરી રહેલા, કેવળ જ્ઞાનનિષ્ઠ (જ્ઞાનમાં રિયર થયેલા) એવા અનેક પુરુષો (મનુષ્યો) પરમાત્મા સંજયી જ્ઞાનના જ તપ વડે ઉત્કૃષ્ટ, પરાશુદ્ધિ પામીને મારા ભાવને એટલે ઈશ્વરભાવરૂપ મોક્ષ પામેલા છે. 'જ્ઞાનતપસા' વિદેયજ્ઞ એ જ્ઞાને છે કે જ્ઞાનનિષ્ઠ, જ્ઞાનમાં

સ્થિતિ (સ્થિરતા) થવી વા સ્થિતિ (સ્થિરતા) કામ્ય રહેવી, એ તપને પીઠાં તપોની જરૂર નથી.

સારે (હે ભગવાન) તામારામાં પ્રીતિ અને દેવ છે કે જેથી તમે કોઈ કોઈને જ આત્મભાવ આપો છો, સર્વને આપતો નથી. તે ઉપર કહેવામાં આવે છે—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव मजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ૧૧ ॥

જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે તેમને હું તે પ્રમાણે જ ફળ આપું છું. હે પાર્થ! મનુષ્યો (જામે તે કરે તો એ) સર્વ રીતે મારા માર્ગને અનુસરે છે. ૧૧

ભાષ્યાર્થ : જેઓ (જે બકતો) જે પ્રકારથી, જે પ્રયોજનથી, જે ફળ-પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી મને ભજે છે, તેમને હું તે પ્રમાણે (તેમની ઇચ્છાને અનુસરી) ફળ આપી બળું છું, એટલે કે તેમની ઉપર અનુગ્રહ કરું છું; કારણકે તેમને મોક્ષની ઇચ્છા નથી હોતી, તેથી. એક જ પુરપતે મુમુક્ષુત્વ અને ફળની ઇચ્છા બન્ને એકીસાથે (એક મમથે) સંભવતી નથી; માટે જે ફળની ઇચ્છાવાળાં છે તેમને ફળપ્રદાન વડે (ફળ આપીને), જેઓ ફળ નહિ ચાહનારા શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે કર્મ કરનારા મુમુક્ષુઓ છે તેમને જ્ઞાનપ્રદાન વડે (જ્ઞાન આપીને), જે જ્ઞાની, સંન્યાસી મુમુક્ષુઓ છે તેમને મોક્ષપ્રદાન વડે (મોક્ષ આપીને), તથા જેઓ રોગી છે તેમના દુઃખ દૂર કરીને, હું અનુગ્રહ કરું છું. આ રીતે જેઓ ભજે છે તેમની ઉપર તે જ પ્રકારે હું અનુગ્રહ કરું છું એવો અર્થ છે. હું કોઈની ઉપર પ્રીતિ કે દેવને લીધે અથવા તો મોહને લીધે અનુગ્રહ કરતો નથી. હે પાર્થ! મનુષ્યો સર્વ પ્રકારે સર્વત્ર રહેલા હુ-ધ્ધિરનું અનુસરણ કરે છે. અહીં મનુષ્યો તેમને (જ) કહ્યા છે કે જેઓ ફળની ઇચ્છાથી જે કર્મમાં અધિકારવાળાં હોય તે કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તે.

જો આપ (તને) ધ્ધિરને રાગ (પ્રીતિ) વગેરે દોષોનો અભાવ હોવાથી સર્વ પ્રાણીઓમાં દયાની સમાતતા છે અને વળી જો આપ સર્વ ફળ આપવા સમર્થ છો, તો (હતા) વાચુદેવ સર્વ છે એ પ્રકારના જ્ઞાન વડે જ મુમુક્ષુઓ ફક્ત આપને જ સા માટે નથી ભજતા? (એ પ્રશ્ન થાય) તો તેનું કારણ સાંભળ.

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ ૧૨ ॥

આ લોકમાં કર્મોનાં (બંધનમાંથી) મુક્ત થવા માટે નહીં પણ ફળને ઇચ્છતા પુરુષો દેવોને પૂજે છે, કારણકે (એ) કર્મફળ મનુષ્ય-લોકમાં તુરત પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨

ભાષ્યાર્થ : કર્મની સિદ્ધિ ચાહનારા એટલે કર્મફળપ્રાપ્તિની ઇચ્છા

કરવાવાળા મનુષ્યે. આ લોકમાં ઇદ્ર; અગ્નિ વગેરે દેવોને પૂજે છે. આ દેવ અન્ય છે અને હું તેનો પૂજક બીજો છું; એ ભાવથી જ અન્યદેવને ઉપાસે છે એ (દાંઈ) બાજુનો નથી. જેમ પશુ હોય છે તેવો તે દેવોનો પશુ છે એમ શ્રુતિ (બૃ. ઉ. ૧-૪-૧૦) કહે છે. (આત્માથી) બિન્ન દેવની ઉપાસના કરનારા અને ક્ષણની આકાંક્ષાવાળા તે ઉપાસકોને મનુષ્યલોકમાં તુરત ક્ષણસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે; કારણકે મનુષ્યલોકમાં જ શાશ્વતો અધિકાર છે (અને તેથી જ તેઓ મોક્ષ માર્ગને છોડી દે છે.) 'શિર્ષં હિ માનુષે લોકે' (આ મનુષ્ય લોકમાં તુરત) એ વિશેષણથી ભગવાન બીજા લોકમાં પણ કર્મસિદ્ધિ (તો) મળે છે (જ) એમ બતાવે છે; પણ મનુષ્યલોકમાં વર્ણાશ્રમ વગેરે કર્મોનો અધિકાર છે તે વિશેષ (વધારામાં છે, તદ્વાત) છે અને તે વર્ણાશ્રમ વગેરેમાં અધિકારવાળાને કર્મોની (કર્મથી હિતબંધનનાં ફોનોની) સિદ્ધિ તુરત થાય છે, એમ ભગવાન કહે છે.

મનુષ્યલોકમાં જ વર્ણાશ્રમાદિકર્મનો અધિકાર છે, બીજા લોકમાં નથી, એ નિયમનું શું કારણ છે? અથવા વર્ણાશ્રમાદિ વિભાગવાળા મનુષ્ય સર્વ પ્રકારે મારો માર્ગ અનુસરી ચાલે છે એમ આપે કહ્યું, તો એ (સર્વ) નિયમપૂર્વક આપના જ માર્ગનું અનુસરણ શા માટે કરે છે? બીજાના માર્ગનું અનુસરણ કેમ નથી કરતા? એમ કહે. તો તેના જ્ઞાનમાં કહેવામાં આવે છે-

ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।

તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્ધ્યકર્તારમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

(બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ પ્રકારે) ચાર વર્ણો ગુણ અને કર્મના વિભાગ (લેદ) વડે (વિભાગ પ્રમાણે) મેં સર્જ્યા છે, (નિર્માણ કરી છે.) હું તેનો કર્તા છતાં અકર્તા-અવિકારી છું એમ જાણું. ૧૩

સાધ્યાર્થ : મેં (કર્ત્રી) ચાર વર્ણો (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર) સર્જ્યા છે (ઉપજાવ્યા છે). સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણે ગુણોના વિભાગથી તથા કર્મોના વિભાગથી એ ચારે વર્ણો મારી મારફત (હું-કર્ત્રી દ્વારા) રચ્યા છે એ વાત 'બ્રાહ્મણોઽસ્ય મુચ્યમાસીત' વગેરે શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થાય છે. એમાંથી સાંત્વિક-મત્ત્વ ગુણપ્રધાન એવા બ્રાહ્મણનાં શમ, દમ તપ વગેરે કર્મો છે. જેમનામાં સત્ત્વ અપ્રધાન (ગોણ) છે અને રજોગુણ પ્રધાન છે, એવા ક્ષત્રિયનાં શૌર્ય, તેજ આદિ કર્મો છે. જેમનામાં તમોગુણ ગોણ છે અને રજોગુણ પ્રધાન છે એવા વૈશ્યનાં ખેતી વગેરે કર્મો છે; અને જેમનામાં રજોગુણ અને તમોગુણ પ્રધાન છે એવા શૂદ્રનું કર્મ કેવળ સેવા જ છે. એ પ્રકારે ગુણ અને કર્મોના વિભાગથી ચારે વર્ણો મારાથી સર્જાય છે, એ તાત્પર્ય છે. એવી આ ચાર વર્ણોની અલગઅલગ વ્યવસ્થા બીજા લોકમાં નથી, તેથી 'માનુષે લોકે' એ વિશેષણ પાછળના (૧૨મા) શ્લોકમાં આપેલું છે. અહો! સૃષ્ટિના આરંભથી જ ચાર વર્ણોને તેમનાં કર્મકર્તૃત્વપણાને (લીધે) આપ (પોને) ક્ષણ સાથે જોડા છો; માટે આપ નિત્યમુક્તા અને નિત્ય કર્ત્રી નથી (ન દોષ શકો) એમ જો

પ્રશ્ન કરવામાં આવે, તો કહેવામાં આવે છે કે હું માનિક વ્યવહારથી તેના કર્મોના કર્તા છું, છતાં પરમાર્થદષ્ટિએ હું અકર્તા છું એમ જાણુ; અને અકર્તા છું માટે જ હું અવિકારી અને અસંસારી છું એમ જાણુ.

જે કર્મોના તું મને કર્તા માને છે તેનો હું પરમાર્થદષ્ટિએ (વાસ્તવિક રીતે) અકર્તા છું; કારણ—

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्धयते ॥ ૧૪ ॥

મને કર્મો લેપતાં નથી (સ્પર્શ નથી કરતાં, બાધા નથી કરતાં.) મને કર્મફળમાં ઇચ્છા નથી, એ પ્રમાણે મને જે જાણે છે તે કર્મો વડે બંધાતો નથી. ૧૪

ભાષ્યાર્થ : મારમાં અહંકારનો અભાવ હોવાથી એ કર્મો દેહાદિ ઉત્પત્તિ(આરંભ)નાં કારણ જની જઈ તે વડે મને લેપ (બાધા) કરતાં નથી; અને એ કર્મોના ફળમાં મારી લાલસા કે તૃપ્તિ નથી. જે સંસારી મનુષ્યોમાં 'હું કર્તા છું' એવું અભિમાન છે, કર્મોમાં રૂપૃદ્ધા છે અને તેના ફળોમાં પણ રૂપૃદ્ધા છે તેમને કર્મો લેપે છે એ યોગ્ય છે; પણ મારામાં એ બંનેનો અભાવ છે માટે મને કર્મો લિપ્ત નથી કરી શકતાં. એ પ્રમાણે ખીજે પણ જે (આત્મતત્ત્વથી) આત્મસ્વરૂપે મને જાણે છે અને એમ સમજે છે કે હું (કર્મોના) કર્તા નથી અને મને કર્મફળની રૂપૃદ્ધા (ઇચ્છા) નથી, તે કર્મોથી બંધાતો નથી. એટલે કે એનાં પણ કર્મ દેહાદિની ઉત્પત્તિનાં (નવાં દેહધારણાનાં) કારણ નથી થતા એ અર્થ છે.

નથી હું કર્તા અને નથી મને કર્મફળમાં ઇચ્છા, (જ્ઞાનપૂર્વક કરેલાં કર્મોથી હું બંધાતો નથી) એ સિદ્ધાંત નીચેના શ્લોકથી કહેવાય છે.

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुमुक्षुभिः ।

કુરુ કર્મેવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વેઃ પૂર્વતરં કૃતમ્ ॥ ૧૫ ॥

એ પ્રકારે જાણી પહેલાંના સુમુક્ષુઓએ પણ કર્મ કહ્યું. પહેલાંના લોકોએ તેમના (પણ) પહેલાં થઈ ગયા તેમને અનુસરી કર્મ કરેલું છે; માટે તું કર્મ જ કર. ૧૫

ભાષ્યાર્થ : એમ સમજીને પહેલાંના કાળના સુમુક્ષુઓએ કર્મ કહ્યું; માટે તું કર્મ જ કર. શાંત (ચૂપચાપ) જેસી રહેવું અથવા સંન્યાસ લેવાનું કર્તવ્ય તારું નથી.

પૂર્વજોએ (આગળ થઈ ગયેલા વડીલોએ) પણ કર્મનું આચરણ કહ્યું હોવાથી, જે તું આત્મજ્ઞાની ન હોય તો આત્મ(ચિત્ત)શુદ્ધિ માટે અને તત્ત્વજ્ઞાની હોય તો લોકસંગ્રહ માટે કૃતા કર્મ કર. પૂર્વના જનક વગેરેએ પણ પહેલાં કરવામાં આવેલાં તે કર્મ કરેલાં છે (એટલે તે પૂર્વનું ચાલતું જ આવેલું

કર્મ ક્યું છે, કાંઈ નવું નથી ક્યું).

જો કર્મ ન કર્તવ્ય છે, તો હું આપના વચનમાત્રથી, કેવળ આપની આજ્ઞાથી, તે હું કરું છું, કરવા તૈયાર છું. તેમાં વળી 'पूर्वः पूर्वतः' 'પહેલાંના' લોકોએ તેમની આગળના લોકો પોંડે કરેલું' એ વિશેષણ આપવાની શી જરૂર છે? એવી અશુભની આ સંકા કદાપી કહેવામાં આવે છે કે કર્મના વિષયમાં બહુ વિષમતા છે, કર્મનો વિષય બહુ ગદન છે. કેવી રીતે તો-

किं कर्म किमकुर्मति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ઞાત્વા મોક્ષ્યસેઽનુભાત્ ॥ ૧૬ ॥

કર્મ શું અને અકર્મ શું? એ (વિષય)માં તો કવિઓ (વિદ્વાનો) પણ મોહ પામી ગયા છે; તેટલા માટે તે કર્મ (અને અકર્મ) હું કહીશ, સમજાવીશ; જે બાણી (સમજ) તું અશુભથી મુક્ત થકશ. ૧૬

ભાષ્યાર્થ : કર્મ શું અને અકર્મ શું એ વિષય (પ્રશ્નો)માં કવિઓ (બુદ્ધિમાનો) પણ મોહ પામ્યા છે (મુઝાયા છે, ખરોતર અમજ સક્યા નથી), તેથી તને હું કર્મ અને અકર્મ (શું છે) તે કહીશ. જે કર્મોદિ બાણીને તું સંસારથી એટલે અશુભથી મુક્ત થઈ જશે. તારે એમ ન માનવું કે લોકપ્રસિદ્ધ દેહાદિ એટલા તે કર્મ અને તે (દેહાદિ એટલા) ન કરતા ચૂપચાપ બેગી રહેવું તે અકર્મ. (એટલું જ હોત તો) એમાં (વળી) (કહેવાનું) બાણવાનું શું છે? (એ તો જગવિદિત, પ્રસિદ્ધ વાત જ છે.)

ત્યારે શા માટે (આ) કહેવામાં આવે છે?

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ ૧૭ ॥

કર્મ એટલે શું એ બાણવું જોઈએ, વિકર્મ શું એ સમજાવું જોઈએ અને અકર્મ શું એ પણ બાણી લેવું જોઈએ. (કારણકે) કર્મની ગતિ ગદન છે. ૧૭

ભાષ્યાર્થ : કર્મ એટલે શાસ્ત્રવિદિન કર્મ છે, તેથી એ કર્મનાં (પોતાને લાગુ પડતાં) કર્તવ્ય, તત્ત્વ યા રહસ્ય બાણવાં જોઈએ. શાસ્ત્ર નિર્ણય કરેલાં કર્મ તે વિકર્મ (વળ્યું કરવા યોગ્ય) તે વિકર્મનાં કર્તવ્ય, તત્ત્વ યા રહસ્ય પણ બાણવાં જોઈએ અને અકર્મ એટલે ચૂપચાપ બેગી રહેવું તે. તેનાં કર્તવ્ય તત્ત્વ યા રહસ્ય પણ બાણવાં જોઈએ. અહીં કર્મ, વિકર્મ ને અકર્મ એ ત્રણે શબ્દોમાં કર્તવ્ય શબ્દ અધ્યાદાર રહેલો છે. (તેથી કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મનાં કર્તવ્ય બાણી લેવાં જોઈએ એવો અર્થ ઉપર ક્યો છે.) આવી રીતે કર્મોની એટલે કે કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મની ગતિ એટલે એનું સાચું તત્ત્વ (સ્વરૂપ) બહુ ગદન છે, સમજવામાં બહુ કઠણ છે.

કર્મોદિનું એ તત્ત્વ ત્યારે શું છે કે જે બાણવા યોગ્ય છે અને જોને માટે

આપે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે 'કહીશ.' તે (હવે) કહેવામાં આવે છે :

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्येदકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સલકર્મકૃત્ ॥ ૧૮ ॥

જે કર્મમાં અકર્મને અને અકર્મમાં કર્મને જુએ છે તે મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન છે, તે યોગી છે અને તે સર્વ કર્મોના કરનારો (પણ), છે. ૧૮

ભાષ્યાર્થ : જે કર્મ કરવામાં આવે તે એટલા માત્ર (દેહનાં ચક્રન માન) નું નામ કર્મ છે. આ કર્મમાં જે અકર્મ એટલે કર્મનો અભાવ જુએ છે તથા અકર્મમાં શરીરોદિ એટલા અભાવમાં જે કર્મ છે તેને જુએ છે. (અહીં ભાવાર્થ એ છે કે જે કર્મ છે તે પ્રવૃત્તિ છે અને અકર્મ છે તે નિવૃત્તિ છે. એ) પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ, કર્મ કરવાં કે ન કરવા, એ કર્તાને આધીન છે, તેથી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનાં ફળકે જે (આત્મપ્રાપ્તિ) વસ્તુ છે તે ન ગણેલી હોવાથી જ, એટલે કે આત્મપ્રાપ્તિનાં પડેલાં જ અજ્ઞાન અવસ્થામાં જ દર્શકથી સર્વ ક્રિયાકારક વગેરે વ્યવહારો જે જુએ છે તે જ ખરી વાત, (સત્ય હકીકત) જુએ છે. એટલે કે દેહ હરિયાદિથી કર્મ આવતાં હોવા છતાં અસંગ આત્મામાં કર્મનો અભાવ છે એમ જે જાણે છે તે અને કર્મ ન કરવાની નિવૃત્તિ નામની રિયતિમાં પણ નિવૃત્તિ કર્તાના આત્મસ્વશાત્ હોવાથી કર્તાને આધીન છે, એમ સમજ એ નિવૃત્તિમાં પણ જે કર્મ જુએ છે, તે મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન છે, તે યોગી છે અને તે સર્વ કર્મોના કરવાવાળો છે. તે કર્મ અને અકર્મમાં અનુક્રમે અકર્મ અને કર્મ જોનારાની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

શંકા-પૂર્વપક્ષ : અહીં કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મ જુએ છે એવી વિરહ વાત શા માટે કહેવામાં આવે છે ? કર્મ અકર્મ નથી થતુ અને અકર્મ કર્મ નથી થઈ શકવાનું. ત્યારે જોવાવાળો આ કર્મોનો દ્રષ્ટા આહું વિરહ કેમ જોઈ શકે ? ઉત્તર : પરમાર્થદષ્ટિએ (ખરેખરી સત્ય રીતે) તો જે અકર્મ (અજ) છે તે જ ચૂક દષ્ટિવાળા લોકોને (અધ્યાસથી તેમ જ ભ્રાતિથી ખરેખર) કર્મ જેવું બાસે છે; તે જ પ્રમાણે જે કર્મ છે તે અકર્મવત્ બાસે છે. એટલે કે કર્મરૂપે પ્રકટ થતુ દૈત ચૂક લોકોને અનાત્મા હોવા છતાં આત્મા જેવુ અકર્મ નિત્ય લાગે છે, તેથી જેવી રીતનો વાસ્તવિક અર્થ નીકળે છે તે દેખાડવા ભગવાને 'કર્મણિ અર્કમ યઃ પश्यેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।' કહ્યું તે વિરહ નથી. (એ રીતે જોનારની) બુદ્ધિમત્તા (ભગવાને કહી) તે પણ યોગ્ય જ છે. વળી પાછળના શ્લોકમાં ચોદ્ધવ્ય વગેરે જે કહ્યું છે તે પણ જે વસ્તુસ્થિતિ છે તે પ્રમાણે જ ખરેખર કહેલું છે. ઉપરાંત 'જે ભૂણીને અશુભ- (સંસાર) થી મુક્ત થઈશ' એમ ઉપર ૪-૧૬માં શ્લોકમાં કહ્યું છે તે પણ ખરેખર જ કહ્યું છે; કારણકે કોઈ પણ મનુષ્ય જિવતા જ્ઞાનથી અશુભ (સંસાર ચક્ર) માંથી મુક્ત નથી થતો. માટે જ કર્મ અને અકર્મનો જે જોયો અર્થ લોકોએ મદદ કર્યો છે તેમની તે બીધી સમજ દર કરવા માટે ભગવાનનું આ

વચન છે ‘કર્મણિ અકર્મ ય’ વગેરે ‘દુઃખમા જોર છે,’ એમા જેમ જોરનો આધાર દુઃખ છે તેમ અહીં કર્મનો આધાર અકર્મ અને અકર્મનો આધાર કર્મ છે એમ સમજવાનું નથી, કારણકે અકર્મનો તો અભાવ છે, કર્મનો જે અભાવ છે તેનું જ નામ અકર્મ છે આથી એમ ગ્રપ્ત થાય છે કે મૂળજળમા જેમ પાણી અને છીપમા જેમ રૂપ (ભાસે) છે તેમ અહીં કર્મ અને અકર્મ બંધી ગીને (બિનગી) લોકો સમજેલા છે

ગાંડા-પૂર્વપક્ષ : બધા કર્મને કર્મ જ કહે છે, એમા કદી પણ ફરત નથી પડતો (એમ કહેતા તો તેનો) ઉત્તર : ના, એમ નથી મારણકે વહાણમા બેઠેલા માણસને વહાણ આને તે વખતે મિનારા ઉપરના અચળ-ગતિરહિત વૃક્ષોમા બેઠાગી દિશાવાળા ગતિ દેખાય છે, તેમજ જે (નક્ષત્ર વગેરે પદાર્થો) નેત્રોની બહુ પાસે નથી હોતા પણ બહુ દૂર હોય છે તે ગતિવાળા હોવા છતાં ગતિરહિત (અચળ) દેખાય છે એવી જ રીતે અહીં પણ અકર્મમા (કર્મરહિત આત્મામા) ‘હુ કરુ છુ’ એ પ્રકારનું કર્મ જોવું અને ત્યાગરૂપ કર્મમા (હુ કાઈ કરતો નથી એવું) અકર્મ જોવું એ બંને બિનદુ જોવું (બિંદુ જોવા-સમજવા બરાબર) છે, તેનું નિરામરણ કરવા માટે ‘કર્મણિ અકર્મ ય પચેત્.’ વગેરે ભગવાન કહે છે

જો કે આ વિષય વારંવાર (અર્જુનના) શકા, સમાધાન, પ્રશ્ન-ઉત્તર દ્વારા કહ્યો છે, તોપણ અત્યંત વિપરીત સમજણની ભાવનાથી ફરીફરી મોઢ પામતા લોકો અનેક વખત સાબળેના તત્ત્વને જૂની જઈ મિથ્યા પ્રસંગ બાવી લાવી ફરીફરીને (શકા) પૂછે છે માટે કહ્યો છે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પણ પરમાર્થવસ્તુનું (આત્મતત્ત્વનું) દુર્વિશ્લેષ (જાણવાની-સમજવાની ક્ષમતા) લક્ષમા લઈ ફરીફરી ઉત્તર આપે છે અવ્યક્તોડયમચિત્તોડય (જ ૨-૨૫) ન જામતે જિમતે (જ ૨-૨૦) વગેરે વાક્યો વડે આત્મામા શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને ન્યાયસિદ્ધ એવો કર્મોનો અભાવ છે તે આત્મામા કહ્યો છે અને હવે પછી પણ (અ. ૫-૧૩મા સર્વકર્મણિ મનસા શ્લોકથી) એ કહેવામા આવશે એ કિયારહિત આત્મામા એટલે કે અકર્મમા ‘મ’ જોવું એ વિપરીત દર્શન છે, છતાં લોકોમા તો એ (વિપરીત દર્શન) અત્યંત આભાવિત જોવું બની ગયું છે જેથી ‘મ’ શુ છે અને અકર્મ શુ છે એ વિષયમા ભુદિમાન મનુષ્યો પણ મોઢ પામી ગયા છે એમ (૩-૧૬મા) દેહેવામા આશુ છે, એટલે કે દેહાદિના આશ્રયવાળા, દેહાદિથી થતા કર્મોના આત્મામા અધ્યારોપ કરી, ‘હુ કર્તા છુ,’ ‘માર આ મ’ છે,’ ‘મારે આનું ફળ મોગવવાનું છે,’ અથવા તો હુ શાત (ચૂપ) થઈ બેસુ છુ કે જેથી પરિશ્રમરહિત તથા કર્મ-રહિત થઈ હુ સુખી બની જઈ એ પ્રમાણે કાઈ પ્રનાર ઉદ્વિગ્ધો, શરીર અને ઉદ્વિગ્ધોને આશ્રયે રહેનારા ‘મ’ને ન કરી તેથી થતા સુખીપણાનો આત્મામા અધ્યારોપ કરી હુ મર્ધ પણ કરતો નથી, મૌન અને સુખી છુ’ એ પ્રમાણે લોક પોતાને (પોતે) માને છે વોકોનું આ બિંદુ (બિંદુ) માન

દૂર કરવા 'કર્મણિ અર્કમ યઃ પર્યેત્' વગેરે વચન ભગવાને કહ્યાં છે.

હવે અહીં દેહ અને ઇન્દ્રિયના આશ્રયથી થતું (આશ્રય કરી રહેલું) કર્મ તે કર્મ જ (ક્રિયારૂપ જ) છે; છતાં લોકોએ એ દેહ અને ઇન્દ્રિયોને આશ્રયે રહેલાં કર્મનો કર્મરહિત, અવિક્રિય (ક્રિયારહિત) આત્મામાં અધ્યાસ (મિથ્યારાપ) કર્યો છે, જેથી પંડિત પણ 'હું કરું છું' એમ માને છે. (પરંતુ) નદીકાંઠે આવેલાં વૃક્ષોમાં બ્રમથી ભિન્ની ગતિ દેખાવતી લાંતિ પેઠે, અજ્ઞાનથી આત્માનું દેહેન્દ્રિયાદિ સાથે તાદાત્મ્ય માન્યાથી જે લોકોમાં (દેહેન્દ્રિયાદિની ક્રિયારૂપી કામ) કર્મ નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યું છે, તે કર્મોમાં ખરી રીતે નદીતીરે આવેલાં વૃક્ષોમાં ગતિને. અભાવ જોવાની પેઠે જે (દેહેન્દ્રિયાદિથી થતાં કર્મોમાં અવિક્રિય આત્મા) અકર્મ જુએ છે; અર્થાત્ કર્મનો અભાવ જુએ છે; તેમ જ (એ) કર્મોની પેઠે આત્મામાં અજ્ઞાનથી આરોપિત કરેલાં ઇન્દ્રિયાદિની નિવૃત્તિરૂપ અકર્મમાં, એટલે કે ક્રિયાના ત્યાગમાં પણ 'હું કાંઈ કર્યા વિના ચૂપચાપ સુખે બેઠો છું' એવી રીતનો અહંકારનો મંબંધ જે જુએ છે અને જે એ નિવૃત્તિને પણ કર્મ સમજે છે; એ પ્રકારે કર્મ અને અકર્મનો વિભાગ જે જાણનારો છે તે (સર્વ) મનુષ્યોમાં ભુદિમાન (પંડિત) છે, ચોગી છે અને સંપૂર્ણ કર્મ કરવાવાળો પણ એ જ છે. ભાવાર્થ એ છે કે એ પુણ્ય અને પાપના અશુભથી છુટલો (મુક્ત થયેલો) સર્વ કાંઈ મેળવવાનું મેળવી ચૂકેલો તે (મનુષ્ય કૃતકૃત્ય) છે.

કેટલાકોએ આ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન (ટીકા) બીજી રીતે કહ્યું છે, કેવી રીતે? તો ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે કરવામાં આવતા નિત્યકર્મ (પંચમહાયજ્ઞ વગેરે) છે. તેનું કળ મળતું ન હોવાથી તેને ગૌણ રીતે અકર્મ કહેવામાં આવ્યાં છે, તે (નિત્યકર્મો)નું ન કરવું, કરવાનું છોડવું તે અકરણ (અકર્મ) છે; તે પણ પાપરૂપ હજી આપવાવાંશું હોવાથી ગૌણરૂપે કર્મ કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાં નિત્યકર્મમાં ફળનો અભાવ હોવાથી તેમાં એ અકર્મ જુએ છે. જેમ કાંઈ વિચારેલી ગાય દૂધરૂપ ફળ ન આપે તો તેને અમાય કહી દે છે, તેમ એ પણ નિત્યકર્મને અકર્મ સમજે છે. નિત્યકર્મ ન કરવામાં તે અકર્મ જુએ છે, કારણકે એ અકર્મથી નરકપ્રાપ્તિરૂપ ફળ મળે છે, ઉત્પન્ન થાય છે તેથી. આ વ્યાખ્યાન ભરેભર નથી; કારણકે એમ જાણવાથી (સંસારરૂપી) અશુભથી મુક્તિ નથી થઈ શકતી એટલે કે જન્મમરણનું બંધન તૂટતું નથી. (વળી) 'જે જાણીને તું અશુભથી છુટીશ' (૪-૧૬માં) એમ કહ્યું છે તે પણ આથી બાધિત થાય. [તે કેવી રીતે બાધ પામે? (તો જવાબ)] નિત્ય કર્મનું અનુદાન કરવાથી અશુભથી મુક્તિ મળે છે, એમ કેમ બને? કેમકે નિત્યકર્મના અનુદાનમાં તો તેના ફળતા અભાવની (લોકોમાં) જાણ (જ્ઞાન) છે જ. આ નિત્યકર્મના ફળનો અભાવ તથા નિત્યકર્મનું જ્ઞાન તે અશુભ માયો સંસારચક્રમાંથી મોક્ષરૂપી ફળ (આપનારું) એ એમ સાચાએ ક્યાંય કહ્યું નથી અને શ્રીભગવાને પણ એવું અહીં ગીતાસાત્ત્વમાં ક્યાંય કહ્યું નથી. તે જ પ્રમાણે આ નિત્યરૂપ અકર્મમાં તે ન કરવું (એ અભિમાન) એ કર્મદર્શન

પણ (છે એમ) અમન લેતુ આ નિત્યકર્મરૂપી અકર્મમા કર્મ સમજવાનું કારણ કાર્ત તે કર્તવ્યનારૂપે અહીં કરવાના કહ્યા, તેથી નથી કર્મ સમજવાના નિત્યકર્મને તો ક્રમ કર્તવ્યતારૂપ જ કહેવામા આવ્યા છે. નિત્યના કર્મ ન કર્યાથી પ્રત્યવાય (બાધા) થાય છે એવી રીતના જ્ઞાનથી કાર્ત કર્મ નથી અને વળી નિત્યકર્મનું ન કરવું તે કાર્ત શાસ્ત્રમા જાણવા ચોખ્ખું વિષય તરીકે પણ નથી મનાવાયો તેમ જ બીજા દીકરાઓએ વિપરીત રીતે માનેલા કર્મમા અકર્મ અને અકર્મમા કર્મદર્શન ઉપવાગા મિથ્યાદર્શનથી (અશુભ સમારંભથી) સુમ્નિ, બુદ્ધિમના, સુઝાતા, સર્વકર્મકર્તૃત્વ વગેરે દ્વેષ પણ સંભવનીય નથી, અને એવા મિથ્યાજ્ઞાનની શ્રુતિ પણ નથી થઈ હતી ત્યારે મિથ્યાજ્ઞાન પોતે જ અશુભરૂપ છે તો તે બીજા અશુભમાથી કેવી રીતે મોક્ષ કરી શકે તે અશક્ય કાર્ત અધિકારનો નાશ નથી કરી શકે.

ગાંધી-પૂર્વપક્ષ : કર્મમા જે અકર્મ દર્શન છે અને અકર્મમા કર્મદર્શન છે તે (કાર્ત આ દીકરાઓ કહે છે તેનું) મિથ્યાજ્ઞાન નથી, પરંતુ દેશના બાવને વીરે તથા જ્ઞાના અભાવના નિમિત્તવાગા ગૌણ (કર્મરૂપ તથા ગૌણ અકર્મરૂપ) છે ઉત્તર-મિશ્રાંતવાદીના, તેમ નથી, કારણકે ગૌણરૂપે કર્મને અકર્મ અને અકર્મને કર્મ જાણી વીધાથી પણ કાર્ત પ્રકારનો લાભ (યોગ) નથી મામળવામા આવ્યો. ઉપરાંત મામળવાની હાનિ અને નહીં મામળવાની કલ્પના કરવાથી કાર્ત વિશેષ લાભ નથી (એટલે કે શ્રુતિસિદ્ધિ વાન, જેને જાણીને અશુભથી સુ-નિર્ણય (૪-૧૬) એમ બજવાને કહ્યું છે, તે વાનની હાનિ કરી સારાત કે તેનો ત્યાગ કરી શ્રુતિ વિરદ નિત્યાનુદાનની કલ્પના કરવામા કાર્ત વિશેષ લાભ નથી.

બજવાને જે એમ જ કહેવા કહ્યું હોત તો એમણે પોતે પોતાના શબ્દ વડે ન્પટ કહ્યું હોત કે નિત્યકર્મનું નાઈ પણ દેશ નથી અને (પણ) તે ન કરવાથી નગ્રપ્રાપ્તિ થાય છે તો આ બીજાને (બુદ્ધિમા) મોદ પમાડનાર કપટયુક્ત વચન, 'કર્મમા અકર્મને જે જુએ છે,' વગેરે શા માટે કહેઈ અર્થાત્ કહે જ નહિ એવી રીતે વિચક્ષણપણે, વિચિત્ર યુક્તિપૂર્વક અર્થ કરવાવાગાને તો બજવાનથી કહેવામા આવેલું વાક્ય લોખને મોદ ઉપમનવા માટે હતું એમ માનવું પડે છે (નિમિત્ત થાય છે) વળી આ કપટરૂપ વાક્યથી આ નિત્યકર્મ-અનુગમન(ના સિદ્ધાન્ત)ની રક્ષા પણ થતી નથી આ આમનેાધ બીજાની બુદ્ધિમા મદન પ્રવેલી સમ્બો નથી, સમન્વર્ત જનો નથી એમના માટે જુદાજુદા સમ્બો દારા (મારફત, સમ્બો વાપરી) મદેના તે મદેના થી મમન્વર્ત સહે એવો બને એમ કહેવું પણ ઉચિત નથી, મારજુકે [તો તો આ નિત્યકર્મનું અનુગમન મન્વ્ય છે એવો બોધ મુચવવાને વર્તમાન્યમં વ વરપેદર્શનિ વ વર્તમં એવું મંદિત્થ અર્થવાગુ વચન બજવાન ન જ વાપરે] વર્તમાન્યમં (૪-૪૭) એ જદું રપટ જ કહેલું છે તેને જ (ને અર્થને જ) કરી (અપટ કરી) કહેવાની કાર્ત જરૂર નથી સર્વત્ર જે વાન કરવાને ચોખ્ખું છે

તે પ્રશંસનીય જાણવા લાયક (ઉપદેશ કરવા લાયક) કહેવામાં આવી છે. નિરર્થક બાળત માટે કોઈ 'બોદ્ધવ્ય' બોધ કરવા લાયક અથવા જાણવા લાયક છે એમ કહેવું નથી.

મિથ્યા જ્ઞાન તથા એને આધારે રહેતી, (સાબિત થતી, અગ્નિત્વમાં આવતી) મિથ્યા જ્ઞાનના વિપવ્યૂત વસ્તુના કેવળ આભાસવાળી, ચીજ જાણવા યોગ્ય નથી. વળી નિત્યકર્મો ન કરવાથી અભાવથી પ્રત્યવાય (અડચણ) ઉત્પન્ન પણ નથી થઈ શકતો. 'માત્તો વિચલે માન' (૨-૧૬) એ વાક્યથી તથા 'વ્યસતતઃ સજ્જતેત' (છાં. ઉ. ૬-૨-૨) એ વાક્યથી પણ અસુનથી મનની એટલે કે અભાવથી બાવની ઉત્પત્તિનો નિષેધ બતાવ્યો છે. એમ છતાં અસતથી સતની જે ઉત્પત્તિ બતાવે છે તેઓનું તો એવું જ કહેવું યાવ છે કે અસત જ સત થાય છે અને સત જ અસત થાય છે સર્વ (પ્રકારનાં) પ્રમાણોથી આ વિરુદ્ધ હોનાથી આ અયોગ્ય છે અને નિષ્ફળ, કશું ન આપવાવાળું, કર્મ કરવાનું શાસ્ત્ર કહે નહિ; કારણકે કર્મ તો દુષ્કૃત્ય હોય છે અને દુષ્કૃત્ય જાણી જોઈ છુદ્ધિપુર સર (કરેલા) કાર્યની એકીવચ્ચે ઉત્પત્તિ અશક્ય છે. એટલે કે જાણી જોઈને કોઈ પણ માણસ પોતાને દુષ્કૃત્ય થાય તે માટે કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત થાય એ અસંભવિત છે, તેથી એ નિત્યકર્મો ન કર્યાથી નરકપ્રાપ્તિ થાય છે (અને નિત્યકર્મ કર્યાથી વિના ફળપ્રાપ્તિ દુષ્કૃત્ય જ થાય છે.) એમ શાસ્ત્રમાં છે એમ માન્યાથી નિત્યકર્મ કરવા અને ન કરવા-ઉભયથી અનર્થ છે. ઉપરાંત નિત્યકર્મોનું ફળ નથી એમ માની ફરી એને માટે કહેવું કે એ મોક્ષરૂપ ફળ આપવાવાળા છે એવો વ્યાખ્યાનકારા(વિવેચકો)નું કહેવું પરસ્પર વિરોધી છે. તેથી આ 'કર્મણિ અર્જુન' કલ્યાદિ શ્લોકોનો અર્થ જેવો અમેએ ગુરુપરપરાથી સાંભળ્યો છે તે બરોગર (સત્યો) છે અને તેને અનુસરી અમે આ શ્લોકનું વિવેચન કર્યું છે.

ઉપર કહેલા કર્મમાં અકર્મ વચ્ચેનું (જઠા) દર્શન છે, તેની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

જ્ઞાનામિદમ્બકર્માણં તમાહુઃ પષ્ટિત્ત બુધાઃ ॥ ૧૯ ॥

જેનાં સર્વ કર્મો ધુવ્છા અને સંકટપથી રહિત છે તથા જેનાં કર્મો જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી બળી ગયાં છે, તેને તત્ત્વદર્શી (આત્માને જાણનારા) કહે છે. ૧૯

સાધ્યાર્થ : જે પૂર્વે કલા પ્રમાણે જોનારા છે, એટલે કે જે કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મ જુએ છે તેના જેટલાજેટલા કર્મો, જેનાજેનો આરભ કરવામાં આવે છે તે સર્વ કર્મો કામનાથી અને તેના દારણરૂપ સંસ્કૃતિથી રહિત હોઈ, કેવળ ચેષ્ટારૂપે (નિષ્ક્રયોત્તન સરીનના દાનમનનરૂપે) કરવામાં આવે છે જે તે પ્રવૃત્તિમાર્ગવાળો હોય તો તે લોકમગ્ધ માં અને

જો તે નિવૃત્તિમાર્ગવાળો હોય તો જીવન સધાવવા (નિર્વાહ) પૂરતાં ન કરવામાં આવે છે. કર્મોદિમાં અકર્મોદિ દર્શન, કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મ જેવારૂપ, જ્ઞાન (છે) તેજ અગ્નિ (છે.) તે જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ વડે જેનાં શુભ અશુભ સક્ષણવાળાં કર્મો જળી ગયાં છે, તેને પરમાર્થદષ્ટિએ (વાસ્તવિક રીતે) 'અહપિદો' (અહિ જાળુનારાઓ) કહે છે.

જો કર્મોદિમાં અકર્મદર્શી છે તે વિવેક યતાં પહેલાં કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય, તોપણ કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મના દર્શનમાત્રથી જ કેવળ પોતાના જીવનનિર્વાહ સધાવવા પૂરતો જ એણે કરવાવાળો કર્મરહિત મન્યાસી બની જાય છે. પણ તેની પ્રવૃત્તિ ફરી કર્મમાં ચતી નથી. જો પહેલાં કર્મ કરવાવાળો હતો પણ જોને આત્માનું સારી રીતે જ્ઞાન પાછળથી થયું હોવાથી તે કોઈ પ્રકારનું પ્રયોજન કર્મ (કરવા)માં જોતો નથી, તેથી તે સાધન સહિત સર્વ કર્મનો પરિત્યાગ કરી દે છે જ. છતાં એવા કોઈ મનુષ્યને કોઈ કારણને લીધે કર્મોનો ત્યાગ કરવાનો અર્થભવ હોય અને તેથી કર્મ અને તેનાં ફળોમાં આસક્તિરહિત અને પ્રયોજન વિનાનો બની. પહેલાંની પેઠે જ લોકસંગ્રહ માટે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય તોપણ તે કોઈ (કર્મ) કરતો નથી; કારણકે જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી તેનાં કર્મો ભસ્મીભૂત થઈ ગયેલાં હોવાથી તેનાં કર્મ અકર્મ જ બની જાય છે. એ આશય દેખાડવાની ઇચ્છાથી ભગવાન બોલ્યા :

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસક્ત્ત્વં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ।

કર્મણ્યમિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥ ૨૦ ॥

કર્મનું અભિમાન તથા ફળની પ્રીતિ છોડી જે હૃમેશ મંતુષ અને આશ્રય વિનાનો (બીજા કોઈની પર આધાર ન રાખનારો) હોય, તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયો હોવા છતાં કંઈ જ કરતો નથી. ૨૦

ભાષ્યાર્થ : ઉપર કહેલા જ્ઞાન વડે કર્મોમાંના અભિમાનને અને ફળની આસક્તિ (પ્રીતિ)ને ત્યજી (તે) વિષયની આકાંક્ષારહિત નિત્યતૃપ્ત છે, (તે) આશ્રયરહિત છે. આશ્રય એ છે કે જે ફળ મેળવવાની સાધના)નો આશ્રય ફરી પુરુષ પોતાનું છદ્દ ફળ મેળવી લેવાની પ્રયત્ના કરે છે. એવાં (અર્થ) દષ્ટ-અદષ્ટ તથા છદ્દ ફળ માટે કરવાં જોઈતાં સાધનના આશ્રય વિનાનો તે છે એવો અર્થ છે. એ જાનીથી થયેલાં કર્મ વાસ્તવિક રીતે તો, અને નિષ્ક્રિય આત્માનું દર્શન પ્રાપ્ત થયું હોવાથી અકર્મ જ છે. તેને પોતાને સ્વપ્રયોજનનો આશય હોવાથી સાધન મદિત કર્મનો તેણે ત્યાગ કરી દેવો જોઈ એ એમ નિશ્ચિન થાય છે; છતાં એ કર્મોમાંથી નિવૃત્ત થવા (છટવા)નું અશક્ય હોવાથી, લોકસંગ્રહની ઇચ્છાથી અથવા તો એક પુરુષોથી નિંદા થાય તે દર કરવાની ઇચ્છાથી જો (કોઈ જાની) પહેલાં પેઠે કર્મોમાં પ્રવૃત્ત (મચેલો) રહે, તોપણ તેને નિષ્ક્રિય આત્માનું ધર્માર્થ અનુભવજન્ય જ્ઞાન થયેલું હોવાથી જો (જારી રીતે તો) કોઈ પણ (કર્મ) નથી કરતો.

પરંતુ જે આનાથી વિપરીત (બધેટા) છે એટલે કે ઉપર દલા પ્રમાણે જે કર્મ કરતો નથી, જેને કર્મોનો આરંભ કરતાં પહેલાં જ (ગૃહસ્થાશ્રમની શરૂઆત કર્યા વિના જ અહ્યય-આશ્રમમાં) મર્યાદા અને પ્રત્યક્ષમાત્ર નિષ્ક્રિય બાહ્ય એ જ પોતાનું સ્વરૂપ છે એવું જ્ઞાન થયું છે, તે જ્ઞાનનિષ્ઠ યતિ દષ્ટ-અદષ્ટ તથા છટ્ટ વિધોના ભોગોની આશા વિનાનો હોવાથી તથા આલોક અને પરલોકના ભોગઉપ કૃષ્ણ આપવાવાળાં કર્મોમાં (કાર્ષ પણ પ્રકારનું) પ્રયોગન નથી લેતો, તેથી કર્મ અને કર્મોનાં સાધનો છોડીને કેવળ શરીરના નિર્વાહ માટે જ એટલા (ક્રિયા) કરતાંકરતાં મુક્ત થઈ જાય છે. એ અર્થ દેખાડવા (આભિગમન) કહે છે :

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શરીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નામોતિ કિલ્વિપમ્ ॥ ૨૧ ॥

(જે) આશારહિત (છે), ચિત્ત અને અત્મા જેણે સંયમમાં રાખ્યા છે, જેણે સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહ (ભોગસાધનના સંગ્રહ)નો સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો છે, (અને) જે કેવળ શરીર(નિર્વાહ)નાં જ કર્મો કરે છે તે (જ્ઞાની) પાપ(હુઃખ)ને પામતો નથી. ૨૧

સાધ્યાર્થઃ : જેની સંપૂર્ણ આશાઓ દૂર થઈ ગઈ છે તે 'નિરાશી' છે; જેણે ચિત્ત (અંતઃકરણ) અથવા આત્માને તથા બાહ્ય કાર્યકરણનું જૂથ (દેહ ક્રિયા-શરીર)ને બંધેને જેણે યશમાં રાખ્યાં છે તેનું નામ 'ચત્તિચિત્તાત્મા' છે. જેણે સર્વ ભોગ મામત્રીના પરિગ્રહનો હંમેશ માટે ત્યાગ કરી દીધો છે તે 'ત્યક્તસર્વપરિગ્રહ' કહેવાય છે. એવો મનુષ્ય જે કેવળ શરીરસ્થિતિમાત્રને માટે જ શરીરના પોષણ પૂરતા જ કરવા બેઠેલા કર્મો અભિમાનરહિત થઈ કરતો હોય, તો તેને અનિષ્ટરૂપ [પાપ નથી પ્રાપ્ત થતું (લાગતું). મુમુક્ષુને તો ધર્મ એટલે પુણ્ય પણ અનિષ્ટપણાથી તેનાં અસ્તમ પરિણામથી પાપરૂપ જ છે. તેથી (આ રીતે) તે જ્ઞાની પાપ અને પુણ્યથી મુક્ત થાય છે એટલે કે સંસારથી મુક્ત થાય છે.]* પાપ કે પુણ્ય કાર્ષ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી મુમુક્ષુઓને તો પુણ્ય પણ બંધનકર્તા હોવાથી પાપ જ છે.

અહીં 'શરીર કેવલ કર્મ' એનો (જે અર્થ થાય છે. પહેલો) અર્થ શરીર દ્વારા થનારા કર્મ અને (બીજો અર્થ) શરીરના નિર્વાહ માટે કરવામાં આવતાં કર્મ. તો આ પૈકી કયા અર્થમાં તે પદનો અર્થ લેવાનો છે? શુ એનો અર્થ શરીર દ્વારા થનારા કર્મને શારીરિક કર્મ એમ માનવો કે શરીર-નિર્વાહ પૂરતા જ એ કર્મ કરવામાં આવે તેને શારીરિક કર્મો એમ માનવો? એના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે

જે શરીરથી (જ) ચતા કર્મો 'શરીર' કર્મ છે એમ માનવામાં આવે,

• અહીં પાકાવર છે. હી સને અનુવાદ વિચિત્રાચની પ્રત પ્રમાણે છે. હીંચ બકારનું ગોરખપુર પ્રતને અનુસરીને છે.

તો (અર્થ એ યાપ કે) દષ્ટ (દેખાતાં) અને અદષ્ટ (ન દેખી શકતાં) પ્રયોગનવાળાં, આલોક અને પરલોકમાં ફળ આપવાવાળાં નિષેધ કર્મો પણ શરીર વડે મનુષ્ય કરતો હોય; તોપણ તે પાપ પ્રાપ્ત નથી કરતો. (અને) ભગવાનના એમ કહેવાથી તો ભગવાનના કહેવામાં વિરહતાનો દોષ આવે છે. વળી આલોક-પરલોકમાં ફળ આપવાવાળાં સાત્ત્વવિહિત કર્મો શરીરથી કરતો હોય; છતાં મનુષ્યને પાપ નથી લાગતું, પાપ નથી પ્રાપ્ત થતું એમ કહેવાથી તો જે દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી, થવાનો સંભવ જ નથી તે કલ્પિત દોષનો નિષેધ કર્યાનો, તે કલ્પિત દોષને વિનાશરણ વારવાનો, પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

‘શારીરં ચર્મકુર્વંત’ શરીર સંબંધી કર્મ કરતો મનુષ્ય પાપ નથી પામતો એ વાક્યમાં શારીરિક કર્મ કરતો એ વિશેષણથી તથા તેની સાથે ‘કેવલ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યોથી (ઉપર કહેલી માન્યતા પ્રમાણે તો) ભગવાનનું એવું કહેવાનું થાય કે (શરીર વિના) મન-વાણી વડે કરવામાં આવતાં વિહિત અને પ્રતિષેધવાળાં (શાસ્ત્રે કરવાનું કહેલાં તે વિહિત અને શાસ્ત્રે કરવાની મના કરેલાં તે કર્મો પ્રતિષેધ-પ્રતિષેધવાળાં) કર્મો જેને ધર્મ અને અધર્મ નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તેનાથી મનુષ્યને પાપ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં પણ ‘મન-વાણી વડે કરવામાં આવતાં વિહિત કર્મો કરતાં મનુષ્યને પાપ પ્રાપ્ત થાય છે એવું કહેવું તો વિરહ અર્થવાણું થઈ પડે છે. તેમ જ વળી એમ પણ કહીએ કે ‘નિષેધ કરેલાં પ્રતિષેધ કર્મ કરવાથી મનુષ્યને પાપ પ્રાપ્ત થાય છે’ તો તે કહેવું પહેલાં કહેલું છે તેનો કેવળ અનુવાદ જ હોવાથી બિનજરૂરી (વ્યર્થ) થઈ જાય છે. પરંતુ જે કેવળ શરીરનિર્વાહ માટે જ કરવામાં આવતાં કર્મોને શારીરિક કર્મો માનવામાં આવે, તો એનો એ અર્થ થાય કે આલોક અને પરલોક જ જેનાં (પ્રયોગન એટલે) ફળ છે, વિધિનિષેધ વડે જેનો શાસ્ત્રે બોધ કર્યો છે, જે શરીર, મન અને વાણીવડે કરવામાં આવે છે એવાં આ બીજાં કર્મો ન કરતાં એ પોતાનાં શરીરાદિથી (શરીર, મન અને વાણીથી) કેવળ શરીર-નિર્વાહ માટે આવશ્યક કર્મ લોકદષ્ટિએ કરતો હોય; તોપણ તે પાપ પ્રાપ્ત નથી કરતો. અહીં ‘કેવલ’ શબ્દના પ્રયોગથી (વાપર્યોથી) ‘હું કરું છું’ એ પ્રકારના અભિમાનથી એ કર્મોમાં વિરક્ત હોય છે, અભિમાનરહિત હોય છે એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે. (અને આ અર્થ જ યોગ્ય છે.) આ પ્રમાણે આચરણ કરનારને પાપ શબ્દથી જે કિલ્મિય (કુઃખ, સંકટ) સમજવામાં આવે છે તેનો તો અસંભવ છે, તેથી તે કુઃખમય સંસાર નથી પ્રાપ્ત કરતો. જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ વડે એનાં સર્વ કર્મોનો નાશ થઈ ગયાને લીધે તેને કાંઈ પ્રતિબંધ રહેતો નથી, જેથી તે મુક્ત થઈ જાય છે. આ પહેલાં યથાર્થ આત્મજ્ઞાનનું જે ફળ કહ્યું છે તેનો જ અનુવાદ છે. (આમાં કોઈ પણ બીજી નવી અગારી પોતાની વાત નથી દાખલ કરી.) ‘શારીરં ચર્મકં કર્મ’ એ વાક્યનો અર્થ આ રીતે માની લેવાથી સ્વીકારવાથી) એ અર્થ નિર્દોષ સાબિત થાય છે.

જેણે સર્વ પરિગ્રહ-સંયત્નનો ત્યાગ કર્યો છે એવા યતિ (સંન્યાસી) ને તો

શરીરનિર્વાહના સાધનરૂપ (કારણરૂપ) અન્નાદિના પશુ સમૂહ નથી હોતો, જેથી એને બિદ્યા વગેરે માગીને તે વડે શરીરનિર્વાહ કરવાની જરૂર પડે છે. એટલે કે તે ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, તે ઉપર આ વચન છે 'અયાચિત્તમ-સક્લક્ષ્ણપર્ણં યદ્વચ્ચ' (ગોધાં ૫૦ ૨૧-૮-૧૨) નહિ માગેલું, નહિ કલ્પેલું અને અનાયાસે મળેલું અન્ન.' બિદ્યા માટે નીકળતા પહેલાં કોઈ યોગ્ય અધિકારીએ આપેલું અન્ન તે 'અયાચિત્ત' (નહિ માગેલું) છે. અમુક અનુધ્યને ત્યાં જવાનો સકંપ થયો વિના પ્રસિદ્ધ ગૃહ્ય અથવા પતિનેાને છોડી પાત્ર કે સાન ઘેર બિદ્યા માગ્યાથી મળેલું અન્ન 'અસંકુપ્ત' (નહિ કલ્પેલું) છે અને પોતાના પ્રપત્ન વિના ભક્તજનોએ આણી આપેલ તે 'યદ્વચ્ચયોત્પન્ન' (અનાયાસે મળેલું) છે. વગેરે વચનોથી શાસ્ત્રના સંન્યાસીના નિર્વાહ માટે અન્નાદિ પ્રાપ્ત કરાનાના માર્ગ (કલા) છે તે)ને પ્રકટ કરતા શ્રાવ્યવાન કહે છે.

યદ્વચ્ચલાભસંતુષ્ટો દ્વંદ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધો ચ કૃત્વાપિ ન નિનદ્યતે ॥ ૨૨ ॥

અનાયાસે આવી મળેલા લાભથી સંતુષ્ટ, ટાકતડકા વગેરે દ્વંદ્વથી રહિત, વૈષ્ણિનાનો તથા ક્ષણની પ્રાપ્તિ તેમ જ ક્ષણની અપ્રાપ્તિમાં એકસરખો રહેનાર અનુધ્ય કર્મ કરીને (કરે છતાં) પશુ બંધાતો નથી. ૨૨

લાઘ્યાર્થઃ : માગ્યા વિના આપોઆપ આવી મળેલા (પદાર્થોના) લાભથી જે સંતુષ્ટ છે એટલે કે જેના મનમાં એવો ભાર થઈ જાય કે એવી રીતે ધ્યેયો લાભ એને માટે પૂરતો છે, ટાકતડકા વગેરે દ્વંદ્વોથી મતાવવામાં આવે તોપણ જેના ચિત્તમાં વિવાદ ઉત્પન્ન થતો નથી, એવા દ્વંદ્વથી પર છે, જે ઈર્ષ્યાવિનાનો, વેર ન રાખવાવાળો છુદ્ધિવાળો છે અને જે આપોઆપ આવી મળતા લાભની પ્રાપ્તિમાં તથા અપ્રાપ્તિ(નિષ્ફળતા)માં સમાન છુદ્ધિવાળો રહે છે, તે સ્થિતિવાળો યતિ(સંન્યાસી)શરીર નિર્વાહના સાધનરૂપ અન્નાદિ પ્રાપ્ત થાય કે ન થાય તે (બંને વિધિ)માં હર્ષશોકથી રાહત સમજી છે, તે કર્મ વગેરેમાં અકર્મ વગેરે જોવાવાળો, પારા આત્મદર્શનમાં નિષ્કાવાળો, કેવળ શરીરનિર્વાહ પૂરતા કરવામાં આવતા કર્મોમાં તથા શરીરાર્થથી થતોરા બિદ્યાટન વગેરે કર્મોમાં પશુ 'હુ કાઈ કરતો નથી, યુલો યુલોગા પ્રવર્તી રહ્યા છે,' એ પ્રકારે સદા જ્ઞેનારો (સમજનારા) હોય છે, તે યતિ (સંન્યાસી) પોતાનામાં કર્તૃપણાનો અભાવ જોવાથી એટલે કે આત્માને અર્થો સમજી જવાથી, બિદ્યાટન વગેરે કાઈ પશુ કર્મ કરે છે, છતાં તે કાઈ પશુ કર્મ કરતા નથી એમ અન્ય ટીકાકાર* યથાર્થ કહે છે. એવો પુરુષ લોભ્યવદ્ધારની સામાન્ય દષ્ટિએ લોકોથી બિદ્યાટન વગેરેના કર્તૃપણાનો આરોપ એની ઉપર કરવામાં આવ્યો કે તેથી બિદ્યાટનાદિ કર્મમાં કર્તૃ થાય છે, પશુ શાસ્ત્રના પ્રમાણ વડે પોતાને ઉત્પન્ન થયેલા (આવેલા) અનુભવને

લીધે તો તે (ખરી રીતે) અકર્તા જ છે. એ પ્રમાણે જેની હિપર ખીજઓએ કર્તાપણાનો આરોપ કર્યો છે એવો એ પુરુષ ગરીરનિર્વાહ માટે બિદાહન વગેરે કર્યો કરતો હોવા છતાં બંધાતો નથી; કારણકે જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી એનાં સર્વ બંધનકારક કર્મ તેના (અવિદ્યારૂપ) હેતુ સહિત બળીને બરબ થઈ ગયાં છે. એ રીતે આ (શ્લોક) પણ પહેલાં કહેલાં (જ્ઞાનરૂપ)નો અનુવાદ (પુનરાક્રિત) માત્ર છે.

જે કર્મ કરવાનો પ્રારંભ કરી ચૂક્યો હોય છતાં કર્મ કરતાંકરતાં ન્યારે ‘નિષ્ક્રિય બ્રહ્મ જ આત્મા છે’ એ જ્ઞાનથી મંચળ થઈ જાય છે, ત્યારે તે પોતે પોતાનામાં કર્તા, કર્મ અને પ્રયોજન (ફળ) વગેરેનો અભાવ જોવાવાળો બને છે, તેથી તેણે તો કર્મત્યાગ કરવો જોઈએ. પણ કોઈ નિમિત્તથી (કોઈ કારણવશાત્) તે અસંભવિત બન્યાથી તે પહેલાં પેડે કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહે (મચ્ચે રહે) તોપણ તે ખરી રીતે કોઈ કરતો નથી. એ રીતે ‘સ્વક્ત્વા વર્મકલાત્રમ્’ (૪-૨૦) એ શ્લોકથી જ્ઞાનીનાં કર્મોનો અભાવ પહેલાં બતાવવામાં આવ્યો છે. જે મનુષ્યનાં કર્મોનો આ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યો છે, તેને જ આ નીચેના શ્લોકથી વર્ણવે છે :

ગતસંજ્ઞસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।

યજ્ઞાપાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥ ૨૩ ॥

સંગરહિત, મુક્ત, જ્ઞાનમાં સ્થિર ચિત્તવાળા, યજ્ઞ માટે આચરણ કરનારા મનુષ્યનું કર્મ પૂરેપૂરું નાશ પામે છે. ૨૩

ભાષ્યાર્થઃ : સર્વ પ્રકારે જેની આસક્તિ (પ્રીતિ) નાશ પામી ગઈ છે, જેનાં પાપ-પુણ્યરૂપ બંધનો તૂટી ગયાં છે, જેનું ચિત્ત નિરંતર જ્ઞાનમાં સ્થિતિ પામ્યું (રહ્યું) છે, એવા અને યજ્ઞ સંપાદન કરવા માટે જ જેનું કર્મોચરણ છે તે (સંગવગરના, મુક્ત, જ્ઞાનમાં સ્થિત થયેલા મનુષ્ય)નાં સર્વ કર્મો (તો તે કર્મોનાં) ફળ સહિત સમગ્ર નાશ પામે છે. સમગ્રનો અર્થ છે અમ્મ સહિત. અમ્મ શબ્દ (કર્મનાં) ફળનો દ્યોતક (જણાવનાર) છે. એ ફળ સહિત કર્મને સમગ્ર કર્મ કહેવામાં આવે છે. તેથી તાત્પર્ય એ છે કે એ મનુષ્યનાં સર્વ કર્મો તે તે કર્મોનાં ફળો સહિત નાશ પામી જાય છે.

ત્યારે હવે કયા કારણથી કરવામાં આવતું કર્મ પોતાના કાર્યનો આરંભ કર્યો વિના જ (એટલે કે કોઈ પણ ફળ આપ્યા વિના જ) સંપૂર્ણપણે ફળ સહિત નાશ પામી જાય છે? એમ આશંકા થાય તો કહેવામાં આવે છે :

વ્રહ્માર્પણં વ્રજ્ઞ હવિર્બ્રહ્માગ્નૌ વ્રક્ષણા હુતમ્ ।

વ્રક્ષૈવ તેન ગન્તવ્યં વ્રક્ષકર્મસમાધિના ॥ ૨૪ ॥

અર્પણ બ્રહ્મ છે, હોમવાના પદાર્થ બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં બ્રહ્મરૂપ કર્તાએ હોમેલું બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મ કર્મરૂપ સમાધિ વડે તે (બ્રહ્મ)જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. ૨૪

સાધ્યાર્થ : અહ્યવેતા પુરુષ ને સાધન વડે અગ્નિમાં દહિ (આદુતિ, બલિ) અર્પે છે, તે સાધનને પણ અહ્યરૂપે જ જુએ છે. એટલે કે જો(અર્પણ)નો આત્મા સિરાય અભાવ જુરો છે (તાત્પર્ય એ છે કે આત્મા સિરાય અર્પણ કાંઈ બીજી વસ્તુ છે એમ એ સમજતો નથી) છીપમાં રૂપાનો અભાવ એ (છીપને જાણવાવાળો) જુએ છે, જાણે છે. (છીપ છીપ જ છે રૂપ નથી એમ સમજે છે.) એ જ વાત અહ્ય-અર્પણ એ પદમાં પણ કહેવામાં આવી છે. એટલે કે આંદીના રૂપમાં દેખાઈ રહેલી એ છીપ જ છે એમ જોવી રીતે એ સમજે છે, તેમ જ આ અર્પણશુદ્ધિ વડે હોમનાં સાધનરૂપે ને અગ્નિની લોકમાં શ્રવ (સરવો) વગેરે નામથી કહેવામાં આવે છે તે સર્વ અહ્ય જ છે, એમ અહ્યવેતા સમજે છે. અહીં અહ્ય અને અર્પણ એ બે અલગઅલગ શબ્દો લેવાના છે (અને એ રીતે મદ્ય કપાંથી આ અર્થ થાય છે.) તેવી જ રીતે ને વસ્તુ દર્શિરૂપે સમજવા(જાનવા)માં આવે છે, તે પણ આ(અહ્યવેતા)ની દૃષ્ટિમાં અહ્ય જ છે, તે જ પ્રમાણે વળી 'તદ્વાગ્નો' શબ્દો સામાસિક છે, તેથી એનો એ અર્થ છે કે અહ્યરૂપ કતાંથી જેમાં દહન કરવામાં આવે તે અગ્નિ પણ અહ્ય જ છે અને તે કતાં પણ અહ્ય જ છે; તેમ જ તેનાથી ને હોમવામાં આવે છે, ને દહનક્રિયા થાય છે તે પણ અહ્ય જ છે. એ અહ્ય કર્મ કરવાવાળા પુરુષને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ને રૂણ છે તે પણ અહ્ય જ છે. એટલે કે અહ્યરૂપ કર્મમાં જોની સમાધિ થઈ છે, જોની શુદ્ધિ રિથર થઈ છે, તે અહ્ય સમાધિસ્થને તેની અહ્ય કર્મ સમાધિ વડે ને મેળવવાનું છે તે પણ અહ્ય જ છે.

એ પ્રમાણે લોકમંત્રદ કરવાની ઇચ્છા રાખતા પુરુષથી કરવામાં આવતાં કર્મો અહ્યશુદ્ધિથી બાધિત થયેલા (નાશ પામેલાં) હોવાને સીધે (રૂણ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિથી રહિત કરી દેવામાં આવ્યા હોવાથી) પરમાર્થદૃષ્ટિએ, ખરી રીતે તો અકર્મ જ છે. આવો અર્થ મદ્ય કરીએ તો (અથવા વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી) જેમનાં કર્મ નિવૃત્ત થઈ ગયાં છે, (છૂટી ગયાં છે) એવાં સર્વ કર્મસંન્યાસીના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાની પ્રશ્ન સા કરવા મઠે તો જ્ઞાનનું યથારૂપ વડે વશ્યુન કરવું (જ્ઞાન યથ છે એમ કહી સ્તુતિ કરવી) વધારે યોગ્ય છે. અધિવ્યઘ (ખટારના દેખીતા યથ)માં ને અર્પણ વગેરે પ્રસિદ્ધ છે તે પરમાર્થદૃષ્ટી અહ્યવેતાને તો અધ્યાત્મરૂપ અહ્ય જ છે. જો એમ ન હોય તો મર્વ જગતની અહ્યરૂપતા સિદ્ધ હોવા છતાં અર્પણશુદ્ધિ અહ્યત્વ વિરોધરૂપે (ખાસ કરીને) રથાધ્યુ (દરાધ્યુ), તેનો કાંઈ અર્થ ન રહે, તે નિરર્થક બને; તેથી આ સર્વ અહ્ય જ છે એમ જાણનાર વિદ્વાન જ્ઞાનીને સર્વ કર્મનો અભાવ છે. અને એ ઉપરથી* કારકશુદ્ધિનો પણ એ જ્ઞાનીને અભાવ છે. (એમ સિદ્ધ થાય છે.)

‘યથ’ (નામથી જોળખાતું) નામવાળું કર્મ કારકશુદ્ધિ વિના નથી

* કિવાની સિદ્ધિ માટે કતાં આદિ છ કારક કહેવાય છે તે-કર્તા, કર્મ, સાધન, ક્રિયા, સપ્રદાન અને રૂણ આ જેની શુદ્ધિમાથી નાશ પામ્યા હોય તે કાંઈ કર્મ કરતો નથી.

જોયુ અગ્નિહોત્રાદિ સર્વ કર્મ જે અમુક દેવતાના નામનો ઉચ્ચાર કરી તેને અર્પણ કરવામા આવે છે, તે દેવતાને અર્પણ કરી તથા કારકબુદ્ધિવાળા બનીને, અમુક કાર્ય કરવાની ભાવનાવાળા બનીને, કર્તાપણાના અભિમાનથી કળની ધ્વજા સહિત જોડાઈ કરવામા આવે છે. પણ ક્રિયા, કારક, કળ અને આત્માના બેદની બુદ્ધિ જેમા નાશ પામી હોય એવો યજ્ઞ નથી જોયો. અહીં તો સર્વત્ર બ્રહ્મબુદ્ધિ યર્ષ જવાથી અર્પણ વગેરે કારક, ક્રિયા અને કળ મળી જેની બુદ્ધિ નાશ પામી ગઈ છે તે (તુ) કર્મ છે, તેથી એ અકર્મ જ છે આ સિદ્ધાંત કર્મણ્યકર્મ યં વચ્ચેત્ (૪-૧૮) 'કર્મણ્યભિવૃદ્ધિભોક્ષિ નૈવ ક્ષિત્કોતિ સ' (૪-૨૦) 'ગુણ ગુણેષુ વર્તન્તે' (૨-૨૮)મા બતાવ્યો છે અને વળી નૈવ ક્ષિત્કોતિસ (૫-૮) વગેરેમા બતાવવામા આવશે એવું દેખાડતા શ્રીભગવાન તે તે મ્યાનમા (પ્રકરણ દ્વારા) ક્રિયા, કારક અને કળ વિષેની બેદબુદ્ધિનો નિષેધ કરે છે. આપણે જોયુ પણ છે કે સપ્તમ અગ્નિહોત્ર વગેરેમા કામના ન રહ્યાથી તે સપ્તમ અગ્નિહોત્ર વગેરેનો નાશ થાય છે. એમ પણ જોયુ છે કે જાણી જોઈને બુદ્ધિપૂર્વક કરેલા કર્મ અને અજાણતા કરેલા કર્મ જુગીજુગી ક્રિયાનો આરંભ કરે છે એટલે કે એનાં કળ જુદાજુદા હોય છે. તે પ્રમાણે અહીં પણ બુદ્ધિ સર્વત્ર બ્રહ્મવાણી બુદ્ધિ બની જવાથી જેની ક્રિયા, કારક અને કળ વિષેની બેદબુદ્ધિ નષ્ટ પામી ગઈ છે, તે જ્ઞાની પુરુષની કેવળ બાહ્ય એટાથી થનારા ક્રમ પણ અકર્મ બની જાય છે. એથી જ કહ્યું છે 'એતુ સમમ્ કળ (સહિત) કર્મ સંપૂર્ણપણે નાશ પામી જાય છે.'

શાંકાવાદી :- અહીં આ વિષય પર કેન્દ્રીક ટીકાઓ કરે છે કે જો બ્રહ્મ છે તે જ અર્પણ વગેરે પામ પ્રકારના કારકોરૂપે રહેવું છે અને તે (બ્રહ્મ) જ કર્મ કરે છે. (જો કર્તા, કર્મ, કરણ મગ્દાન અને અધિ-રણ એ પાંચરૂપે બ્રહ્મ જ મિથ્ય યર્ષને કર્મ કરે છે એવી એમની આ વાત સ્વીકારીએ તો) આ ઉપર કહેના યજ્ઞમા અર્પણાદિ બુદ્ધિનો નાશ નથી થયો, પરંતુ (જિનદી) અર્પણાદિ બુદ્ધિને આધીન યર્ષ બ્રહ્મબુદ્ધિ રહે છે, જેમ મૂર્તિ વગેરેમા વિષ્ણુ આદિ બુદ્ધિ તથા નામ વગેરેમા બ્રહ્મબુદ્ધિ રાખવામા આવે છે તેમ ઉત્તરસિદ્ધાંત : એ વાત સત્ય હકીકત તરીકે માની શકાત, જે આ પ્રશ્ન જ્ઞાનયજ્ઞની સ્તુતિ અર્થે (માટે) નહોત તો, પરંતુ અહીં તો 'જ્ઞાનયજ્ઞ' એ શબ્દથી, રામ્ય (ઉત્તમ) દર્શનવાળા જ્ઞાનનો બોધ મ્હી બતાવ્યો છે અને યજ્ઞનામવાળો અનેક ક્રિયાનો ઉદ્દેશ્ય મ્હી જાણે એવા દ્રવ્યવાયજ્ઞાજ્ઞાનયજ્ઞ (૪-૩૨) દ્રવ્યમય વગેરે કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ ઉત્તમ મ્હી બતાવ્યો છે અને જ્ઞાનની સ્તુતિ (ભગવાન) કરે છે, અને અહીં 'બ્રહ્મપણ' વગેરે સમર્થ જોરદાર પ્રબલ વચન તો જ્ઞાનતુ યજ્ઞ હોવાપણું સાબિત કરવા માટે મ્હેનું છે [નહિ તો તો બધી જ ચીજો, સર્વ વસ્તુઓ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી ફક્ત અર્પણ વગેરે (કર્તા, કર્મ, કરણ, મગ્દાન, અધિ-રણ) નું જ ખાસ બ્રહ્મત્વ કહેવાના કાર્ષ અથ નથી] જે એમ કહે છે કે અહીં મૂર્તિમા વિષ્ણુ વગેરેમા તથા નામ વગેરેમા જેમ બ્રહ્મદર્શિ રાખવામા

આવે છે તેમ અર્પણાદિ સામગ્રીમાં પણ પ્રભદ્રદિ સ્થાપન કરવામાં આવી છે. તેમને જવાબ એ છે કે અર્પણ વગેરે જ્ઞાનના વિષય છે, સ્વયં વગેરે તો યજ્ઞની સામગ્રી છે; તેનું જ્ઞાન તે તે વિષયનું જ્ઞાન છે. તે કાંઈ અત્રે દેવોમાં આવે છે તે પ્રભ નથી. વળી એ રીતે ફક્ત અર્પણાદિમાં પ્રભદ્રદિ કરવાથી જ્ઞાનથી કાંઈ મોક્ષરૂપ ફળ નથી મળી શકતું અને અહીં તો (૨૫૪) દેવોમાં આવ્યું છે : **ब्रह्म तेन गन्तव्यम् । ते वः इण्डो अह्नो अह्नो** મેળવવાનું છે. પ્રભનાં સમ્પદ (યથાર્થ) દર્શન વિના ખીજ કાંઈ રીતે અર્પણાદિમાં કેવળ પ્રભદ્રદિ કરવાથી મોક્ષરૂપી ફળ મળે છે એમ કહેવું એ તો સર્વ પ્રકારે વિરદ્-મોક્ષનું છે. ઉપરાંત આપુ વિષયનો પણ આ સાથે વિરોધ આવે છે; કારણકે 'कर्मण्येष्टम् यः पश्येत्' એમ કહી, એ પ્રકારે, અહીં આરંભમાં આ સમ્પદ્દાનનું પ્રકરણ છે એમ કહી, હેવટે એ વિષયમાં જ ઉપસંહાર પણ થયો છે, એટલે સમ્પદ્દાન, પ્રભદર્શન પ્રભાતુજવમા પ્રકરણનો અંત આવ્યો છે. તેથી ઉપસંહાર એ રીતે છે, એમ કહેવાનું કારણ 'येयान्द्रव्यमयायज्ञाज्ઞાનદग्ધઃ' જ્ઞાનલબ્ધિ પરા શાંતિઃ દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠતર છે, 'જ્ઞાન પામી મહાન શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે' વગેરે વાક્યોથી સાચા જ્ઞાનની સ્તુતિ કરતાં કરતાં જ આ અધ્યાયની સમાપ્તિ થઈ છે. માટે એ પ્રકરણ, આપુ વિષય, ન હોવા છતાં એકદમ અર્પણ વગેરેમાં પ્રતિભામાં વિષ્ણુદિ કરાવવાની પેઠે પ્રભદ્રદિ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે. માટે જે પ્રમાણે પ્રથમ વિવેચન કયું છે તે જ પ્રમાણે આ શ્લોકનો અર્થ છે.

ઉપર કહેલા શ્લોકમાં યથાર્થ જ્ઞાનનું યજ્ઞસ્વરૂપ બતાવી હવે અહીં તે યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રશંસા કરવાના હેતુથી 'દૈવમેવ' વગેરે શ્લોકોથી ખીજ યજ્ઞોત્તું પણ વર્ણન કરવામાં આવે છે. (યજ્ઞોત્તું પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.)

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माप्तावपरे यज्ञं यज्ञेनैवોपसृहति ॥ ૨૫ ॥

ખીજ યોગીઓ દૈવ (દેવોના) યજ્ઞને જ સર્વ પ્રકારે પૂજે છે (અને) ખીજ (તત્ત્વચેત્તાઓ) બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં (જ્ઞાનરૂપ) યજ્ઞ વડે ચત્તરૂપ (આત્મા)ને ઊંચે છે. ૨૫

ભાષ્યાર્થ : જે યજ્ઞ વડે દેવોનું પૂજન કરવામાં આવે છે તે દૈવયજ્ઞ છે. તે જ યજ્ઞ ખીજ યોગીઓ એટલે કર્મ કરવાવળા કરે છે એવો અર્થ છે. (ખીજ 'બ્રહ્માગ્નિ' માં હોમે છે, ત્યાં પ્રભ છે તે કેવું છે તે કહે છે.) 'સલ્લ જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ' (તૈ. ય. ૨. ૧) વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ (ચ. બ. ૩-૧-૨૮) યત્ સાક્ષાદપરોક્ષાદ્ બ્રહ્મ ય આત્મા સર્વાન્તરઃ (ચ. ય ૩-૪-૧) 'પ્રભ સત્ય-જ્ઞાન અનંત સ્વરૂપ છે; 'વિજ્ઞાન અને જ્ઞાનદ પ્રભ છે; 'જે સાક્ષાત્ અપરોક્ષ

૧ ખીજ યોગીઓનો અર્થ અહીં કર્મી છે, જે યોગીની ચિત્તશુદ્ધિ થવાના હેતુથી આ કર્મ કરે છે. ૨ ઉદ્ધ, અગ્નિ આદિ દેવોને ઉપાસવાના યજ્ઞ.

(પ્રત્યક્ષ) બ્રહ્મ છે તે સર્વમાં રહેલો. આત્મા છે તે બ્રહ્મ છે.' વગેરે વચનોથી જોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે બૂખ-તરસ વગેરે સર્વ સંસારધર્મથી રહિત છે અને જોની સર્વ ઉપાધિઓનો 'નેતિ નેતિ' એ વાક્ય વડે નિરાસ (નિષેધ) કરવામાં આવ્યો છે. એ વાક્ય વડે જોને સર્વ વિશેષણો(ઉપાધિઓ)થી પર બતાવવામાં આવ્યું છે, તેને બ્રહ્મ શબ્દથી ઓળખવામાં (કહેવામાં) આવે છે. હોમ-હવન કરવાનું સ્થાન દેખાડવાના ઉદ્દેશથી, એ બ્રહ્મ જ અગ્નિ છે એમ કહી જોને બ્રહ્મરૂપ અગ્નિ તરીકે વર્ણવ્યો છે. બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં દેટલા જે બ્રહ્મવેતા (જ્ઞાની) યજ્ઞ વડે યજ્ઞને હોમે છે. યજ્ઞ એટલે યજ્ઞ શબ્દથી કહેવાયેલો (ઓળખવામાં આવેલો) આત્મા. આત્માના નામોની ગણનામાં યજ્ઞ શબ્દ આત્મા માટે (વાસ્તવ્યાર્થ) વાપર્યો છે. આ આત્મારૂપી યજ્ઞમાં તે આત્મારૂપ યજ્ઞને હોમે છે; અથવા તો યજ્ઞરૂપ આત્માને હોમે છે. વસ્તવિક (પરમાર્થ) દૃષ્ટિએ જો કે તે આત્મારૂપ યજ્ઞ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે; તોપણ તે બુદ્ધિ વગેરે સર્વ ઉપાધિથી જોડાયેલો છે; એટલે કે બુદ્ધિ વગેરે ઉપાધિઓના ધર્મને જો પોતાનામાં અધ્યાસથી માની રહ્યો છે. આ સર્વોપાધિવાળા આત્મારૂપ યજ્ઞને યજ્ઞ વડે જ એટલે પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા આત્મા વડે જ બ્રહ્મવેદોન્તરવેતાએ હોમે છે. (હવન કરે છે) અહીં ઉપાધિવાળા આત્માનું, ઉપાધિરહિત પરબ્રહ્મરૂપ સ્વરૂપ વડે જો જોવું, ઉપાધિવાળા આત્માનો ઉપાધિરહિત પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ વડે સાક્ષાત્કાર કરવો, એનું જ નામ જોનો એમાં હોમ (હવન) કરવો. બ્રહ્મ અને આત્મા એક હોવાનો અનુભવ કરનારા સંન્યાસીઓ, બ્રહ્મ આત્માના એકત્વ-ભવમાં રિધર થયેલા સંન્યાસીઓ આવો હોમ કરી કરે છે એ બાવાર્થ છે.

શ્રેયાન્દ્રવ્યનયાયજ્ઞાડ્ઞાનયજ્ઞઃ વંતઃ । વગેરે શ્લોકોથી સમ્યગ્દર્શનરૂપ જ્ઞાનધર્મની સ્તુતિ કરવાના હેતુથી 'બ્રહ્માર્પણ' વગેરે શ્લોકો વડે તે જ્ઞાનયોગ કહ્યો છે અને તેને દૈવધર્મ વગેરે યજ્ઞોમાં જોડવામાં આવ્યો છે. (યજ્ઞોની સાથેસાથે કહેવામાં આવ્યો છે.)

શ્રોત્રાદીનીન્દ્રિયાણ્યન્યે^૧ સંયમામિષુ સુહૃતિ ।

શબ્દાદીમિપયાનન્ય ઇન્દ્રિયામિષુ સુહૃતિ ॥ ૨૬ ॥

ખીબ દેટલાક (યોગીઓ) કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોને સંયમરૂપી અગ્નિમાં હોમે છે. (ન્યારે) ખીબ (વળી) શબ્દ વગેરે વિષયોને ઇન્દ્રિયરૂપ અગ્નિમાં હોમે છે. ૨૬

ભાષ્યાર્થ : અન્ય યોગીજનો સંયમરૂપ અગ્નિઓમાં કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોને હોમે છે. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયો સંયમ ભિન્નભિન્ન છે, તેથી અહીં 'સંયમાગ્નિઓ' (કહી) બહુ વચન વાપર્યું છે. સંયમ એ જ અગ્નિઓ છે તેમાં હોમે છે,

૧. 'અન્ય' ખીબ યોગીઓ નેહિક બ્રહ્મચરી વગેરે મુનિપુરુષ; પરંતુ તેઓ અગ્નિવિદ નહીં. એ પ્રત્યાહાર પરાવર્ત યોગીઓ યોગીની ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી ખેંચી લઈ (રુધિરી લઈ) સંયમ કરે છે એટલે આશના, પ્લાન અને સમાધિરૂપ અગ્નિમાં હોમે છે.

ઇદ્રિયોના મંયમ કરે છે એવો અર્થ છે. બીજા યોગી (સાધક) લોકો ઇદ્રિયરૂપ અગ્નિઓમા શબ્દ વગેરે વિષયોને હોમે છે. ઇદ્રિયો જ અગ્નિઓ છે. તે ઇદ્રિયરૂપ અગ્નિઓમા તે હોમે છે કાન વગેરે ઇદ્રિયો વડે શાઅસંમત (શાસે મના ન કર્યા હોય, પણ કરમાવેલા હોય તેવા) વિષયોને મદલુ કરવાને જ તેઓ હોમ માને છે.

અને વળી, (બીજા યોગી કહેવામા આવે છે.)

સર્વાણીન્દ્રિય⁺કર્માણિ⁺ પ્રાણકર્માણિ⁺ ચાપરે ।

આત્મસંયમયોગાગ્રૌ જુહતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥ ૨૭ ॥

બીજા (સાધકો) સર્વ ઇદ્રિયોના કર્મોને તથા પ્રાણના કર્મોને જ્ઞાન વડે પ્રજ્વલિત કરેલા આત્મસંયમરૂપ યોગાગ્નિમાં હોમે છે ૨૭

ભાષ્યાર્થ : બીજા સાધકો ઇદ્રિયોના સર્વ કર્મોને અને પ્રાણના કર્મોને સંકોચવુ, બંધ કરવુ, પ્રસારવુ, ઉપાડવુ-વગેરે કર્મોને, જ્ઞાનરૂપ રોહ વડે (નેહ એટલે ઘી તથા તેન જેવા ચીકણા સળગુનામા મદલુપ થઈ પડે એવા પદાર્થો વડે) તથા નેહનો સામાન્ય અર્થ પ્રીતિ છે, તે પ્રીતિ વડે, વિવેક-વિજ્ઞાન વડે પ્રદીપ્ત કરેલા (સળગાવેલા, પ્રજ્વલિત કરેલા) આત્મસંયમરૂપ યોગના અગ્નિમા હોમે છે આત્મામા મંયમ કરેલા, તે આત્મમંયમ છે. અહીં યોગાગ્નિ એ આત્મસંયમ જ છે તાત્પર્ય આ છે, ઘી વગેરે ચીકણી વસ્તુથી સળગતી અગ્નિની પેઠે વિવેક-વિજ્ઞાનથી ઉજ્જ્વળ ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા, પ્રકાશિત બનેતા, એ ધારણા, ધ્યાન, સમાધિરૂપ આત્મસંયમનામે યોગાગ્નિમા, તે પ્રાણ અને ઇદ્રિયોના કર્મોને લીન કરી નામે છે (નાશ પમાડે છે).

+ સ્પૃહરૂપ હસ્ય અને સસ્કારરૂપ અહસ્ય કર્મો જુઓ નીચે (જ)

x ઇદ્રિયોના કર્મ એટલે (૧) પાચ જ્ઞાને દ્રિયના અને (૨) પાચ કર્મો દ્રિયના તથા (૩) મન અને (૪) બુદ્ધિના કર્મો

૧ પાચ જ્ઞાને દ્રિયો શ્રોત્ર (ગાન) ત્વક્ (ચામડી), ચક્ષુષ્ (આંખ) રસના (જીભ) અને પ્રાણ (નાક) છે તેમના કર્મો આ છે અપચ્, સ્પર્શ મદલુ, સ્પર્શનાન, રસ મદલુ અને ગંધમદલુ (સામગ્રી આકર્ષુ, જેવું ચાખુ અને સૂંધુ)

૨ પાચ કર્મો દ્રિયો વાક, પાણિ (હાથ) પગ પાચ (ગ્રહ) ઉપમ્થ (જનને દ્રિય), તેમના કર્મો પ્રાણુ, લેવુ, ચમન અભોક્ષર્મ અને જ્ઞાનદ

૩ મન આતર ઇદ્રિય છે, તેવું કર્મ સ્વપ્નવિકલ્પજનુ છે.

૪ બુદ્ધિ આતર ઇદ્રિય છે તેવું કર્મ નિશ્ચય કરવાનુ છે

- પ્રાણ પાચ પ્રકારના છે પ્રાણ, અપન, વ્યાન હૃદાન અને સમાન, તેના કર્મો અનુક્રમે અદ્વિગ મન, અધોગમન આક્રમ્ન, પ્રસારલુ વગેરે અને ખાધેલા-પીધેલા પદાર્થોને સમાન ભાગે વહેંચવુ તે ૦ વંચમન

(જ) આ રીતે પાચ જ્ઞાને દ્રિયો, પાચ કર્મો દ્રિયો, પાચ પ્રાણ, મન તથા બુદ્ધિ ગણીને કુલ (૧૭) સત્તર પદાર્થોનુ લિંગરતીર કહ્યું તે સૂક્ષ્મભૂત સમદિરૂપ હિરણ્યગર્ભ છે, એમ જણાવવાને અહીં 'સર્વાણિ' શબ્દ વાપર્યો છે

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાગ્નિરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાથ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥ ૨૮ ॥

(વળી) બીજાઓ દ્રવ્ય વડે યજ્ઞ કરનારા, તપરૂપ યજ્ઞ કરનારા અને યોગરૂપ યજ્ઞ કરનારા છે તથા વેદાભ્યાસરૂપ યજ્ઞ કરનારા, જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞ કરનારા અને અતિતીક્ષ્ણ દૃઢ તપ કરવારૂપ-યજ્ઞ કરનારા પુરુષો પણ (કેટલાક) છે. ૨૮

ભાષ્યાર્થઃ યજ્ઞબુદ્ધિથી જેઓ ત્રીયોમાં (જેને પૂજ્ય ગણવામાં આવે તેવા સત્પાત્રમાં) દ્રવ્ય અર્પણ કરે છે-અર્ચે છે, તે દ્રવ્યયજ્ઞ (કરનારા છે)^૧ તપ એ જ જેનો યજ્ઞ છે.^૨ જે તપસ્વી છે, તે તપોયજ્ઞા (એટલે તપરૂપ યજ્ઞ કરવાવાળા છે.) પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર વગેરે લક્ષણવાળો યોગ, એ જ જેમનો યજ્ઞ છે, તે યોગયજ્ઞા છે. તથા બીજા સ્વાધ્યાય યજ્ઞ અને જ્ઞાનયજ્ઞ કરવાવાળા છે. સ્વાધ્યાય એટલે જેમનો ઋગ્વેદ વગેરેનો વિધિ પ્રમાણે અભ્યાસ હોય છે, તે; એ અભ્યાસ જેમનો યજ્ઞ છે, તે સ્વાધ્યાયયજ્ઞ-સ્વાધ્યાયરૂપી યજ્ઞ કરનારાઓ છે; અને જ્ઞાનોના અર્થ જણવારૂપ જ્ઞાન જેમનો યજ્ઞ છે, તે જ્ઞાનયજ્ઞ કરનારા છે. વળી બીજા કેટલાક યજ્ઞ કરવાના સ્વભાવવાળા મૌનિન (તીક્ષ્ણ, દૃઢ) તપ કરનારા છે. જેમનાં તપ-નિયમ સારી રીતે તીક્ષ્ણ બનાવવામાં આવે છે-એટલે બહુ જ સદ્ગતિથી શુદ્ધ કરવામાં આવે છે, તે સંશિતવ્રત, કહેવાય છે.

અને વળી,

અપાને જુહતિ ગ્રાણં ગ્રાણેષ્પાનં તથાપરે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૯ ॥

બીજાઓ અપાનમાં પ્રાણને હોમે છે; તથા પ્રાણમાં અપાનને (પણ કેટલાક) બીજા હોમે છે. (બીજા વળી) સદા પ્રાણાયામ કરનારાઓ પ્રાણની અને અપાનની ગતિ રોકીને, (રોકીને) પ્રાણાયામ કરે છે. ૨૯

ભાષ્યાર્થઃ (કોઈ કોઈ તો) અપાન વાયુમાં પ્રાણવાયુને હોમે છે એટલે કે પૂરક નામનો પ્રાણાયામ કરી કરે છે; તેમ જ બીજા કોઈ કોઈ તો વળી પ્રાણવાયુમાં અપાનવાયુને હોમે છે, એટલે કે રેચક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે. મુખ અને નાક દ્વારા વાયુનું બહાર નીકળવું, તે પ્રાણની ગતિ છે; અને તેનાથી

૧ પૂર્વ અને દગ્ધ નામનું રચાતું કર્મ કરનારા તે દ્રવ્યયજ્ઞ (કરનારા) છે. વાન, દેવા, તણાવ, દેવમંદિર બંધાવવા, અગ્નિરૂપ બંધાવવા અને આરાધનવાનો જેવાં કે ધર્મસાધના, બ્રમ્હાના બંધાવવા તે “પૂર્વ” કર્મ કહેવાય છે. સરભાગ્યની રજા કરવી, ભૂત પ્રાણીઓની અદ્વિસા, વેદોની બહાર ફાળ આપવું એ દગ્ધ કર્મ છે.

૨ દૃઢ, અદ્વાયશુદ્ધિ તથા તે તપોયજ્ઞ પ્રાનપત્યાદિ તથા ઉપવાસાદિરૂપ તપ તે પણ તપોયજ્ઞ.

૩ યજ્ઞનાં આઠ અંગ છે, યમ, નિયમ, આસન, પ્રજ્ઞાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ છે. એનું અનુશન તે યજ્ઞયજ્ઞ છે.

હિસ્ટ્રી ગતિ-એટલે કે વાયુનું અધોગમન (નીચે જવું) તે અપાનની ગતિ (કહેવાય) છે. એ પ્રાણ તથા અપાનની ગતિઓ રોકાને કેટલાક પ્રાણાયામ પરાયણ રહે છે-નિત્ય પ્રાણાયામ કર્યા કરે છે. (એવા) પ્રાણાયામમાં તત્પર રહેતા સાધકો કુંભક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે, એવા અર્થ છે.

અને વળી,

અપરે નિયતાદારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહતિ ।

સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞસ્થપિતકલ્મષાઃ ॥ ૩૦ ॥

બીજા નિયમિત આદાર લેનારાઓ, પ્રાણોને પ્રાણોમાં હોમે છે. એ સર્વે પણ યજ્ઞને બાળુનાશ અને યજ્ઞ વડે જેમનાં પાપો નાશ પામ્યાં છે, એવા છે. ૩૦

ભાષ્યાર્થઃ બીજા કેટલાએ નિયમિત આદાર (ખોરાક) લેનારા છે-એટલે જેમણે પોતાના ખોરાકને અમુક જ પ્રમાણનો નક્કી કરી નાખ્યો છે એવા-નિયમિત-પ્રમાણસર ભોજન કરવાવાળાઓ, પ્રાણોને-એટલે વાયુના બુદ્ધા-બુદ્ધા પ્રકારેને પ્રાણોમાં હોમ્યા કરે છે. બાવાર્થ આ છે કે જે જે વાયુઓને તેઓ છૂટી લે છે, તે તે વાયુઓમાં બીજા વાયુઓને હોમી દે છે; એટલે વાયુના સર્વ પ્રકારો (ભેદો), એ વાયુમાં ભળી ગયા જેવા યજ્ઞ ભાય છે. આ સર્વે યજ્ઞને બાળુનાશ છે અને યજ્ઞ દ્વારા પાપરહિત યજ્ઞ ગયા છે. આ-ઉપર કહેલા યજ્ઞોથી જેમના પાપ નાશ પામી ગયાં છે, તે ‘યજ્ઞસ્થપિતકલ્મષા’ યજ્ઞ વડે પાપરહિત બનેલા’ કહેવાય છે.

એવી રીતે ઉપર કહેલા યજ્ઞો કરીને—

યજ્ઞશિષ્ઠામૃતમુજો યાન્તિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

નાર્યં લોકોઽસ્ત્યપજ્ઞસ્ય કૃતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ॥ ૩૧ ॥

હે કુરુવંશીઓમાં એક-અલ્પનું! યજ્ઞ કરતાં બાકી રહેલા (સમયમાં યજ્ઞનું) અમૃતરૂપ અમૃત ભોજન કરનારા સનાતન બ્રહ્મ પામે છે. (પરંતુ) યજ્ઞ નહિ કરનારા માટે તો આ લોક (પણ) નથી, તો વળી બીજા (સ્વર્ગ) લોક તો ક્યાંથી જ હોય? ૩૧

ભાષ્યાર્થઃ યજ્ઞનું શિષ્ઠ-એટલે યજ્ઞો કર્યા પછી બાકી રહેલું...તે. તે અમૃત છે; માટે તે યજ્ઞશિષ્ઠામૃત કહેવાય છે; તેનું જે ભક્ષણ કરે છે, તે યજ્ઞશિષ્ઠામૃતશુદ્ધ છે. પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે યજ્ઞો કરીને (તે કરતાં) બચેલા સમયમાં વિધિ પ્રમાણે ગ્રાહ્ય થયેલું અમૃત નામનું અન્ન તે જ્યે છે, તેથી તે યજ્ઞશિષ્ઠામૃતનું ભોજન કરનાર છે. તે અમૃતનું ભોજન કરનાર જે સુમુક્ષુ હોય તો સનાતન, (કાયમ ટકનારા) બ્રહ્મને કાળે દરી પામે છે (ગ્રાહ્ય થાય છે, બ્રહ્મરૂપ થાય છે), કમમુક્તિ પામે છે, એમ ‘યાન્તિ’ જે ગતિબોધક ક્રિયા છે, તે ઉપરથી સમજાય છે. બાવાર્થ આ છે કે જે આ યજ્ઞ કરનાર સુમુક્ષુ હોય તો તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થાય

અને ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી જ્ઞાનનો અધિકારી બને; અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ તે સનાતન બ્રહ્મને ક્રમેક્રમે પામે છે.

હે કુરુઓમા શ્રેષ્ઠ અર્જુન! જે મનુષ્ય ઉપર કહેલા યજ્ઞો પૈકી એક પણ યજ્ઞ કરતો નથી એવા યજ્ઞરહિત પુરુષને તો જે સર્વ પ્રાણીઓને સાધારણ (રીતે મજે) છે, તે લોક પણ નથી મળતો; તો વિશેષ સાધનો વડે પ્રાપ્ત થનારા ખીન્ન (બિધ્વ, ઉત્તમ) લોક તો ક્યાંથી (પ્રાપ્ત થાય)? ન જ થાય.

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्विद्धि तान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ૩૨ ॥

એ રીતે ઘણા પ્રકારના યજ્ઞો વેદના મુખમાં વિસ્તાર પામેલા છે; તે સઘળાને કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા તું જાણ. એમ જાણીને તું (સંસારથી) મોક્ષ પામીશ. ૩૨

ભાષ્યાર્થ : એ રીતે ઉપર કહેલા અનેક પ્રકારના યજ્ઞો, વેદના મુખમાં (વેદ દ્વારા) વિસ્તાર પામેલા છે; વેદ દ્વારા સર્વ યજ્ઞો જાણવામાં આવે છે, એમ કહેવાના આશયથી 'યજ્ઞો બ્રહ્મ(વેદ)ના દ્વારા વિસ્તાર પામેલા છે' એમ કહ્યું છે. જેમ 'અમો વાણીમાં પ્રાણને હોમીએ છીએ' છતાંદિ વેદશ્રુતિમાં છે, તેમ (ખીન્ન યજ્ઞોનું પણ વિધાન વેદમાં છે.) એ સર્વ યજ્ઞોને તું કર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા- 'કર્મજ' જાણ. કર્મજ એટલે કાર્યિક, વાચિક અને માનાસિક કર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા (આત્મામાંથી ઉત્પન્ન ન થયેલા) એવા તું જાણ; કેમકે આત્મા તો વ્યાપાર(ક્રિયા)રહિત છે. આવી રીતે જાણીને તું અશુભ- (સંસારયક)થી છુટી જઈશ; અર્થાત્ આ (સર્વ યજ્ઞો) મારો વ્યાપાર નથી; હું તો નિર્વ્યાપાર (ક્રિયારહિત ઉદાત્ત) છું; એવું જાણીને-એટલે આર્વા સમ્યક્ જ્ઞાનદર્શનથી તું સંસારબંધનથી છુટી જઈશ, એવો અર્થ છે.

'બ્રહ્માર્પણ' વગેરે શ્લોકથી સમ્યક્ દર્શન(વચાર્થ જ્ઞાન)નું યજ્ઞરૂપે હોવાપણું સાબિત થયું; પછી અનેક યજ્ઞો જનાવ્યા-વર્ણવ્યા. એ સર્વ યજ્ઞોથી મનુષ્યે ધારેલા (ધર્યજેલા) હેતુ પાર પડે છે. તે સર્વે યજ્ઞો વડે જ્ઞાનયજ્ઞની (જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે, એમ કહેવાના હેતુથી) સ્તુતિ કરવામાં આવે છે; તે કેવી રીતે ?

श्रेयान् द्रव्यमवाद्यत्राज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ૩૩ ॥

હે પરંતપ-અર્જુન ! દ્રવ્યમય યજ્ઞથી જ્ઞાનયજ્ઞ વધારે ચડિયાતો છે; કેમકે હે પાર્થ ! સર્વ (મમસ્ત) કર્મ જ્ઞાનમાં પરિસમાપ્તિ પામે છે. ૩૩

ભાષ્યાર્થ : દ્રવ્યમય યજ્ઞ એટલે દ્રવ્યરૂપ સાધન વડે સિદ્ધ થના યજ્ઞ કરનાં જ્ઞાનયજ્ઞ વધારે ચડિયાતો (ઉચ્ચતર) છે; કારણકે તે દ્રવ્યમય યજ્ઞરૂપ(જન્મ વગેરેનો) ઉત્પન્ન કરવાવાળો છે અને જ્ઞાનયજ્ઞ (જન્મ વગેરે) રૂપ નહિ આપવાવાળો છે, માટે તે

જ્ઞાનપત્ર વધુ શ્રેષ્ઠ છે. હે પાર્થ ! આનું કારણ આ છે, કે સર્વ કર્મો, મોક્ષને સાધનરૂપ જ્ઞાનમાં-જે છલોછલ પરિપૂર્ણ બરેલા જળાશય જેવું છે, તેમાં સમાપ્ત થઈ જાય છે. મતતમ્મ આ છે કે સર્વ કર્મનો જ્ઞાનમાં અંત એટલે સમાવેશ થઈ જાય છે. જેમ દૂતા (શુભાર)માં (આ રમતમાં કૃતયુગ, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિયુગ એ નામના ચાર પાસા હોય છે એમાંથી) કૃત(સત્ય)યુગનો (નામનો) પાસો છતી સેવામાં આવે એટલે એની નીચેના પાકીના પાસા આપોઆપ જ છતી સેવાય છે, છતી જાય છે, તેમ જ જોને-એ રેકવ જાણે છે તે-બ્રહ્મને જે કોઈ પણ જાણી લે તે પુરુષને પ્રભુ જે જે સૂત કહે છે, તે સર્વનાં ક્ષણ આપોઆપ મળી જાય છે' એમ આ (છા. ૪-૧-૪) શ્રુતિથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

એવી રીતનું એક તરીકે બતાવેલું જ્ઞાન કોણ મેળવી શકે? અથવા કેવી રીતે મેળવી શકાય? તેના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે :

તદ્વિદિ પ્રણિપાતેન પરિશ્રમેન સેવયા ।

ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્તદર્શિનઃ ॥ ૩૪ ॥

ખૂબ નમન વડે, સર્વ પ્રકારના (સર્વ દષ્ટિગિંદ્રથી જે શંકા થાય તે સંશંધી) પ્રશ્ન વડે અને સેવા વડે તે (જ્ઞાન) તું જાણ. તત્ત્વ જાણનારા જ્ઞાની પુરુષો તને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. ૩૪

ભાષ્યાર્થ : જે વિધિ વડે તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે તું જાણ, સમજ લે. આત્માની પાસે જઈને ખૂબ નીચા નીચી (નમન કરીને, સાદાગ નમન કરીને) 'બધ કેવી રીતે, મોક્ષ કેવી રીતે, અવિદ્યા તે શું અને વિદ્યા તે શું?' એ પ્રકારના અનેકાનેક રીતના વારંવાર પ્રશ્નો વડે તથા સેવા વડે એટલે કે શ્રુતી મેવા વડે તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે સેવા આદિથી પ્રસન્ન થયેલા આચાર્યો, તને તે જ્ઞાન (જેનું વર્ણન અગાઉ કરવામાં આવ્યું છે, તે) કહેશે. જ્ઞાનવાન(મા) પણ કોઈક જ યથાર્થ તત્ત્વ જાણવાવાળા હોય છે; પરંતુ કોઈ બધા જ તત્ત્વ જાણનારા નથી હોતા; તેથી જ્ઞાની કહ્યા પછી 'તત્ત્વ-શી' શબ્દ કહી શ્રીભગવાને આ બાબત વધારે સ્પષ્ટ કરી છે. જે જ્ઞાની સમ્યક્દર્શી (યથાર્થ તત્ત્વ જાણવાવાળા) છે, તેઓએ ઉપદેશો જ્ઞાન જ એવું કાર્ય કરવા શક્તિમાન છે-સ સારવધન તોડવા સમર્થ બને છે, પણ બીજાની આરક્ત મોઢું જ્ઞાન એવું કાર્ય નથી કરી શક્યું, એવો શ્રીભગવાનનો મત છે.

એમ બને છે, એના સમર્થનમાં કહે છે :

યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવ યાસ્યસિ પાણ્ડવ ।

યેન ભૂતાન્યશોષેણ દ્રક્ષ્યસ્માત્મન્યથો મયિ ॥ ૩૫ ॥

હે યજ્ઞુન ! જે જાણીને તું ફરીથી આ પ્રમાણે મોહ પામીશ નહિ; અને જે(જાણ્યા)થી તું સમગ્ર પ્રાણીજાતને તારા આત્મામાં તથા મારામાં (રહેલાં) બેઠેશ. ૩૫

ભાષ્યાર્થ : હે પાંડવ ! જે જ્ઞાન તને તેમની (આચાર્યોની) મારફત ઉપદેશવામાં (આપવામાં) આવ્યું છે, તે જ્ઞાન મેળવીને હાથમાં જેમ તું મોહ પામ્યો છે, તેમ ફરી મોહ નહિ પામે, મોહવશ નહિ બને. વળી (વિશેષમાં) તે જ્ઞાન વડે તું સંપૂર્ણપણે (નિશેષપણે) બહાથી સ્તંભ (એક નજીવ દંડ) પર તનાં સર્વ પ્રાણીઓને તારા આત્મામાં એટલે કે 'સર્વ જૂતો મારામાં છે' એમ અને સર્વે પ્રાણીઓને હું વાસુદેવમાં એટલે કે 'પરમેશ્વરમાં સર્વ જૂતો છે,' એમ ભોધ્ય (અનુભવીશ); એટલે કે સર્વ ઉપનિષદોમાં સ્તંભ અને ઈશ્વરનું એકત્વ (એક્ય) પ્રસિદ્ધ છે, તે તું ભોધ્ય-અનુભવીશ.

વળી એ જ્ઞાનનું આદાત્મ્ય શું છે ? (તે સાંભળ :)

અપિ चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्रवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ૩૬ ॥

સર્વ પાપીઓથી પણ તું વિશેષ પાપ કરનારો હોય, તોપણ તું જ્ઞાનરૂપ નૌકા(હોડી)થી જ સર્વ પાપરૂપ સમુદ્ર તરી નીકળી ૩૬

ભાષ્યાર્થ : તું સર્વ પાપ કરવાવાળાઓના કરતાં પણ વધુ પાપ કરવાવાળો હોય-અતિ પાપી હોય; તોપણ જ્ઞાનરૂપી નૌકા મારફત-એટલે કે જ્ઞાનને જ નૌકા બનાવી તું સમસ્ત પાપરૂપ સમુદ્ર (સારી રીતે) તરી નીકળી. અહીં 'ધર્મ' પણ મુદ્દત્ત માટે પ્રાપ્ત છે, એમ કહેવામાં આવે છે.

જ્ઞાન પાપને! નાશ થી રીતે તે કરે છે, તે દૃષ્ટાંત સહિત કહેવામાં આવે છે :

यथैवांसि समिद्धोऽग्निर्मस्मसात्कुल्लेज्जुन ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્કુલ્લે તથા ॥ ૩૭ ॥

હે અર્જુન ! જેમ સારી રીતે પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ, લાકડાં-બગતણને બાળી ખાખ કરી નાખે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મોને બાળી ખાખ કરે છે. ૩૭

ભાષ્યાર્થ : હે અર્જુન ! જેમ ઉત્તમ રીતે પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ, દંધન-લાકડાંનિકે બગતણને બાળીને ખાખ કરી નાખે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મોને બાળી ખાખ કરી નાખે છે; એટલે કે તેને નિર્માન કરી નાખે છે-જલમૂળથી નાશ કરી નાખે છે. જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પ્રત્યક્ષ રીતે કર્મોને બાળી ખાખ નથી કરી રહતો; તેથી અહીં કહેવાનું તદ્દપર્વ આ છે, કે આ મધ્યમજ્ઞાન સર્વ કર્મોનું બીજરૂપિત પણ કરવામાં કારણભૂત બને છે; એટલે કે કર્મો પોતાનાં સારાંનરમાં ફળ ઉપજાવવામાં સક્રિય બને એવું (કાર્ય) જ્ઞાન કરે છે. જે કર્મથી સરીર ઉત્પન્ન થયું છે, તે કર્મ, ફળ આપવાને પ્રયત્ન થઈ ચૂક્યું છે; તેનો નાશ તો તેના ઉપભોગથી જ થશે. ઇરાવત (૧-૧૪-૨) યુદ્ધિ પણ આ જ

(અર્થ બોધે છે:) કહે છે: 'તે વિદ્વાન પુરુષને ત્યાં સુધી જ વિલંબ છે. ત્યાં સુધી પ્રારબ્ધ તેને છોડતાં નથી; પ્રારબ્ધની નિવૃત્તિ સાથે જ તે વિદેહ કૈવલ્ય પામે છે.' એવી જો કમ હજી સુધી તેનાં ફળ આપવામાં અટકે ત્યાં નથી, ત્યાં જો કમો જાનતી ઉત્પત્તિ પહેલાં કરેલાં છે, અને જો કમો જ્ઞાન ચતાંની સાથે સાથે કરેલાં છે, તેમ જ વળી જો કમો અનેક જન્મજન્મોત્તરમાં કરેલાં છે—તે સર્વ કમોને જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ જાળીને ખાખ કરી નાખે છે (ફક્ત પ્રારબ્ધ કમોને નથી જાળી સકતું.)

વસ્તુસ્થિતિ આવી છે, તેથી—

નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પચિત્રમિહ વિચિતે ।

તત્સ્યયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ ॥ ૩૮ ॥

ખરેખર ! આ જગતમાં જ્ઞાન જેવું પચિત્ર (ખીજું કાંઈ) નથી. તે જ્ઞાનને યોગસિદ્ધ (પુરુષ) પોતાની મેળે વખત જતાં પોતાના આત્મામાં પામે છે. ૩૮

ભાષ્યાર્થ : જ્ઞાન સમાન પવિત્ર કરવાનાળું—શુદ્ધ કરવાનાળું આ જગતમાં ખરેખર (ખીજું કાંઈ) નથી. કમયોગથી અને સમાધિયોગથી ધર્મો લાંબા કાળે (ધર્મો કાળ થાય પછી) તે યોગમાં પારંગત થયેલો—ભારી રીતે શુદ્ધ થઈ ગયેલા અંતઃકરણવાળો ધુધુ પોતે પોતાના આત્મામાં (તે જ્ઞાન) મેળવે છે; એટલે કે પોતાની મેળે જ એ રીતે આત્મસાક્ષાત્કાર કરી લે છે.

જો વડે નિશ્ચયથી—ખાતરીપૂર્વક જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે, તે ઉપાલેખે ઉપદેશ કરવામાં આવે છે—

શ્રદ્ધાવૈહૃમતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લ્ઘ્વના પરાં જ્ઞાન્તિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૩૯ ॥

શ્રદ્ધાળુ, (શુરુસેવા વગેરે ઉપાયોમાં) તત્પર અને ઇન્દ્રિય-નિશ્ચલવાળો પુરુષ જ્ઞાન પામે છે. જ્ઞાન પામ્યા પછી તરત જ ઉત્કૃષ્ટ શાંતિ—કૈવલ્ય—મોક્ષ પામે છે (મેળવે છે). ૩૯

ભાષ્યાર્થ : શ્રદ્ધાળુ મનુષ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે; શ્રદ્ધાળુપણમાં પણ કોઈ મંદગતિવાળો (ધીમે ચાલનારો) હોય છે; માટે કહે છે કે તે તત્પર હોય એટલે કે શ્રીગુરુની પાસે જવું તથા અવજ-મનન કરવું—આદિ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સાધન મેળવવા વગેરેમાં હૃદ્યોગવાળો હોય (હોવો નોઈએ); શ્રદ્ધાવાન અને તત્પર હોવા છતાં પણ અનિતેન્દ્રિય હોય તો? (તે માટે) કહે છે કે તે સંયતેન્દ્રિય (પણ) હોવો નોઈએ. જેની ઇન્દ્રિયો વિપયો(તરફ)થી પાછી વળેલી છે એટલે કે જેની ઇન્દ્રિયો વશ કરવામાં આવી હોય એવો (પણ) તે હોવો નોઈએ. જો એ પ્રકારનો શ્રદ્ધાળુ, તત્પર અને સંયતેન્દ્રિય પણ હોય છે, તે અવશ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રશ્નપાત (પ્રશ્નપ્રશ્ન) વગેરે ઉપાયો છે, તે તો બહારના ઉપાયો છે, એકાંતિક

નથી; અને તે કષ્ટથી પણ (દેખાવ ખાતર) કરી શકાય છે, તેથી તે (જ્ઞાનરૂપ ક્ષણ ઉત્પન્ન કરવામાં) અનિશ્ચિત પણ નીવડી શકે છે; પરંતુ અદ્વાણપણ વગેરે ઉપાયોમાં કષ્ટ નથી ચાલી શકતું, માટે એ એકાંતિક નિશ્ચયરૂપે (એક જ ક્ષણરૂપ) જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. ત્યારે હવે જ્ઞાનપ્રાપ્તિથી શું લાભ થાય? એમ પૂછો તો (તેનો જવાબ) શોધના ઉત્તરાર્ધમાં કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાન પામી મોક્ષ, નામની શાંતિ એટલે ઉપરતિ તત્કાળ જ પામે છે; સમ્યગ્દર્શન(વધાર્થ, જ્ઞાન)થી તરત જ મોક્ષ થઈ જાય છે. આ વાત સર્વ શાસ્ત્ર અને ન્યાયથી પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલી તેમ જ સુનિશ્ચિત એટલે મારી રીતે પુરવાર થઈ ચૂકેલી છે.

આ બાબતમાં શંકા ન કરવી; કારણકે શંકા કે સંશય તો પાપરૂપ છે; એ પાપરૂપ કેવી રીતે છે, તે કહેવામાં આવે છે:

અજથાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।

નાડ્યં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥ ૪૦ ॥

અજ્ઞાની તથા અશ્રદ્ધાળુ અને સંશયયુક્ત ચિત્તવાળો પુરુષ નાશ પામે છે. સંશયાત્માને (તો) આ લોક નથી, પરલોક નથી અને સુખ પણ નથી. ૪૦

ભાષ્યાર્થ : જે અજ્ઞ એટલે આત્મજ્ઞાનથી રહિત છે, શુભવાક્ય તથા શાસ્ત્રવાક્યમાં અવિશ્વાસુ છે અને સંશય રાખવાવાળો છે, તે નાશ પામે છે. અજ્ઞાની અને અશ્રદ્ધાળુનો પણ જો કે નાશ થાય છે; પરંતુ સંશયાત્માના જેવો નાશ નથી થતો. સંશયાત્મા તો એ સર્વમાં પાપી, સર્વથી વધુ પાપી છે. એ સર્વથી વધુ પાપી શા માટે (કહી) છે? સંશયાત્માને માટે તો આ સાધારણ લોક-સંસારી લોકનાં સુખ (દ્રવ્ય વડે પ્રાપ્ત થતાં સુખ) પણ નથી; (ઉપાસનાદિથી પ્રાપ્ત થતો) પરલોક પણ નથી અને સુખ પણ નથી; કારણકે તેમાં પણ એને તો સંશય જ ઉત્પન્ન થાય છે. શંકયુક્ત ચિત્તવાળાને એમ બંને છે, માટે સંશય ન રાખવો જોઈએ. કારણ શું?

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંચ્છિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવન્તં ન કર્માણિ નિવૃણ્ણન્તિ ધનંજય ॥ ૪૧ ॥

હે ધનંજય ! યોગ વડે જેણે કર્મોનો સંન્યાસ કર્યો છે, જ્ઞાન વડે જેના સંશયો છેદાઈ ગયા છે અને જે આત્મવાન (પ્રભાદરહિત) રહેવાવાળો છે, તેને કર્મો બાંધતાં નથી. ૪૧

ભાષ્યાર્થ : પરમાર્થ દર્શન કરવાના સ્વભાવવાળા યોગથી જે પરમાર્થ-દર્શી-જ્ઞાનીએ પાપપુણ્ય નામવાળાં સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે, તે 'યોગ-સંન્યસ્તકર્મો' કહેવાય છે. તે યોગ સંન્યસ્તકર્મો સાચી (શા માટે) છે? એના જવાબમાં શ્રીભગવાન કહે છે કે તે જ્ઞાનસંચ્છિન્નસંશય છે, તેથી-એટલે કે અદ્વા અને આત્મા-આત્મા અને પરમ-પરિવરના એકતારૂપ દર્શન વડે એના સર્વ

સંશયો દૂષાર્ધ ગયા છે. આ પ્રકારે જ્ઞાન વડે એના સર્વ સંશયો દૂષાર્ધ ગયા હોવાથી એ 'જ્ઞાનસમિશ્રિતપુરુષ યોગસંન્યસ્તકર્મો' છે. જે આવેા યોગસંન્યસ્તકર્મો છે, તેવા આત્મવાન એટલે આત્મગણવાળા-પ્રમાદવિનાના (ગુણો જ ગુણમાં પ્રવર્તે છે, પોતે તો કેવળ સાક્ષીરૂપ દષ્ટા છે એવી રીતની નિરંતર પ્રમાદ-વિનાની દષ્ટિ રાખનારા) પુરુષને હે ધનંજય ! તેને કેવળ ગુણોની ચેષ્ટારૂપે જ્ઞેયેલાં કર્મો બાધતાં નથી; એટલે કે એના તે કર્મો (ઇષ્ટ, અનિષ્ટ અને મિશ્રરૂપ એવાં) અનિષ્ટ વગેરે ફળોનો (એટલે તે તે ફળો ઉપગમવાતો) આરંભ કરી શકતાં નથી.

કર્મયોગનું અનુદાન કરવાથી, જેની અશુદ્ધિનો ક્ષય થઈ ગયો છે અને તેથી ઉપજતા જ્ઞાન એટલે આત્મજ્ઞાનથી જેના સંગયો નાશ પામી ગયા છે, એવો પુરુષ તો કર્મોથી બંધન પામતો નથી, કારણકે જ્ઞાનામિથી 'એનાં કર્મો બળાં ખાખ થઈ ગયાં છે, બ્યારે જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગના અનુદાનમાં સંશય રાખવાવાળા તો નાશ પામી જાય છે, માટે (કહેવામાં આવે છે.)-

તસ્માદજ્ઞાનસંમૃતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।

છિન્નૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

હે ભારત ! તેટલા માટે અજ્ઞાનથી ઉપજેલા તથા હૃદયમાં રહેલા આત્મા વિષેના આ સંશયને જ્ઞાનરૂપ તલવાર વડે કાપી (નિષ્કામ) કર્મયોગ આચર અને (સુદ્ધ માટે) જિલો થા. ૪૨

સાધ્યાર્થ : તેટલા માટે અજ્ઞાન એટલે અવિવેકથી ઉત્પન્ન થતો અને હૃદયમાં તથા બુદ્ધિમાં રહેલો સંશય તે અતિશય પાપી છે, અને શોકમોહાદિના નાશના કારણભૂત એટલે તે તે દોષોનો નાશ કરવાવાળું યથાર્થ જ્ઞાન (સમ્યક્જ્ઞાન છે) તે જ ખડ્ગ છે; તે સ્વરૂપજ્ઞાનરૂપ ખડ્ગ વડે તુ તેને (સંશયને) કાપી નાખી કર્મ-યોગમાં રિયત-સ્થિર થા. અહીં આત્મવિષયની સાથે સંબંધ ધરાવતા આત્મ-વિષયને ભગતા સંશયો દાખવાના છે; તેથી (આ અર્થ છે: 'આત્મનઃ' એ પદનો સંબંધ 'સંશય' એ પદ સાથે છે.) અહીં સંશય કાષ્ઠ બીજનો વિષય નથી અને તે કોઈ પ્રીતએ દાખવાતો છે એમ સિદ્ધ નથી થતું; પરંતુ પોતાનો જ તે વિષય છે-તે સંશય પોતાનો જ છે અને પોતે જ તે દાખવાતો છે, માટે એ સંશય (જે) પોતાના જ વિનાશનું કારણભૂત છે, તેને કાપીને સમ્યક્દર્શન યથાર્થ(સંપૂર્ણ જ્ઞાન)ના ઉપાયરૂપ જે કર્મનું આચરણ છે, તેનું જ તું આચરણ કર. (એટલે કે) હવે સુદ્ધ માટે ખડો થઈ જા !

ઇતિ શ્રીમત્પરમહંસ યોગિન્દ્રજ્ઞાન્યાર્ય ગોવિંદભગવાનના પૂજ્યપાદ શિષ્ય શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય ભગવાનકૃત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાસાધ્યને।

બ્રહ્મયજ્ઞપ્રશંસા નામનો ચોથો અધ્યાય સમાપ્ત

અધ્યાય ૫ મો ‘પ્રકૃતિગર્ભ’-‘સંન્યાસયોગ’ અથવા ‘કર્મસંન્યાસયોગ’

ભાષ્યાર્થ (૧) : હવે ચોથા અધ્યાયના ૧૮મા શ્લોક ‘કર્મમા અર્મ’ ને જુએ છે’ થી આરબી ૧૯, ૨૧, ૨૨, ૨૪, ૩૨, ૩૩, ૩૭ અને ૪૧ મુખીના શ્લોકો વડે શ્રીભગવાને સર્વ શ્રેયોના સંન્યાસનું વર્ણન કર્યું-સર્વ કર્મોના સંન્યાસ થલો, અને વળી ૪૨મા શ્લોકમા ‘હિત્તૈવ સત્યય યોગમાદિષ્ઠ-એ સશય કાપીને કર્મનાં, અનુદાનરૂપ યોગને નું આચર,’ એમ અર્જુનને કહ્યું (છે) આ કર્મનું અનુદાન અને કર્મનો સંન્યાસ એ બનેનો, ગિયતિ અને ગતિની પેડે પગપર વિરોધ હોવાને લીધે એકી વારે, એક જ સમયે એ બને કરવાને અશક્ય છે, વળી ભગવતિ, તે બનેના (અનુદાન) આચરણ માટે જુદોજુદો સમય બનાવો નથી, તેથી તે બેમાથી એકની જ કર્તવ્યતા મિદ્ધ થાય છે-બેમાથી એકનું જ આચરણ કરવાની ફરજ પ્રાપ્ત થાય છે હવે ત્યારે આમ છે ત્યારે તો એ બેમાથી-કર્માનુદાન અને કર્મસંન્યાસમાથી એક ને વધુ કલાણકાર, વધુ ચડિયાતું હોય તે જ, ફરવુ, ખીન્નુ ન આચરવું જોઈએ, એમ માનતો અર્જુન, તે મેમાના એક વધુ ચડિયાતા માધનને જાણવાની ઇચ્છાથી ‘સંન્યાસ’ કર્મણા કૃષ્ણ’ એ શ્લોક વડે (પાંચમા અધ્યાયનો) આરંભ કરી બોલ્યો

(૨) શંકા-પૂર્વપક્ષ : અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે (કર્મણ્યકર્મ ય વચ્ચે ૪-૧૯ વગેરે) પૂર્વે કહેલા વચનોથી તો જ્ઞાનયોગ મારફત આત્મજ્ઞાનીની નિખ પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાને કેવળ આત્મજ્ઞાની માટે જ સર્વ કર્મોના સંન્યાસ થલો છે, પરંતુ જેને આત્મજ્ઞાન નથી પ્રાપ્ત થયું, તેને માટે સર્વકર્મ સંન્યાસ કલો નથી, તેથી કર્મનું અનુદાન અને કર્મનો સંન્યાસ-એ બને જુદાજુદા પુરોષોથી આચરણ કરાવવા યોગ્ય હોવાથી, બેમાથી ગમે તે એક વધુ ચડિયાતું કયું છે, એવું જાણવાની ઇચ્છાથી પ્રશ્ન થવાનો સ્ખબ નથી તેનો ઉત્તર:-ખરી વાત છે, તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો આ પ્રશ્ન, ન જ થવો જોઈએ, પરંતુ પ્રશ્નકર્તા અર્જુનના પોતાના અભિપ્રાયથી એના મનની વાત લક્ષમા લઈએ તો તે પ્રશ્ન થઈ જ શકે છે કેવી રીતે? તો પૂર્વે કહેલા વચનોથી ભગવાને કર્મસંન્યાસને કર્તવ્યતા વડે કહેવાની ઇચ્છાથી વર્ણન કર્યું છે, એટલે કે સંન્યાસ કરનારાઓની અપેક્ષાથી આ પ્રમાણે કહ્યું છે, પરંતુ કર્મસંન્યાસના પ્રધાનપણાને લીધે અથવા તો અવિકારીને દૃષ્ટિમા રાખી મળુ જ નહીં, એટલે કે આત્મવેત્તા હોય તેણે જ કર્મસંન્યાસ કરવો, એમ ભગવાને કહેવા નથી ઇચ્છ્યું એ ગીને કર્માનુદાન અને કર્મસંન્યાસ બને અજ્ઞાનીઓથી પણ આચરી શકાય છે, એવું માનતો અર્જુન, એ બેમાથી વધુ ચડિયાતું એક સાધન જાણવાની ઇચ્છાથી પ્રશ્ન કરે એ અનુચિત નથી કારણકે પહેલા કલા પ્રમાણેનો એ બેનો પરસ્પર વિરોધ હોવાને લીધે, બેમાથી ગમે તે એકની (જ) કર્તવ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે (કરવાની ફરજ હોય છે) અને એમ હોવાથી ને વધુ ચડિયાતું

(શ્રેયસ્કર-કલ્યાણકારી) હોય, તે જ આચરણ કરવા યોગ્ય છે, બીજું નહિ.

(૩) અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે કહેના ભગવાનના વચનોના અર્થનું પણ નિરૂપણ કરવાથી, પ્રશ્ન કરનાર અર્જુનનો આ જ અભિપ્રાય (છે એમ) પ્રતીત થાય છે. કેવી રીતે? તો (ભગવાનનો) આવી રીતનો ઉત્તર છે, તેથી સમજાય છે. ભગવાન કહે છે સંન્યાસ અને કર્મયોગ બંને નિશ્ચેપસ (કલ્યાણકારક, મોક્ષકાર-) છે અને એમાંથી કર્મયોગ વિશેષ ચર્ચિત્વો છે. આમાં વિચાર કરવા જેવી-નિરૂપણ માગી લે એવી વાત છે-એ સિદ્ધ કરવા જેવી વાત છે.

(૪) શી વાત? શું આ વાતથી આત્માને જાણનારા કર્તાના સંન્યાસયોગ તથા કર્મયોગ(બંને)નું મોક્ષ-સાધનરૂપ પ્રયોજન કહી તે બે(યોગ)માંથી જ એમની, કોઈ પ્રકારની તેની વિશેષતા(ખાસ ગુણ મહત્તા)ને, કીરે કર્મસંન્યાસ કરતા કર્મયોગની વિશેષતા (ચર્ચિતાપણ) જણાવવામાં આવેલ છે કે આત્માને ન જાણનાર અજ્ઞાનીના (કેના) સંન્યાસ અને કર્મયોગની ભાગ્યભાગમાં બંનેની સંન્યાસ તથા કર્મયોગની વિશેષતા (ચર્ચિતાપણ, શ્રેયસ્કારિત્વ) હોવામાં આવેલ છે? [ટૂંકમાં કહીએ તો પ્રશ્ન આ છે કે કર્મયોગ અને સંન્યાસ બંનેને મોક્ષના સાધન તરીકે એક વખત સ્વીકારનારા આત્મા છે અને જો કર્મયોગની વિશેષતા (મહત્ત્વ વધારે) છે, એમ પણ ભગવાન કહે છે તેથી પ્રશ્ન થાય છે કે જે કર્મયોગ આત્માને જાણનાર આગર છે, તેની વિશેષતા હ કે જે કર્મયોગ આત્માને ન જાણનાર આગર છે, તેનું વધુ મહત્ત્વ છે?]

(૫) ગમે તો આત્માને જાણનારાના સંન્યાસ અને કર્મયોગના નિશ્ચેપસ તાનું, સંન્યાસપ્રત્યક્તાનું, મોક્ષતાવિનું કહ્યું હોય અથવા એ એમાંથી એમની (સંન્યાસના કરતા કર્મની) વધુ કલ્યાણકારતા હી હોય અથવા તો અજ્ઞાનીના સંન્યાસ અને કર્મયોગ બંનેની ભાગ્યભાગ વાત કરી હોય, તો તેથી શું ચર્ચ જાય છે? તેથી શું બની (ખગડી) જાય છે? તેના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે કે આત્માને જાણવાવાળા કર્તા હોય એવાના સંન્યાસ અને કર્મયોગ અસંભવિત છે, તેથી એ બેને કલ્યાણકારક કહેવા અથવા તો તેના (કરેલા) કર્મસંન્યાસથી તેના કર્મયોગ વધુ શ્રેયસ્કર કહેવો કે દેખાડવો, એ બે વાત અનુચિત છે જે આત્માને ન જાણનાર અજ્ઞાતગતિવાળી કર્મસંન્યાસ કે તેનાથી વિરુદ્ધ કર્મયોગ સંભવે, જે અજ્ઞાતગતિની કર્મસંન્યાસ અથવા તો તેથી તદ્દન જુદો પડતો વિરુદ્ધ કર્મયોગ આચરી શકે, તો તે(બંનેમ માર્ગ)નું મોક્ષકારકપણ અથવા તો કર્મયોગનું કર્મસંન્યાસ કરતા ચર્ચિતાપણ પણ યોગ્ય કેનાય પરંતુ આત્મવેદતા તો અભિમાનરહિત છે એટલે તેને મોક્ષસાધનરૂપ કોઈ પણ યોગ, કર્મ કે સંન્યાસ આચરવાનું શક્ય નથી બને? એ તો નિષ્ક્રિય થઈ જાય છે, તેને કરવાનું શું અને ન કરવાનું પણ શું? તો વગી અર્જુન જે યોગમાં એક વિશેષ ચર્ચિત્વો છે, એમ પણ એને કયાથી? આત્મવેદતાને તો સંન્યાસનો તથા કર્મયોગનો અસંભવ છે, તેથી એ(કર્મયોગ)ને મોક્ષદાયી, સંન્યાસપ્રત્યક્ કહેવો-એટલે કે કર્મયોગને કર્મસંન્યાસ

કરતા વધુ શ્રેય ૨ જ્ઞાતાન્વે—એ જને વાનો અનુગ્રિન છે.

(૬) પૂર્વપક્ષ (પૂ. ૭) : સન્યાસ અને કર્મયોગ ઉભયનો અમભવ શુ આત્મવેત્તાને છે કે જીન અજ્ઞાનીઓને પણ અમભવ છે? અને જો અજ્ઞાનીઓને અમભવ છે તો કર્મસંન્યાસનો છે કે કર્મયોગનો? અને એ અમભવ(હિવા)મા શુ કારણ છે, તે પણ કહેવું જોઈએ તેના જવાબમા ઉત્તરપક્ષ-મિદ્ધાંતી વડે છે આત્મજ્ઞાનીનું મિથ્યા જ્ઞાન નિવૃત્ત થયું હોવાથી તેની મારફત તેથી વિવિધ જ્ઞાનના મૂળસ્વરૂપ-મારણ્યમૂલ કર્મયોગનો અમભવ છે જે આત્માને તેના આત્મસ્વરૂપમા, વાન્તવિદ્ રૂપમા જન્મ વગેરે મર્ષ વિકાસથી રહિત(એવો) જાણી લે છે, તે આત્મવેત્તાને સમ્યજ્ઞાનથી (વથાર્થ જ્ઞાનથી) મિથ્યાજ્ઞાન નાશ પામ્યું છે, તેવા આત્મવેત્તા પુરુષ માટે તો નિર્લિપ્ય આત્માના સ્વરૂપ (પેકે કયા વગરના રહેવું એ જેનું સ્વરૂપ છે એવી) અવગ્યાના સક્ષણવર્ગો સર્વ કર્મોના મન્યાસંઘી તેનાથી વિવિધ મિથ્યાજ્ઞાનના મૂળવાળા અને કર્તાપણના અભિમાન પુર સર સક્રિય આત્મ(સ્વ)સ્વરૂપમા કાષ્ઠ જની ગયેના (રહેના) આનંદપ કર્મયોગનો આ ગીતાશાસ્ત્રમા અભાવ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યો છે જ્યાંજ્યા આત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામા આવ્યું છે, ત્યાંત્યા સમ્યજ્ઞાન તથા મિથ્યાજ્ઞાન અને તેનાતેના કાર્યોના પરસ્પર વિરોધ કોવાથી એ અભાવ જ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યો છે, એટલા માટે જેનું મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થઈ ગયું છે એવા આત્મવિદ્ને, આત્મજ્ઞાનીને મિથ્યાજ્ઞાનના મૂળરૂપ કર્મયોગ નથી સંભવતો—નથી રાખ્ય જનનો, એમ કહ્યું છે, તે બરાબર જ કહ્યું છે

(૭) પૂર્વપક્ષ : આત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામા આ પુ હોય એવા કયા કયા ગ્યાનો(પ્રશ્નો)મા જાની માટે કર્મોનો અભાવ પ્રતિપાદન કરવામા આ યો છે? એના ઉત્તરમાં કહેવામા આવે છે ‘એ આત્માને તું અવિનાશી સમજ’ (૨-૧૭) એ જ્ઞેયોથી (આ પ્ર રણ) આરબી ‘જે એ આત્માને મારવાવાળો, મારનારો, સનજે છે’ (૨-૧૯) અને ‘જે અવિનાશી નિત્ય આત્માને જાણે છે’ (૨-૨૧) વગેરે વગેરે સ્થાનોમા આત્મવિદ્(જ્ઞાની)ને માટે કર્મોનો અભાવ કહેવામા આ યો છે.

(૮) ગાંડા-પૂર્વપક્ષ : એ રીતે તો આ મત્તરૂપનું નિરૂપણ કરનારા પ્રદેશો (ગ્યાનો)મા પણ અનેક જગ્યાએ, ઠેકઠેકાણે કર્મયોગનું પણ પ્રતિપાદન કયું છે દાખલા તરીકે ‘તરનાયુષ્યસ્ય મારત- (૨-૧૮—, તેથી લે ભારત ૫ પુદ ૨૨) ‘સ્વધર્મમપિ ચાલેચ્ય (૨-૩૧, સ્વધર્મની ઉપર દષ્ટિ રાખીને પણ બુદ્ધિ કરવું, તારે માટે યોગ્ય નથી) — કર્મજ્યેષ્ઠાધિગરહત- (૨-૪૭, તારો અધિમાર કર્મ [સ્વરૂપ]મા છે)’ માટે આત્મજ્ઞાનીને કર્મયોગનો અમભવ છે, એમ કેવી રીતે કહેવાય? અહીં જવાબ(મા) કહેવામા આવે છે ઉત્તર : મમ્મ જ્ઞાન (વથાર્થજ્ઞાન) અને મિથ્યાજ્ઞાન તથા તેના કાષ્ઠનો પરસ્પર વિરોધ છે. (સમ્યજ્ઞાનનું કાર્ય જમ નિવૃત્તિ છે અને મિથ્યાજ્ઞાનનું કાર્ય જમનું અસ્તિત્વ કે ઉત્પાદન કરવાનું છે)

અને ‘જ્ઞાનયોગેન સાધ્વાના—(અ. ૩-૩)’ વગેરે વાક્ય વડે આત્મતત્ત્વને જાણવાવાળા સાંખ્યયોગીઓની, નિષ્ક્રિય આત્મામાં અવસ્થિત રહેવાવાળી જ્ઞાનયોગની નિષ્ઠાને અજ્ઞાનીઓની કર્મયોગની નિષ્ઠાથી જુદી પાડી બતાવી છે, એટલે કે સાંખ્ય-યોગીઓ—જ્ઞાનીઓ નિષ્ક્રિય આત્મામાં સ્થિત છે; તેઓને અજ્ઞાની કર્મ કરનારા, કર્મનિષ્ઠાવાળાથી જુદા પાડી બતાવ્યા છે. ‘(આત્મજ્ઞાનીઓ નિષ્ક્રિય આત્મામાં સ્થિત છે) તેઓ, કૃતકૃત્ય કરવાનાં સર્વ જોગણું ક્યું છે, એવા હોવાથી તેમને—આત્મજ્ઞાનીને બીજી કાંઈ પણ પ્રયોજન, બીજો કાંઈ પણ કાર્ય કરવાનો હેતુ નથી. ‘વળા એને કાંઈ કર્તવ્ય નથી.’ (૩-૧૭) એ વચનથી પણ જ્ઞાની માટે બીજાં કર્તવ્યનો અભાવ દેખાડ્યો છે, તેમ જ કર્મોનો આરંભ કયો વિના જ્ઞાનનિષ્ઠા નથી મળતી.’ (૩-૪) ‘હે મહાબાહો! કર્મયોગ વિના સંન્યાસ પ્રાપ્ત કરવો કઠણ છે. (૫-૬)’ વગેરે વચનોથી કર્મયોગને આત્મજ્ઞાનના એક અગ તરીકે બતાવવામાં આવ્યો છે, એ યોગાદ્યને સમ. ‘(શાંતિ, ઉપરતિ) જ કર્તવ્ય છે.’ (૫-૩) એ વચનથી યથાર્થ જ્ઞાની માટે કર્મયોગના અભાવનું કથન છે; તેમ જ વળા ‘કેવળ શરીર (ના રક્ષણ) સંબધી કર્મ કરતો મનુષ્ય પાપ નથી પ્રાપ્ત કરતો’ (૫-૨૧) એ વાક્યથી જ્ઞાની માટે શરીરસ્થિતિ(શરીરનિર્વાહ)ના કારણરૂપ જરૂરી કર્મોથી બીજા કર્મોનું નિવારણ ક્યું છે, તેથી તથા ‘તત્ત્વવેત્તા યોગી એમ માને કે હું કાંઈ કર્મ કરતો નથી.’ (૫-૮) એ વચનથી ફક્ત શરીરનિર્વાહ માટે પણ કરવામાં આવતાં દર્શન, યજ્ઞજીવગેરે કર્મોમાં પણ આત્માને યથાર્થ રીતે જોનારા(અનુભવનારા)ને ‘હું કરું છું’ એવો ભાવ, યજ્ઞ કરેલા—સમાધાનવૃત્તિમાં સ્થિત કરેલા ચિત્તપણાને લીધે દૂર કરવાનો ઉપદેશ છે. એ સર્વ કારણોથી આત્મવેત્તા (જ્ઞાનીપુરુષ) માટે આત્માના સમ્યગ્દર્શનથી વિરહ અને મિથ્યાજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતો કર્મયોગ, ન્યયમમાં પણ સમાવવો શક્ય નથી, માટે અજ્ઞાની કર્તા માટે જ સંન્યાસ અને કર્મયોગ કલ્યાણપ્રદ (મોક્ષદાયી) કલા છે, અને એ અજ્ઞાનીના કર્મસંન્યાસના કરતા પણ કર્મયોગની શ્રેષ્ઠતાનું વિધાન (કથન) છે એટલે કે પહેલાં કહેલા આત્મજ્ઞાનીના સંન્યાસથી એ સંન્યાસ જુદો હોઈ, એમાં કર્તાપણાના અભિમાનનો ભાવ હોવાથી તે એકદેશીય, કેવળ હૃપણાને ઉદેશી સાભિમાન કર્મસંન્યાસ છે; અને યમનિયમ વગેરે સાધનને લીધે આચરવામાં અતિ કઠણ હોવાથી એવા કર્તાપણાના અભિમાનવાળા સંન્યાસ કરતાં તે (પૂર્વાશ્રમનો) કર્મયોગ સહેલો છે અને તેથી તેનું શ્રેષ્ઠપણું કહેવામાં આવ્યું છે. (શાવાર્થ) આ છે કે આત્મજ્ઞાનીએ કરેલો સંન્યાસ, કર્તૃત્વની ભાવનાથી રહિત હોવાથી સંપૂર્ણ કર્મસંન્યાસ છે; બ્યારે અજ્ઞાનીએ કર્તૃત્વભાવનાથી—સાભિમાન વૃત્તિથી કરેલો સંન્યાસ તે માત્ર આશ્રમસંન્યાસ (કર્મસંન્યાસ) છે. એથી જ આવો કર્મસંન્યાસ કરનારાઓ ખરી રીતે જ્ઞાની નથી; તેમને સંન્યાસાશ્રમનાં કર્મોમાં યમનિયમ-પાલનાંદોના કર્તૃત્વાભિમાનને લીધે અતિશય પડે છે; એટલા માટે મિથ્યાચાર-વાળા કર્મસંન્યાસ કરતાં એમના પૂર્વાશ્રમનો કર્મયોગ વધુ અડિયાતો (હિન્મતર) છે, એમ જાગવાનું કહે છે. આ પ્રમાણે જાગવાને આપેલા ઉત્તરના અર્થનું

નિરૂપણ કરવાથી પણ પ્રશ્ન પૂછનાર અર્જુનનો હેતુ, આપેના ઉત્તરરૂપ વાક્યાર્થના નિરૂપણ વડે પહેલા દલ્લા પ્રમાણે જ છે, એમ નિશ્ચિત થાય છે, એ સાબિત થયું.

(૯) 'જ્યાયથી ચેત્સ્વર્ગસ્તે' (૩-૧) એમાં પણ જ્ઞાન અને કર્મનું એકીસાથે અનુષ્ઠાન (આચરણ) કરવાનું અસંભવિત હોવાથી, એ બેમાંથી જે શ્રેય (કલ્યાણ કારી) હોય તે મને જણાવો, એમ અર્જુનને પૂછ્યું, ત્યારે શ્રીભગવાને આ નિર્ણય કર્યો. (અને) સાધ્યો-સંન્યાસીઓ માટે જ્ઞાનનિદા અને કર્મયોગીઓ માટે કર્મનિદા કરી. 'કેવળ સંન્યાસથી સિદ્ધિ પામતો નથી.' (૩-૪) એ વચનથી જ્ઞાન સહિત સંન્યાસને સિદ્ધિનું સાધન માન્યું છે, એમ બતાવી વળી કર્મયોગનું પણ સાથેસાથે વિધાન, એના એક અંગ તરીકે (આચરણ કરવા) કહેલું છે, માટે જ્ઞાનસહિતનો સંન્યાસ કલ્યાણપ્રદ છે કે કર્મયોગ ? એ બેમાં જે વિશેષ કલ્યાણ કરવાવાળો હોય અથવા બેમાં જે તદ્દારન હોય, તે જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન બોલ્યો.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહ્યું

સંન્યાસં કર્મણાં કૃણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।

યચ્છ્રેય ઇત્યોરેકં તન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૧ ॥

હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપ કર્મના સંન્યાસને અને વળી કર્મયોગને પણ વખાણો છો; તો એ બેમાં જે બરાબર નિશ્ચિત (કરવામાં આવેલું) શ્રેય હોય, તે મને જણાવો ૧

ભાષ્યાર્થ : હે શ્રીકૃષ્ણ ! કર્મોના સંન્યાસ (ત્યાગ) એટલે કે શાસ્ત્રમાં કહેનાં કર્મોના અનુષ્ઠાનનો ત્યાગ આપ જો છો-વખાણો છો. વળી તે (કર્મો)નું અનુષ્ઠાન અવશ્ય કર્તાવ્ય છે, એમ પણ જો છો. તેથી એ બેમાંથી કયું શ્રેય (કલ્યાણ) કરવાવાળું હોય એવો મગ્ય થાય છે. કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરતું એ કલ્યાણકારક કે એનો (કર્મોનો) ત્યાગ કરવો તે ? જે ઉચ્ચતર હોય, વધુ અગ્રિય હોય, તેનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ એટલા માટે એ કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગમાં જે યોગ હોય, એટલે કે જેનું અનુષ્ઠાન કરવાથી અને કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થશે, એમ આપ માનતા હો. તે એક જ (બેમાંથી એક) મારી રીતે બરાબર નક્કી કરી મને જણાવો, કારણકે કર્મસંન્યાસ અને કર્મઅનુષ્ઠાન એ બંને એકીમથે આચરવા અશક્ય છે.

વેદાનો અગ્રિયત્વ પ્રકટ કરવાની ઇચ્છાથી (અર્જુનના પ્રશ્ન અશ્વત્થામાનો) નિર્ણય એટલે ઉચ્ચ કરવા શ્રીભગવાન બોલ્યા.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા.

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયમરૂપાભૌ ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યામાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

સંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બંને મોટા નાપનાર છે, પણ તે

ખંનેમાં કર્મના સંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ વિશેષ ચડિયાતો છે. ૨

ભાષ્યાર્થ : સંન્યાસ એટલે કર્મના સમૂળો ત્યાગ અને કર્મયોગ એટલે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું એ બંને (યાગ) કલ્યાણકારક (મુક્તિ આપનારા) છે; કારણકે એ બંને યોગોમાં જ્ઞાની ઉત્પત્તિ થાય છે. એમ બે કે એ બંને મોક્ષ આપનારા છે, તોપણ એ બંનેમાં (જ્ઞાનરહિત) કેવળ સંન્યાસથી તો કર્મયોગ વધુ ચડિયાતો છે, એમ કહી કર્મયોગને વખાણે છે.

કર્મયોગ વધુ ચડિયાતો શાથી છે ? એવા પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં કહે છે :

જેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાઠ્ક્ષતિ ।

નિર્વદ્ધો હિ મહાબાહો ! સુતં વન્ધ્યાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

જે દ્રેષ કરતો નથી અને જે ઇચ્છા કરતો નથી, તેને નિત્ય સંન્યાસી બોલ્યો. હે મહાબાહુવાળા અર્જુન ! રાગદ્વેષવિનાનો મનુષ્ય સહેલાઈથી સંસારબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. ૩

ભાષ્યાર્થ : તેવા કર્મયોગીને નિત્ય સંન્યાસી બોલ્યો કે જે દ્રેષ કરતો નથી અને જે કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી; એટલે કે જે સુખદુઃખ અને એનાં સાધનોમાં ઇચ્છા કે દ્વેષરહિત હોય તે-એ પ્રકારે જે કર્મમાં પ્રવર્તે છે એવું તે નિત્ય સંન્યાસી છે, એમ બોલ્યું જોઈએ, એવો ભાવાર્થ છે. કારણકે હે મહાબાહો ! જે રાગદ્વેષનાં જોડકાની મુક્ત છે, તે અનાયાસે-આપોઆપ બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે.

શુદ્ધાશુદ્ધા પુરોગે જેનું અનુષ્ઠાન કરવાનું (કરવા યોગ્ય) છે એવા એકેકથી વિરહ કર્મ-સંન્યાસ અને કર્મયોગ (છે તે)ના ફળમાં પણ વિરોધ હોવા જોઈએ, જન્મે કલ્યાણકારક-મોક્ષપ્રદ છે એ ઉચિત નથી, એવી શક્યતા કહેવામાં આવે છે x

સાંખ્યયોગી પૃથગ્ચારાઃ પ્રવદન્તિ ન પઞ્ડિતાઃ ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्बुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ૪ ॥

બાળકશુદ્ધિવાળા-વિચારવિનાના (લોકો) સાંખ્ય અને યોગને શુદ્ધ કહે છે, પંડિતો નથી કહેતા. એકને પણ સારી રીતે આચરનારો પુરુષ બંનેનાં ફળ મેળવે છે. ૪

ભાષ્યાર્થ : બાળકશુદ્ધિવાળા-વિચારવિનાના પુરોગે સાંખ્ય અને યોગને શુદ્ધાશુદ્ધાં (એકેકથી વિરહ) ફળ આપનારા કહે છે, પંડિતો કોઈ એમ નથી કહેતા. પંડિત-જ્ઞાનીજન તો એ બંનેનું એક અવિરહ (વિરોધવિનાનું) ફળ જ ઇચ્છે છે; કારણ એ છે કે સાંખ્ય તથા યોગ બંનેમાંથી એકનું પણ સારી રીતે અનુષ્ઠાન (આચરણ) કરવાવાળો પુરુષ બંનેનું ફળ મેળવે છે. બંનેનું

x એ બંનેના કલ્યાણકારકપણામાં કે મોક્ષદાયકતામાં વિરોધ નથી, એનો અર્થ નીકળવાથી તે કહેવામાં આવે છે :
—વિશ્વનાથ

ફળ એ જ (એક) નિઃશ્વેપસ-મોક્ષ છે, તેથી તે(બંને યોગ)ના ફળમાં વિરોધ નથી.

શંકા-પૂર્વપક્ષ : આ પ્રકરણમાં 'સંન્યાસ' અને 'કર્મયોગ' એ શબ્દ વડે વ્યવહાર કરી, હવે અહીં સાંખ્ય અને યોગના ફળની એકતા છે, એમ કહી અપ્રસ્તુત વિષયની વાત શું કામ કરો છે ? ઉત્તર : તમો બતાવો છો, તેમાં અપ્રસ્તુતતાનો દોષ નથી આવતો. જો કે અચ્યુતે કેવળ સંન્યાસ અને કર્મ-યોગને ઉદ્દેશી પ્રશ્ન કર્યો છે; છતાં શ્રીભગવાને પણ તે અભિપ્રાય સ્વીકારીને જ પોતાનો વિશેષ અભિપ્રાય તેમાં મેળવી ખીજ શબ્દના ઉપયોગથી ઉત્તર આપ્યો છે. અહીં કહેલા 'સાંખ્યયોગી' એ શબ્દો સંન્યાસ અને કર્મના જ ભોધક છે. વિશેષમાં એટલું છે કે એમાં જ્ઞાન અને જ્ઞાનના ઉપાયરૂપ સમશ્રુતિ વગેરે ભાવેથી યુક્ત થઈ જવાય, ત્યારે તેને 'સાંખ્ય' અને 'યોગ' નામ પ્રાપ્ત થાય છે; એવો શ્રીભગવાનનો મત છે; માટે અહીં અપ્રસ્તુત-પ્રકરણના વિષયવિરુદ્ધ પ્રતિયા (પ્રવૃત્તિ કે વાત) નથી કરવામાં આવી.

એમાંથી એકનું પણ સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરવાથી બંનેનું ફળ શી રીતે મળે છે ? એના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે :

यत्सार्वभौमैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ૫ ॥

જે સ્થાન સાંખ્યયોગીઓ-જ્ઞાનીઓ-સંન્યાસીઓથી પ્રાપ્ત કરાય છે, તે કર્મયોગીઓથી પણ પ્રાપ્ત કરાય છે; માટે જે સાંખ્યને અને યોગને એક જુએ છે, તે જ જુએ છે. ૫

ભાષ્યાર્થ : મોક્ષ નામનું જે સ્થાન સાંખ્યયોગીઓથી-જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળા સંન્યાસીઓથી પ્રાપ્ત કરાય છે, તે કર્મયોગીઓથી પણ મેળવાય છે. કહેવાનો આશય આ છે કે કર્મનુષ્ઠાન એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે, એમ સમજી પોતાને માટે ફળની ઇચ્છા ન કરતા ઈશ્વરાપેક્ષ જુદીથી જોઈને કર્મ કરે છે, તે યોગીઓ કહેવાય છે; અને તેમનાથી પણ પરમાર્થજ્ઞાનરૂપ સંન્યાસ દ્વારા (સરજાગતિ સ્વીકારી, ફેલેજા છોડી, ફેલેજાના ત્યાગરૂપી સંન્યાસ મારફત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, તે માર્ગ વડે) મોક્ષ મેળવી શકાય છે, તેથી બંનેના ફળની એકતાને લીધે જે સાંખ્ય અને યોગને એક જ (જુદા નહિ) જુએ છે (મળે છે), તે જ બરાબર જુએ છે.

શંકા-પૂર્વપક્ષ : ત્યારે એ પ્રમાણે તો કર્મયોગથી કર્મસંન્યાસ વડે ચડિયાતો છે, એમ સિદ્ધ થાય છે; તો અહીં વળી આ કેમ કહ્યું : " એ બંનેમાં કર્મસંન્યાસથી કર્મયોગ વધુ ચડિયાતો છે. " ઉત્તર : માંભણ, તેમાં કારણ આ છે : તેં તો કેવળ કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગના મંજપમાં એ બેમાંથી કયો ચડિયાતો છે ? એમ પૂછ્યું, તેથી તેનો ઉત્તર પણ તે તાગ પ્રશ્નને અનુમરેના જ જ્ઞાનની અપેક્ષા કર્યા વિના આપ્યો છે, કે જ્ઞાનગતિ કર્મસંન્યાસથી

કર્મયોગ ચર્ચિતો છે, પ્રશ્નકે જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખવાનાળા-જ્ઞાન સિવાય ન થઈ શકનારા એટલે જ્ઞાન સહિત (થતા) સંન્યાસને તો હું ‘સામ્ય’ માનું છું અને વાસ્તવિક યોગ પણ તે જ છે જે કર્મયોગ વૈદિક છે, તે તો તે અર્થે (જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અર્થે) હોનાથી તે જ્ઞાનયોગનું સાધન હોવાને લીધે ગૌણરૂપે (લાક્ષણિક રીતે) યોગ અને સંન્યાસ કહેવામા આવે છે એ વૈદિક કર્મયોગ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અર્થે જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સાધનરૂપે કેવી રીતે છે, તે કહેવામા આવે છે.

સંન્યાસસ્તુ મહાગ્રાહો દુઃખમાપુમયોગતઃ ।

યોગયુક્તો મુનિર્વક્ષ્ય ન ચિરેણાવિગચ્છતિ ॥ ૬ ॥

હે મહાપ્રાહો, હે અર્જુન ! કર્મયોગવિનાનો સંન્યાસ મેળવવો ઠંઠણ છે, પણ જે સંન્યાસી કર્મયોગથી યુક્ત હોય, તે તરત જ બ્રહ્મને પામે છે ૬

સામ્યાર્થ : હે મહાપરાક્રમી અર્જુન ! જે પરમાર્થિક (ખરેખરો) સંન્યાસ છે, તે તો કર્મયોગ વિના પ્રાપ્ત કરવો કઠણ છે વૈદિક કર્મયોગ વડે જે યુક્ત છે, જે કર્મયોગનું આચરણ કરવામા પ્રવૃત્ત થયો છે, એટલે કે ધર્મરાપણુ બુદ્ધિ વડે જ્ઞાનની અપેક્ષાનિનાના કર્મયોગથી યુક્ત અથવા કર્મયોગમા જોડાયેલો મુનિ છે, એટલે ધર્મરતના સચળ સ્વરૂપનું મનન કરવાવાળો મુનિ એવો કર્મયોગી મુનિ તત્કાળ બ્રહ્મપદ પામે છે અહીં બ્રહ્મને સંન્યાસ કહેવામા આવ્યો છે, કેમકે આ સંન્યાસ ધર્મરતના સચળ સ્વરૂપનું મનન કરનાર મુનિને તરત પરમાત્મજ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થી આપે છે, તેથી બ્રહ્મનો અર્થ સંન્યાસ સમજવો. દ્રુતિવાક્ય પણ ‘ન્યાસ’ એટલે વ્રહ્મ, વ્રહ્મ દિ પર । સંન્યાસ એ બ્રહ્મ છે અને બ્રહ્મ એ પર છે (તે હ ૪-૭૮) એમ એ વાતનું સમર્થન કરે છે બ્રહ્મ એ વાસ્તવિક રીતે સંન્યાસ છે એટલે તે પરમાર્થજ્ઞાન સ્વરૂપ । આ બ્રહ્મને કર્મયોગમા પ્રવૃત્ત થયેલો મુનિ તત્કાળ પામે છે, એટલા માટે કર્મયોગ વધુ ચર્ચિતો છે (કર્મયોગ ચિત્તિયતે) એમ મે મહુ છે

ન્યારે હવે આ પુરૂષ સમ્યક્ (પ્રમાર્થ) જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉપાય રૂપ યોગથી યુક્ત હોય

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥ ૭ ॥

યોગયુક્ત-કર્મમા જોડાયેલો, અતિશય શુદ્ધ અત કરણવાળો, શરીરને વશ રાખવાવાળો, ઇન્દ્રિયોને કબજે રાખવાવાળો અને જેણે પોતાના આત્માને મર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા બાળ્યો છે, તેવો પુરૂષ કર્મ કરતો (હોય) છતાં (તેનાથી) લેગાતો (બંધન પામતો) નથી ૭

સામ્યાર્થ : યોગયોગથી યુક્ત વિશુદ્ધ સત્ત્વ એવો જેનું અંતઃકરણ વિશેષ પ્રમાણે (પૂર્ણ જ) શુદ્ધ છે અને જેણે મત્સ્યશુદ્ધિથી પોતાના

આત્મા(દેહ)ને જીવો છે એટલે કે જોનો દેહ એને કળતો છે, (જેથી જ) તે નિતેન્દ્રિય (દંદ્રિયો પર છત જોણે મેળવી હોય એવો) છે; અને જહાથી માંડી સ્તંભ (ઝાડનાં નકામાં હૂં) સુધીનાં જે કાંઈ પ્રાણી-પદાર્થ છે, તે સર્વનો આત્મા જ જોને પોતાનો આત્મા (બની ગયો) છે; એટલે કે જે સમ્યક્દર્શી (યથાર્થજ્ઞાનના અનુભવમાં સ્થિત) છે, તે પુરુષ લોકસંગ્રહ માટે કર્મ કરતો (હોય) છતાં પણ કર્મથી બંધન પામતો નથી.

ખરી રીતે, પરમાર્થ દષ્ટિએ તો એ કાંઈ કરતો નથી; એટલા માટે કહેવામાં આવે છે :

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन् दृष्ट्वन् स्पृशन्नित्यन्नश्नन् गच्छन् स्वपन् ह्यवसन् ॥ ૮ ॥

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मિषन्निमिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ૯ ॥

યોગયુક્ત (કર્મયોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલો) તત્ત્વવેત્તા—બ્રહ્મને જાણનારો—બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ જોતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં, સૂંઘતાં, ખાતાં, ચાલતાં, ઊંઘતાં, શ્વાસ લેતાં, જોલતાં, મળત્યાગ કરતાં, ગ્રહણ કરતાં અને આંખ ઉઘાડખંધ કરતાંકરતાં પણ એમ માને છે કે ‘હું કાંઈ જ નથી કરતો; પરંતુ દંદ્રિયો દંદ્રિયોના વિષયોમાં પ્રવર્તે છે.’ ૮, ૯

ભાષ્યાર્થ : આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનું નામ તત્ત્વ છે; તે તત્ત્વને જાણવાવાળો તત્ત્વજ્ઞાની એટલે પરમાર્થદર્શી સમાહિત (સાંત ચિત્તવાળો, સમાધાન વૃત્તિવાળો) બની એમ માને કે ‘હું કાંઈ કરતો નથી.’ આ તત્ત્વજ્ઞાની ક્યારે અને કેવી રીતે તત્ત્વ સમજી શકે આ પ્રકારે ‘હું કાંઈ કરતો નથી’ એમ માને! એમ પૂછો તો કહેવામાં આવે છે : ઉપરના વચન દૃષ્ટ્વન્ વગેરે દોઢ શ્લોકથી ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. એ દોઢ શ્લોકમાં જણાવ્યાનુજ્ઞ તત્ત્વજ્ઞાની માને છે.

સર્વકાર્ય કરનારી દંદ્રિયોની (તથા અંગઃકરણની પણ) ચેષ્ટા(પ્રવૃત્તિ)માં એટલે કર્મમાં અકર્મ(આત્મા)ને જ જોવાવાળો તે સમ્યક્દર્શીઓ, તત્ત્વવિદોને—જ્ઞાનીઓને કર્મના અભાવ(નાં)દર્શન હોવાથી તેમનો અધિકાર સર્વ કર્મ-સંન્યાસમાં જ છે; કારણકે મૃગજળ(ઝાંઝવાનાં જળ)નું પાન કરવા તૈયાર થયેલા મનુષ્યને એ મૃગજળમાં વાસ્તવિક જળનો અભાવ છે, એવું જ્ઞાન થયા પછી ત્યાં પ્રાણી પીવા તે જતો નથી. (તેમ તત્ત્વજ્ઞાની પણ કર્મમાં અકર્મ શુદ્ધિ થઈ ગયાથી કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી.)

પરંતુ જે તત્ત્વજ્ઞાની નથી અને કર્મયોગમાં પ્રવૃત્ત છે (મન્યો રજો છે), તેની નિષ્કર્મ સિદ્ધિ નીચે જન્યુવેશ પ્રકારની છે :

ब्रह्मण्याघाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ૧૦ ॥

બ્રહ્મમાં અર્પી સંગ(પ્રીતિ, ફળેચ્છા)નો ત્યાગ કરીને જે મનુષ્ય કર્મો કરે છે, તે પાણીના સંગ વડે જેમ કમળપત્ર લેપાતું નથી, તેમ પાપથી લેપાતો (બંધાતો) નથી. ૧૦

ભાષ્યાર્થ : નોકર જેમ સર્વ કર્મો પોતાના માલિક માટે કરે છે, તેમ જે પુરુષ મોક્ષફળની પણ ઇચ્છા ત્યજી સર્વ કર્મો બ્રહ્મમાં એટલે ઈશ્વરમાં નાખી-સમર્પી, એટલે કે હું તે (બ્રહ્મ, ઈશ્વર) માટે સર્વ કર્મો કરું છું, એમ સમજ(વિચારી)ને કર્મો કરે છે, તે પુરુષ પાણી વડે જેમ કમળપત્ર લેપાતું નથી, તેમ પાપથી બંધાતો નથી. તેના તે કર્મનું ફળ કેવળ સત્વશુદ્ધિ જ (ચિત્તશુદ્ધિ-આત્મકરણશુદ્ધિ જ) થાય છે.

આ કારણથી-

કાयेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ૧૧ ॥

કાયાથી, મનથી, બુદ્ધિથી, (અને) કેવળ ઇન્દ્રિયોથી પણ યોગીઓ સંગ ત્યજી આત્મશુદ્ધિ માટે કર્મ કરે છે. ૧૧

ભાષ્યાર્થ : જેમાં મમત્વબુદ્ધિ રહી નથી એવાં સરીર, મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયો વડે, હું સર્વ કર્મ ઈશ્વર માટે જ કરું છું, મારા પોતાનાં ફળ માટે નથી કરતો; એ બાવનાથી યોગીઓ-કર્મયોગીઓ કર્મ કરે છે. એ રીતે ફળની આસક્તિ છોડી આત્મશુદ્ધિ માટે એટલે આત્મકરણની શુદ્ધિ માટે કર્મ કરે છે. સર્વ ક્રિયાઓમાં મમતાનો નિરોધ કરવા માટે ‘કેવળ’ શબ્દ વાપર્યો છે અને તેના સંબંધ કાપા સાથે તેમ જ પ્રત્યેક (મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો) શબ્દ સાથે છે; માટે તારા પણ અધિકાર એ(રીતનાં કર્મ)માં જ છે; તેથી તું પણ કર્મ કર.

જેથી (એટલે હું ઈશ્વરાર્પણ કર્મ કરું છું, મારે માટે નથી કરતો, એવી બાવનાને લીધે)-

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा ज्ञान्तिमाप्नोति नैष्ठિકीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ ૧૨ ॥

કર્મફળ ત્યજી કર્મમાં યુક્ત થયેલો (પ્રવૃત્ત થયેલો, જોડાયેલો) પરમ નિષ્કાવાળી નૈષ્ઠિક શાંતિ મેળવે છે. જે (કર્મમાં એ પ્રમાણે ન જોડાયેલો) કર્મયોગી નથી, તે કામ-આસક્તિ-ફળ ઉપરની પ્રીતિ વડે ફળમાં આસક્ત બની બંધન પામે છે. ૧૨

ભાષ્યાર્થ : સર્વ કર્મ ઈશ્વર માટે જ છે, મારા ફળ (મને ફળ મળે તે માટે) નથી, એ પ્રકારનો દૃઢબાવના અથવા એક નિશ્ચયવાળો યોગી, કર્મફળનો ત્યાગ કરી જ્ઞાનનિશ્ચયમાં ધન્યતા મેળવે (મોક્ષ નામથી જોળખાતો) પરમશાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. એમાં બાવાર્થ આ સમાયેલો છે કે ઈશ્વરાર્પણ કર્મથી મત્ત(ચિત્ત)શુદ્ધિ,

તેનાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, તેનાથી સર્વ કર્મસંન્યાસ અને તેનાથી જ્ઞાનનિષ્ઠા-એ પ્રકારના કર્મથી એ (મોક્ષ નામની) ચાંતિ પામે છે; પણ જે અસુકૃત ઉપર કલ્પ પ્રમાણેના એક નિશ્ચયવાળો નથી, તે કામ-વાસના-છ્વેચાની પ્રેરણાથી ‘હું મારે પોતાને માટે ફળ પ્રાપ્ત કરું છું’ એમ સમજી કર્મમાં આસક્ત થઈ બંધન પામે છે; એટલા માટે (હે અર્જુન !) તું (ઉપર કલ્પ પ્રમાણેનો સુકૃત) કર્મથીત્રી યા

પણ જે પરમાર્થદર્શી છે તે તો—

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

नवद्वारं पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ ૧૩ ॥

સર્વ કર્મોનો મનથી જ સંન્યાસ (ત્યાગ) કરી શરીરાદિને વશ રાખનાર દેહી (વશી એટલે કે દેહથી જુદો જીવાત્મા) નવ દરવાજા-વાળા નગરમાં સુખથી રહે છે. તે નથી (કર્મ) કરતો કે નથી કરાવતો. ૧૩

ભાષ્યાર્થ : સર્વ કર્મોને એટલે નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય અને નિષ્કામ; એ (ચાર પ્રકારના) સર્વ પ્રકારનાં કર્મોને મનથી એટલે વિવેકબુદ્ધિથી કર્મોદ્ધિમાં અકર્મનાં દર્શનરૂપે અર્થાત્ સમ્યક્દર્શન વડે ત્યાગ કરીને સુખથી (નિરતિ) રહે છે. મન, વાણી અને શરીરની ચેષ્ટા-ક્રિયા છોડી, આધ્યાત્મ (પરિશ્રમ) રહિત (તે) પ્રમત્તચિત્તવાળો હોય છે-આત્મા સિવાય બીજાં સર્વ બાહ્ય પ્રયોજનવિનાનો હોય છે, તેથી તે પુરુષ સુખે (નિરતિ) રહે છે, એમ ‘મુક્તમ્ જ્ઞાતે’ એ શબ્દથી સૂચ્યું છે. વધી-છદ્રિયોને વશ કરનાર નિત્યદ્રિય (પુરુષ કયાં) કરી રીતે રહે છે ? તો એના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે: તે નવ દરવાજાવાળા નગરમાં રહે છે. એ નવ દરવાજા તે આ પ્રમાણે છે: શરીરના ઉપરના શિરોભાગમાં (૨ આંખો, ૨ કાન, ૨ નસડોરાં અને ૧ મુખ) શબ્દાદિની પ્રાપ્તિનાં માન દ્વાર અને મળ-મૂત્રના લાગ કરવા માટે એ દ્વાર ત્રીયેના ભાગમાં છે, તે મળી નવ દરવાજાવાળું (શરીરરૂપી) નગર કહેવાય છે. તે શરીર નગર જેવું છે, જેનો સ્વામી આત્મા છે. એ આત્મા માટે જ જેનાં સર્વ (પ્રવૃત્તિ) પ્રયોજન છે, એવાં દ્રવિયો, મન તે બુદ્ધિ જે અનેક ફળ અને વિદ્યાન ઉત્પન્ન કરનારાં છે, એ નગરવાસીઓથી આ નગર વસેલું છે. (આ નગરનો વમવાટ દરવાજામાં આવ્યો છે) એ નવ (દ્વાર) દરવાજાવાળો પુરમાં એટલે શરીરમાં તે મર્વ કર્મોનો મંન્યાસ કરીને રહે છે.

સંહ્યા-વાદી : ‘મંન્યમાને મુક્ત વશી’ એમાં ‘વશી’ વિશેષજ્ઞ અર્થો મુક્યું છે, તેથી મું વિશેષ છે ? મંન્યામી હોય કે અમંન્યામી; સર્વે જીવો શરીરમાં જ રહે છે; માટે અહીં વિશેષજ્ઞ મુક્યવાનો કાંઈ ઉપયોગ નથી. ઉત્તર : કહેવામાં આવે છે: જે અજ્ઞાની જીવ શરીર અને દ્રવિયના સમૂહને આત્મા માનવાવાળા છે, એ અર્થે ‘હું મારમાં, મુશી ઉપર કે આમન ઉપર બેઠો છું’ એમ જ માનવા કરે છે; કારણકે દેહમાં આત્માને જોનારો માત્રમ્ ૮ જેમ મારમાં બેઠો છું, તેમ

આ શરીરમાં (દેહીકષે) બેઠો છું એવું સમજી શકતો નથી; પરંતુ દેહાદિ સંઘાતથી આત્મા જુદો છે, એવું જ્ઞેનારને તો હું આ(દેહ)માં બેઠો છું, એમ પ્રતીતિ થાય છે. વાણી, મન અને કાપાનાં કર્મ તે આત્મામાં નથી; આત્માને તો તે કર્મો પરકીય (પોતાનાં નહિ પારકાં) છે. એ પરકીય કર્મો અવિદ્યા વડે આત્મામાં આરોપિત છે. [એ કર્મો આત્માનાં ન હોવા છતાં અવિદ્યાથી એમ માનવામાં આવે, કે એ આત્માનાં છે, એનું નામ ઇન્દ્રિયરૂપી ખીનએ કરેલાં કર્મોનું આત્મા ઉપર આરોપણ કર્યું, (તકોમત મૂક્યું) કહેવાય.] તેમનો વિવેક-વિજ્ઞાનથી મન વડે સંન્યાસ થઈ શકે છે કે કરવો ઘટે છે. જ્ઞેમને (દેહાદિથી હું આત્મા જુદો છું એવું) વિવેકવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, એવા સર્વકર્મસંન્યાસી—વિવેકીને તો હું જ્ઞેમ ધરમાં (ધરથી અલગ) છું, તેમ નવ દારવાણા દેહમાં (નવ છિદ્રોરૂપ ઇન્દ્રિયોવાળા શરીરથી અલગ) છું, એમ સમજાય છે; તેને તો આ નવ દરવાજાવાળા શરીરરૂપ નગરમાં રહેવાનું તેના પ્રારબ્ધકર્મોના સંસ્કાર બાકી રહ્યા છે તેથી જ છે—તેની અનુવૃત્તિ છે; એટલે પ્રારબ્ધલોગ લોગવવાથી જ નાશ પામે છે; માટે તે ભોગવવા જ જોઈએ, તેથી તે ભોગવવાની જે સ્વાભાવિક પ્રેરણા ઉત્પન્ન થાય તે વડે જ એ જની શકે છે; કારણ આ છે કે સંસ્કાર-ને લીધે જ એને એ દેહમાં રહી પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવવા માટેના જરૂરી પદાર્થોનું વિશેષજ્ઞાન થવાનો સંભવ છે. તેથી જ હું દેહમાં બેઠો છું, એવો (બોધવાનો) બ્યવહાર પણ પ્રચલિત છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાની-અજ્ઞાનીના અનુભવો જુદાજુદા હોવાથી દેહે દેવ આત્મે (નવદ્વોર પુરે દેહીમાં છે તે) વિશેષણ સાર્થક (જરૂરી) છે; નિરર્થક નથી.

તે કે અવિદ્યા વડે કાર્ય, કારણ, કર્મ (શરીર, ઇન્દ્રિય, કર્મ) આત્મામાં અધારોપિત છે, તેનો જ્ઞાની સંન્યાસ કરી શકે છે; તોપણ એ સંન્યાસ કરેલાને કરવાપણુ અને કરાવવાપણુ તો આત્મા સાથે સમવાયી સંબંધવાળું છે, તે તો રહેવાનું જ, એવી સંકાતી ભાવના કરી શ્રીભગવાન કહે છે: મેન કુર્વન્ ન કારયન્—આત્મા પોતે કરતો નથી; તેમ જ કાર્યનાં કરણુ ઇન્દ્રિયાદિને ક્રિયામાં પ્રેરતો નથી; એટલે કે તેમની પાસે ક્રિયા કરાવતો પણ નથી.

શંકા-વાદી: જ્ઞેમ ગમન (જવાની ક્રિયા) કરવાવાળાની ગતિ ગમનરૂપ પ્રવૃત્તિનો લાગ કરવાથી નથી રહેતો, તેમ આત્મામાં જે કર્તૃત્વ (કર્તાપણું), કારયિત્વ (કરાવવાપણું) છે, તેનો આત્મા સાથે ન હોય એવો સંબંધ હોવા છતાં તે આત્મામાં નથી રહેતું; તે(નું કારણ) આત્મા સાથે સમવાય ન હોય એવો સંબંધ હોવા છતાં તેનો જ્ઞાનીએ ત્યાગ (સંન્યાસ) કર્યો છે; તેથી નથી રહેતું કે એનો (આત્માનો) સ્વભાવ (જ એવો) છે, તેથી? ટૂંકમાં વાદીને કહેવાનો માર આ છે કે લારે શું દેહી-આત્માને કર્તૃત્વ અને કારયિત્વ એ બંને સ્વાત્મસમવાયી (આત્માની સાથે ન હોય એવો સંબંધથી બેદાયેલા) છે? ને તેમ હોય તો તે સંન્યાસ કરવાથી નિવૃત્ત ન થાય. જ્ઞેમ યાત્રતા પુરપની ગતિનો નિરેધ બનાવવાથી (કરવાથી) તે ગતિ અટકાવે છે, તે રીતે શું આત્માનું

કર્તૃત્વ વગેરે સંન્યાસથી નિવૃત્ત થયું છે? અથવા તો આત્મામાં સ્વતઃજ તે તે કર્તૃત્વ વગેરે નથી? ઉત્તર-પ્રશ્ન : આત્મામાં સ્વતઃ-સ્વભાવથી જ કર્તૃત્વ, કારણિત્વ (કરવા-કરાવવાના વ્યવહાર) નથી; કારણકે ‘આ આત્મા વિકાર-રહિત કહેવાય છે.’ (૨-૨૫) એમ પાછળ કહ્યું જ છે. વળી આગળ ‘શરીરમાં રિયત હોવા છતાં (રહેતો હોવા છતાં) તે નથી કરતો કે નથી લિપ્ત થતો (લેપાતો, બંધાતો)’ એમ ૧૮-૨૧ માં કહેવામાં આવશે. વળી બ. ઉ. ૪-૩-૪ યુનિમાં પણ ‘બલે ધ્યાન કરતો હોય, ક્રિયા કરતો હોય,’ એમ કહ્યું છે, તેથી પણ એ જ વાત સિદ્ધ થાય છે (કે કર્તૃત્વાદિના-કરવા કરાવવાના જે જે વિકારો છે, તે સર્વ દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે ઉપાધિના છે; આત્મામાં તેમનો સંભવ જ નથી, આત્મા માથે તેમનો સંબંધ પણ નથી).

વળી,

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ ૧૪ ॥

(પ્રભુ એટલે) આત્મા લોકોના કર્તૃત્વને સર્જતો નથી, કર્મોને સર્જતો નથી અને કર્મફળના સંયોગને (પણ) સર્જતો નથી; પણ એમાં તો માયા (સ્વભાવ) પ્રવર્તે છે. ૧૪

ભાષ્યાર્થ : પ્રભુ, સ્વામી, આત્મા કાર્ધનું કર્તૃત્વ સર્જતો નથી એટલે કે તું અમુક કર એમ પોતે કાર્ધને કહેતો નથી. રથ બનાવવો, ઘડો બનાવવો, મહેસ બનાવવો વગેરે જે કર્મો લોકોને અત્યંત ઇષ્ટ છે તેને પણ રચતો નથી; તેમ જ વળી રથ વગેરે બનાવનારને તેના રથ સાથે પણ સંયોગ કરી આપતો નથી. હવે જો દેહી, દેહાદિનો સ્વામી આત્મા પોતે કાર્ધ પણ કરતો-કરાવતો નથી, તો પછી આ બધું કાણ કરી-કરાવી રહ્યું છે? એ પ્રશ્નના જવાબમાં કહે છે. સ્વભાવ જ પ્રવર્તે છે-એટલે પોતાનો ભાવ (સ્વભાવ) એટલે, અવિદ્યા સ્વરૂપવાળી પ્રકૃતિ એટલે માયા પ્રવર્તે છે (આ બધું કરી રહી છે), એ માયાનું સ્વરૂપ આગળ (૭-૧૪) બતાવવામાં આવશે.

અરી કન્તુરિયતિ તો આ છે :

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृत्तं विभुः ।

अज्ञानेनावૃત્તં જ્ઞાનં તેન મુક્ષન્તિ જન્તવઃ ॥ ૧૫ ॥

વિભુ-સર્વવ્યાપી ઈશ્વર, કોઈનાં પાપ લેતો નથી અને પુણ્ય પણ લેતો નથી. અજ્ઞાન વડે જ્ઞાન ઢંકાયું છે, તેથી પ્રાણીઓ મોહ પામે છે. ૧૫

ભાષ્યાર્થ : વિભુ-સર્વવ્યાપી પરમાત્મા કોઈ બક્ષતું પણ પાપ કે પુણ્ય (તેણે અર્પણ કયું હોય તોપણ) નથી લેતા; સારે બક્ષતો વડે પૂનઃ પાપ, દાન, હોમ વગેરે પુણ્ય શા માટે કરવામાં આવે છે? (એ પ્રશ્ન

કદાચ અર્જુનને યાચ તેના ઉત્તરમાં) શ્રીભગવાન કહે છે વિવેકવિજ્ઞાન (૩૫) જ્ઞાન અજ્ઞાનથી દકાણું છે, તેથી વિવેકવિનાના અજ્ઞાની સમાગી જીવો ‘હુ કરું છું, હુ કરાવું છું, હુ ભોગવું (ખાઈ) છું, હુ (ખવડાવું) ભોગવાવું છું’ એ પ્રકારે મોહ પામે છે.

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેપામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

પણુ જેમનું તે અજ્ઞાન આત્માના જ્ઞાન વડે નાશ પામ્યું છે, તેમનું (શુદ્ધ જની ગયેલ) જ્ઞાન સૂર્ય પેઠે પગ્ગ્રહને ખતાવી આવે છે ૧૬

ભાષ્યાર્થ : આ (પ્રકારના) અજ્ઞાન વડે છવાયેલા જીવો જેથી મોહ પામે છે, તે જેમનું અજ્ઞાન આત્માના વિવેકવિજ્ઞાન વડે નાશ પામેલું છે, તેમનું તે (વિ)જ્ઞાન જેમ સૂર્ય (પ્રકાશ) સમગ્ર વસ્તુઓને પ્ર-ગણિત કરે છે, તેમ તે સર્વજ્ઞેય રત્નપ (પરમાર્થરત્નપ-તત્ત્વ)ને પ્રકારે છે.

તદ્વ્યુદયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિ જ્ઞાનનિર્ધૃતરૂલ્મપાઃ ॥ ૧૭ ॥

તે બ્રહ્મમાં જેની બુદ્ધિ છે, તે બ્રહ્મ જ જેનો આત્મા છે, તે જ (બ્રહ્મ) જેનો આશ્રય છે અને જેમના પાપપુણ્ય જ્ઞાન વડે ધોવાઈ ગયા છે, એવા પુરુષો મોક્ષ પામે છે ૧૭

ભાષ્યાર્થ : જે ઉત્કૃષ્ટ પરમાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન પ્ર-પન્ન પામ્યું છે એ બ્રહ્મમાં જેમની બુદ્ધિ નર્મ પહોંચી છે તે તદ્વ્યુદિ, એ બ્રહ્મ જ જેમનો આત્મા છે તે ‘તદાત્મા’, એ બ્રહ્મમાં જ જેમની નિષ્ઠા-દૃઢ આત્મભાવના છે એટલે કે સર્વ કૌંસોને ત્યાગ (સંન્યાસ) કરી જે બ્રહ્મમાં જ રિયત થઈ ગયા છે તે ‘તન્નિષ્ઠ’ છે, તે તથા એ પરબ્રહ્મ જ જેઓનું પરમ અપન (આશ્રય), પરમ ઉત્કૃષ્ટ ગતિ છે, તે ‘તત્પરાયણા’ અર્થાત્ જેઓ કેવળ આત્મામાં રત (નિગમ) છે, જેમના અત કરણ(આત્મા)નું અજ્ઞાન જ્ઞાન વડે નાશ પામ્યું છે, વળી ઉપર કહેના જ્ઞાન વડે જેમનું પાપ હણાઈ ગયું છે, અથવા નાશ પામ્યું છે, એટલે કે પાપાદિ દોષ જે સસારના કારણરૂપ છે, તે જેમના ધોવાઈ ગયા છે, તેવા મતિઓ ફરી દેહનો સંબંધ ન થાય, તેની ગતિ પામે છે.

(હવે) જ્ઞાન વડે જેમના આત્માનું અજ્ઞાન નાશ પામ્યું છે, તે પડિતો કેવી રીતે પરમાર્થતત્ત્વ જુએ છે તે જ્ઞેવામાં આવે છે

વિદ્યાવિનયસંપન્ને વ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈન શ્વપાકે ચ પण्डिताः समदर्शिनः ॥ ૧૮ ॥

વિદ્યા તથા વિનય(નમ્રતા)વાળા બ્રાહ્મણુમાં, ગાયમાં, હાથીમાં

અને કૃતરા તથા આંડાળમાં પડિતો સમાનદષ્ટિવાળા જ હોય છે. ૧૮

ભાષ્યાર્થ : વિદ્યા અને વિનયવાળા બ્રાહ્મણમાં, એટલે કે વિદ્વાનો અર્થ આત્મગોષ્ઠિ છે અને વિનયનો અર્થ ઉપરામ-વૃત્તિઓનો-વિરામ છે; એ બે ગુણોવાળો જે વિદ્વાન અને નમ્ર બ્રાહ્મણ છે, તેવા બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, કૃતરામાં અને આંડાળમાં પડિતો સમભાવથી સમાનદષ્ટિ (એક જ પ્રકારના ભાવ)થી જુએ છે. ભાવાર્થ આ છે કે ઉત્તમ સંસ્કારવાળા-વિદ્યાવિનયસંપન્ન સાર્ત્ત્વિક બ્રાહ્મણમાં, મધ્યમ સંસ્કારવાળાં પ્રાણી-સંસ્કારરહિત-રજ્જેગુણ ધરાવતી ગાયમાં અને (હવેકાં પ્રાણી) અતિથય મૃત, કેવળ તમોગુણ ધરાવતાં-પ્રાણી હાથી વગેરેમાં સત્ત્વાદિ ગુણો અને એના (ગુણ) મંદકારોથી તથા રાજસ અને તામસ સંસ્કારોથી પણ સર્વ પ્રકારે નિર્વેપ રહેવાવાળાં સમ અને અવિઘ્નિય એવા બ્રહ્મને જ જોવાનો જેનો સ્વભાવ છે, એવા પડિના સમદર્શી છે; અર્થાત્ આ સાર્ત્ત્વિક, રાજસ, તામસ વગેરે સર્વ વિકારોમાં પડિના નિર્વેપ બ્રહ્મને જુએ છે.

પૂર્વપક્ષ : આ (પ્રકારે જોવાવાળા) દોષયુક્ત છે (અને), એમનું અમ ભોજન કરવા યોગ્ય નથી; કારણકે સ્મૃતિનું પ્રમાણ (ગા. ૬. ૧૭, ૨૦) છે કે 'સમાન ગુણવાળાની બેદભાવથી જુદીજુદી રીતે પૂજા કરવાથી અને વિષમ (જુદાજુદા) ગુણ ધરાવનારાની એકસરખી (સમ) રીતે પૂજા કરવાથી યજ્ઞમાન દોષિન બને છે અને એના ધરનું અમ વર્જ્ય' (ભોજન કરવા માટે અયોગ્ય) બને છે.' આ શંકાના પ્રત્યુત્તરરૂપે કહે છે: ના, તેઓ દોષયુક્ત (દોષપાત્ર) નથી. કેવી રીતે ?

इहैव तर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ ૧૯ ॥

જેમનું મન સામ્ય-સમાનપણામાં રહ્યું છે તેઓએ અહીં જ સંસાર છુટ્યો છે; કેમકે બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે, તેથી તેઓ બ્રહ્મમાં સ્થિત-રહેલા છે. ૧૯

ભાષ્યાર્થ : જેમનું અંતઃકરણ (મન) સર્વ ભૂતોમાં સમભાવે રહેલા બ્રહ્મમાં નિશ્ચળ (ચિયર જા-યું છે) થઈ રહ્યું છે, તે સમદર્શી પડિતાએ અહીં ઉચિત અવસ્થામાં જ સર્ગ એટલે જન્મને છૂટી લીધો (વશ કરી લીધો છે); કારણકે બ્રહ્મ નિર્દોષ (દોષરહિત, સમ) છે. જેકે મૂર્ખસોદા વડે દોષવાળા આંડાળ વગેરેમાં તેમના દોષથી (દોષોને લીધે) આત્મા-બ્રહ્મ દોષવાળો હોય એવી ભાવના કરવામાં આવે છે (જોવામાં આવે છે); તોપણ ખરી રીતે તો તે આત્મા-બ્રહ્મ દોષોથી રહિત (નિર્વેપ-નિર્દોષ) છે. ચેતન્ય(ચેતન, આત્મા, બ્રહ્મ)નું નિર્ગુણપણું હોવાથી તેના પોતાના (ગુણોમાં બેદ હોય તોપણ તે) ગુણબેદથી તે જુદુંજુદું (વહેંચાઈ જતું) કે ભિન્નભિન્ન (થઈ જતું) નથી. ભગવાન પણ (એવા ગુણધર્મો) ઇચ્છા વગેરેને ક્ષેત્રના જ ધર્મ છે, એમ કહેશે. (૧૩-૧૬) 'અગાદિત્વાદ નિર્ગુણત્વાદ-

અનાદિ અને નિર્ગુણ હોવાથી આત્મા ક્ષિપ્ત થતો નથી’ (૧૩-૩૧) વગેરે અનેક વાક્યોથી આત્માનું નિર્ગુણપણું કહેશે. (વૈશેષિકોના દર્શનશાસ્ત્રમાં કહેલું નિત્ય દ્રવ્યગત) ‘અન્યવિશેષ’ પણ આત્મામાં બેદ (હિત્વત્ત્વબેદ) પાડતો (કરતો) નથી; કારણકે પ્રત્યેક શરીરમાં એ ‘અન્યવિશેષો’ છે તેનું કાંઈ પણ પ્રમાણ મળી આવતું નથી. [કહેવાનું તાત્પર્ય આ છે કે અન્યવિશેષ એટલે હેઠામાં છેલ્લું પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ; અર્થાત્ અવયવ સ્વરૂપ કે શરીર સ્વરૂપને હેઠળ આત્મામાં બેદ સિદ્ધ નથી થતો. કપિલાદિ સૌંદર્યો અથવા કોઈ કર્મદો માને છે કે આત્મા પ્રત્યેક શરીરમાં (શરીરેશરીરે) જુદો છે, પણ તેમની એ માન્યતા કોઈ પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી થતી, તેથી બ્રહ્મ સમ છે] ગાટે બ્રહ્મ સમ અને એક છે, આથી જ એ સમદર્શી પુરુષો (આવાં સમ અને એક) બ્રહ્મમાં રહેલાં છે, તેથી એમને દોષનો ગંધમાત્ર (છાંટો પણ) સ્પર્શ કરી શકતો નથી; કેમકે તેમનામાં દેહાદિસંધાતનો-દેહાદિ-સંધાતમાં આત્મરૂપ જોવાનો અભિમાનનો (દેહાદિસંધાતમાં આત્મસ્વરૂપનુંદર્શન કરવાનો અહંકાર હિત્વત્ત્વ થતો નથી; તેવા અહંકારનો) અભાવ છે અથવા તો તેમનામાંથી દેહાદિસંધાતને આત્મારૂપે જોવાનો અજ્ઞાનમય અહંકાર જતો રહ્યો છે. ‘સમાન શુદ્ધોવાળાની વિષમ અને વિષમ શુદ્ધોવાળાની સમ પૂજા કરવાથી’ એ ગૌતમનું સૂત્ર પૂજાવિષયને લગતાં વિશેષજ્ઞોવાળું હોવાથી દેહાદિ સંધાતમાં આત્મદૃષ્ટિના અભિમાનવાળા પુરુષ (દેહાદિને આત્મારૂપે સમજી, તે તો અહંકાર ધારણ કરવાવાળા અજ્ઞાની)ના સંબંધમાં છે. (એટલે કે જેમને સ્થૂળ શરીરાદિનું અભિમાન છે તેમને પૂજા છે.) જેઓ બ્રહ્મવેદા છે, પદ્મવેદા છે, ચતુર્વેદવેદા (વેદા= જાણનાર) છે, તેઓનો સંબંધ આ (બ્રહ્મને, વેદના છએ અંગોને, ચારે વેદને જાણવાના (ખાસ શુદ્ધો સાથે હોવાથી તેઓ પૂજા અને દાનના પાત્ર (પૂજા, દાન ગાટે લાયક) છે; પરંતુ બ્રહ્મ તો સર્વ પ્રકારના શુદ્ધ અને દોષના સંબંધથી રહિત છે, એટલા માટે તેઓ બ્રહ્મમાં રિષત (રહેલા) છે, એમ કહેવું યોગ્ય જ છે. ગૌતમનું આ ‘સમાસમાખ્યા’ વગેરે વાક્ય તો કર્મના વિષયવાળું (કર્મને લાગુ પડતું) છે, કર્મદો માટે છે, એ જાવાર્થ છે, પણ આ (સમદર્શન) તો જેમણે સર્વ કર્મનો સંન્યાસ કર્યો છે, એવા માટે છે. અહીં આત્મ વિષય પણ એ જ છે અને ‘સર્વકર્માણિ મનસા’ એ શ્લોક (૧૩)થી આરંભી અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી એ જ વિષય (કહેલો) છે.

નિર્દોષ (અને) સમ બ્રહ્મ એટલે કે આત્મા છે, તેથી-

ન પ્રહૃપ્યેત્રિપયં ગ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્રાપ્ય ચાગ્રિયમ્ ।

સ્થિત્યુદ્ધિરસંમૂદો વ્રજવિદ્ વ્રજાણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

જે પ્રિયને પાત્રી હર્ષ પામતો નથી અને અપ્રિયને પાત્રી હિદ્વેગ પામતો નથી, તે સ્થિર બુદ્ધિવાળો, મોહવિનાનો, બ્રહ્મ જાણનારો પુરુષ બ્રહ્મમાં સ્થિતિ કરી રહ્યો છે. ૨૦

શાબ્ધાર્થઃ : પ્રિય વસ્તુ પાત્રીને તે હર્ષ ન પામે, એટલે કે હજી જેળવી

તે આનંદિન ન થાય અને અગ્રિય (અનિષ્ટ) મેળવી તે ઉદ્દેગ ન કરે (વ્યથિત ન થાય); કારણકે હર્ષ કે ઉદ્દેગ થાય છે, તેથી જ પ્રિય અને અપ્રિયની પ્રાપ્તિ છે. દેહમાં આત્મશુદ્ધિવાળાને તે પ્રિયવસ્તુ હર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે અને (તેવાને જ) તે અપ્રિય વસ્તુ વિષાદ ઉત્પન્ન કરે છે; પણ કેવળ આત્મદર્શી (આત્માનો જ અનુભવ લેનાર)ને (પ્રિય, અપ્રિય, હર્ષ, વિષાદ) નથી ઉત્પન્ન કરતાં; કારણકે આત્મદર્શી પ્રિય અને અપ્રિયની પ્રાપ્તિનો અનંત્રવ છે. વળી, 'સર્વ જૂનોમાં એક, સમ અને નિર્દોષ આત્મા છે' એવી જોની રિથર, સંયત્તવિનાની હુદ્દિ છે, તે સ્થિર હુદ્દિવાળો છે અને તે સંમોહવર્જિત (કાંઈ પણ પ્રકારના મોહવિનાનો) પણ છે. આ ઉપર કહેશે અદ્ભવેતા પુરુષ બ્રહ્મમાં સ્થિતિ કરી રહેશે (રિથર થયેલ) છે, તે કર્મ ન કરવાવાળો-સર્વકર્મસંન્યાસી (ત્યાગી) છે.

વળી તે બ્રહ્મમાં સ્થિતિ કરી રહેશે-

ब्राह्मस्पर्शेष्वसृक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमन्नयमश्नुते ॥ ૨૧ ॥

બ્રહ્મરના સ્પર્શસુખોમાં આસક્તિ(પ્રીતિ)વિનાનો પુરુષ, અંતઃકરણમાં જે સુખ મેળવે છે, તે સુખને તે બ્રહ્મયોગમાં જોડાયેલા ચિત્તવાળો, અક્ષય (કાયમ) ભોગવે છે. ૨૧

ભાષ્યાર્થઃ જોમનો (બાહ્ય દ્રિયો દ્વારા) સ્પર્શ કરી શકાય છે, તે સ્પર્શ (છે, એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે) યજ્ઞાદિ વિષયો (નું નામ જ સ્પર્શ છે). એ સ્પર્શ બાહ્ય એટલે બ્રહ્મરના છે. આ બાહ્ય વિષયોમાં જોનો આત્મા એટલે જેનું અંતઃકરણ અમક્ત (ચોટું) નથી, તે અસક્રાત્મા છે. એવો વિષયોમાં પ્રીતિવિનાનો પુરુષ આત્મા(અંતઃકરણ)માં જે સુખ છે, તે સુખ મેળવે છે, એવો ભાવાર્થ છે; તે બ્રહ્મયોગ (યુક્તાત્મા) બ્રહ્મમાં જોડાવા રૂપ (યોગ) સમાધિ, તે બ્રહ્મયોગ કહેવાય છે અને એવા બ્રહ્મયોગ વડે મુક્ત એટલે તેમાં પોતાના અંતઃકરણને જેણે જોડી દીધું-રિથર ક્યું છે, જે એમાં સમાહિત (તત્ત્વીન) છે, તે બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા અક્ષય (કદી ક્ષીણ ન થનાર-નાશ ન પામનાર) સુખ ભોગવે (અનુભવે) છે. માટે આત્મામાં (ના) અક્ષય સુખ મેળવવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષ, ક્ષણિક બાહ્યવિષયોની પ્રીતિથી દ્રિયોને હાવી(પાછી યાત્રી)ને તેમને આત્મામાં જોડી, એવો અર્થ છે.

આનાથી (બાહ્યવિષયના સુખોથી દ્રિયોને) પાછી હાવી લેવી (નિવૃત્ત કરવી).

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवतः कौन्तेय ! न तेषु रमणे ब्रुधः ॥ ૨૨ ॥

ખરેખર! જે વિષયો અને દંદ્રિયોના સ્પર્શ(સંબંધ)માંથી ઉત્પન્ન થનારાં સુખો છે, તે દુઃખનાં ઉત્પત્તિસ્થાન (મૂળ, કારણ) છે

તથા તે આદિ અને અંતવાળાં છે. હે કૌતેય! તેઓમાં શાણો (વિવેકી) પુરુષ રમતો નથી. ૨૨

ભાષ્યાર્થ : કારણકે વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધ(સ્પર્શ)થી જ ભોગો ઉત્પન્ન થયા છે, તે અવિદ્યાજન્ય(અવિદ્યાકૃત) હોવાથી દેવજા દુઃખનાં ઉત્પત્તિસ્થાન છે. વળી આધ્યાત્મિક (આધિ, વ્યાધિ, જરા, મરણ વગેરે) દુઃખો, તે નિમિત્તવાળાં (એટલે ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ-ભોગોમાથી જાપજનારાં) છે, એમ દેખાય છે. અહીં (‘પ્રથમ પંક્તિમાં’) ‘એવં’ શબ્દ છે, તેથી એમ સમજાય (જણાય) છે કે આ ભોગો માત્ર આ લોકમાં જ દુઃખ પેદા કરતા નથી, પણ પરલોકમાં થે દુઃખ આપ છે. સંસારમાં સુખનો અર્થમાત્ર (લેશમાત્ર) નથી, એમ જણી વિષયરૂપ મુગજાળાં જાંજવાના જળ) થી ઇન્દ્રિયોને નિરૂપ કરવી (પાછી હઠાવવી). આ ભોગો દેવજા દુઃખના કારણ છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ આદિ (અને) અંતવાળા હોય છે; એટલે કે વિષયોના અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગ તે ભોગોના પ્રારંભ છે; તથા વિષયો અને ઇન્દ્રિયોના વિયોગ, તે ભોગોના અંત છે; એટલા માટે તેઓ આદિઅંતવાળા (અનિત્ય) છે; અર્થાત્ (નથી તેમની ઉત્પત્તિ-જન્મ કે નથી તેમનાં મરણ; એટલે ક્યાંથી કેમ થયાં અને ક્યાં જતાં રહે છે, તે નથી ખબર પડતી, પણ તે તો દેવજા અધ્યમાં) સ્થિતિ(દશા)માં જ રહેનારાં (દમગોચર થવાવાળાં) છે. હે કૌતેય! તે ભોગોમાં વિવેકી પુરુષ (પરમાર્થતત્ત્વ જાણવાવાળો વિવેકશીલ સુદ્ધિમાન પુરુષ) રમતો નથી. જો આ અંત્યંત મૂઠ છે, તેમની જ વિષયમાં પ્રીતિ જોવામાં આવે છે; જેમ પશુ આદિની પ્રીતિ હોય છે તેમ.

અર્થમાર્ગ(કલ્યાણમાર્ગ)ના વિરોધી(શત્રુ)ઓ કહે છે : આ સંસ્પર્શજન્ય-ભોગ(કામક્રોધાદિનો વેગ)થી હોય અતિથમ દુઃખદાયી છે, સર્વ અનર્થ-નુકસાનની પ્રાપ્તિનું કારણ છે અને નિવારણ કરવો આતકકણ્ય પણ છે; તેથી મીઠમગવાન કહે છે કે તેનો નાશ કરવા માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શક્તોત્તીર્ઘ્વ યઃ સોઢું પ્રાવશરીરવિયોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોદ્ધર્ષં વેગં સંયુક્તઃ સંસુક્ષી નરઃ ॥ ૨૩ ॥

શરીર છૂટ્યા પહેલાં કામક્રોધથી જાપજેલા વેગને જે પુરુષ અહીંઆ જ સહન કરી શકે છે, તે પુરુષ યોગી અને તે (પુરુષ સુખી છે. ૨૩ ;

ભાષ્યાર્થ : જે મનુષ્ય અહીંઆ જ એટલે જીવતો છે, ત્યાંસુધીમાં શરીર છૂટી ગયા (મરણ), પહેલાં તે કામક્રોધથી જાપજતા વેગને મહન કરના થાય છે (તે જ યોગી છે, તે જ સુખી છે). જીવંત (જીવતા) પુરુષતા અંત કરણમાં કામક્રોધનો વેગ અવસ્થ થાય છે જ; માટે તેની મર્યાદા મરણ (કરવામાં, કહેવામાં આવી) છે. કારણકે કામક્રોધથી જાપજતો વેગ નિમિત્તોથી પ્રકટ થાય છે; તેથી મરણ પર્વત એનો વિદાસ ન કરવો.

અહીં અર્થ છે. દેહ પછી નજરે પડેલા સુખદાથી ઇષ્ટ વિષયમાં તે સાંમગ્નવાથી કે વાદ આવી જવાથી તે વિષય મેગ્નવાની ને લાક્ષ્યા એટલે તૃપ્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું નામ કામ છે; અને પોતાને (એથી બેસે) અનુભવ આવ્યાથી ને) પ્રતિકૂળ દુઃખદાથી વિચો (છે તે) દેખવામાં આવનાં, તે વિષે સાંમગ્નવામાં આવનાં અથવા તો તેનું સ્મરણ થતાં તેમાં (તે વિષયમાં) ને દેવ(તિરસ્કાર) ઉત્પન્ન થાય, તેનું નામ ક્રોધ છે. આ કામ અને ક્રોધ ને વેગના ઉત્પાદક થાય છે, તેને કામક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલો વેગ કહેવાય છે. ગ્રામાંય ધર્મ, સુખ અને આંખ પ્રકુલિન (પ્રસન્ન) થતાં વગેરે ચિદ્વેનાવાળો ને અંતઃકરણનો ક્ષોભ (ગેહલપાયક, દુઃખમયી જનુ) છે તે કામથી ઉત્પન્ન થતો વેગ છે; તથા શરીર મુજબ, પગીનો યર્ષ જવો, હોઠ દરડવા આંખ લાલ યર્ષ જતી વગેરે ચિદ્વેનાવાળો વેગ, ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલો વેગ છે. એવા કામ અને ક્રોધના વેગને ને સહન કરી શકે છે, ને વેગને સહન કરવાનો ને ઉત્સાહ ધરાવે છે, તે પુરુષ સંસારમાં યોગી છે, તે પુરુષ સંસારમાં સુખી છે.

બ્રહ્મમાં સ્થિત થયેલો પુરુષ બ્રહ્મ કેવી રીતે પામે છે? એ પ્રશ્નના જવાબમાં કહે છે :

યોન્તસ્તુલ્લોન્તરાસમસ્તથાન્તર્જ્યોતિરેવ યઃ ।

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥ ૨૪ ॥

ને અંતરાત્મામાં ન સુખવાળો, અંતરાત્મામાં ન આરામ- (પામવા, કરવા)વાળો તથા અંતરાત્મામાં ન પ્રકાશવાળો છે, તે બ્રહ્મરૂપ થયેલો યોગી બ્રહ્મરૂપ નિર્વાણ (પદ) પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૪

ભાષ્યાર્થ : અંતરાત્મામાં જેનું સુખ છે (જેનું સુખ કેવળ અંતરાત્મામાં છે, બીજા કોઈ વિષયમાં નથી), તે અંતઃસુખી છે. ને અંતરાત્મામાં સ્મરણ કે ક્રીડા કરવાવાળો (અંતરાત્મામાં જેને આરામ કે ક્રીડા) છે, તે અંતરાસમ છે; અને અંતરાત્મા ન જેની જ્યોતિ, જેનો પ્રકાશ છે, તે અંતઃજ્યોતિ છે. ને એવો યોગી છે, તે અહીં જીવિનજ્વરસ્થામાં-જીવનો છતાં ન બ્રહ્મરૂપ યર્ષ (બ્રહ્મમાં લીન યર્ષ જવારૂપ) મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

અને વળી,

લમન્તે બ્રહ્મનિર્વાણમૃપયઃ સ્વીણકલ્મષાઃ ।

છિન્નદ્વંધ્વા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે સ્તાઃ ॥ ૨૫ ॥

જેનાં પાપાદિ (પાપ, પુણ્ય) કર્મો નાશ પામ્યાં છે, જેના દ્વિધાલાવ- (આ કે તે-એવા) અંશયો છેદાઈ ગયા છે, જેનું ચિત્ત વશ છે, ને સર્વપ્રાણીઓના કલ્યાણમાં પ્રેમ (પ્રીતિ) રાખવાવાળા છે, એવા ઋષિઓ પામે છે.

ભાષ્યાર્થ : જેમના પાપાદિ દોષો નાશ પામ્યા છે, જેમના સંશયો છેદાઈ ગયા છે, જે ઈદિયોને સંયમમાં રાખી રહેવાવાળા છે, જે સર્વ બૂનો—સર્વ પ્રાણીઓના ક્રિતમાં અનુકૂળ હોય તેવું આવરણ કરવામાં પ્રેમ ધરાવતા હોય, અર્થાત્ જે અદિસક છે, એવા ઋષિઓ—આત્મતત્ત્વનું યથાર્થ દર્શન કરવાવાળા મંન્યાસીઓ બ્રહ્મનિર્વાણ પદ (મોક્ષ) પામે છે.

૧૧ી,

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।

અમિતો બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬ ॥

કામ અને ક્રોધથી રહિત, ચિત્તને વશ રાખનારા અને જેમણે આત્મા જાણ્યો છે, એવા સંન્યાસીઓને (જ્યારે જુઓ, ત્યારે) બ્રહ્મ-રૂપી નિર્વાણપદ સન્નુભવ જ છે. (તે સ્વતઃ તે રૂપજ હોવાથી તે પદ તેમને સિદ્ધ છે.) ૨૬

ભાષ્યાર્થ : જેઓ કામ અને ક્રોધ બંને દોષોથી રહિત થઈ ચૂક્યા છે; જેમણે અંતઃકરણને પોતાને વશ (તામામાં) કરી લીધું છે; જેમણે આત્મા જાણી લીધો છે, એવા આત્મજ્ઞાની—યથાર્થદર્શી યતી—સંન્યાસીઓને જીવતાં તથા મરણ્યાદિ પણ્ય (ઉભય અવરથામાં) બ્રહ્મનિર્વાણ એટલે મોક્ષ છે જ છે.

યથાર્થજ્ઞાનના અનુભવમાં નિષ્કા રાખવાવાળા સંન્યાસીઓને તત્કાળ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય એમ બતાવ્યું, તથા ઈશ્વર એટલે બ્રહ્મમાં જેણે સર્વ વ્યાપાર અર્પણ કરેલા છે એવા કર્મઠોને હાથે આવરવામાં આવતો કર્મયોગ (એટલે કે વર્ણાશ્રમધર્મોનું અનુષ્ઠાન) પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ (ચિત્તશુદ્ધિ—સત્ત્વશુદ્ધિ), જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને સર્વકર્મમંન્યાસના ક્રમ પ્રમાણે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં કારણ થાય છે, ક્રમિક મોક્ષના સાધનો છે, એમ ભગવાને વારંવાર કહ્યું છે અને હવે પછી આગળ પણ કહેશે. હાલ તો સમ્યગ્દર્શન—આત્માના યથાર્થ અનુભવનું અંતરંગ માધન જે ધ્યાનયોગ છે, તે વિસ્તારપૂર્વક કહેવાના વિચાર (ઉદ્દેશ)થી તેના ચત્રની ગરગ સારનાર શ્લોકોનો ઉપદેશ કરે છે.

સ્પર્શાનુકૃત્વા વહિર્વાહ્યાંશ્ચક્ષુઃશ્ચૈવાન્તરે શ્રુવોઃ ।

પ્રાણાપાનો સમો કૃત્વા નાસામ્યન્તરચારિણૌ ॥ ૨૭ ॥

યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

વિગતેષ્ણામયક્રોધો યસ્સદા મુક્ત એવ સઃ ॥ ૨૮ ॥

બાહ્ય સ્પર્શને—સ્પર્શ વિષયોને થઈ શકે, તેથી બાહ્ય સ્પર્શના અર્થ—બાહ્ય વિષયોને દૂર કરીને તથા આંખોને બ્રમરના મધ્યભાગમાં—જ સ્થાયી (સ્થિર કરી) ગ્રાણ અને અપાનને નાકની અંદર મરખી

રીતે રોકી રાખી, સમાન કરીને, ઇદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને જેણે જીત્યાં છે; ઇન્દ્રિયા, ભય તથા ક્રોધ જેનાં જતાં રહ્યાં છે તથા જેનું પરમધામ (પામવાનું, મેળવવાનું-સ્થાન) કેવળ મોક્ષ જ (બની રહેલ છે), તેવો મુનિ સદા મુક્ત જ છે. ૨૭, ૨૮

ભાષ્યાર્થ : શ્રોત્રાદિ ઇદ્રિયો (કાન વગેરે) મારફતે અંતર-બુદ્ધિમાં પોતે જાણનાદિ વિષયો તે બાહ્ય વિષયો છે. તે બાહ્ય વિષયોને બહાર કરી એટલે તેનું ચિંતન ન કરતાં એ વિષયોને બહાર કરીને ચક્ષુઓને બમરની મધ્યમાં (વચમાં) જ રિથર કરીને તથા નાકની (કંઠ વગેરે અંદરના બાગોની) અંદર વિચરતા (ચાસતા) ગ્રાણી અને અપાનને સમાન કરીને જેણે ઇદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિનું મંચમન કર્યું છે; જે ઈશ્વરસ્વરૂપનું મનન કરવાથી મુનિ એટલે સંન્યાસી થઈ ગયો છે; જે એ પ્રકારે દેહ(શરીર)માંથી નીકળી મોક્ષને જ પરમ આશ્રય (પરમગતિ) સમજવાવાળો મુનિ છે તથા જે ઇન્દ્રિયા, ભય અને ક્રોધથી રહિત થઈ ચૂક્યો છે (જેનામાંથી ઇન્દ્રિયા, ભય અને ક્રોધ આત્મા મુખાં છે). તે સદાનો સંન્યાસી (મુક્ત) જ છે; તેને મોક્ષ માર્ગે અન્ય કંઈ વ્યવસ્થા નથી.

આ પ્રકારે સમાહિત ચિત્ત(સમાધાનશક્તિ)વાળાએ શું જાણવાની જરૂર છે, શું જાણવું યોગ્ય છે ? એ પ્રશ્ન થતાં હશેવામાં આવે છે :

મોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિમૃચ્છતિ ॥ ૨૯ ॥

યજ્ઞ અને તપનો લોગવનાર, સર્વલોકનો મોટો ઈશ્વર તથા સર્વ ભૂતોના મિત્રરૂપ અને જાણી (માણસ) શાંતિ પામે છે. ૨૯

ભાષ્યાર્થ : (મનુષ્ય) મને-નારાયણને કર્તારૂપે કે દેવરૂપે સર્વવજ્રોના અને તપોના લોકતા-લોગવનાર, સર્વ લોકોના મહાન ઈશ્વર, સર્વ ગ્રાણીઓ ઉપર પ્રભુપદાર(બલ્લા)ની ઇન્દ્રિયા વિના ઉપકાર કરનાર, સર્વગ્રાણીઓના સુહૃદ, સર્વ ગ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેનાર (રહેલા), સર્વ કર્મોનું ફળ આપનાર અધિકારી (અમલદાર) અને સર્વ જ્ઞાન(અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન)નો સાક્ષી જાણીને સંસારના ઉપરામ(ન્યાં સંસારનો અંત આવે-અટકી જાય તે)ને-શાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

ઇતિ શ્રીમત્પરમહંસ પરિબ્રાજકાચાર્ય ગોવિંદભગવાનના પૂજ્યપાદ

શિષ્ય શ્રીમત્ શાંકરાચાર્ય ભગવાનકૃત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાભાષ્યનો

પ્રકૃતિગર્ભ નામનો ૫ મો અધ્યાય સમાપ્ત

અધ્યાય ૬ ટો-અભ્યાસયોગ^૧

પાછળના અધ્યાયના અંતભાગમાં શ્લોક ૨૭ થી સમ્યક્દર્શન-અર્થ-જ્ઞાન માટે ધ્યાનયોગ અંતરંગ સાધન છે. એમ જણાવવા માટે ધ્યાનયોગના ‘સ્વર્ણનિષ્ઠવા ચઢિઃ’ વગેરે (૨૭-૨૮-૨૯) ત્રણ શ્લોક સૂત્રરૂપે કહ્યા; હવે એના વિસ્તારરૂપે (વ્યાખ્યાનરૂપે) આ છઠ્ઠા અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે. પરંતુ ધ્યાનયોગનું બહિરંગ સાધન કર્મ છે, એમ પાછળ જનાવ્યું છે; તેથી ન્યાસુધી ધ્યાનયોગમાં ૩૬ ચંદાને ચક્રિતમાન થવાય, ત્યાંસુધી અધિકારી ગૃહસ્થે કર્તવ્ય-કર્મ કરવું જોઈએ; એટલા માટે ‘અનાયિતઃ’ વગેરે પહેલા શ્લોક વડે અગત્યનું કર્મયોગની સ્તુતિ કરે છે.

શંકા-પૂર્વપક્ષ : એ વાત ખરોખર નથી. (શું ‘યાવજ્જીવમગ્નિહોત્રં સુહૃવાદ, યાવજ્જીવં વર્ણપૂર્ણમાયમ્યા યજેત-’જીવે ત્યાંસુધી અગ્નિહોત્ર કરવો અને જીવે ત્યાંસુધી અગાસ અને પૂનમની ઇષ્ટિ કરવી’ એ વાક્યથી જીવતાં સુધી વેદોક્ત કર્મો કર્યા જ કરવાં, એવો આદેશ થયેલો છે; તો પછી આ ત્રીજા શ્લોકમાં ‘આવ-રજોદ્વિજ્યોતં’ એ વાક્ય વડે ‘યોગપ્રાપ્તિ ઇચ્છતા મુનિને કર્મ કારણ છે’ એમ શા માટે ફરી કહેવામાં આવે છે? આ પ્રશ્ન જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયવાદીનો છે. ભાર્યું આ છે કે) જીવતાં સુધી કર્મ કરવું, એ વેદાગ્ર તો છે જ; તો આવી રીતે ધ્યાન-યોગમાં આશ્રદ થતાં સુધી, કર્મની મર્યાદા શા માટે બાધવામાં આવી? ત્યાંસુધી કર્મ કરવાં એમ વિશેષપણે (ખાસ) શા માટે કહ્યું? ઉત્તર : એમાં કંઈ અનુચિત નથી. શંકા ખરોખર નથી; કારણકે યોગમાં આશ્રદ થવાની ઇચ્છાવાળા મુનિ માટે કર્તવ્ય-કર્મ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે અને યોગાશ્રદ (બુદ્ધિ ગયેા હોય તે) યોગીનો તો કેવળ ઉપરામતા (શાંતિ) સાથે સંયમ જતાવવામાં આવ્યો છે. જો આશ્રદ થયોની ઇચ્છા ધરાવનાર અને આશ્રદ થઈ ચૂકેલા બંને માટે સમ અને કર્મ બંને કર્તવ્યરૂપે (કર્તવ્ય છે, એમ) માનવામાં આવ્યાં હોત, તો ‘આરહતુ’ (આશ્રદ થવાને, ધ્યાનમાં સ્થિતિ કરવાની ઇચ્છા રાખનારને) અને ‘આરબ’ (જે ધ્યાનગ્ર નિરંતર રહી શકે છે તેમને) માટેનાં ‘કર્મ’ અને ‘શમ’ એવા બે જુદાજુદા વિભાગ પાડ્યા છે, તેનો કંઈ અર્થ ન થાય; આ વિભાગી-કરણ નિર્ણયક બનત. (પરંતુ કહેવાનો મુદ્દો આ છે કે હવે જીવતાં સુધી કર્મ કર્યા કરવાની આશ્રદને જરૂર નથી.)

શંકા-પૂર્વપક્ષ : એ આશ્રમવાણમાં કંઈ તો યોગાશ્રદ બનવાની ઇચ્છા-વાળા હોય છે અને કંઈ યોગાશ્રદ હોય છે (એ વાત ખરી છે); પરંતુ બીજા કૈટલાક તો નથી હોતા ‘આરહતુ’ કે નથી હોતા ‘આશ્રદ.’ એ (ત્રીજા) વર્ગને ધ્યાનમાં કંઈ ‘આરહતુ’ અને ‘આશ્રદ’ એ બે વિભાગ પાડનારાં વિશેષણો કહ્યાં છે (એ બે પ્રકારના યોગીઓને આ ત્રીજા પ્રકારના સામાન્ય વર્ગના લોકોને જુદા પાડવાના હેતુથી કહ્યા), તે ઉચિત છે, એમ જો કહે તો? ઉત્તર :

૧. આ એ વાચને ધ્યાનયોગ, આત્મસંયમયોગ અને અધ્યાત્મયોગ ૫૬૬ કહે છે.

ના, એમ નથી; કેમકે ઉત્તરાર્ધમાં 'તસ્યેવ-તેને જ' એ શબ્દ છે અને વળી યોગ શ્લોક (૬૪) આદિ 'યોગારુદ્ધસ્ય-યોગમાં આરુદ્ધ થયેલા માટે' એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે; એનો અર્થ આ છે કે જે પદેલાં યોગમાર્ગે ચડવાની ઇચ્છા ધરાવેના 'આરરમ્ભુ' હતો, તે જ યોગમાર્ગે ચડી ગયેલા 'આરુદ્ધ' થયેલાને શમ એ જ કર્તવ્યરૂપ કારણ યોગદળની પ્રાપ્તિ માટે છે; એટલા માટે 'સાવજીવ' એ વાક્યનો કોઈ પણ કર્મ કરનારાએ 'જનતાં સુધી કર્મ કર્યાં જ કર્યાં' એવો અર્થ (ગીતાશાસ્ત્રમાંથી) નથી ઘટનો (નીહનનો).

તેની જ રીતે યોગશ્રદ્ધ વિષે જે વચન (૩૭-૩૮) છે, તેથી પણ આ જ વાત સિદ્ધ થાય છે; તાત્પર્ય આ છે કે જે કર્મ કરનારા શુદ્ધરથ માટે પણ આ ક્ષણ અધ્યાયમાં યોગમાર્ગનું વિધાન કરવામાં આવ્યું (કર્તું) છે, તો એ યોગથી બ્રહ્મ થયેલો પણ કર્મગતિ એટલે કર્મદળ પામે છે જ અને તેથી તેના નાશની આશંકા વાસ્તવિક રીતે ઊભી થતી નથી (અનુગિન છે). (સમુચ્ચય-જ્ઞાન અને કર્મ ઉભય સાથે આચરવાં મોક્ષ માટે જરૂરી છે, એમ માનનારા સમુચ્ચય-વાદીની શંકા આ છે: શુદ્ધરથ યોગનો અધિકારી છે અને તેમાંથી બ્રહ્મ થાય તો તેનાં કર્મનાં દળ તેને મળે છે, એ કયનથી તો એમ સમગળ છે કે જીવિત-પર્યંત કર્મજ્ઞાનનો સમુચ્ચય આચરવો જરૂરી છે.) કામ્ય અથવા નિત્યકર્મ કર્યું હોય તો તે અવગ્ય પોતાનું દળ આપે છે જ; પરંતુ મોક્ષ નિત્ય હોવાથી તે તો કોઈ કર્મથી નથી પ્રાપ્ત થતો. નિત્યકર્મ તો વેદપ્રમાણથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હોવાથી, તેનું પંજુ દળ તો હોય છે જ, એમ અમોએ પદેલાં (જીઓ ૪-૧૮ રીકા) કહ્યું છે; જે એમ ન હોય (નિત્યકર્મનું દળ ન હોય) તો તો વેદ (નું કથન) અર્થરહિત થાય (નિરર્થક બને). કર્મમાં હોવા છતાં (સ્વાપદ્ધ્યા રહેલા હોય છતાં કોઈ શુદ્ધરથ માટે) 'જને માર્ગમાંથી બ્રહ્મ (ઉભયમદ્ધ)' કહેવાનો કોઈ અર્થ નથી; કારણકે કર્મનો નાશ થવો અસંભવિત (અશક્ય-અનુચિત) છે.

શંકા : જે દરેલાં કર્મ ક્ષિત્રમાં અર્પણ કરી કરવામાં આવ્યાં છે, તેથી તે તેના કર્તાને દળ આપનાં નથી, એમ કહેો, તો ઉત્તર આ છે કે (ઉત્તર:) એ વાત બરોબર નથી; કારણકે ક્ષિત્રમાં અર્પણ કરેલું કર્મ તો અધિક દળદાયક થવું જોઈએ.

શંકા-પૂર્વપક્ષ : (જે એમ માનવામાં આવે કે એ કર્મો તો કેવળ મોક્ષ માટે જ રાખે છે, એટલે કે) જે એમ માનીએ કે પોતે દરેલા કર્મોનો મન્યામ. યોગ મદિત (ધ્યાન મદિત) ક્ષિત્રમાં જે કર્મો હોય, તો તે મોક્ષને જ માટે છે; પણ મોક્ષ વિના બીજા દળ માટે નથી; તો એવો યોગીપુરુષ યોગથી બ્રહ્મ થયો હોય, તેથી તેના નાશની શંકા કરવામાં આવે છે, તે જોખમે છે; તો તેનો ઉત્તર આ છે કે એમ કહેવું પોતે નર્થ; કેમકે 'एषां च यत्किंचिच्च' (૧-૧૦) અને 'मद्विज्ઞાનિને વિષ્ણુઃ' (૧-૧૪) એ વાક્યોથી કર્મમન્યામ આચરવાનું કહ્યું છે જ. (કર્મમન્યાસનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે જ.) ધ્યાનકાળમાં એની

મદદ હોય છે, એવી તો શંકા છે જ નહિ; કારણકે એકાગ્રીપણાનું-ધ્યાન વખતે એકલા રહેવાનું વિધાન કહેવામાં આવ્યું (હોય) છે. તેમ જ 'નિગ્રહીપરિમિદઃ' (એ વચન પણ ગૃહસ્થને અનુકૂળ-લાભ પડતું નથી) એ ઉપરથી પણ ગૃહસ્થ યોગનો અધિકારી છે, એ વાત આ વાક્ય- 'નિગ્રહીપરિમિદઃ' થી સિદ્ધ નથી થઈ શકતી, એવો ભાવાર્થ છે. વળી 'જને તરફથી બધા થાય છે' એ વચન પણ ગૃહસ્થના યોગાધિકારની વિરુદ્ધ છે, એટલે કે જને તરફથી બધા થાય, એ પ્રશ્ન ગૃહસ્થ માટે ઉપરિચિત થતો નથી. (તેથી પણ આ ઉપર કહેલી પૂર્વપક્ષની શંકા ખરાબર નથી.)

શંકા-વાદી : 'અનાયિતઃ કર્મવત્' એ શ્લોકથી કર્મ કરવાવાળા માટે જ સંન્યાસપણું અને યોગીપણું કહ્યું છે, નિરમિત્ત(અમિત્ક નથી તેને) અથવા તો અક્રિય(કર્મ નહિ કરવાવાળા)ને માટે તો સંન્યાસીપણાનો તથા યોગીપણાનો નિષેધ કયો છે.

ઉત્તર : એમ કહેવું પણ ખરાબર નથી; કારણકે આ શ્લોક તો ધ્યાનયોગ-માટેના બહિરંગ (બહારના સાધનરૂપ) કર્મોનાં ફળની ઇચ્છાના ત્યાગની પ્રશંસા કરે છે. કેવળ નિરમિત્ત (અમિત ન પામનાર) અને ક્રિયારહિત જ સંન્યાસી છે, એમ નથી. શંકા : ત્યારે શું કહેવા માગો છો? ઉત્તર : કર્મ કરનારો પણ આસક્તિ અને કર્મફળ છોડીને, સત્વશુદ્ધિ-અંતઃકરણશુદ્ધિ કે ચિત્તશુદ્ધિ માટે કર્મયોગ આચરતો હોય, તો તે પણ સંન્યાસી અને યોગી થાય (છે); એમ કહી સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. એક જ (જીવજીવતા નહિ તેવા) વાક્યથી કર્મફળની આસક્તિના ત્યાગરૂપ સંન્યાસની સ્તુતિ અને એવા આશ્રમનો નિષેધ એ બંને ન થતી શકે. નિરમિત્ત, અક્રિય-અમિત્ત અને કર્મચીનના હોય એવા ખરેખરા વાસ્તવિક સંન્યાસીનું સંન્યાસીપણું અને યોગીપણું જે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, ઇતિહાસ અને યોગશાસ્ત્રમાં વિદિત (આચરવાનું કહેવામાં આવ્યું) છે. તેનો અહીં ભગવાન પ્રતિષેધ (નિષેધ) નથી કરતા, કેમકે એમ કરવાથી તો પોતાનાં જ કહેનાં વચનો સાથે વિરોધ આવે. આ વચનો 'સર્વકર્મણિ યમવા સંન્યસ્ય, 'નિવ હૃદયં વાચ્યં બ્રાહ્મણે, મૈત્રી સદુચ્યો યેન કેચિત્', 'અનિરેત સિદ્ધમતિઃ', 'વિદ્યાય કામાન્ય સર્વાન્કુમાંશ્વરતિ નિસ્પૃહઃ', 'સર્વાંસપરિત્યાગી' (૫-૧૩) સર્વ કર્મોને મનથી છોડીને, 'નથી' કંઈ કરવો કે કાંઈ ને કરવા ટ્રેરતો, (૧૨-૧૯) 'મૌન ભાસ્વાણો, જે ને કાંઈ પણ પ્રકાર બને, આવી પડે, કે જે કાંઈપણ પ્રાપ્ત થાય, તેથી સન મેતુષ્ટ રહે છે, વરબારવિનાનો સ્થિરશુદ્ધિવાળો છે. (૨-૭૧)' 'જે પુરુષ સર્વ શામનાઓ છોડી, નિસ્પૃહ બાવથી વિચરે છે અને (૧૨-૧૧) 'સર્વ આરંભોને ત્યાગી.' એ રીતે ઠેરઠેર ભગવાને જે વાક્યો કહેવા છે, તે સાથે (જો) એવા આશ્રમનો પ્રતિષેધ (નિષેધ) કરે, તો વિરોધ ઉત્પન્ન થાય, માટે આ વાત સિદ્ધ થાય છે કે જો ધ્યાનયોગ ઉપર ગડવાને પડે (આરુરૂજી), મનનશીલ (કર્મફળ ત્વજી દેનાર મુનિ) ગૃહસ્થ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા (પોને સ્વીકારેલા) ગૃહસ્થાશ્રમકર્મનાં અસિદ્ધોત્પાદિત કર્મફળની અપેક્ષા રાખ્યા વિના કર્મ કરે, તો તે કર્મ, અંતઃકરણ-

ની-ચિત્તની કે સત્ત્વની શુદ્ધિ કરી તે દ્વારા ધ્યાનયોગમાં આરૂઢ થવાનું બહિરંગ સાધન બની શકે છે; એવું કહેવાના હેતુથી 'સંન્યાસી ચ યોગી ચ (૧-૧) એ જ સંન્યાસી, એ જ યોગી છે' એમ કહી રમુતિ કરવામાં આવી છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા :

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ।

સા સંન્યાસી-ચ યોગી ચ ન નિરગ્નિર્ન ચાક્રિયઃ ॥ ૧ ॥

કર્મક્રીણનો આશ્રય કયાં વિના જે કર્મ કરે છે, તે સંન્યાસી છે અને યોગી છે; નિરગ્નિ કે અક્રિય (અગ્નિવ્રત ન પાળનારા કે કર્મ ન કરનારા કંઈ સંન્યાસી અને યોગી) નથી હોતા. ૧

સાધ્યાર્થ : જેણે આશ્રય નથી લીધો તે અનાશ્રિત; જાનો આશ્રય નથી લીધો? કર્મક્રીણનો. એટલે કે જે કાંઈ કર્મનું ક્રીણ છે, તેનો આશ્રય ન લીધેલો- કર્મક્રીણની તૃષ્ણાવિનાનો એ છે. જે કર્મક્રીણની તૃષ્ણાવાળો હોય છે, તે કર્મક્રીણનો આશ્રય લે છે; આ તો એથી બિપટું આચરણ કરવાવાળો છે તેથી એ કર્મક્રીણનો આશ્રય ન લેવાવાળો 'અનાશ્રિત કર્મક્રીણ' છે. એવી રીતે કર્મક્રીણના આશ્રયથી રહિત હોવા છતાં જે પ્રભુ કર્તવ્યક્રમોનો, એટલે કે કામ્યકર્મથી બિલટા, નિત્યનું અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરે છે, તે સંન્યાસી અને યોગી છે. જે કોઈ આવો-કર્મ કરનારો છે, તે ખીજા કર્મ કરનારાઓ કરતાં ચંડિયાં છે; એવું જણાવવાનો ભગવાનનો આશય છે. (એમ ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે.) સંન્યાસ એટલે પુરિત્યાગ-સર્વપ્રકારનો ત્યાગ; એ જેને (જેનામાં) હોય તે સંન્યાસી; અને યોગી એટલે જેને યોગ છે એટલે ચિત્તનું સમાધાન છે, તે (યોગી છે). આ ('ચંડિયાંનાં કર્મ કરનાર') કર્મયોગી આવા યુજાવાળો છે, એમ માનવું; કેવળ નિરગ્નિ (અગ્નિનો ત્યાગ કરનાર) અને અક્રિય એટલે કર્મનો ત્યાગ કરનાર જ સંન્યાસી અને યોગી છે, એમ ન માનવું. કર્મોનાં અંગબૂત જે (ગાદપત્ય, આહવનીય, અન્નાદ્યાય, સભ્ય તથા દક્ષિણામિ વગેરે નામવાળા) અગ્નિઓ છે; તે જેમને છૂટી ગયા (ત્યજી ગયા) છે, તે નિરગ્નિ છે; અને અક્રિય એટલે અગ્નિરૂપ સાધનવિનાના કોઈ જેઓ તપદનાદિ ક્રિયાઓ પણ કરતા નથી, તે અક્રિય છે. (એવા નિરગ્નિ અને અક્રિય બંને હોય છતાં પણ અનાશ્રિત કર્મક્રીણ ન હોય તો તે સંન્યાસી નથી.)

પૂર્વપક્ષ : શ્રુતિ, રમુતિ અને યોગસાઓમાં નિરગ્નિનું અને અક્રિયનું સંન્યાસીપણું અને યોગીપણું પ્રસિદ્ધ છે; ત્યારે અહીં અગ્નિતાગા અને ક્રિયાવાળાનું સંન્યાસીપણું તથા યોગીપણું શા માટે (કઈ રીતે) કહેવામાં આવે છે? ઉત્તર : આ બાધ નથી આવતો; કારણકે એકાદ યુજાવિશેષને લઈ (યુજાથી ગોણટસિ વડે પ્રેરાઈ) આ સંન્યાસીપણાનું અને યોગીપણાનું એક કર્મકંડ શુદ્ધરથમાં મંપાદન કરવાનું શ્રીભગવાને હચ્છું છે-શંકા : તે કેવી રીતે? ઉત્તર : કર્મક્રીણના સંકલ્પોનો ત્યાગ થવાથી સંન્યાસીપણું છે; અને યોગના અંગ (સાધન) તરીકે

કર્મોનાં આચરણથી અથવા ચિત્તવિક્ષેપના કારણરૂપ કર્મકળના મંદસ્થાના ત્યાગ-
થી યોગીપણું છે, એ રીતે આ બંને ગૌણપણે (કર્મકળાં કોઈ કહે) છે, આથી
બાહ્ય સંન્યાસપણું અને યોગીપણું સુખ્યત્વે ઠટ છે, એમ કહેવાનો આશય
નથી; એ દેખાડવા ભગવાન કહે છે.

ભગવાન કહે છે:

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાદ્યુર્યોગં તં વિદિ પાંડવ ।

ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી ભવતિ કથન ॥ ૨ ॥

હે પાંડવ ! જેને મંન્યામ (નામથી) કહે છે, તેને તું યોગ જાણ;
કેમકે જેણે સંકલ્પનો (પદ્ધતિ રીતે) ત્યાગ કર્યો નથી, એવો કોઈ
પણ પુરુષ યોગી થતો નથી. ૨

ભાષ્યાર્થ : હે અશ્વત્થામા ! સર્વકર્મ અને તેના ફળના પરિત્યાગરૂપને
મંન્યાસ છે, તે ખરો સંન્યાસ છે, એમ શ્રુતિ-સ્મૃતિ જાણનારા કહે છે.
કર્મોનુષ્ઠાનરૂપ યોગ (નિષ્કામ કર્મયોગ)ને પણ તું તે જ ખરો સંન્યાસ છે,
એમ જાણ. પ્રવૃત્તિ હક્ષણનાં કર્મયોગ છે અને તેનાથી વિરહ (વિપરીત)
નિવૃત્તિ હક્ષણવાળો ખરો સંન્યાસ છે, તો તેમનું કયું સમાનપણું જોઈને તમે
કર્મયોગને પરમાર્થસંન્યાસ કહો છો? એમ પ્રશ્નની અપેક્ષા કરી કહેનામા
આવે છે: પરમાર્થ (ખરા) સંન્યાસ સાથે કર્મયોગનું, કર્તાના માનસિક વૃત્તિ-
વ્યવહાર મારફત સામ્ય-અમાનપણું છે. જે પરમાર્થસંન્યાસી છે, તે સર્વકર્મ-
સાધનેતે ત્યાગી થઈને હોનાથી સર્વકર્મોને અને તેના ફળને સગતા મંકલ્પ,
જે પ્રવૃત્તિબળક હજીનું કારણ છે, તે સંકલ્પને ત્યાગી દે છે, અને આ કર્મયોગી
પણ કર્મ કરતો હોવા છતાં ફળને સગતા-ફળ વિશેના સંકલ્પનો ત્યાગ કરે
છે. (એ પ્રકારે બંનેનું સમાનપણું છે) એ તાત્પર્ય-અર્થ દેખાડતા ભગવાન કહે
છે કે જે સંન્યાસ છે તે જ યોગ છે, એમ વ્ર જાણ. કેમકે જે અસંન્યસ્ત-
સંકલ્પ છે, અસંન્યસ્ત એટલે અપરિત્યક્ત (હોડ્યાવિનાનો), એટલે કે જેણે
કર્મકળ વિશેના સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યો (હોડ્યા) નથી તેવો કોઈ પણ કર્મક
(કર્મના આચરણ કરવાવાળો) સમાધાન (ચિત્ત)વાગો થતો નથી, થઈ શકવાનો
સંભવ નથી; કારણકે કર્મકળનો સંકલ્પ જ ચિત્તના વિક્ષેપનું મૂળ કારણ છે,
માટે જે કોઈ કર્મક કર્મકળના સંકલ્પવિનાનો થાય, જે કોઈ કર્મકે કર્મકળના
સંકલ્પને ત્યાગ દીધા હોય, તે યોગી ■ તે યોગી સમાધાનવાળો-વિક્ષેપવિનાના
સ્થિર ચિત્તવાળો થાય છે, કેમકે ચિત્તને વિક્ષેપ કરનાર કારણ(ફળ)નો સંકલ્પ
છે અને તે ફળના સંકલ્પને જોઈ ત્યાગ્યો છે, તે વિક્ષેપરહિત સ્થિર ચિત્તવાળો
થાય છે, એમ કહેવાનો અભિપ્રાય છે.

એ પ્રમાણે પરમાર્થ (ખરા) સંન્યાસ અને કર્મયોગ બંનેની અમાનતા,
કર્તાની ચિત્તવૃત્તિની-ત્યાગવૃત્તિની સમાનતા વહે છે, એવો આશય બંને 'ય મન્યાસ-

મિતિ પ્રાહુયાગં તેં વિદિ પાઢવ ।’ એ સ્થોત્રથી ક્રમયોગની સ્તુતિ કરવા ક્રમયોગનું સંન્યાસપણું કહ્યું; કળેચ્છાથી રહિત જે ક્રમયોગ છે, તે ધ્યાનયોગનું બહિરંગ માધન છે, એ કહેવાના ઉદ્દેશથી એ ક્રમયોગની સંન્યાસરૂપે સ્તુતિ કરી; હવે બતાવે છે કે ક્રમયોગ ધ્યાનયોગનું સાધન છે. (ક્રમયોગનું ધ્યાનયોગમાં માધનપણું છે.)

આરુદ્ધોર્મુનેયોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારુદ્ધસ્ય તત્સ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

યોગપ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરતા મુનિનું સાધન કર્મ કહેવાય છે; અને યોગમાં સ્થિત થયેલા-યોગપદે ચડી ચૂકેલાનું સાધન તો શમ જ કહેવાય છે. ૩

ભાષ્યાર્થ : જે ઉપર કહેલા ધ્યાનયોગમાં ચડી શક્યો નથી, જે ધ્યાનયોગમાં સ્થિતિ કરવાને સિયર બનવાને અસમર્થ (અશક્ત) છે, એવો (યોગારૂઢ થવાની) યોગમાર્ગે ચડવાની ઇચ્છા રાખનાર કોણ છે? તે મુનિ છે; જે કર્મ-કળને સંન્યાસી છે; તે આ શાની ઇચ્છા કરે છે? યોગની. (સારાંશ કે ધ્યાનયોગને! આશ્રય કરવાની જેની ઇચ્છા છે, પણ જે ધ્યાનયોગમાં ટકી રહેવામાં અસમર્થ છે, તે કર્મકળની ઇચ્છારહિત તો છે જ; પરંતુ તે ધ્યાનયોગમાં ટકી રહેવા માટે માધન શું કરવું? તેનો પ્રત્યુત્તર અહીં આપવામાં આવે છે, કે) તેણે પુરુષનું સાધન ‘કર્મ’ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પછી તે જ પુરુષ (કર્મરૂપ માધન વડે) યોગારૂઢ થઈ જાય (ધ્યાનયોગમાં મદા ટકી રહેવા-સિયર થવામાં શક્તિમાન બને), ત્યારે તેને જે ઉત્તમ જ્ઞાન, ધ્યાનયોગના કળરૂપે મેળવવાનું છે, તેનું માધન તે કુળેનો જ શમ, અર્થાત્ તે ક્રમોની નિરૂત્તિ છે; અને તેને ઉપશમ કહેવામાં આવે છે. પુરુષ કોટ્યોક્તોક્તો કર્મયોગ ઉપરામ પામે છે, તેટ્યો તેટ્યો તે પરિશ્રમરહિત, જિતેન્દ્રિય ને મમાધાનયુક્ત ચિત્તવાને થાય છે અને તેને ચિત્તની એકાગ્રતાને બાબ થાય છે; અને (ચિત્તની એકાગ્રતા) એ રીતે થયા પછી તરત જ જડપંથી તે યોગારૂઢ થાય છે. વ્યામજ્જએ પણ એ જ કહ્યું છે : ‘આદ્ય મટે એકતા, મમતા, અભતા, શીત, ગિયતિ, અદ્વિત્ત, આનંદ અને મર્વ કિયાઓથી ઉપરામ જેવું બીજું કંઈ (ખરેખર) થત નથી.’ (શાંતિપર્વ મદાભાગ ૧૭૫-૭૮)

હવે માધક ક્યારે યોગારૂઢ થાય છે, તે કહેવામાં આવે છે :

યદા દિ નેન્દ્રિયાર્યેષુ ન કર્મમ્વતુપજ્જતે ।

મર્વમંકલ્પમંન્યાસી યોગારૂદ્ધમ્નદોચ્યતે ॥ ૪ ॥

ત્યારે ઇન્દ્રિયોના વિપયોગમાં અને કર્મમાં પુરુષ આસક્ત થતો નથી તથા નર્વ મંકલ્પનો સંન્યાસ કરે છે-ગરી રીતે ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તે પુરુષ યોગારૂઢ કહેવાય છે. ૪

લાઘ્યાર્થઃ કર્મફળના સંસ્પન્ના ત્યાગ વડે ચિત્તનું સમાધાન કરવા વાળો યોગી, ત્યારે ઇદ્રિયોના અર્થો-એટલે ઇદ્રિયોના વિષયો-શબ્દ વગેરે કે, તેમાં, અને નિત્ય નૈમિત્તિક, અમ્ય અને નિષિદ્ધ (શબ્દ કરવાના અમુક પ્રયત્ન કરવાના અમુક ફળ, ધન, સ્ત્રી, યશાદિ ફળની પ્રાપ્તિ માટે) અને શાસ્ત્રે મના કરેલા હોવાથી ન કરવાના) ક્ષોભા પોતાને કાર્ષ પ્રયોગન નથી, એવી બુદ્ધિ વડે આસક્ત થતો નથી, તે ક્ષોભા સગ રતો નથી (જોડાતો નથી), એટલે કે એ ક્ષોભા માટે પ્રવા જોઈએ, એવી કર્તવ્યબુદ્ધિ એ ક્ષોભા કરતો નથી, અને વળી આ લોભ તથા પરલોભના વિષયોપભોગની પ્રમનાના પ્રાણરૂપ સર્વ સંકલ્પો ઠાડી દેવાનો જોનો સ્વભાવ થઈ ચૂક્યો છે, તેવા તે સર્વસંસ્પન્નસંન્યાસી થાય છે, ત્યારે તે યોગારૂઢ એટલે યોગને પ્રાપ્ત કરી ચૂકેના કહેનાય છે 'સર્વસંસ્પન્નસંન્યાસી' એ વચનથી સર્વ કામનાઓના અને સર્વ ક્ષોભોના સંન્યાસ (ત્યાગ) કરી દેવો જોઈએ એવો અર્થ છે કેમકે સર્વ કામનાઓના મૂળ સંસ્પન્ન છે સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે, કે 'કામનાઓના મૂળ કારણુ સંસ્પન્ન છે અને સર્વ યત્નો પણ સંસ્પન્નથી યનારા છે' (મનુસ્મૃતિ ૨-૩) વળી મહાભારત શાંતિપર્વ(૧૭૭-૨૫)માં કહ્યું છે 'હે કામ' હું તારા મૂળ કારણુને જાણું છું તું સંસ્પન્નથી જીવે છે, હું તારો સંકલ્પ નહિ કરું એટલે પછી તું અને (મારા મનમાં) પ્રાપ્તિ નહિ કરી શકે-તું મારા મનમાં હિતપત્ત થઈ જ નહિ શકે, ઇત્યાદિ સ્મૃતિવાક્યોથી જણાય છે, કે સર્વસંસ્પન્ન મૂળ કામ જ છે

સર્વ કામનાઓના પરિત્યાગ વડે સર્વ ક્ષોભોના પરિત્યાગ સિદ્ધ થઈ જાય છે 'તે જેવી પ્રમનાવાળો થાય છે તેવા પદા પ્રનારો થાય છે અને જેવો પદા રે તેવા તેને અનુભવી ક્ષોભો કરે છે, (બુ ૧-૪-૫) વગેરે પ્રતિષ્ઠા પણ એ જ વાત સિદ્ધ થાય છે 'અને અરેખર પ્રાણી જે જે કરે છે તે તે કામની (કામના-વામનાની) ચેષ્ટા છે (મનુ ૨-૪) આ સ્મૃતિથી અને ન્યાયથી પણ સર્વસંસ્પન્નસંન્યાસી સર્વ સંસ્પન્નો ત્યાગ કરી દીધા પછી તો સર્વેજ પણ દાનવા(ચેષ્ટા પ્રના)ને પણ તે શક્તિમાન નથી થતો માટે 'સર્વસંસ્પન્ન સંન્યાસી' એ વચનથી ભગવાન, સર્વ કામનાઓના અને સર્વ ક્ષોભોના ત્યાગ કરાવે છે

ત્યારે મનુષ્ય આ રીતે યોગારૂઢ થાય છે ત્યારે અનર્થોના મમુદ્ધકપ સસારથી તેના આત્માનો તેના પોતાના આત્મા (આત્મ-મન) વડે ઉદ્ધાર થાય છે

માટે—

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव स्त्रियुरात्मनः ॥ ૫ ॥

આત્મા વડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, આત્માનો નાશ ન કરવો,

કારણે આત્મા જ આત્માનો બધુ છે અને આત્મા જ આત્માનો
મનુ છે પ

સાધ્યાર્થ : સસારમાગરમા હુણી ગયેના આત્માનો તે (સમારમાગર) માથી આ મા વડે ઉદ્ધાર રવો એટલે કે પોતે પોતાને આત્મગતથી જાણે ચાલે (નર્થ જોવો) જોઈએ-અર્થાત્ યોગાદિ અવસ્થા પ્રાપ્ત મેલી જોઈએ આત્માને નીચે ન લઈ જવો (આ માનુ પોતાનું અધ પતન ન કરવું જોઈએ આત્માને નીચે પડવા દેવો ન જોઈએ) કેમકે આ મા પોતે જ આત્માનો પોતાનો બધુ છે, પણ જીને કોઈ બધુ નથી કે જે સસારથી મુક્તિ આપવાવાળો થાય સસારબંધારમા જોયો બધુ છે, તે તો એક આદિ બંધનના રથાન છે, તેથી તેઓ બધુ છે પણ મોક્ષમાર્ગના તો વિરોધી જ છે અને મોક્ષમાર્ગમા તો પ્રતિકૂળ (અડચણખર્તા) જ છે તેટલા માટે 'આત્મા જ આત્માનો બધુ છે' એમ જે નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું છે તે યોગ્ય છે, તે જ પ્રમાણે જે જીવન અપાર રનાર બાણશત્રુ છે, તે પણ આત્માથી જ થયેલા (તેમને પણ એ મામ ઉપર આત્માએ જ ચોળેના, નીમેલા) છે એટલા માટે આત્મા જ આત્માનો (પોતે જ પોતાનો) શત્રુ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું છે, તે યોગ્ય જ છે

આત્મા જ આત્માનો બધુ છે અને આત્મા જ આત્માનો શત્રુ છે, એમ કહ્યું છે તો યા લક્ષણવાળો આત્મા આત્માનો બધુ છે અને યા લક્ષણવાળો આત્મા આત્માનો શત્રુ છે, એવી આગમ થાય, તો કહેવામા આવે છે

વનુરાત્માત્મનસ્તસ્ય યેનાત્મૈર્ગાત્મના જિતઃ ।

અનાત્મનસ્તુ શત્રુત્વે ત્તૈર્ગાત્મૈર્ન શત્રુવત્ ॥ ૬ ॥

જેણે આત્મા વડે આત્મા જીત્યો છે, તેનો આત્મા જ આત્માનો બધુ છે, પણ જે (એવો આત્માને જિતનારો નથી) અનાત્મા છે, તેનો આત્મા શત્રુની પેઠે વર્તે છે-શત્રુપણ ધારણ કરે છે

સાધ્યાર્થ : જે જીવાત્માએ આત્માને જીત્યો કે, તે આત્મા(જીવા મા)નો આત્મા જ બધુ છે (અર્થાત્) આત્મા એટલે મામ માણુનો સધાન એટલે કે શરીર અને ઉદ્રિયોનો સમુદાય, એ સમુદાયને જેણે વશ કર્યો છે-અર્થાત્ જે જિતવિય છે તે આત્મા પોતે જ પોતાનો બધુ-મિત્ર છે પરંતુ જેણે એ શરીર ઉદ્રિયના સમુદાયપર જીવાત્માને જીત્યો નથી, તેનો એ જીવાત્મા જ શત્રુપણે

• જેણે આત્માને આત્માથી જીત્યા છે તેનો આત્મા તેને બધુ થયો છે એટલે આત્મા અર્થાત્ મન જેના સંસ્પર્શમાગથી જ આત્મા કાયકારણરૂપ પ્રદાન કરે છે તેનો ને આ મામાં જ કાય કદીનાજવારૂપ કાય કદી છે તેનો આત્મા બધુ છે જે પુરૂષે અમ કહ્યું નથી અને તેથી જેને લગુજવાથી આગળ જણાવ્યું સવ મ્યે એકાકાર આત્માઈ થઈ નથી તેવા ગુનાત્માને તો તેનો આત્મા મન આટલો જાણી જિતમાવ વિગતગતાર થાય છે કે તે શત્રુપણ થઈ શત્રુની પેઠે વિરોધ માત્ર ન રોરે છે મ સારના અભ્યસનની જગતી કદાપિ છાડાવતું નથી એ ન દિવતી

વર્તે છે એટલે કે આત્મ યતિશક્તિ બાજુરતુ ને પ્રમાણે આત્માના અપકાર (અનિષ્ટ) કરે છે, તે જ પ્રમાણે તેનો આત્મા પોતેપોતાનું અનિષ્ટ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય (મગ્ન રહે) છે

જિતાત્મનઃ પ્રશાન્તસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।

શીતોષ્ણસુસ્વદુઃસ્વેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ૭ ॥

જિતાત્મા એવા પ્રશાન્તને ગીત, ઉષ્ણ (ટાંઢતડકો), સુખ, દુઃખ તથા માન અને અપમાનમાં પરમાત્મા સમાધિનો વિષય થાય છે સાક્ષાત્ આત્મારૂપે વર્તે છે ૭

ભાષ્યાર્થઃ : કાર્યપરણાદિ સધાત એટલે દેહ, મન, ઇન્દ્રિયોના સમુદાય ૩૫ આત્માને જેણે હજ્યો છે તે જિતાત્મા છે, અને પ્રશાન્ત એટલે પ્રસન્ન જેનું અત કરણુ છે (જેનું ચિત્ત ઉપસમ પામ્યું છે), એવા સન્ધ્યામી-અર્થાત્ જે જિતેન્દ્રિય અને પ્રસન્ન અત કરણુવાળો છે, એટલે કે સર્વ માનનાનો જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે, જે તેથી ઉપરામ(સાતવૃત્તિ)વાળો ને પુરુષ છે, તેને સુખ, દુઃખ, શીત (ટાંઢ), ઉષ્ણ (તડકો), માન અને અપમાન (પૂજા અને તિરસ્કાર) એ સર્વ સ્થિતિમાં પરમાત્મા સમાહિત હોય છે-અર્થાત્ સાક્ષાત્ આત્મભાવે રહે છે એને આત્મા સર્વત્ર નિત્ય સમ છે, તેથી એ પ્રકારે પણ શીત, ઉષ્ણ, પૂજા અને તિરસ્કારમાં એ અમભાવે રહે છે

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતુષ્ણાત્મા કૃટસ્યો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોષાન્નકાશ્વનઃ ॥ ૮ ॥

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી તુષ્ણ થયેલા આત્માવાળો (અવિદારી), કૃટમ્થ, વિજિતેન્દ્રિય છે અને જેને માટીનું ઢેકું, પથ્થર અને સોનું મગ્નમાં છે, એવા યોગી યુક્ત-એટલે યોગારૂઢ કહેવાય છે ૮

ભાષ્યાર્થઃ : શાસ્ત્રે કહેલા પદાર્થોનું(શબ્દો)નું કથન સારી રીતે સમજવું તે જ્ઞાન છે, અને શાસ્ત્રમાંથી એ રીતે ને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું તેનો અનુભવ લેવો તે વિજ્ઞાન છે, એવા જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી જેનું અત કરણુ તુષ્ણ છે-એટલે કે જેના અત કરણમાં એવા ભાવ ઉત્પન્ન થઈ ગયો છે, કે ‘ જસ દવે કાઈ બાણુવાનું બાકી નથી, ’ એવા જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી તુષ્ણ થયેલા અત કરણુવાળો જ્ઞાન વિજ્ઞાન તુષ્ણાત્મા છે તે કૃટમ્થ, અપ્રકમ્થ-અમે તે ચાપ તોપણ તે ધૂજ બાંધતો નથી (અવિચલ છે), વિકારના સાધનો-વિષયો મુખ આગળ હોવા છતાં ને વિકારશૂન્ય જ રહે છે અને તે વિજિતેન્દ્રિય પણ થાય છે, અર્થાત્ તેની ઇન્દ્રિયો તેના કામ્યમાં રહેલાવાળી થાય છે, તે યુક્ત એટલે સમાહિત (અમાધિરથ) છે, એમ કહેવાય છે તે યોગી ‘ સમલોષાન્નકાશ્વન ’ છે, એટલે કે માગીનું ઢેકું, પથ્થર અને સોનું-એ સર્વ અને તો મમ (સમાન-અલક્ષ્ય) છે

વળી,

મુહુન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવન્ધુષુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૯ ॥

મુહુદ્, મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દ્વેષ્ય, બંધુઓ, સાધુઓ અને પાપીઓમાં પણ જે સમબુદ્ધિવાળો છે, તે (સર્વથી આગળ-પડતો) શ્રેષ્ઠ છે. ૯

સાધ્યાર્થ : મુહુદ્ વગેરે શબ્દવાળા પહેલી લીટી એક આખો શબ્દ છે. બદલાની ધરતી વગર ઉપકાર કરનાર તે મુહુદ્; સ્નેહવાળો તે મિત્ર; શત્રુ એટલે દુશ્મન; કોઈ નો પણ ન કરે તે ઉદાસીન; પરસ્પર વિરોધ કરવાવાળા બેયનું જે હિત છુટ્ટે તે મધ્યસ્થ; આત્માને (પોતાને) અપ્રિય તે દ્વેષ્ય; પોતાનો મંગલો તે બંધુ; એ સર્વમાં તથા (મર્વ) શાંતને અનુસરી ચાલનારા સાધુઓમાં તેમજ શાંતે મનો કરેલાં કર્મ કરવાવાળા પાપીઓમાં પણ જે સમબુદ્ધિ છે, એટલે કે એ સપગામાં 'કેણુ કતો છે અને કેણુ કર્મ છે, (કેણુ કેણુ શું શું કરે છે.' એવા વિચારથી જેની બુદ્ધિ બાપી નથી જતી, એવા વિચાર જેને આવનો નથી, એવા વિચારમાં જેની બુદ્ધિ પ્રવૃત્ત થતી નથી), તે શ્રેષ્ઠ છે, એટલે કે એવા યોગી સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે.

અહીં વિકિષ્પતેની જગ્યા પર વિમુચ્યતે એવો પણ પાઠ છે, તેનો પણ સર્વ યોગારૂઢમાં આ ઉત્તમ છે, એવો અર્થ છે.

આમ છે, માટે ઉત્તમ ક્ષણની પ્રાપ્તિ માટે-

યોગી યુક્તીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपग्रिहः ॥ ૧૦ ॥

એકાંતમાં રહેલો, એકલો ચિત્ત તથા પોતાના દેહને નિયમમાં રાખનારો, આધારહિત અને લોગસાધનના સંશ્લષ્ટિનાનો યોગી, પોતાના અંતઃકરણને સતત ચોજે-ધ્યાનમાં અત્યંત સ્થિર કરે. ૧૦

સાધ્યાર્થ : યોગી એટલે ધ્યાન કરનારો પુરુષ, પર્વતની ગુફા આદિ એકાંત સ્થાનમાં રહેલો, એકલો સદાચ વગરનો (એ) દોષ નિરંતર પોતાના અંતઃકરણને સમાધિ(ધ્યાન)માં જોડે. 'એકાંત સ્થાનમાં રહેવો અને એકલો' એ વિશેષણોથી એવો અર્થ જણાવ્યો છે કે મન્યાસ ગ્રહણ કરી યોગનું સાધન કરે. જેણે અંતઃકરણ અને દેહ જોડેલાં (વશ કરેલાં) છે, જે તૃપ્તારહિત છે અને જે સર્વ (બાહ્ય સાધનસામગ્રીથી રહિત એટલે) પરિગ્રહરહિત છે, તે યોગનું સાધન કરે, આવર્ત આ છે કે મન્યાસ ગ્રહણ કરેલ હોવા છતાં પરિમલનો મર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરી (લંગોટી, કમંડલુ વગેરે ઉપર તથા પોતાના શરીરપરની આસક્તિનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરી) યોગનો અભ્યાસ કરે, પોતાના આત્માને ધ્યાનમાં (સમાધિમાં) જોડે.

હવે યોગાભ્યાસ કરનાર માટે યોગનાં સાધનરૂપ આસન, આહાર અને વિહાર વગેરેના નિયમો કહેવા જોઈએ; તેમ જ યોગ દશા-યોગારૂઢ દશા પ્રાપ્ત કરેલાનાં લક્ષણ કહેવાં જોઈએ; તથા એ યોગપ્રાપ્તિનું ફળ પણ કહેવું જોઈએ; માટે હવે કહેવાનો આરંભ કરવામાં આવે છે; અને એમાં પ્રથમ તો આસન જ. કહેવામાં આવે છે:

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ।

નાત્યુચ્છિન્નં નાતિનીચં ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥ ૧૧ ॥

ન અતિ ઊંચું તેમ જ ન અતિ નીચું એવું દર્શાવે, મૃગચર્મ અને વસ્ત્રવાળું પોતાનું આસન પવિત્ર દેશમાં સ્થિર સ્થાપીને-૧૧

ભાષ્યાર્થ : જે સ્વભાવથી અથવા તો તેને વાળવા-ઝાડવાના મંરકાર થઈથી પવિત્ર અને એકાંત સ્થાન હોય તેવા સ્થાનમાં પોતાનું આસન. જેમ અતિ ઊંચું કે અતિ નીચું ન હોય, જે ઉપર વસ્ત્ર, મૃગચર્મ અને દર્મ હોય, તેને અચળ સ્થાપવું. અહીં શ્લોકમાં (આસન વિષે) જે પાક છે, તેથી બેસટો કેમ સમજવાતો છે; એટલે કે પ્રથમ (સફળ નીચે) દર્મ પછી તેની ઉપર મૃગચર્મ અને તેની ઉપર વસ્ત્ર પાથરવું, એ અર્થ લેવાનો છે; એવું આસન અચળ સ્થાપીને—

આસન સ્થિર સ્થાપી પછી શું કરે ?

તૈર્ગકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ।

ઉપવિઙ્યાસને યુક્ત્યાદ્યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

ત્યાં આસન પર બેસીને, ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાને વશ કરનાર તે મનને એકાગ્ર કરી, પોતાના આત્મા (અંતઃકરણ)ની આત્યંત શુદ્ધિ માટે યોગ કરે-ધ્યાન કરે. ૧૨

ભાષ્યાર્થ : તે આમન પર બેઠી યોગસાધન કરવું; તે કેવી રીતે કરવું ? સર્વ વિષયોથી મનને ખાલું વાળીને પછી ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ જેની વશ થઈ હોય છે, એવો પુરુષ શા માટે યોગનું સાધન કરે ? એવા પ્રશ્નના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે, કે પોતાના આત્મા-(અંતઃકરણ)ની શુદ્ધિ માટે તે યોગ કરે.

ખાલુ આસનનું વર્ણન કર્યું; હવે આસન પર બેસા પછી સરીર કેવી રીતે રાખવું જોઈએ, તે કહે છે:

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ।

સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્ચાનરલોકયન્ ॥ ૧૩ ॥

પ્રશાન્તાત્મા વિમત્તમીર્ઝકાચરિત્વે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મશ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥ ૧૪ ॥

દેહ, માયુ અને ગરદન સ્ત્રીધાં અને અચળ રાખતો સ્થિર પુરુષ દિશાઓ તરફ દષ્ટિ ન રાખતાં પોતાની નાસિકાના અગ્રભાગને જોઈ અત્યંત શાંત ચિત્તવાળો, નિર્ભય, બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં સ્થિર થયેલો, મનનો સંયમ (નિરોધ) કરી મારામાં ચિત્તવાળો થઈ-મને જ પરમસ્થાન સમજી, મારે પરાયણ, સમાધિવાળો થઈ જોસે-સ્થિર થાય. ૧૩, ૧૪

ભાષ્યાર્થ : શરીર, માયુ અને ગરદનને સરખાં રાખી સ્થિર થઈને બેમે. શરીરાદિ સરખાં રાખ્યાં હોય-, શરીર, માયુ, ગરદન એક લાઘનમાં સીધાં રાખ્યાં હોય, તોપણ એ શરીર વગેરેનું દહન-ચઢન-ડોઢન થવા મંભવ છે, તેથી ‘અચલ’ આ વિશેષણ નિષ્કંપ રાખવા મૂકવામાં આવ્યું છે. એ રીતે સ્થિર થઈને પોતાના નાકના અગ્રભાગને સારી રીતે જોતો હોય એમ કરીને; અહીં ‘સંપ્રેક્ષ્ય’ શબ્દની પછી ‘ઇવ’ અધ્યાહાર સમજવાનો છે; કારણકે અહીં નાકનો અગ્રભાગ (નાકની દાંડી) જોવો એવો વિધિ કહેવાનો આશય નથી; ત્યારે શું ઇષ્ટ છે? (અત્રીની બાજુદષ્ટિને અભ્યંતર કરી દેવી એ અહીં ઇષ્ટ છે.) એ રીતે દષ્ટિ સ્થાપન કરવી, દષ્ટિને એ બાજુએ નાખવી, ચોટાટવી કે રાખવી, એ અંતઃકરણના સમાધાન માટે-સમાધિરથ થવા માટે ઇષ્ટ છે. પોતાની નાકની દાંડીને જ જોવી એમ કહેવાને જો અહીં ઇચ્છ્યું હોત, તો તો મન ત્યાં જ ચોટી રહે, ત્યાં જ લય પામે; આત્મામાં સંલગ્ન ન થાય, લય ન પામે; પરંતુ અહીં તો મનને આત્મામાં જ લય-સ્થિર કરવાનું (કહેવા ઇચ્છ્યું છે.) એ આત્મસંસ્થ મનઃ કૃત્વા (૧-૨૫) શ્લોકથી સ્પષ્ટ કહેવામાં આવશે. માટે ઇવ શબ્દનો લોપ થયો છે, એમ સમજવાથી, નેત્રોની દષ્ટિનો સંનિપાત (સમ જો આત્મા તેમાં મનને બેસાડે ભગવાન.) નેત્રોની દષ્ટિનું આત્મા સાથે જોડાયું કહેવા ઇચ્છ્યું છે. આ પ્રકારની નેત્રોની દષ્ટિને બીજી દિશાઓ (આત્મા સિવાયની વચ્ચેની અન્ય દિશાઓ) જોવા વિના કરવી.

વળા ઉત્કૃષ્ટ રીતે જેનું અંતઃકરણ શાંત થયું છે, તે પ્રજ્ઞાતાત્મા તથા જેનો બધ જતો રહ્યો છે તે વિગતભી (નીંદર) અને બ્રહ્મચારીઓના મતમાં રહેલો એટલે બ્રહ્મચર્ય, શુક્રસેવા, બિદ્યાનભોજનાદિ બ્રહ્મચારીઓનાં મત છે, તેમાં સ્થિત એટલે તે પ્રતોનાં અનુદાન પાલન કરવાવાળો તે દોવો જોઈએ. ઉપરાંત મનનો મંયમ કરી એટલે મનની વૃત્તિઓને અટકાવી મારામાં ચિત્તવાળો, એટલે હું પરમેશ્વર છું, તેમાં જેનું ચિત્ત છે તે મચ્ચિત, યુક્ત એટલે સમાધાન ધારણ કરી (સ્વરથ) જોસે. વળા તે મત્પર-અર્થોત્ત હું જ જેનું પરમ આરાખ્ય દેવત, પરમ પુરુષાર્થ છું એવો થાય. કાઈ કાળી પુરુષ સ્ત્રીચિત્તવાળો (સ્ત્રીમાં જ ચિત્ત રમી રહ્યું હોય એવો) હોય, તોપણ તે એ સ્ત્રીને સર્વથી એક પરમ દેવત કે પરમ આરાખ્ય પુરુષાર્થ ગણતો નથી. ત્યારે એ શું સમજે છે? એ તો મહાદેવ અથવા રામને પરમ દેવત ગણે છે; પણ આ (યોગમાં આદ્ય મનારો પુરુષ) તો મચ્ચિત અને મત્પર હોય છે.

હવે આ યોગનું કળ કહેવામાં આવે છે.

યુક્તમેવં સદાત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।

શાન્તિ નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

એ પ્રમાણે યોતાના આત્માને એટલે અંતઃકરણને સદા યોગમાં જોડતો, ચિત્તને વશ રાખનારો યોગી મારામાં રહેલી ઉત્કૃષ્ટ કેવલ્ય એટલે પરમ નિર્વાણરૂપ શાંતિ પામે છે. ૧૫

ભાષ્યાર્થઃ : આ પ્રમાણે એટલે ઉપર કહેલા વિધિ પ્રમાણે યોતાના આત્માને એટલે અંતઃકરણને સદા પરમ આત્મામાં જોડતો-(શિથર કરતો) અર્થાત્ મનને (યોતાના આત્મામાં એટલે જીવમાં નહિ પણ શુદ્ધ ચિદ્ધન પર) આત્મામાં સ્થિર કરતોકરતો મારામાં રહેલી નિર્વાણ કે કેવલ્ય આપનારી શાંતિ પામે છે. નિર્વાણ, કેવલ્ય કે મોક્ષ જ જેની અંતિમ સ્થિતિ છે એવી એ નિર્વાણવરમાં શાંતિ, જે વળી મત્સંસ્થા-મારામાં સ્થિત રહેલી એટલે મારે અધીન છે, તે શાંતિ તે પ્રાપ્ત કરે છે.

હવે યોગીના આહાર વગેરે નિયમો કહેવામાં આવે છે.

નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાન્તમનશ્રતઃ ।

ન ચાતિસ્થાનશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જન ॥ ૧૬ ॥

હે અર્જુન ! આતિ ખાનારને યોગ સિદ્ધ નથી થતો; તેમ કેવળ (ખિલકુલ) નહિ ખાનારને પણ યોગ નથી સિદ્ધ થતો; ખૂબ જીંધણશીને વળી તે સિદ્ધ થતો નથી, તેમ જ ઉભાગરો કરનારને પણ તે યોગ નથી સિદ્ધ થતો. ૧૬

ભાષ્યાર્થઃ : આત્મસંમિતઃ એટલે યોતાને જોઈ એ તેટલા અનતા પ્રમાણની હક યોગીને જે વધારે ખાપ છે તે- 'અત્યન્તઃ' -અધિક ખાનારને યોગ સિદ્ધ નથી થતો; વળી ખિલકુલ નહિ ખાનારને પણ યોગ સિદ્ધ નથી થતો; કેમકે 'જે યોગ્ય પરિમાણ (પ્રમાણ) વાળું, યોતાના શરીરની શક્તિને

ન આ અભિપ્રાય પ્રમાણે માર્કેડેવ પુરાણમાં પણ કહ્યું છે :

નિધ્માતઃ સુધિતઃ શ્રાન્તો ન ચ વ્યાકુલચેતન ।

યુક્તોત્તમો રાજેન્દ્ર યોર્ગો સિદ્ધર્થમાત્મનઃ ॥

નાતિધીતે ન ચૈવોષ્ઠે ન દ્વન્દ્વેનાતિભ્રાન્તિતે ।

ચાલેષ્વેતેષુ યુક્તોત્તમો ન મોર્ગે પ્પન્નતત્પરઃ ॥

× ખાધેલું અન્ન ભરણર પચી ભગ જને તેના ખાનારને યોગ્યત્વ કાપ કરવામાં બળ, ઉત્સાહ આપે તે અન્ન 'આત્મસંમિત' છે.

વધારે ખાનારને અત્યન્ત ધર્મ વ્યાધિ થવાનો સંભવ છે અને વ્યાધિવસ્થા દરમિયાન સમાધિ કે ખ્યાનને ચેત્ત્ર નથી. તે જ પ્રમાણે યોગ્ય ખાનાર કે નિરાહારીતું શરીર અરાગ પડી જવાથી તે જલ્દી સમાધિ કે ધ્યાન માર્ગે ચેત્ત્ર નથી, એવો ભાષ્યાર્થ છે.

અનુસરી અન્ન ખાય છે, તે અન્ન તેનું રક્ષણ કરે છે, એટલે કે તે અન્ન તેને કષ્ટ આપતું નથી, તેનો અનર્થ નથી કરતું. પોતાના પ્રમાણથી વધુ ખાય છે, તેનો તે અન્ન અનર્થ કરે છે અને જે એ પ્રમાણથી ઓછું ખાય છે, તેનું તે અન્ન ચોપણ-રક્ષણ કરી રાકતું નથી; એમ શનપથ બ્રાહ્મણની શ્રુતિમાં કહ્યું છે.† તેટલા માટે યોગીએ પોતાને જરૂરી અન્નથી વધારે કે ઓછું અન્ન ન ખાવું. અથવા આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધ (પહેલી લીટી)નો અર્થ બીજી રીતે પણ થાય છે, કે યોગસાધકમાં કહેલાં અન્નપ્રમાણથી જે યોગાભ્યાસી વધારે ખાય, તો તેને યોગ સાધ્ય થતો નથી; કેમકે કહ્યું છે: 'પિટ (હોઝરી)માં જળ્યા હોય તેનો અર્ધો ભાગ' શાક, અથાણાં સહિત, અન્ન અર્ધી હોઝરી ભરાય એટલું લેવું; ચીન્ને અતુચોય પ્રાણીનો લેવો; અને ચોથો (છેતરે રહેલો અતુચોય હોઝરીમાં સારી રીતે) વાપુને હરવાદરવા માટે ખાલી રાખવો.' આ પ્રમાણે યોગસાધકમાં પ્રમાણ છે. (જેમ પ્રમાણથી વધુ, ઓછું કે બિનકુલ ન ખાનારને યોગ સાધ્ય થતો નથી.) તેમ જ બૃહુ બિંધનાર-બિંધજીથીને પણ યોગ સિદ્ધ થતો નથી અને એવી જ રીતે જે અતિશય ભજે (ઉભરતો કરે) છે, તેને પણ યોગ સિદ્ધ નથી થતો.

ત્યારે શી રીતે, કઈ રીતે યોગ સિદ્ધ થાય છે, તે કહે છે:

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય ફર્મસુ ।

યુક્તસ્વમાવબોધસ્ય યોગો મયતિ દુઃસ્વહા ॥ ૧૭ ॥

યોગ્ય આહાર લેનારને, યોગ્ય વિહાર કરનારને, કર્મોમાં યોગ્ય એટલા કરનારને, યોગ્ય બોધનારને તથા યોગ્યભગનારને યોગ, દુઃખ હલ્લુનારને નીવડે છે. ૧૭

ભાષ્યાર્થ: ખાવામાં આવે તે આહાર એટલે અન્ન; વિહાર કે વિહરણ એટલે ચાલવું, હરવુંફરવું, પગની ક્રિયા; તે બંને જેનાં નિયમિત પ્રમાણપુરઃસર થાય છે તથા કર્મોમાં પણ જેની એટલા યોગ્ય નિયમિત પ્રમાણથી થાય છે, જેનું બિંધવાનું અને ભર્તવાનું યોગ્ય રીતે નિયત-નિયમિત છે, તેના મથાયોગ્ય આહારવિહારવાળા અને કર્મોમાં મથાયોગ્ય એટલા (ક્રિયાગ્રપી હલનચલન) કરવાવાળા તથા યોગ્ય નિદ્રા લેનાર, મથાયોગ્ય ભગવાદાળા યોગીનો યોગ, કુઞ્જનો નાશ કરનાર નીવડે છે. સર્વ કુઞ્જોનો નાશ કરે તેનું નામ દુઃસ્વહા છે. સર્વ સંસારરૂપ કુઞ્જોનો નાશ કરવાવાળો યોગ, (ઉપર કહેલા યુક્ત આહારવિહાર વગેરે કરનાર યોગીને) મિદ્ધ થાય છે-એટલે કે એ યોગ સર્વ સંસારનાં કુઞ્જ દરનાર છે-તેનો નાશ કરે છે.

(સાપક) ક્યારે યુક્ત-મથાધિરૂપ, મોગરૂપ-યુક્ત થાય છે, તે દરે કહેવામાં આવે છે:

† મદુ દ્વા આત્મધર્મિભ્યઃ તદ્વતિ ત્વ દિનસ્તિ, ચદ્મૂલો

દિનસ્તિ ત્વત્ક્રમીધો ન તદ્વતિ ।

-પ્રતપચ

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે ।

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥ ૧૮ ॥

અત્યારે અત્યંત એકાગ્રતા પામેલું ચિત્ત આત્મામાં જ સ્થિર થાય (રહે) છે, ત્યારે સર્વ વિષયોથી નિઃસ્પૃહ (સર્વ વિષયોની ઇચ્છારહિત થયેલો) તે યુક્ત-સમાધિસ્થ કહેવાય છે. ૧૮

ભાષ્યાર્થ : વિનિયત એટલે વિશેષપણે નિયત કરેલું-નિયમમાં (સંયમમાં) રાખેલું (અટકાવેલું-એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરેલું) ચિત્ત અત્યારે બાહ્ય વિષયોની ચિંતા છોડી કેવળ આત્મામાં જ સ્થિત થાય છે, પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થવાનો (ટકવાનો) લાભ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે સર્વ પ્રકારના ભોગોની લાલસાથી વિરક્ત થયેલો યોગી-એટલે કે હ્રસ્વ તથા અહ્રસ્વ સર્વ પ્રકારના ભોગોમાંથી જેની તૃષ્ણા નાશ પાળી અર્ધ છે, એવો યોગી તે સમયે સમાહિત-સમાધિસ્થ (પરમાત્મામાં સ્થિતિ કરવાવાળો) છે, એમ કહેવામાં આવે છે.

તે યોગીનું જે સમાધિસ્થ થયેલું ચિત્ત છે, તેની (સ્પષ્ટતા કરવા માટે) ઉપમા કહેવામાં આવે છે

યથા દીપો નિવાતસ્યો નેજ્ઞતે સોપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુઝતૌ યોગમાત્મનઃ ॥ ૧૯ ॥

આત્માનો યોગ કરતા અને નિરોધેલી ચિત્તવૃત્તિવાળા યોગીને વાયુરહિત સ્થાનમાં દીવો જેમ ડાહસતો નથી, તે દીવાની ઉપમા (આપી તેની) સાથે (સ્મરણ કરવામાં આવ્યો છે) સરખાવવામાં આવ્યો છે. ૧૯

ભાષ્યાર્થ : વાયુવિનાશના સ્થાનમાં રાખેલો દીવો જેમ ડાહસતો નથી, તેવી રીતની આત્મધ્યાનના અભ્યાસ કરવાવાળા, સમાધિમાં સ્થિત થયેલા યોગીના છત્તી સીધા અંતઃકરણની ચિત્તવૃત્તિ (ચિત્તમતિ)ને પ્રત્યક્ષ જોવાવાળા યોગવેત્તા પુરુષોએ માની તે દીવાની ઉપમા આપી છે; એટલે કે યોગીનું ચિત્ત અચળ હોય છે, એમ અનુભવેલું છે.

એવી રીતે યોગના અભ્યાસગળથી વાયુરહિત સ્થાનમાં રાખેલા દીવાની જેટલે એકાગ્ર-નિશ્ચળ થયેલું ચિત્ત-(કેવી સ્થિતિમાં હોય જ તે નીચેના શ્લોકથી કહેવામાં આવે છે)-

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પદ્યન્નાત્મનિ તુપ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

અ્યાં યોગનું અનુક્રાન્ત કરવાથી નિરોધેલું-વૃત્તિશૂન્ય થયેલું ચિત્ત ઉપરામ પામે છે-શાંત થાય છે અને અ્યાં પોતાના આત્મા વડે (પોતાના અંતઃકરણ, વડે) આત્માને જોતો આત્મામાં જ

સંતોષ પામે છે; (ત્યાં યોગ બ્રહ્મવે.) ૨૦

ભાષ્યાર્થ : જે સમયે યોગના અનુદાન-સાધનથી રહેલું, સર્વ પ્રકારે સર્વ બાબતો નિવારણ-અંશજનારહિત કરેલું ચિત્ત, ઉપરામ-ઉપરતિ પામે છે; અને જે સમયે સમાધિથી શુદ્ધ થયેલા પોતાના આત્મા એટલે અંતઃકરણ વડે પરમ ચેતન્ય-ચૈતિસ્વરૂપ આત્માને જોતો, આત્માને સાક્ષાત્કાર કરતો, એટલે કે આત્માને પ્રાપ્ત થતો એ પોતે પોતાનામાં જ-આત્મામાં તમ થાય-સંતોષ પામે છે; (ત્યાં યોગ બ્રહ્મવે.)

વળી—

સુખમાત્પન્તિકં યત્તદ્ બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતચલતિ તત્ત્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

જે ઇન્દ્રિયોથી બ્રહ્મ ન કરાય તેવું અને દૃઢત બુદ્ધિ વડે હેવાય-અનુભવાય તેવું અત્યંત-અનંત સુખ છે તેને તે અનુભવે છે અને જે સુખને વિષે સ્થિત થયેલો મનુષ્ય તત્ત્વથી નથી જ ચળતો (તેને યોગ બ્રહ્મવે.) ૨૧

ભાષ્યાર્થ : અંતરિનાનું જે અત્યંત હોય તે આત્મતિક એટલે અનંત સુખ. ઇન્દ્રિયથી ન ગ્રહણ કરી શકાય, ન સમજી શકાય એવું, જે વિષયથી ઉત્પન્ન ન થનારું, ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના કેવળ બુદ્ધિથી જ ગ્રહણ કરી શકાય અથવા તે કેવળ બુદ્ધિથી જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોય તે બુદ્ધિમાત્ર સુખ છે; એવું જે નિરતિરમ્ય વિષયની અપેક્ષા વિના કેવળ બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત સુખ છે, તેના જે સમયમાં યોગી અનુભવ લે છે, તે સમયમાં આ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થયેલો યોગી (વિદ્વાન-ગાની) તે સુખરૂપ તત્ત્વથી આત્મસ્વરૂપરૂપ હતામાંથી ચળતો-અસ્થિર થતો કે ઝનતો નથી. (એ સ્થિતિને યોગ બ્રહ્મવે.)

વળી—

યં લઘ્વા ચાપરં લામં મન્યતે નાચિકં તતઃ ।

યસ્મિન્સ્થિતો ન દુઃખેન ગુરુણાઽપિ વિચાલ્યતે ॥ ૨૨ ॥

જે પાત્રીને બીજો કોઈ પણ લાભ એવી અધિક માનતો નથી અને જેમાં સ્થિત થયેલો તે, મોટા દુઃખથી પણ ચલાસમાન થતો નથી-હલતો નથી (તેને યોગ બ્રહ્મવે.) ૨૨

ભાષ્યાર્થ : જે આત્મપ્રાપ્તિ રૂપી લાભ પાત્રી એનાથી અધિક, (મહિમાના) કોઈ બીજા લાભ છે એમ માનતો નથી-ચિંતતો-સ્મરણ કરતો નથી; વળી જે આત્મતત્ત્વ(આત્મસુખ)માં સ્થિત થયેલો યોગી સ્વભાવિન પ્રદારવાર્ગી મહાન દુઃખ વડે પણ ચલાસમાન થતો નથી. (એ સ્થિતિને યોગી સ્થિતિ બ્રહ્મવે.)

‘યત્રોપલ્ભે’થી શ્વર થતા પાત્રીના શ્લોક ૨૦થી આરંભી અહીં સુધીમાં

કહેલાં બધાં વિગ્રેપણથી આત્માની અવસ્થાવિશેષ(એક ખાસ અવસ્થા)રૂપ આત્માનો યોગ કહ્યો. (તે કેવો છે તે આ શ્લોકથી કહે છે.)

તં વિદ્યાદ્દુઃસ્વસંયોગધિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્ ।

સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગોઽનિર્વિણ્ણચેતસા ॥ ૨૩ ॥

તે દુઃખ(ના) સંયોગના વિયોગને (દુઃખયોગથી મુક્તિને) યોગની સંજ્ઞા આપી છે-યોગ કહ્યો છે, તે યોગ, નિશ્ચય અને કંટાળો કર્યા વિનાના ચિત્તથી અનુધાન કરવા યોગ્ય છે. ૨૩

ભાષ્યાર્થ : એ યોગ નામની અવસ્થાને દુઃખોના સંયોગના વિયોગરૂપ સમજવી જોઈએ; દુઃખોનો સંયોગ થવો તે દુઃખસંયોગ છે; એ સંયોગથી વિયોગ (છૂટકો) થવો તેનું નામ દુઃખોના સંયોગનો વિયોગ છે; એ દુઃખસંયોગના વિયોગને 'યોગ' એવા વિપરીત-જિસટા નામથી સંબોધવામાં આવ્યો છે, એમ સમજવું જોઈએ; કારણકે યોગ એટલે તો જોડાવું, સાથ હોવો; ન્યારે અહીં તો એથી જલદી રીતે છૂટવાનું, વિયોગ થવાનું-સાથ તૂટી જવાનું કહ્યું છે; આ પ્રમાણે યોગક્ષણે ઉપસંહાર કરી હવે ફરીને આરંભ કરી યોગની કર્તવ્યતા કહે છે: આ યોગનાં સાધનનિશ્ચય અને યોગ વિષે કંટાળો નહિ. એવી સ્થિતિવાળો ઉત્સાહ-એ એ સાધન-છે, એમ બતાવવા કહે છે, કે ઉપર કહેલાં ક્ષણવાળો યોગ નિશ્ચય વડે અને નિર્વેદ-વેદના-કંટાળારહિત ચિત્ત વડે કરવો; નિર્વિષ્ણુ નહિ તે અનિર્વિષ્ણુ; તે શું? જે ચિત્તમાં અરુચિ-કંટાળો ન હોય એવું ચિત્ત તે અનિર્વિષ્ણુ ચિત્ત છે; એટલે અર્થ આ છે કે નિશ્ચય અને ઉત્સાહી ચિત્ત વડે આ યોગ સાધવો.

વર્ણી-

સંકલ્પપ્રમથાન્કામાંસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનમેષતઃ ।

મનસંવેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સંમતતઃ ॥ ૨૪ ॥

સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતી (થયેલી) કામનાઓ (અભિલાષાઓ)ને નિઃશેષ (સમૂળી) ત્વજીને મનથી જ ઇન્દ્રિયસમૂહને સર્વ રીતે નિયમમાં લાવી, (વશ કરી.) ૨૪

ભાષ્યાર્થ : સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલી જે સર્વ કામનાઓ(અભિલાષાઓ) છે, તે સર્વ અભિલાષાઓને નિઃશેષતાથી એટલે કે એનો લેશમાત્ર પણ શેષ (ખાટો) ન રહે એવી રીતે ત્વજી જડમણથી હબેદી નાખી એટલે વિવેકયુક્ત મનથી ઇન્દ્રિયોના સમૂહને ચોતરફથી રોટી, વશ કરીને-

શનૈઃ શનૈસ્પરમેદ્વુદ્ધયા ધૃતિગૃહીતયા ।

આત્મસંસ્યં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥ ૨૫ ॥

ધેરંવાળી શુદ્ધિ વડે ધીમેધીમે ઉપરમું-મનને વૃત્તિરહિત કરવું;

‘મનને આત્મા વિષે સ્થિર કરી લગાર પણ (બીજી કોઈ પણ વસ્તુનું) ચિંતન કરવું નહિ. ૨૫

ભાષ્યાર્થ : ઉતાવળ કર્યા વિના ધીમેધીમે ઉપરતિ-મનની વૃત્તિચલનતા સાધવી; તે શા વડે સાધવી? બુદ્ધિ વડે; તે બુદ્ધિ કેવી હોવી જોઈએ? ધૈર્ય (ધીરજ) ધારણ કરેલી-એટલે કે ધૈર્યયુક્ત બુદ્ધિ વડે મનને આત્મામાં સ્થિત કરી એટલે કે (જે કોઈ છે તે) સર્વ આત્મા જ છે, એનાથી વ્યતિરિક્ત-બીજું કે જુદું કંઈ નથી; (એવી ધારણા કરી) મનને આત્મામાં સ્થિર કરી કોઈ પણ બીજી વસ્તુનું ચિંતન કરવું નહિ. આ યોગનો એક વિધિ છે.

એ પ્રકારે મનને ત્યાં આત્મામાં સ્થિત કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા યોગી (શું કરે છે તે કહે છે.)—

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિયમ્યેતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

અંશજ અને અસ્થિર મન જે જે નિમિત્તે બહાર નીકળી જાય, તે તે નિમિત્તોમાંથી પાછું ખેંચીને તેને આત્મામાં જ વશ કરવું (રાખવું). ૨૬

ભાષ્યાર્થ : સ્વાભાવિક દોષથી જ અંશજ-અર્થાત્ અતિશય અસ્થિર મન જે જે નિમિત્ત-દોષથી બહાર નીકળી જાય, તે તે સંપ્રદાદિ વિષયરૂપ નિમિત્ત વડે (એ મનને) રાખી એટલે એ મનને એ એ વિષયોના સ્વરૂપના મયાર્થ ગ્રાહ વડે એટલે તેની તપાસ કરી તે મારફત વિષયમાત્ર આભાસ છે, (એમ મનને દેખાડી) વેરાગ્યભાવના વડે એ મનનો વારંવાર આત્મામાં નિરોધ કરે-એટલે કે મનને એ રીતે આત્માને જ તાબે એ રીતે કરે. આ પ્રમાણે (ના) યોગાભ્યાસના બળથી યોગીનું મન આત્મામાં જ સાંત થઈ જાય છે (સખી જાય છે).

પ્રશાન્તમનસં દ્યૈનં યોગિનં મુક્તમુક્તમમ્ ।

ઉપૅતિ શાન્તરજસં વ્રદ્ધભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૨૭ ॥

શાંત મનવાળા, રજોગુણરૂપ સંસ્કાર જેના અત્યંત શાંત થઈ ગયા છે એવા, બ્રહ્મરૂપ થયેલા અને પાપપુણ્યરહિત થયેલા-પાપપુણ્યના હાથવિનાશ એ યોગીને ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭

ભાષ્યાર્થ : જેનું મન અતિશય સાંત થઈ ગયું છે એવા-પ્રશાંતમન યોગીને ઉત્તમ સુખ મળે છે. મોહાદિ રૂચેશરૂપ રજોગુણ જેનો અત્યંત ક્ષીણ થયો છે, જે બ્રહ્મભૂત અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપ-જન-યુક્ત એટલે આ સર્વ જે કોઈ છે તે સપણું મળે જ છે, એવા નિશ્ચવાળો છે અને અધર્મોદિ (પાપપુણ્ય રૂપ દોષો)થી રહિત છે, તેવા યોગીને જ ઉત્તમ સુખ મળે છે.

યુગ્મન્નેવં સદાત્માનં યોગી ચિગતકલ્મષઃ ।

સુખેન વ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યન્તં સુખમનુતે ॥ ૨૮ ॥

આ પ્રમાણે સદા આત્માને યોજતો-ચિત્તને સમાધિદશામાં રાખતો અને પાપપુણ્યરહિત થયેલો યોગી બ્રહ્મસંસ્પર્શનું-આત્માનું અત્યંત, અનંત સુખ સહજમાં-અનાયાસે અનુભવે છે. ૨૮

ભાષ્યાર્થ : ઉપર કહેલા ક્રમ પ્રમાણે યોગમાર્ગના અંતરાયો (અડચણો, વિધ્નો) જેના ટળા ગયા છે, એવા નિષ્પાપ-પાપવિનાનો સર્વદા પોતાના આત્માને ચિત્તને સમાહિત-સમાધિનિષ્ઠ કરતો યોગી, પરબ્રહ્મ સાથે જેના સ્પર્શ-સંબંધ છે, એવું અનવિનાનું-નિરતિશય પરમ સુખ પામે છે.

હવે યોગનું કળ બ્રહ્મનું એકત્વદર્શન-બ્રહ્મની સાથે એકતાનો અનુભવ, જે સર્વ સંસારના વિચ્છેદ-વિનાશનું કારણ છે, તે કહેવામાં આવે છે

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

દૃષ્ટે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥ ૨૯ ॥

સર્વ ઠેકાણે સમદષ્ટિ રાખવાવાળો અને યોગમાં બેઠાયેલા-સમાહિત-સમાધિસ્થ ચિત્તવાળો યોગી સર્વ ભૂતમાં આત્માને અને આત્મામાં સર્વ ભૂતને જુએ છે. ૨૯

ભાષ્યાર્થ : સમાહિત અંતઃકરણવાળો-સમાધિદશામાં સ્થિર રહેલો અને સર્વ ઠેકાણે સમાન દષ્ટિવાળો યોગી સર્વ ભૂતો (પ્રાણીઓ)માં પોતાના આત્માને રહેલો (જુએ છે) અને સર્વ ભૂતોને એટલે બ્રહ્માથી તે સ્તમ પર્વત (હંદા સુધી નાનીમોટી સર્વ ચીજોમાં) સર્વ પ્રાણીઓને આત્મામાં એકતા પામેનાં દેખે છે-અનુભવે છે, અહીં સર્વ ઠેકાણે સમાનદષ્ટિનો અર્થ આ છે કે સર્વ પ્રાણીઓ બ્રહ્માથી માટી સ્થાવર-ચેતનરહિત જડ પદાર્થો, જે એક-સમાન નથી, પણ બિન્નબિન્ન પ્રકારના વિષય છે તે સર્વેમાં એ યોગીને સમ એટલે નિર્વિશેષ (જ્યા વિશેષપણ નાશાવત નથી પણ સમાનતા છે તે) બ્રહ્મ અને (એ સર્વેનાં) આત્માના એકત્વકર દર્શન(એકતા)નો અનુભવ થાય છે. (અર્થાત્ બ્રહ્માથી સ્તંબ પર્વત બિન્નબિન્ન જણાતા પ્રાણીઓ, પદ્મથી વગેરે છે, તે સર્વમાં આત્મારૂપ બ્રહ્મ જ છે, એવા એને અનુભવ આવે છે; તેથી તે સર્વત્ર સમદર્શી કહેવાય છે.)

સર્વત્ર આત્મા એક જ છે, એવું આત્માની એકતાના દર્શન(જ્ઞાન)નું કળ કહેવામાં આવે છે

યો માં યસ્યતિ સર્વત્ર સવં ચ મયિ યસ્યતિ ।

તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥ ૩૦ ॥

જે મને બધામાં જુએ છે અને બધું મારામાં દેખે છે, તેને હું

પરોક્ષ નથી (પણ પ્રત્યક્ષ છું) અને મને તે પરોક્ષ નથી (પણ પ્રત્યક્ષ છે). ૩૦

ભાષ્યાર્થ : સર્વના આત્મા અને વાસુદેવને જે બધાં ભૂતોમાં જુએ છે અને પ્રજા આદિ સર્વ પ્રાણીઓને સર્વના આત્મારૂપ મારામાં જુએ છે, તે આત્માનાં એકત્વને બાણુનાર-અનુભવનાર જ્ઞાનીને હું-ધર્મિયર નાથ પામતો નથી-એટલે કે એવા જ્ઞાની (માટે) હું-ધર્મિયર કદી અદ્વય નથી થતો અને તે જ્ઞાની વિદ્વાન પણ કદી હું-વાસુદેવથી અદ્વય-મને વાસુદેવને પરોક્ષ થતો નથી; કારણકે તેનો અને મારો આત્મા એક જ છે-એટલે કે તેનું અને મારું પોતાનું સ્વરૂપ એક જ છે; (કારણકે પોતાનો આત્મા પોતાને પ્રિય જ હોય છે-ગોપાલાંતર) તેથી.

તેથી (સર્વમાં એક આત્મા જોનાર તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીનો જે આત્મા) સર્વાત્મ બાવથી એકતા જોવાવાળો છે, તે જ હું છું; માટે આવી એકતા પ્રાપ્ત કરવા યત્ન કરવો. હવે આ નીચેના શ્લોકમાં, આગળના (૩૦) શ્લોકમાં જે સમ્યક્ મથાર્થ જ્ઞાનદર્શન કહેવું છે, તેનો અનુવાદ કરી તેનું જ્ઞ મોક્ષ છે, એમ કહેવામાં આવે છે : *

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

જે આત્માના એકત્વને અવલંબી સર્વ ભૂતમાં રહેલા અને બને છે, તે યોગી સર્વથા વર્તમાન (વર્તતો-રહેતો) હોવા છતાં મારામાં જ વર્તે છે-વિદ્યમાન છે. ૩૧

ભાષ્યાર્થ : સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં રહેલો હું પરમાત્મા ને હું વાસુદેવ છું, એમ સમગ્ર એકપક્ષે જે બને છે, તે તત્ત્વનું મથાર્થ દર્શન કરનાર યોગી, સર્વ પ્રકારે પ્રવૃત્તિમાં મચ્છો હોય, પ્રવર્તતો હોય, તોપણ તે હું પરમેશ્વરમાં-વૈષ્ણવ રૂપ પરમપદમાં વર્તે છે-રહે છે-એટલે કે તે નિત્યમુક્ત છે અને તેના મોક્ષને કોઈ અથવા કોઈ પણ રોકી શકતું નથી-ને મોક્ષ પ્રત્યે કશાથી કે કોઈનાથી રોકાઈ શકતો નથી.

વળી બીજું—

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ૩૨ ॥

હે અર્જુન ! જે પોતાના દૃષ્ટાંત વડે સર્વત્ર-સર્વ ભૂતો વિષે સુખને (અનુકૂળ) અને દુઃખને (પ્રતિકૂળ) પોતાના દૃષ્ટાંતથી (પોતાને થતા અનુભવો—સુખની અનુકૂળતા તથા દુઃખની પ્રતિકૂળતા સર્વને તેવી જ સમાન, રીતે થયે એમ) સમાન રીતથી જુએ છે, તે યોગીને (મેં સર્વ યોગીઓમાં) શ્રેષ્ઠ માનેલો છે, ૩૨

ભાષ્યાર્થ : વાત્સીપચ્ચેન નો અર્થ-આત્મા એટલે પોતે જાતે; ઉપમા એટલે સરખામણી કે તુલના કરવામાં આવે તે; એ સરખામણાના બાવને ઔપમ્ય સાદૃશ્ય કહેવાય છે અર્જુન ! એ આત્મૌપમ્ય મારફતે, એટલે પોતાની જાતના જેવા જ સમાન અનુભવ સર્વત્ર-સર્વ જૂતોને થાય, એ બાવથી એ જુએ છે; એ સમાન બાવથી શું જુએ છે તે સ્પષ્ટ કરે છે. જેમ મુખ મને પ્રિય છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓને મુખ પ્રિય-અનુકૂળ છે; અહીં ચતો ઉપયોગ 'અને' ના અર્થમાં કૈયો છે; અને દુઃખ જે પ્રમાણે મને અપ્રિય છે-ગમતું નથી, તે જ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓને દુઃખ ગમતું નથી, અપ્રિય-પ્રતિકૂળ છે; એ રીતે સર્વ પ્રાણીઓમાં પોતાની ઉપમા વડે, પોતાની પેઠે જ, પોતાને થાય છે તેવી સમાન રીતે, મુખ અને દુઃખને અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ દેખે છે; તેથી કાર્ત્ત્વું પણ પ્રતિકૂળ આચરણ કરતો નથી; મતલબ કે અહિંસક રહે છે. જે આ રીતેના, આવો, અહિંસક પુરુષ યથાર્થ જ્ઞાનમાં રિયત થયેલો છે તે યોગીને સર્વે યોગીઓમાં ઉત્તમ માનવામાં આવેલો છે.

આ ઉપર કહેલો યથાર્થ જ્ઞાનરૂપ-પૂર્ણજ્ઞાનરૂપ યોગ અતિ દુઃખે, મહાકષ્ટે પ્રાપ્ત કરી શકાય એવો છે, એવું લક્ષ્યમાં લઈ તેની પ્રાપ્તિનો (નિશ્ચિત) ઉપાય સમિજવાને કમ્પજ્ઞો અર્જુન બોલ્યો:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુને કહ્યું :

યોડયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।

एतस्याह न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥ ૩૩ ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! प्रमाथि बलवद्दहम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोऽस्मि मुदुष्करम् ॥ ૩૪ ॥

હે મધુસૂદન ! જે આ યોગ તમે સમપણા વડે (આચરવાનો) કહ્યો, તેની સ્થિર સ્થિતિ (થાય એવું) હું મનની ચંચળતાને લીધે જોતો નથી. હે કૃષ્ણ ! ખરેખર મન ચંચળ, વિદૂંજળ બનાવી દેનાર, બળવાન અને દંઠ (મજબૂત નિશ્ચયવાળું, હઠીલું) છે; તેનો નિગ્રહ (કબજી-સંયમન,) વાયુના જેવો અત્યંત કઠિન (કઠણ) હું માનું છું. ૩૩, ૩૪

ભાષ્યાર્થ : હે મધુસૂદન ! આપે જે આ સમત્વભાવરૂપ (સર્વત્ર સમદષ્ટિ રાખવારૂપ) યોગ કહ્યો છે, તેની અચલ સ્થિતિને હું મનની ચંચળતાને લીધે જોઈ (અનુભવી) શકતો નથી; કારણકે હે કૃષ્ણ ! આ મન (અહં જ) ચંચલ છે. ('કૃષ્ણ' માં રહેલો) કૃષ્ણાણ વિલેખન એટલે ખેડવું, ઉખેડવું, આકર્ષવું, ખેંચવું, અર્થમાં વાપર્યો છ અને એ ધાતુ ઉપરથી કૃષ્ણ શબ્દ બનેલો છે. ભક્તજનોના પાપાદિ દોષોને આકર્ષી લે છે, તે કારણથી તે કૃષ્ણ (નામથી અગ્રે સંબોધવામાં આવ્યા) છે. દરે મન અત્યંત ચંચળ છે એટલું જ નહિ, પણ મથન કરવાના, વલોવી નાખવાના સ્વભાવવાળું છે. શરીર અને

ઇચ્છેતે ક્ષોભ પમાડે છે, વિશ્લિષ્ટ કરે છે—એટલે પરવશ કરી દે છે; વળા તે બળવાન એટલે કોઈનાથી પણ નિયમમાં લાવવું—વશ રાખવું શક્ય નથી; કારણકે તે દુર્નિવાર, ન રોકી શકાય એવા સ્વભાવવાળું છે; વળી તે તંતુનામ નામના જળચર પ્રાણીની પેઠે અચ્છેદ (છેદન ન થઈ શકે એવું) છે. એવાં લક્ષણવાળા મનને નિગ્રહ—નિરોધ કરવો, એ વાધુના (નિરોધ કરવા જેવું, રોકી રાખવા) જેવું દુષ્કર-કઠણ માનું છું. વાધુ(પવન)ને રોકવો કઠિન છે, તેના કરતાં પણ મનને રોકવાનું હું વધારે દુષ્કર—કઠિન માનું છું, એમ કહેવાનો આશય છે.

(શ્રીભગવાન બોલ્યા:) તું જેવું કહે છે તેવું જ એ છે (એટલે કે મનને નિગ્રહ દુષ્કર છે.)

શ્રીમગવાનુવાચ । યામગવાન બોલ્યા :

અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અમ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ૩૫ ॥

હે મહાબાહો! (મહાન—પરાક્રમી ભુલ્લવાળા અર્જુન!) મનનો નિગ્રહ કઠણ છે અને તે ચંચળ છે, એ વાત સંશયવિનાની છે; પરંતુ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી હે કૌતેય! (મન) પકટાય છે, (મનને) વશ કરી શકાય છે. ૩૫

સાધ્યાર્થ : હે મહાબાહો! મન ચંચળ અને મુશ્કેલીથી રોકી શકાય-વશ રાખી શકાય, એવું છે એમાં કોઈ સંશય નથી, પરંતુ અભ્યાસથી એટલે ચિત્તભૂમિમાં—ચિત્તવૃત્તિમાં અમુક એ પ્રકારની વૃત્તિનો વારંવાર અભ્યાસ કરવાથી—ધ્યાનના વિષયની વસ્તુની કષ્પના ચિત્તમાં વારંવાર દાખલ કરવાથી (અને અન્ય કષ્પના ચિત્તમાં ન આવતા દેવાથી) તથા દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ (પ્રિય) બેગોમાં વારંવાર દોષલ્લસનના (દોષ જોવા કરવાનો) અભ્યાસ પડે હિતમ થયેના અનિચ્છાઉપવૈરાગ્યથી ચિત્તના વિશેષરૂપ પ્રચાર (અચળતા)નો નિરોધ થાય છે (ચંચળનું રોકી શકાય છે)—અર્થાત્ એ પ્રમાણે એ મનને નિગ્રહ—નિરોધ કરી શકાય છે.

દર્શન એ અર્મયતામા—જેનું અનંતરણ વશ નથી કરવામાં આવ્યું, એને—

અર્મયતાત્મના યોગો દૃષ્ટપ્રાપ્તિ મે મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતના શક્ત્યોઽપ્તમુપાયતઃ ॥ ૩૬ ॥

જેણે આત્માને (દિદેદ્રિય—અંતઃકરણદિને) વશ રાખેલાં નથી, તેને યોગ દુપ્રાપ્ય (પ્રાપ્ત કરવો કઠિન—અશક્ય) છે, એવી મારી મતિ (માન્યતા) છે, પણ જેણે આત્મા ને દેદેદ્રિય—અંતઃકરણદિને વશ રાખ્યાં છે, એવા યતન કરનારાને ઉપાયે કની યોગ મેળવવો શક્ય છે ૩૬

સાધ્યાર્થ : અભ્યાસ અને તૈરાગ્ય પડે જેણે અનંતરણને નિયમમાં રાખ્યું—વશ રાખ્યું નથી એવા પુરુષથી યોગ પ્રાપ્ત થશે કઠિન છે; એમાં કે

એવાને યોગ દુઃખથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, એવો મારો મત છે, પરંતુ જે વસ્તુઆત્મા આધીન અંત કરજીવાળો છે-જેનું મન, અભ્યાસ તથા વૈરાગ્ય વડે વશ કરવામાં આવ્યું છે અને વળી જે ફરીફરીને વારંવાર અપભ્રમ કરતો રહે છે, તેવા પુરુષથી ઉપર જણાવેના ઉપાયો વડે આ યોગ પ્રાપ્ત થવાને શક્ય ૬

યોગાભ્યાસનો સ્વીકાર કરી જેણે આ લોક તથા પરલોકની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપકર્મોનાં તો ત્યાગ કરી દીધો હોય, પણ જેને યોગસિદ્ધિનું ક્ષણ અનેમોક્ષ-પ્રાપ્તિનું સાધન જે સમ્યક્દર્શન-અર્થાત્ જ્ઞાન, તે ન મળ્યું હોય તેવા યોગીનું ચિત્ત અતઃકાળે-મરણસમયે ચલિત થઈ જાય અને તેથી તેના નાશ થઈ જશે, એવી શકા કરી અશુભનું પૂઠે છે:

અર્જુન ક્વાચ । અશુભં કલ્મ

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્છલિતમાનસઃ ।

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

છતા યોગમાર્ગમાં અપભ્રમ ન કરવાવાળો શ્રદ્ધાવાળો, અને મરણ-સમયે યોગમાંથી અલ્પાથમાન થયેલા મનવાળો (પુરુષ) યોગસિદ્ધિ (કૈવલ્ય) નહિ પામી, હે કૃષ્ણ! કઈ ગતિને પામે (પહોંચે) છે. ૩૭

સાધ્યાર્થઃ : હે કૃષ્ણ! જે સાધક, યોગમાર્ગમાં અપભ્રમવિનાનો-અપભ્રમ નહિ કરવાવાળો છે છતાં શ્રદ્ધાવાળો એટલે આસ્તિક શુદ્ધિવાળો છે અને અપકાળમાં પણ ચલિત મનનાળો થઈ ગયો હોય, તે નચળ ચિત્તવાળો-બ્રહ્મ થયેલી સ્મૃતિવાળો યોગી, યોગીની સિદ્ધિ એટલે કે યોગક્ષણરૂપ પૂર્ણ જ્ઞાન (અર્થાત્જ્ઞાન) નહિ પામતા કઈ ગતિ પામે છે?

કચિન્નોભયવિમ્રપશ્ચિન્નપ્રાપ્તિમિવ નશ્યતિ ।

અપ્રતિષ્ઠો મહાવાહો વિમૂઢો વ્રજણઃ પથિ ॥ ૩૮ ॥

હે મહાવાહુ! શું તે બ્રહ્મના માર્ગમાં અત્યંત વિમૂઢ થઈ કર્મ અને જ્ઞાનરૂપ યોગમાર્ગના આશ્રયવિનાનો તથા જ ને માર્ગથી બ્રહ્મ થયેલો પુરુષ, છટા પડેલા મેઘ(નો કટકો બીજા મેઘમાં મળી ન ગયેલો હોય તે પૂર્વે જ વાયુથી તણાઈજઈ) જેમ છિન્નલિન્ન થઈ નાશ પામે છે, તેમ નાશ પામતો નથી? ૩૮

સાધ્યાર્થઃ : હે મહાવાહો! શું એ આશ્રયવિનાનો બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં વિમૂઢ-અત્યંત મૂઢ બની ગયેલો પુરુષ જ્ઞાનમાર્ગ અને કર્મમાર્ગ-ઉભયથી બ્રહ્મ થઈ પામીથી છટા પડી ગયેલા વાદળાની પેઠે (વાયુના અપાટથી બીજા વાદળામાં મળી જઈ વાવાઝોડોના યોગ સામનો કરવા સમર્થ બને તે પહેલા જ જેમ એ) વાદળનો કટકો છિન્નલિન્ન થઈ નાશ પામી જાય છે, તેમ એક કર્મમાર્ગ મૂળી બીજા

જાનમાર્ગમાં દર થયા પૂર્વે જ મરણ થાય તો) એવો અને યાજ્ઞથી પ્રદ થયેલો પુરુષ નાશ પામે છે કે નથી નાશ પામતો ?

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्तः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ૩૯ ॥

હે કૃષ્ણ ! આ મારો સંશય સમૂળ કાપી નાખવા આપ યોગ્ય છો; ખરેખર તમારા વિના આ સંશય છેદનારો ખીજો કોઈ મળી શકે અથવા સંભવે તેમ નથી, ડહ

ભાષ્યાર્થ : હે કૃષ્ણ ! મારા આ સંશયને જડમૂળથી (કેપેડી નાખવા) કાપવાને-પરિપૂર્ણ રીતે દૂર કરવા આપ જ સમર્થ છો; કારણકે તમારા સિવાય ખીજો કોઈ ઋષિ કે દેવ આ સંશયનો નાશ કરનારો હોવા સંભવ નથી; મારે આ સંશયનો તમારે જ નાશ કરવો જોઈએ એવો ભાવાર્થ છે.

શ્રીમગધાનુવાચ । શ્રીમગધાન બોલ્યા :

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

नहि कल्याणकृत्कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ૪૦ ॥

હે પાર્થ ! તેનો નાશ નથી આ લોકમાં (થતો) કે નથી પરલોકમાં; કેમકે હે તાત ! કલ્યાણ કરનાર કોઈ (મનુષ્ય) દુર્ગતિ પામતો નથી. ૪૦

ભાષ્યાર્થ : હે પાર્થ ! એ યોગબદ્ધ પુરુષનો આ લોકમાં કે પરલોકમાં નાશ થતો નથી; પદ્ધેક્ષાના કરતાં હલકા નીચા જન્મની પ્રાપ્તિ થતી. તેનું નાશ નાશ છે; તેવી નાશગાળી હલકા જન્મની પ્રાપ્તિ યોગબદ્ધની નથી થતી; કારણકે હે તાત ! શુભ કાર્ય કરનારા કોઈ પણ પુરુષને દુર્ગતિ-નિવૃત્તિ નથી પ્રાપ્ત થતી. પિતા પોતાના આત્માને પુત્રરૂપે લેખાવે છે-વિસ્તારે છે; મારે તેને 'તાત' કહે છે; તેવી રીતે પિતા જ પુત્ર(રૂપે) છે, તેથી પુત્ર પણ 'તાત' કહેવાય છે; અને સિધ્ધ પણ પુત્રના જેવો છે, તેથી તે પણ 'તાત' કહેવાય છે.

ત્યારે આ યોગબદ્ધ પુરુષનું શું થાય છે ?

प्राप्य पुण्यकृतौल्लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ૪૧ ॥

પુણ્ય કરી પ્રાપ્ત કરેલા (પુણ્યશાળીઓના) લોકમાં લાંબા સમય સુધી વસીને તે યોગબદ્ધ પુરુષ પવિત્ર એવા ધનવાનોના ઘરમાં જન્મે છે. ૪૧

ભાષ્યાર્થ : યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલો (તે યોગબદ્ધ) સંન્યાસી, પુણ્યકર્મ કરવાવાળાના એટલે કે અધર્મેષ વગેરે વા કરવાવાળાના લોકોમાં (એના) સામર્થ્યથી

જાત ત્યાં બહુ લાળા કાળ સુધી એટલે અનત વર્ષો સુધી રહી, તે ગોગોનો હવે ચતા શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરવાવાળા—શુદ્ધ અને શ્રીમાન પુરુષોના ધરમા-વિશૂતિ-વાળાના ધરમા, જન્મ લે છે. (અહીં બાહ્યમાં સન્યાસી તથા એના સામર્થ્યથી વગેરે છે, પરંતુ આ વિષય યોગબ્રહ્મનો ચાલતો હોવાથી અહીં સંન્યાસીના અર્થ યોગબ્રહ્મ લેવામાં આવ્યો છે.)

એમ થવાનું કારણ—

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्वि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ૪૨ ॥

અથવા તો બુદ્ધિમાન યોગીના કુળમાં જ તે ઉત્પન્ન થાય છે. ખરેખર ! હોકામાં આવો જે આ જન્મ તે અતિ દુર્લભ છે. ૪૨

ભાષ્યાર્થ : અથવા તો શ્રીમાનના કુળ કરતા ખીન દરિદ્રી યોગીના કુળમાં અને તે પછી ધીમાન(બુદ્ધિવાળા)ના કુળમાં એ જન્મ લે છે (ઉત્પન્ન થાય) છે, પરંતુ એવો જે ઉપર કહ્યો તેવો દરિદ્રી યોગીના કુળમાં જન્મ થાય છે, તે ખરેખર ! પહેલા ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા શ્રીમાનોના કુળમાં ઉત્પન્ન થવા કરતાં અત્યંત દુર્લભ છે.

કારણ આ છે કે—

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यत्तत् च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ૪૩ ॥

ત્યાં પૂર્વશરીરના બુદ્ધિસંયોગને તે પામે છે અને તે પછી (કૈવલ્ય) સિદ્ધિ માટે, હે કુરુનંદન ! ફરીથી (વધુ) પ્રયત્ન કરે છે. ૪૩

ભાષ્યાર્થ : ત્યાં યોગીઓના કુળમાં, પાછળના શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે બુદ્ધિના સંયોગને તે પામે છે એટલે કે યોગીકુળમાં જન્મ લેતાની સાથે જ એને પાછળના જન્મમાં જે બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી, તેની સાથે સંબંધ થઈ જાય છે અને હે કુરુનંદન ! એ પહેલા કરેલા કર્મના સરકારના બળથી પૂર્ણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ફરી વધારે પ્રયત્ન કરે છે.

પહેલાંના શરીરની બુદ્ધિ સાથે એના સંયોગ કેવી રીતે થાય છે, તે કહે છે -

पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य श्रद्धाब्रह्मातिवर्तते ॥ ૪૪ ॥

તે અવશ થઈને પણ પૂર્વના તેજ અભ્યાસ વડે એવાય છે. (ખરેખર) યોગને જિજ્ઞાસુ પણ વેદોક્ત શબ્દબ્રહ્મને-કર્મકળને,

ઝોળંગી જાય છે. ૪૪

ભાષ્યાર્થ : જે અભ્યાસ પૂર્વ (પાછળના) જન્મમાં કરેલો હોય છે, તે પૂર્વોભ્યાસ; તે અતિ બળવાન પૂર્વ અભ્યાસ વડે તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ, અવશ્ય એટલે પરવશ-પરતંત્ર થઈને પણ યોગમાર્ગ તરફ ખેંચાય છે. જે યોગાભ્યાસના સંસ્કાર કરતાં અધિક બળવાન ધર્મોદિ લક્ષણવાળું કર્મ કયું હોય (અધિક બળવાન અધર્મોદિ લક્ષણવાળું કર્મ ન કયું હોય), તો એ યોગાભ્યાસથી ઉત્પન્ન થતા સંસ્કાર વડે ખેંચાઈ જાય છે; પરંતુ જે તેણે યોગસંસ્કારના કરતાં વધારે બળવાન અધર્મોદિ કર્મ કર્યાં હોય, તો તે વડે યોગથી ઉત્પન્ન થતા સંસ્કારો પરાભવ પામી જાય છે-દ્યૌર્ભાગ જાય છે; પરંતુ એ અધર્મોદિ પાપકર્મના સંસ્કારોનો હ્રય થતાં તે યોગાભ્યાસથી ઉત્પન્ન થતા તે યોગાભ્યાસના સંસ્કાર, પોતાની મેળે જ તેના કાર્યનો આરંભ કરે છે; એટલે કે દીર્ઘકાળ પર્વત તેના સંસ્કારો દ્યૌર્ભાગ જાય, તેથી તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ પડી રહે (કાંઈ ન કરે), તોપણ તેના શુભ સંસ્કારોનો નાશ થતો નથી. જે યોગનો જિજ્ઞાસુ પણ હોય, એટલે કે જે યોગનું સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છા કરીકરી યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઈ બ્રહ્મ થયેલો યોગ-બ્રહ્મ સંન્યાસી હોય, તે પણ તે શબ્દચક્ષ્ણ એટલે વેદોક્તા (વેદમાં કહેલાં) ફળનું અતિક્રમણ કરે; તેને ઝોળંગી જઈ તેથી આગળ વધે છે (એટલે કે તેના કરતાં અધિક ફળ પ્રાપ્ત કરે છે); તો પછી જે યોગનું જ્ઞાન સંપાદન કરીને, તે જ્ઞાન-પરાયણ રહીને તેના જે અભ્યાસ કરે છે, તેનું તો શું જ કહેવું? (અહીં પ્રસંગાનુસાર જિજ્ઞાસુનો અર્થ સંન્યાસી લેવામાં આવ્યો છે.)

યોગીપણું, એવ (કલ્યાણકારી, ઉત્તમ) કેવી રીતે? તે કહે છે:

પ્રયત્નાચત્તમાનસ્ટુ યોગી સંશુદ્ધકલિવિપઃ ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ ધર્મં ગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

(સામાન્ય લોકોના) પ્રયત્નથી (વધુ) પ્રયત્ન કરનાર, પાપરહિત થઈ બરોબર શુદ્ધ થયેલ અને અનેક જન્મ (ની તૈયારી)થી સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ (જ્ઞાનથી પરિપક્વ) બનેલો યોગી ત્યારપછી પરમ ગતિ-દેવંદ્ય પામે છે. ૪૫

ભાષ્યાર્થ : (સામાન્ય) પ્રયત્નથી પણ વધુ પ્રયત્ન કરતો (એટલે યોગાભ્યાસમાં અધિક પ્રયત્ન કરતો) યોગી-એટલે વિદ્વાન, તેનાં ૧૮૧ માં ૬૪ ગ્યાં હોવાથી, અર્થાત્ તે નિષ્પાપ-પાપરહિત થઈ ગયો હોવાથી અનેક જન્મોમાં કાંઈ ને કાંઈ યોગાધ્યાસ સુમંસ્કાર એકદમ કરી, એ ભેગા કરેલા સુમંસ્કારથી સિદ્ધ (જ્ઞાનની પરિપક્વ) દશાએ પહોંચેલો, સમ્યક્ (વધાર્થ) જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પરમ ઉત્કૃષ્ટ પરમ ગતિ પામે છે-મોક્ષ પામે છે.

એમ થવાનું કારણ—

તપસ્વિમ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિમ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।

કર્મિમ્યથ્નાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી મવાર્જુન ॥ ૪૬ ॥

તપસ્વી કરતાં યોગી અધિક છે; જ્ઞાની કરતાં પણ યોગી અધિક મનાયો છે; કર્મી (કર્મઠ્ઠ) થી પણ યોગી અધિક છે; માટે હે અર્જુન ! તું યોગી થા. ૪૬

ભાષ્યાર્થ : તપસ્વી કરતા યોગી અધિક (અડિયાતો) છે અને જ્ઞાનીએ કરતાં પણ યોગી અધિક છે. અહીં (‘જ્ઞાની’ શબ્દમાં) જ્ઞાન એટલે શાસ્ત્રાર્થનું પાલિત્ય સમજવાનું છે, તે જ્ઞેમનામાં હોય તેવા જ્ઞાનીથી યોગી શ્રેષ્ઠ જણાયો છે; તે જ પ્રમાણે અમિહોત્રાદિ કર્મ કરનારાઓથી પણ યોગી અડિયાતો (અધિક) માટે હે અર્જુન ! તું યોગી થા.

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્રતેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્મજ્જતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥ ૪૭ ॥

સર્વ યોગીઓમાં પણ મારામાં જ અર્પણ કરેલા અંતરાત્મા (ચિત્ત) વડે જે શ્રદ્ધાવાન મને જાણે છે, તે (મારી સાથે-મારા ધ્યાનમાં જોડાયેલાઓમાં) સર્વથી વધુમાં વધુ જોડાયેલો (સમાહિત થયેલો, સમાધિ દશા અનુભવનારો) મને જણાયો છે. ૪૭

ભાષ્યાર્થ : રુદ્ર, આદિત્ય વગેરે દેવોના ધ્યાનમાં ઘાટેલા (ધ્યાનપરાપણ) સર્વ યોગીઓમાં જે યોગી હું-વાસુદેવમાં ગ્રિયત યર્ષ (અંત-કરણને ગ્રિયર કરી) શ્રદ્ધાવાળો યર્ષ (શ્રદ્ધાથી) મને જાણે છે, તેને હું યુક્તતમ-યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ (મારામાં શ્રેષ્ઠ પ્રમાણુમાં જોડાયેલો, અધિકમાં અધિક પ્રમાણુમાં સમાહિત થયેલો, સમાધિ દશામાં રહેનારો) માનું છું.

ઈતિ શ્રીમત્પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય ગોવિંદલગવાનના પૂજ્યપાદ શિષ્ય શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય લગવાનકૃત શ્રીમદ્ લગવદગીતાભાષ્યનો અભ્યાસયોગ નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય સમાપ્ત ।

અધ્યાય ૭ મો-વિજ્ઞાનયોગ*

યોગિનામપિ સર્વેષામદ્રતેનાન્તરાન્માના ।

અદ્વાત્તમજતે યો મા સ મૈ યુષ્તત્તમો મતઃ ॥

એ સ્લોકથી ગયા (છટ્ટા) અધ્યાયને અંતે અશ્વળીજીને સ્થાપી શ્રીકૃષ્ણ-પરમાત્મા પોતે જ 'આ પ્રકારનું મારું તત્ત્વ સ્વરૂપ છે,' અને 'આ રીતે પુરુષનો અંતરાત્મા મારામાં અર્પણ થઈ (આત્મિયત્વ થઈ) રહે' એમ કહેવાના ઉદ્દેશથી શ્રીભગવાન બોલ્યા.

શ્રીમગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા :

મદ્યાસક્તમનાઃ પાર્થ ! યોગં યુજ્જન્મદાશ્રયઃ ।

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છૃણુ ॥ ૧ ॥

હે પાર્થ ! મારામાં મન આસક્ત કરી (ચાટાડી), મારો આશ્રય રાખી, યોગ યોજતો (કરતો) તું, સમગ્ર (સર્વ વિભૂતિ સહિત) એવા મને સંશયરહિત (થઈ) જાણીશ, તે સાંભળ. ૧

ભાષ્યાર્થ : હવે પછી કહેવામાં આવનારાં વિશેષણયુક્ત હું પરમેશ્વરમાં જેનું મન આસક્ત છે એવો- 'મદ્યાસક્તમનાઃ' અને હું પરમેશ્વર જેનો એકમાત્ર આશ્રય (આધાર-અવધાન) છે એવો મદાશ્રયઃ બનેલો તું યોગનું સાધન-યોગાભ્યાસ કરતાં, (સમગ્ર એવા મને જે પ્રકારે સંશયરહિત (થઈ) જાણીશ, તે સાંભળ. જે પુરુષ કોઈ પુરુષાર્થ કરી કોઈ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે, તે તેનાં સાધનરૂપ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ, તપ અને દાન કે એવા કોઈ પણ (સાધનરૂપી) આશ્રય ગ્રહણ કરી કરે છે, પરંતુ આ યોગી તો બીજાં સાધનોને છોડી કેવળ મને જ આશ્રયરૂપે ગ્રહણ કરે છે-બીજાં સાધનો છોડી તે મારામાં જ આસક્ત ચિત્તવાળો બને છે. તું પણ એવો જ, એ સર્વ શુદ્ધિથી સંપન્ન બની મારામાં આમકૃત ચિત્તવાળો અને મારા જ આશ્રયવાળો થઈ યોગ કરે, કે જેથી સમસ્ત વિભૂતિ,^૧ બળ,^૨ સહિત,^૩ અશ્વરૂપ વગેરે ગુણવાળા મને, સંશયરહિત બની, જે પ્રકારે જાણવો જોઈએ, તે પ્રકારે એટલે 'ભગવાન બરોબર-નકો આવો જ છે' એમ તું જાણીશ; તે પ્રકાર હવે હું તને કહું છું, તે સાંભળ.

અને તે મારા વિષયવાળું-મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન કહું છું, તે સાંભળ

જ્ઞાનં તેજ્ઞં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

* અન્ય રીતકારો આ અધ્યાયને (૧) જ્ઞાનયોગ, (૨) કૃષ્ણ-શ્રવણપ્રતિપાદતત્ત્વ બ્રહ્મનિરૂપણ ને (૩) જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ પણ કહે છે.

૧ નાના પ્રકારના અશ્વરૂપ અને તેના સાધનની સમૃદ્ધિ. ૨ શારીરિક બળ. ૩. મનની મોટાઈ. ૪ અધિહાર ચતુષ્કણનું સામર્થ્ય.

હું તને આ વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાન સંપૂર્ણ કહીશ, કે જે જાણી અહીં પીળું કાંઈ ફરી જાણવા જેવું બાકી રહેતું નથી. ૨

ભાષ્યાર્થ : હું તને વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાન, એટલે મારા રાત્રાનુભવવાળું આ જ્ઞાન સંપૂર્ણ (કાંઈ બાકી ન રહે એવી રીતે) કહીશ. શ્રોતાને મંમુખ-સાવધાન કરવા એ જ્ઞાનની સ્તુતિ કરે છે: જે (મારું) જ્ઞાન જાણી લીધા પછી ફરી આ જગતમાં પીળું પુરુષાર્થનું સાધન જાણવાનું બાકી રહેતું નથી-એટલે કે જે મારા તત્ત્વને જાણવાવાળો છે, તે સર્વજ્ઞ થઈ જાય છે; માટે આ જ્ઞાન અતિ ઉત્તમ, વિશેષ કૃપા આપવાવાળું હોવાથી અતિ દુર્લભ છે

એ દુર્લભ છે, એમ કેમ કહેવાય? એવા પ્રશ્નો ઉત્તર કહેવામાં આવે છે:

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કચિદ્યત્તત્તિ સિદ્ધયે ।

યત્તામપિ સિદ્ધાનાં કચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥ ૩ ॥

હજારો મનુષ્યોમાં કોઈક જ સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે; (અને) યત્ન કરનારા સિદ્ધોમાં પણ કોઈક જ મને તત્ત્વથી જાણે છે. ૩

ભાષ્યાર્થ : હજારો મનુષ્યોમાં કોઈ એક જ (અર્થ કરણશુદ્ધિ દ્વારા મોક્ષાપત્તિ-મોક્ષ-૩૫) સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે અને એ પ્રયાત્ન કરનારા સિદ્ધોમાં-જે મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરે છે-એવા સિદ્ધોમાં પણ કોઈ એક જ મને તત્ત્વથી-એટલે હું જેવા છું તેવા મને યથાર્થ રીતે જાણે છે.

એ રીતે શ્રોતાને શયક (લોભાને એવા) વાક્ય વડે તૈયાર અથવા સાવધાન કરી શ્રીમદ્વચન કહે છે

ભૂમિરાપોન્નલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકાર ઇતીયં મે મિત્રા પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥ ૪ ॥

પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ તથા અહંકાર; એમ આ મારી પ્રકૃતિ આઠ પ્રકારે ભેદ પામેલી છે. ૪

ભાષ્યાર્થ : શ્લોકના છેવટના ચરણમાં 'મિત્રા પ્રકૃતિરષ્ટધા' કહ્યું છે, તે ઉપરથી અહીં ભૂમિ શબ્દ વડે પૃથ્વી-ત-માત્રા કહેવામાં આવી છે; તે જ પ્રમાણે જળ વગેરે તત્ત્વોની પણ ત-માત્રા જ કહેવામાં આવી છે. જેમ જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશનું કહ્યું, તેમ મન-એટલે-મનનો અર્થ પણ-મનનું કારણ અહંકાર લેવો; અને 'બુદ્ધિ' એટલે અહંકારનું કારણ મહત્ત્વ સમજવું, અને અહંકારનો અર્થ પણ તે પ્રમાણે અવિદ્યાયુક્ત અવ્યક્ત છે, એમ સમજવું. જેમ વિષવાળું એલ વિષ કહેવાય છે, તેમ જ અહંકારની વાસનાવાળું અવ્યક્ત મૂળ કારણ પણ તે અહંકાર કહેવાય છે; કેમકે તેનો પ્રવર્તક (પ્રેરનાર-પ્રવૃત્તિમાં લગાડવાવાળો) અહંકાર જ છે. લોકમાં-સંસારમાં પણ સર્વ પ્રકૃતિનું

બીજા અહંકાર બોધું છે (બોધમાં આવ્યું છે). આ પ્રકારે ઉપર કહેલી પ્રકૃતિ (એટલે) મારી ઈશ્વરી આધારક્ષિત છે; તે આઠ પ્રકારની બિનબિન છે-તે આધારક્ષિતના આઠ વિભાગ પણા (યથા) છે.

અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરમ્ ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

આ તો અપર અથવા અપરા (છે); પણ એથી બીજી મારી પર અથવા પરા પ્રકૃતિ સમજ; જે જીવરૂપ છે અને જેનાથી આ જગત ધારણ કરાય છે. ૫

ભાષ્યાર્થ: આ પ્રકૃતિ પર-પરા-નથી; એ અપરા-(પ્રકૃતિ)-અધમ (નીચ), અશુદ્ધ અને અનર્થ (નુકસાન) કરવાવાળી (છે તેથી) મંસારૂપ બંધનના સ્વરૂપવાળી છે (એ અપરા પ્રકૃતિ ગયા સ્લોક જ્યાંમાં કહી છે તે), પરંતુ હે મહાબાહો! એ ઉપર કહેલી પ્રકૃતિથી બીજી જીવરૂપ એટલે પ્રાણ-ધારણનું નિમિત્ત બનેલી જે ક્ષેત્રરૂપ પ્રકૃતિ છે, તે મારી આત્મરૂપા, ઉત્તમ શુદ્ધ, પ્રકૃતિ છે, જે (એ) અંતઃપ્રવિષ્ટ-અંદર પ્રવેશેલી-પ્રકૃતિ વડે આ જગત ધારણ કરવામાં આવે છે. (જે અંદર પ્રવેશેલી પ્રકૃતિથી આ જગત ટકી રહે છે, એ બાવાર્ય છે.)

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

સર્વ ભૂતો આ(એ પ્રકૃતિ)માંથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે, એમ સમજ. હું સર્વ (આખા) જગતનો પ્રભવ તથા પ્રલય (ઉત્પાદક-ઉત્પન્ન કરનાર અને સંહારક-સંહાર-નાશ કરનાર) છું. ૬

ભાષ્યાર્થ: આ 'પરા' અને 'અપરા' એટલે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રરૂપ જે પ્રકૃતિ, જે ભૂતોની યોગિ-ઉત્પત્તિસ્થાન-કારણ-છે, તે ભૂતો એત્યોનીનિ. કહેવાય છે. સર્વ ભૂતો આમાં એત્યોનીનિ છે, એમ જાણ. મારી (આ એ) પ્રકૃતિ સમસ્ત ભૂતોની યોગિ-ઉત્પત્તિસ્થાન અથવા કારણ છે; તેથી સમસ્ત જગતના પ્રભવ-ઉત્પત્તિ અને વળી પ્રલય-વિનાશ પણ હું (જ) છું; આ બને પ્રકૃતિ દ્વારા હું-સર્વ ઈશ્વર-જગતનું કારણ છું.

એમ છે, તેથી—

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति घनंजय ।

मयि सर्वमिदं प्रोक्तं दृष्ट्वै मणिगणा इव ॥ ७ ॥

હે ધનંજય ! મારાથી વધારે પર-અડિયાનું બીજું કંઈ નથી. આ સર્વ (ભૂત-જગત) દોરામાં જેમ મણિઓનો સમૂહ (માળાના દોરામાં જેમ માળાના મણકાઓ પડેવાયેલા) હોય, તેમ મારામાં પડેવાયેલું છે. ૭

ભાષ્યાર્થ : હું પરમેશ્વરથી-પરમેશ્વર સિવાય, બીજું કોઈ પણ કારણ (જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેમાં) નથી; અર્થાત્ જગતનું કારણ હું જ છું. હે ધનંજય ! (વસ્તુરિચિતિ) આમ છે, તેથી હું પરમેશ્વરમાં સર્વ બ્રૂનપ્રાણી, આ ચેતનરૂપ, અચેતનરૂપ સર્વ સંપૂર્ણ જગત, મારામાં પરોવાઈ રહેલું છે-એટલે કે જેમ સાંખ્યા તાંત્રણ્યોમાં કપહું ઝોતપ્રોત છે તથા જેમ સૂત્ર(દોરા)માં મથકા પરોવાઈ રહેલા હોય છે, તેમ આ જગત મારામાં ઝોતપ્રોત છે.

કયા કયા ધર્મથી યુક્ત હોઈ આ સર્વ ગ્રાપનામાં પરોવાઈ રહેલું છે ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે કહેવામાં આવે છે:

રસોઽહમપ્સુ કાન્તેય પ્રમાસ્મિ શશ્વિસર્વયોઃ ।

પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ શબ્દઃ સ્વે પૌરુષં નૃપુ ॥ ૮ ॥

હે કૌતેય ! હું જળમાં રસ છું, ચંદ્ર અને સૂર્યમાં હું પ્રકાશ છું; સર્વ વેદોમાં પ્રણવ, આકાશમાં શબ્દ અને નરોમાં પુરુષત્વ હું છું. ૮

ભાષ્યાર્થ : જળમાં રસ છું, એનો અર્થ એ છે, કે જળમાં જે સારરૂપ (મુખ્ય તત્ત્વ-જે વિના જળ નથી તે-મુખ્ય તત્ત્વ) હું છું. તે રસરૂપ મારામાં સર્વ જળ ઝોતપ્રોત છે. એ પ્રમાણે સર્વત્ર અર્થ કરવો. જેમ જળમાં હું રસ છું, તેમ ચંદ્રમાં અને સૂર્યમાં હું પ્રકાશ છું. સર્વ વેદોમાં હું ઝોતપ્રોત છું-અર્થાત્ ઝોતપ્રોતરૂપ હું પરમાત્મામાં સર્વ વેદ પરોવાયેલા-પરોવાઈ રહેલા છે. તે જ પ્રમાણે આકાશમાં-સારભૂત શબ્દ છે-એટલે તે શબ્દરૂપ હું ઈશ્વરમાં આકાશ પરોવાયેલું છે, તે પ્રમાણે પુરુષોમાં હું પૌરુષ એટલે પુરુષનો ભાવ-પુરુષત્વ-અર્થાત્ પુરુષશુદ્ધિ પુરુષમાં હોય છે, તે હું છું. ભાવાર્થ આ છે, કે પુરુષરૂપ હું ઈશ્વરમાં પુરુષો-નરો પરોવાઈ રહેલા છે.

પુણ્યો ગન્ધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ ।

જીવનં સર્વભૂતેષુ તપશ્ચાસ્મિ તપસ્વિષુ ॥ ૯ ॥

વળી પૃથ્વીમાં પવિત્ર ગંધ અને અગ્નિમાં તેજ હું છું; સર્વ ભૂતપ્રાણીઓમાં જીવન હું છું અને તપસ્વીઓમાં તપ હું છું. ૯

ભાષ્યાર્થ : પૃથ્વીમાં હું પવિત્ર ગંધ-મુગંધ છું-એટલે કે તે મુગંધમય હું પરમેશ્વરમાં પૃથ્વી પરોવાયેલી છે. અહીં પૃથ્વીમાં ગંધની સ્વાભાવિક પવિત્રતા દેખાડવામાં આવી છે, તે જળાદિ પદાર્થોમાં રસ વગેરેની પવિત્રતા દેખાડવા માટે છે; ભાવાર્થ આ છે કે શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ અને ગંધ, જે તત્ત્વોના ગુણો છે, તે પ્રથમથી જ શુદ્ધ છે; પરંતુ એ ગંધ વગેરેમાં જે અપવિત્રતા આવી જાય છે, તે તે સંસારી પુરુષોનાં અજ્ઞાન તથા અધર્મ વગેરેના કારણે અને ભૂતવિશેષતા સંસર્ગના નિમિત્તે (અધર્મ અને અશુદ્ધ પ્રાણીના સંસર્ગથી) છે. હું અગ્નિમાં પ્રકાશ છું તથા સર્વ પ્રાણીઓમાં જીવન છું-અર્થાત્ જે વડે

સર્વ પ્રાણી જીવે છે, તે જીવન હું છું; અને તપસ્વીઓમાં તપ હું છું એટલે તપશ્ચ હું પરમાત્મામાં સર્વ તપસ્વીઓ પ્રેત-પરાવાચેલા છે.

વીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ ! સનાતનમ્ ।

બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥ ૧૦ ॥

હે પાર્થ ! સર્વ જૂતોનું સનાતન-અનાદિ બીજ મને બાણ; બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ અને તેજસ્વીઓનું તેજ હું છું. ૧૦

ભાષ્યાર્થ : હે પાર્થ ! મને હું સર્વ જૂતોનું પુરાતન, સનાતન, ચિરંતન બીજ-અર્થોત્ ઉત્પત્તિનું કારણ બાણ; તેવી જ રીતે હું બુદ્ધિમાનો-વિવેકશક્તિ-વાળા પુરુષોની અંતઃકરણની વિવેકશક્તિ, જે બુદ્ધિ છે; તે હું છું; તે જ પ્રમાણે તેજસ્વીઓનું તેજ-પ્રાગલ્ભ્ય-અર્થોત્ પ્રભાવશાળી પુરુષોનો પ્રભાવ હું છું.

બલં વલ્લ્વતાં ચાહં કામરાગવિવર્જિતમ્ ।

ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ મરતર્પમ્ ॥ ૧૧ ॥

હે ભરતર્પણ ! બળવાનોનું તૃપ્ત્ય અને રાગવિનાનું બળ અને સર્વ જૂતોમાં ધર્મથી અવિરુદ્ધ (વિરુદ્ધ ન હોય તેવી) ઇચ્છા-કામ હું છું. ૧૧

ભાષ્યાર્થ : બળવાનોનું બળ એટલે સામર્થ્ય અથવા ઓળ-તેજ-પ્રભાવ હું છું. આ બળ કામરાગવિવર્જિત હોય (તો); દૂર રહેલા, ન પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોની તૃપ્ત્ય તે કામ (છે) અને પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોમાં પ્રીતિ-તે રાગ (ફહેવાય છે). એ કામ અને રાગ હિમયરહિત માત્ર દેહાદિને કારણ કરવાનું બળ તે હું છું (એટલે સંસારથી વિમુખ થયેલા પુરુષનું સાત્ત્વિક બળ હું છું); પરંતુ સંસારીઓનું (જે બળ) કામના અને આસક્તિ(રાગ)નું કારણ (છે તે બળ) નથી; વળી હે ભરતર્પણ ! પ્રાણીઓમાં જે ધર્મથી અવિરુદ્ધ-સામાનુકૂળ કામ (કામના) છે, ખાવાપીવાની વગેરે બાજનની ઇચ્છા વગેરે છે તે (ઇચ્છાપ્રપ) કામ પણ હું છું.

વળી,

યે ચૈવ સાત્ત્વિકા ભાવા રાજસાસ્તામસાશ્ચ યે ।

મત્ત એવેતિ તાન્વિદ્ધિ ન ત્વહં તેષુ તે મયિ ॥ ૧૨ ॥

વળી જે જે સાત્ત્વિક ભાવો છે અને જે રાજસ તથા તામસ ભાવો છે, તે સર્વ મારાથી જ (ઉત્પન્ન થયા) છે, એમ તું જાણ. છતાં હું તેમનામાં નથી, પણ તેઓ મારામાં છે. ૧૨

ભાષ્યાર્થ : જે માત્રિક-સત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવો કે પદાર્થો છે તે સાત્ત્વિક; જે રાજસ-રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલા અને એવી જ રીતે

તામસ-તમોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલા બાવો કે પદાર્થો છે, તે (પેટી) જે જે પ્રાણીઓના પોતાનાં કર્મોનુસાર બાવ ઉત્પન્ન થાય, તે સર્વ તું મારાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા જાણ. એ પ્રમાણે જોડે તે મારાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તોપણ હું તેમનામાં નથી, એટલે કે સંસારી મનુષ્યોની પેઠે હું એમને વશ નથી; પરંતુ તે મારામાં છે-એટલે કે મારે વશ છે-મને અર્થાત્ છે.

એ પ્રકારે (એવા) નિત્ય શુદ્ધબુદ્ધિમુક્ત સ્વભાવવાળા, નિર્ગુણ અને સર્વ જૂતના આત્મારૂપ અને પરમાત્માને સંસારના બીજરૂપ દોષને બાળી મૂકનાર તરીકે (સંસારદોષના બીજને બરમીજૂત કરી નાખનારાં કારણરૂપ હું છું તેને) જગત જાણતું નથી. આ પ્રકારે ભગવાન પોતાનો ખેદ પ્રકટ કરે છે. ત્યારે હવે જગતનું આ અજ્ઞાન ક્યા કારણથી છે? તે (શંકાની અપેક્ષાએ) કહેવામાં આવે છે.

ત્રિભિર્ગુણમયૈર્મયૈરેમિઃ સર્વમિદં જગત્ ।

મોહિતં નામિજાનાતિ મામેમ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

આ આખું જગત ત્રણ ગુણમય આ પદાર્થો વડે મોહ પામેલું છે, તેથી તે એ સર્વ(ગુણો)થી પર અને અવ્યય મને જાણતું નથી. ૧૩

ભાષ્યાર્થ : સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણો છે, ગુણમય એટલે જીજ્ઞાના વિકાર છે; ત્રિગુણમય એટલે એ ત્રણ ગુણોના વિકારરૂપ રાગ, દેષ, મોહ વગેરે પ્રકારના બાવો એટલે પદાર્થો વડે આ સર્વ પ્રાણીમાત્ર (જગત) મોહિત થઈ ગયેલું છે-અર્થાત્ અવિવેકતાને પ્રાપ્ત થયું છે-વિવેકશૂન્ય બની ગયું છે, તેથી આ ઉપર કહેના ગુણોથી અતીત-વ્યતિરિક્ત (દુરદા), પર-વિશક્ષણ ને અવ્યય (વ્યયરહિત)-જન્માદિ સર્વ બાનવિકારથી રહિત અને પરમાત્માને જાણી શકતું નથી-જાણતું નથી

ત્યારે આ દેવી ત્રિગુણાત્મિકા વૈષ્ણવી ગાયા(શક્તિ)ને અનુભવ કેવી ગતે તરે છે? તેના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે

દેવી હોમા ગુણમયી મમ માયા દુસ્તયયા ।

મામેન યે પ્રપચન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥ ૧૪ ॥

મારી આ (ત્રિગુણાત્મિકા) દેવી માયા, જરેખર દુઃખે કરી તરાય એવી છે, જેઓ મને જ શનુ સ્વીકારે છે, તેઓ આ માયાને તરે છે. ૧૪

ભાષ્યાર્થ : દેવી એટલે દેવની અર્થાત્ હું-આપક, મંથર, વિશ્વ, તેની સ્વભાવજૂત મારી પોતાની શક્તિ, તે દેવી શક્તિ મારી ત્રિગુણમયી માયા દુસ્તર છે, એટલે કે એનું હિંદ મન કરવું-એને તરી જવું પણ કઠણ છે, મદાકષ્ટ બને છે. આમ છે તેથી મર્વ ધર્મો છોડી મારું-માતાવી, માતાપતિ-આત્મજૂત-પરમેશ્વરનું સર્વોત્તમાવધી શરણ ચઢણ કરી લે છે, તે આ સર્વ જૂતાને મોહ

પમાડનારી માયાને તરી જાય છે-તે તેની પાર (ચર્ધ) જાય છે, તેને ઓળખી જાય છે અર્થાત્ સસાર-મધનથી મુક્ત ચર્ધ જાય છે

જો આમ તે આપને-સર્વમય ઇશ્વરને પામીને માયાને તરી જાય એ, તો શા માટે આપને જ બધા પામતા નથી? એના પ્રત્યુત્તરમા શ્લોકમા આવે છે

ન મા દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપચન્તે નરાધમા ।

માયયાડપહૃતજ્ઞાના આસુરં માવમાશ્રિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

દુષ્ટ કૃતિવાળા, ચાપી, મૂઢ, માયા વડે જેમનું જ્ઞાન હરાઈ ગયું છે, અને આસુરી ભાવનો આશ્રય ગ્રહણ કરનાર આસુરી સ્વભાવવાળા અધમ પુરુષો, મને શરણુ થતા નથી ૧૫

ભાષ્યાર્થ : પાપકર્મવાળા મૂઢ અને મનુષ્યોમા જે નીચ છે તે નરાધમો, જેમનું જ્ઞાન માયા દ્વારા હિનવાઈ ગયું છે, તે હિંસા મિથ્યા ભાવણુ વગેરે આસુરી ભાવોના આશ્રિત બનેના હેર્ધ દ્વ નારાયણ-પરમેશ્વરને પામતા નથી. -શરણુ આવતા નથી

પરંતુ જે પુણ્યકર્મ કરનારા ઉત્તમ પુરુષો છે, તેઓ-

ચતુર્વિધા મજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોર્જુન ।

આર્તો જિજ્ઞાસુર્યાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્પમા ॥ ૧૬ ॥

હે અર્જુન ! પુણ્ય કરનારા ચાર પ્રકારના લોકો મને બળે છે આર્ત (પીડાવાળો), જિજ્ઞાસુ (બહુવાની ઇચ્છાવાળો), અર્થાર્થી (લોભ સાધનો ને ધન ઇચ્છવાવાળો) અને હે ભરતોમા શ્રેષ્ઠ ! (થાથી) જ્ઞાની (મને બળે છે) ૧૬

ભાષ્યાર્થ : હે ભરતવશમા શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! ચાર વાધ રોગ વગેરેમા સપગાઈ વિપત્તિમા આવી પડેલા-આર્ત, ભગવાનનું નત્વ બહુવાની ઇચ્છાવાળા જિજ્ઞાસુ ધનની ઇચ્છાવાળા-અર્થાર્થી અને શ્રીવાણુનું નત્વ બહુવાર-જ્ઞાની એ ચાર પ્રકારના પુણ્ય કરવાવાળા, મને બળે-સેવે છે

તેષા જ્ઞાની નિત્યયુક્ત ઇકમર્તિર્નિશિષ્યતે ।

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહ સ ચ મમ પ્રિય ॥ ૧૭ ॥

તેઓમા નિત્ય (આત્મામા ચિત્ત વડે) જોડાયેલો (એ વ) એક (આત્મા)મા બદ્ધિતવાળો જ્ઞાની સર્વથી અલિધાતો-ઉત્કૃષ્ટ છે, કેમકે હું જ્ઞાનીને અત્યંત પ્રિય છું અને તે મને અત્યંત પ્રિય છે ૧૭

ભાષ્યાર્થ : તે ચારે પ્રકારના (પુણ્યકર્મ કરવાવાળા) પુરુષોમા જ્ઞાની નત્વવિત્ત એક છે મારણકે તે નત્વ બહુવારો દોવાથી નિત્ય આત્મરૂપ-નન (દ્વ ઇશ્વરથી) અન્ય કોઈ બહુનીવ-મળવા યોગ્ય નથી એવી ભાવનાવાળો, એક

ભક્તિવાળો છે; આથી એ અનન્ય ભક્તિવાળા પ્રેમીને શ્રેષ્ઠ-બાકીના ત્રણે કરતાં આડવાતાં માનવામાં આવ્યો છે-ત્રણે કરતાં ઉચ્ચ કોટિનો માનવામાં આવ્યો છે, એવો બાવાર્થ છે. (વળી) હું જ્ઞાનીનો (પોતાનો) પ્રિય આત્મા છું, તેથી હું તેને અત્યંત પ્રિય છું; લોકમાં આ વાત તો પ્રસિદ્ધ (અજીતી) છે, કે 'આત્મા (જ સર્વને) પ્રિય છે' તેથી જ્ઞાનીનો આત્મા (અંગવાન પોતે બનેલા) છે; તે કારણથી જ અંગવાન તેને અત્યંત પ્રિય બને છે, એ તાત્પર્ય છે; વળી તે જ્ઞાની પણ હું-વાસુદેવનો આત્મા જ છે, જેથી તે મને અતિ પ્રિય છે.

ત્યારે શું પ્રથમના ત્રણ આર્ત વગેરે (પુણ્યવાળા) છે, તે આપ વાસુદેવને પ્રિય નથી? ના (પ્રિય નથી એમ નથી); તો તે કેવા છે? તેના ઉત્તરમાં-

ઉદારાઃ સર્વ ઈષ્ટે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।

આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુચમાં ગતિમ્ ॥ ૧૮ ॥

આ સર્વ ઉત્તમ જ છે; પરંતુ જ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે, એવો મારો મત છે; (કારણકે) તે આત્મસ્થચિત્તવાળો, સર્વોત્તમ, ગતિરૂપ મારે જ આશ્રયે રહેલો છે. ૧૮

ભાષ્યાર્થ : એ સર્વ (પુણ્યવાન ભક્ત-આર્ત, જિજ્ઞાસુ અને અર્થાથી) ત્રણે ઉદાર-એટલે ઉત્કૃષ્ટ, શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ છે; બાવાર્થ આ છે કે ત્રણે મને પ્રિય છે; કારણકે હું વાસુદેવને તેનો કેઈ પણ ભક્ત, અપ્રિય નથી હોતો; પરંતુ જ્ઞાની તો મને (સૌથી) અત્યંત પ્રિય છે, એટલી (એમાં) વિશેષતા છે, તે શા માટે વધારે પ્રિય છે? તો (જવાબ આ છે, કે) જ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે, મારાથી જુદો નથી, એવો મારો મત છે-નિશ્ચય છે; કેમકે તે જ્ઞાની 'હું' પોતે જ અંગવાન વાસુદેવ છું, હું બીજો નથી, હું તેનાથી જુદો નથી, એ પ્રકારના નિશ્ચયથી સમાહિત ચિત્તવાળા- (આત્મસ્થ-સમાધિસ્થ) ને હું પરબ્રહ્મ જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છું, એમ સમજી તે મારો પરમ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પરબ્રહ્મસ્વરૂપમાં આવવા માટે-પરબ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા મારે પ્રવૃત્ત થયો છે, એવો અર્થ છે.

વળી ફરી જ્ઞાનીની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે :

મહતાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ।

વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ॥ ૧૯ ॥

બહુ જન્મને અંતે, 'સર્વ વાસુદેવ છે,' એમ જાણી જ્ઞાની મારે શરણે આવે છે; તે (એવો જ્ઞાની) મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે. ૧૯

ભાષ્યાર્થ : જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે જે (જન્મો)માં ચિત્તશુદ્ધિપી સંસ્કારોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે એવા ઘણા પે જન્મોને અંતે-ઘણા પે જન્મો યર્થ મળ્યા પછી (તે છેવટના જન્મમાં) જ્ઞાનની પરિપક્વ દશા પ્રાપ્ત થયેલો જ્ઞાની, પ્રત્યક્ષ (પોતાની અંદર) આત્મરૂપ હું વાસુદેવને (પ્રલક્ષ) પામે છે-પ્રાપ્ત કરે છે-

હું વાસુદેવનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. એ (પ્રાપ્તિ કે સાક્ષાત્કાર) કેવી રીતે થાય છે? તો, 'સર્વ વાસુદેવ જ છે,' એવી રીતનો તેને સાક્ષાત્કાર થાય છે—અનુભવ થાય છે. આ પ્રકારે સર્વાત્મરૂપ હું પરમાત્માને (પ્રત્યક્ષરૂપે) જે પ્રાપ્ત થાય છે—પામે છે, તે મહાત્મા છે; તેનો બરોબરિયો કે તેનાથી અડિયાતો બીજો કોઈ નથી; માટે કહ્યું છે કે 'હજારો પુરુષોમાં' આવો પુરુષ અત્યંત દુર્લભ છે. (૭-૩માં 'હજારો પુરુષોમાં કોઈક જ આવી જ્ઞાનરૂપ મિદિ માટે યત્ન કરે છે, એમ કહેલું છે.)

'આ આખું જગત આત્મસ્વરૂપ વાસુદેવ જ છે.' એ પ્રકારનું જ્ઞાન થઈ નથી—એ પ્રકારનો અનુભવ નથી થતો, તેનું કારણ કહેવામાં આવે છે—

કામૈસ્તૈસ્તૈર્દૈત્તજ્ઞાનાઃ પ્રપચન્તેઽન્યદેવતાઃ ।

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥ ૨૦ ॥

તે તે કામનાથી હરાઈ ગયેલા જ્ઞાનવાળા અને પોતાની પ્રકૃતિએ વશ કરેલા (નિયમમાં જકડી રાખેલા, ગુલામ બનાવેલા, લોકો) તે તે નિયમનો આશ્રય કરી બીજા દેવતાઓને ભજે છે. ૨૦

ભાષ્યાર્થઃ : તે તે કામનાઓ—એટલે પુત્ર, પૃથુ, સ્વર્ગ વગેરે વિષયોથી ભ્રાંત—જ્ઞાન વિવેક તથા વિજ્ઞાન હરાઈ ગયા છે એવા લોકો, પોતાની પ્રકૃતિ વડે એટલે સ્વભાવ વડે—અર્થાત્ જન્મ-જન્મ-માંતરોનાં સંચિત-ભેગા કરેલા સંસ્કાર-વિશેષ વડે—આસ પોતાના સંસ્કાર વડે પ્રેરિત થઈ બીજા દેવોનાં—એટલે કે આત્મસ્વરૂપ હું વાસુદેવથી ભિન્ન જે દેવો છે, તેના આરાધન-માટે જે જે પ્રસિદ્ધ નિયમો સ્વીકારાયેલા છે, તે તે નિયમોનો આશ્રય કરી તેમનું આગાધન કરે છે—નેમનું સરણ લે છે.

તે સકામ ભક્તોની—

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાચિત્તમિચ્છતિ ।

તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥ ૨૧ ॥

જે જે ભક્ત જે જે તનુ(મૂર્તિ)ને શ્રદ્ધાથી પૂજવા ઇચ્છે છે, તેની તેની તે જ તનુ(મૂર્તિ) ઉપર હું અચળ શ્રદ્ધા બેમાડું છું—શ્રદ્ધા દહ કરું છું. ૨૧

ભાષ્યાર્થઃ : જે જે કામનાવાળા ભક્તો જે જે દેવોની તનુ(મૂર્તિ)ની શ્રદ્ધાભક્તિ વડે પૂજન-અર્ચોથી આરાધના કરવા ઇચ્છા કરે છે, તે તે સકામ ભક્તોની તે તે દેવ પ્રત્યેની એ શ્રદ્ધાને હું અચળ (સ્થિર) બનતી દહ છું. (સારાંશ આ છે, કે જે પુરુષ પદેનાના જન્મ-જન્મ-માંતરમાં યજ્ઞયેષા સ્વભાવથી પ્રવૃત્ત થઈ જે શ્રદ્ધા દ્વારા જે દેવના સ્વરૂપનું પૂજન કરવા ઇચ્છે છે, તે પુરુષની તે શ્રદ્ધાને હું સ્થિર કરું છું.)

સતયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીહતે ।

લભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ વિદિતાન્હિ તાન્ ॥ ૨૨ ॥

તે પુરુષ, તે શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈ તેના જ આરાધનની ઇચ્છા કરે છે અને તે(આરાધન)થી મેં જ નિર્માણ કરેલા ઇન્દ્રિય(હોગો)ને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૨

ભાષ્યાર્થઃ એ પુરુષ મેં વિદિત (હક) કરેલી એ શ્રદ્ધા વડે યુક્ત થઈ તે દેવતાના સ્વરૂપ(મૂર્તિ)નું આરાધન (સેવા-પૂજા) કરે છે; અને પછી તે આરાધન કરેલા દેવ-સ્વરૂપની પાસેથી પોતાના ઇષ્ટ મનોરથો મેળવે છે. કર્મ-ફળના વિભાગ બાબતનાર હું પરમેશ્વરથી આ કામોને નિર્માણ (નિશ્ચિન) કરવામાં આવ્યા છે; (કયા કર્મનું કયું-કેટલું ફળ વગેરે મેં નક્કી કરેલું છે); તે કારણથી તેઓ (મેં) ભગવાને નિર્માણ (નક્કી) કરેલા તે કામ-ભોગો અવશ્ય પામે (મેળવે) છે. આ શ્લોકની બીજી લીટીમાં 'વિદિતાન્ વિતાન્ કામાન્' એમ (પહેા સાથે સર્વ એ) પદ્યછેદ સર્વ એ, તો 'વિદિત કરનારાં કામોને' એવો અર્થ થાય; પરંતુ આ કામનાઓનું હિતપણું (મહું કરવાનું બળ) ઔપચારિક સમજવું; કારણકે ભોગ તો કોઈને પણ હિતકર નથી થઈ શકતા. અવિવેકી અને કામી પુરુષો વિનાશ પામી ગય એવાં જ સાધનવાળા અને એવાં જ નાશ પામી જનાર વ્યાપાર-પ્રવૃત્તિવાળા હોય છે, તેથી-

અન્તવત્તુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમેધસામ્ ।

દેવાન્દેવયજો યાન્તિ મદ્રક્તા યાન્તિ મામપિ ॥ ૨૩ ॥

તે અલ્પબુદ્ધિવાળાઓનું તે ફળ નાશવંત જ હોય છે. દેવોને પૂજનારા દેવોને પામે છે પણ મારા બકતો મને પામે છે. ૨૩

ભાષ્યાર્થઃ તે અલ્પબુદ્ધિવાળાઓનું એ ફળ નાશવંત (વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળું) જ હોય છે. દેવોનું પૂજન કરવાવાળા દેવચાહ છે-તેઓ દેવને પામે છે; પરંતુ મારા બકતો મને પામે છે. આ રીતે બંનેમાં ફળ અને કષ્ટ સરખાં છે, છતાં તેઓ મને જ એકલાને અનંત ફળ માટે બળતા નથી, હું પરમેશ્વરનું જ તેઓ ચરણ નથી લેતા. અહો! આ ખરેખર બહુ દુઃખની વાત છે, એમ કહી ભગવાન એ પ્રકારે પોતાનો ખેદ પ્રકટ કરે છે.

શા કારણથી તેઓ હું-પરમેશ્વરના જ ચરણમાં નથી આવતા? તે કહે છે:

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાયર્જનં મન્યન્તે મામબુદ્ધયઃ ।

પરં માવમજાનન્તો મમાવ્પયમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

બુદ્ધિવિનાશ હોહો મારો અવ્યય-અવિકારી-અવિનાશી અને નિરતિશય પરમ ભાવ ન જાણી મને અવ્યક્તને-એટલે અપ્રકટને પ્રકટ થયેલો (મનુષ્યાકાર) માને છે. ૨૪

ભાષ્યાર્થ : હું ઈશ્વર નિત્ય પ્રસિદ્ધ છું, છતાં મારા અવ્યય-અવિકારી-તથા અવિનાશી-નિરતિશય પરમભાવને-અર્થોત્ પરમેશ્વરસ્વરૂપને ન જાણવાવાળા બુદ્ધિહીન-વિવેકવિનાના-અવિવેકી પુરુષો એમ સમજે છે, કે હું પહેલાં પ્રકટ નહોતો (અપ્રકાશ હતો), તે હમણાં પ્રકટ થયેલો (પ્રકાશ પામેલો) છું, (અવ્યક્ત છતાં વ્યક્ત) થયેલો છું, એમ માને છે.

એમનું આ અજ્ઞાન ક્યા કારણથી છે? તે કહે છે:

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

મૂઢોઽયં નાભિજ્ઞાનાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥ ૨૫ ॥

યોગમાયાથી ઢંકાયેલો હું સર્વને પ્રકાશ (પ્રત્યક્ષ) નથી. મોઢું પામેલા આ લોક જન્મરહિત તથા નાશરહિત-વિકારવિનાના મને જાણતા નથી. ૨૫

ભાષ્યાર્થ : હું સર્વ લોકોને પ્રકટ નથી-હું સમસ્ત પ્રાણીસમુદાય માટે પ્રકટરૂપે નથી રહેતો, પરંતુ કોઈક જ મારા ભક્ત માટે હું પ્રકટ છું, એવો ભાવાર્થ (ભગવાનનો અભિપ્રાય) છે. યોગ એટલે ત્રણ ચુલોનો સંયોગ-મિશ્રણ-એકત્ર થવું તે; અને તે જ માયા છે; એ યોગમાયા વડે હું ઢંકાયેલો છું, એથી જ આ મૂઢ લોકો મને અજ્ઞાન-અને અવિનાશી પરમાત્માને જાણતા નથી.

જે યોગમાયાથી ઢંકાયેલા મને પરમાત્માને આ લોકસમુદાય (સંસાર) જાણતો નથી, તે યોગમાયા મારી છે; છતાં (તે યોગમાયા મારી જ છે તે કારણથી) હું ઈશ્વર(માયાપતિ)ના જ્ઞાનને ઢાંકી શકતી નથી-રોકી શકતી નથી. જેમ કોઈ જાડુગરની માયા, તે જાડુગરના (પોતાના) જ્ઞાનને નથી ઢાંકી દેતી, તે પ્રમાણે આ છે. આમ છે, તેથી-

વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન ।

ભવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ માં તુ વેદ ન કચ્ચન ॥ ૨૬ ॥

હે અર્જુન! હું ભૂતકાળનાં, આલુકાળનાં તથા ભવિષ્યકાળનાં ભૂતો(પ્રાણીઓ)ને જાણું છું; પરંતુ મને કોઈ નથી જાણતું. ૨૬

ભાષ્યાર્થ : હે અર્જુન! જે પહેલાં ચર્ચ થયેલાં છે, તેમજ હાલ વર્તમાન છે અને હવે પછી ભવિષ્યમાં થનારાં છે. તે સર્વ ભૂતો(પ્રાણીઓ)ને હું જાણું છું; પરંતુ એટલા મારા ભક્ત-મારા શરણાગત સિવાય કોઈ પણ મને જાણતું નથી અને મારા તત્ત્વને જાણતો ન કોવાથી જ (બીજો કોઈ) મને ભજતો નથી.

ત્યારે હવે મારું તત્ત્વ જાણવામાં એવો કયો પ્રતિબંધ છે, કે જેનાથી

બંધાર્થ (રોકાઈ)-મોહિત થઈ આ સર્વ ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણીઓ અને નથી જાણતા? એ પ્રશ્ન કદાચી જવાબરૂપે કહે છે :

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्वं यान्ति परंतप ॥ ૨૭ ॥

હે શત્રુઓને તાપ આપનાર ભારત! ઇચ્છા અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થતા દ્વંદ્વના મોહ વડે, સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પત્તિસમયે મોહ પામે છે (અને પોતાના આત્મારૂપ હુ પરમાત્માને નથી જાણતા) ૨૭

ભાષ્યાર્થ : ઇચ્છા અને દ્વેષ એ બેમાથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તેને શું કહેવાય? તે કાણુ છે? એવી જિજ્ઞાસા થતા કહેવામા આવે છે, અને ઇચ્છા અને દ્વેષમાથી ઉત્પન્ન થાય તેનું નામ દ્વંદ્વમોહ છે. દ્વંદ્વમોહ-પરસ્પર વિપરીત સ્વભાવના બેકાથી થતા મોહથી (સર્વ મોહિત છે,) શીત અને ઉષ્ણ, ઇચ્છા અને દ્વેષના જેવા એકેકથી બેવડા શુભ-સ્વભાવવાળા દ્વંદ્વના મેયોગથી સુખદુઃખ અને સુખદુઃખ ના કારણુ ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ જૂતોની સાથે એમનો સંબંધ કાળને અનુસરી થાય છે; માટે તેમને દ્વંદ્વ કહેવામા આવે છે, તેથી જ્યારે સુખ અને દુઃખ અથવા તેમના કારણુ ઉત્પન્ન થઈ તેમાથી ઇચ્છા અને દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે સર્વ જૂતોની છુદ્ધિને પોતાના કબજામા લઈ, પોતાને વશ કરી, પરમાર્થ તત્ત્વ વિષયના-આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના પ્રતિબંધ કરવાવાળો (રોકવાવાળો) મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. ઇચ્છા અને દ્વેષરૂપ દોષોને જેનું ચિત્ત વશ થયું છે, તેમને ખાણ વિષયોનું પશુ યથાર્થ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી, તો પછી તે બનેથી જેની છુદ્ધિ દર્કાર ગયેલી હોય છે એવા અતિ મૂઠ પુરપને અનેક પ્રતિબંધવાળું અતરાત્રિવિષય-(પ્રત્યગાત્રમા)નું જ્ઞાન નથી બિપજતું, એ કહેવાની જરૂર જ ક્યા છે? તેટલા માટે હે ભરતવંશમા ઉત્પન્ન થયેલા શત્રુને તાપ આપનારા અશ્વત્થામા! આ ઇચ્છાદ્વેષથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વંદ્વમોહથી સર્વ પ્રાણી અતિશય મોહિત થઈને ઉત્પત્તિ સમયે, જન્મતાવેત જ મૂઠ ભાવમા સપડાયેલા છે-મોહને વશ થયેલા છે. કહેવાનું તાત્પર્ય આ છે કે ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળા સર્વ પ્રાણીઓ-જૂતો, મોહને વશ થઈને જ ઉત્પન્ન થાય (જન્મે) છે, એ કારણથી દ્વંદ્વમોહ વડે જેનું જ્ઞાન પ્રતિબંધ (દર્કાર ગયેલ-રોકાઈ ગયેલું) છે, એવા સર્વ પ્રાણીઓ મોહ પામેના હોઈ હુ આત્મજૂત-પરમેશ્વરને જાણતા નથી અને આત્મભાવથી મને બજતા નથી.

ત્યારે હવે આ દ્વંદ્વમોહથી મુક્ત થયેલા એના ક્યા પુરો છે, જે યથાગાત્ર (શાસ્ત્રમા કલા પ્રમાણે) આપને જાણીને આત્મભાવે બને છે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ અર્થ દેખાડના માટે યોગમનાન કહે છે.

येषां त्वंतर्गतं पार्षं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भवन्ते मां दृढयताः ॥ ૨૮ ॥

પુણ્યકર્મ કરનારા જે લોકોના પાપનો અંત આવ્યો છે, તે (ઇચ્છા, દેવ, સુખ, દુઃખ વગેરે) દ્વંદ્વમોહથી મુક્ત અને દદમતવાળા થઈ મને બને છે. ૨૮

ભાષ્યાર્થ : જે પુણ્યકર્મવાળા પુરુષોના પાપોનો ભગભગ અંત થઈ ગયો છે, એટલે કે જેમનાં પુણ્યકર્મ પવિત્ર સત્ત્વગુણિનાં-ગિત્ત-અંતઃકરણની ગુણિનાં કારણ બને છે, તેવા પુણ્યકર્મ કરનારા પુરુષો ઉપર કહેના (ઇચ્છા, દેવ વગેરેના) દ્વંદ્વમોહથી મુક્ત થઈ અને દદમત ધારણ કરનારા થઈને મને પરમાત્માને બને છે. 'પરમાર્થનત્વ બિરાગર આવું જ છે, કોઈ પણ ખીભ પ્રકારનું નથી' એવાં સર્વપરિત્યાગ વડે નિશ્ચિત થયેલ જ્ઞાન(વિજ્ઞાન)વાળા પુરુષો દદમતધારણ કરનારા કહેવાય છે.

તે (મોહનિમુક્ત) પુરુષો શા માટે (મને) બને છે તે કહેવામાં આવે છે

જરામરણમોક્ષાય મામાશ્રિત્ય યતન્તિ ચે ।

તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્નમધ્યાત્મં કર્મ ચાશ્વિલમ્ ॥ ૨૯ ॥

મારો આશ્રય કરી જરામરણથી છૂટવા માટે જેઓ યત્ન કરે છે, તેઓ તે પ્રહાને, અધ્યાત્મને અને સર્વ કર્મને જાણે છે. ૨૯

ભાષ્યાર્થ : જદ્વાવસ્થા તથા મરણથી છૂટવા માટે મારો-પરમેશ્વરનો આશ્રય કરી એટલે મારામાં ચિત્ત સ્વસ્થ (સમાધિસ્થ) કરી જેઓ પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ જે પરબ્રહ્મ છે તેને જાણે છે, તેમ જ સમસ્ત-આપું અધ્યાત્મ-અંપૂર્ણ પ્રત્ય-ગાત્માન્ત્વપદના અર્થરૂપ જીવાત્મા અને મમસ્ત (સર્વ) કર્મોને પણ જાણે છે.

સાધિભૂતાધિદેયં માં સાધિયજ્ઞં ચ યે વિદુઃ ।

પ્રયાણકાલેઽપિ ચ માં તે વિદુર્યુક્તચેતસઃ ॥ ૩૦ ॥

જેઓ અધિભૂત, અધિદેવ અને અધિયજ્ઞ સહિત મને જાણે છે, યુક્તાચિત્તવાળાઓ પ્રયાણકાળે (મૃત્યુસમયે) પણ મને જાણે છે. ૩૦

ભાષ્યાર્થ : અધિભૂત અને અધિદેવ એ બે શબ્દો મળીને અધિશૂનાધિદેવ થાય છે, (એ) અધિભૂત અને અધિદેવની સાથે જે છે તે સાધિશૂનાધિદેવ છે, એ પ્રકારે સાધિશૂનાધિદેવરૂપે મને જે જાણે છે; વળી અધિયજ્ઞ સહિત એટલે સાધિયજ્ઞ સ્વરૂપે પણ મને જે જાણે છે, એવા સમાહિત-(નિરુદ્ધ)-વશ કરેલા ચિત્તવાળાઓ મરણસમયે પણ મને જાણે છે.

ઈતિ શ્રીમત્પરમહંસ પરિમાજ્ઞકાચાર્ય ઝાવિંદભગવાનના

પૂજ્યપાદ શિષ્ય શ્રીમત્ શાંકરાચાર્ય ભગવાનકૃત

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાભાષ્યનો વિજ્ઞાનયોગ નામનો

સાતમો અધ્યાય સમાપ્ત

અધ્યાય ૮ મો-તારકબ્રહ્મયોગ*

સાધ્યાર્થ : 'તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્નમ્' વગેરે વાક્યથી (સાતમા અધ્યાયમા) ભગવાને અર્જુનને પ્રશ્નના ખીજ (કલા) ઉપદેશ્યા હતા, તેથી એ પ્રશ્નોના અર્થ (નોંટે) અર્જુન બોલ્યા

અર્જુન उवाच । અર્જુને કહ્યું

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ! ।

अधिभूत च किं प्रोक्तं अधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

હે પુરુષોત્તમ ! તે બ્રહ્મ શું છે ? અધ્યાત્મ શું છે ? કર્મ શું છે ? વળી અધિભૂત શું કહ્યું ? અને અધિદૈવ કોને કહેવાય ? હે મધુસૂદન ! આ દેહમાં અધિયજ્ઞ કેવી રીતે અને કેણુ છે ? તથા મરણસમયે ચિત્તને નિયમમાં રાખનાર(યોગીઓ)થી આપ કયે પ્રકારે જ્ઞેય-જાણી શકાય એવા (થાઓ) છે ? ૧, ૨

એ પ્રશ્નોના અનુક્રમે નિર્ણય કરવા મટે—

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

અક્ષર (નાશ ન પામવાવાળું) છે, તે જ પરમ બ્રહ્મ છે, (તેનો) સ્વભાવ છે તે જ અધ્યાત્મ કહેવાય છે, અને ભૂતરૂપી વસ્તુની ઉત્પત્તિ કરનાર ત્યાગ (દાતા) તે જ કર્મ નામે કહ્યો છે ૩

સાધ્યાર્થ : જેનો નાશ નથી તે અક્ષર-પરમાત્મા, એમ 'હે ગાર્ગી' આ અક્ષર-પરમાત્માના શાસનમા સૂર્ય અને ચંદ્ર નિયમપૂર્વક રહ્યા છે,' (બુદ્ધ. ૩-૮-૬ એ. ૬. ઉ ૫-૮-૬) એ શ્રુતિ છે, તેમા પરમાત્માને અક્ષર કહ્યા છે 'ઓમિત્યેકાક્ષર બ્રહ્મ' (૮-૧૩) એ વાક્યથી ક્રમ્પે-પ્રણવને પણ 'અક્ષરબ્રહ્મ' નું નામ આપ્યું છે, પરંતુ અક્ષરને 'પરમમ્' એ વિશેષણ જોડેલું હોવાથી તેનો અર્થ પરબ્રહ્મ-નિરતિયય અક્ષરબ્રહ્મ, એ જ વધારે ચોખ્ખુ લાગે છે, તેનો અર્થ કેવળ ક્રમ્પેર કે પ્રણવ, આ વિશેષણ હોવાથી લઈ સમય નહિ, તેથી એ પરબ્રહ્મનો જે પ્રત્યેક શરીરમા પ્રત્યક્ષઆત્મ-અનુદાત્મ જીવભાવ છે, તેનું નામ સ્વભાવ છે. એ સ્વભાવ જ અધ્યાત્મ કહેવાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આત્મા એટલે

* આ અધ્યાયને (૧) મહાપુરુષયોગ, (૨) બ્રહ્માશરનિર્દેશ, (૩) સપ્ત પ્રમર્શનિર્ણય, (૪) અક્ષરબ્રહ્મયોગ અને (૫) અક્ષરબ્રહ્મવિવરણ, એ પ્રમાણે કહે છે

શરીરને આશ્રય બનાવી પ્રત્યક્ષઆત્માપણથી છૂટાભાવે ને અંદર રહેવાવાળો છે અને ને, આખરે (અંતે-પરિણામમાં-છેવટે) વસ્તુતાએ પરમાર્થ બદલ છે, તે તત્ત્વ સ્વભાવ છે; એને જ અધ્યાત્મ કહે છે-એટલે કે 'અધ્યાત્મ' સંપ્રદયી એનો જ નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. 'મૃતમાવોદ્ભવકઃ' એમાં જુનોનો ભાવ (સ્વરૂપ કે સત્તા) તે જૂતભાવ; તેનો ઉદ્ભવ એટલે ઉત્પત્તિ, તે 'જૂતભાવોદ્ભવ' છે; તે જૂત-ભાવોદ્ભવ કરનારો-જૂતભાવોદ્ભવકર કહેવાય છે. (હવે) વિષર્ગ એટલે વિસર્જન-ત્યાગ; અર્થાત્ દેવોને (એક અથવા અનેકને) ઉદ્દેશીને ચક્ર, પૂરોગાય વગેરે (હવન કરવા યોગ્ય) દ્રવ્યો(ગીતો)નો ત્યાગ કરવો તે. આ વિસર્ગ-ત્યાગ-રૂપ ને યજ્ઞ જો જ કર્મ નામથી કહેવાય છે. આ બીજરૂપ કે જૂતમાંથી, વિસર્ગરૂપ યજ્ઞથી, દૈદ્ય વગેરે ક્રમ વડે સ્થાવરજંગમ સર્વ જૂતપ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદેવતમ્ ।

અધિપજોઽહમેવાત્ર દેહે દેહમૃતાં વર ॥ ૪ ॥

ને ક્ષરભાવ એટલે નાશવંત પદાર્થ છે તે અધિભૂત છે; અને પુરુષ એટલે હિરણ્યગર્ભ અધિદેવત છે. હે દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અશ્વન! આ દેહમાં અધિપત્તિ પણ હું જ છું. ૪

ભાષ્યાર્થ : પ્રાણીમાત્રનો આશ્રય કરી ને રહે છે (હાથ છે, થાપ છે), તે અધિભૂત છે. તે કોણ ? ક્ષરભાવ 'ક્ષર' એટલે જોનો ક્ષય-નાશ થાય છે તે નશ્વર 'ભાવ' એટલે ને કોઈ પણ ઉત્પત્તિથી-જન્મ-મરણના (ઉત્પન્ન થવાના) સ્વભાવવાળી વસ્તુ કે પદાર્થ છે તે. ક્ષરભાવ એટલે નાશ પામનારા અને ઉત્પન્ન થનારા સપ્તગા પદાર્થો-અધિભૂત છે. જોનાથી આ સર્વ (જગત) પરિપૂર્ણ છે તે; અથવા તો શરીરરૂપ પુર એટલે નગરમાં સેવન કરે છે, તેથી પુરુષ (કહેવાય છે); આદિત્ય-ચંદ્ર-સૂર્યલોકમાં રિયન થયેલો (રહેલો) અને સર્વ પ્રાણીઓની કંઠિયોને પ્રેરક, કંઠિયો પર અનુમદ કરવાવાળો, હિરણ્યગર્ભ એ તે અધિદેવત છે. 'યજ્ઞ જ વિધ્ય છે' એ જુતિને અનુસરી સર્વ જોના અધિષ્ઠાતા ને વિધ્ય નામના દેવ છે, તે અધિધા છે. હે દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અશ્વન! આ શરીરમાં ને યજ્ઞ (યાગ) છે, તેનો અધિષ્ઠાતા એ વિધ્યરૂપ 'અધિધા' હું જ છું. યજ્ઞ શરીર વડે જ સિદ્ધ થાય છે, તેથી યજ્ઞનો શરીર સાથે નિત્ય-સમવાધી-સંબંધ છે; આ કારણથી-તેને (વિધ્યુને) દેહરૂપ અધિકરણવાળો-શરીરમાં રહેવાવાળો માનવામાં આવે છે.

અન્તઃકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥ ૫ ॥

અને અંતકાળે મારું જ સ્મરણ કરતો ને શરીર છોડીને બાંધ છે, તે મારા ભાવને પામે છે, એમાં સંશય નથી. ૫

ભાષ્યાર્થ : અને મરણકાળમાં હું પરમેશ્વર-વિધ્યુને જ સ્મરણ (વાદ) કરતો ને પુરુષ શરીર છોડીને બાંધ છે, તે મારા ભાવને અર્થાત્ વિધ્યના પરમ-

સ્વરૂપ વિષ્ણુપદને પામે છે. આ અર્થમાં (બાજતમા) 'તે વિષ્ણુના પરમ-સ્વરૂપપદને પામે છે કે નથી પામતો' એવો કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય નથી.

મારા સંબંધમાં જ કેવળ આ નિયમ નથી લાગુ પડતો, પણ—

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावमावितः ॥ ૬ ॥

અથવા અંતે જે જે લાવતું સ્મરણ કરતાં મનુષ્ય કલેવર (શરીર) ત્યજે છે, તે તે ભાવને જ હે કુંતીપુત્ર અર્જુન! તે પામે છે; કેમકે તે સદા એ જ ભાવની ભાવના(રાજવા)વાળો હોય છે તેથી. ૬

ભાષ્યાર્થ : હે કુંતીપુત્ર અર્જુન! પ્રાણવિયોગ સમયે—અતઃકાળે (આ જીવ) જે જે, જેકોઈ પણ, ભાવને એટલે જે કોઈ દેવવિગેયનું, અમુક દેવનું, ચિંતન કરતાંકરતા શરીર છોડે છે, તે તે સ્મરણ કરેલા ભાવને એટલે તે અમુક દેવતાને જ પામે છે, પણ અન્યને નથી પામતો; કારણકે તે સર્વદા તદ્ભાવભાવિત છે; એટલે કે તે દેવમાં જેનો ભાવ છે તે તદ્ભાવ; તેના જ વાર-વારનાર મરણ વડે જેણે અભ્યાસ કર્યો હોય તે (જીવ-પુરુષ) તદ્ભાવભાવિત છે.

આ પ્રકારે અંતઃકાળની ભાવના જ બીજા શરીરની પ્રાપ્તિમાં કારણ છે—

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध च ।

मय्यर्પितमनोबुद्धिः मामैवैष्यत्यसंशयः ॥ ૭ ॥

તેટલા માટે સર્વ કાળ વિષે મારું સ્મરણ રાખ તથા યુદ્ધ કર. મારામાં અર્પણ કરેલાં મન અને બુદ્ધિવાળો તું સંશયરહિત થઈ મને જ પામીશ ૭

ભાષ્યાર્થ : તેટલા માટે તું આખો વખત, સર્વ સમયે, શાસ્ત્રે કહ્યું છે તેમ મને સ્મર-યાદ કર અને સ્વધર્મરૂપ યુદ્ધ કર. હું વાસુદેવમાં જેનાં મન-બુદ્ધિ અર્પણ થયાં છે એવો તું છે. એવી રીતનો તું મારામાં મનબુદ્ધિવાળો હોઈ (હોવાથી) સંશયરહિત થઈ મને જ યથાર્થત સ્વરૂપે પામીશ; એટલે કે જે પ્રકારે જે સ્વરૂપે તું મને સ્મરતો, યાદ કરતો હોઈશ તે સ્વરૂપે તું પામીશ.

, વળી,

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं પુરુષં दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ૮ ॥

હે પાર્થ! અભ્યાસયોગથી યુક્ત અને બીજે ન જનારા ચિત્ત વડે નિરંતર ચિંતન કરનારો (યોગી) પરમ દિવ્યપુરુષને પામે છે. ૮

ભાષ્યાર્થ : ચિત્તને સત્સર્પણ કરવાના વિષયરૂપ મારામાં એકમાં જ —પરમાત્મામાં જ એકની એક રૂપિ, મારા સિવાયની બીજા કોઈ નહિ, તે લગાડ્યા કરવી અને અન્ય વિષયમાં રૂપિને રોક્યા કરવી, એનું નામ અભ્યાસ

છે; એ અભ્યાસ તે જ યોગ છે; એવા અભ્યાસરૂપ યોગથી યુક્ત, એ એક જ વિષયમાં એટલું, બીજા કોઈ વિષયમાં ન જવાવાળું યોગીનું જે ચિત્ત છે, તે ચિત્ત વડે, હે પાર્થ ! શાસ્ત્ર અને આચાર્યના ઉપદેશને અનુસરી ધ્યાન કે ચિંતન કરતો કરતો તે યોગી, તે પરમ એટલે નિરતિશય દિવ્ય પુરુષને પામે છે. દિવ્ય એટલે સૂર્યમંડળમાં હોય તે દિવ્ય; અર્થાત્ આકાશસ્થ સૂર્યમંડળના અભિમાની પરમ પુરુષ-હિરણ્યગર્ભરૂપ પુરુષને તે પામે છે.

કયા પ્રકારના વિશેષજોવાળા પરમ પુરુષને તે પામે છે ? એના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવામાં આવે છે :

કવિં પુરાણમનુશાસિતારમ્, અજોરણીયાંસમનુસ્મરેયઃ ।

સર્વસ્ય ધાતારમચિત્પરુપમ્, આદિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાત્ ॥૧॥

જે મનુષ્ય સર્વજ્ઞ, અનાદિ, સર્વને નિયમમાં રાખનાર, અણુ (સૂક્ષ્મ) થી પણ અણુ (સૂક્ષ્મ), સર્વને ધારણ કરવાવાળા, ચિત્તમાં ન આવો શકે-વિચારી ન શકાય તેવા, સૂર્ય જેવા પ્રકાશમાન વર્ણ-વાળા અને અંધકાર (અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર) થી પર-દૂર એવા પરમ પુરુષનું ચિંતન કરે છે, તે-એ દિવ્યપુરુષને પામે છે. ૯

૮૮ ભાષ્યાર્થ : કવિ-ક્રાંતદર્શી-સર્વજ્ઞ-અર્થાત્ યદ્ય ગચેદ્વા સર્વને જાણનાર, પુરાણ એટલે પુરાતન, અનુશાસિતાર-આખા જન્મતનું શાસન કરનાર-ધર્માનિયમ અસાધનાર, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ-અણુ છે તેનાથી પણ વધુ સૂક્ષ્મ, સર્વનો ધાતા-અર્થાત્ સર્વ કર્મને ધારણ કરનાર અને સર્વ પ્રાણીઓનાં વિચિત્ર (જીવંજીવં) કર્મફળને વહેંચી આપનાર ઈશ્વરનું આ રૂપ સર્વદા વિષમભાન હોવા છતાં પણ કોઈનાથી તે વિચારી શકવાને શક્ય નથી માટે અચિન્ત્યરૂપ છે; જેનો વર્ણ(રંગ)સૂર્યના જેવો નિત્ય પ્રકાશમય છે અને અજ્ઞાનરૂપ મોહના અંધકારથી સર્વથા જે પર છે. એવાને જે રમરે છે (એવાનું રમરણ કરતો કરતો), તે પરમ દિવ્યપુરુષને પામે છે; એમ પૂર્વના શ્લોક સાથે આવે મંબંધ છે.

વળી,

પ્રયાણકાલે મનસાઽચ્ચલેન ભક્ત્યા યુક્તો યોગવલેન ચૈવ ।

મુવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્ સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

પ્રયાણ, (મરણ) સમયે અચ્ચલ મનથી, બક્તિથી તથા યોગબળથી યુક્ત થઈ, બ્રૂ (આંખ ઉપરની ભ્રમર જે છે તે) ના મધ્યભાગમાં યથાર્થ રીતે પ્રાણને ધારણ કરી જે મને જરાબર રમરે છે, તે તે પરમ દિવ્યપુરુષને પામે છે. ૧૦

ભાષ્યાર્થ : મરણસમયે બક્તિ તથા યોગબળથી જોડાયેલો; મનનનું નામ બક્તિ છે, તેનાથી જોડાયેલો; અને સમાધિથી ઉત્પન્ન થયેલા

સરકારના સમ્રાટથી ઉત્પન્ન થયેલી ચિત્તની ચિરતાનું નામ યોગબળ છે, તેનાથી (પણ) બેજામેયો, અચળતુલિનાના અચળ મનથી, પ્રથમ હૃદયમંજમા ચિત્ત ચિર કરી, પછી હિપર જવાવાળી સુપ્રમ્ણા નાડી દ્વારા ચિત્તની પ્રત્યેક ભૂમિ કાનોઃ જય શ્રી બ્રહ્મદેવ (જે બમર વચ્ચે) પ્રાણને સ્વાધી બરાબર સાવધાન બની પગ્માત્મસ્વરૂપનું ચિત્તન કરે છે એવો ભુદ્ધિમાન સાવધ યોગી કવિપુરાણ ઇત્યાદિ લક્ષણવાળા તે દિવ્ય (પ્રકાશસ્વરૂપ) પરમ પુરુષને પામે છે

બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થયા વિના ‘પણ યોગ (અથવા વેદ) પ્રાપ્તને પામી બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે? એવી આશાના પ્રત્યુત્તરમા કહેવામા આવે છે x

હવે પછી કહેવામા આવનારા ઉપાયોથી જે પ્રાપ્ત થઈ નહીં છે, એવું તથા ‘વેદવિદો વિદન્તિ-વેદવેતાથી પ્રતિપાદન (પ્રાપ્ત) થઈ શકે એવું-’ ઇત્યાદિ વિરોધપણ વડે વર્ણન કરવા યોગ્ય વિરોધ્ય (જે) બ્રહ્મ (ઠે) તેનો નિર્દેશ કરીથી આ શ્લોકથી શ્રીભગવાન કરે છે

યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ, વિશન્તિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ ।

યદિચ્છન્તો વ્રત્તચયં ચરન્તિ, તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

વેદવેતાઓ જે અક્ષરને વદે છે, વર્ણવે છે-સગરહિત ચતિઓ-સન્ધાસીઓ જેમા પ્રવેશ કરે છે, અને જેની ઇચ્છા કરતા બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તે પદ હું તને દૂઠમા કહું છું ૧૧

ભાષ્યાર્થ : નારા ન પામે તે અક્ષર-અવિનાશી વેદવિદો-વેદના અર્થ જાણનારા જે અવિનાશીનું વર્ણન (મ્થન) કરે છે તે ‘હે ગાગા’ ! આ તે અક્ષર (ઠે) જેને બ્રહ્મણો વદે છે-જેનું બ્રહ્મણો વર્ણન કર્યા કરે છે’ (જુ લે ૩-૮-૮) એ શ્રુતિ છે તેને અનુસરી જુ લે, ૩-૮-૮મા ‘એ નથી મ્થન, નથી શુદ્ધ’ એ પ્રમારે મર્વ વિરોધ્ય-વિરોધ્ય ધર્મોનું નિરાકરણ કરા વિરોધ ધર્મોથી રહિત પરમાત્મા છે એવું વર્ણન કર્યા કરે છે, તથા જેને યથાર્થ સમ્મદ આત્મદર્શન પ્રાપ્ત થયું છે, જેમની વિષયપ્રીતિ, આસક્તિ, નષ્ટ થઈ ચૂકી છે એવા વીતરાગ તથા ચત્તમા મરના રહેવાના સ્વભાવવાળા સન્ધાસીઓ જેમા પ્રવેશ કરે છે અને જે અવિનાશીને જાણવાની ઇચ્છા કરનારા સાધકો ગુરુની સમીપમા બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાનન કર્યા કરે છે, તે પ્રાપ્ત

* ભૂમિકાનો જય એટલે પ્રથમ પૃથ્વી અપ્, તેજ, વાયુ અને આકાશાદિ પાંચ તત્ત્વોનો મેહ કરવો-તેને કલપા મનને પણ મેહનું એટલે મનના સ્વરૂપથી બહાર જવું આમ વ્યક્તતાને બેઠા પછી જુલે સમઘટિ સ્થાન છે, તેમા જવું, ત્યાં જઈ મહાદેવસ્વરૂપ સામાન્ય અહ કાર છે, તેને પણ મેહી કવિ પુરાણએ લક્ષણ રૂપ દિવ્યપુરુષનું મ્થાન કરવું એવું મ્થાન કરનારો પરમ દિવ્યપુરુષને પામે છે, એ અર્થ છે —પાંકક

x શ્રી પાદ— ‘‘ગ્રો ભાનુના આનંદાભરમા નવલભાષ્યમા તથા પ્રપાવાળા બાષ્યમા આ છે શાકરમતમા પણ કોનો ભાવ છે લેવે તથા મહીતુરી ભાષ્યમા નથી. પ્રથમ બેમા ‘યોગમાર્ગ’ ■ જાહીમા ‘વેદમાર્ગ’ છે ’

કરવા યોગ્ય અક્ષર નામનું, અક્ષરનામ ને ઝોળખાવું પ-પ્રાપ્યસ્તુ હું તને સક્ષેપમા-ટૂકામાં એકી વખતે મારણે મ્હું છું અહીં બીજી ક્ષીનીમાં 'દચ્છત'ગ-૮ છે, તેની પાસે 'જાતુ' ૮-૮ અર્થાદ્વાર છે (એ પ્રમાણે લેવાથી જ ઉપર કહેનો અર્થ થયેનો છે)

'હે ભગવન્' મનુષ્યોમાં જે મગ્ધ પર્વત કુન્નું જંગમ ધ્યાન કરે છે, તે તે ધ્યાન વડે આ લોખની પ્રાપ્તિ કરે છે?' એ પ્રમાણે ભગવાન પિપ્પલાસુનિ પાસે જ્યારે સત્યકામે પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે તેને તેમણે મ્હું 'હે મત્તમા' કુમાર જ પર અને અપર બ્રહ્મ છે (પરબ્રહ્મ અને અપર બ્રહ્મ કુમાર જ છે) આ પ્રમાણે (પ્રશ્નોપનિષદ ૫-૧,૨, ૫મા) આરભ કરી 'જે આ ત્રણ માત્રાવાળા 'કુ' અક્ષર વડે પગમપુરુષનું જંગમ ધ્યાન કરે છે, તે મામ વડે બ્રહ્મનો પ્રત્યે નર્મ જવાપ છે વગેરે વચનો વડે (એ જ વાત વળી મહાકૃતિમાં છે) તે ધર્મથી અન્ય (જુદું) છે અને અધર્મથી પણ અન્ય છે' એ વાતથી પણ ઉપક્રમ (વિષયની ગરજાન) રીતે 'મર્ત્ય-વેદો જે પગમપુરુષ વર્ણન કરે છે, મર્ત્ય તથા જેને મહે છે, જે પદને છ-જા (આધ-મ) સ્વભાવ પામે છે, તે (પરમ)પદ હું તને ટૂંકમાં-એકી વખતે, સારૂપે-મ્હું છું કે તે કુમાર છે' (૬-૮-૧૩-૧૪) વગેરે વચનોથી પરબ્રહ્મના વાચકરૂપે અથવા મૂર્તિ કે પ્રતિમાની પે' પ્રતીકરૂપે (ચિહ્ન તરીકે) આ કુમાર છે, તેથી મદ અને મધ્યમ જુદાના આધકા માટે, પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિનું આધન હોવાને સીરે જેને સાધન માનવામાં આ યોગે, તે કુમારની ઉપાસના દાગાનરે મહિરૂપ રૂળ આપવાવાળી મહી છે અહીં પણ 'કવિ પુરાણમણિસિત્તારમ્, વદધર વદ વિદો વદન્તિ' એ શ્લોકોમાં પ્રતિપાદન કરેલા પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો ઉપર જતા પ્રમાણ-પ્રતિમારૂપે આધનરૂપ જે કુમાર છે, તે જ દાગાતરે મહિરૂપ રૂળ આપવાની યોગધારણા સદિત ઉપાસના (અહીં) કહેવાની છે તથા તેના પ્રમેગઅનુપ્રમેગની બામનો (તને સગતી, તેની માથે મંગલ ધરાવતી અને તે મંગલ ધરાવતી રાત સાથે જોડાયેલી કુમારની ઉપાસના, તે-પ્રસન્ન પ્રમેગ ધરાવતી બામ છે અને એ કુમારની ઉપાસનાનું રૂળ તે અનુપ્રમત અનુપ્રમં છે, તે પણ કહેવાની છે તે મારુ આ પછીના નીચેના શ્લોકોવાળા અર્થ(ના) આરભ કરવામાં આવે છે (કહેવાનું તાત્પર્ય આ છે કે 'મદ અને મધ્યમ જુદાના સાધકોને પરબ્રહ્મના પ્રાપ્તિરૂપે અને પ્રતીક-ચિહ્ન-મૂર્તિરૂપે પ્રજ્ઞવા ઉપાસના કરનારનાં તે ઉપાસના પરિપક્વ અને મહિરૂળ થઈ જાય છે' તે જ પ્રમાણે આ શ્લોકોમાં પણ તે કુમારની ઉપાસના યોગધારણા સદિત કહી છે, ને પણ પરિપક્વ રૂળએ પદોઅના મહિરૂળ આપવાવાળી છે)

સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય મનો હૃદિ નિમ્ચ્ય ચ ।

મૂર્ધ્યાધાયાન્મનઃ પ્રાણમાસ્થિતો યોગધામ્ણામ્ ॥ ૧૨

૮૫' દારોનું સંયમન કરી, મનને હૃદયમાં નિશાથી (રાખી),

પોતાના પ્રાણને મસ્તકમા ધાવણ કરી, યોગધારણા કરતો, ૧૨

ભાષ્યાર્થ : માર્ દારો એટલે સારીનરસી સર્વ વસ્તુની ઉપનિષ્ઠિ (પ્રાપ્તિ) કે જાણ માટે જે સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં છે, તે સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું સંયમન કરી, મનને હૃદયકમળમા રાહી-અર્થાત્ તે મનને એની સકલ વિકલ્પરૂપ પ્રચારની પ્રવૃત્તિથી રહિત નિષ્ક્રિય-નિશ્ચન (કરીને પછી, એવા વગ કરેના મન વડે હૃદયથી ઊર્ધ્વ (ઉપર) જતી સુષુપ્તિ નાહી દારો આરૂઢ જતી-ઉપર જઈ, પોતાના પ્રાણને મસ્તકમા સ્થાપન કરી યોગ ધારણા ધરવા-ધારણ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા સાધક, (પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે)

ત્યાજ ધારણ કરતો-એટલે કે મસ્તકના બહારના પ્રાણને ધારણ કરતો સાધક,

ઓગિત્યેકાક્ષરં વ્રણ વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ।

યઃ પ્રયાતિ ત્વજન્દેહં સ યાતિ પરમાં મતિમ્ ॥ ૧૩ ॥

જુઝ એવા એક અક્ષરરૂપ બ્રહ્મને જપતો તથા મારું સાથેસાથે ચિંતન (સ્મરણ) કરતો જે દેહ છોડી જાય છે, તે પરમગતિ પામે છે ૧૩

ભાષ્યાર્થ : જુઝ એ એક અક્ષરરૂપ બ્રહ્મને, એટલે કે બ્રહ્મના સ્વરૂપનું લક્ષ્ય કરાવનાર અને બ્રહ્મના નામરૂપ આકારનો ઉચ્ચાર કરતો, તેને જપતો, અને એના અર્થરૂપ હુ ઇન્દ્રિય હુ તેનું (મારું) ચિંતન કરતો-કરતો (શરીરનો ત્યાગ કરતો) જે પુરૂષ જાય છે, મરે છે, તે-આ રીતે શરીર છોડી જવાવાળો-પરમ-ઉત્કૃષ્ટ-ઉત્તમ અગિ પામે છે. અહીં 'ત્વજન્દેહમ્' એ ગ્રન્થ પ્રનાથના ત્રિરોપશુરૂપે છે, ત્રિગિષ્ટ પ્રકારનું પ્રયાણ જતાવે છે. તાત્પર્ય આ છે કે એ પ્રયાણ દેહત્યાગ વડે પ્રયાણ (ગમન) છે, પરંતુ કાઈ સ્વરૂપના નાશથી (આત્માના નાશથી) પ્રયાણ (મરણ) નથી (થયું).

વળી,

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।

તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ ૧૪ ॥

જે અનન્ય (માત્ર સિવાય બીજા કોઈમા નહિ એવા) ચિંતવાળો મને નિત્ય અંભારે છે, તેવા નિત્યયુક્ત (સદાના મારી સાથે બેઠાયેલા) યોગીને, હે પાર્થ ! હુ સુલભ છું. ૧૪

ભાષ્યાર્થ : બીજા કોઈ પણ વિષયમા જેનું ચિંત નથી. એવા અનન્ય-ચિંતવાળો યોગી હુ (મને) પરમેશ્વરને સતત (નિત્ય-નિરંતર) સ્મરે છે, યાદ કરે ઠ. અહીં સતતમ્ નિરંતરના અર્થમાં કહેવામા આવ્યું છે અને નિલ્લગ. રીર્ષકાગના અર્થમાં કહ્યું છે એનો અર્થ જ માત્ર કે એક વર્ણ (જ) નથી, ત્યારે જો અર્થ છે ત્યાગથી જીવે ત્યાગથી નિરંતર સ્મરણ કરે, એવા અર્થ છે. તે નિત્યયુક્ત, નિત્ય સમાધિસ્થ દશામા રહેના યોગીને, હે પાર્થ ! હુ

સુધબ-સુખે(સહેલાઈ)થી મેળવી શકાય એવા છું; મારે બીજા મોઢ પછી વિષયમાં ચિત્તને ન જવા દઈ સાધકે, સર્વદા મારામાં જ સમાહિતચિત્ત-ધ્યાનરથ (આત્મરથ) બની રહેવું જોઈએ.

આપ સહેલાઈથી મેળવી શકાય એવા સુધબ બનો, તેથી શું પ્રાપ્ત થાય? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહેવામાં આવે છે. મારી પ્રાપ્તિ સુધબ બને તે વડે શુ થાય, તે સાંભળ :

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃસ્વાલયમશાશ્વતમ્ ।

નાપ્નુવન્તિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિ પરમાં ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

મને પામ્યા પછી પરમસિદ્ધિ પામેલા મહાત્માઓ દુઃખનાં સ્થાન (રહેઠાણ)રૂપ અને અશાશ્વત એવો પુનર્જન્મ પામતા નથી. ૧૫

સાધ્યાર્થ : મને ઈશ્વરને પામી એટલે કે મારા ભાવને પ્રાપ્ત કરી પછી (એ મહાત્માઓ) ફરી જન્મ નથી પામતા. કયા પ્રકારના વિશેષ ગુણવાળો પુનર્જન્મ (તે) નથી પામતા, એવી શંકા થાય તો-પુનર્જન્મના વિશેષ ગુણ બતાવનાર વિશેષણ કહે છે. આધ્યાત્માદિ (તેણે પ્રકારના) દુઃખોનું જે સ્થાન છે, જે આશ્રય છે, જેમાં દુઃખો એકઠાં થાય છે: દુઃખાશ્રય; એ આ દુઃખનું સ્થાન નહિ, જન્મ છે; આ જન્મ-પુનર્જન્મ ફેરણ દુઃખાશ્રય (દુઃખનું સ્થાન) છે એટલું જ પણ તે અશાશ્વત-અસ્થિર છે-અર્થાત્ તેનું સ્વરૂપ એક જ પ્રકારનું છે, એમ નથી; પરંતુ અનેક પ્રકારનું છે-અર્થાત્ તે અનેક પ્રકારના દુઃખોનું આશ્રયસ્થાન છે. આ પ્રકારનો પુનર્જન્મ, મોક્ષરૂપ પરમશ્રેષ્ઠ સિદ્ધિને-પરમગતિને પામેલા મહાત્માઓ-મતી-સંન્યાસીઓ, નથી પ્રાપ્ત કરતા, પરંતુ જેઓ મને પ્રાપ્ત નથી કરતા, તે ફરી સંસારમાં આવે છે-જન્મમરણના ફેરાના ચક્રમાં સપડાય છે.

ત્યારે શું આપના સિવાય બીજા(સ્થાન)ને પામેલા ફરી આ સંસાર (દુનિયા)માં જન્મે છે? તેના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે:

આવ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।

મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

હે અર્જુન! બ્રહ્મલોકથી માંડી સર્વ લોકો પુનરાવર્તન પામવા-વાળા (ફરી જન્મ લેનારા) છે; પરંતુ મને પામ્યા પછી તો, હે કૌન્તેય! પુનર્જન્મ નથી. ૧૬

સાધ્યાર્થ : જેમાં પ્રાણી (જૂનો) ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જિવામ કરે છે, એનું નામ ભુવન છે. બ્રહ્મનું ભુવન તે બ્રહ્મભુવન એટલે બ્રહ્મલોક કે અર્જુન! બ્રહ્મલોક પર્વત એટલે બ્રહ્મલોક સહિત સર્વ લોક, પુનરાવર્તન-જેમાં જઈ ફરીફરી જન્મ લેવો પડે, એવા-સ્વભાવવાળા છે; પરંતુ હે કૌન્તેય! મને એકને જ પ્રાપ્ત કર્યો પછી પુનર્જન્મ (ફરી ઉત્પત્તિ) નથી.

બ્રહ્મલોક મહિત સર્વ લોકો તા મારે પુનરાવર્તિ પામવાવાળા (ફરીફરી

ઉત્પન્ન થવાવાળા) છે? તેઓ કાળથી મંપાય્યા છે માટે; તેમ પણ શી રીતે છે?

સહસ્રયુગપર્યન્તમહર્ષદ્વહાણો વિદુઃ ।

રાત્રિં યુગસહસ્રાન્તાં લેહોરાત્રિવિદો જનાઃ ॥ ૧૭ ॥

બ્રહ્માનો હજાર યુગનો જે દિવસ છે, તેને જેઓ જાણે છે તથા હજાર યુગની તે(વી) રાત્રિને જેઓ જાણે છે, તે દિવસ અને રાત્રિને જાણનારા છે. ૧૭

ભાષ્યાર્થઃ : બ્રહ્માનો-બ્રહ્મપતિનો-પિરાટનો એક દિવસ હજારયુગે પૂરો થવાવાળો છે, એમ તેના દિવસનો અંત એકહજાર યુગ પૂરા થયે થાય છે, એમ જે સમજે છે; તેવી જ રીતે બ્રહ્માની રાત્રિ પણ દિવસ જેટલી જ (હજાર યુગે પૂરી થનારી) પ્રમાણની (સાંધી) જે જાણે છે; એ (વાત) કાણ જાણે છે? તેનો ઉત્તર આપવામાં (કહેવામાં) આવે છે કે-દિવસ અને રાત્રિને જાણવાવાળા; એટલે કાળની સંખ્યા-મજૂતરીને જાણવાવાળા-અહોરાત્રિવિદો-યોગીઓ, એ જાણે છે. આમ બ્રહ્માદિ સર્વ લોકો (સૃષ્ટિઓ) પણ કાળ-પરિચિહ્ન-કાળથી મંપાયેલા હોવાથી પુનરાવર્તિ (ફરીફરી) ઉત્પન્ન થનાર છે.

બ્રહ્મપતિના દિવસમાં અને રાત્રિમાં જે થાય છે તે કહેવાય છે-

અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રમથન્ત્યહરાગમે ।

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયન્તે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્જકે ॥ ૧૮ ॥

(બ્રહ્મા-બ્રહ્મપતિનો) દિવસ થાય છે, ત્યારે સર્વ વ્યક્તિઓ, અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; અને રાત્રિ થાય છે, ત્યારે એ અવ્યક્તમાં જ પ્રસય પામે છે. ૧૮

ભાષ્યાર્થઃ : અવ્યક્ત એટલે બ્રહ્મપતિની નિદ્રાપ્રસ્થા; બ્રહ્મપતિની એ નિદ્રામાંથી, અહરાગમે-અહઃ એટલે દિવસ અને આગમ એટલે આગમન-અર્થાત્ બ્રહ્મા જન્મૃત થાય તે સમયે, બ્રહ્માનો દિવસ થતાં તે અવ્યક્તમાંથી સર્વ વ્યક્તિઓ-સ્વયંવરજન્મ સર્વ બ્રહ્મ ઉત્પન્ન થાય છે. વ્યક્ત થાય, પ્રકટ થાય, સ્પષ્ટ થાય તે સર્વ વ્યક્તિઓ કહેવાય છે. તે જ પ્રમાણે રાત્રિના આગમનમાં-રાત્રિ થતા, બ્રહ્માના નિદ્રાપ્રસ્થા સર્વ વ્યક્તિઓ ત્યાં જ, પહેલાં જેને અવ્યક્ત નામથી કહ્યું છે, તેમાં-અર્થાત્ બ્રહ્માની નિદ્રામાં, સ્વ પામી જાય છે, લીન થાય છે.

ન કરેલાં કર્મોનું ફળ મળવું અને કરેલાં કર્મોનું ફળ ન મળવું-‘અકૃતા-વ્યાગમ’ અને ‘કૃતપ્રણાશ’ નામના બે પ્રકારના આ દોષોના પરિહાર-ત્યાગ-ટળવા માટે તથા બધા અને ગેફનો માર્ગ જતાવનારાં શાસ્ત્રની પ્રતિષ્ઠાની સફળતા દેખાડવા માટે, તેમ જ સર્વ પ્રાણીઓ, અનિષ્ટા વગેરે કલેશ નેતું મૂળ છે એવા કર્મસંસ્કારોના તાત્કાલિક મળાથી દય્યા ન હોવા છતાં પણ

એ સર્વ પ્રાણીસમુદાય, હરીહરીને ઉત્પન્ન થઈ-જન્મી, લય પામે છે-મૃત્યુ પામે છે; એ પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિના ક્યનથી સંસારમાં વૈરાગ્ય દેખાડ્યા (ઉત્પન્ન કરવા) માટે આ કહે છે—

ભૂતગ્રામઃ સ एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

રાગ્યાગમેઽવશઃ પાર્યં પ્રમવત્યહરાગમે ॥ ૧૯ ॥

હે પાર્થ ! એનો એ જ આ ભૂતગ્રામ (પ્રાણીસમુદાય) ઉત્પન્ન થઈ થઈ લય પામે છે; એ અવશ હોઈ બ્રહ્માની રાત્રિ આવતાં લય પામે છે અને દિવસ થતાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૯

ભાષ્યાર્થ : જે પહેલાંના કલ્પમાં હતો, તે જ આ ચાવર-જંગમપ્રાણીસમુદાય છે, બીજો નથી; બ્રહ્માનો દિવસ થતાં, વારંવાર ઉત્પન્ન થઈ, દિવસ પૂરો થતાં રાત્રિ આવતાં પરાધીન જ બની, હે પાર્થ ! તે પ્રાણીસમુદાય, વારંવાર લીન થાય છે; વળી પણ પાછો દિવસ થતાં એવી જ પરાધીન સ્થિતિને વશ થઈ હરી ઉત્પન્ન થાય છે.

પહેલાં જે અક્ષરનું પ્રતિપાદન કયું હતું, તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય ‘હૃદયેનાક્ષરમક્ષ’ (૮-૧૩) વગેરે ક્યનથી દેખાઓ છે; હવે તે જ અક્ષરના સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરવાની ઇચ્છાથી આ ‘યોગમાર્ગ’ વડે અમુક-આ મેળવવા યોગ્ય છે’ એ કહેવામાં આવે છે :

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

તે અવ્યક્તથી પણ પર બીજો અવ્યક્ત સનાતન બાય છે; જે બાય, તે સર્વ ભૂતો નાશ પામતાં છતાં નાશ નથી પામતો. ૨૦

ભાષ્યાર્થ : પર એટલે વ્યતિરિક્ત-બિન્ન-ગુણ; કેનાથી બિન્ન ? પૂર્વે કહેલા અવ્યક્તથી બિન્ન. પરસ્તમાત્ર તુ એમાં ‘તુ’ શબ્દ છે, તે કહેવા છડેલા અક્ષરનું અવ્યક્તથી વિશ્લેષણ પણ જનાવવા (દેખાડવા) માટે છે. ભાવનો અર્થ, અક્ષર નામવાળા પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે. તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પહેલાં કહેલા અવ્યક્તથી બિન્ન છે, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. બિન્ન હોવા છતાં પણ વસ્તુમાં સમાનતાનો સંભવ હોય છે, એવી સમાનતાની નિરત્તિ કરવા માટે ‘અન્ય’ શબ્દ મૂકેલો છે. અન્ય એટલે વિશ્લેષણ શુદ્ધો; એ ભાવ-પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, અવ્યક્ત એટલે ઉદ્રિયોથી અગોચર, ન જાણી શકાય એવો વિશ્લેષણ, વિચિત્ર છે. તેનાથી બિન્ન છે એમ કહ્યું છે, તે કેનાથી બિન્ન છે ? એ પ્રશ્ન હરી થાય તે માટે જણાવે છે, કે પૂર્વે કહેલું ભૂતસમુદાયનું બીજું જે અવિદ્યારૂપ અવ્યક્ત છે, તેનાથી શુદ્ધ લક્ષણવાળો એ ભાવપદાર્થ-પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે; (અને) એ જે ભાવ છે, તે સનાતન-ચિત્તને (કાષ્ઠમ રહેનારો-ટકવાવાળો) કે; અગ્નાદિ સર્વ ભૂતો નાશ પામી જાય, નાશ પામે તો એ એ નાશ નથી પામતો.

અવ્યક્તોક્ષરં ઇત્યુક્તસ્તમાહુ પરમાં ગતિમ્ ।

યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે તદ્વામ પરમં મમ ॥ ૨૧ ॥

અવ્યક્ત છે તે અક્ષર કહેવાય છે, એને જ પરમ ગતિ કહે છે એને પામી (બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષો) પાછા આવતા નથી, તે જ મારું પરમ ધામ છે ૨૧

ભાષ્યાર્થ : જે આ 'અવ્યક્ત અક્ષર' એમ કહ્યું છે તે અક્ષર નામના અવ્યક્ત ભાવને જ ઉત્તમગતિ-પરમશ્રેષ્ઠ ગતિ કહે છે ઉત્તમ, પરમ ભાવને પામીને મનુષ્ય દરી સસાર માટે-જન્મમરણ માટે આવતા નથી, તે મારું ઉત્તમ, પરમ શ્રેષ્ઠ સ્થાન છે-તે જ વિષ્ણુનું પરમ ધામ છે, એવો અર્થ છે

તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કહેવામાં આવે છે

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ મક્ષ્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ।

યસ્યાન્તઃસ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્ગમિદં તતમ્ ॥ ૨૨ ॥

હે પાર્થ ! તે પુરુષ-પરમ ઉત્કૃષ્ઠ-પુરુષ, તો અનન્ય ભક્તિ વડે પામી શકાય તેવો છે, જેની અંતર સર્વ ભૂતો ગહેલા છે અને જે વડે આ સર્વ છે, વ્યાપ્ત છે-વિસ્તરેલું છે ૨૨

ભાષ્યાર્થ : પુરુષ-અર્થાત્ દેહ, તે દેહ કે શરીરમાં રાખન કરે-તે તેમાં અથવા તો તે પશુપક્ષી કે, તેમાં તે પુષ્પ-ફેલાવ છે કે પાર્થ ! તે પુરુષ પર એટલે નિરતિશય, પરમપુણ્ય છે, કારણકે તેનાથી પર, (શ્રેષ્ઠ) કોઈ પણ નથી તે પુરુષ, આત્મવિષયવાળો જ્ઞાનરૂપ અનન્ય ભક્તિ વડે એકાંતમાં યોગ્ય છે, તે પુરુષના અંતરમાં-મધ્યમાં કાર્યકર સર્વ ભૂતો રહેના છે નારણકે સત્ય સિદ્ધાંત આ છે, કેમકારણમાં જ્ઞાન અતવર્તિ થાય છે સમાયેલું હોય જ એ પુરુષ તે જ છે, કે જે પુરુષથી આ આપ્ત જગત, આમશયી જેમરડો વગેરે વ્યાપ્ત છે, તેમ વ્યાપ્ત છે

જેમણે આમરમાં મહામુદ્ધિ સપાદન કરી છે અને જેમને માગાતરે મુખિ મગવાની ઈ-અર્થાત્ પ્રજુરમાં બ્રહ્મભુદિવાળા અને કાળાતરે (તરત નહિ) મુખિ મેળવવાર પ્રજુર ચેત્તિઓની અભ્યસિતિ માટે જે ઉત્તરમાર્ગ (મરણ પછી જે ગતિ થાય તે તનો માર્ગ કહેવાય) છે, તે કહેવા બેઠે એ, એમ માની એ ઉત્તરમાર્ગ વિગે જે નિર્ણયાર્થ કહેવાનો કે તે માટે 'યજ્ઞ કોસ્ત્વનાવૃત્તિ' આદિ ક્રોધ કહેવામાં આવે છે પુનરાવૃત્તિ (મરીને દરી જન્મ લેવો પડે, એ માર્ગ પુનરાવૃત્તિ માર્ગ છે, તે) માર્ગનું વર્ણન અહીં (જે માર્ગમાં દરી જન્મ લેવો પડે નથી, એવા) બીજા માર્ગની સ્તુતિ કરવા માટે (કેલું) છે

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિ ચૈવ યોગિનઃ ।

પ્રયાતા યાન્તિ ત કાલં વક્ષ્યામિ મસ્તર્પમ ॥ ૨૩ ॥

જે કાળે પ્રયાણ કરતા (મૃત્યુ પામતા) યોગીઓ, અનાવૃત્તિને (જન્મમરણની અવરત્નવરની સુદૃઢિ-મોક્ષ) તથા આવૃત્તિને (જન્મમરણના ફેરાર્ને-અવરત્નવરને-સંસારચક્રને) પામે છે, તે કાળ, હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! હું તેને કહું છું. ૨૩

ભાષ્યાર્થ : ‘યત્ર કાલે’ એ શબ્દોનો બીજી શ્લોકમાં ‘પ્રયાતા’ શબ્દ છે, તેની સાથે સંબંધ લેવાનો છે; જે કાળમાં અનાવૃત્તિને-કરી નહિ આવવાની અપુનર્જન્મની સ્થિતિને અને એનાથી બિલટી-કરી આવવાની-પુનર્જન્મ લેવાની સ્થિતિ-આ વૃત્તિને યોગીઓ પામે છે. અહીં ‘યોગીઓ’નો અર્થ, યોગીઓ અને ‘કર્મીઓ’-કર્મ કરવાવાળા કર્મી છે; કારણકે કર્મીઓ પણ એમના કર્મના શુભવિશેષને લીધે ‘કર્મયોગેન યોગિનાં’ (૩-૩) કલા પ્રમાણે યોગીઓ છે. દૂંકામાં કહેવાનું આ છે, કે હે અર્જુન ! જે કાળમાં મરણ પામેલા યોગીઓ, કરી જન્મ પામતા નથી અને જે કાળમાં મરણ લોકો કરી જન્મ પામે છે, તે કાળનું હવે હું વર્ણન કરું છું. (તે ઘં હવે ધ્યાનપૂર્વક માંભજ.)

અમિજ્ય્યોતિરહઃ શુક્લઃ પન્માસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥ ૨૪ ॥

અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવંશ્ર, શુક્લપક્ષ અને ઉત્તરાયણના છ માસ; એમાં મરણા બ્રહ્મજ્ઞાની લોકો બ્રહ્મને પામે છે. ૨૪

ભાષ્યાર્થ : અહીં અગ્નિ એટલે કાશાભિમાની દેવતા તથા જ્યોતિ એટલે પણ કાશાભિમાની દેવતા (લેવાય); અથવા એમ પણ લેવાય (અર્થ કરાય), કે એનો અર્થ અગ્નિ અને જ્યોતિ નામના જે બે પ્રસિધ્ધ દેહિત દેવો છે તે ઉપરના શ્લોક ૨૩ માં ‘યત્ર કાલે’ અને ‘તે કાલે’ એમ કાલ આદિ શબ્દ વાપરીને જ કાશાદિના અભિમાની દેવતાઓ (દેવો)નો નિર્દેશ કર્યો છે, તે યોગ્ય છે; કારણકે અત્રે જે દેવોનું કથન કર્યું છે, તેમાં જે દેવોની અધિકતા છે, તે કાશાભિમાની દેવો છે; જે ધ્યાનમાં ધણા આંખા હોય અને યોગાધિાર્થ બીજાં વૃક્ષો હોય, છતાં તેને ‘આંખાવાડયુ’ કહેવામાં આવે છે, તેમ અહીં પણ કાલ શબ્દનો પ્રયોગ (ઉપયોગ) કરવામાં આવ્યો છે (યથેત્થો) છે, તેવી જ રીતે અહીં એટલે ત્રિવિસના અભિમાની દેવ (અગ્નિ) અને શુક્લ એટલે શુક્લપક્ષના અભિમાની દેવ જ્યોતિ તથા ઉત્તરાયણ એટલે પણ એ જ મહિનાઓના જે દેવો છે; તે એ માર્ગજૂત દેવો જ અહીં કહેવાનો ઉદ્દેશ છે; એ માર્ગમાં ઉપર કહેલા દેવોના અધિકારમાં મરીને ચાલ્યા અર્થેના બ્રહ્મવેત્તાઓ એટલે બ્રહ્મની ઉપાસનામાં તત્પર રહેનારો (તત્પર થયેલા) મનુષ્યો, ક્રમે કરી બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત કરે છે, બ્રહ્મમય થાય છે. ઉપર કલા પ્રમાણે ‘ઉત્તરાયણ’નો અર્થ, એ જ મહિનાના અભિમાની દેવો છે; કારણકે બીજાં દેહોએ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પણ આ જ ન્યાય

માનવામાં આવ્યો છે; (પરંતુ) જે પૂર્ણ જ્ઞાનનિષ્ઠ છે, યથાર્થ દર્શન સંપૂર્ણ-પણે પ્રાપ્ત કરનાર છે, સર્વોચ્ચિત્તને લાયક છે, તુરંત જ જન્મમરણના ફેરામાંથી મુક્તિ મેળવવા યોગ્ય બનેલા છે, તેને નથી જન્મવું પડતું, નથી મરવું પડતું, નથી આવવું પડતું કે નથી જવું પડતું. શ્રુતિ પણ કહે છે, કે 'એના પ્રાણ નીચી ફેર પણ રચે જતા નથી.' એના પ્રાણ તો અહમાં લીન થયેલા છે. એ અલવીન-પ્રાણ છે-એટલે કે તે અલમ્બ-અલ્લપ જ છે.

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ પન્માસા દક્ષિણાયનમ્ ।

તત્ર ચાન્દ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥ ૨૫ ॥

ધૂમ, રાત્રિ તથા કૃષ્ણપક્ષ અને છ માસ દક્ષિણાયન; એ-
(સમય)માં મરેલો યોગી ચંદ્રમાની જ્યોતિને પામી પાછો આવે છે. ૨૫

સાધ્યાર્થ : ધૂમરાત્રિ—જે માર્ગમાં ધૂમ અને રાત્રિ છે. એટલે કે ધૂમાભિમાની દેવ છે અને રાત્રિના અભિમાની દેવ છે, તથા કૃષ્ણ એટલે કૃષ્ણ-પક્ષના અભિમાની દેવ છે અને વળી દક્ષિણાયન છ મહિના છે; તેના એટલે દક્ષિણમાર્ગના, પૂર્વવત-પહેલાં કલા એવા જ અભિમાની દેવ છે; આ માર્ગમાં (આ ઉપર કલા તે દેવોના જ અધિકારમાં મરી)ગયા હોય, એવા યોગી-એટલે ધૃષ્ટ, પૂર્ત, દાનાદિ કર્મ કરનાર યોગી, ચંદ્રલોકમાં પ્રાપ્ત થનારી ચંદ્રમાની જ્યોતિ-એટલે કે કર્મફળને પામી, ત્યાં તે બોમલીને તે કર્મફળને લાયક થવાથી, તે પુનઃપક્ષી કર્મના ફળ ખનાસ થઈ જવાથી, અહીં-કર્મભૂમિમાં પાછો ફરે છે.

શુક્રકૃષ્ણે ગતી હ્યેતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ।

અકયા ચાત્પનાવૃત્તિમન્યયાઽવર્તતે પુનઃ ॥ ૨૬ ॥

ખરેખર ! શુકલ અને કૃષ્ણ આ બે જગતની ગતિઓ, શાશ્વત-અનાદિ માનવામાં આવી છે, તેમાંથી એક વડે અનાવૃત્તિ (જન્મમરણના ફેરામાંથી મુક્તિ) થમાય છે અને બીજાથી આવૃત્તિ (ભવચક્ર-જન્મમરણ) થમાય છે. ૨૬

સાધ્યાર્થ : શુકલ અને કૃષ્ણ એ બે માર્ગ—એટલે કે જેમાં જ્ઞાનને પ્રકાશ છે, તે શુકલ અને જેમાં તેનો (અર્થાત જ્ઞાનનો) અભાવ છે, એ કૃષ્ણ; એ બે માર્ગો-ગતિ-છે; એ બે જગતની ગતિઓ છે. એનો અર્થ આ છે કે એ ગતિઓ, જગતમાં જે જ્ઞાની અને કર્મી, ઉપર જણાવેલી ગતિઓના અધિકાર છે, એમની (સમજની) છે; કારણકે આખા જગતની એ ગતિઓ થાય, એવો સંભવ નથી. સંસાર નિત્ય છે માટે આ ગતિઓ પણ નિત્ય માની છે. એ

જાને માર્ગોમાથી એક માર્ગ (શુદ્ધમાર્ગ)થી પ્રયાણ કરનારો અનાદિતિ (મોક્ષ) પામે છે અને બીજા માર્ગ (કૃષ્ણમાર્ગ)થી પ્રયાણ કરનારો આદિતિ પામે (કેટી જગતે) છે

નૈતે સૃતી પાર્થ ! જાનન્યોગી મુહ્યતિ કથન ।

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ યોગયુક્તો મનાર્જુન ॥ ૨૭ ॥

આ બંને ગતિ બાબતનાં કોઈ પણ યોગી, મોહ પામતો નથી, માટે હે અર્જુન ! સર્વ કાળે તું યોગયુક્ત થા ૨૭

સાધ્યાર્થ : હે પાર્થ ! એક માર્ગ મમાર્ (જન્મમરણ) આપનાર અને બીજો જન્મમરણમા(મમા મા)થી મુક્તિ આપનાર છે, એવા હિપ્ત પ્રેના બે માર્ગો જાણનાર કોઈ પણ યોગી મોહ પામતો નથી, માટે, સર્વ સમયે યોગમા જોડાયેલો મમાદિત ચિત્તવાગો સમાધિગ્ર્ય થા

તે યોગનુ માદાત્મ્ય સાધન

વેદપુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ, દાનેષુ યત્પુણ્યફલં પ્રદિષ્ટમ્ ।

અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિત્વા, યોગી પર સ્થાનમુપૈતિ ચાઘમ્ ॥ ૨૮ ॥

વેદમા, યજ્ઞમા, તપમા અને દાનમા જે પુણ્યફળ કહ્યું છે, તે સર્વને યોગી આ જાણીને ઓળંગી છે અને સર્વથી એક કાણ્ડરૂપ(આદિ ન્વરૂપ રૂપી પરમધ્યાન) પામે છે ૨૮

સાધ્યાર્થ : સારી રીતે અભ્યાસ પ્રેના હોય એવા વેદોમા યજ્ઞાસાગ અનગન પ્રજ્ઞા યોગમા હિતમ પ્રમરે પ્રેવા તપામરણમા અને યજ્ઞાવિધિ આપેલા નોમા-એ અવ(પ્રમાણરણુ)મા ગાત્રે જે પુણ્યફળ પ્રદેહું છે, તેને હે નકન પ્રી જનાર, અર્થાત્ તે સર્વથી અડિયાતુ (વિગેર) આ સર્વફળ (ને મમારી લેનાર) છે એમ નક્ષીને એટલે કે માન પ્રજ્ઞના નિર્ણય દ્વારા કહેના તત્ત્વાધને મારી રીતે જાણી તથા તેનું અનગન પ્રી યોગી આદિધ્યાનને- સર્વના દાર્પરૂપ પરમત્ત્વ ઐશ્વર્યપદને અર્થાત્ પરમલપદને પામે છે

તિ શ્રીમત્પરમહંસ પદ્મિનાજ્ઞમયાર્થ ગોવિંદભગવાનના

પૂજ્યપાદ ગિરિધી શ્રીમત્ નાગચાર્ય ભગવાનકૃત

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાસાધ્યનો તાત્પર્યપ્રયોગ

નામનો આગ્રહો અધ્યાય મ પૂર્ણ

અધ્યાય ૧મો-રાજવિદ્યા રાજગુહ્યયોગ

આત્મા અધ્યાયમાં (સુપુમ્ણા) નાડી દ્વારા સચ્ચક્ષુ ધારણાયોગ કહ્યો; અર્થાત્ ધારણાયોગનું અંગો સહિત વર્ણન કર્યું છે અને અગ્નિ, ન્યૂનાત આદિ પ્રાપ્તિના ક્રમથી કાળાંતરે તેનું રૂળ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ-એટલે જ અનાદિ-અનંતમરણથી મુક્તિ-કરી ન આવવાની રીતિ-છે, એમ જણાવ્યું. ત્યાં (આ શંકા થાય છે કે) શું એ પ્રકારે સાધન કરવા થકી જ (ધારણાયોગ વડે જ) મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ રૂળ પ્રાપ્ત થાય છે? ખીજી રીતે નથી ચતુ? આ શંકા દૂર કરવાની ઇચ્છાથી શ્રીભગવાન કહે છે :

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન મોક્ષા :

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनस्रयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥ ૧ ॥

વળી અસૂચાવિનાના તને આ અત્યંત ગુહ્ય એવું વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાન કહ્યું હું; કે જેને બાણી તું અશુભથી ગુહ્ય થશે. ૧

ભાષ્યાર્થ : इदं એટલે આ બ્રહ્મજ્ઞાન, જે પાછળના અધ્યાયોમાં કહ્યું છે, અને હવે પછી (આ તથા બીજા અધ્યાયોમાં) કહેવાનું છે, તેને પોતાની શુદ્ધિમાં સાક્ષાત્ કરીને-તેને પોતાની શુદ્ધિ સામે રાખીને, અહીં 'હવે' શબ્દ વાપર્યો છે. 'તુ' શબ્દ વિશેષ નિર્ધારણાઅર્થે છે-એટલે કે બીજાં સામાન્ય જ્ઞાન કરતાં આ વિશેષ-આત્મજ્ઞાનને સર્વોત્કૃષ્ટ તરીકે અલગ દર્શાવનાર છે, અર્થાત્-પ્રકૃત (આતુ બીજા) જ્ઞાનથી આ તત્ત્વજ્ઞાનને ઉત્તમ-તરીકે અલગ જણાવે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનને જુદું પાડી તેની વિશેષતા, શ્રેષ્ઠતા, બતાવવા માટે છે. 'सर्वं' કાઈ (જે છે તે) વાસુદેવ જ છે. (૭-૧૯) 'આત્મા જ આ સર્વ (જગત) છે.' (બૃ. ઉ. ૨-૪-૬) 'બ્રહ્મ એક જ અદ્વિતીય છે.' (તા. ઉ. ૧-૨-૧) વગેરે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિઓથી કહેવાયેલું આ જ યથાર્થ-સમ્પદ-ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન, મોક્ષપ્રાપ્તિનું સાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ સાધન છે; (તે સિવાય) મોક્ષનું બીજું કેઈ સાધન નથી; વળી 'જે એનાથી ઊંચું' જાણે છે, જે પોતાના રાગ કે માલિકને પોતાનાથી જુદો જાણે છે, તે મનુષ્યો ક્ષયલોક-વિનાશ પામનાર લોકવાણા થાય છે. વગેરે શ્રુતિઓથી પણ આ જ સિદ્ધ થાય છે. અસૂચા(ર્થો)વિનાના તને ગુહ્યમાં ગુહ્ય-અતિગુહ્ય વાત હું કહીશ; તે શી બાબત? કેવું જ્ઞાન? વિજ્ઞાન સહિત એટલે અનુભવ સહિત (અનુભવસિદ્ધ) જ્ઞાન; જે જ્ઞાનને જાણીને-એટલે પ્રાપ્ત કરીને તુ સંસારરૂપ બંધનથી મુક્ત થઈ જઈશ.

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुमुखं कर्तुमव्ययम् ॥ ૨ ॥

એ ઉત્તમ જ્ઞાન રાજવિદ્યા, રાજશુદ્ધ, પવિત્ર; પ્રત્યક્ષ બોધવાળું, ધર્મયુક્ત, કરવાને (આચરવાને) સુખરૂપ અને નાશરહિત (અવ્યય) છે. ૨

સાધ્યાર્થ : આ બ્રહ્મજ્ઞાન સર્વ વિદ્યાઓનો રાજ છે; કારણકે એ અતિશય પ્રકાશમાન છે; બ્રહ્મવિદ્યા મર્વ વિદ્યાઓમાં અતિશય દેવીપ્રમાન (તેજસ્વી) છે. એ પ્રસિદ્ધ છે; (જે પ્રકારે આ બ્રહ્મજ્ઞાન સર્વ વિદ્યાઓનો ગળ ભોવાથી રાજવિદ્યા છે) તે જ પ્રમાણે આ બ્રહ્મજ્ઞાન સર્વ સુખ રાખવાયોગ્ય આવેલો પણ રાજ છે; વળી આ ઉત્તમ જ્ઞાન પવિત્ર એટલે પાવન કરવાવાળું છે; સર્વ શુદ્ધિ કરનારાઓમાં શુદ્ધ કરનાર આ બ્રહ્મજ્ઞાન સર્વથી ઉત્તમ છે, અનેક દુઃખરો ન-ઓમાં ધર્મ-અધર્મ-પુણ્ય-પાપ વગેરેથી ભેગાં થયેલાં કર્મોત્તરણમાત્રમાં મૂળ સહિત બાળાને ખાખ કરી નાખે છે, તો એની પવિત્રતાનું (વધુ) શું કહેવું? વળી આ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવવાવાળું છે-મનસ્થાન કે સુખ વગેરેની પેઠે જોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ શકે એવું છે; અનેક શુદ્ધવાળી વસ્તુમાં પણ ધર્મવિરોધ જોવામાં આવે છે; પરંતુ આત્મજ્ઞાનમાં તે શુદ્ધની પેઠે ધર્મવિરોધ નથી; પરંતુ તે તો ધર્મમય છે-અર્થાત્ ધર્મને ત્યજી રહેવું જ નથી; એવું હોય તોપણ તે કદાચ પ્રાપ્ત કરવામાં થઈ શકે હોય-હોઈ શકે, એવી અશુભનની શંકા કદી કહે છે કે, તે તેવું કદાચ નથી. રત્નની પરીક્ષા-રત્નનો વિવેક કરવાનું જ્ઞાન, જેમ તેનો અનુભવી માણસે જણાવે કે ખતાવે એટલે તે સહેલાઈથી આપોઆપ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આ બ્રહ્મજ્ઞાન પણ મહેલાઈથી આપોઆપ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે (અહીં બીજી શંકાની કલ્પના કરવામાં આવે છે) આ જનનમાં થોડી મહેનતથી સુખે સંપાદન કરી શકાય તેવાં કર્મનાં ફળ અલ્પ; અને બહુ કષ્ટથી સાધ્ય કરી શકાય એવા કર્મનાં ફળ મોટાં (મહાન) જોવામાં આવે છે, તો (તે આપે) સહેલાઈથી આપોઆપ આ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; તેથી તેનું ફળ પણ થોડું હોઈ વિનાશી (શૂન્ય પામી જાય એવું) હોય, એવા આક્ષેપની કલ્પના કરી કહે છે : આ બ્રહ્મજ્ઞાન અવ્યય છે-એટલે કે બીજાં કર્મોના ફળનો નાશ થતો હોવાથી નાશ પામે છે, તે કર્મોની પેઠે આ બ્રહ્મજ્ઞાનનો નાશ થતો નથી; માટે આ બ્રહ્મજ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન શ્રદ્ધાપૂર્વક સંપાદન કરવા યોગ્ય છે.

પરંતુ ને-

અશ્રદ્ધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરંતપ ।

અગ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુમંસારવર્ત્તમાનિ ॥ ૩ ॥

હે પરંતપ! આ ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા નહિ રાખનારા પુરુષો, મને ન પામી મૃત્યુવાળા સંસારના માર્ગમાં પાછા ફરે છે-ભટકે છે-આવળ કરે છે. ૩

સાધ્યાર્થ : આ આ-મજ્ઞાનરૂપ ધર્મની શ્રદ્ધારહિત-એટલે કે આત્માના

સ્વરૂપમા તથા રૂપમા ————— છે; જેઓ પાપ કરનારા-અર્થાત જેઓ ઉપનિષદ કે વિદ્યા- (સિદ્ધાંતો)ને અવલંબન કરનારા (અનુસરનારા) છે અને જેઓ પ્રાણી (જીવ)ને જ તૃપ્ત કરનારા (ઇન્દ્રિયલોભ-પાપી) પુરુષો છે, તેઓ હે પરંતપ' મને (પરમેશ્વરને) ન પામીને-એટલે કે હું પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ (ની શક્યતા)માં શંકા જ નથી, તોપણ મારી પ્રાપ્તિના બિન્નબિન્ન માર્ગ છે, તેમાંના બકિતમાર્ગને (મારી પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ જે બેદ્ધબકિત છે તેને) પણ પામ્યા વિના-ન પામી, નહીં પાછા ફરે છે, ક્યાં પાછા ફરે છે? મૃત્યુવાળા સંસારના માર્ગમાં, -એટલે કે જે સંસાર મૃત્યુવાળો છે, એ મૃત્યુસંસારના નરક અને પશુપક્ષી આદિ યોનિઓની પ્રાપ્તિનો જે માર્ગ, તેમાં જ વર્તે છે-ભટકે છે.

આ પ્રમાણે સ્તુતિ વડે અશુભને સંત્રુપ કરી, એટલે કે આ રીતે આત્મ-જ્ઞાનની સ્તુતિ, કરી તેની પ્રશંસા વડે અશુભનું મન તે તરફ વાળીને કહે છે:

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ।

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥ ૪ ॥

અવ્યક્ત (અગોચર) મૂર્તિ મારા વડે આ આખું જગત વ્યાપ્ત છે, સર્વ ભૂતો મારામાં રહેલાં છે (છતાં) હું તેમનામાં રહેલો નથી. ૪

ભાષ્યાર્થ : મારો પરમ જ્ઞાત છે, મારું જે ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ છે, તે વડે આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે, જેનું સ્વરૂપ વ્યક્ત નથી, તે અવ્યક્ત મૂર્તિ હું છું; તે અવ્યક્ત મૂર્તિ વડે-અર્થાત જે મન, શુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયોથી અગોચર છે, તે વડે આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત થયેલું (પરિપૂર્ણ) છે, તે મારા અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં-હું પરમાત્મામાં, બ્રહ્માથી માંડી હૃદા સુધીનાં સમગ્ર પ્રાણી રહેનાં છે. આત્માવિનાનાં નિર્જીવ પ્રાણી વ્યવહાર માટે યોગ્ય નથી ગણવામાં આવતાં; તેથી તે સર્વ મારામાં સ્થિત છે, એમ કહેવાય છે. એને અર્થ આ છે કે હું પરમાત્મા વડે જ, તે સર્વ આત્મવાન બની રહ્યા છે. એ ભૂતપ્રાણીઓ-સર્વનો આત્મા-વાસ્તવિક સ્વરૂપ-હું જ છું, તેથી અમ્હાનીએને એવી પ્રતીતિ થાય છે, કે હું એ પ્રાણીઓમાં સ્થિત છું; માટે કહું, હું કે હું એ ભૂતોમાં સ્થિત નથી, કારણકે સાકાર વસ્તુઓ-આ પ્રાણીઓની પેઠે મારામાં સંસર્ગદોષ નથી; તેથી હું કોઈ પણ પ્રકારના મંસર્ગ વિના આકાશ કરતાં પણ વધુ અંતર્ગત (અંતર્ગામી) છું. જે વસ્તુ સંસર્ગવિનાની-મંગલીન છે, તે વસ્તુ, પોતાના અસ્તિત્વ માટે બીજી વસ્તુ પર આધાર રાખનારી થઈને આધેયભાવથી કદી નથી રહેતી; એ તો સિદ્ધ જ વાત (પ્રમિદ્ધ-સત્ય બીના) છે.

હું સંસર્ગવિનાનો-મંગલીન છું, (મારું અમંસર્ગીસ્વરૂપ છે તેથી)

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ।

ભૂતમૃજં ચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતમાવનઃ ॥ ૫ ॥

વળી ભૂતો મારામાં રહેલાં યે નથી; મારો ઐશ્વર્યવાળો યોગ તું જો; ભૂતોને ઉત્પન્ન કરતો, પોષણ કરતો તથા ભૂતોને ધારણ કરતો (હોવા) છતાં મારો આત્મા ભૂતોમાં રહેલો નથી. ૫

ભાષ્યાર્થ : વાસ્તવિક તો બ્રહ્મા વગેરે મર્વ પ્રાણીઓ મારામાં રિયન (રહેલાં) નથી; એ મારો ઈશ્વરીધટના-એ મારો ઈશ્વરી યોગ તું જો. 'ઈશ્વરી' - ઐશ્વર્ય એટલે ઈશ્વરનું અને ઐશ્વર્યોગ એટલે આત્માનું. યથાર્થ-૨૧૩૫; આત્મા જેવો છે તેવો જ બરાબર જાણવાનો યોગ; તેવી જ રીતે આત્મા મંમર્મરહિત હોવાથી અસંગ છે, એવો 'અસંગો નદિ મુચ્ચતે' (ખ. ૩-૬-૨૬) બૃહદારણ્યકની શ્રુતિ છે, તે પણ કહે (ખતાવે) છે. વગી આ ખીજું આશ્ચર્ય પણ જો: મારો આત્મા અસંગ છે, છતાં હું જુને ધારણ કરું છું, ભૂતોનું બરણપોષણ કરું છું; પરંતુ હું જુનોમાં રહેલો નથી, ઉપર બતાવેલા ન્યાય વડે; અર્થાત્ પરમાત્મા મંમર્મરહિત-અસંગ છે, એમ કહ્યું છે, તેથી પરમાત્માનું જુનોમાં રહેવું અંભવનું નથી. શંકા : જો આત્મા વિના ખીજું કોઈ પણ મંભવનું નથી; (જો આત્મા આપણાથી જુદો નથી, જો સર્વત્ર આત્મા આત્મા જ છે,) તો 'આ મારો આત્મા છે' એમ શા માટે કહેવામાં આવે છે? ઉત્તર : દેહાદિ સંધાત(સરીર, મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો વગેરેના મમૂહ)ને આત્માથી જુદો પાડી તેમાં અહંકારનો આધારોપ કરી, લોકબુદ્ધિને અનુસરીને, 'આ મારો આત્મા છે,' એમ ભગવાન કહે છે; પરંતુ ન જાણનારા અજ્ઞાની જીવે 'આત્મા પોતાથી કોઈ જુદો છે' એમ જાણી 'આ મારો આત્મા છે' એમ કહે છે, તેમ અજ્ઞાનપૂર્વક ભગવાન નથી કહેતા. (ભગવાન) જુનભાવનું છે; તેનો અર્થ જુનોને ઉત્પન્ન કરનાર, પોષણ આપનાર (વૃદ્ધિ કરનાર) છે.

ઉપર કહેના જે શ્લોકો દ્વારા જે અર્થ પ્રતિપાદન કર્યો છે, તે અર્થને દર્શાવતી ૨૫૪ કરતા ભગવાન કહે છે:

यथाऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ૬ ॥

જેમ મહાન તથા સર્વગામી-સર્વત્ર વ્યાપેલો, વાયુ આકાશમાં નિત્ય રહેલો છે, તેમ હે કૌતેય ! સર્વ જૂતો મારામાં છે, એમ સમજ. ૬

ભાષ્યાર્થ : લોક-જગતમાં જેમ સર્વ જગતને વિચરનારા (જનાગો) પરિમાણથી અતિ મહાન વાયુ સત્સર્વદા આકાશમાં સ્થિત રહેલો છે, તેવી જ રીતે આકાશની પેઠે સર્વત્ર રહેના-સર્વવ્યાપી હું પરમાત્મામાં, સર્વ જૂત-પ્રાણીઓ, મંમર્મરહિત નિર્લિપ્ત ભાવ વડે રહેના છે.

એ પ્રમાણે, આકાશમાં વાયુ રહે છે, તે રીતે, જગતની સ્થિતિકાળમાં સર્વ જૂતો મારામાં રહેલાં છે, તે જૂનો—

સર્વભૂતાનિ કૌન્તેય પ્રકૃતિં યાન્તિ મામિકામ્ ।

કલ્પક્ષયે પુનસ્તાનિ કલ્પાદૌ વિસૃજામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

હે કૌન્તેય ! કલ્પના અંતે સર્વ ભૂતો મારી પ્રકૃતિને પામે છે;

કલ્પની શરૂઆતમાં કરી હું તેઓને ઉત્પન્ન કરું છું. ૭

ભાષ્યાર્થ : હે કુંતીપુત્ર ! સર્વ ભૂતો-પ્રાણીઓ પ્રત્યક્ષમયે મારી ત્રિગુણમયી (અપરા), અધમ, નીચી પ્રકૃતિને પામે છે; પછી કલ્પના આરંભમાં એટલે કલ્પના ઉત્પત્તિકાળમાં હું પહેલાની પેઠે એ પ્રાણીઓને કરી ઉત્પન્ન કરું છું.

એ પ્રકારે અવિદ્યારૂપ—

પ્રકૃતિં સ્યામવદ્યમ્ય વિસૃજામિ પુનઃ પુનઃ ।

ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્નમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ॥ ૮ ॥

મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી(લઈ)ને પ્રકૃતિના સ્વભાવથી હું, વારંવાર આ અવશ બનેલા અમર ભૂતસમુદાયને ઉત્પન્ન કરું છું. ૮

ભાષ્યાર્થ : મારી પોતાની પ્રકૃતિને વશ કરીને, હું પ્રકૃતિથી-અવિદ્યા વગેરે દોષોથી પરવશ (ગુલામ) બનેલા, અસ્વતંત્ર પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા, આ ભૂતસમુદાયને વારંવાર સર્જું છું.

ત્યારે તો બિલબિલ પ્રકારના જૂનસમુદાયને ઉત્પન્ન કરવાવાળા તે તમારા પરમેશ્વરનો, આ જુદાજુદા પ્રકારના જૂનસમુદાયની રચનાથી ઉત્પન્ન થતાં પુણ્યપાપ સાથે પણ સંબંધ થઈ જાય. આ આશ્લેષ કદાચ શ્રીભગવાન કહે છે :

ન ચ માં તાનિ કર્માણિ નિવઘ્નન્તિ ધનંજય ।

ઉદાસીનવદાસીનમસક્તં તેષુ કર્મસુ ॥ ૯ ॥

હે ધનંજય ! તે કર્મોમાં અનાસક્ત તથા ઉદાસીન પેઠે રહેલા મને તે કર્મો બંધન કરતાં નથી. ૯

ભાષ્યાર્થ : હે ધનંજય ! જૂનસમુદાયની આ વિષમ પ્રકારની સૃષ્ટિનાં નિમિત્તરૂપે જે કર્મો છે, તે મને હિંચરતે બંધન કરતાં નથી; એ કર્મોનો સંબંધ (બંધ) હિંચરતે કેમ નથી. તેનું કારણ કહે છે. જે પ્રમાણે ઉદાસીન પુરુષ કોઈ પણ જગ્યાએ લક્ષ ન ચોટાડતાં પોને જુદો જ રહે છે; તે પ્રમાણે આત્માની અવિક્ષિપતાનું જ્ઞાન હોવાથી હું એ રીતે (ઉદાસીન પેઠે) સ્થિત રહું છું; તેમ જ એ કર્મોમાં અનાસક્ત-ફળની ઉપર પ્રીતિવિનાનો તથા “નહું કરું છું” એવા અભિમાનથી પણ હું રહિત છું; આમ છે માટે મારે બીજાઓનાં કર્મોમાં પણ કતોપણાના અભિમાનનો અભાવ તથા ફળની આસક્તિનો અભાવ છે; તેથી મારે એ કર્મો સાથે સંબંધ નથી. (કહેવાનું તાત્પર્ય આ છે કે કતોપણાના અભિમાનનો અભાવ અને ફળ વિષેની પ્રીતિનો અભાવ બીજાને પણ બંધન-રહિત કરનાર છે) એ સિવાય, આથી બીજી રીતે, કર્મ કરનાર એટલે કે કર્મમાં કતોપણાનું અભિમાન તથા ફળમાં પ્રીતિ રાખનાર મૂઠ(મૂર્ખ)ઓ,

રેગમના ક્રીડા પેઠે પોતે જ દાટેલી જળજેટા કર્મબંધનના કાંડડામાં સપડાય છે.

ઉપર કહ્યું છે: 'આ જૂતસમુદાયને હું રચું છું' (શ્લો. ૮) અને 'હું' ઉદાસીન પેઠે રહું છું' (શ્લો. ૯) એ બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, એવી અશુભનને શંકા થાય તેને દૂરકરવા માટે કહે છે:

મયાઽધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સ્યતે સચરાચરम् ।

हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

મારા અધ્યક્ષ(તટસ્થ-સાક્ષી)પણા વડે પ્રકૃતિ, સચરાચર-સ્થાવર જંગમ ઉપજાય છે. હે કૌંતેય! આ નિમિત્ત વડે જગત બગ્યા કરે છે. ૧૦

ભાષ્યાર્થ: સર્વત્ર-સર્વવ્યાપી દૃષ્ટાપણું જ (સર્વત્ર આત્રોક્ત) જેનું સ્વરૂપ છે, એવાં મારાં નિર્વિકાર સ્વરૂપના અધ્યક્ષપણાથી (પ્રેરિત બની) અવિદ્યારૂપ મારી ત્રિગુણમયી માયા એટલે પ્રકૃતિ, સચરાચર-સ્થાવરજંગમ મંત્રિ જગતને સર્વ અવસ્થામાં ઉત્પન્ન કરે છે. વેદમંત્ર પશુ એ જ વાત કહે છે: 'સર્વ જૂતોમાં મૂઢ-અદ્યભાવથી રહેવાવાળો, સર્વવ્યાપી, સર્વજૂનોનો અંતરાત્મા, મર્વ કર્મના અધ્યક્ષપણા વડે જોનારો; સર્વ જૂનોનો આધાર-નિવાસસ્થાન, સાક્ષી, ચેતનરૂપ-કેવળ (પોતે જ) ત્રિગુણ કર્મભાતમાં કેવળ અધ્યક્ષ એવો એક જ દેવ છે.' (શ્વે. ઉ. ૧-૨૧) હે કૌંતેય! આ કારણથી-આથી મારીમાનરૂપ કારણ વડે એટલે કે મારા અધ્યક્ષપણા વડે, સચરાચર-સ્થાવરજંગમ સદિન જગત, સર્વ અવસ્થામાં પરિવર્તિત થયાં કરે છે-બમણ ક્યાં કરે છે. 'હું' આ ખાઈદા, હું આ જોઉં છું, આ સાંભળું છું, આ સુખ અનુભવું છું, આ દુઃખ અનુભવું છું, એને માટે હું આ કરીશ તથા આ હિંદેશથી હું આ કરીશ, તથા આને હું તબીબ' વગેરે મારું પ્રકારની જગતની પ્રવૃત્તિ, રસિ (જોવાની) રિવાજ નિમિત્તવાળી દોષ, માણીકા ચેતનને લીધે જ થાય છે અને તેનો અર્થ (પરંવસાન) પણ જ્ઞાનમાં જ છે. 'આ જગતનો અધ્યક્ષ-સાક્ષી ચેતન છે, તે પરમ હવાકાશમાં છે' (તિ. આ. ૨-૮) વગેરે મંત્રો પણ એ જ અર્થ બતાવે છે, તેથી અર્જુનના અધ્યક્ષમૂત અથવા માણીમૂત કેવળ ચેતન્યરૂપ એવો જ એક દેવ છે, તેને વાત્સલિક તો કોઈ પણ જાતના ભાવનો મંબધ ન દોવાયી તથા એ ચેતનાય પરમાત્મા નિવાસ બીજ ચેતન વસ્તુનો સુભાવ દોવાયી જીવ ભાખાળો પણ અભાવ છે; તેથી આ સૃષ્ટિ શા નિમિત્તવાળી છે? એવો પ્રશ્ન તથા તેના ઉત્તર આપવો, એ એમાંથી એકેવ એવાજ છે-પ્રકૃતિન થઈ જાતાં નથી. '(અને) મોજુ પધાર્થ-જોગજર-આશાત્ જાહે છે! આ વિષયમાં કેવળ જ્ઞાને બોલી શકે (જન્મી શકે), આ સૃષ્ટિ ભાંયી ઉત્પન્ન થઈ અને શા માટે એની રચના થઈ?' (તિ. આ. ૨-૮-૯) વગેરે મંત્રોથી પણ આ જ સત્ય કહેવામાં આવ્યું છે. 'જો બમવાને (અ. ૫. શ્લો. ૧૫) 'જઠારેજારૂં જનનેજ સુખીન જાગર: (દાન અજ્ઞાનથી દંકાર મપેલું છે તેથી જન્મો-પ્રાણીઓ મોઢ પામે છે)' અથ ૫૫ રહેલું છે.

આ પ્રકારે હું નિત્ય શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવવાળો, સર્વ તથા સર્વ જાતુઓ(પ્રાણીઓ)નો આત્મા છું, તોપણ-

અવજાનન્તિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ ।

પરં ભાવમજાનન્તો મમ ભૂતમદેશ્વરમ્ ॥ ૧૧ ॥

ભૂતોના મહાન ઈશ્વર મારા પરમ ઉત્કૃષ્ટ ભાવને ન જાણતા, મૂઢ લોકો મનુષ્યશરીરનો આશ્રય કરી રહેલા મારી અવગણના કરે છે. ૧૧

ભાષ્યાર્થ : મૂઢ, અવિવેકી લોકો, મનુષ્યદેહનો આશ્રય કરી રહેના-અર્થાત્ દેહધારી મને-એટલે કે મનુષ્યદેહ વડે વ્યવહાર કરતા મને, અવગણે છે; મારો અનાદર કરે છે. વળી સર્વ લોકોના મહાન ઈશ્વરરૂપ મારા પરમભાવને એટલે કે સર્વનો આત્મા-હું-પરમાત્મા, સર્વ પ્રાણીઓનો મહાન ઈશ્વર છું તથા (એ રીતે) આકાશની પેઠે કે આકાશથી પણ વધુ સૂક્ષ્મભાવે વ્યાપક છું-એ મારા પરમતત્ત્વ ઉત્કૃષ્ટ ભાવને ન જાણતા હોવાથી મને-સર્વ ભૂતોના મહેશ્વર પોતાના આત્માને-હું-પરમેશ્વરને, સ્તુતિ સમજે છે; તેથી તેઓ મારી અવગણનાના ભાવ વડે દહ્યાએના-નષ્ટ છુદ્ધિ ચર્ષ ગયેલા-પામર જીવો શોભ્ય (જોકને પાત્ર) છે.

૩વી રીતે (એ મૂઢ લોકો અધમતા પામે છે, તે વર્ણવે છે)-

મોઘાણ મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।

રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

વ્યર્થ આશાવાળા, વ્યર્થ કર્મવાળા અને વ્યર્થ જ્ઞાનવાળા એ મૂખ લોકો મોઢ પમાડનારી એવી રાક્ષસી અને આસુરી પ્રકૃતિનો જ આશ્રય કરી રહેલા છે. ૧૨

ભાષ્યાર્થ : જેમની આશા-પોતાના બના મારેની ક્ષતિના વ્યર્થ ચર્ષ 'મોઘાણ' કહેવાય, એમ વ્યર્થ કામના કરનારા અને વ્યર્થ કર્મ કરવાવાળા તેઓ હોય છે, કારણકે જે કાંઈ અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્યો તેમનાથી આવશ્યકતામાં આવે છે એ સર્વ પોતાના અંતરાત્મારૂપ ભગવાનની અવગણના કરનારા હોવાથી તેમનાં નિષ્ફળ બની જાય છે, માટે તેઓ વ્યર્થ (મિથ્યા) કર્મ કરનારા છે, વળી તે જ પ્રમાણે તેમનું જ્ઞાન પણ નિષ્ફળ જ થાય છે, તેથી તેઓ વ્યર્થ કે મિથ્યા જ્ઞાનવાળા છે, ઉપરાત એ લોભ જેનો વિવેક જતો રહી હોય એવા-વિચેતસ અને છે; તથા તેઓ મોઢ ઉત્પન્ન કરનારી, દેહને જ આત્મા માનવાવાળા વાદની રાક્ષસી અને આસુરી પ્રકૃતિનો અર્થાત્ રાક્ષસોના અને અસુરોના સ્વભાવનો આશ્રય કરી લે છે- તાત્પર્ય આ છે, કે તોડો, ફોડો, પીઓ, ખાઓ, પારકું ધન લૂટી લો, એવાએવા વચન બોલવાવાળા અને મહાન દુર કર્મ કરનારા બની જાય છે. [શ્રુતિ પણ કહે છે - 'અનુભાષ તે જોવા' (ઈ. ઉ. ૩) અસુરોને રહેવા યોગ્ય મહિ પ્રકાશદીન છે.]

પરંતુ જે શ્રદ્ધાળુ પુરુષો ભગવદ્બક્તિરૂપ ગોઠામાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે,

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવી પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।

મજન્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

પણ હે પાર્થ ! મહાત્માઓ તો દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી, મને ભૂતમાત્રના કારણરૂપ તથા અવિનાશી બ્રહ્માને અનન્ય મનથી ભજે છે. ૧૩

ભાષ્યાર્થ : હે પાર્થ ! અશુદ્ધ (ઉદાર) ચિત્તવાળા મહાત્માઓ તો મને-ધર્મરતે ભજે છે-સેવે છે. શમ, દમ, દયા, શ્રદ્ધા આદિ સદ્ગુણરૂપ દેવોના સ્વભાવનો આશ્રય કરવાવાળા તે મહાત્માઓ, મને સર્વ ભૂતોનું (એટલે કે આકાશાદિ પંચમહાભૂતો તથા સમસ્ત પ્રાણીઓનું પણ) આદિ કારણ અવિનાશી બ્રહ્માને અનન્ય મનવાળા બની મને ભજે છે-અર્થાત્ સેવે છે કે મારું ચિંતન કર્યા કરે છે.

ઈ રીતે (ભજે છે)-

સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તથ દદમતાઃ ।

નમસ્યન્તથ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥ ૧૪ ॥

નિરંતર મારું કીર્તન કરતા, પ્રયત્ન કરતા, દદમતવાળા અને મને ભક્તિથી નમતા તેઓ નિત્યયુક્ત તથા સદા સમાહિત ચિત્તવાળા-પ્રહાર્થ હોઈ, મને ઉપાસે છે. ૧૪

ભાષ્યાર્થ : સદા-નિરંતર, હું-અહારૂપ ભગવાન (હું તે)નું કીર્તન કરતા, તથા ધાર્મ્યોના નિમદ્ધ, શમ, દમ, દયા અને અદ્વિસા વગેરે ધર્મ વડે (મને પામવા) પ્રયત્ન કરતા, દદમતધારી અર્થાત્ ગિરતા-અચળતા-રૂપ મત પાળનારા ભક્તાઓ. હું હૃદયસ્થ પરમાત્માને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરતા અને, નિત્ય મારા ચિંતનમાં યુક્ત રહી મને ઉપાસે છે-મારી સેવા કરે છે.

તેઓ ક્યે ક્યે પ્રકારે મને ઉપાસે છે-મારી ઉપાસના કરે છે? તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે :

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્થે યજન્તો મામુપાસતે ।

એકત્વેન પૃથક્ત્વેન વહુઘા વિશ્વતોમુલ્લમ્ ॥ ૧૫ ॥

બીજા પુરુષો જ્ઞાન વડે યજ્ઞ (પૂજન) કરતા મને ઉપાસે છે, તેઓ એકત્વથી તથા પૃથક્ત્વ (લેદપણ)થી મને-વિશ્વરૂપને અનેક પ્રકારે ઉપાસે છે. ૧૫

ભાષ્યાર્થ : બીજા પુરુષો બીજા ઉપાસનાઓ હોડી ભગવદ્વિષયક જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞથી મને ધર્મરતે પૂજતા અહનિષ્ઠ પુરુષો, મારી-ધર્મરતી ઉપાસના કરે છે, તે જ્ઞાન (આપદારનું છે) 'પરબ્રહ્મ એક જ છે' એવા એકત્વરૂપ પરમાર્થના અનુભવન્ય જ્ઞાનથી પૂજન કરનારતા મને ઉપાસે છે, અને

કેટલાક (મુખ્યમાધિકારી) લોકો, પૃથક્પણાથી એટલે સુધી, ચંદ્ર ઇત્યાદિના ભેદ વડે-
તે જ ભગવાન વિષ્ણુ, સૂર્યચંદ્રાદિ (અનેક)રૂપે સ્થિત છે, એમ સમજી ઉપાસના કરે
છે; અને કેટલાક એમ સમજે છે, કે એ જ સર્વ જાણીએ મુખવાળા ભગવાન
અનેકરૂપે (વિશ્વરૂપે) રહેલા છે અને એ રીતે વિશ્વરૂપ-વિરાટ, સર્વતોમુખ,
ભગવાનની જ વિવિધ પ્રકારે ઉપાસના કરે છે.

ત્યે (એ બહતો-ઉપાસકો) આપને ખટ્ટુ પ્રકારે વડે ઉપાસે છે, તો તે (સર્વ)
આપની જ ઉપાસના કરે છે-આપને જ ઉપાસે છે, એમ કેમ કહેવાય ? એવા
પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે ॥ :

अहं कर्तुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौपधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ ૧૬ ॥

હું કરતુ છું, હું યજ્ઞ છું, હું સ્વધા છું, હું મંત્ર છું, હું ધી છું,
હું અગ્નિ છું અને હું હુત છું. ૧૬

સાધ્યાર્થ : કૃતિવિહિત (અગ્નિદોષાદિ) કર્મભેદ, (કર્મપ્રકાર) હું જ છું,
સ્મૃતિવિહિત (વેશ્વદેવાદિ) યજ્ઞ હું જ છું; વળી પિતૃઓને જે આપવામાં આવે
છે, તે સ્વધા નામનું અન્ન હું જ છું; સર્વ પ્રાણીઓથી જે ખાવામાં આવે છે, તે
ઔપધ શબ્દથી કહેવામાં આવતાં ડાંગર, જવ વગેરે સાધારણ અન્ન છે (તે
હું જ છું); અથવા એમ સમજે કે સર્વ પ્રાણીઓનું સાધારણ અન્ન તે સ્વધા
છે અને વ્યાધિનો નાશ કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતું આવતું ઔપધ છે (તે
હું જ છું); જેનાથી પિતૃઓને તથા દેવોને હવિ (આદુતિ)અપાય છે, તે મંત્ર
પણ હું છું, હું જ આજ્ય (હવિ) ધી છું તથા જ્યાં હવિ હોમવામાં આવે છે,
તે પણ હું અને ધ્વનકર્મ પણ હું જ છું.

વળી,

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमौंकार क्रवस्ताम यजुरेव च ॥ ૧૭ ॥

આ જગતનો હું પિતા, માતા, ધાતા, પિતામહ છું અને
હું જાણુવા યોગ્ય છું, ઓંકાર છું, ઋક્,સામ (તથા) યજુર્વેદ છું. ૧૭

સાધ્યાર્થ : આ જગતનો સ્તિપન્ન કરનાર પિતા હું જ છું, આ જગતની
જન્મદાત્રી માતા હું જ છું તથા પ્રાણીઓનાં કર્મફળ આપવાવાળો વિધાતા
હું જ છું; અને પિતાનો પિતા-પિતામહ, તેમ જ જાણુવા યોગ્ય, પવિત્ર
કરનાર, ઓંકાર, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ પણ હું જ છું.

વળી,

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं मुह्यत् ।

प्रमथः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ ૧૮ ॥

ગતિ છું (તેમ જ) ભર્તા, પ્રભુ, સાક્ષી, નિવાસ, શરણ,

મિત્ર, પ્રભવ, પ્રલય, સ્થાન, નિધાન અને નિત્ય બીજ (હું) છું. ૧૮
 ભાષ્યાર્થ : ગતિ-(કર્મ પ્રમાણે મનુષ્યની ગતિ થાય છે, તેથી ગતિ
 એટલે)-કર્મફળ, સર્વનું પોષણ કરવાવાળો, પ્રભુ-સર્વનો સ્વામી, પ્રાણીઓએ
 કરેલાં અને ન કરેલાં (સર્વ કર્મ, અકર્મ)નો સાક્ષી, જેમાં પ્રાણીઓ વસે છે
 તે નિવાસસ્થાન, સરણ અર્થાત્ સરણે આવેલાં દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાવાળો,
 પ્રત્યુપકાર(બદલામાં ઉપકાર)ની ધ્વજા રાખ્યા વિના ઉપકાર કરનાર સુહૃદ,
 જગતની ઉત્પત્તિ એટલે પ્રભવ, તથા જેમાં જગત લીન થાય છે, તે પ્રલય
 (પણ હું જ છું); તેજ પ્રમાણે જેમાં મર્ગ રિચત થાય છે, તે સ્થાન; શુદ્ધાશુદ્ધ
 સમયે પ્રાણીઓને ભોખ થાય તેવાં મંચિત કર્મોના ભંડારરૂપ નિધાન; ઉત્પત્તિશીલ
 વસ્તુઓની ઉત્પત્તિનું અવિનાશી કારણ (બીજ), જ્યાંસુધી મંસાર છે, ત્યાંસુધી
 એનું બીજ પણ અવરણ રહે છે. માટે બીજ અવ્યય છે. કારણકે બીજ નિર્ના
 કાંઈ પણ ઉત્પત્તિ નથી થતું; અને ઉત્પત્તિ તો નિત્ય જોવામાં આવે છે, જેથી
 એમ સમજાય છે, કે બીજજગતનિ-સંતતિ=સતતપણ-એકસરખું હોવાપણ
 -કાયમપણ-બીજપરંપરાનો નાશ નથી થતો (એ અવ્યય બીજ પણ હું છું).
 વળી,

તપામ્યહમહં વર્ષં નિર્ગુહ્ણામ્યુત્સૃજામિ ચ ।

અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચ્ચાહમર્જુન ॥ ૧૯ ॥

હે અર્જુન ! હું તપું છું, હું જળ (વર્ષા માટે) ઝડપ કરું છું

અને વરસાતું છું. અમૃત તથા મૃત્યુ, સત્ તથા અસત્ હું છું. ૧૯

ભાષ્યાર્થ : હું સૂર્ય થઈ રેટસાક (પ્રખર) કિરણો વડે તપું છું,

ઉપજતા ઉપજતું છું, સર્વને તાપ આપું છું. અને રેટસાક કિરણોથી વરસાદ

વરસાતું છું; પછી ફરી કિરણો દ્વારા આઠ મહિના સુધી જળનું ગોપણ ક્યો કરું છું

અને વર્ષાસમયે ફરી પાછો વરસાતું છું. હે અર્જુન ! દેવોનું અમૃત અને મત્સ્યો-

(મૃત્યુલોકનાં માનવી)નું મરણ પણ હું જ છું; તથા સત્ અને અસત્ સર્વ

હું જ છું-અર્થાત્ જેના મંજલ વડે (આ સર્વ) વિષમાન છે તથા જે એથી

વિપરીત (ગણદુ) અસત્ છે, તે પણ હું જ છું; પરંતુ આથી એમ ન

સમજવું, કે ભગવાન પોતે અત્યંત અસત્ છે, અથવા તો કાર્યકારણ અત્યંત

સત્ અથવા અસત્ છે, એમ નથી. (અહીં મત્ અને અમત્નો અર્થ કાર્ય

અને કારણ સમજવો.)

જે જ્ઞાની પહેલાં કલા પ્રમાણેના ક્રમાનુસાર-(અનુરત્તિપ્રકાર) એટલે કે

એકત્વ અને પૃથક્ત્વ વચ્ચે વિજ્ઞાનરૂપ યોગથી પૂર્ણ કરતાંકરતાં મારી ઉપાસના

કરે છે, તે જ્ઞાનવિદો પોતપોતાના વિજ્ઞાન(અનુભવસિદ્ધ-પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન)ને

અનુસરી મને પામે છે, પરંતુ જે વિષયવામનાત્રાળા અજ્ઞાની છે, તેઓ-

ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૃતપાપા યજ્ઞેરિદ્ધા સ્વર્ગતિ પ્રાર્થયન્તે ।

તે પુણ્યમાસાઘ મુરેન્દ્રલોકમશ્રન્તિ દિવ્યાન્દિવિ દેવમોગાન્ ॥ ૨૦ ॥

ત્રણ વેદ જાણનારા, સોમ પીનારા અને પામરહિત-નિષ્પાપ બનેલા પુરુષો, મને યજો વડે પૂજી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ ઇચ્છે છે અને તે પુણ્યકળરૂપ સુરેન્દ્ર (સ્વર્ગલોક) પાત્રી સ્વર્ગમાં દિવ્ય (દેવોને યોગ્ય એવા) ભોગ ભોગવે છે. ૨૦

ભાષ્યાર્થ : ઋક્, યજુ અને સામ, એ ત્રણ વેદો જાણવાવાળા, સોમરસનું પાન કરવાવાળા-સોમપા અને તે જ સોમપાન વડે જેના પાપોની શુદ્ધિ થઈ છે (જેના પાપ નાશ પાત્રી ગયા છે), એવા (સકામ) પુરુષો વસુદેવ દેવોના રૂપમાં ગ્રિહ્યક્રમ-પરમાત્માને અગ્નિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો વડે પૂજી સ્વર્ગપ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે છે, તેઓ પોતાના પુણ્યના ફળસ્વરૂપ શતકંઠ(ધંદ)ના સ્થાનને પ્રાપ્ત કરી સ્વર્ગમાં દેવોના દિવ્ય ભોગો ભોગવે છે-એટલે કે દેવોના જે અપ્રાકૃત ભોગો સ્વર્ગમાં હોય છે, તે ભોગવે છે.

તે તં શ્રુત્વા સ્વર્ગલોકં વિશ્વાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

કામની ઇચ્છાવાળા (સકામ) પુરુષો, એ વિશાળ સ્વર્ગલોકને ભોગવી, પુણ્યક્ષય થયે મર્ત્યલોકને પામે છે (મૃત્યુલોકમાં પેસે છે), આમ ત્રયી(વેદ) ધર્મને અનુસરનારા-ત્રયીધર્મનો આશ્રય કરનારા (ભોગોની ઇચ્છાવાળા) પુરુષો, ગતાગત-જન્મદઅવર(ગમન આગમન જન્મમરણ)ને પામે છે. ૨૧

ભાષ્યાર્થ : તેઓ એ વિશાળ (વિશૂદ્ધ) સ્વર્ગલોકના ભોગ ભોગવી (એની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ) પુણ્યનો ક્ષય થઈ જવાથી આ મૃત્યુલોકમાં પાછા આવે છે, હવે રહેના કેવળ વૈદિક કર્મોનો આશ્રય લેવાવાળા, ભોગની ઇચ્છાવાળા (વિષયરાસનાવાળા) મનુષ્યો, ફરીફરી ગમન-આગમન (અવરજવર-જન્મમરણ) ન પામે છે, પણ (કર્મોય) કંઈપિ સ્વતંત્રતા મેળવતા નથી, એવો અર્થ છે.

પરંતુ જેઓ નિઃકામ અને સમરક્ષ, યથાર્થ, ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન પામેના છે-

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

જેઓ અનન્ય હોઈ (બની) મારું જ ચિંતન કરતા, મને જ સર્વ પ્રકારે ભજે છે, તેવા નિત્ય અભિયુક્ત (સમાહિત ચિત્તવાળા) હું યોગક્ષેમ પ્રમાણું છું. ૨૨

ભાષ્યાર્થ : અનન્યભાવથી યુક્ત એટલે પરમદેવ હું નારાયણને પોતાનાથી પ્રથમ (ગુહ્ય) પણાના ભાવે નહિ પણ એક-આત્મરૂપ (તાદાત્મ્ય)ભાવને પામેલા, મારું ચિંતન કરનારા જે સંન્યાસીઓ, મને બંધી તરફથી ઉપાસે છે, તે પરમાર્થસ્થી નિત્ય ધ્યાનરયદશામાં સદા મારામાં જ વાસ કરનારાના યોગ-

ક્ષેમને હું વદુ છું; અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ (ન મળેલી ચીજ મળવી), તે 'યોગ' અને પ્રાપ્ત (મળેલી વસ્તુની રક્ષા)નું રક્ષણ, તે 'ક્ષેમ' છે, તે અંતે હું વદુ છું, અથવા છું. કારણકે 'જ્ઞાની તો મારો આત્મા છે' અને 'તે તો (મારો પ્યારો) મને પ્રિય છે.' (૭-૧૮, ૭-૧૭) તેથી જ્ઞાનીઓ તો મારા આત્મરૂપ-સ્વરૂપભૂત અને પ્રિય છે. (આથી જ હું તેમનો યોગક્ષેમ અથવા છું.)

ગદા-પૂર્વપદ્ધા : જીમ્ (બધા) ભક્તોના યોગક્ષેમને પણ ભગવાન જ ચલાવે છે ને? ઉત્તર : એ જ (ભગવાન) ચલાવે છે એ વાત ખરી, પરંતુ આ વિશેષ-બેદ અથવા તદ્દાવત છે, કે જીમ્ ભક્ત છે તે તો પોતે પોતાને માટે યોગક્ષેમ કરે છે. (જીમ્ ભક્તોના યોગક્ષેમને હું જાણું છું નહીં કરનારા) તે તેઓ તો પોતાના જ જીવન માટે કે ભગવાનના જ શરણવાળા છે, તેમનો આધાર તો કેવળ ભગવાન જ છે, તેથી એમનો યોગક્ષેમ ભગવાન જ વડે (ચલાવે) છે.

જો જીમ્ દેવો પણ તમે જ છો અને તેથી તે દેવના ભક્ત પણ તમને જ બળે છે, એમ કહો તો તે સત્ય છે

યેડપ્યન્યદેવતાભક્તા યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેડપિ મામેવ કૌન્તેય યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૨૩ ॥

જીમ્ દેવોના જે ભક્તો, શ્રદ્ધાચક્રવર્તી થઈ તે દેવોને બળે છે, તેઓ પણ હે કૌતેય ! અવિધિ (અજ્ઞાન)પૂર્વક મને જ બળે છે ૨૩
ભાષ્યાર્થ : જે કોઈ જીમ્ દેવોના ભક્ત, જીમ્ દેવોમાં ભક્તિ રાખવા વાળા હોઈ, શ્રદ્ધાપૂર્વક-આસ્તિક ભાવ વડે યજ્ઞ થઈ, તેઓ ખરેખર છે જ એવા ભાવ વડે, એ દેવોનું પૂજન કરે છે, તેઓ પણ હે કૌતેય ! મારું જ પૂજન કરે છે, પરંતુ તે અવિધિપૂર્વક પૂજન કરે છે, અવિધિનો અર્થ અજ્ઞાન છે, તેથી તે ભક્તો અજ્ઞાનપૂર્વક મારું પૂજન કરે છે.

એ ભક્તોનું તે પૂજન અવિધિપૂર્વકનું કેમ કહો છો ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહેવામાં આવે છે :

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ચ પ્રથુરેવ ચ ।

ન તુ મામ્ભિજાનન્તિ તત્ત્વેનાત્તદન્યવન્તિ સે ॥ ૨૪ ॥

હું જ સર્વ યજ્ઞોનો ભોક્તા અને પ્રભુ છું, તોપણ તે લોકો મને તત્ત્વથી (વાસ્તવિક રીતે) જાણતા નથી, તેથી તેઓનું પતન થાય છે.

ભાષ્યાર્થ : શ્રીત અને આર્ત સર્વ યજ્ઞોના દેવરૂપે હું જ ભોક્તા ॥ અને હું જ એનો સ્વામી છું, હું જ સર્વનો સ્વામી છું, એ વાત અગ્નિયજ્ઞોદ્દેશ્યવાન (હું જેનો સ્વામી છું એ યજ્ઞ છે-૮-૪) એ શ્લોકમાં પણ કહેવાઈ ગઈ છે,

પરંતુ એ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનથી હું જેવો છું તેવો તેઓ અને જાણતા નથી; માટે અવિધિપૂર્વક અને પૂજાને યજના (ખરા)કળથી તેઓ બ્રહ્મ ચાપ છે.

છતાં જે ભક્ત જીજ્ઞા દેવાની ભક્તિરૂપે પણ અવિધિપૂર્વક મારું પૂજન કરે છે, તેમને પણ (તેમની દૃષ્ટિ પ્રમાણેનું) યજનું કળ તો અવશ્ય મળે છે; કેવી રીતે મળે છે, તે કહેવામાં આવે છે :

યાન્તિ દેવવ્રતા દેવાન્પિતૃન્યાન્તિ પિતૃવ્રતાઃ ।

ભૂતાનિ યાન્તિ ભૂતેજ્યા યાન્તિ મધ્યાજિનોઽપિ મામ્ ॥ ૨૫ ॥

દેવેના વ્રતવાળા દેવને પામે છે, પિતૃઓના વ્રતવાળા (પૂજનારા) પિતૃઓને પામે છે, ભૂતોને પૂજનારા ભૂતોને પામે છે અને મને પૂજનારા મને પામે છે. ૨૫

ભાષ્યાર્થ : જેમનું વ્રત દેવો માટે (દેવોમાં) છે-જેમના નિયમ અને ભક્તિ દેવોમાં છે, તે દેવવ્રતો-દેવોના ઉપાસકો, દેવોને પામે છે. આદિ વગેરે કર્મ-ક્રિયાપરાયણ અનેસા પિતૃભક્તો, અગ્નિજ્વાલાદિ પિતરોને પામે છે. ભૂતોની પૂજા કરવાવાળા એટલે વિનાયક, માતૃગણ, ચતુર્ભંગિની આદિ ભૂતોના પૂજકો, ભૂતોને પામે છે અને મારું પૂજન કરવાવાળા વૈષ્ણવો મને જ પામે છે; આમ (અત્યેક) પૂજનમાં અમ સરખો હોય છે; તોપણ એ (જીજ્ઞા દેવોના ઉપાસકો) અજ્ઞાનને લીધે દેવજા મને-પરમેશ્વરને નથી ભજવતા; તેથી તેઓ અસ્પૃશ્ય ભોગવનારા ચાપ છે, એવો અર્થ છે.

મારા ભક્તોને કેવળ અનાટિતિપ-અવરજવરથી છૂટવાપ-અનંત કળ મળે છે; એટલું જ નહિ પણ હું તેમને આરાધવા માટે જહુ સુખપૂર્વક-સહેલાઈથી શક્ય જાની જહું છું; તે કેવી રીતે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે :

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદર્હ ભક્ત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ ૨૬ ॥

જે મને પત્ર, પુષ્પ કે જળ ભક્તિથી અર્પે છે, તે પ્રયત આત્મા-શુદ્ધ બુદ્ધિવાળાએ, ભક્તિ વડે અર્પણ કરેલાં તે(પત્રાદિ)ને હું મહણ કરું છું-પત્રાદિનો હું ઉપભોગ લઉં છું. ૨૬

ભાષ્યાર્થ : પત્ર, પુષ્પ, કળ કે જળ જે મને ભક્તિ વડે આપે છે, તે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા ભક્તે અર્પણ કરેલાં એ પત્ર, પુષ્પ વગેરેને હું (પોતે) ખાઉં છું-અર્થાત્ મહણ કરું છું.

આમ (વસ્તુસ્થિતિ) છે, તેથી—

યત્કરોપિ યદશ્રાસિ યજ્ઞહોપિ દદાસિ યત્ ।

યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય! તત્કુલ્લ્લ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥

હે કૌંતેય ! તું જે કરે, જે ભોગવે, જે હોમે, જે દાન કરે અને જે તપ કરે, તે મને અર્પણ કર. ૨૭

ભાષ્યાર્થ : હે કુંતીપુત્ર ! આપોઆપ પ્રાપ્ત થયેલું જે કાંઈ તું કરે છે, જે ખાય છે, જે કાંઈ શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં કહેના યજ્ઞમાં તું હોમે છે, જે કાંઈ સુવર્ણ, અન્ન, ઘી વગેરે વસ્તુનું આલ્લસાગ્નિ દાન કરે છે અને જે કાંઈ તપ કરે છે, તે મને અર્પણ કર.

એ પ્રભાણે કરતાં તને જે લાભ થશે, તે માંભળ-

શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષ્યસે કર્મવન્ધનઃ ।

સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥ ૨૮ ॥

એ રીતે (અર્પણ કર્યાથી) શુભ અને અશુભ ફળરૂપી કર્મ-બંધનથી તું મુક્ત થઈશ અને (એ પ્રકારના) સંન્યાસયોગથી મુક્ત થઈ તું વિમુક્ત થઈ મને પામીશ. ૨૮

ભાષ્યાર્થ : એ પ્રભાણે કર્યો મને અર્પણ કર્યાથી તું શુભ અને અશુભ ફળવાળાં કર્મબંધન એટલે સારાં અને નરમાં ફળવાળાં કર્મરૂપ બંધનથી તું મુક્ત થઈ જાઈશ. તે આ સંન્યાસયોગ છે, કેમકે તેમાં મને અર્પણ કરી કર્મ કર્યાથી 'સંન્યાસ' છે અને તે સંન્યાસ કર્મરૂપ હોવાને લીધે 'યોગ' છે; આ સંન્યાસરૂપ યોગ વડે જેનું અંત-કરણ મુક્ત છે, તેનું નામ સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા છે, તેણે સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા બની તું આ શુચિત અવસ્થામાં-શુચનાં છતાં જ કર્મબંધનથી મુક્ત થઈશ અને આ સરીર પગા પડી (મૃત્યુ પડી) મને પામીશ-એટલે તું મને આવી મળીશ.

(જે આથી એમ કહો કે) ત્યારે તો ભગવાન રાગદ્વેષવાળા છે, કારણકે ભક્તો પર તે અનુમદ્ધ કરે છે અને બીજા પર અનુમદ્ધ નથી કરતા; તો તેમ નથી-

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યૈ મજન્તિ તુ માં મસ્ત્યા મયિ તે તેષુ चाप्यहम् ॥ ૨૯ ॥

હું મર્વ જૂતોમાં સમાન છું; મારે દ્વેષ્ય નથી કે પ્રિય નથી; તોપણ જેઓ મને ભક્તિ વડે બળે છે, તેઓ મારામાં છે અને હું પણ તેમનામાં છું. ૨૯

ભાષ્યાર્થ : સર્વ જૂતોમાં હું મરખો છું. મારે નથી (કાંઈ) દ્વેષ્ય અને નથી (કાંઈ) પ્રિય, હું અગ્નિ જેવો છું; જેમ અગ્નિ પોતાનાથી દૂર રહેવાની ઠંડીને નાશ કરતો નથી, પણ પાસે આવનારની જ ઠંડી દૂર કરે છે; તે પ્રભાણે હું ભક્તો પર અનુમદ્ધ કરું છું, બીજા પર અનુમદ્ધ નથી કરતો. જેઓ મને-ઈશ્વરને ભક્તિ વડે બળે છે, તેઓ સ્વભાવથી જ મારામાં ગિયન છે, તેમાં મારી આસક્તિ

એમના પર છે-અર્થાત્ મારો એમની ઉપર રાગ-પ્રેમ છે, એ કારણે તેઓ મારામાં રહેલા છે. એમ નથી; તે જ રીતે હું પણ સ્વભાવથી જ તેઓમાં છું, પરંતુ ખીજાઓમાં હું (સ્થિત) નથી; એઉપરથી તેઓપર મારો ક્રોધ દેવ નથી.

મારી ભક્તિનું માહાત્મ્ય સાંભળ-

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યમાક્ ।

સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥ ૩૦ ॥

અત્યંત દુરાચારી પણ બે અનન્ય ચિત્તવાળો યદ્ય મને બળે છે, તો તેને સાધુ જ બાણવો બોધ્યો; કારણકે તે સારા નિશ્ચયવાળો છે. ૩૦

સાધ્યાર્થ : બે કોઈ અત્યંત ખરાબ આચરણવાળો (મનુષ્ય) પણ અનન્ય પ્રેમ વડે-અર્થાત્ ખીજા કોઈની ભક્તિનું અવર્જનન ક્યો વિના મને જ એ અનન્ય ભક્તિ વડે બળે, તો તેને સાધુ જ-સારા આચરણવાળો માનવો યોગ્ય છે; કારણકે તે યથાર્થ-મેઈએ તેના યોગ્ય નિશ્ચયવાળો છે-એટલે કે તે ઉત્તમ નિશ્ચયવાળો યદ્ય ચૂક્યો છે.

અને બહારના દુરાચારને છોડી દઈ અંતરના મધ્ય-મધાગોચર, ઉત્તમ પ્રકારના વ્યવસાય(પ્રવૃત્તિ)સામર્થ્યથી તે-

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શ્વચ્છાન્તિ નિગચ્છતિ ।

કૌંતેય પ્રતિજ્ઞાનોહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણયતિ ॥ ૩૧ ॥

તત્કાળ તે ધર્માત્મા થાય છે અને કાયમની શાંતિ પામે છે. હે કૌંતેય! તું ચોક્કસ પ્રતિજ્ઞા કર, (કે) મારો ભક્ત નાશ પામતો નથી. ૩૧

સાધ્યાર્થ : તે તત્કાળ (તુરત) જ ધર્માત્મા થાય છે-એટલે કે ધર્મમાં ચિત્તવાળો બની જાય છે અને કાયમ દેહવાવાળા-નિત્યની શાંતિ-ઉપરતિને તે પામે (મેળવે) છે. હે કુંતીપુત્ર! તુ આ ખરેખરી વાત સાંભળ, તું આ નિશ્ચય પ્રતિજ્ઞા કર-તું આ દેહપણે નિશ્ચયપૂર્વક માન (સમજ), કે જેણે હું -પરમાત્મામાં પોતાનું અંત કશું અર્પણ કરી દીધું છે, તે મારો ભક્ત નાશ પામતો નથી.

વળી,

માં હિ પાર્થ વ્યપાયિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૩૨ ॥

હે પાર્થ! જેઓ પાપયોનિવાળા હોય તથા સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો અને શૂદ્રો હોય, તેઓ પણ મારો, આશ્રય કરીને, ઉત્તમ ગતિને પામે છે. ૩૨

સાધ્યાર્થ : કારણકે હે પાર્થ! જે કોઈ પાપયોનિ-એટલે જેનાં જન્મનું કારણ પાપ છે, એવાં પ્રાણીઓ છે, તે કોણ કોણ? એ પ્રશ્ન થતાં કહે છે : સ્ત્રીઓ,

વૈશ્યો અને શૂદ્રો પાપયોનિ છે-એ પાપયોનિઓ પણ મારું જ શરણ લઈ-મને જ પોતાનું અવક્ષમન (આધાર) બનાવી પરમ ઉત્તમ ગતિ પામે છે.

किं पुनर्ब्रह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ૩૩ ॥

તો પવિત્ર બ્રાહ્મણો, ભક્તો અને રાજર્ષિઓનું તો કહેવું જ થું ? (માટે) આ અનિત્ય અને દુઃખરૂપ લોક પામી (લોકમાં જન્મ લઈ) તું મને ભજ. ૩૩

ભાષ્યાર્થ : તો પછી પુણ્યયોનિમાં જન્મેલા ભક્તો, બ્રાહ્મણો અને રાજર્ષિઓ-અર્થાત્ રાજા હોઈને ઋષિઓ છે, એમને માટે તો થું કહેવું ? માટે (આ વસ્તુચિંતિ છે તેથી) અનિત્ય, ક્ષણભંગુર અને સુખવિનાશી મનુષ્યસોકને પામી, પરમપુરુષાર્થના સાધનરૂપ કુર્વજ મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત કરું છે, તો મને ભજ-મારી સેવા કર.

કેવી રીતે (ભજન-સેવા કરવી ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહેવામાં આવે છે):-

मन्मना भव मद्रक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

મામેવૈવ્યસિ યુત્ત્વૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

મારામાં મનવાળો થા મારો ભક્ત થા, મને પૂજનારો બન, અને મને નમન કર; એ પ્રમાણે મત્પરાયણ-મારે શરણ રહી, તું આત્માને મારામાં જોડી મને જ પામીશ (મારી જ પાસે આવીશ). ૩૪

ભાષ્યાર્થ : તું મન્મના-મારામાં-દું વાસુદેવમાં જોડું મન છે, એવો બન તથા મારો ભક્ત થા; મારું મન્મન-પૂજન-ભજન કરવાવાળો થા; મને જ નમન (નમસ્કાર) કર. એ પ્રકારે ચિત્તને મારામાં લગાડી, મારે શરણ થયેસો તું, મને-પરમેશ્વરને જ પામીશ. કહેવાનું તાત્પર્ય આ છે, કે દું સર્વ જુનોનો આત્મા અને પરમગતિ-પરમસ્થાન છું, તેને તું પામીશ, તે સ્થાન તું પ્રાપ્ત કરીશ, તે સ્થાનમાં તું આવી પહોંચીશ. આ રીતે દ્વિતીય પંક્તિના પ્રથમ 'મામ્' શબ્દનો એ જ પંક્તિના 'આત્માનમ્' શબ્દ સાથે સંબંધ છે.

ઈતિ શ્રીમત્ પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય ગોવિંદભગવાનના પૂજ્યપાદ શિષ્ય શ્રીમત્ શાંકરાચાર્ય ભગવાનકૃત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાભાષ્યનો રાજવિધારાજગુહ્યયોગ નામનો નવમો અધ્યાય સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦ મો-વિમૂત્તિયોગ

સાતમા અને નવમા અધ્યાયમાં ભગવાનનું તત્ત્વ અને તેમની વિમૂત્તિઓ ખતાવ્યા-વર્ણવ્યા છે, હવે અહીં જે જે ભાવોમાં ભગવાન ચિંતન કરવા યોગ્ય છે, જે જે ભાવે ભગવાનનું ચિંતન થઈ શકે, તે તે ભાવો કહેવા જોઈએ: જે કે ભગવાનનું તત્ત્વ કહ્યું છે, છતાં તે દુર્વિશેષ (સગજનું કદિન) હોવાથી તે ફરી કહેવું જોઈએ, તેથી—

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા :

ભૂય एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ ૧ ॥

વળી ફરીથી હે મહાબાહો ! મારું શ્રેષ્ઠ વચન તું સામળ, જે વચન, હું તને (મારામાં) પ્રીતિલાખ્યાને હિતની ઇચ્છાથી કહીશ. ૧

ભાષ્યાર્થ : હે મહાબાહો ! ફરીને પણ પરમ-ઉત્તમ-નિરતિશય વસ્તુને પ્રકટ કરનારું વચન સાંભળ, જે મારું ઉત્તમ વચન છે, તેને સામળી તુ અમૃતપાન કરતો હોય, તેમ અતિ પ્રસન્ન થઈશ, માટે તે તને-પ્રીયમાણ્યને-મારા વચનથી પ્રસન્ન થનારને ૬ કહીશ

‘ હુ શા માટે કહું છું ? ’ એ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરરૂપે કહે છે

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ ૨ ॥

સુરગણો કે મહર્ષિઓ, મારા પ્રભવ-મહાન-અતિશય સામર્થ્યની-શક્તિની વાત જાણતા નથી, કેમકે હું દેવો અને મહર્ષિઓનો સર્વ પ્રકારે આદિ-કારણ છું. ૨

ભાષ્યાર્થ : સુરગણો (અહાદિ દેવો) મને જાણતા નથી, તેઓ (મારું) શું નથી જાણતા ? મારા પ્રભવને એટલે પ્રભાવને-અર્થાત મહાન પ્રભુત્વશક્તિને અથવા ઉત્પત્તિને, બૃહદે મોટા અપિઓ પણ (મારા એ પ્રભાવને) નથી જાણતા, તે શા કારણથી નથી જાણતા ? તે કહે છે કારણ આ છે, કે એ દેવો અને મહર્ષિઓનું આદિ કારણ સર્વ પ્રકારે ૬ છું.

વળી,

यो मामजमनादि च घेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ૩ ॥

જે અજન્મા, અનાદિ અને લોકના મહેશ્વર રૂપે મને જાણે છે, તે મનુષ્યોમાં મૂઢતાવિનાનો હોઈ સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. ૩

ભાષ્યાર્થ : હુ દેવોનું તેમ જ મહર્ષિઓનું પણ આદિ કારણ છું,

તેથી મારું કોઈ બીજું આદિ નથી; આ કારણથી જ હું અજન્મા-જન્મરહિત તથા અનાદિ જેનું બીજું કોઈ આદિ નથી એવો છું; અનાદિ છું, મારે આ જન્મ-જન્મરહિત છું; તે હું અજ અને અનાદિ તથા લોકના મહેશ્વરને, અજ્ઞાન અને તેનાં કાર્યથી રહિત (તથા ભગવત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ-એ ત્રણ અવસ્થાથી પર-તુરીય-ચોથી અવસ્થા છે, તે) તુરીયરૂપે જે ભણે છે, તે મનુષ્યોમાં-આ મૃત્યુ-લોકમાં જાની-અર્થાત્ મોહથી રહિત છે તથા તે બુદ્ધિપૂર્વક તથા અબુદ્ધિપૂર્વક-ભણનાં-અભણનાં કરેલાં સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ બચે છે.

હું આથી જ લોકોનો મહાન ઈશ્વર છું:

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चामयमेव च ॥ ४ ॥

બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહ, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ, સુખ, દુઃખ, ભવ (ઉત્પત્તિ), અભાવ, ભય તથા અભય અને વળી-૪

સાપ્થાર્થ : સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મથી પણ વધુ સૂક્ષ્મ વચેરે પદાર્થો મમજ્ઞાનું, મહાશ્વકરવાનું અંતઃકરણનું જે મામર્થ્ય-અંતઃકરણની જે જ્ઞાનશક્તિ, તેનું નામ બુદ્ધિ છે અને એ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય હોય તેને બુદ્ધિમાન કહે છે. આત્માદિ પદાર્થોના બોધ તે જ્ઞાન. ભણના યોગ્ય-પ્રાપ્ત કરેલું બોદ્ય (જ્ઞાન કે કૃતવ્ય) હોય, તેમાં વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ તે અસંમોહ. કોઈ ચીજવે દ્રબવે અથવા મારે છતાં ચિત્તમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર ન થવો તે ક્ષમા. જોયા અથવા સાંભળ્યા પ્રમાણેના પોતાના અનુભવને બીજાની બુદ્ધિમાં ઉતારવાને (જે પ્રમાણે જોયા-સાંભળ્યાનો અનુભવ થયો હોય તેમ ને તેમ) વ્યર્થ રીતે વર્ણન કરવાને ભ્રમવામાં આવતી વાણી તે મત્સ્ય કહેવાય છે. બાકી ઈચ્છોને વશ કરી લેવી-કમળે રાખવી, તે દમ અને અંતઃકરણને કમળે રાખવું તે શમ. સુખ એટલે આનંદ-આનંદ. દુઃખ એટલે સંતાપ. ભવ એટલે ઉત્પત્તિ અને ઉત્પત્તિથી ત્રિપુગીન (ત્રિવર્ણ) તે અભાવ-અર્થાત્ મૃત્યુ-ભય એટલે ત્રાસ અને અભય એથી ત્રિપદું છે.

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यज्ञोऽयश्च ।

भयन्ति मात्रा भूतानां मत्त एव पृथग्विद्याः ॥ ५ ॥

અહિંસા, સમતા, તુષ્ટિ-સંતોષ, તપ, દાન, યજ્ઞ અને અયજ્ઞ; એ સર્વ જુદાજુદા પ્રકારનાં ભૂતો(પ્રાણીઓ)ના ભાવો, મારાથી જ થાય છે. ૫

સાપ્થાર્થ : પ્રાણીઓને પીડા ન કરવી-દુઃખ ન દેવું, તે અહિંસા; ચિત્તની સમાનતા તે મમતા. જે કોઈ મજા તે પૂરતું મમજ્ઞવું તે મતોષ. મેયમ (ના નિયમ) પૂર્વક ચરીરને પીડવું તે તપ. પોતાની શક્તિ અનુમાર જે પોતાની પામે હોય તેનો વિભાગ કરવો-જીજને આપવું તે દાન છે. ધર્મના નિમિત્તને લીધે

યતી કીર્તિ તે યશઃ. અધર્મનિગિરે થનારી અપકીર્તિ તે-અવશ-અપયશ. આ ઉપર કહ્યા, તે પ્રાણીઓના પોતપોતાનાં કર્મોને અનુસરી, બુદ્ધિ આદિ શુભાશુભ પ્રકારના ભાવો છે; તે સર્વ હું-ઈશ્વરથી જ થાય છે.

વળી,

મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।

મદ્ભાવા માનસા જ્ઞાતા યેપાં લોક દ્વયાઃ પ્રજાઃ ॥ ૬ ॥

પૂર્વના સપ્ત મહર્ષિ અને ચાર મનુ, જે મારામાં જ ભાવના-વાળા અને મારા સંકલ્પથી થયેલા હતા, તેમની જ લોકમાં આ પ્રજા છે. ૬
ભા.વાર્થ : જૂતકાળ સાથે સંબંધ-ધરાવનારા પહેલાનાં ભૂય (મરીચિ, અગ્નિ, પુષ્કર્ય, પુષ્ક, કંતુ અને વસિષ્ઠ) આદિ મહર્ષિઓ અને ચાર મનુઓ, જે સાવણીદિ નામથી (ચાર-સનક, સનંદન, સનાતન અને સનતકુમાર છે; મનુઓ ૧૪ છે : તેમનાં નામ સ્વાયંભુવ, સ્વારોચિષ, ઔતમી, તામસ, દૈવત, ચાક્ષુષ, વૈવસ્વત, સાવર્ણિ, દક્ષસાવર્ણિ, બ્રહ્મસાવર્ણિ, ધર્મસાવર્ણિ, રદ્રસાવર્ણિ, દેવ-સાવર્ણિ અને ઇદ્રસાવર્ણિ) પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેઓ મારામાં ભાવનાવાળા એટલે કે વિષ્ણુના ઈશ્વરીય સામર્થ્યવાળા અને મન વડે જ મેં ઉત્પન્ન કરેલા હોઈ મારાથી જ થયેલા હતા, કે જે (એ જ) મનુ અને મહર્ષિઓની રચેલી સૃષ્ટિરૂપે ઉત્પન્ન થયેલી ચરબચર-સ્થાવરજંગમ રૂપ આ પ્રજા લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

સોડયિકમ્પેન યોગેન યુજ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૭ ॥

મારી આ વિભૂતિ અને મારો યોગ જે તત્ત્વપૂર્વક જાણે છે, તે અચળ (નિશ્ચળ) યોગ સાથે જોડાય છે, એમાં સંશય નથી. ૭

ભા.વાર્થ : ઉપર કહેલી (મારી) આ વિભૂતિઓ એટલે મારા વિસ્તારને અને યોગ એટલે વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવાનું ઝોંઝાંનું-ઈશ્વરનું સામર્થ્ય (મારી માપિક ઘટના-યુક્તિ) છે તેને અથવા યોગનું અર્થે. સામર્થ્ય તથા સર્વગત્ય એ યોગથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પશુ અને યોગ કહેવામાં આવે છે, તે મારા યોગને તત્ત્વથી એટલે યથાર્થ (જેવા છે તેવા) જે જાણે છે, તે સમ્યક્દર્શનમાં રિચરતારૂપ લક્ષણવાળા અચળ યોગ સાથે જોડાય છે, એ(આખત)મ સંશય નથી.

કયા પ્રકારના અવિચળ (રિચર) યોગ વડે તે જોડાય છે? આ પ્રશ્નો ઉત્તર કહેવામાં આવે છે :

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा મજન્તે માં બુધા માવસમન્વિતાઃ ॥ ૮ ॥

હું સર્વનો પ્રભવ (ઉત્પત્તિકારણ) છું; મારાથી જ સર્વ પ્રવર્તે છે, એમ માનીને બુદ્ધિમાન લોકો ભાવયુક્ત યર્ષ-ભાવ(પ્રેમ) રાખી મને જાણે છે. ૮

સાધ્યાર્થ : હું એટલે વાસુદેવ નામનું પુરુષહ, સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ-કારણ અથવા સ્થાન હું અને આ સ્થિતિ, નાશ, ક્રિયાકળ અને ઉપભોગવાળું વિહારમય સર્વ (આપું) જગત મારાથી જ પ્રવર્તી (ચાલી) રહ્યું છે; એમ બધી પરમાર્થતત્ત્વ બધીચી ચૂકેલા બુદ્ધિમાન પુરુષો તત્ત્વનાનુસંધાન રાખી ભાવવાળા ચર્ચને મને બળે છે. 'ભાવવાળા' એટલે ભાવના કે પરમાર્થમાં પ્રીતિવાળા, એવો અર્થ છે.

વળી,

મચિત્તા મદ્ગતપ્રાણા વોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ।

કથયન્તશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥ ૯ ॥

મારામાં ચિત્તવાળા, મારામાં પ્રાણવાળા, પરસ્પર મારો બોધ કરતા તથા નિત્ય મારી કથા કરતાં (તેઓ) સંતોષ પામે છે અને અતિશય આનંદ પામે છે. ૯

સાધ્યાર્થ : મારામાં જ જેમનું ચિત્ત છે એ મચિત્ત છે; જેના અભુરાદિ પ્રાણો મારામાં આવી પહોંચેલા છે (ચોટી રહેલાં છે)-અર્થાત્ મારામાં જ જેમણે સર્વ ઇન્દ્રિયો કેન્દ્રિત કરી છે (જોડેલી છે) અથવા જેમણે પોતાનું જીવન મારે મારે જ-મને આપણું કરેલું છે, એવા (એ મારા ભક્તો છે,) એ મારા ભક્તો પરસ્પર મારું તત્ત્વ અંદરઅંદર એકેકને બોધતા-સમજાવતા તથા માન, બળ, સામર્થ્ય વગેરે શુભોવાળા મારા-પરમેશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતા અંદરઅંદર કથન કરતા સદા મંત્રુષ થાય છે (સંતોષ પ્રાપ્ત કરે છે) અને જણે કેઈ પોતાનો અત્યંત ખારો મળી મયો હોય, તેમ રતિ (અતિશય આનંદ) એળવે છે.

એવા ભક્ત કેઈ જેઓ ઉપર કલા પ્રમાણે મારું બંજન કરે છે-

તેષાં સતતયુક્તાનાં મન્નતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

દદામિ યુદ્ધિયોગં તે વેન મામુપયાન્તિ તે ॥ ૧૦ ॥

તે મારામાં સતત જોડાયેલા અને (મને) પ્રીતિપૂર્વક બંજનારા-ઓને હું એવો યુદ્ધિયોગ આપું છું, જે(યુદ્ધિયોગ)વડે તેઓ મને પામે છે. ૧૦

સાધ્યાર્થ : મન (નિરંતર) બંજન-સેવા કરનારાનાં (પર) બળ એવળા-નુપળા જેમની વિરામ પામી-ચાંત પડી ગઈ છે,) અને, પ્રીતિપૂર્વક બંજનારા-પ્રેમપૂર્વક મારું બંજન કરવાવાળાને; એટલે એ કેઈ વસ્તુની ઇચ્છા રાખીને બંજનાર એ છે કે? ના. ના; કેવળ પ્રેમ-રનેદપૂર્વક બંજન કરનારને દુ એ યુદ્ધિયોગ આપું છું; મારા તત્ત્વનું અર્થ-સમજનાનું નામ બુદ્ધિ છે; એની માથે યુક્ત થવું (જોડાવું) તે યુદ્ધિયોગ કરવાય; તે યુદ્ધિયોગ (દુ આપું છું તે) પૂર્ણજ્ઞાન-અર્થાથ અમ્યજ્ઞાન-રૂપ યુદ્ધિયોગ વડે દુ આત્મજ્ઞ

પરમેશ્વરને આત્મરૂપે-આત્મપણા વડે તે પામે છે, એવા અને આત્મભૂત પરમેશ્વરને પામનારા ઠાણ છે? જોઓ મગ્નિચીત્તાદિ-મારામય ચિત્તવાળા વગેરે પ્રકારે અને બજે છે, તેઓ (અને પામે છે).

તમારી ગ્રામિને અટકાવનાર કયા કારણનો નાશ કરનાર શુદ્ધિયોગ, તમે ભક્તોને આપો છો? અને શા માટે એ શુદ્ધિયોગ તમારા તે ભક્તોને આપો છો? એ બાણવાની ઇચ્છા થાય, તે માટે કહે છે :

તેપામેવાનુકમ્પાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મભાવસ્યો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥ ૧૧ ॥

તેમની જ ઉપર દયા કે અનુગ્રહ કરવાના હેતુથી અંતઃકરણની વૃત્તિમાં રહેલો હું, તેભેમય જ્ઞાનદીપથી (તેમના) અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતાં અંધારાંનો નાશ કરું છું. ૧૧

ભાષ્યાર્થ : તે ભક્તોનું જ કલ્યાણ, ઠાઈ પણ રીતે થાય, એવી દયામય આવનાથી કે એવા અનુગ્રહ કરવાના હેતુથી હું (તેમના) આત્મા-અંતઃકરણના ભાવ-આશય-એટલે વૃત્તિવિશેષમાં રહીને, એમના અવિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલા મિથ્યા પ્રતીતિ કરાવનાર મોહમય અંધકારને પ્રકાશમય વિવેક-શુદ્ધિરૂપ જ્ઞાનદીપ વડે નષ્ટ કરી નાખું છું. (નાત્પર્ય આ છે કે આત્મા-અનાત્માનો વિવેક ચિત્તમા થાય તે જ્ઞાનદીપ છે;) તે જ્ઞાનદીપ, ભક્તિના પ્રસાદરૂપ એક(લી)થી સિંચાયેલ-પરિપૂર્ણ છે-એટલે કે સર્વદા ઈશ્વરની ભક્તિ કરવાથી ઈશ્વરનો જે અનુગ્રહ થાય છે, તે અનુગ્રહરૂપી થી, તેલ કે સ્નિગ્ધ પદાર્થથી તે જ્ઞાનદીપ પરિપૂર્ણ છે, મારા સ્વરૂપની ભાવનાના અભિનિવેશરૂપી વાસુ(હવા)થી તે પ્રભવમિત ચર્મ (પાળી) રચ્યો છે, બ્રહ્મચર્યાદિ સાધનાના સંસ્કારવાળી શુદ્ધિ, એ જ્ઞાનદીપની ભક્તી (વાદ) છે, વિરંકત (વ્યાસકિત-પ્રીતિ-રહિત) આત્મ કરણ એ જ્ઞાનદીપનું આધાર-પાત્ર કોડિયું છે, વિષયોથી પરાવૃત્ત થયેલાં-પાછા હઠી ગયેલા અને રામરૂપથી કલુષિત (મયિન) નહિ થયેલા ચિત્તના પડદાવાળા, હવા-પવન વિનાના. શાત નિર્વાણ સ્થાનરૂપી ઢાંકણામા તે જ્ઞાનદીપ સુરક્ષિત છે, અને સર્વદા અભ્યાસ કરવાથી થયેની એકાગ્રતારૂપ આનંદી ઉત્પન્ન થયેલ પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રકાશથી તે જ્ઞાનદીપપ્રકૃત છે; આવા જ્ઞાનદીપ વડે હું તેમના અજ્ઞાનજનિત મોહનો નાશ કરું છું.

ઉપર કહેલી ભગવાનની વિભૂતિને અને યોગને સાબતી-

અર્જુન ઉવાચ । અશ્વુને કશ્ચ

પરં વ્રજ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિશ્વમ્ ॥ ૧૨ ॥

આપ પરબ્રહ્મ, પરમધામ અને પરમ પવિત્ર છો. (આથી આપને) પુરુષ, નિત્ય, દિવ્ય, આદિદેવ, જન્મવિનાના, વિશુ-અર્વાચાપક (કહે છે). ૧૨

ભાષ્યાર્થઃ આપ પરમશક્તિ, પરમાત્મા, પરમધામ-પરમ તેજ-અર્થાત્ સર્વના આશ્રયરૂપ અને ઉત્કૃષ્ટ તેજરૂપ-અને પરમપાવન-અત્યંત શુદ્ધ એવા પરમાત્મા આપ જ છો. આપ નિત્ય તથા સ્વિય પુરુષ છો-અર્થાત્ (હૃદયરૂપ) આકાશમાં કે દેવલોકમાં રહેવાવાળા, અલૌકિક પુરુષ છો. સર્વ દેવાની પહેલાં હોનાર અજન્મા અને વ્યાપક છો.

એવા(આપ)ને—

આહુસ્વામૃપયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારિદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ ધ્રુવીપિ મે ॥ ૧૩ ॥

સર્વ ઋષિઓ તેમ જ દેવર્ષિ નારદ તથા અસિત, દેવલ અને વ્યાસ આપને (એવા) કહે છે; અને આપ પોતે પણ મને કહો છો. ૧૩

ભાષ્યાર્થઃ (ઉપર સ્થો. ૧૨ પ્રમાણે) વસિષ્ઠાદિ સર્વ ઋષિઓ આપનું વર્ણન કરે છે; તે જ રીતે અસિત, દેવલ, વ્યાસ અને દેવર્ષિ નારદ પણ એ જ પ્રકારે કહે છે-વર્ણવે છે; વળી આપ પણ મને એમ જ કહી રહ્યા છો.

મર્વમેતદ્દતં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ ।

ન હિ તે ભગવન્વ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥ ૧૪ ॥

હે કેશવ ! આ સર્વ જે મને તમો કહો છો, તે હું સત્ય માનું છું; કારણકે હે ભગવન્ ! તમારી વ્યક્તિને દેવો કે દાનવો જાણતા નથી. ૧૪

ભાષ્યાર્થઃ હે કેશવ ! ઉપર કલા પ્રમાણે જે કાંઈ ઋષિઓથી તથા આપનાથી કહેવામાં આવ્યું છે, તે હું સત્ય માનું છું; કારણકે હે ભગવન્ ! આપની વ્યક્તિ-પ્રભવ-એટલે પ્રભાને દેવો જાણતા નથી કે દાનવો જાણતા નથી.

આપ દેવાદિના આર્ષિ કારણ છો, તેથી—

સ્વયંમેવાત્મનાત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ ! ।

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ! ॥ ૧૫ ॥

હે પુરુષોત્તમ ! હે ભૂતભાવન ! હે ભૂતેશ ! હે દેવદેવ ! હે જગત્પતિ ! તમે પોતે જ આત્મરૂપ પોતાને આત્મરૂપ પોતાનાથી જાણો છો. ૧૫

ભાષ્યાર્થઃ હે પુરુષોત્તમ ! હે ભૂતપ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરવાવાળા-જૂન બાવન ! હે જૂનોના ઈશ્વર-ભૂતેશ ! હે દેવોના દેવ ! હે જગતના પતિ ! આપ પોતે જ આત્મરૂપ પોતાનાથી આત્મરૂપ પોતાને નિરનિશ્ચય, જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય-મામૃત્યુ આદિ શક્તિયુક્ત ઈશ્વરસ્વરૂપે જાણો છો.

વન્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા ઘાત્મવિભૂતયઃ ।

યામિર્નિભૂતિમિર્લોકાનિમાન્સ્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥ ૧૬ ॥

આપની વિભૂતિઓ દિવ્ય છે, જેના વડે આપ આ લોકમાત્રમાં

વ્યાપી રહેલા છે; માટે આપજ એ વિભૂતિઓ સંપૂર્ણપણે કહેવા યોગ્ય છે. ૧૬

ભાષ્યાર્થ : આપની જે દિવ્ય વિભૂતિઓ છે અને જે વિભૂતિઓથી એટલે કે આપના મહિમા-માહાત્મ્યવિસ્તારથી આપ આ લોકને વ્યાપી રહ્યા છો, તેનું સમગ્રપણે-સંપૂર્ણતાથી કથન-વર્ણન કરવાની આપ યોગ્ય છે.

કથં વિદ્યામહં યોગિસ્ત્વાં સદા પરિચિન્તયન્ ।

કેપુ કેપુ ચ ભાવેપુ ચિન્ત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥ ૧૭ ॥

આપનું નિરંતર ધ્યાન કરતો હું હે યોગિન્ ! હું થી રીતે આપને જાણી શકું ? અને હે ભગવન્ ! કયાકયા ભાવ-વસ્તુને વિષે મારે આપનું ધ્યાન કરવું જોઈએ ? ૧૭

ભાષ્યાર્થ : હે યોગી ! આપને નિરંતર ચિંતો-ધ્યાન કરતો હું આપને કેવી રીતે (કયે પ્રકારે) જાણું—પારખું ? હે ભગવન્ ! કયેકયે ભાવે-કઈકઈ વસ્તુઓમાં આપ મારે ચિંતન કરવા યોગ્ય છો ?

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન ।

ભૂયઃ કથય ત્વસિર્હિ ઇષ્યતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥

હે જનાર્દન ! આપનો યોગ અને આપની વિભૂતિ વિસ્તારથી આપ ફરી કહો; કેમકે આપનાં વચનરૂપી અમૃત (કાન વડે પીતાં) સાંભળતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી. ૧૮

ભાષ્યાર્થ : હે જનાર્દન ! આપના યોગને-ઐશ્વર્યરૂપ વિશેષ શક્તિને અને આપની વિભૂતિને એટલે ધ્યાન કરવા યોગ્ય પદ્ધતિને વિસ્તારથી કહો. જે કે આપે પહેલાં એ વિભૂતિયોગ કહ્યો છે, છતાં ફરીથી વિસ્તારથી કહો; કારણકે આપના મુખથી ઝરતાં (નીકળતાં) અમૃતરૂપ વાક્યો સાંભળતાં મને તૃપ્તિ નથી થતી. (હું ધરાતો નથી.) ‘અહં’ ગતિવાચક, ગતિનું કર્મ, ગતિક્રિયા અવધારો ધાતુ છે; એ ધાતુ વડે ‘જનાર્દન’ શબ્દ થયો છે; દેવોનાં શત્રુઓ-અસુરોને નરકાદિમાં મોકલનાર-મન કરાવવાના કારણરૂપ હોવાથી એ ભગવાન જનાર્દન કહેવાય છે; અથવા તો સર્વ લોકો વડે પોતાની પ્રગતિ, અભ્યુદય અને નિઃશ્વેસ (કલ્યાણ) મેળવવાના હેતુથી જેની પ્રાર્થના (યાચના) કરવામાં આવે છે, તે જનાર્દન કહેવાય છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા :

હન્ત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હાત્મવિભૂતયઃ ।

પ્રાધાન્યતઃ કુરુચ્છેદ્ ! નાસ્ત્યન્તો વિસ્તરસ્ય મે ॥ ૧૯ ॥

હું તને મારી દિવ્ય વિભૂતિઓ મુખ્યમુખ્ય કહીશ; કેમકે મારા (મારી વિભૂતિઓના) વિસ્તારનો પાર નથી. ૧૯

ભાષ્યાર્થ : હે કુરુવંશમાં શ્રેષ્ઠ ! હવે હું તને મારી દિવ્ય-દેવલોકમાં, સ્વર્ગલોકમાં-ઉત્પન્ન થતી વિભૂતિઓ (લોકોત્તર અસાધારણ હોઈ મૂર્તરૂપે) છે, તે કહીશ. ત્યાંત્યાં જોઈને પ્રધાન-મુખ્યમુખ્ય વિભૂતિઓ છે, તે મુખ્યત્વે કહીશ. સંપૂર્ણતાથી—પૂરેપૂરી મારી વિભૂતિઓ તો સેંકડો વર્ષે પણ કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે મારા વિસ્તારનો અર્થાત્ મારી વિભૂતિઓનો અંત નથી.

આ વિભૂતિઓમાં પ્રથમ જ તું સાંભળ :

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અહમાદિચ્ચ મધ્યચ્ચ ભૂતાનામન્ત ઇવ ચ ॥ ૨૦ ॥

હે ગુડાકેશ અર્જુન ! સર્વભૂતોનાં હૃદયમાં રહેલો હું આત્મા છું અને હું જ ભૂતોનો આદિ, મધ્ય અને અંત છું. ૨૦

ભાષ્યાર્થ : ‘ગુડાકા’ એટલે નિદ્રા તેના ઈશ (સ્વામી)-તેને વશ રાખનાર—અતનિ-નિદ્રાને જોઈને અતી છે તે ગુડાકેશ-અર્જુન; અથવા ગુડા-પદ-છન છે કેય જેના-વાદાકેશવાળા અર્જુન ! સર્વભૂતોના આશય એટલે અંતર- (હૃદય)માં, સર્વ ભૂતોના અંતરાત્મામાં (અંતઃકરણમાં) રહેલો-નિત્ય ખ્યાન કરવા યોગ્ય પ્રત્યગાત્મા-સર્વનો જીવાત્મા હું છું; (અર્થાત્ તેનું ખ્યાન કરવું જોઈએ) પરંતુ એ પ્રકારે ખ્યાન કરવાને જે અચક્ત હોય તેમણે હવે પછી કહેવા છે તે તે ભાવો-પદાર્થોમાં મારું ચિંતન કરવું જોઈએ; એટલે કે એ ભાવો-પદાર્થો દ્વારા મારું ચિંતન કરી શકાય છે; કારણકે હું મર્વ ભૂતોનો આદિ, મધ્ય અને અંત છું—અર્થાત્ એમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તમા પ્રત્યે પણ હું જ છું.

એ રીતે પણ હું ખોય છું—મારું ખ્યાન કરવા યોગ્ય ખ્યાન કરી શકાય એવા છું.

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્ ।

મરીચિર્મહતામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥ ૨૧ ॥

આદિત્યોમાં હું વિષ્ણુ છું, પ્રકાશ દેવાવનારાઓમાં કિરણોવાળો સૂર્ય હું છું, મરુત દેવોમાં મરીચિ હું છું, નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર હું છું. ૨૧

ભાષ્યાર્થ : જાર આદિત્યોમાં વિષ્ણુ નામનો આદિત્ય હું છું, પ્રકાશ આપવાવાળો જ્યોતિષમાં કિરણોવાળો સૂર્ય હું છું, વાયુ સંજગી દેવોના બેઠા છે તેમાં મરીચિ નામનો દેવ હું છું અને નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર હું છું.

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસ્મિ વામવઃ ।

ઈન્દ્રિયાણાં મનથામ્મિ ભૂતાનામસ્મિ ચેતના ॥ ૨૨ ॥

વેદોમાં સામવેદ હું છું, દેવોમાં વામવ (ઈંદ્ર) હું છું, ઇન્દ્રિયોમાં મન હું છું અને ભૂતો(પ્રાણીઓ)માં ચેતના હું છું. ૨૨

ભાષ્યાર્થ : વેદોમાં હું સામવેદ છું; ૨૬, આદિત્ય વગેરે દેવોમાં ઈંદ્ર હું છું, અગિયાર ઇન્દ્રિયોમાં સંકલ્પ-ચિદ્ધ્યાત્મક મન હું છું, ભૂતો(પ્રાણીઓ)માં

ચેતના હુ છુ, કાર્યકારણના સમુદાયપ શરીરમા સદા અભિવ્યક્ત થનારી-
પ્રકાશિત (જાગ્રત) રહે છે, તે બુદ્ધિવૃત્તિ જેને ચેતના કહે છે, તે હુ છુ.

રુદ્રાણાં શંકરશ્વાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ।

વહ્નનાં પાવકશ્વાસ્મિ મેરુઃ શિશ્વરિણામહમ્ ॥ ૨૩ ॥

રુદ્રોમાં શંકર હુ છું, યક્ષરાક્ષસોમાં કુબેર હુ છું, વસુઓમાં પાવક
(અગ્નિ) હુ છું અને પર્વતોમાં મેરુ હું છું. ૨૩

ભાષ્યાર્થ : અગિયાર રુદ્રોમાં શંકર હુ છું, યક્ષો તથા રાક્ષસોમાં ધનેશ્વર-
કુબેર હુ છું, આદ્ય પ્રકારના વસુઓ(ગણદેવતા)માં પાવક (અગ્નિ) હું છું;
શિખરવાળા-પર્વતોમાં હું મેરુ પર્વત છું.

પુરોધસાં ચ મુખ્યં માં વિદ્ધિ પાર્થ બૃહસ્પતિમ્ ।

સેનાનીનામહં સ્કન્દઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥ ૨૪ ॥

હે પાર્થ ! પુરોહિતોમાં મુખ્ય (સૌથી શ્રેષ્ઠ) બૃહસ્પતિ મને જાણ્ય,
સેનાપતિઓમાં કાર્તિકેશ્વામી હું છું તથા સરોવરોમાં સાગર
હું છું. ૨૪

ભાષ્યાર્થ : હે પાર્થ ! પુરોહિતો એટલે(રાજપુરોહિતો-રાજગુરુઓ)મા
મુખ્ય (સર્વથી શ્રેષ્ઠ) બૃહસ્પતિ (છે,તે) મને જાણ્ય, કારણકે તે જ હૃદના મુખ્ય
પુરોહિત છે (અને ધર્મ દેવોમાં મુખ્ય છે) સેનાપતિઓમાં દેવેતા સેનાપતિ
કાર્તિકેય હુ છું અને સરોવરોમાં એટલે કે દેવોએ બોદેલા જે સરોવરો છે, તેમાં
સમુદ્ર હુ છું.

મહર્ષીણાં મૃગુરહં ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્ ।

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥ ૨૫ ॥

મહર્ષિઓમાં જૈન હુ છું, વાણીઓમાં ઝકારરૂપ એક અક્ષર હું
છું, યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ હું છું અને સ્થાવરોમાં હિમાલય હું છું. ૨૫

ભાષ્યાર્થ : મહર્ષિઓમાં હું જૈન છું, પદ એટલે શબ્દરૂપ સદાજીવાણીઃ
વાણીઓમાં એક અક્ષર-ઝકાર હું છું, યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ હું છું અને સ્થાવરોમાં
તિમાન્ય હું છું.

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ।

ગન્ધર્ગાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્વે વૃક્ષોમાં અશ્વત્થ, દેવર્ષિઓમાં નારદ, ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ,
અને મિદ્ધોમાં કપિલ મુનિ હું છું. ૨૬

ભાષ્યાર્થ : સર્વ વૃક્ષોમાં અશ્વત્થ(પીપળા)નું વૃક્ષ અને દેવર્ષિઓમાં
નારદ હું છું, દેવો દોષા છતાં જે દેવો-દોષીને પણ જે મુત્રોના દર્શ થયાથી

ઋષિપત્નિ' પામ્યા છે, તેવા દેવર્ષિઓમાં નારદ હું છું. મંધર્વોમાં ચિત્રરથ નામનો હું મંધર્વ છું, સિદ્ધો, અર્થાત્ જન્મથી જ જન્મણે અતિશય ધર્મ, ગાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યા છે, એવા પુરુષોમાં કપિલમુનિ હું છું.

उच्चैःश्रवसमस्थानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ ૨૭ ॥

અશ્વોમાં અમૃત માટે સમુદ્રમંથન કરતાં ઉત્પન્ન થયેલ ઉચ્ચૈઃશ્રવા (નામનો ઘોડો)નું મને જાણ, ગજેન્દ્રોમાં એરાવત અને નરોમાં નરાધિપ (પત્નિ મને જાણ.) ૨૭

ભાષ્યાર્થ : એકાઓમાં ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો ઘોડો શ્રેષ્ઠ છે તે મને જાણ, તે અમૃતોદ્ભવ-એટલે અમૃત માટે સમુદ્રમંથન કરતાં ઉત્પન્ન થયેલો છે. ગજેન્દ્રો (મુખ્ય હાથીઓ)માં હરાવતીનો પુત્ર-એરાવત નામનો હાથીનો રાજા મને (મારું સ્વરૂપ છે, એમ) જાણ, (તેમ જ) મનુષ્યોમાં રાજા હું છું, એમ જાણ.

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक ।

प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ ૨૮ ॥

આયુધો(શસ્ત્રો)માં વજ્ર, ધેનુઓ (ગાયો)માં કામધેનુ, પ્રજન-પ્રજા ઉત્પન્ન કરનાર કામ અને સર્પોમાં વાસુકિ હું છું. ૨૮

ભાષ્યાર્થ : શસ્ત્રોમાં દ્વીચિક્ષુપિનાં અરિય(હાડકાં)નું બનેલું વજ્ર હું છું. દૂધ આપનારી ગાયોમાં, સર્વકામનારૂપ દૂધ આપનારી વસિષ્ઠની ગાય અથવા સર્વ લોકોની કામના પૂર્ણ કરનારી કામધેનુ હું છું, પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાવાળો કામદેવ હું છું અને મર્પોમાં જે અનેક પ્રકારના સર્પો છે, તેમાં વાસુકિ નામનો સર્પરાજ હું છું.

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्षमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ ૨૯ ॥

નાગોમાં અનંત હું છું, જલદેવતાઓમાં વરુણ હું છું, પિતૃઓમાં અર્ષમા (અને) સંયમન કરનાર અર્થાત્ શાસન કરનારાઓમાં યમ હું છું. ૨૯

ભાષ્યાર્થ : નાગોના જે ભેદ (પ્રકારો) છે, તેમાં અનંત એટલે નાગરાજ શેષ હું છું, જલદેવતાઓમાં વરુણ નામે જલદેવેનો રાજા હું છું, પિતૃઓમાં અર્ષમા નામનો પિતૃરાજ હું છું અને સંયમન કરનારા-શાસન કરનારામાં યમ હું છું.

प्रेहादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वनतेशश्च पक्षिणाम् ॥ ૩૦ ॥

દૈત્યોમાં પ્રહલાદ હું છું, ગણતરી કરનારાઓમાં કાળ હું છું; મૃગોમાં મૃગેન્દ્ર (સિંહ) હું છું અને પક્ષીઓમાં વૈનતેય (ગરુડ) હું છું.

ભાષ્યાર્થ : દિતિવંશમાં કૃત્યન થયેલા દૈત્યોમાં પ્રહલાદ નામનો દૈત્ય હું છું અને ગણતરી કરનારાઓમાં કાળ હું છું; પશુઓમાં પશુઓનો રાજા સિંહ કે વાઘ હું છું અને પક્ષીઓમાં વિનતાનો પુત્ર ગરુડ હું છું.

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શસ્ત્રમૃતામહમ્ ।

હપાણાં મકરઆસ્મિ સ્રોતસામસ્મિ જાન્હવી ॥ ૩૧ ॥

પવિત્ર કરનારાઓમાં પવન હું છું, શસ્ત્રધારીમાં રામ હું છું, જળચરો (મતર્યો)માં મગર હું છું અને નદીઓમાં ગંગા હું છું. ૩૧

ભાષ્યાર્થ : પવિત્ર કરવાવાળાઓમાં વાયુ અને શસ્ત્રધારીઓમાં હરણપુત્ર શ્રીરામ હું છું, માછલી વગેરે જળચર પ્રાણીઓમાં મકર (મગર) નામની (માછલીની એક જાત છે તે) હું છું અને નદીઓમાં જાન્હવી (ગંગા) હું છું.

સર્ગાણામાદિરન્તશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ।

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥ ૩૨ ॥

હે અર્જુન ! સૃષ્ટિમાત્રનો આદિ, મધ્ય અને અંત હું જ છું; (તેમ) વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા હું છું અને વાદ કરનારાઓમાં વાદ (નામની જે તત્ત્વનિર્ણયની સુક્તિ) હું છું. ૩૨

ભાષ્યાર્થ : હે અર્જુન ! સૃષ્ટિઓના આદિ, મધ્ય અને અંત હું છું; અર્થાત્ સર્વસૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ, રિપતિ અને પ્રત્ય હું જ છું; શબ્દઆત્માં (શ્લોક ૨૦) તો બગરાને પોતાને હક્ત ચેતનવાળા પ્રાણીઓનો જ આદિ, મધ્ય અને અંત પોતે છે, એમ કહેવું છે, પરંતુ અહીં તો હવે બધાના (સર્વ સૃષ્ટિના) આદિ, મધ્ય અને અંત પોતે છે, એમ વધારામાં કહે છે; મેક્ષ આપવાવાળા અધ્યાત્મવિદ્યા દેવતાથી સર્વ વિદ્યાઓમાં તે મુખ્ય છે, (તેથી) તે વિદ્યા હું છું; વાદ, જ્ઞપ્ત અને વિતંડા એ ત્રણ પ્રકારની-ભાષણ કરનારા (બોલનારાઓ)ની રીત છે, તેમાં વાદ નામનો પ્રકાર અર્જુનના નિર્ણય કરવામાં હેતુ દેવતાથી તે પ્રેરણા-મુખ્ય છે, માટે તે વાદ હું છું. ભાષણ કરનાર દ્વારા વાદ, જ્ઞપ્ત અને વિતંડા એ ત્રણ પ્રકારનાં જે શુભ્રંશુદ્ધ વચનો બોલવામાં આવે છે. તે અર્થ અહીં 'પ્રવદતાં' શબ્દમાં સમાયેલો છે, એમ સમજવું. (જ્ઞપ્ત, વિતંડા, જ્ઞપ્ત, જ્ઞપ્તિ અને નિગ્રહ એ સ્વપક્ષના જ્ઞપ્ત તથા પરપક્ષના પરાજ્ઞપ્ત માટેની સુક્તિઓ છે; પરંતુ તત્ત્વનિર્ણય તો 'વાદ' નામની સુક્તિ-બોલવાની એક રીત-થી જ થાય છે.)

અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ દ્વન્દ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ।

અહમેનાક્ષયઃ કાલો ધાતાઽહં વિચિતોમુલઃ ॥ ૩૩ ॥

અક્ષરોમાં અક્ષર હું છું અને સમાસસમૂહમાં દ્વંદ્વસમાસે પણ હું છું; તેમ જ અક્ષય કાળે હું છું અને વિશ્વતોમુંખ ધાતોં (પણ) હું છું. ૩૩
 ભાષ્યાર્થ : અક્ષર(વર્ણો)માં અક્ષર વર્ણ હું છું; સમાસ-સમૂહ(અનેક પ્રકારના સમાસો)માં દ્વંદ્વ સમાસ હું છું; વળી હું જ અક્ષય-અવિનાશી કાળ હું, જે કાલ-યદી વગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ છે; અથવા તો કાળનો પણ કાળ પરમેશ્વર હું જ છું; તથા સર્વ જ્ઞાતુ મુંખવાળા પરમાત્મા (સર્વ જગતના કર્મકળનું વિધાન કરવાવાળા-વિધાતા) હું જ છું.

મૃત્યુઃ સર્વહરથાહમ્મદ્રવથ ભવિષ્યતામ્ ।

કીર્તિઃ શ્રીર્વાય્વ નારીર્ના સ્મૃતિર્મેઘા ધૃતિઃ ક્ષમા ॥ ૩૪ ॥

અને સર્વનો સંહાર કરનાર મૃત્યુ હું છું અને ભવિષ્યમાં થનાર વસ્તુઓમાં ઉદ્ભવ(ઉત્કર્ષ) હું છું; સ્ત્રીઓમાં કીર્તિ, શ્રી, વાણી, સ્મૃતિ, મેઘા, ધૃતિ અને ક્ષમા (હું છું.) ૩૪

ભાષ્યાર્થ : મૃત્યુ એ પ્રકારનું છે: ધનં હરનારું અને પ્રાણુ હરનારું; તેમાં પ્રાણુ હરનારું જે છે તે સર્વહર છે; આ સર્વહર મૃત્યુ હું છું (એવો આ પંક્તિના પ્રથમ અર્થનો અર્થ છે) અથવા તો પરમેશ્વર-પરમ ઈશ્વર પ્રસવકાળમાં સર્વનો નાશ કરે છે (સર્વને હરણ કરનાર છે), તેથી તે સર્વહર (હરેવાય) છે; તે સર્વહર હું છું; ઉદ્ભવ એટલે ઉત્કર્ષ; ભવિષ્યમાં જેમનું કંઈપણ થવાનું છે; અર્થાત્ જે ઉત્કર્ષપ્રાપ્તિને યોગ્ય થયેલા છે તેનાં ઉદ્ભવ(ઉત્કર્ષ)-તેમની ઉન્નતિની પ્રાપ્તિનું સાધન (કારણ) હું છું; સ્ત્રીઓમાં કીર્તિ, શ્રી, વાણી, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, ધૃતિ અને ક્ષમા-એ ઉત્તમ સ્ત્રીઓ છે; જેના કેવળ આશ્રસ (લેણ) માત્ર સંબંધ-સંકેતસાગ-નહિ જેવા સંબંધ)થી લોકો પોતાને કૃતાર્થ માને છે, તે હું છું.

બૃહત્સામં તથા સામ્નાં ગાયત્રી છન્દસામહમ્ ।

માસાનાં માર્ગશીર્ષોઽહમૃતનાં કુસુમાકરઃ ॥ ૩૫ ॥

સામ મત્રોમાં બૃહત્સામ અને છંદોમાં ગાયત્રી હું છું; મહિનાઓમાં માર્ગશીર્ષ (મહિનો) તથા ઋતુઓમાં વસંત હું છું. ૩૫
 ભાષ્યાર્થ : સામ(વેદ)માં બૃહત્સામ (નામનું) પ્રધાન (પ્રકરણ) છે, તે હું છું; ગાયત્રી આદિ છંદવાળી ઋચાઓ છે તેમાં ગાયત્રી નામની ઋચા હું છું, જે અર્થ 'ગાયત્રી છંદ હું છું' નો છે; મહિનાઓમાં માર્ગશીર્ષ (માર્ગશિર) નામનો મહિનો તથા ઋતુઓમાં વસંતઋતુ હું છું. •

દ્યુતં છંલપતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ।

જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥ ૩૬ ॥

છળ કરનારામાં વૃન (બૂગદું) હું છું, તેજસ્વીઓમાં તેજ હું છું, જય હું છું, વ્યવસાય હું છું; સત્ત્વવાળાઓનું સત્ત્વ હું છું. ૩૬

ભાષ્યાર્થ : જા કરનારાઓમાં પાસા ખેલવા વગેરે લક્ષણવાળું કૃત (જૂગડું) છે તે હું છું, તેજસ્વીઓનું તેજ હું છું, જીતવાવાળાઓનો જય હું છું, વ્યવસાય એટલે ઉદ્યમીઓનો ઉદ્યમ હું છું; તથા સાત્ત્વિકો (સત્ત્વવાળા)નું સત્ત્વ હું છું.

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ પાન્ડવાનાં ધનંજય : ।

મુનીનામપ્યહં વ્યાસઃ કવીનામુશના કેવિઃ ॥ ૩૭ ॥

વૃષ્ણોઓ(વાદવો)માં વાસુદેવ હું છું, પાન્ડવોમાં ધનંજય-તું-અર્જુન હું છું, મુનિઓમાં વ્યાસ હું છું અને કવિઓમાં ઉશના (શુક) કવિ હું છું. ૩૭

ભાષ્યાર્થ : વૃષ્ણો-શ્રીઓ(વાદવો)માં હું વાસુદેવ છું, આ વાસુદેવ જ હું તારો મિત્ર છું. પાન્ડવોમાં ધનંજય તુ જ (પોતે) હું છું. મનન કરવાના સ્વભાવવાળા તથા સર્વ પદ્ધતિને જાણવાવાળાઓમાં વ્યાસ પણ હું છું; (અને) કાવ્ય-શી-અર્થાત્ સૂક્ષ્મ વિષયોને જાણવાવાળાઓમાં હું શુકાર્થ છું.

દણ્ડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીપતામ્ ।

મૌતં ચૈવાસ્મિ શુદ્ધાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવત્તામહમ્ ॥ ૩૮ ॥

શિક્ષા કરનારાઓમાં દંડ (શિક્ષા) હું છું, જીતવાની ઇચ્છા કરનારાઓમાં નીતિ હું છું, શુદ્ધોત્તું મૌન હું છું અને જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન હું જ છું. ૩૮

ભાષ્યાર્થ : અવળે માર્ગે જનારાઓના દમનનું કારણ-દમન કરનારી શક્તિ (તેમ જ) દમન કરનારાઓનો દંડ (શિક્ષા) તે હું છું, વિજયની ઇચ્છા કરવાવાળાઓની નીતિ (ન્યાય) હું છું, શુદ્ધ રાજવા ચોખ્ખા બાવો(વસ્તુઓ)માં મૌન હું છું અને જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન હું છું.

યચ્ચાપિ સર્વભૂતાનો વીજં તદહમર્જુન ।

ન તદસ્તિ વિના યસ્માન્મયા ભૂતં ચરાચરમ્ ॥ ૩૯ ॥

હે અર્જુન ! સર્વ ભૂતોનું જે કાર્ણ બીજ છે તે હું છું; એવું કોઈ ચર કે અચર ભૂત નથી, કે જે મારા વિના કોઈ શકે. ૩૯

ભાષ્યાર્થ : હે અર્જુન ! સર્વ ભૂતોનું જે બીજ એટલે ઉત્પત્તિ યર્થ વર્ધનાનું જે કારણ છે તે હું છું. પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરવાને શ્લોકના ઉત્તરાર્થમાં વિમૂતિઓનો સંક્ષેપ (ટુંકમાં સાર) કહે છે - ચર, કે અચર એવું કોઈ પણ ભૂત (પ્રાણી-પદાર્થ) નથી; કે જે મારા વિના હોય (કોઈ શકે), કારણકે જે મારા વિનાનું હોય-અર્થાત્ હું જેમાં પ્રવિષ્ટ નથી થયેલો તે-સત્ત્વારહિત-નિરાત્મક-શૂન્ય જ હોય; માટે સર્વ દૃશ્ય છે એટલે કે મર્ત મારું જ સ્વરૂપ છે, એવો બાવાર્થ છે.

નાન્તોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભૂતીનાં પરંતપ ।

અપ ત્દેશતઃ પ્રોક્તો વિભૂતેર્વિસ્તરો મયા ॥ ૪૦ ॥

હે પરંતપ! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત નથી, માટે આ વિભૂતિઓનો આખો વિસ્તાર સંક્ષેપથી-એક અંશથી કહ્યો છે. ૪૦

ભાષ્યાર્થ : હે પરંતપ! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત નથી; સર્વોત્તમ ઈશ્વરની દિવ્ય વિભૂતિઓની આટલી જ હદ છે, દિવ્ય વિભૂતિઓ આટલી જ છે, એમ કહી શકાય નહિ; તેમ જ તે (સર્વ) વિભૂતિઓ બાણનાતું પણ શક્ય નથી; આ તો વિભૂતિઓનો વિસ્તાર, અંશમાત્ર-સંક્ષેપથી મેં કહ્યો છે.

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तદેવાવગच्छ त्वं मम तेजोऽशंसमवम् ॥ ૪૧ ॥

જે જે પ્રાણી-પદાર્થ વિભૂતિમાન (એર્થર્થવાળો) શ્રીમાન-લક્ષ્મીવાળો અથવા ઉચ્ચ ઉત્સાહ કે બળવાળો છે, તે તે મારા જ તેજના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલ તું બાણ. ૪૧

ભાષ્યાર્થ : જન્મતમાં જે જે વસ્તુ વિભૂતિ-એર્થર્થવાળી છે તથા શ્રીમાન (લક્ષ્મીવાળી) તથા ઉર્જિત (શક્તિમાન) ઉત્સાહવાળી છે-તેને તેને હું-ઈશ્વરના તેજોમય અંશથી ઉત્પન્ન થયેલી તું બાણ

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांશેन स्थितो जगत् ॥ ૪૨ ॥

અથવા હે અર્જુન! આતું બહુ બાણવાથી તારે શું પ્રયોજન (શો લાભ) છે? આ આખા જગતને હું એક જ અંશથી ધારણ કરી રહેલો છું. ૪૨

ભાષ્યાર્થ : અથવા હે અર્જુન! આ ઉપર કલા પ્રમાણેના મોટા વિભૂતિ-વિસ્તારને અધૂરો બાણવાથી તને શો લાભ છે? તેથી તારું કયું પ્રયોજન સિદ્ધ થશે? કાંઈ પણ બાકી રાખ્યા વિના સંપૂર્ણપણે હવે કહેવામાં આવે છે તે (જ) તું સાંભળ : હું આ આખા જગતને એક અંશ વડે એટલે સર્વ જૂનોનો આત્મા, જે મારો સર્વવ્યાપી એક અવયવ-નિર્વિકાર, નિષ્ક્રિય છે, તે વડે અર્થાત્ સર્વ જૂનરૂપ એક પાદ વડે આ આખા જગતને વિશેષણ ખાસ પ્રકારે દૃઢતાપૂર્વક ધારણ કરીને રહેલો છું. પાદોડસ્ય વિદ્યામૃતાનિ (પુરુષમુક્ત-તે આર. ૩. ૧૨) આનો (પરમેશ્વરનો) એક પાદ-અંશ સર્વ જૂનો છે, એવી શ્રુતિ છે.

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસપ્તમોઽધ્યાયઃ જાવિંદભગવાનના પૂજ્યપાદ

શિષ્ય શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય ભગવાનકૃત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાભાષ્યનો

વિભૂતિયોગ નામનો દશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૧ મો-વિશ્વરૂપદર્શનયોગ

(પાછળ દશમા અધ્યાયમાં) ભગવાનની વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યું છે અને ત્યાં 'વિષ્ણુમ્યાહ્મિદં કૃત્તનમેવાશેન સ્થિતો જગત્' (૧૦-૪૨ હું એક અંશ વડે સમગ્ર જગતને વ્યાપી રહેલો છું.) એ ભગવાતનું કથન સાંભળી ઈશ્વરનું જે આદિ જગદાત્મક સ્વરૂપ છે, તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાને—તેને પ્રત્યક્ષ જોવાને ઇચ્છતા—

અર્જુન ઉવાચ । અશ્નુને કહ્યું :

મદનુગ્રહાય પરમં ગુહ્યમધ્યાત્મસંશ્લિતમ્ ।

યત્ત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોઽયં વિગતો મમ ॥ ૧ ॥

મારા પર અનુગ્રહ (કૃપા કરવા) માટે આપે અધ્યાત્મ નામનું જે પરમ, ગુહ્ય વચન કહ્યું તેથી મારો આ મોહ વિશેષપણે નાશ પામ્યો. ૧

ભાષ્યાર્થ : મારા પર અનુગ્રહ-કૃપા કરવા માટે આપે જે પરમ-નિરતિશય (અચ્યુત) શ્રેષ્ઠ અને ગુહ્ય-આત્મા-અનાત્માના વિષયવાળું (વિવેચન કરતું) વચન-વાક્ય આપે જે કહ્યું, તે આપનાં વચનોથી મારો આ મોહ નાશ પામ્યો છે એટલે કે મારી અવિવેકબુદ્ધિ જતી રહી છે.

૩ળી,

ભવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનાં શ્રુતૌ વિસ્તરશો મયા ।

ત્વત્તઃ કમલપત્રાક્ષ માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

હે કમળપત્રાક્ષ—કમલની પાંખડી જેવી સુદર આંખવાળા ! મેં ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય એ બંને તમારી પાસેથી વિસ્તારપૂર્વક સાંભળ્યાં તેમ જ અબ્યય માહાત્મ્ય પણ સાંભળ્યું. ૨

ભાષ્યાર્થ : ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય બંને મેં આપની પાસેથી સંક્ષેપથી નહીં પણ વિસ્તારપૂર્વક સાંભળ્યા છે અને હે કમળની પાંખડી જેવા સુદર નેત્રોવાળા કૃષ્ણ ! આપનું અવિનાશી-અક્ષય માહાત્મ્ય પણ હું સાંભળી ચૂક્યો છું. પ્રથમ પંક્તિમાં 'શ્રુતૌ' ગજ્ઞ ક્રિયાપદ છે, તે બીજી પંક્તિમાં અધ્યાહાર લેવામાં આવ્યું છે.

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ૩ ॥

હે પરમેશ્વર ! જેવી રીતે આપ આત્માને (અર્થાત્ આપને) કહો છો તેવા જ બરોબર આપ છો. હે પુરુષોત્તમ ! તે ઐશ્વર્યરૂપ (પરમેશ્વરરૂપ) જેવા હું ઇચ્છું છું. ૩

ભાષ્યાર્થ : હે પરમેશ્વરે ! જે પ્રકારે આપ આપનું સ્વરૂપ કહેો છે, તેવું જ તે છે, બીજા કોઈ પણ પ્રકારનું નથી; છતાં હે પ્રગથોત્તમ ! તે આપનું જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ, બળ, વીર્ય અને તેજથી મંપન્ન આપના ઐશ્વર્ય—વૈષ્ણવરૂપને હું જ્ઞેવા ચાહું છું.

મન્યસે यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ;

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ૪ ॥

હે પ્રભો ! તે મારાથી જોઈ શકાય એવું છે, એમ જો આપ માનતા હો, તો હે યોગેશ્વર ! આપ મને અવ્યય આત્માનું દર્શન કરાવો. ૪

ભાષ્યાર્થ : હે પ્રભો—હે શ્રામિન ! (મારાથી—અર્જુનથી) આપ આપની તે સ્વરૂપને જોવું શક્ય માનતા હો, તો હે યોગીઓના ઈશ્વર—યોગેશ્વર ! હું આપના એ રૂપનાં દર્શન કરવાની અતિશય ઇચ્છા રાખું છું, માટે આપ માટે માટે આપનું તે અક્ષય—અવિનાશી રૂપ પ્રકટ કરો.

અર્જુનથી એ પ્રભાણે પ્રેરણા કરેલા—

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાનં બોધ્યા :

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽप्य सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ૫ ॥

હે પાર્થ ! મારાં જુદીજુદી બતનાં, દિવ્ય, અનેક પ્રકારનાં વસ્તુ તથા આકૃતિવાળાં, રંગરો અને હલરો રૂપો તું જો. ૫

ભાષ્યાર્થ : હે પાર્થ ! તું મારાં સેંકડો તથા હજારો રૂપો જો; અનેક અર્થ આ છે, કે તે રૂપો અનેક પ્રકારનાં (અનંત) છે; તે દિવ્ય—દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થનારાં—અસૌકિક છે; (આ લોકનાં પ્રાકૃત રૂપ છે તેવાં નથી) તે અનેક પ્રકારનાં વસ્તુ—રંગ અને આકૃતિ (આકારવાળાં) છે એટલે નીલ, પીત (લીલાં, પીળાં જાંજુડાં) વગેરે અનેક પ્રકારના રંગવાળાં તથા અનેક પ્રકારની આકૃતિ—અવયવ-રચનાવાળાં તે છે, તે તે જો.

पद्यादित्यान्वसून्द्रानश्विनौ मस्तस्तथा ।

वहन्यदृष्टपूर्वाणि पद्याश्वर्याणि भारत ॥ ૬ ॥

આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, બે અશ્વિનીકુમારો અને મસ્તુતોને તથા પહેલાં ન જોયેલાં ઘણાં આશ્ચર્યોને. હે ભારત ! તું જો. ૬

ભાષ્યાર્થ : હે ભાગ ! બાર આદિત્યોને, આઠ વસુઓને, અગિયાર રુદ્રોને. બે અશ્વિનીકુમારોને અને ઓગણપચાસ મસ્તુતોને તું જો; તથા બીજાં પણ તેં અથવા બીજા કોઈએ મનુષ્યલોકમાં કદી ન જોયેલાં દેવ, એવાં આશ્ચર્યોને—અદ્ભુત દ્રશ્યોને જો.

કેવળ આટલું જ નહિ પણ—

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य संचरांचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यवान्यद्रूढमिच्छसि ॥ ७ ॥

અહીં (મારા શરીરમાં) એકસ્થ (એકત્રિત) થયેલું સચરાચર
અમઝ જંગત હમણાં તું જો; અને ઘીબું જે જે બેવા તું ઇચ્છે છે,
તે પણ હે ગુડાકેશ ! મારા દેહમાં જો. ૭

ભાષ્યાર્થ : હે ગુડાકેશ ! અહીં-મારા આ શરીરમાં, આ એક જ સ્થાનમાં
ગિચ્છિ કરી રહેલાં ચર-અચર આખા જંગતને હમણા જ તું જો; અને વળી જે
કાંઈ જમ-પરાજ્ય આદિ દમ્ય, જેને વિષે તે પહેલાં (અ. ૨ શ્લો ૬માં) 'અમે
એમને છતીશું કે એઓ અમને છતશે' એમ કહી ગંકા કરી હતી, તે પણ
જોવા તું ઇચ્છે છે. હોય તો જો.

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

પરંતુ તું આ જ પોતાના—માનવ ચક્ષુવડે મને જોઈ શકશે નહિ;
માટે હું તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું; તે વડે તું મારો જૈશ્વર્ય (જૈશ્વર્ય-
વાળા રૂપનો) યોગ તું જો. ૮

ભાષ્યાર્થ : પરંતુ વિશ્વરૂપધારી મને પરમેશ્વરને તું તારા આ પ્રાકૃત
(ખાજ) ચક્ષુવડે જોઈ નહિ શકે, જે દિવ્ય નેત્રો વડે તું મને દેખી શકશે, તે
દિવ્ય નેત્ર હું તને આપું છું, તે વડે તું મારો જૈશ્વર્ય—ઈશ્વરનો યોગ
એટલે યોગસામર્થ્યની પરાક્રમતા તું જો.

संजय उवाच । मंगथ गोप्य

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

હે રાજન્ ! એમ કહી મહાયોગેશ્વર શ્રીહરિએ અર્જુનને
પરમ જૈશ્વર્યરૂપ-વિશ્વરૂપ બતાવ્યું. ૯

ભાષ્યાર્થ : હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ પ્રમાણે કહીને, પછી મહાયોગેશ્વર-અથવા
મહાયોગના ઈશ્વર મહાત્મા અને યોગેશ્વર શ્રીહરિએ-શ્રીનારાયણે, પૃથાપુત્ર અર્જુનને
પોતાનું પરમ જૈશ્વર્યરૂપ-ઈશ્વરીય પરમરૂપ, વિશ્વરૂપ-વિરાટ સ્વરૂપ બતાવ્યું.

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्रुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुग्मम् ॥ ૧૦ ॥

અનેક મુખ અને નેત્રોવાળું, અનેક પ્રકારનાં અદ્ભુત દર્શનવાળું,
અનેક દિવ્ય અલંકાર(ધરણી)વાળું, અનેક દિવ્ય આયુધવાળું-૧૦

ભાષ્યાર્થ : જે અનેક મુખ અને નેત્રોવાળું છે એટલે જે રૂપમાં
અનેક મુખ અને નેત્ર છે, અનેક અદ્ભુત દરશોવાળું—અર્થાત્ જે રૂપમાં જોતો

વિરમ્ય કરી નાખે એવા અને દર્શના છે તે અનેક દિવ્ય આશૂપણોવાળું એટલે જે ઉપમા અનેક ધરેણા (પહેરેના ભેવામાં આવે) છે, અને દિવ્ય શસ્ત્રો (આયુધો-હથિવાર)વાળું એવે જે ઉપમા અને દિવ્ય શસ્ત્રો તરવાર આદિ હિંગામેના છે એવું રૂપ ભગવાને અર્જુનને દેખાવું દર્શાવ્યાસ-દેખાવું એમ જે ગયા નવમા શ્લોકમાં છે, તેનો અહીં સંબંધ છે એવે અધ્યાહાર કે વર્ણી

દિવ્યમાલ્યામ્બરધરં દિવ્યગન્ધાનુલેપનમ્ ।

સર્વાશ્વર્યમયં દેવમનન્ત વિશ્વતોમુક્તમ્ ॥ ૧૧ ॥

દિવ્ય માળા તથા દિવ્ય વસ્ત્ર ધારણ કરેલું, દિવ્ય ગંધનું લેપન કરેલું, મર્વ આશ્ચર્યથી ભરપૂર, પ્રદાશરૂપ, અનંત અને મર્વ તરફ સુખવાળું (એ સ્વરૂપ હતું) ૧૧

ભાગ્યાર્થ : જે ઈશ્વરે દિવ્ય પુષ્પમાળા તથા દિવ્ય વસ્ત્રો ધારણ કર્યા છે, જેમણે દિવ્ય ગંધ (ચંદન) વગેરે અગમન અનુલેપન કરેલું છે, જે સર્વ આશ્ચર્યથી ભરપૂર છે, જે પ્રદાશરૂપ—તેજોમય છે જેનો અંત નથી એવા અનંત છે, જે મર્વ જૂનોના આત્મા હોવાથી મર્વે દિશાઓમાં સુખવાળા ૭ તેના દિવ્યરૂપ દર્શન ભગવાને અર્જુનને પ્રદાશ અથવા એ દિવ્ય સ્વરૂપને અર્જુન જેવા નાથો એ પ્રમાણે અહીં અધ્યાહાર છે

હવે વિશ્વરૂપ ભગવાનની-ભગવાનના વિશાળ સ્વરૂપની જે પ્રભા (પ્રદાશ) છે તેની ઉપમા હે છે

દિવિ સૂર્યમહસ્તસ્ય મનેયુગપદુત્થિતા ।

યદિ માઃ સદશી સા સ્પાત્ માસસ્તસ્ય મહાત્મન ॥ ૧૨ ॥

જો આપણામાં એક જ વખતે હજાર સૂર્યની ઉદય પામેલી પ્રભા પ્રગટે, તો તે પ્રભા તે મહાત્મા—વિશ્વરૂપની પ્રભા જેવી થાય ૧૨

જૂનોના એટલે અતરિફ-આકાશમાં અથવા ત્રીજા સ્વર્ગમાં એકીમાથે ઉગેના (પ્રગટ થયેના) હજાર સૂર્યની જે પ્રભા (તે સૂર્યોનું જે તેજ) હોય તેટલું તેજ-તેજો પ્રદાશ એ મહાત્માના વિશ્વરૂપના પ્રદાશ જેવો (જેટલો) થાય અથવા પ્રદાશ એ હજાર સૂર્યોના પ્રદાશ એવો ન ૫ થાય અર્થાત્ એ હજાર સૂર્યોના પ્રદાશ પ્રત્યે પાંચ વિશ્વરૂપનો પ્રદાશ અધિક છે

વર્ણી

તત્રસ્મ્ય જગત્કૃત્સ્ન પ્રવિમક્તમનેકથા ।

અપર્યદેનદેવસ્ય શરીરે પાણ્ડવમ્ભદ્રા ॥ ૧૩ ॥

તે મમથે પાણ્ડવ-અર્જુનેત્યા દેવોના દેવ-ગ્રીહગ્નિના શરીરમાં અનેક પ્રકારના વિભાગવાળું સમગ્ર જગત એક જ આત્મા ગહેલું જોયું ૧૩

ભાષ્યાર્થ : તે વખતે પાંડુપુત્ર અર્જુનને તે સ્વરૂપમાં એક જ જગ્યામાં સ્થિત થયેલું (રહેલું), દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય વગેરે બેઠો વડે અનેક પ્રકારે વિભક્ત થયેલું આખું જગત, દેવોના દેવ શ્રીહરિના શરીરમાં બેસુ.

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ઠો હૃષ્ટોમો ધનંજયઃ ।

પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાંજલિરભાપત ॥ ૧૪ ॥

તે પછી વિસ્મય પામી, હૃષ્ણી રોમાંચિત થયેલો ધનંજય-અર્જુન, (એ) દેવને મસ્તક વડે પ્રણામ કરી બહાંબલિ (હાથ બેઠેલો) થઈ બોલ્યો. ૧૪

ભાષ્યાર્થ : ત્યારપછી તે જોઈ તે ધનંજય (અર્જુન) આભયપૂર્વક થઈ અને હૃષ્ણ પામી રોમાંચિત બન્યો; હૃષ્ણી એનાં જ્વાડા બિલા થઈ ગયા, પછી તે વિશ્વરૂપધારી-પરમાત્મદેવને નમ્રતાપૂર્વક સાદર નમસ્કાર કરી, ફરી નમસ્કાર માટે બે હાથ બેઠી બોલ્યો :

‘જે વિશ્વરૂપ આપે મને દેખાડ્યું છે, તે હું કઈ રીતે-કયે પ્રકારે અથવા કયા બાનથી જોઈ રહ્યો છું’ પોતાનો તે અનુભવ પ્રકટ કરતા તે-

જર્ણુમ ઉવાચ । અર્જુને કલ્પુ

પશ્યામિ દેવાંસ્તય દેવ દેહે સર્વાંસ્તથા ભૂતવિશેષસંઘાન્ ।

બ્રહ્માણમીશં કમલાસનસ્થમૃષીંશ્ચ સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥ ૧૫ ॥

હે દેવ ! આપના દેહમાં સર્વ દેવોને તથા ભૂતવિશેષસંઘ-સ્થાવર-જંગમરૂપ ભૂતોના સમૂહને, કમલાસન પર બેઠેલા ઈશ-સર્વના નિયંતા બ્રહ્માને તથા સર્વે ઋષિઓને તેમ જ દિવ્ય સર્પોને હું જોઉં છું ૧૫

ભાષ્યાર્થ : હે દેવ ! હું આપના શરીરમાં સર્વ દેવોને તથા સ્થાવર-જંગમરૂપ અનેક પ્રકારની જીવીજીવી આકૃતિવાળા સર્વ ભૂતોના મુદાપને તથા સર્વના નિયંતા (પ્રજ્ઞાના શાસનકર્તા) તથા પૃથ્વીરૂપ કમળાની મેરૂરૂપ કલ્પિકામાં બેઠેલા ચતુર્મુખ-બ્રહ્માને, વસિષ્ઠ વગેરે સર્વે ઋષિઓને અને વાસુકિ વગેરે સર્વે દિવ્ય સર્પોને હું જોઉં છું.

અનેકગ્રાહૃદસ્વવત્રનેત્રં પશ્યામિ ત્વા સર્વતોઽનન્તરૂપમ્ ।

નાન્તં ન મધ્યં ન પુનસ્તવાદિં પશ્યામિ વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂપા ॥ ૧૬ ॥

હું આપને અનેક બાહુ, અનેક પેટ અનેક મુખ અને અનેક નેત્રવાળા જોઉં છું, હે વિશ્વેશ્વર ! વિશ્વરૂપ ! આપનો અંત, મધ્ય કે આદિ હું જોઈ શકતો નથી. ૧૬

ભાષ્યાર્થ : હું આપને અનેક ભુજ (હાથ), હૃદ (પેટ), મુખ અને નેત્રોવાળા એટલે આપના જે ગ્રંથમાં અનેક ભુજ, પેટ, મુખ અને નેત્ર છે એવા રૂપવાળા તથા ચારે દિશામાં અનંત રૂપવાળા-અર્થાત્ જોના સર્વત્ર અનંત રૂપો છે એવા જોઉં છું હે વિશ્વેશ્વર ! હે વિશ્વરૂપ ! હું આપનો છોડા,

મધ્ય (અંત-આરંભની વચ્ચેની અવસ્થા) કે આદિ (આરંભ) દેખતો નથી, અર્થાત્ હું આપ પરમાત્માનાં અંત, મધ્ય કે આદિ કશાને પણ જોતો (જોઈ શકતો) નથી.

વળી,

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિગં ચ તેજોરાશિં સર્વતો દીપ્તિમન્તમ્ ।

પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્યં સમન્તાદીપ્તાનલાર્કશ્રુતિમપ્રમેયમ્ ॥ ૧૭ ॥

આપને કિરીટ(મુગટ)વાળા, ગદાવાળા, ચક્રવાળા, તેજોના ઢગલા-રૂપ, મર્વ બાળુએ પ્રકાશમાન, સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણપણે ન જોઈ શકાય (અવલોકન કરવાને કઠણ) એવા, સ્રગવતા-પ્રકાશમાન અગ્નિ અને સૂર્યના જેવા પ્રકાશ (તેજ)વાળા અને આમાપ જોઈ હું. ૧૭

ભાષ્યાર્થ : કિરીટ એ માથા પર પહેરવાનું એક વિશિષ્ટ આશૂપણ છે; એ જેના માથા ઉપર હોય તેને કિરીટ એટલે મુગટવાળા કહે છે; તે કિરીટીને તથા એમની પાસે ગદા છે માટે એ ગદી કહેવાય છે; તે ગદીને તથા એમને ચક્ર છે માટે ચક્રી કહેવાય છે; તે ચક્રીને તથા તેજોરાશિ તેજના ઢગલારૂપ, મર્વ તરફ મર્વ દિશાઓમાં જેમની દીપ્તિ પ્રકાશ છે તે મર્વતઃ પ્રકાશમાન એવા આપને હું જોઈ છું; તથા આપ મંદામુખેલીએ દેખાઈ શકો એવા દુર્નિરીક્ષ્ય તથા સર્વ બાળુ પર પ્રજ્વલિત થયેલા અગ્નિ તથા સૂર્યના જેવા પ્રકાશમાન તથા જેનું માપ નથી એટલે કે જેનો પરિચય-મર્્યાદા નાણુનો અસ્તિત્વ છે, એવા 'અપ્રમેય' આપને હું જોઈ છું.

આમ છે, તેથી આપની (આત્મા) યોગ્યશક્તિ જોઈ હું અતુમાન કરું છું
ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૧૮ ॥

આપ નાણુવા યોગ્ય અક્ષર બ્રહ્મ છો; આપ આ વિશ્વનો પરમ આશ્રય છો; આપ (અવ્યય નાશરહિત) છો; શાશ્વત (સનાતન) ધર્મના રક્ષક છો અને આપ સનાતન પુરુષ છો, એવો મારો મત છે. ૧૮

ભાષ્યાર્થ : મુમુક્ષુઓએ જોણુવા યોગ્ય પરમ અક્ષર એટલે જેનો કોઈ નાશ નથી એવા પરબ્રહ્મ પરમાત્મા આપ છો; આપ જ આ આખા જગતના પરમનિધાન, ઉત્તમ રચાન છો-(જેમાં કેઈ વસ્તુ રાખવામા આવે તેને 'નિધાન' કહે છે-આપનામાં જ આ સંસાર રચો છે-રાખવામાં આવ્યો છે,) તેથી આપ આ સંસારના પરમ આશ્રય છો, એવો અર્થ છે; વળી આપ અવિનાશી છો અર્થાત્ આપનો વ્યય અથવા નાશ કદી થતો નથી, માટે આપ નાશરહિત છો અને જે સદા (નિત્ય)નો ધર્મ છે તેના રક્ષણ કરનારા આપ છો, તથા આપ જ સનાતન પરમપુરુષ છો, એવો મારો મત (અભિપ્રાય) છે.

વળી,

અનાદિમધ્યાન્તમનન્તત્રીર્યમનન્તવાહું ગચ્છિસ્યનેત્રમ્ ।

પદ્યામિ ત્વાં દીપ્તદુતાશવકત્રં સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપન્તમ્ ॥ ૧૯ ॥

આદિ, મધ્ય કે અંત વિનાના, અનંત વીર્યવાળા, અનંત માહુવાળા, અંદ્ર-સૂર્ય જેનાં નેત્ર છે એવા, પ્રજ્વલિત અગ્નિરૂપ મુખવાળા અને પોતાના તેજ વડે આ વિશ્વને તપાવનારા આપને હું જોઉં છું. ૧૯

ભાષ્યાર્થ : આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત એટલે કે જેનો શરૂ નથી, મધ્ય નથી, અને અંત નથી એવા (રૂપવાળા) તથા જેનાં પગક્રમને ૥૨ નથી એવા આપ અનંતવીર્ય (સામર્થ) વાળાને, જેને અનંત ભુજા છે તથા આપ અનંતમાહુવાળાને તથા અંદ્ર અને સૂર્ય જેના નેત્રા છે એવા આપ અંદ્ર-સૂર્યનેત્રવાળાને, પ્રકાશમય અગ્નિ જેવું મુખ છે એવા આપ-પ્રકાશવાચકત્રવાળાને અને પોતાના તેજ વડે આ સમસ્ત વિશ્વને તપાવતા એવા આપને હું જોઉં છું.

યાવાપૃથિવ્યોરિદમન્તરં હિ વ્યાસં ત્વચ્ચકેતુ દિશશ્ચ સર્ગાઃ ।

દૃષ્ટ્વાડ્ભુતં રૂપમિદં તવોગ્રં લોકત્રયં ગ્રવ્યથિતં મહાત્મન ॥ ૨૦ ॥

સ્વર્ગ, આકાશ અને પૃથ્વીની વચ્ચેનું આ અંતર અથવા આકાશ અને પૃથ્વીની વચ્ચેનું આ અંતરિક્ષ; તેમ જ આ સર્વ દિશાઓ પાશુ આપ એકલાથી જ વ્યાપ્ત છે; આપનું આ અદ્ભુત ઉચ્ચરૂપ જોઈને, હે મહાત્મન! ત્રણે લોકો વ્યથા (દુઃખ) પામેલા છે. ૨૦

ભાષ્યાર્થ : સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચેનું બધું આકાશ એટલે અંતરિક્ષ તેમ જ સર્વ દિશાઓ આપ વિશ્વરૂપ ધરનાર એકલા પરમેશ્વરથી જ વ્યાપ્ત (ભરેલું) છે; હે મહાત્મન! અર્થાત્ ક્ષુદ્ર સ્વભાવ વિનાના હે શ્રીકૃષ્ણ! આપનાં આ અદ્ભુત (આશ્ચર્યજનક), બધાંકર-રૂપને જોઈ ત્રણે લોકો વ્યથિત થયા (બધા પામ્યા) છે ડગમગી ગયા છે.

હવે અહીં, ‘અને એમને છતીશું’ કે એઓ અમને છતશે’ એવા અશ્વૃનના મનમાં જે પહેલા મંશય હતો, તેનો નિર્ણય (અશ્વૃનના મનમાં) થાય, તે માટે ‘પાંડવોનો જ વિજય થવાનો છે’ એમ હું નિશ્ચિતપણે જાણ-પર બતાવું, એવો ઉદ્દેશ મનમાં લાવી ભગવાન (પોતાનું તે નિશ્ચિત નિર્ણય-રૂપ દર્શન દેખાડવામાં) પ્રવૃત્ત થયા; એ (રૂપ) જોઈ અશ્વૃન બોલ્યો :

અમી હિ ત્વાં મુસંધા વિશન્તિ કેચિદ્ધોતાઃ પ્રાજ્જલયો ગૃણન્તિ ।

સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્ષિસિદ્ધસંધાઃ મૃણન્તિ ત્વાં સ્તુતિમિઃ પૃષ્કલામિઃ ॥

આ દેવોના સંધો આપમાં જ પેસે છે, ઠેકઠાઠ બધા ધામી હાથ જોડી પ્રાર્થના કરે છે અને મહર્ષિ તથા સિદ્ધના સંધો (સમુદાયો)

‘સ્વસ્તિ’ - (કલ્યાણ થાઓ) કહી પુષ્કળ સ્તુતિ વડે આપને સ્તવે છે. ૨૧

ભાષ્યાર્થ : આ દેવોના મંત્રો (સમુદાય) ને યુદ્ધ કરવાવાળા થોદા અને ને અહો પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે વસુ આદિ દેવગણ (દેવસંઘ) મનુષ્યશરીર (ધારણ કરી તે રૂપ)માં અવતર્યો છે, તે આપ(ના)માં પ્રવેશ કરી રહ્યા છે, એમ દેખાય છે; તેમાંના કેટલાક તો દોડી -નામી જવાને પણ અગ્રક્રમ છે, તેથી તેઓ અપભ્રિત જની હાથ જોડી આપની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે; તથા મહર્ષિ અને સિદ્ધોના સંઘો (સમુદાયો), યુદ્ધ શરૂ થતાં જ ઉત્પાત વગેરે અશુભ ચિહ્નોને જોઈ, ‘જગતનું કલ્યાણ થાવ,’ એમ કહી અનેકો સંપૂર્ણ (આખાં ને આખાં) સ્તોત્રો વડે આપની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે.

અને વળી,

રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા વિશ્વેઽશ્વિનૌ મરુતશ્ચોષ્મપાશ્ચ ।

ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘા વીક્ષન્તે ત્વાં વિસ્મિતાયૈવ સર્વે ॥ ૨૨ ॥

જે રુદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ, સાધ્યદેવો, વિશ્વેદેવો, અશ્વિની-કુમારો તથા મરુતો તથા ઉષ્મપા(પિતૃઓ); વળી ગંધર્વ, યક્ષ અને સિદ્ધો (છે), એ સર્વના બધા સંઘો વિસ્મિત થયેલા-વિસ્મય પામીને તમને જોઈ રહ્યા છે. ૨૨

ભાષ્યાર્થ : જેઓ (૧૧) રુદ્રો, (૧૨) આદિત્યો, (૮) વસુઓ, (૧૨) સાધ્યદેવતાઓ, (૧૦) વિશ્વેદેવો, (૨) અશ્વિનીકુમારો (૪૬) મરુત-ગણ છે, ઉષ્મપા નામના પિતૃઓ છે તથા જે ગંધર્વ, યક્ષ, અસુર અને સિદ્ધો-એમના સમુદાય છે, તેઓ સર્વે અને હાહા-હૂહૂ આદિ ગંધર્વો, કુબેર વગેરે યક્ષો, વિરાટન વગેરે અસુરો અને કપિન વગેરે મિત્રો; એ સર્વના સમુદાયો છે, તે સર્વે આજર્ણ પામીને આપને જોઈ રહ્યા છે.

આ ઠારણ્યી-(આપનું આવું પ્રયત્ન રૂપ છે તે ઠારણ્યી)-

રૂપં મહત્તે વહુવસ્ત્રનેત્રં મહાવાહો વહુવાહુરૂપાદમ્ ।

વહુદરં વહુદંટાકરાલં દટ્ટા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તયાહમ્ ॥ ૨૩ ॥

હે મહાગાહો! બહુ મુખ અને નેત્રવાળાં; ઘણા હાથ, લાંબા અને પગવાળાં, ઘણાં પેટવાળાં, ઘણી દાદોથી ભયંકર દેખાતાં આપના મહાન રૂપને જોઈ લોકો તથા હું (બહુ) વ્યથા પામ્યા છીએ. ૨૩

ભાષ્યાર્થ : હે મહાગાહો! આપનું આ રૂપ અતિ પ્રમાણુવાળું-અતિશય લાગુપડાળું (છે), જેમાં અનેક મુખો અને નેત્રો છે, જેમાં અનેક બાહુઓ, જાંઘો અને પગો છે તથા જેમાં અનેક પેટ છે તથા જે અનેક દાદો વડે અતિશય નિકરાળ છે; અર્થાત્ બહુ દારોને લીધે જેની આકૃતિ અતિ ભયંકર

विश्वरूपदर्शन

યર્થ ગર્ભ છે એવું આપતું (વિરૂપાણ) ૩૫ જોઈ આ લોકો (પ્રાણીઓ) તથા
હું પણ ભયથી ચરચરી ગયા છીએ

તેમા કારણ આ છે, કે-

નમઃસ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણં વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।

દૃષ્ટ્વા હિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાન્તરાત્મા ધૃતિં ન મિન્દામિ શ્મં ચ વિષ્ણો ॥

આઠાથને અડકેલા, પ્રજ્વલિત, અનેક વર્ણવાળા, પહોળા મુખ
વાળા, પ્રજ્વલિત (તેજસ્વી) વિશાળ નેત્રવાળા, આપને જોઈ, મારે
અતરાતમા અતિશય ગભરાઈ ગયો છે, હે વિષ્ણુ ! હું ધીરજ કે
શક્તિ પામતો નથી ૨૪

ભાષ્યાર્થ : આપને આકાશ(હુનો)નો સ્પર્શ કરેના અર્થાત્ આપને
સ્વર્ગ સુધી વ્યાપેના, પ્રદીપ્ત (પ્રજ્વલિત) - બડબડાટ બળતા-અનેક વર્ણો-અનેક
ભયમ્ આકૃતિઓવાળા, તથા હિસાડેલા (પહોળા કરેલા-હાડેલા) મુખોવાળા
અને પ્રજ્વલિત (જ્વળત અગાધ જેવા) વિશાળ-મોટામોટા નેત્રોવાળા જોઈને
હે વિષ્ણુ ! જેમ મન ભયથી વ્યાડળ ધર્મ રહ્યું (ખળખળી ઊંચું) છે, એવા
હું ધીર અને શમ-અર્થાત્ મનની શાંતિ પામતો નથી

શાંતી (ધૃતિ અને શાંતિ નથી પામતો) ?

દંપ્તોઝરાલાનિ ચ તે મુલ્લાનિ દૃષ્ટ્વૈવ કાલાનલસંનિમાનિ ।

દિશો ન જાને ન લમે ચ શ્મં પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૨૫ ॥

દાદો વડે વિક્રમણ અને પ્રવચકાળના અગ્નિ સમાન આપના
મુખને જોઈને જ મને દિશા સૂઝતી નથી—દિશાઓને હું બહુ
ચકતો નથી અને સુખ પામતો નથી, હે જગન્નિવાસ ! હે દેવેશ !
પ્રસન્ન થાઓ ૨૫

ભાષ્યાર્થ : દાદોને લીધે અતિ ભયકર, વિક્રમણ આકૃતિવાળા અને પ્રવર
મળમા લોકોને ભરખીભૂત સ્વાવાગો જે કાળાગ્નિ છે, તેના જેવા આપના
મુખો જોઈ હું દિશાઓને નથી જાણતો—આ પૂર્વ દિશા છે કે આ પશ્ચિમ દિશા
છે, એમ વિવેકપૂર્વક નથી જાણતો. હું ભ્રમ્ય ધર્મ ગયો છું, તેથી (જો કે
આપના સ્વરૂપનું દર્શન કરું છું છતાં) મને સુખ નથી મળતું મારે
હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! આપ પ્રસન્ન થાઓ

મને પહેલા જે ચોદાઓથી પરાજયની સહા હતી, તે પણ હવે જતી
રહી છે, કારણકે—

અમી ચ ત્વા ધૃતરાષ્ટ્રમ્ય પુત્રાઃ સર્વે સહૈવાવનિપાલસંચઃ ।

મીમ્નો દ્રોણઃ સ્ત્રુતપુરસ્તયાસૌ સદાસ્મદીયૈરપિ યોધમુરયઃ ॥ ૨૬ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રના આ મર્વ પુત્રો, પૃથ્વીપાલકો(ગજાઓ)ના સમૂહો

સહિત તેમ જ ભીષ્મ, દ્રોણ તથા સૂતપુત્ર કર્ણ (અર્જુન), આપણા મુખ્ય યોદ્ધાઓ સહિત (આપના મુખમાં દોડતા પેસે છે.) ૨૬

ભાષ્યાર્થ : વળી દુર્યોધન વગેરે ધૃતરાષ્ટ્રના સર્વ પુત્રો, સર્વ રાજાઓના દળ—સમુદાય સહિત—અર્જુન બેગા થઈ સામટા ઉતાવળે દોડતા આપના મુખમાં પેસે છે, એવા આ પછીના શ્લોક સાથે અન્વય (સંબંધ) છે. અવનિ એટલે પૃથ્વી; તેનું પાલન કરે તે અવનિપાત્ર (રાજા); તેઓના સંઘ એટલે સમૂહ તે અવનિપાલસંઘ (રાજાઓના દળ—સમુદાય); આ ઉપરાંત બીષ્મ, દ્રોણ અને આ સૂતપુત્ર કર્ણ (અર્જુન) જ અમારા ધૃત્વૃન્ન વગેરે મુખ્ય યોદ્ધાઓ સાથે એકદમ આપના મુખમાં ત્વરાથી પ્રવેશ કરે છે.

વળી,

ઘક્ષત્રાણિ તે સ્વરમાણા વિશન્તિ દંટ્ટાકરાલાનિ મયાનકાનિ ।

કૈચિદ્વિલમ્બા દશનાન્તરેષુ સંદૃશ્યન્તે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાઙ્ગૈઃ ॥ ૨૭ ॥

દાદો થકી વિકરાળ અને લાચાનક એવાં આપના મુખોમાં ત્વરા- (ઝડપી વેગ)થી તેઓ પેસે છે; કેટલાક ચૂરો (ચુરદો) થઈ ગયેલાં માર્યા સાથે, દાંતોની વચ્ચેના ભાગમાં જ ભરાઈ રહેલા દેખાય છે. ૨૭

ભાષ્યાર્થ : ત્વરાથી (ખૂબ ઉતાવળા જતી તે) આપનાં મુખોમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા છે; આ મુખો કયા પ્રકારનાં છે? તે દાદોવાળાં વિકરાળ મુખો છે; વળી આ મુખોમાં પેડેલા પુરયોમાંથી કેટલાક દાંતોની વચ્ચેના ભાગમાં ચૂરો થઈ ગયેલાં માર્યા સહિત આધેલા માંસની પેડે ચોટી રહેલા છે—એવામાં આવે છે.

એ કઈ રીતે (કયે પ્રકારે) મુખોમાં પ્રવેશે છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે :

યથા નદીનાં વહ્નોઽમ્યુવેગાઃ સમુદ્રમેવાભિમુસ્વાદ્રવન્તિ ।

તથા તવામી નરલોકવીરા વિશન્તિ ઘક્ષત્રાણ્યભિવિજ્યલન્તિ ॥ ૨૮ ॥

જેમ નદીઓના ધણા જળપ્રવાહો સમુદ્ર તરફ જ દોડે છે, તેમ આ નરહોડના વીરો આપનાં અતિ જ્વલંત—સર્વ તરફથી અતિ પ્રકાશમાન મુખોમાં પેસે છે. ૨૮

ભાષ્યાર્થ : જેમ વહેતી નદીઓના અનેક જળપ્રવાહો, ખૂબ વેગથી સમુદ્ર સન્મુખ જતી, (સમુદ્ર તરફ જ) દોડે છે, સમુદ્રમાં જ પ્રવેશ કરે છે, તેમ જ આ મનુષ્યલોકના ચરવીરો—બીષ્મ વગેરે, આપનાં પ્રજ્વલિત (પ્રકાશમાન) મુખોમાં પ્રવેશ કરે છે.

તેઓ શા મારે અને કેવી રીતે (મુખોમાં) પ્રવેશ કરે છે? એના પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે :

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતન્ના વિશન્તિ નાગાય સમૃદ્ધવેગાઃ ॥

તથૈવ નાગાય વિશન્તિ લોકાસ્તવાપિ ઘક્ષત્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥ ૨૯ ॥

જેમ અતિવેગવાળા (ગની) પતંગિયાં, પ્રદીપ્ત અગ્નિ (બળતાં) માં પોતાના નાશ માટે પેસે છે, તેમ જ અતિવેગવાળા (ગની) લોકો પણ પોતાના નાશ માટે આપના મુખમાં પેસે છે. ૨૬

ભાષ્યાર્થ : અતિશય વેગવાળા એટલે જેમની ગતિ અત્યંત વધી ગઈ છે, એવાં પતંગ નામનાં પક્ષી(જંતુ)ઓ, પોતાના નાશ માટે પ્રદીપ્ત (બળતા) અગ્નિમાં પેસે છે; તેમ જ આ સર્વ પ્રાણીઓ પણ નાશ પામવા માટે જ દોડીદોડી અત્યંત વેગ સાથે આપનાં મુખમાં પ્રવેશ કરી રહ્યાં છે. સમૃદ્ધવેગને અર્થ, (ઉપર દર્શો તેમ) જેની ગતિ અત્યંત વધી ગઈ છે, તે છે.

અને વળી આપ તો—

લેલિયસે ગ્રમમાનઃ સમન્તાલ્લોકાન્સમગ્રાન્વદનૈર્જ્વલન્નિઃ ।

તેજોમિરાપૂર્ય જગત્તમગ્રં માસસ્તવોગ્રાઃ વ્રતપન્તિ વિશ્વો ॥ ૩૦ ॥

સમગ્ર લોકને સર્વ તરફથી પ્રબલિત મુખે વડે ગળી જતા આપ થાટો છો અને તેજ થકી આપના જગતને પૂરી (ભરી) ઢાંકીને આપની ઉગ્ર પ્રભા(ક્રાંતિ)ઓ, હે વિશ્વુ! સંતાપ ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૦

ભાષ્યાર્થ : સમસ્ત લોકોને પ્રદીપ્ત (દેદીપ્તમાન) મુખે વડે સર્વ તરફથી ગળી જતા આપ થાટો છો; અર્થાત્ તેના સ્વાદ લઈ રહ્યા છો; તથા હે વ્યાપન સ્વભાવવાળા-વિશ્વુ પરમાત્મા! આપની કૂર પ્રભા(ક્રાંતિઓ-જ્વાળા)ઓ, સમગ્ર જગતને આપના તેજથી વ્યાપ્ત કરી (ઢાંકી દઈ) તપ્ત (સંતપ્ત) કરી રહી છે. સમગ્ર એટલે અગ્ર સહિત અર્થાત્ બન્ને છેડાઓ-પ્રારંભ અને અંતના છેડા સુધી (આશુ).

આપ આવા ઉગ્ર સ્વભાવવાળા છો, તેથી—

आख्याहि मे को भवानुग्रहो नमोस्तु ते देववर प्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भयन्तमार्घं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ૩૧ ॥

મને કહો, કે આવા ઉગ્રરૂપવાળા આપ કોણ છો? હે દેવવર! આપને નમસ્કાર હો, આપ પ્રસન્ન થાઓ; આપને-આપને બાંધવા હું ઇચ્છું છું; કેમકે આપની પ્રવૃત્તિ હું બાંધતો નથી. ૩૧

ભાષ્યાર્થ : આ ઉગ્ર (ભયંકર) આકારવાળા આપ કોણ છો તે કહો. હે દેવોમાં પ્રધાન-દેવવર! આપને નમસ્કાર હો, આપ પ્રસન્ન થાઓ (કૃપા કરો); સૃષ્ટિથી પણ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા આપ પરમેશ્વરને હું વિશેષપણે બાંધવા ઇચ્છું છું; કારણકે આપની પ્રવૃત્તિ અથવા ચેષ્ટાને હું નથી બાંધતો, નથી સમજી શકતો.

ધીમગવાનુવાચ । ભગવાન બોલ્યા :

कालाऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ૩૨ ॥

હું લોકોને સંહાર કરનારો અને અતિશય વૃદ્ધિ પામેલો કાળ છું, અહીં લોકોને સંહારવા તથા થયેલો છું, શત્રુઓની નેનામા જે સર્વ ચોદાઓ સામે જિલેલા ગહેલા છે, તે (બધા) તારા વિના પણ ગહેના નથી ૩૨

ભાષ્યાર્થ : હું લોકોનો નાશ કરવાવાળો, વૃદ્ધિ પામેલો કાળ છું, જે કાળે હું વૃદ્ધિ પામ્યો છું, તે (કારણ) તું સાબળ આ સમયે સંહાર કરવા હું તૈયાર થયો છું શત્રુઓની પ્રત્યેક સેનામા જે જે (લડવા માટે) તૈયાર રહેના છે તે બીજા, દ્રોણ અને અર્જુન વગેરે સર્વ ચોદાઓ, કે જેમના તરફથી તને આશંકા (જીતવાની શકા કે પરાજયની બીતિ) છે, તે (મયા) તારા વિના પણ (એટલે કે તું યુદ્ધ નહિ કરે તોપણ) રહેવાના નથી

આમ જ છે, તેથી—

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्ક્स्व राज्यं समृद्धम् ।

मयैतै ते निहताः पूर्वमेव निमित्तमानं मम सव्यसाचिन् ॥ ૩૩ ॥

માટે તું જિત, યશ પ્રાપ્ત કર અને શત્રુઓને છુટી, સમૃદ્ધ રાજ્ય લોગવ, પહેલેથી જ મે એમને હણી નાખેલા છે, માટે હું અર્જુન' તું કેવળ નિમિત્તમાત્ર થા ૩૩

ભાષ્યાર્થ : માટે તું જી -જિઓ થા, 'દેવેથી પણ ન ટૂંકી વકાવ એવા બી મ, દ્રોણ વગેરે મહારથીઓને અર્જુનને છુટી લીધા' એવો (નિર્મળ) યશ તું મેળવ, કેવળ તારા પુણ્ય વડે જ તે (યશ) તને મળે છે કુર્યોધન વગેરે શત્રુઓને છુટી મમૃદ્ધિસપ્ત નિષ્પટક રાજ્ય તું લોગવ એ બધા (ધરવીરો) મારા વડે (માટે હાથે) પહેલેથી જ અવસ્થ મએલા પડ્યા છે જે સવ્યસાચી અર્જુન' તું કેવળ નિમિત્તમાત્ર થા અર્જુન ન તારા હાથે પણ જાઓને રેનારો. એ, તેથી તે 'સવ્યસાચી' કહેવાય છે.

द्रोणं च मीर्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।

मया हतास्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा यूद्धमन जेतामિ रणे मपत्नान् ॥ ૩૪ ॥

દ્રોણ, બીજા, જયદ્રથ તથા કર્ણને તેમ જ બીજા પણ યુદ્ધવીરોને મે હણેલા છે, તેઓને તું હણ, વ્યથા ન પામ, યુદ્ધ કર, રણમાં તું શત્રુઓને છુટીશ ૩૪

ભાષ્યાર્થ : અર્જુનનો જે જે ચોદાઓ માટે આશંકા છે (જો તે સૌ પરાજય પામવાનો બધ છે), તેમનાં નામ હું બમવાન કરે છે, કે તેઓને મે મારી નાખેલા (જ) છે એમાં દ્રોણ અને બીજા (તરફથી પરાજય મગવાની) બીતિ દોવાનું કારણ પ્રસિદ્ધ જ છે કારણકે દ્રોણ તો ધનુર્વેદના આચાર્ય, રિષ્ય અઓથી શપ્ત અને વગીરિને કરી મારા પોતાના ડુકે દોઈ ૬૪-૬૫ ન પૂણ્ય છે તથા બીજા એ ૨૨ ૭૬૫-૭૬૫ નેમની ૭૨૭૫૫૫ મમયે તેમ

મૃત્યુ થાય એવા, દિવ્ય અસ્રોથી (સંપન્ન) દિવ્યઅસ્રો ધરાવવાવાળા) તથા પરશુરામ
માથે દંડયુદ્ધ કરીને પણ પરાજય નહિ પામેલા એવા છે; તેવા જ જ્યદ્રથ પણ
છે, કે જેમના પિતા એવા હેતુથી તપ કરી રહ્યા છે, કે 'જે જે' કોઈ મારા
પુત્રનું માથું પૃથ્વી પર પાડશે તેનું પણ શિર પૃથ્વી પર પડે (પડશે); કર્ણુ પણ
દંદ્રે આપેલ અમોઘ શક્તિથી યુક્ત છે અને (એની મા કુંતીજીની) કન્યા-
વરયામાં જ (મંત્રસામર્થ્ય વડે) ઉત્પન્ન થયેલો સૂર્યપુત્ર છે; આમ છે માટે જ
તેનો તે નામથી (કર્ણુના નામથી), નિર્દેશ કર્યો છે; તાત્પર્ય આ છે, કે
(દ્રોણ, ભીષ્મ, જ્યદ્રથ, કર્ણુ તથા ખીખ્મ સરવીર ચેલા) જે મારાથી હણાઈ
ચૂકેલા છે, તેમને તું નિમિત્તમાનથી હવે માર; તેમનાથી બચા ન પામ. (બચ
ન પામ); યુદ્ધ કર; અંતમાં તું દુર્યોધન વગેરે શત્રુઓને છતીશ.

સંજય ઉવાચ । સંજયે કહ્યું :

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्येषमानः किरीटी ।

નમસ્કૃત્વા ભૂય एवाह कृष्णं सगद्गदं मीतमीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

કેશવનું એ વચન સાંભળી હાથ જોડેલા અને કંપિતો અર્જુન,
શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરી, અત્યંત નમ્ર થઈ, ખીતોખીતો ગળગળા કંઠ
સહિત ફરી બોલ્યો. ૩૫

ભાષ્યાર્થ : ઉપર કહેલાં એ કેશવનાં વચન સાંભળી ધૂનતાધૂનતા
અર્જુન, નમસ્કાર કરી ફરી શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ ગળગળા કંઠે બોલ્યા. દુઃખના આધાત-
ને લીધે બચબીત થયેલાને અને રોહવશ થયેલાને હર્ષનો ઉદભવ થવાથી
આંખો આંસુથી ભરાઈ જઈ, કંઈથી ગળું રંધાઈ જાય છે, ત્યારે વાણીમાં ગદગદ
તથા શબ્દના ઉચ્ચારમાં મંદતા આવી જાય છે, તેને ગદગદ કહેવાય છે અને એ
ગદગદ ગિચ્છિતાવાળું જે સગદગદ વચન તે, તે બોલ્યો. સગદગદ એ વચનક્રિયાનું
વિશેષણ છે (વચન કેવી રીતે બોલાયુ છે, તે જણાવે છે, તેથી). એ પ્રકારે ફરી-
ફરીને પારંવાર જેતું ચિત્ત બચવાળું થયું છે, તેવા અર્જુન પ્રણામ કરી, અત્યંત
નમ્ર થઈ બોલ્યો; એવા અર્થ પૂર્તીપર સંમંથથી છે.

અર્જુન આ પ્રસંગમાં (શ્રીકૃષ્ણ-અર્જુનના સંવાદની વચ્ચે) સંજયનાં આ
વચનો અર્થગર્ભિત છે. તે કેવી રીતે ? શો અર્થ અંદર યુક્તપણે છે ? તો તેના
ઉત્તરમાં કહે છે, કે દ્રોણ, ભીષ્મ, જ્યદ્રથ અને કર્ણુ, એ ચાર અજ્ઞેય ચેલાઓનો
અર્જુને વધ કર્યો, એટલે આશ્રયવિનાનો શર્ષ પડેલો દુર્યોધન તો મયો જેવો
જ યપો, એમ માની પોતાના વિજય માટે નિરાશ થયેલો ધૃતરાષ્ટ્ર, મંધિ કરી
લેશે અને એ અને પક્ષોમાં (કૌરવ-પાંડવોમાં) શાંતિ થશે; પરંતુ ભવિતવ્યના
(પ્રારબ્ધ)ને વશ હોનાથી ધૃતરાષ્ટ્રે તે વચન પણ સાંભળ્યું નહિ.

अर्जुन उवाच । अर्जुने કહ્યું :

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रह्वयत्यनुसज्यते च ।

રક્ષાંસિ મીતાનિ दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

હે હૃપીકેશ ! આપના અત્યંત કીર્તનથી જગત અતિ હર્ષ પામે છે અને પ્રીતિ (આનંદ) પામે છે; તેમજ રાક્ષસો ભય પામી દિશાઓમાં નાસી જાય છે અને સિદ્ધોના સર્વ ઝંઘો (આપને) નમસ્કાર કરે છે, એ યોગ્ય જ છે. ૩૬

સાધ્યાર્થ : એ યોગ્ય જ છે; એ શું ? કે આપના અત્યંત કીર્તનથી એટલે આપના મહાત્મ્યના કીર્તનનું શ્રવણ કરવાથી જગત જે અતિ હર્ષ પામે છે તે, હે હૃપીકેશ ! યોગ્ય છે. અથવા ‘સ્થાને’ (યોગ્ય) સખ્ત, વિષયના વિશેષણ તરીકે પણ સમજી શકાય; એટલે કે ભગવાન હર્ષોદિના વિષય છે તે યોગ્ય છે; કેમકે ઈશ્વર સર્વના આત્મા તથા સર્વ જૂનોના મુક્ત છે. તે જ પ્રમાણે તેમાં (ભગવાનમાં) જગત અનુરાગ રાખે છે, પ્રીતિ પામે છે, તે પણ તે ભગવાન અનુરાગ અથવા પ્રીતિના જે વિષય છે, તે યોગ્ય જ છે, એવું વ્યાખ્યાન કરવું. (કેમકે ઈશ્વર પ્રેમનો વિષય છે વળી બધાની યથેચ્છા રાક્ષસો દિશાઓ તરફ દોડી જાય છે, તે પણ ખરેખર જ યોગ્ય જ છે; અને કપિલાદિ સિદ્ધોના સર્વ સમૂહો આપને જે નમસ્કાર કરે છે, તે પણ યોગ્ય જ (સ્થાને) છે. (કારણકે દુર્જનોની શ્રીતિનું મુખ્ય સ્થાન અને સંગતનો નમન કરવાનું યોગ્ય સ્થાન આપ જ છો.) ભગવાનનું હર્ષ વગેરે ભાવોમાં વિષયપણું, છે, તેમાં કારણ બનાવે છે :

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यद् ॥ ૩૭ ॥

હે મહાત્મન ! હે અનંત ! હે દેવોના ઈશ ! હે જગન્નિવાસ ! બ્રહ્માના પણ આદિકર્તા તથા અતિશય મહાન એવા આપને તેઓ શા માટે ન નમે ? આપ સત્ તથા અસત્થી પર જે અક્ષર છે, તે છે. ૩૭

સાધ્યાર્થ : હે મહાત્મન ! આપ અતિશય મહાન-સર્વથી મોટા છે, તે આપને એ બધા શા માટે નમસ્કાર ન કરે ? આપ દિરણ્યગર્ભ બ્રહ્માના પણ આદિકર્તા કારણ છે, તેથી આપ આદિકર્તાને શા માટે તેઓ નમસ્કાર ન કરે ? ભાવાર્થ આ છે, કે એ કારણથી આપ હર્ષોદિનું તથા નમસ્કારનું યોગ્ય સ્થાન છો. હે અનંત ! હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! વેદાંતોમાં જેનું શ્રવણ થાય છે, તે પરમ અક્ષરબ્રહ્મ આપ જ છો. તે (અક્ષરબ્રહ્મ) કેણું (શું) છે ? ઉત્તર : મત્ત એટલે જે વિદ્યમાન છે તે; અને જેને વિશે ‘નથી’ એવી શુદ્ધિ થાય તે અસત્ છે; એ બેય ‘સત્’ અને ‘અસત્’ જે ‘અક્ષર’ની ઉપાધિઓ છે; જેને લીધે (વાસ્તવિક રીતે નહિ પણ) ઔપચારિક રીતે તે અક્ષરબ્રહ્મને ‘સત્’ અને ‘અસત્’ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ વાસ્તવિક (પરમાર્થદૃષ્ટિએ) તે ‘સત્’ અને ‘અસત્’ એ બંનેથી જે પર છે, જેને વેદવેદાંતો ‘અક્ષર’ કહે છે, તે અક્ષર-બ્રહ્મ આપ જ છો; આપનાથી ખીચું-ચુકું અક્ષર-બ્રહ્મ કોઈ નથી; એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

હરીથી પણ (અર્જુન) સ્તુતિ કરે છે:

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણસ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

વેત્તાઽસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ ત્વયા તતં વિશ્વમનન્તરૂપ ॥ ૩૮ ॥

આપ આદિદેવ પુરાણપુરુષ છો, આપ આ વિશ્વના પરમ નિધાન છો, વેત્તા અને વેદ્ય (તત્ત્વવેત્તા અને તત્ત્વ) આપ છો તથા આપ પરમધામ છો: હે અનંતરૂપ! આપનાથી આ વિશ્વ વિસ્તરેલું (વ્યાપેલું) છે. ૩૮

ભાષ્યાર્થ : આપ જગતના સૃષ્ટા (રચનાર) હોવાથી આદિદેવ છો; શરીરપુરી (શરીરનગરી)માં શયન કરવાથી પુરુષ છો; આપ પુરાતન-સનાતન છો; આપ જ વિશ્વના પરમ ઉત્કૃષ્ટ નિધાન (ભંડાર) છો, કે જેમા મહાપ્રભવ વગેરે પ્રગોભા સર્વ જગત રચિત થાય છે; એ જગતના આશય (નિધાન) આપ જ છો; એવો અર્થ છે, વળી તે ઉપરાંત જે જાણુવા યોગ્ય છે, તે પણ આપ છો, અને (વળી) પરમધામ વૈશ્ણવપદ આપ છો. હે અનંતરૂપ! સમસ્ત વિશ્વ આપનાથી વ્યાપેલું (પરિપૂર્ણ) છે. (આપના કૃપાને અંત નથી.)

વળી,

વાયુર્વમોઽર્શિર્વરુણઃ સ્પષ્ટાઙ્કઃ પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।

નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્યઃ પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥ ૩૯ ॥

આપ વાયુ, વમ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર, પ્રજાપતિ અને પ્રપિતામહ છો, આપને હજારોવાર નમસ્કાર નમસ્કાર હો; અને આપને હરીને પણ વારંવાર નમસ્કાર, નમસ્કાર હો. ૩૯

ભાષ્યાર્થ : વાયુ, વમ, અગ્નિ, જળને અધિપતિ (રાજ) વરુણ, ચંદ્રમા અને કક્ષપાદિ પ્રજાપતિ આપ (પ્રેરિત) છો; તથા આપ જ પિતામહના અર્થાત્ બ્રહ્મદેવના પણ પિતા છો. આપને હજારો વખત નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો. 'સહસ્ર' શબ્દને 'કૃત્યમુચ્ય' પ્રત્યય લગાવ્યો હોવાથી, નમસ્કારની ક્રિયાને અભ્યાસ તથા આવૃત્તિની ગણના થશે પ્રકારે થઈ, અથવા નમસ્કારની ક્રિયાને અનેક પ્રકાર વારંવાર થઈ, એવા અર્થ થાય છે, તે છતાં પુનશ્ચ અને ભૂયોઽપિ એ વાળે વડે અર્જુન, અનિશ્ચ શ્રદ્ધા અને બક્ષિને લીધે, નમસ્કાર કરતાં કરતાં 'હુ તમ નથી યથો' એવો યોગાનો (નમસ્કાર કરવામાં) અસંતોષ દેખાડે છે.

તથા—

નમઃ પુસ્ત્તાદ્યઃ શૃષ્ટતસ્તે નમોઽસ્તુ તે સર્વેત એવ સર્વે ।

અનન્તગીર્વામિતવિક્રમસ્ત્વં સર્વં સમામોપિ તત્તોઽસિ સર્વઃ ॥ ૪૦ ॥

આપને (આગળ) નમસ્કાર અને પાછળ નમસ્કાર હો; હે સર્વરૂપ! આપને સર્વ તરફ પણ નમસ્કાર હો. આપ અનંતવીર્ય અને અમિત

પરાક્રમવાળા હોઈ સર્વમાં વ્યાપ્ત છે, માટે જ આપ સર્વ છો. ૪૦

ભાષ્યાર્થ : આપને આગળ-પૂર્વ દિશાએ અને પાછળ-પશ્ચિમ દિશામાં હો; પણ નમસ્કાર વળી જલ્દી સર્વ દિશામાં રહેલા હે સર્વેષુ ! આપને સર્વ દિશામાં નમસ્કાર હો. વીર્ય એટલે જેનું સામર્થ્ય અતંત છે એવાને તથા વિક્રમ એટલે જેનું પરાક્રમ અંતવિનાનું (અપાર-અનહદ) છે, એવા આપને નમસ્કાર હો. કોઈ વીર્યવાળા સામર્થ્યવાન હોય, છતાં તે શત્રો વગેરે ચલાવવામાં પરાક્રમ નથી દેખાડી શકતો (કોઈ સામર્થ્યવાન હોય છતાં શત્રુનો વધ વગેરે કરવામાં તેનું પરાક્રમ ચાલતું નથી); માટે તે મંદપરાક્રમી કહેવાય છે. પરંતુ આપ તો અતંત વીર્યવાન છો, (એટલું જ નહિ પણ) તે જ પ્રમાણે અમિત-અનહદ પરાક્રમી છો. આપ સમસ્ત જગતમાં આપના એક જ આત્મા વડે વ્યાપી રહ્યા છો, તેથી આપ સર્વ છો-સર્વેષુ છો; એટલે કે આપના વિના અથવા આપનાથી અલગ એવું ખીજું કોઈ પણ નથી.

આપના મહિમાથી અજ્ઞાન રહ્યાનો-આપનું માહાત્મ્ય ન જાણ્યાનો હું અપરાધી છું; તેથી—

સંશેતિ મત્વા પ્રસર્મં યદુક્તં હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સંશેતિ ।

અજાનતા મહિમાનં તવેદ મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાઙ્મિ ॥ ૪૧ ॥

આપના આ મહિમાને ન જાણતાં મેં પ્રમાદથી તથા સ્નેહથી સખા છો, એમ માની, અપમાન કરીને હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા ! એવું જે કહ્યું છે, (તે સર્વ આપ દામા કરો.) ૪૧

ભાષ્યાર્થ : આપ સખા-સમાનવચના-ઝરોઝરિયા (સમાન અવસ્થાવાળા મિત્ર) છો, એમ માની(સમજી)ને વિપરીત છુદ્ધિ વડે અવમણના (અપમાન) કરીને-હિતાવળથી-અજાણતાં મેં મૂઢ અઘાનીએ ‘હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા !’ એમ જે કહેલું છે; શુ ન જાણતાં (જાણ્યા વિના મેં એમ કહેલું છે) ! આપના મહિમાને એટલે કે માહાત્મ્યને ‘તવદ્-વિશ્વરૂપમ્-આપ કશ્ચિરના આ વિશ્વરૂપને ન જાણતાં (મેં આપને આ વચનો કહ્યાં છે.) ‘તવદ્ મહિમાનમ્ અજાનતા’ એ અન્યથા ‘દ્વમ્’ શબ્દ નપુંસકલિંગ છે અને મહિમાનમ્ શબ્દ પુલ્લિંગ છે; તેથી એ બેનો અહીં વૈયધિકરણથી સંગઘ અર્થોત્ વિશેષ્ય-વિશેષ્યભાવ-સંબંધ ન હોઈ અન્યથ છે. જે ‘દ્વમ્’ની જગ્યા પર દ્વમ્ પાડેલા તો સામાનાધિકરણને સંબંધ-વિશેષ્યવિશેષ્ય ભાવ જ થાત. (અર્થોત ‘દ્વમ્’ શબ્દનો અર્થ ‘વિશ્વરૂપ’ કરવો; કેમકે ‘દ્વંમહિમાનમ્’ એમ વિશેષ્ય-વિશેષ્ય તરીકે સંબંધ થઈ શકે નહિ; કારણકે બંનેનાં લિંગ જુદાં છે. જે ‘દ્વ’ ને જગદે ‘દ્વં’ એવો જુદો પાડ હોય તો ‘દ્વં મહિમાનમ્’ એવો સંબંધ થઈ શકે) સામાનાધિકરણ-વિશેષ્યવિશેષ્ય-પ્રમાદ એટલે ચિત્તની વિશિષ્ટતા અને પ્રજ્ઞ એટલે સ્નેહના નિમિત્તથી હિતપત્ર થતો વિશ્વાસ; એ બે કારણથી પણ હું જે (એવું અયોગ્ય) બોલ્યો છું, (તે દામા કરો.)

યચાવહાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ વિહારશય્યાસનમોજનેષુ ।

एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

વળી જે ઉપહાસાર્થે વિહાર, શય્યા, આસન, ભોજનને વિષે, એકલા અથવા (સર્વની) સમક્ષ જે આપ અનાદર કરાયા છે-મારાથી આપનું જે અપમાન કરાયું છે, તેની હું અચ્યુત ! અપ્રમેય એવા તમારી પાને હું ક્ષમા પાચું છું. ૪૨

સાધ્યાર્થ : ઉપહાસ અર્થે-મસ્કરી માટે, પણ મારાથી આપની અવગણના થઈ હોય (આપ અપમાનિત થયા હો); ક્યા? વિહાર (રમતગમત) શય્યા, આસન અને ભોજનના પ્રસંગોમાં, હરહર, હોહોહોહી, મોજમજા, રમતગમત (પગની હરહરરૂપી કસરત) ની ક્રિયાનું નામ 'વિહાર' છે, યુવુ (શયન કરવું) એ શક્યા છે, બેસવું એ 'આસન' છે અને ખાવું એટલે 'ભોજન' કરવું છે; એ સર્વે ક્રિયાઓ કરતી વખતે આપ એકલા-પરોક્ષ હતા, એટલે ત્યારે આપની પામે કોઈ ન હતું અને આપ એકલા જ હતા ને હું જ એકલો આપની પાસે હતો ત્યારે અર્થાત્ આપણે બે જ હતા ત્યારે એકાંતમાં, કે કોઈ બીજું હોય ત્યાં તેની સમક્ષ હું અચ્યુત ! આપનો મારાથી તિગરકાર, અપમાન કે અનાદર થયો છે, તે સર્વ અપરાધો, આપ અપ્રમેય પ્રમાણાતીત પરમેશ્વર પ્રતિ હું ક્ષમા કરાવું છું-એટલે કે મારા તે સર્વે અપરાધો ક્ષમા કરવા માટે હું આપની પ્રાર્થના કરું છું. (આપ કેના છો? અપ્રમેય (પ્રમાણની બહાર મથેલા) એટલે જેને કોઈ પ્રમાણ વિષય નથી બનાવી શકતું એવા) તત્ત્વ સમક્ષમાં તત્ત્વ ક્રિયાવિશેષણ છે, એ અપમાન-અનાદરની ક્રિયા માથે સંબધ ધરાવતું કોઈ તેનું વિશેષણ છે. આપ આથી જ—

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्योलोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥

અગાથજ લોકના આપ પિતા છો, પૂજ્ય છો, ગુરુ છો અને અતિ-શય મહાન છો. ત્રણે લોકમાં આપના સમાન જ કોઈ નથી, તો હું અપ્રતિમ (અતુલ) પ્રભાવવાળા ! આપનાથી અધિક બીજો હોય જ ક્યાંથી? ૪૩

સાધ્યાર્થ : પ્રાણીમાનના-અથાવરજગત્પ આ સમગ્ર જગતના ઉત્પત્ત કરવાવાળા આપ પિતા છો, કેવળ પિતા જ નહિ, પણ આપ પૂજ્ય (પૂજનીય) પણ છો, કારણકે આપ ગુરુ છો, એટલું જ નહિ પણ આપ ગુરુઓમાં એ મોટી શ્રેષ્ઠ છો. આપ શી રીતે શ્રેષ્ઠ છો? (એમ પૂછો તો અચ્યુત) કહે છે : હું અપ્રતિમપ્રભાવ-હું અતુલ પ્રભાવવાળા ! આપની જરોમરી કરનારો આપનો મરાગરિયો (સમાન) બીજો કોઈ નથી, કારણકે ઈશ્વર અનેક હોવાનું માનીએ તો બ્યવહાર નથી સિદ્ધ થઈ શકતો, માટે ઈશ્વર એ હોવાનું અચક્ષ,

મુગટવાળા, ગદાવાળા અને હાથમાં ચક્રવાળા, (પ્રથમ) જેવા હતા તેવા જ આપને જેવા હું ઇચ્છું છું; (માટે) તે જ ચતુર્ભુજ રૂપે હે હનુરો ભુજવાળા ! આપ થાવ. ૪૬

ભાષ્યાર્થ : હું આપને એવા જ અર્થોત્ પહેલાં જે રૂપે હતા તેવા જ મગ્તક પર મુગટવાળા, ગદાવાળા તથા હાથમાં ચક્રવાળા જેવાને ઇચ્છું (પ્રાર્થુ) છું; માટે હે સહસ્રગાહો ! હે વિશ્વમૂર્તે ! એટલે વર્તમાન-હાલ વિશ્વરૂપ જેમણે પ્રકટ કર્યું છે તે રૂપવાળા આપ એ જ રૂપે-આપનાં વસુદેવ-પુત્રરૂપે ચતુર્ભુજ શ્રીકૃષ્ણરૂપે, આ વિશ્વરૂપનો સંહાર કરી આ વિશ્વરૂપ મંદિતી લઈ, પ્રકટ થાવ. અર્જુનને બાળ્લીત થયેલો નેઈ, વિશ્વરૂપને સંહારી લઈ પ્રિય વચનોથી આશ્વાસન (ધર્મ) આપતા-

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન ગોપા :

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।

તેજોમયં વિશ્વમનન્તમાયં યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટર્ષર્વ્મ ॥ ૪૭ ॥

હે અર્જુન ! પ્રસન્ન થયેલા મેં તને આત્મયોગથી આ પર (શ્રેષ્ઠ) રૂપ દેખાડ્યું છે; તે તેજોમય, વિશ્વ, અનંત, આદ્ય, (એવું રૂપ) તારા વિના બીજાએ પહેલાં કદી જોયેલું નથી ૪૭

ભાષ્યાર્થ : હે અર્જુન ! પ્રસન્ન થયેલા મેં-પરમાત્માએ, એટલે કે પ્રસાદ અર્થાત્ તારામા અનુગ્રહ સુદિવાળા બની, પ્રસન્ન થઈ મેં માત્ર આ પરમ (શ્રેષ્ઠ), તેજોમય (તેજથી પરિપૂર્ણ), અનંત (અંતરહિત), આદ્ય (સર્વથી પ્રથમ હોવાવાળું) ને અનાદિ વિશ્વરૂપ તને દેખાડ્યું છે; જે માત્ર આ રૂપ છે, તે તારા સિવાય બીજા કોઈએ આજ સુધી નથી જોયું (તે આ રૂપ છે).

મારા (વિશ્વ) રૂપના દર્શન કરી તું અવસ્થા મૂર્તાર્થ થઈ ગયેલો છે. એમ કહી એ વિશ્વરૂપના દર્શનની સ્તુતિ કરે છે :

ન વેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાર્નૈર્ન ચ ક્રિયામિર્ન તપોમિત્તૈઃ ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुलप्रवीर ॥ ४८ ॥

વેદોના તથા યજ્ઞોના અધ્યયનથી, દાર્નથી, ક્રિયાથી કે ઉપ તપથી હે કુલપ્રવીર ! તારા વિના બીજાથી મનુષ્યલોકમાં હું આ રૂપવાળો જેવાને શક્ય નથી. ૪૮

ભાષ્યાર્થ : વેદ અથવા તો યજ્ઞોના અધ્યયન મારફતે એટલે કે યાગ વેદોના તથા યજ્ઞોનું યથારિધિ અધ્યયન (અભ્યાસ) કર્યોથી પણ (મારે આ રૂપ જોવું) શક્ય નથી. વેદોના અધ્યયનોથી જ યજ્ઞનું અધ્યયન સિદ્ધ થઈ જાય છે, જના અહીં જુદું યજ્ઞોનું અધ્યયન હતું છે, તેથી એ યજ્ઞના અધ્યયનનો અર્થ યજ્ઞગિજ્ઞાન કે યજ્ઞનું વિશેષ જ્ઞાન જણાવવા માટે છે; તેથી જ રીતે વૃતા-પુરવાદિ જ્ઞાન (મનુષ્યને તોળી તેનાં વર્તન જેટલાં વર્તનનું સુવર્ણ વગેરે આપવું તે

દાન) કરવાથી તે (મારું આ રૂપ જોવું) શક્ય નથી; તેમ જ શ્રુતિ-સ્મૃતિ વગેરેનાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો વડે તે શક્ય નથી કે આંદ્રાવણ વગેરે ધોર તપોથી પણ શક્ય નથી; શું શક્ય નથી? તો જે પ્રકારે વિશ્વરૂપ તને દેખાડ્યું છે, તે પ્રકારના વિશ્વરૂપવાળો હું જોવાને, હે કુરુવ્રતીર ! તારા વિના બીજાઓથી શક્ય નથી.

મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો દૃષ્ટ્વા રૂપં ધોરમીદદ્મમેદમ્ ।

વ્યપેતમીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપચ્ય ॥ ૪૯ ॥

આ પ્રકારનું મારું ધોર રૂપ જોઈ તને વ્યથા (દુઃખ) અને વિમૂઢભાવ (અત્યંત મૂઢપણું) ન થાઓ; ભયરહિત બની (ભય દૂર કરી) પ્રસન્ન મનથી તું ફરીથી આ મારું તેનું તે જ (અતુલ્ય) રૂપ બરોબર (સારી રીતે) જો. ૪૯

ભાષ્યાર્થ : તને વ્યથા (ભય) ન ઉત્પન્ન થાઓ; અને જે પ્રકારનું આ ધોર રૂપનું દર્શન મેં તને કરાવ્યું છે, તેવા ધોર (ભયંકર) રૂપને જોઈ નારામાં વિમૂઢભાવ પણ ન ઉત્પન્ન થાઓ (તારું ચિત્ત મોહયુક્ત ન થાઓ). તું ભયરહિત અને પ્રસન્ન મનવાળો થઈને મારું જે આ અતુલ્ય-સંખ, અક, ગદાધારી રૂપ તને પ્રિય છે, તે તું ફરી જો.

સંજય ઉવાચ । મંજયે કલ્હુઃ

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोत्તवा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवर्णमहात्मा ॥ ૫૦ ॥

(હે ધૃતરાષ્ટ્ર !) એ પ્રકારે અર્જુનને કહી વાસુદેવશ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાનું રૂપ ફરી દેખાડ્યું અને પછી મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે સૌમ્યહેઠ ધારણ કરી ભય પામેલા એ અર્જુનને આશ્વાસન આપ્યું. ૫૦

ભાષ્યાર્થ : ભગવાન વાસુદેવે અર્જુનને એ પ્રકારે વચન કહી પોને વસુ-દેવના ધરમા જે રૂપે ઉત્પન્ન થયેલા, તે રૂપ દેખાડ્યું. એ રીતે સૌમ્ય (પ્રમદ) મૂર્તિ ધારણ કરીને તે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે, ભય પામેલા અર્જુનને ફરીફરી આશ્વાસન (ધૈર્ય) આપ્યું.

अर्जुन उवाच । अर्जुने कल्हुः

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ૫૧ ॥

હે જનાર્દન ! તમારું આ સૌમ્ય મનુષ્યરૂપ જોઈને હવે હું સચેત થયો છું અને પ્રકૃતિસ્થ બન્યો છું. (સ્વભાવને પામ્યો છું.) ૫૧

ભાષ્યાર્થ : હે જનાર્દન ! હવે હું આપનું (આ મારા મિત્રનું) પ્રસન્ન માનવ સૌમ્યરૂપ જોઈ થયો છું; શું થયો છું? સચેત થયો છું-પ્રસન્નચિત્ત થયો છું અને પ્રકૃતિસ્થ બન્યો છું; મારા (નિત્યના) સ્વભાવને પામ્યો છું.

શ્રીમન્મવાનુવાચ । શ્રીમન્મવાન યોગ્યાઃ

સુદુર્દર્શમિદં રૂપં દૃષ્ટવાનસિ યન્મમ ।

દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય નિત્યં દર્શનકાક્ષિણઃ ॥ ૫૨ ॥

મારું જે આ રૂપ તેં જોયું છે, તે જોયું અત્યંત કઠણ છે; દેવો પણ તે રૂપના દર્શનની નિત્ય આકાંક્ષા રાખે છે. ૫૨

ભાષ્યાર્થ : મારાં જે ઉપને તેં જોયું છે, તેનું દર્શન થવું ઘણું કઠણ છે— ઘણી મુશ્કેલીથી થાય એવું એ દર્શન છે; દેવો પણ મારાં આ ઉપનાં દર્શન કરવાની સદા ઇચ્છા કરે છે; તેઓ આ ઇચ્છા મેવવાવાળા હોવા છતાં એમણે પણ તારી પેઠે (તેં જોયું છે તેવું) મારું આ રૂપ નથી જોયું; એટલું જ નહિ પણ તેઓ એ રૂપ દેખી પણ શકશે નહિ, એમ કહેવાનો અભિપ્રાય છે.

સાથી (એમ કહે છે) ? એ પ્રશ્નનો ભગવાન ઉત્તર આપે છે :

નાહં ષ્ઠદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ।

શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ યન્મમ ॥ ૫૩ ॥

જે પ્રકારે તેં મારું દર્શન કર્યું (મને જોયો છે), તે પ્રકારે વેદ, તપ, દાન યજ્ઞયાગ, અથવા પૂજાવડે દર્શન થવું (દર્શન કરવું) શક્ય નથી. ૫૩

ભાષ્યાર્થ : ઝરફ, યજ્ઞ, સામ અને અચર્ય—એ ચારે વેદો વડે, કે યાગ-યજ્ઞ વગેરે ઉપ તપ વડે, કે દાન, જમીન તથા સુવર્ણના દાન વડે, કે યજ્ઞયાગ અથવા પૂજા વડે પણ જે પ્રકારે તેં મને દીધો છે, તે પ્રકારે દર્શન (કરવાનું—જોવાનું) શક્ય નથી.

ત્યારે એ સાથી (કઈ રીતે) શક્ય થશે ? એના જવાબમાં કહે છે

મત્તયા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ।

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥ ૫૪ ॥

પણ હું પરંતપ અર્જુન ! એ પ્રકારનો હું અનન્ય ભક્તિ વડે જાણવાને અને જોવાને (સાક્ષાત્કાર કરવાને) તથા (મારામાં) તત્ત્વ વડે પ્રવેશ કરવાને શક્ય છું. ૫૪

ભાષ્યાર્થ : ભક્તિથી દર્શન થઈ શકે છે, તે કયા વિશેષણવાળી—કયા પ્રકારની ભક્તિથી ? તે કહેવામાં આવે છે, કે અનન્ય ભક્તિથી, એટલે ભગવાનને હોડી બીજ કોઈ વસ્તુમાં અથગ કે બીજા કોઈ જુદા સ્થાનમાં કદાપિ ને થતી નથી, એવી ભક્તિ તે અનન્ય ભક્તિ—એ જ રીતે જે ભક્તિને લીધે, એક વાસુદેવ-પરમાત્માના વિના પોતાની સર્વ ઇચ્છોને બીજા કોઈ છે, એવું જાન જ નથી થતું, (નથી જણાતું) ને અનન્ય ભક્તિ છે; એ અનન્ય ભક્તિ વડે આ પ્રકારના ઉપવાળો (વિશ્વરૂપવાળો) હું પરમેશ્વર, હું પરંતપ અર્જુન !

શાસ્ત્રથી બાંધી સકાઈ હું; ફક્ત શાસ્ત્રથી બાંધી જ સકાઈ હું એમ નથી, પરંતુ જોઈ પણ મકાઈ હું—સાક્ષાત્કાર પણ કરવા શક્ય બનું હું અને મારામાં નત્વથી પ્રવેશ કરવા એટલે કે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા પણ શક્ય થાઈ હું.

હવે સર્વ (આખા) ગીતાશાસ્ત્રનો સારબૂત અર્થ કલ્યાણપ્રાપ્તિ અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે અનુદાન કરવા (આચારવા) ને યોગ્ય છે, તે એકી વખતે—આમરો મંગલ કરી કહેવામાં આવે છે :

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્વક્તઃ સદ્ગવર્જિતઃ ।

નિર્વેરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાણ્ડવ ॥ ૫૫ ॥

મારાં (મારે માટે) કર્મ કરનારો, અને હું જેને પરમ (અપ્રમ, શ્રેષ્ઠ) છું, એવો જે મારો ભક્ત સંગવિનાનો અને સર્વ ભૂતોમાં વૈરરહિત હોય છે, તે હે પાંડવ! મને પામે છે. ૫૫

સાધ્યાર્થ : મારે (પરમેશ્વરને) માટે કર્મ તે મત્કર્મ; એવાં કર્મો કરનાર તે મત્કર્મકૃત છે; સેવક (નોકર) સ્વામી (શેઠ) ને માટે એવા કે કર્મ તો કરે, પરંતુ મરણ પામીને આત્માને જે ગતિ મેળવવા (પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ છે, તે એ સ્વામી (શેઠ) જ છે, એમ સમજી (બાંધી) ને તે સ્વામી (શેઠ) ની સેવા નથી કરતો; પણ આ તો મારે માટે જ કર્મ (સેવા) કરવાવાળો છે અને મને જ પરમગતિ (મરણ પછી પ્રાપ્ત કરવાનું ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન—૫૬) સમજે છે, એવો તે મત્પરમ—મત્પરાયણ છે. અને તે મારો ભક્ત છે એટલે કે સર્વ પ્રકારે સર્વના આત્મા વડે—સર્વત્ર એક આત્મા છે એવા જ્ઞાન વડે—(અથવા સર્વ ઈદ્રિયો વડે) સર્વ પ્રકારે (મંપૂર્ણ રીતે) ઉત્સાહિત બની—તેઉત્સાહ વડે મને જ ભજે છે—મારું જ ભજન કરે છે, એવો મારો ભક્ત—મદ્વક્ત છે; તથા જે ધન, પુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી અને બંધુવર્ગમાં સંગ્રા પ્રીતિ, સ્નેહ) વિનાનો છે, તે સદ્ગવર્જિત છે; વગા જે સર્વ ભૂતપ્રાણીઓમાં વૈરભાવથી રહિત છે, એટલે કે પોતાનું અત્યંત અનિષ્ટ કરવાની પ્રવૃત્તિમાં જોયો જોડામેશા હોય (જનાં) તેમનામાં પણ જે શત્રુભાવથી રહિત છે; એવો જે મારો ભક્ત છે તે મને પામે છે—તું જ તેની પરમગતિ હું; બીજી કોઈ પણ ગતિ એની નથી (યતી). હે પાંડવ! (તે) આ ઉપદેશ નારે માટે ઇષ્ટ છે, માટે મેં તને આ ઉપદેશ આપ્યો છે.

ઇતિ શ્રીમત્પરમહંસ પરિવ્રાજકશ્ચાર્ય ગોવિંદભગવાનના પૂજ્યપાદ શિષ્ય શ્રીમન્ શંકરાચાર્ય ભગવાનકૃત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાસાધ્યનો

વિશ્વરૂપદર્શનયોગ નામનો અગિયારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૨ મો-મક્તિયોગ

બીજા અધ્યાયથી આરંભી વિભૂતિયોગ સુધી એટલે ૧૨મા અધ્યાયના અંત સુધી સર્વ ઉપાધિવિશેષનો જોગ નાશ થયો છે-અર્થાત્ સર્વ ઉપાધિ અથવા વિશેષણોથી જે રહિત છે, એવા અક્ષરબ્રહ્મ-પરમાત્માની ઉપાસના કહી છે અને એમાં કેટલાકેકેટલાકે સર્વ યોગ, ઐશ્વર્ય તથા સર્વ-જ્ઞાનશક્તિથી યુક્ત સત્ત્વગુણરૂપ ઉપાધિવાળા આપ વિશ્વેશ્વર(ઈશ્વર)ની ઉપાસના પણ બતાવી છે; વળી વિશ્વરૂપદર્શન નામના પાછલા અગિયારમા અધ્યાયમાં તો ઉપાસના માટે જ આપનું ઈશ્વરીરૂપ, જે આદ્ય-સર્વની પહેલાનું તથા સમસ્ત જગતના આત્મારૂપ છે, તે આપનું વિશ્વરૂપ પણ દેખાતું છે અને એ રૂપ દેખાડીને કહ્યું છે, કે માર્કમ્કૃદ્-મારે માટે જ કર્મ કરવાવાળો-મારો ભક્ત યા; એટલા માટે આ જને પક્ષોમાંથી કયો પક્ષ અડિયાતો (શ્રેયસ્કર) છે, તે જાણવાની ઇચ્છાથી હું આપને પૂછું છું, યોગ—

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુને કહ્યું :

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ ૧ ॥

એ પ્રકારે નિરંતર યુક્ત થયેલા જે ભક્તો, આપને સર્વથા ઉપાસે છે અને જે (વિરક્ત પુરુષો) અવ્યક્ત અક્ષરને ઉપાસે છે, તેઓમાં કયા અતિશય અડિયાતા (સર્વથી શ્રેષ્ઠ હોઈ) યોગમાં કુશળ છે? ૧

ભાષ્યાર્થ : ‘એવ-એ પ્રમાણે’ એ શબ્દથી પાછળના ૧૧મા અધ્યાયનાં માર્કમ્કૃદ્ પદથી શરૂ થતા છેલ્લા શ્લોકથી જે અર્થ શ્રીભગવાને કહ્યો છે, તેનું અર્જુન સ્મરણ કરે છે. (અને કહે છે-)એ પ્રમાણે નિરંતર (એક જ રીતે) શ્રીભગવાનની ભક્તિ (ભગવાન માટે કર્મ કરવાની) પ્રવૃત્તિ વગેરેમાં ચિત્ત ચોડી, અનન્ય ભાવથી શરૂ આવી (શરણ મહણ કરી), પહેલાં આપે જે પ્રકારનું વિશ્વરૂપ દર્શન બતાવ્યું છે, તેનું ખ્યાન કર્યો કરે છે; તથા વળી (બીજા) જેમણે સર્વ એવજ્ઞાઓ(વાસનાઓ)ને તથા સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે એવા જ્ઞાનીઓ, પૂર્વે વર્ણવેલા સર્વ ગુણો-ઉપાધિથી રહિત હોવાથી અવ્યક્ત, સર્વ ઇન્દ્રિયોથી અગોચર-પર એવા અક્ષર-બ્રહ્મની ઉપાસના કર્યો કરે છે; તે જે એમાં અદતર-અતિશયપણે યોગ જાણનારા હોય છે? ઇન્દ્રિયોથી ગોચર થતી (જાણવામાં આવતી) વસ્તુઓ વ્યક્ત કહેવામાં આવે છે; કારણકે ‘જ્ઞ’ ધાતુનો અર્થ ઇન્દ્રિયગોચર-સ્પષ્ટ થવું (કરવું) થાય છે; તેથી ઇન્દ્રિયોને સ્પષ્ટ થાય એવું તે વ્યક્ત; અને આ તો તેથી વિપરીત (બિપ્રત્યુ) અવ્યક્ત (ઇન્દ્રિયોથી સ્પષ્ટ નહિ થયેલું) ઇન્દ્રિયોથી અગોચર એવું અક્ષર અને ચિદજનોએ (મહાપુરુષોએ) કહેવાં વિશેષણોથી યુક્ત તે અક્ષરબ્રહ્મ છે; માટે હુંકમાં પ્રશ્ન આ છે કે વ્યક્ત અને અવ્યક્તની ઉપાસના કરનારાઓમાં કયો હોય છે?

શ્રીભગવાન કહે છે : જે અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસક છે અને એવજ્ઞાઓ(જામનાઓ)થી

રહિત-સમ્યક્ (યથાર્થ હોઈ એક) જ્ઞાનવાળા છે, તેમને હાથ રહેવા દો. તેમને માટે જે રહેવાનું છે તે હવે પડી આવળ કહીશું, પરંતુ હાન તો તેમનાથી જે બીજા છે (તેમને માટે કંઈ હું) —

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ । શ્રીમદ્ભગવાન બોલ્યા

મૃગ્યાવેદ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥ ૨ ॥

જેઓ ભાગમા મન અર્પી—એકાગ્ર કરી, નિત્યયુક્ત (યથ) પરાશ્રદ્ધા—સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાવાળા થઈને મને ઉપાસે છે, તેમને હું મારા યુક્ત ચુરુપોમા શ્રેષ્ઠ માનું છું ૭

ભાષ્યાર્થ : જે ભક્તો હું (મારા) વિશ્વરૂપ પરમેશ્વરમા મનને ધારણ કરીને-સમાધિગ્રહ કરી સર્વ યોગેશ્વરોનાં પણ અધીશ્વર, સર્વજ્ઞ અને રાગાદિ (પાત્ર) દેનેશરૂપ અજ્ઞાનદૃષ્ટિથી મુક્ત એવા મને જેઓ નિત્યયુક્ત એટલે પાછળના અધ્યાયના છે. ના પ્રોક્તમા પ્રમાણેના અર્થોનુસાર નિરતર તત્પર રહી, ઉત્તમ શ્રદ્ધા વાળા બની ઉપાસે છે, તે સર્વથી અડિયાના યોગીઓમા પણ સર્વથી શ્રેષ્ઠ યુક્ત તમ ॥ (એમ માનવામા આવ્યું છે), એમ હું માનું છું કારણકે તેઓ મારા અખડ ચિત્તન વડે રાત્રિદિવસે પસાર કરે છે (ગામે છે) અને તેથી જ તેમને યુક્તતમ, યુક્ત—જોડાયેના (તમ) શ્રદ્ધતાવાળા—છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે બીજા શું 'યુક્તતમ' નથી કે? (એ નાગત નથી,) પરંતુ એમના પ્રતિ જે માર્ગ કહેવાનું છે, તે સામળ

યે ત્વક્ષરમનિર્દેશ્યમવ્યક્તં પર્યુપાસતે ।

સર્વત્રગમચિન્ત્યં ચ કૃતસ્થમચલં ધ્રુવમ્ ॥ ૩ ॥

મંનિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં સર્વત્ર સમતુદયઃ ।

તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૪ ॥

પરંતુ જેઓ ઇન્દ્રિયોના સમૂહનો નિઃશ્ચ કરીને મર્વત્ર સમબુદ્ધિ રાખનારા હોઈ અક્ષર, અનિર્દેશ્ય, અવ્યક્ત, સર્વવ્યાપક, અચિત્ત્ય, કૃતસ્થ, અચલ અને ધ્રુવને ઉપાસે છે, તેઓ સર્વભૂતના હિતમા પ્રીતિ વાળા હોઈ મને જ પામે છે ૩-૪

ભાષ્યાર્થ : માર્ગ પણ પ્રમાણ વડે જે વ્યક્ત-પ્રત્યક્ષ કરી ગણાતું નથી ત અચ્યુત એ અચ્યુત વસ્તુ વાણીના વિશ્વ નથી એથી એ અવ્યક્ત છે, વા િનો વિશ્વ ન હોવાથી માર્ગ પણ પ્રમાણે તેનો નિર્દેશ નથી કરી શકાતો (તે મનાવી નથી શકાતું) માટે તે અનિર્દેશ્ય છે, આ અવ્યક્ત અને અનિર્દેશ્યને જેઓ નિરતર ઉપાસે છે, (તેઓ) મને જ પામે છે, એવો અન્યથ (મં ૧૫) છે, (ઉપાસે છે-ઉપાસના કરે છે) ઉપાસ્ય વસ્તુને સાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે શુદ્ધિના વિન બનાવી તેની પાસે જઈ પડોચી, ત્યાં તેની ધાર ખેંચે સમાનરૂપિઓના

પ્રવાહ વડે દીર્ઘકાળ પર્વત અતટભાવે સ્થિર રહેવું એને 'ઉપાસના' કહે છે. (આ પ્રકારે જેઓ અક્ષરને ઉપાસે છે,) તે અક્ષરનાં વિશેષણ કહે છે : એ આકારા સમાન સર્વવ્યાપક છે અને અવ્યક્ત હોવાથી અચિન્ત્ય છે; જે વસ્તુ ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાય છે-ઇન્દ્રિયોને ગાયર છે-તેનું મનથી પણ ચિંતન કરી શકાય છે; પરંતુ આ એનાથી વિપરીત (બિલકુલ) હોવાને લીધે અચિન્ત્ય (અક્ષર) છે; કૃત્સ્થ છે એટલે જે વસ્તુ ઉપરથી ગુણવાળી દેખાતી હોય પરંતુ અંદર દોષોથી ભરેલી હોય એનું નામ કૃત છે; લોકોમાં પણ 'કૃતરૂપ' - ખોટા વેપારી (બહુરૂપી) 'કૃતસાક્ષી' - ખોટા સાક્ષી, એ શબ્દના પ્રયોગોમાં પણ 'કૃત' શબ્દ એ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે; તે જ પ્રમાણે જે અવિવાહિ અનેક સંસારોનાં ખીજ રૂપ, અંતર દોષોવાળી, માયા, 'અવ્યાકૃત' વગેરે અનેક નામો વડે પ્રસિદ્ધ છે, 'માયો હુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં હુ મહેશ્વરમ્' (ચે. ઉ. ૪-૧૦) પ્રકૃતિને તો માયા અને મહેશ્વરને માયાપતિ સમજવા. 'મમ માયા દુરત્યયા' (મારી માયા દુરંતર છે. અ. ૭-૧૪.) ઇત્યાદિ યુતિસ્મૃતિ વચનોમાં જે માયા નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેનું નામ કૃત છે; એ કૃતમા એટલે માયામાં જે એના અધિષ્ઠાતારૂપે સ્થિત થઈ રહેય છે, તે 'કૃત્સ્થ' છે; અથવા તો રાશિ (દમકા)ની પેઠે (કાંઈ પણ ક્રિયા કર્યા વિના-નિષેષ્ટ જે પડ્યું હોય, તેનું નામ કૃત્સ્થ છે; એ પ્રકારે અક્ષર કૃત્સ્થ હોવાથી અચલ છે અને અચલ હોવાથી ક્રુપ એટલે કે નિત્ય (તે બ્રહ્મની જે ઉપાસના કરે છે, તે મને જ પામે છે).

ઇન્દ્રિયોના સમુદાય (સમહ)ને સારી રીતે સંયમ કરી (કબજ-વશ કરી)- અર્થાત્ એને વિષયોથી રોકી, સર્વજ્ઞ, સર્વ સમયે, સમણુદિવાળા હોય, સમણુ-દિવાળા એટલે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ જનની પ્રાપ્તિમાં જેમની સુદ્ધિ સમાન રહે છે એવા, (અને) જેઓ સર્વ જૂતપ્રાણીઓના હિતમાં પ્રીતિ રાખનારા છે, તે (અક્ષરોપાસક) મને જ પ્રાપ્ત કરે છે; એ (અક્ષર-ઉપાસકો)ના સંબંધમાં 'તેઓ મને પ્રાપ્ત થાય છે' એમાં કહેવાનું પણ શું છે ? કારણ 'જ્ઞાનો સ્વામૈવ મે મતમ્' (૭-૧૮ માં-જ્ઞાની તો મારો આત્મા છે) એમ તો કહેવું જ છે; જેઓ ભગવતસ્વરૂપ જ છે, એવા સંતનનો સંબંધે વુક્તતમ અથવા તો જયુક્તતમ છે, એમ કહેવું અયોગ્ય છે,

પરંતુ—

વલેશોઽધિકતરસ્તેપામન્યક્રાસક્તચેતસામ્ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃસ્વં દેહવદ્નિસ્વાપ્યતે ॥ ૫ ॥

અવ્યક્તમાં આસક્ત ચિત્તવાળા તેઓને ઘણા વધારે કલેશ થાય છે, કેમકે અવ્યક્ત (માર્ગની) ગતિ દેહધારીઓથી દુઃખે પમાય છે. ૫ વાક્યાર્થ : એમનો કલેશ ઘણા વધારે છે; જે કે મારે માટે જ કર્મ વગેરે કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા સાધકોને પણ જદું કલેશ થાય છે; તોપણ અક્ષર ૩૫ પરમાર્થદર્શીઓ, કે જેમનું મિત્ર અવ્યક્તમાં આસક્ત (ચોટ્ટું) છે, તેમને તો દેહાભિમાનો પરિત્યાગ કરવો પડે છે, માટે તેમ (અક્ષરરૂપ પરમાર્થદર્શીઓ)-

ને તો ધણો વધારે ક્યેશ થાય છે, કેમકે અક્ષરરૂપ અવ્યક્ત ગતિ છે, તે દેહાભિમાનવાળા પુરુષોને મદાદષ્ટે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેમને (અક્ષરરૂપ પરમાત્મદર્શીઓને) ધણો વધારે ક્યેશ થાય છે

અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકોના જે પ્રકારના વર્તન, આચાર-વિચાર-વ્યવહાર હોય છે, તે આગળ (અદ્રેષ્ટ સર્વભૂતાનાં) અ ૧૨ (શ્લોક ૧૩ થી ૨૦) કહીશું

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

પણ જેઓ મર્વ કર્મો મારામા સમર્પણ કરી, મત્પરાયણ-મને જ પર-પરમગતિ-ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન સમજનારા-બની અનન્ય યોગ વડેજ ધ્યાન કરતા મને ઉપાસે છે ૮

ભાષ્યાર્થ : પરંતુ જેઓ મર્વ કર્મો હુ-ઈશ્વરને સમર્પણ કરી, મત્પરાયણ થઈ એટલે કે હુ જ જેની શ્રેષ્ઠ ગતિ હુ એવા બની, કેવળ અનન્યયોગથી અર્થાત્ વિશ્વરૂપ આત્મ-દેવને છોડી જેમા બીજી આનંદન (આધાર) નથી, એવા કેવળ અનન્યયોગથી-અનન્ય અભિધિયોગથી મારું ધ્યાન (ચિતન) કરતા-કરતા મારી ઉપાસના કરે છે

તેમનું શું થાય છે? તેમને શું?

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मयावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

હે પાર્થ! તેવા મારામા (વિશ્વરૂપમા) જ જેમણે ચિત્ત પ્રવિષ્ટ કર્યું છે-માગમા જ જેમણે ચિત્ત અર્પેલું-રાક્ષી રાખેલું છે, એમનો, હુ મૃત્યુયુક્ત સ સારસાગરમાથી તગ્તજ ઉદ્ધાર કરનારો બનું છું ૭

ભાષ્યાર્થ : હે પાર્થ! હું-વિશ્વરૂપ પરમેશ્વરમા જ જેમનું ચિત્ત લાગેલું છે-સમાહિત કરેલું-પ્રવેશ કરાવેલું છે (જે કેવળ એક હુ પરમેશ્વરની જ ઉપાસનામા પ્રવૃત્ત થયેના છે,) તેવાઓનો (બકતોનો) ઉદ્ધાર કરવાવાગો હુ જ ઈશ્વર છું એમનો ક્યાથી (ગેમાથી) ઉદ્ધાર કરું છું? તો (જવાબ આ છે કે) મૃત્યુવાળા સસારસાગરમાથી, મૃત્યુયુક્ત(મૃત્યુ માથે જોડાયેલો) સસાર તેનું નામ મૃત્યુસસાર અને તે પાર કિતરવામા મણુ દેખાથી તે (અયાગ જળવાળા) સાગર જેવો દુસ્તર સાગર છે, તે (એવા દુસ્તર સાગર)થી હુ તેમનો લાભે કાગે નહિ, પણ દુસ્તર જ વિના વિપજે ઉદ્ધાર કરું છું

આમ છે, તેથી (તને શ્રેવાનું કે)-

मयेव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निमसिष्यसि मयेव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

મારામા જ મનને સ્થાપી દે અને માગમા બુદ્ધિને પ્રવેશાવી દે,

એ પછી (મૃત્યુ પામી શરીર છૂટ્યા બાદ) મારામા જ તું વાસ કરીશ એમા સંશય નથી ૮

ભાષ્યાર્થ : હું વિશ્વરૂપ ઈશ્વરમા જ તું તારા શક્ય-વિકલ્પાત્મક મનને સ્થાપી દે (અને) મારામા જ નિશ્ચય કરાવાળી બુદ્ધિને પ્રવેશાવી દે એથી તારું શું થશે, એથી તને શો નાબ થશે, તે માબળ આની પછી એટલે આ શરીર પધ્વા પછી તું મારા આત્મા (ના તાત્કાલ્ય) વડે મારામા નિશ્ચય વાસ કરીશ, એમા કાંઈ પણ મશય નથી-એમા શંકા ન કરવી (સદેહ ન રાખવો)

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોપિ મયિ સ્થિરમ્ ।

અભ્યાસયોગેન તત્તો મામિચ્છાપ્તુ ધનંજય ॥ ૯ ॥

પણુ જો મારામા ચિત્તને સ્થિર કરવા તું શક્તિમાન ન હો (થ), તો અભ્યાસયોગ વડે હે ધનન્યથા ! મને પામવા ઇચ્છા કર ૯

ભાષ્યાર્થ : જો જેમ કહ્યું તેમ તું મારામા ચિત્તને અચળ રીતે સ્થાપવા (ધારણુ કરવા) જો શક્તિમાન ન હોય, તો પછી હે ધનન્યથા ! તું અભ્યાસ-યોગ વડે હું વિશ્વરૂપ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કર એટલે પ્રાર્થના કર ચિત્તને સર્વ ટેકાણેથી ખેંચી, એક અવનબનમા ફરીફરી સ્થાપન (સ્થિર) કરવું તેનું નામ અભ્યાસ છે અને તે અભ્યાસપૂર્વક સમાધાન એટલે ચિત્તને એકાગ્રપ્રવાણ ને યોગ તેનું નામ અભ્યાસયોગ છે

અભ્યાસેઽપ્યશક્તોઽસિ મત્કર્મપરાયણ મન ।

મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્તિદ્વિમનાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

જો તું અભ્યાસમા પણ અશક્ત હોય, તો મત્કર્મપરાયણ થા, મારે માટે કર્મો કરતા પણ તું સિદ્ધિ પામશે ૧૦

ભાષ્યાર્થ : જો તું અભ્યાસમા પણ અસમર્થ હો, તો મારે માટે કર્મ-મત્કર્મ-તેગા પરાયણ થા અર્થાત્ મારે માટેના કર્મ કરવા, તેને (પ્રધાન) મુખ્ય ગણવું (સમજવું) થા, અભ્યાસ વિના કેવળ મારે માટેના કર્મો કરતા તું સત્ત્વશુદ્ધિ-આત કરણશુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થી તે જ્ઞાન આરત (પરમ) સિદ્ધિ પામીશ

અર્થતદપ્યશક્તોઽસિ કર્તુ મધોગમાશ્રિતઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગ તતઃ કુરુ યતાત્મમાન ॥ ૧૧ ॥

જો તે કરવાને પણ અશક્ત હો, તો મારા યોગનો આશ્રય કરી, યતાત્મમાન (સ્વાધીન ચિત્તવાળો) થઈ તું સર્વ કર્મફળોનો ત્યાગ કર ૧૧

ભાષ્યાર્થ : પરતુ જો તું એમ કરવામા એટલે કે જેમ ઉપર કહ્યું છે, તેમ મારે માટે કર્મ કરવામા-પરાયણ બનવામા પણ અશક્ત હોય, તો મારા યોગનો આશ્રય કરી સયત ચિત્ત વાળો થઈ, એટલે વશ કરવા મનવાળો થઈ સર્વ કર્મોના ફળોનો ત્યાગ કર ('મારા યોગનો આશ્રય કરીને' ને)

કરવામાં આવતાં સર્વે કર્મો અને મમર્ષણ કરી તેનું અનુદાન કરવું, તેનું નામ 'મલોગ' અને એ મલોગના આશ્રયવાળો તે મલોગશ્રિત છે)

હવે સર્વ કર્મફળના ત્યાગની સ્તુતિ કરે છે-

થેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્ઞાનાદ્ધ્યાનં વિજિવ્યતે ।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાન્તિરનન્તરમ્ ॥ ૧૨ ॥

અભ્યાસથી જ્ઞાન નક્કી થયેલાં છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન વિશેષ થયેલાં છે, ધ્યાનથી કર્મફળત્યાગ થયેલાં છે અને ત્યાગ પછી તરત જ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૨

ભાષ્યાર્થ : જ્ઞાન ખરેખર થયેલાં છે, કેનાથી ? અવિવેકપૂર્વક કરેલા અભ્યાસથી, તે જ્ઞાનથી પણ જ્ઞાનપૂર્વક ધ્યાન વિશેષ થયેલાં છે એમ છે, અને એ જ રીતે જ્ઞાનવાળા ધ્યાનથી પણ કર્મફળનો ત્યાગ અધિક થયેલાં (વિશેષ શ્રેય) છે, એવા અર્થ (પ્રથમ પંક્તિમાં 'વિશિષ્યતે' - ૪ છે, તેને બીજી પંક્તિમાં કર્મફળત્યાગ પછી અધ્યાદાર લઈ) કહેવાનો છે, એવી રીતે પૂર્વોક્ત વિગતો-પહેલાં કહેલાં શુદ્ધોવાળા (પરમાત્મભોગ અને મનોનિમદ્વવાળા)ને, કર્મફળના ત્યાગથી સહેતુક સર્વ સંસારની ગાંઠિ-ઉપશમ તરત જ થાય છે. (એ સાગ થયા બાદ શાંતિ પ્રાપ્ત કરવામાં) કાળ જાનો નથી-વિવિધ મિત્ર-મનો નથી.

પૂર્વોક્ત ઉપાયો (સાધનો)નું અનુદાન કરવામાં અવકાશ હોય તો કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા અજ્ઞાનીઓ માટે સર્વ કર્મના ફળત્યાગનું શ્રેય (કલ્યાણ) માધન કહ્યું છે, પરંતુ મર્વ ઉપાયો (માધનો)માં કર્મફળત્યાગકર સાધન પ્રથમ (મુખ્ય) છે, એમ કહેવાના તેનુંથી કહેવું નથી, તેથી જ થેયો હિ જ્ઞાનમ્ અભ્યાસાદ્ વગેરે શ્લોકમાં ઉત્તરોત્તર શ્રેયનાં ઉપદેશ કરી (કેવળ) મર્વ કર્મફળત્યાગની સ્તુતિ (કરવામાં આવી છે), કારણકે અસરકારક ઉત્તમ માધનોનું અનુદાન કરવામાં અશક્ય હોય, તેને માટે જ આ (કર્મફળત્યાગનું) માધન અનુદાન કરવા યોગ્ય માનવામાં આવેલું છે. પ્રશ્ન : આ કર્મફળત્યાગ કયા કર્મવાળો હોય તો તેની સ્તુતિ કરવી યોગ્ય કહેવાય ? ઉત્તર : ચદા ગર્વે પ્રમુચ્યન્તે (કા. ઉ. ૬-૧૪, જ્યારે આ હૃદયમાં ગદેવ સર્વ કામનાઓ નષ્ટ થઈ જાય છે), એ સ્તુતિથી સર્વ કામનાઓના નાશથી અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ કરેવામાં આવી છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે કુનિ-અમૃતિમાં કહેલાં- 'ઓતગ્માર્ગ' કર્મોના ફળનું નામ 'કામ' છે, એના ત્યાગથી અનંતાનંદ વિજ્ઞાન પ્રાપ્તિ તરત જ શાંતિ (પ્રાપ્ત) થાય છે અજ્ઞાનીના કર્મફળત્યાગમાં અનુની લોકોની મર્વ કામનાઓનો ત્યાગ પણ સામાન્ય (મમાન) રીતે રહેતો છે જ, આમ મર્વ કામનાઓના ત્યાગની સમાનતાને લીધે આ મર્વ કર્મફળત્યાગની સ્તુતિ (અજ્ઞાનીઓને) રચિ ઉપ-જાવવા માટે છે. જેમ 'અગત્ય શાસ્ત્રી સમુદ્ધા પી જવામાં આ પો' એમ કહેવાથી આજ્ઞાપના અર્ચાંત્રીન શાસ્ત્રીની પણ શાસ્ત્રજ્ઞતાની મમાનતા હોવાને લીધે સ્તુતિ કહેવામાં આવે છે, અપજાય છે, તેમ કર્મફળના ત્યાગથી કર્મભોગનું શ્રવ સાધનપર્વ-સાધન તરીકે ચરિયાનાપર્વ-રેખાનું છે

અહીં આત્મા અને ઈશ્વરના બેદનો આશય કરીને વિશ્વરૂપ ઈશ્વરમાં ચિત્તને સમાધાન કરવાનો યોગ કહ્યો છે અને ઈર્માનુશાન વગેરે પણ ઈશ્વર માટે જ કહ્યા છે. પાછળ ૧૧મા શ્લોકમાં 'અર્થેતદપ્યશ્ચોડસિ' એ કર્મયોગ અગ્નાન-તું કાર્ય ॥ એમ સૂચવ્યું હોવાથી (ઈશ્વર અને આત્મામાં) અબેદ જોનારા અક્ષર (અહના) ઉપાસકોને (માટે) તે કર્મયોગ ધટતો નથી, એમ ભગવાન દેખાડે છે; તે જ પ્રમાણે કર્મયોગીઓ માટે અક્ષર (અહ) ની ઉપાસનાનો અર્થભવ, 'તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ' (૧૨-૪) (એમ કહી) એ વચનથી દેખાડે છે. અહના ઉપાસકો મોક્ષ મેળવવામાં રતંત્ર છે, એમ કહી 'તેવામહં સમુદ્ધર્તા' (૧૨-૭) એ વચનથી બીજાઓ (કર્મકો) માટે પરતંત્રતા એટલે ઈશ્વરાધીનતા બતાવી છે; કારણકે જો તે (કર્મકો) કર્મયોગીઓને ઈશ્વરનાં રૂપ (આત્મ-ભૂત) જ માનવામાં આવ્યાં હોય, તો અબેદશી હોવાને લીધે એ અક્ષરરૂપ જ થયાં, તો પછી એમના વિષયમાં 'હું તેમનો ઉદારક છું' (૧૨-૭) એ વચન કોર, બીજાનુસાર ધર્મ કે અર્થમત ધાવ; પરંતુ ભગવાન અર્જુનના અત્યંત હિતેષી છે, માટે જેમાં સમ્યગ્જ્ઞાન-મિશ્રિત નથી કે સમ્યગ્જ્ઞાનનો લેશમાત્ર પણ ગંધ નથી એવા બેદદષ્ટિવાળા-કેવળ કર્મયોગીને જ એ બેદદષ્ટિવાળા અર્જુનને ઉપદેશ દે છે (જ્ઞાનકર્મના સમુચ્ચયને નહિ); વળી (એ પણ સુક્તિપુરઃસર વાત છે, કે) પ્રમાણથી પોતાને ઈશ્વર હોવાનું જાણી કોઈ, કોઈ નો (અર્થાત્ બીજા ઈશ્વરનો) ગુણભાવ પામવા (પ્રાપ્ત કરવા) નથી ઇચ્છતો; (નહિ જ ઇચ્છે; કારણકે ઈશ્વરભાવ અને સેવ્યસેવકભાવ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે;) આથી જેમણે સર્વ ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરી દીધો છે એવા અક્ષરઅહના ઉપાસકો, સમ્યક્ (યથાર્થ) જ્ઞાનનિષ્ઠ સંન્યાસીઓ છે, તેમને તો અદ્વૈષ્ટા સર્વભૂતાના અંતર્યામી ધર્મસમુદાય (ધર્મસમુચ્ચય), જે સાક્ષાત્ અમૃતત્વ(મોક્ષ)નું કારણ છે, તે કહેવાના (વર્ણવવાના) હેતુથી ભગવાન તે ધર્મસમુચ્ચય કહેવાનો આરંભ કરે છે :

અદ્વૈષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણા એવ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃસ્વસુસ્વઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

સર્વ ભૂતોનો દ્રેષ ન કરનારો, મિત્રભાવવાળો, દયાવાળો, મમતા-વિનાનો, અહંકારગહિત, સુખ-દુઃખ જેને સમાન છે એવો અને સમાવાળો જ (મને પ્રિય છે); ૧૩

સાધ્યાર્થ : (સર્વ) ભૂતોનો એ દ્રેષ ન કરનારો (ભૂતમાત્ર ઉપર દ્રેષથી રહિત)-તે પોતાનાં દુઃખનાં કારણભૂતોને આત્મપણાથી જ જુએ છે; મૈત્ર એટલે મિત્રભાવ(મિત્રી-મિત્રના)થી તે (સર્વ ભૂતો પ્રતિ) વર્તે છે, કરુણા-કૃપા-દુઃખીઓમાં દયાવાળો-એ પ્રકારનો એ કરુણ છે, તાત્પર્ય આ છે કે સર્વ ભૂતોને અભય આપનાર એ સંન્યાસી છે; મમશુદ્ધિ-મમતાથી રહિત છે; નિરહંકાર-અહંકારશુદ્ધિ એનામાંથી જતી રહી છે; સુખદુઃખ એને સમાન છે-દુઃખ યતાં એની દ્રેષમાં અને સુખ યતાં એની રાગ(પ્રીતિ)માં પ્રવૃત્તિ થતી નથી; એ

કરવામાં આવતાં સર્વે કર્મો મને સમર્પણ કરી તેનું અનુદાન કરતું, તેનું નામ 'મલોગ' અને એ મલોગના આશ્રયવાળો તે મલોગાધિતઃ છે.)

હવે સર્વ કર્મફળના ત્યાગની સ્તુતિ કરે છે—

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમમ્યાસાજ્ઞાનાદ્ધ્યાનં વિશિષ્યતે ।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાન્તિરનન્તરમ્ ॥ ૧૨ ॥

અભ્યાસથી જ્ઞાન નહીં ચડિયાતું છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન વિશેષ ચડિયાતું છે, ધ્યાનથી કર્મફળત્યાગ ચડિયાતો છે અને ત્યાગ પછી તરત જ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨

ભાષ્યાર્થ : જ્ઞાન ખરેખર ચડિયાતું છે; કોનાથી? અવિવેકપૂર્વક કરેલા અભ્યાસથી; તે જ્ઞાનથી પણ જ્ઞાનપૂર્વક ધ્યાન વિશેષ ચડિયાતું કે શ્રેષ્ઠ છે; અને એ જ રીતે જ્ઞાનવાળા ધ્યાનથી પણ કર્મફળનો ત્યાગ અધિક ચડિયાતો (વિશેષ શ્રેય) છે, એવો અર્થ (પ્રથમ પંક્તિમાં 'વિશિષ્યતે' શબ્દ છે, તેને ખીછ પંક્તિમાં કર્મફળત્યાગ પછી અધ્યાહાર લઈ) કરવાનો છે; એવી રીતે પૂર્વોક્ત વિશેષણો-પહેલા કહેલા શુદ્ધોવાળા (પરમાત્મયોગ અને મનોનિગ્રહવાળા)ને, કર્મફળના ત્યાગથી સહેતુક સર્વ સંસારની શાન્તિ-ઉપરુમ તરત જ થાય છે. (એ ત્યાગ થયા બાદ શાંતિ પ્રાપ્ત કરવામાં) કાળ જનો નથી-વિલંબ મિલકુલ થતો નથી.

પૂર્વોક્ત ઉપાયો (સાધનો)નું અનુદાન કરવામાં અશક્ત હોય તો કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા અજ્ઞાનીઓ માટે સર્વ કર્મના ફળત્યાગનું શ્રેય (કર્મવાણુ) સાધન કહ્યું છે; પરંતુ સર્વ ઉપાયો (સાધનો)માં કર્મફળત્યાગરૂપ સાધન પ્રથમ (શુષ્પ) છે, એમ કહેવાના હેતુથી કહેલું નથી; તેથી જ યેસે હિ જ્ઞાનમ્ અમ્યાસાદ્ વગેરે શ્લોકમાં ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠાનો ઉપદેશ કરી (છેવટે) સર્વ કર્મફળત્યાગની સ્તુતિ (કરવામાં આવી છે); કારણકે અક્ષરબ્રહ્મનાં ઉત્તમ સાધનોનું અનુદાન કરવામાં અશક્ત હોય, તેને માટે જ આ (કર્મફળત્યાગનું) સાધન અનુદાન કરવા યોગ્ય માનવામાં આવેલું છે. પ્રશ્ન : આ કર્મફળત્યાગ કયા ધર્મવાળો હોય તો તેની સ્તુતિ કરવી યોગ્ય કહેવાય? ઉત્તર : યદા સર્વે પ્રવૃચ્યન્તે (કા. ઉ. ૬-૧૪, જ્યારે આ હૃદયમાં રહેલ સર્વ કામનાઓ નષ્ટ થઈ જાય છે), એ સ્તુતિથી સર્વ કામનાઓના નાશથી અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ કહેવામાં આવી છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. સ્તુતિ-સ્મૃતિમાં કહેલાં-'શ્રોતરમાર્ગ' કર્મોનાં ફળનું નામ 'કામ' છે, એના ત્યાગથી ધ્યાનજ્ઞાનનિષ્ઠ વિદ્વાન પુરુષને તરત જ શાંતિ (પ્રાપ્ત) થાય છે. અજ્ઞાનીના કર્મફળત્યાગમાં અજ્ઞાની લોકોની સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ પણ સામાન્ય (સમાન) રીતે રહેલો છે જ; આમ સર્વ કામનાઓના ત્યાગની સમાનતાને લીધે આ સર્વ કર્મફળત્યાગની સ્તુતિ (અજ્ઞાનીઓને) રુચિ ઉપજાવવા માટે છે. જેમ 'અગસ્ત્ય બ્રાહ્મણથી સમુદ્ર પી જવામાં આવ્યો' એમ કહેવાથી આજ્ઞાસનના અર્વાચીન બ્રાહ્મણોની પણ બ્રાહ્મણપણાની સમાનતા હોવાને લીધે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે, વખણાય છે, તેમ કર્મફળના ત્યાગથી કર્મયોગનું શ્રેય સાધનપણું-સાધન તરીકે ચડિયાતાપણું-દેખાયું છે.

અહીં આત્મા અને ઈશ્વરના બેદનો આશ્રય કરીને વિશ્વરૂપ ઈશ્વરમાં ચિત્તનો સમાધાન કરવાનો યોગ કહ્યો છે અને કર્માનુકૂળ વગેરે પણ ઈશ્વર માટે જ કહ્યા છે. પાછળ ૧૧મા શ્લોકમાં 'અચૈતદ્વ્યગ્ચોડસિ' એ કર્મયોગ અજ્ઞાન-નું દર્શન છે એમ સૂચવ્યું હોવાથી (ઈશ્વર અને આત્મામાં) અબેદ જોનારા અક્ષર (બ્રહ્માના) ઉપાસકોને (માટે) તે કર્મયોગ ઘટવો નથી, એમ ભગવાન દેખાડે છે; તે જ પ્રમાણે કર્મયોગીઓ માટે અક્ષર (બ્રહ્મા)ની ઉપાસનાનો અમંભવ, 'તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ' (૧૨-૪) (એમ કહી) એ વચનથી દેખાડે છે. બ્રહ્માના ઉપાસકો મોક્ષ મેળવવામાં સ્વતંત્ર છે, એમ કહી 'તેષામહં સમુદ્ધર્તા' (૧૨-૭) એ વચનથી ખીજાનો (કર્મકાં) માટે પરતંત્રતા એટલે ઈશ્વરાધીનતા આપી છે; કારણકે જો તે (કર્મકાં) કર્મયોગીઓને ઈશ્વરનાં સ્વરૂપ (આત્મ-ભૂત) જ માનવામાં આવ્યા હોય, તો અબેદદર્શી હોવાને લીધે એ અક્ષરરૂપ જ થયાં, તો પછી એમના વિષયમાં 'હુ તેમનો ઉદારક છું' (૧૨-૭) એ વચન કોર, ખીનચતુરાર્થ ભયું કે અમમત થાય, પરંતુ ભગવાન અણુનના અત્યંત હિતેષી છે, માટે જેમાં સમ્યગ્જ્ઞાન-મિશ્રિત નથી કે સમ્યગ્જ્ઞાનનો લેશમાત્ર પણ મધ નથી એવા બેદદષ્ટિવાળા-કેવળ કર્મયોગીને જ એ બેદદષ્ટિવાળા અણુનને ઉપદેશ કરે છે (જ્ઞાનકર્મના સમુચ્ચયને નહિ). વળી (એ પણ સુકિતપુરઃસર વાત છે, કે) પ્રમાણથી પોતાને ઈશ્વર હોવાનું જાણી કોઈ, કોઈ નો (અર્થાત્ ખીન ઈશ્વરનો) ગુણભાવ પામવા (પ્રાપ્ત કરવા) નથી મંચતો. (નહિ જ ઇચ્છે; કારણકે ઈશ્વરભાવ અને સેવ્યસેવકભાવ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે;) આથી જેમણે સર્વ ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરી દીધો છે એવા અક્ષરબ્રહ્માના ઉપાસકો, સમ્યક્ (યથાર્થ) જ્ઞાનનિષ્ઠ સંન્યાસીઓ છે; તેમને તો બદ્ધેષા સર્વભૂતાના ઇચ્છાદિ ધર્મસમુદાય (ધર્મસમુચ્ચય), જે સાક્ષાત્ અમૃતત્વ(મોક્ષ)નું કારણ છે, તે કહેવાના (વર્ણવવાના) હેતુથી ભગવાન તે ધર્મસમુચ્ચય કહેવાનો આરભ કરે છે.

અદ્વેષા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ ઇવ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃસ્વસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

સર્વ ભૂતોનો દેવ ન કરનારો, મિત્રભાવવાળો, દયાવાળો, મમતા-વિનાનો, અહંકારરહિત, સુખ-દુઃખ જેને સમાન છે એવો અને ક્ષમાવાળો જ (મને પ્રિય છે); ૧૩

અર્થઃ : (સર્વ) ભૂતોનો એ દેવ ન કરનારો (ભૂતમાત્ર ઉપર દેવથી રહિત)-તે પોતાના દુષ્ણનાં કારણભૂતોને આત્મપણાથી જ જુએ છે; મેન એટલે મિત્રભાવ(મૈત્રી-મિત્રતા)થી તે (સર્વ ભૂતો પ્રતિ) વર્તે છે, કરુણા-કૃપા-દુષ્ણોમાં દયાવાળો-એ પ્રકારનો એ કરુણ છે, તાત્પર્ય આ છે કે સર્વ ભૂતોને અભય આપનાર એ સંન્યાસી છે; મમબુદ્ધિ-મમતાથી રહિત છે, નિરહંકાર-અહંકારબુદ્ધિ એનામાંથી જતી રહી છે, સુખદુઃખ એને સમાન છે-દુઃખ યતાં એની દેવતા અને સુખ યતાં એની રાગ(પ્રીતિ)માં પ્રવૃત્તિ ચતી નથી. એ

દમી(દમવાળો) છે; ઠાઈ બીચે સાદે તિરસ્કાર સહિત બોલાવે અથવા તેા મારપીટ કરે, તોપણ એ અવિદારી (વિકારવિનાનો) જ રહે છે.

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દદનિશ્ચયઃ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

નિત્ય (નિરંતર) સંતોષી, આત્માને વશ રાખવાવાળો; શરીર અને ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવાવાળો, દદ નિશ્ચયવાળો, મારામાં અર્પણ કરેલાં મનબુદ્ધિવાળો, મારો જે ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે. ૧૪

જે સદા સંતુષ્ટ છે-દેહસ્થિતિના (દેહ ટકાવી રાખવામાં) દારણ્યપ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ તથા અપ્રાપ્તિ (લાભ-હાનિ)માં જેને અલ્પભાવ (જે છે તે પૂરતું છે, એ ભાવ) થઈ ગયો છે અને વળી જે શુભવાળી (દાયદાકારક) વસ્તુના લાભમાં તેમ જ તેની હાનિમાં હમેશા સંતુષ્ટ રહે છે; જે યોગી-નિત્ય સમાહિત ચિત્તવાળો, સંયમી (વશરાખેલા) સ્વભાવવાળો અને દદ નિશ્ચયવાળો એટલે આત્મતત્ત્વના વિષયમાં જેનો નિશ્ચય દદ થઈ ચૂક્યો છે; (અને) સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક મન અને નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ જે સંન્યાસીએ મારામાં જ અર્પી (રચાપી) દીધી છે; આવો જે મારો ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે; પાછળ પ્રિયો હિ જ્ઞાન્નિઓડ્લર્ચમ્ [૭-૧૭, જ્ઞાનીનો હું અત્યંત પ્રિય (પ્યારો) છું અને તે મને પ્રિય છે.] કહ્યું છે, તેનું અહીં વિસ્તાર-પૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।

હર્ષામર્ષમયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૫ ॥

લોક-સૃષ્ટિ (કે) ઠાઈ પણ પ્રાણી, જેનાથી ઉદ્વેગ પામતો નથી અને જે પ્રાણીઓથી ઉદ્વેગ પામતો નથી; જે હર્ષ, અહર્ષ, ભય અને ઉદ્વેગથી મુક્ત છે, તે મને પ્રિય છે. ૧૫

ભાષ્યાર્થ : જે-સંન્યાસી(તરફ)થી લોક (સંસાર), ઉદ્વેગ પામતો નથી, સંતાપ પામતો નથી-ક્ષુબ્ધ થતો (ખળબળી બેસતો) નથી; તેમ જ જે લોક (સંસાર)થી ઉદ્વેગ (સંતાપ કે ત્રાસ) પામતો નથી એટલે કે જેનો ઠાઈને ઉપદ્રવ નથી અને જે સહનશીલ છે; જે હર્ષ, અમર્ષ, ભય અને ઉદ્વેગથી રહિત છે; પ્રિય વસ્તુના લાભથી અંતઃકરણમાં જે (ઉત્કર્ષ) ઉત્સાહ-આનંદ થાય છે; રોમાંચ, અશુભાત્મક વગેરે જે(ઉત્કર્ષ)નાં ચિહ્ન છે તેનું નામ હર્ષ છે. અમર્ષનો અર્થ અસહિષ્ણુતા છે, પરકાનો ઉત્કર્ષ સહન ન થઈ શકે એવી ચિત્તવૃત્તિ. ભય એટલે ત્રાસ અને ઉદ્વેગ એટલે સંતાપ-કંટણો. આ બધાંથી જે મુક્ત તે હર્ષ-અમર્ષ-ઉદ્વેગથી મુક્ત છે. એવો જે છે તે મને પ્રિય (પ્યારો) છે.

અનપેક્ષઃ શુચિર્દેહ ઉદાસીનો ગત્યવ્યયઃ ।

સર્વાર્મ્મપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૬ ॥

અપેક્ષા(સ્પૃહા-ઇચ્છા)રહિત, પવિત્ર, દદ (કાર્યકુશલ),

ઉદાસીન, ભય કે પીડાવિનાનો, સર્વ આરંભનો પરિત્યાગ કરનાર
ને મારો ભક્ત છે, તે મને પ્રિય છે. ૧૬

ભાષ્યાર્થ : ને શરીર, ઇન્દ્રિય અને વિષયો તથા તેઓના પરસ્પર સંબંધો
વગેરે (પરસ્પર સંબંધ આદિની સૃષ્ટિ) વિષયોમાં અપેક્ષા (સૃષ્ટિ-ધ્વજ)
વિનાનો છે, ને બહારની અને અંદરની પવિત્રતાઓ છે, કાર્ય પ્રાપ્ત થતાં-
કોઈ પણ પ્રસંગે કોઈ કાર્ય આવી પડે ત્યારે, તરત મધાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવા
ને સમર્થ છે, કોઈ પણ ગિત્ર વગેરેનો પક્ષ ન સ્વીકારનાર (લેનાર) ને
સંન્યાસી છે, પીડા-વ્યથાવિનાનો-ને નિર્ભય છે, ને સર્વ આરંભનો ત્યાગ કર-
વાના સ્વભાવવાળો છે. [જેની શરૂઆત કરવામાં આવે તેનું નામ આરંભ છે;
આ લોકના અને પરલોકના ફળોપભોગ માટે કરવામાં આવતાં સર્વ સકામ
કર્મો (ની પ્રવૃત્તિ) આરંભ કહેવાય છે.] આવા શુણોવાળો મારો ને ભક્ત છે,
તે મને પ્રિય છે.

વળી,

યો ન હૃપ્યતિ ન દ્વેષિ ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।

શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

ને હર્ષ પામતો નથી, દેવ કરતો નથી, શોક કરતો નથી, ધમ્મજા
કરતો નથી; ને શુભ અને અશુભનો ત્યાગ કરનારો છે ને ને ભક્તિ-
માન છે, તે મને પ્રિય છે. ૧૭

ભાષ્યાર્થ : ને ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ પામતો નથી, અનિષ્ટની
પ્રાપ્તિમાં દેવ કરતો નથી, પ્રિય-વિશેષમાં ને શોક કરતો નથી, ન પ્રાપ્ત
થયેલાને ધમ્મજાતો નથી, એવો શુભ અને અશુભ ક્રમોનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ
કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે, ને ભક્તિમાન છે, તે મને પ્રિય છે.

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।

શીતોષ્ણાસુખદુઃખેષુ સમઃ સદ્ભવિવર્જિતઃ ॥ ૧૮ ॥

અને શત્રુ તથા મિત્રમાં ને સમાન છે; તેમ જ માન-અપમાનમાં
અને ડાઢતડકો, સુખ તથા દુઃખમાં (યજુ) સમાન છે અને સંગથી
અત્યંત રહિત છે, ૧૮

ભાષ્યાર્થ : ને શત્રુ-મિત્રમાં, માન-અપમાનમાં, સત્કાર-તિરસ્કારમાં
સમાન રહે છે; તેમ જ વળી ટાઢનડકામાં અને સુખદુઃખમાં સમાન છે અને
સર્વત્ર સંગવિનાનો-આસક્તિથી રહિત છે;

વળી,

તુલ્યનિન્દાસ્તુતિર્મૌની સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।

અનિકેતઃ સ્થિરપતિર્ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥ ૧૯ ॥

નિંદાસ્તુતિ જેને સમાન છે એવો, મૌન ધારણ કરનારો, ને કંઈ

વડે સંતોષ પામી જનારો, આશ્રય(ધર)વિનાનો, સ્થિર બુદ્ધિવાળો અને ભક્તિમાન એવો પુરુષ મને પ્રિય છે. ૧૯

સાધ્યાર્થ : નિંદા તથા સ્તુતિ જેને તુલ્ય છે, જે મૌનવ્રત ધારણ કરવા-વાળો એટલે વાણીને વચ રાખનાર (શૂનનાર) છે, જે કંઈ મળે તેનાથી-સરીર જેનાથી ફક્ત ટકી રહે તેટલાથી જ જે મંત્રુષ્ટ છે; તે પ્રમાણે જ મહા-ખારત સાંતિપર્વ ૨૪૫/૧૨માં પણ કહ્યું છે : ‘જે કંઈ મળી જાય તેનાથી સરીર ટાંકનાર, જે કંઈ મળી જાય તે ખાઈને ચલાવી લેનાર, ગમે તે જગ્યામાં-જ્યાં ત્યાં સુધી નિભાવી લેનાર દેવ તેને દેવો બ્રાહ્મણ કહે છે.’ વળી જેને આશ્રય (નિવાસ) કે રચાયે ધર નથી; બીજા સ્મૃતિઓમાં પણ ‘અનાગાર’ શબ્દથી એ જ કહ્યું છે; (તેમ જ) પરમાર્થ વિષય(બાજત)ની જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ ચૂકી છે, એવો ભક્તિમાન પુરુષ મને પ્રિય (પ્યારો) છે.

અઢેઠા સર્વમૂતાનામ્ (અ. ૧૨ શ્લો. ૧૩) વગેરેથી આરંભી (અ. ૧૨ શ્લો. ૧૯ સુધી) અક્ષરબ્રહ્મા ઉપાસકો, જે સર્વ એવણા(તુલ્યા)થી નિવૃત્ત (રહિત) થયેલ હોઈ પરમાર્થ જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળા સંન્યાસીઓ છે, તેઓના ધર્મો કહ્યા છે, તેનો ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે:

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

શ્રદ્ધાના મત્પરમા મક્તાસ્તેડ્તીવ મે પ્રિયા : ॥ ૨૦

વળી જેઓ ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના આ ધર્મયુક્ત અમૃતને શ્રદ્ધાળુ બની કહ્યા પ્રમાણે સેવે છે, તે મારા પરાયણ ભક્તો મને અત્યંત પ્રિય છે. ૨૦

સાધ્યાર્થ : જે સંન્યાસીઓ આ અઢેઠા સર્વમૂતાનાં કલ્યાણ શ્લોક વડે કહેલ ધર્મ-ધર્મયુક્ત એવું અમૃત, એટલે કે અમર થવાનું કારણ; અર્થાત્ એ ધર્મયુક્ત હોવાથી (ધર્મથી જોનપ્રેત હોવાથી) અમૃત પણ છે, તેનું શ્રદ્ધાળુ બની સેવન કરે-અનુષ્ઠાન કરે, આચરણ કરે છે, તે-મત્પરાયણ અર્થાત્ હું અક્ષરસ્વરૂપ પરમાત્મા જ જેમની નિરતિશય (કિતૂં, પરમ, ગતિ છું, એવા મારા ભક્તો, જેઓ પરમાર્થ (પથાર્થ) જ્ઞાનસ્વરૂપવાળી ઉત્તમ ભક્તિમાં રિયત થયા છે, (ભક્તિનો આશ્રય કરી રહેલા છે,) તેઓ મને અત્યંત પ્રિય છે. પહેલાં પ્રિયો દિ જ્ઞાનિનોડલ્યર્થમ્ (અ. ૭ શ્લો. ૧૭)માં જે વિષયનું સૂત્રપે સૂચન ક્યું હતું, તેનું વ્યાખ્યાન (સ્પષ્ટી-કરણ) કરી તેનો ‘મક્તાસ્તેડ્તીવ મે પ્રિયા:’ એ વચનથી ઉપસંહાર કર્યો છે; કહેવાનું તાત્પર્ય આ છે, કે ઉપર કહેલા આ ધર્મયુક્ત અમૃતને સેવતા (અનુષ્ઠાન કરતા) પુરુષો, વિષ્ણુભગવાન-પરમેશ્વરને (મને) અત્યંત પ્રિય માય છે; તેથી વિષ્ણુનું પ્રિય પરમધામ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા મુમુક્ષુએ આ ધર્મયુક્ત અમૃતનું ચતનપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

ઈતિ શ્રીમત્પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય જાવિંદભગવાનના પૂજ્યપાદ

જિાપ્ય શ્રીમત્ શાંકરાચાર્ય ભગવાનકૃત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-

સાધ્યનો ભક્તિયોગ નામનો બારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૩ મો-ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ*

સાતમા અધ્યાયમાં (પરમ) ઈશ્વરની બે પ્રકૃતિઓ સૂચવી છે અપરા. અને પરા. સંસાર અર્થાત્ જન્મમરણનું કારણ હોવાથી અપરા પ્રકૃતિ આઠ પ્રકારના બ્રહ્મવૈશ્ણવી હોઈ ત્રિગુણાત્મિકાં (સત્ત્વ, રજ્જ્, તમસ્-ત્રણગુણવાળી) છે અને પૂણ્યપુરા પ્રકૃતિ શુદ્ધબૂત, ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપવાળી ઈશ્વરાત્મિકા છે. જે આ બે પ્રકૃતિઓ વડે (પ્રકૃતિ-ને લીધે) ઈશ્વર જગતની ઉત્પત્તિ, રચિત તથા લયનું કારણ થાય છે, તે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞપુ બંને પ્રકૃતિના નિરૂપણ દ્વારા એ પ્રકૃતિવાળા ઈશ્વરના તત્ત્વનો નિર્ણય કરવા માટે આ તેરમે ક્ષેત્રાધ્યાય આરંભ કરવામાં આવે છે. સમાપ્ત થયેલા બારમા અધ્યાયમાં બહેદો સર્વમૂતાનામ્ (અ. ૧૨ શ્લોક ૧૩) એ શ્લોકથી માંડીને તે અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્યં તત્ત્વજ્ઞાની સંન્યાસીઓની નિજા અર્થાત્ જે પ્રકારે તેઓ આચરણ (વર્તન) કરે છે, તે પ્રકાર (માર્ગ) કહ્યો છે. હવે એ ઉપર કહેલા ધર્મનું આચરણ કરવાથી તેઓ ક્યા તત્ત્વજ્ઞાનથી મુક્ત બની ભગવાનના પ્રિય (પ્યારા) ધર્મ જાય છે? તે પ્રશ્નો ઉત્તર આપવાના હેતુથી આ અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે. સમગ્ર કાર્ય-કારણ તથા વિષયના આકારમાં પરિણામ પામેલી ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિ, પુરુષને ભોગ તથા મોક્ષ સંપાદન કરવા (સાધી આપના) માટે દેહધંધિયાદિ આકારરૂપે પ્રકટ (પ્રતીત) થાય છે, તે આ પ્રકટ થયેલા સ વાન (દેહ-ધંધિયોનો સમુદાય) એ જ આ શરીર છે, તે શરીર સંબંધી—

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ ૧ ॥

હે કૌતેય! આ શરીરને ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે, એ ક્ષેત્ર શરીર-ને જે જાણે છે, તેને ક્ષેત્રજ્ઞ (છે,) એમ તે-ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞને જાણનારા કહે છે. ૧

ભાષ્યાર્થ: ‘इदं (આ)’ એ સર્વનામથી જે વસ્તુ કહી છે, તે વસ્તુ શરીર છે એમ કહી સ્પષ્ટ કરે છે (વિસ્તારપૂર્વક કહે છે): હે કૌતેય! આ શરીરનું ક્ષત(હન)થી રક્ષણ કરવું પડે છે તેથી, તેમજ તે ધોમેધોમે ક્ષીણ (નષ્ટ) થવું જાય છે તેથી તથા ખેતરમાં જેમ કળ ઉત્પન્ન થાય, તેમ શરીરરૂપ ક્ષેત્રમાંથી કર્મફળની પ્રાપ્તિ કરાય છે, તેથી આ શરીરને ક્ષેત્ર (છે એમ) કહેવાય છે. અહીં ક્ષેત્ર શબ્દ પછી इति શબ્દ છે, તેનો અર્થ ‘एव-એ પ્રમાણે’ થાય છે. આ શરીર(ક્ષેત્ર)ને જે જાણે છે, એટલે કે પગથી માથા સુધી જે આ શરીરને જ્ઞાન વડે પ્રત્યક્ષ જાણે છે; અર્થાત્ સ્વાભાવિક રીતે જાણે છે, ઉપદેશ દ્વારા પ્રાપ્ત થતા અનુભવથી જાણે છે અથવા સંવેદન-જ્ઞાનથી વિભાગપૂર્વક સ્પષ્ટ જાણે છે, તે જાણનારને (જાણવાવાળાને) ‘ક્ષેત્રજ્ઞ’ નામથી કહે છે, અહીં પણ इति

* આ અધ્યાયને ‘પ્રકૃતિપુરુષવિવેક’ એવું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે.

શબ્દ પહેલાંની પેઠે एवं એ પ્રમાણેના અર્થમાં જ છે; તેથી એ ક્ષેત્ર છે એમ કહે છે, એવો અર્થ છે; એમ કહ્યું કહે છે? તો તેનો ઉત્તર આ છે, કે એને જાણવા-વાળા-એટલે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ બનેને ને જાણે છે, તે જ્ઞાનીપુરો એમ કહે છે.

એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ કહ્યા, તેટલા પરથી (એટલું જણાયાથી) જ તે જાણવામાં આવી ગયા, એમ સમજવું? તો જવાબ આ છે કે, ના, એટલું જ જણાયાથી તે જાણી ગયા, એમ સમજવાનું નથી. એ વિષય પર તેથી વધુ કહેવામાં આવે છે:

ક્ષેત્રં ચાપિ માં ચિદ્ધિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજયોર્જ્ઞાનં યત્તજ્ઞાનં મતં મમ ॥ ૨ ॥

વળી હે ભારત! સર્વ ક્ષેત્રોમાં મને જ તું ક્ષેત્રજ જાણ. ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજનું ને જ્ઞાન છે તે જ જ્ઞાન છે એવો મારો મત છે. ૨

ભાષ્યાર્થ: ઉપર કહેલાં લક્ષણવાળો ક્ષેત્રજ પણ મને જ (સંસારથી મુક્ત એવા હું-પરમેશ્વરને) જાણ. સર્વ ક્ષેત્રો(શરીરો)માં એટલે બ્રહ્માથી માંડી ધાસના ધૂમ્રગા મુખી-અનેક શરીરરૂપ ઉપાધિઓથી વિભક્ત (પૃથક-ગુણ) ક્ષેત્રજ છે; તેને સર્વ ઉપાધિઓથી મુક્ત-ઉપાધિભેદરહિત તેમ જ સત, અસત આદિ કોઈ પણ શબ્દ વડે તથા તેના જ્ઞાન વડે ન જાણી શકાય એવો છે, એમ હું જાણું. હે ભારત! જેથી ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રજ અને ઈશ્વરના વાસ્તવિક (યથાર્થ) સ્વરૂપથી અક્રમ બીજો કોઈ જ્ઞાનનો-વિષય-જ્ઞાનેથી જાણી શકાય એવો બીજો કોઈ પણ વિષય બાકી રહેતો નથી; તેથી જેવસ્વરૂપ-ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનું ને જ્ઞાન છે, ને જ્ઞાનથી ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ પ્રત્યક્ષ કરવામાં આવે છે (અનુભવમાં લાવી શકાય છે), તે જ જ્ઞાન સમ્યક-અર્થોત્તર યથાર્થ જ્ઞાન છે, એવા હું ઈશ્વર(વિષ્ણુ)નો અભિપ્રાય છે.

પૂર્વપક્ષ-સંકટ: જો સર્વ શરીરરૂપ ક્ષેત્રોમાં એક જ ઈશ્વર છે, તેના વિના બીજો કોઈ બોક્તા નથી એમ માનીએ, તો ઈશ્વરને સંસારી માનવા પડે; અથવા તો ઈશ્વર સિવાય બીજા સંસારી(બોક્તા)નો અભાવ હોવાથી સંસારના અભાવનો પ્રસંગ આવી પડે છે; આ બંને વાત અનિષ્ટ છે; કેમકે એમ માની લેવાથી તો બંધ, મોક્ષ તથા તે બંનેનાં કારણો પ્રતિપાદન કરવાવાળાં શાસ્ત્ર વ્યર્થ બની જાય છે અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો સાથે પણ વિરોધ આવે છે. સુખદુઃખ તથા તેનાં કારણવાળો સંસાર તો પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે જ તેથી, (ઉપરાંત) જગતનું વૈવિધ્ય-વિવિધતા પણ જોવામાં આવે છે, તેથી ધર્મ-અધર્મ કે પાપપુણ્યનું કારણ સંસાર છે, એમ અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ (તમે કહો છો, તેમ) આત્મા અને ઈશ્વરનાં એકત્વમાં (એક હોવાપણમાં) તો આ બધું અયુક્ત (અસંબંધિત) હશે.

ઉત્તર: ના, એમ નથી; કારણકે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો ભેદ (અનુભવનો) હોવાથી આ વાત બરોબર છે. (જવ-ઈશ્વરનું એક જ છે, અજ્ઞાનને લીધે જવને સંસારીપણું છે અને જ્ઞાન થતાં જવ-ઈશ્વરનું એક જ અનુભવાય એટલે

અમંસારીપણું છે.) દૂરમેતે વિપરીતે વિપૂતી અવિદ્યા યા ચ વિદ્યેતિ જ્ઞાતા. [કા. ઉ. ૧-૨-૪ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે, કે પ્રસિદ્ધ ને અવિદ્યા અને વિદ્યા છે, તે અત્યંત વિપરીત (પરસ્પર વિરોધી) અને ભિન્નભિન્ન સમજવામાં આવી છે.], અને વળી (એ જ શ્રુતિમાં કા. ૨-૨ માં) એ વિદ્યા અને અવિદ્યાનાં ફળો શ્રેય અને શ્રેય છે, એમ કહી તે ફળો એ પ્રકારે પરસ્પર વિરોધી છે, એમ બતાવ્યું છે. એમાં વિદ્યા-વિપ્લવ-વિદ્યાનું ફળ શ્રેય (મોક્ષ) અને અવિદ્યાનું ફળ શ્રેય (ધણભોગોની પ્રાપ્તિ) છે. તે જ પ્રમાણે શ્રીભગવાન વ્યાસમુનિએ પણ કહ્યું છે, કે 'દ્વાવિમાલવ વન્માનૌ' (મહા. શા. ૨૪૧-૬ એ બે માર્ગો છે) ઇત્યાદિ તથા 'ઈમૌ દ્વાવેવ વન્માનૌ ઇત્યાદિ ખીન્ન વાક્યથી પણ એ જ કહ્યું છે. અહીં પણ ગીતાશાસ્ત્રમાં (અ. ૩ શ્લો. ૩) પણ બે નિષ્ઠા (માર્ગ) દેખાડવામાં આવી છે. ઉપરાંત શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને ન્યાય વડે પણ જણાય છે, કે વિદ્યાથી અવિદ્યાને તેના કાર્મ સંહિત ત્યજવી (નાશ કરવી) જોઈએ. એ વિષયમાં આ શ્રુતિએ પ્રમાણ છે....

‘ઈદં ચેદવેદીદમ્’ (કેન. ઉ. ૨-૫) આ જો આ જન્મમાં બ્રહ્મને જાણી લીધું તો તે સત્ય (અપિનાશી) છે; પણ એ આ જન્મમાં આત્મા-બ્રહ્મને ન જાણ્યું તો બહુ બારે હાનિ (નુકસાન) થાય છે. ‘તમેવં’ (નૃ. પૂ. ઉ. ૬) એમ આત્માને જાણનારો પુરુષ પરમાત્માનો પ્રત્યક્ષપણાથી સાક્ષાત્કાર કરે છે (તાદાત્મ્યનો અનુભવ લે છે), તે દેહી (જીવતો) છતાં અમૃત (અમર-મુક્ત) થાય છે.’ નાન્યઃ (શ્વ. ઉ. ૩-૮) આવા સાક્ષાત્કાર સિવાય અમર થવાનો (મુક્તિ મેળવવાનો) ખીન્ને ઠાઈ માર્ગ નથી.’ ‘વિદ્વાન્...’ (તે. ઉ. ૨-૪) વિદ્વાન-જ્ઞાની પુરુષ ઠાઈથી ખીતો નથી; પણ અજ્ઞાનીને તો ‘અથ તસ્ય’ (તે. ઉ. ૨-૨૭) ‘અવિદ્યાયામ્...’ (કા. ઉ. ૨-૨૫) આત્મા અને પરમાત્માના અભેદને ન જાણનાર-ભેદમાં માનનાર અજ્ઞાનીના માર્ગમાં સંસારરૂપ ભય આવે છે; અજ્ઞાનીને અર્થાત્ અવિદ્યામાં પડેલાને ભય લાગે છે. અવિદ્યાયામ્ (નાન્ય. ૪૩) અવિદ્યામાં પડેલા, પોતાને પંડિત માનતા અને કુટિલ ગતિથી આશ્રતા મૂઢ જનો આધિજાત્યે દોરેલા આધિજાતી પેઠે દુઃખ પામે છે.’ ‘બ્રહ્મ વેદ’ (મુ. ઉ. ૩-૨-૯) ને બ્રહ્મ જાણે છે, તે (પેતો) બ્રહ્મ જ થાય છે.’ ‘અન્મોડસી’ (નૃ. ઉ. ૧-૪-૧૦) આ દેવ અન્ય છે અને હું (પૂજક પણ તેનાથી) અન્ય છું, એવી જેની ભાવના છે, તે આત્મ-તત્ત્વને જાણતો નથી; જેમ (મનુષ્યોનું) પણ હોય છે, તેમ તે દેવોનું પણ છે અર્થાત્ આપણે જેમ પશુની પાસે કામ કરાવી ફળ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, તેમ દેવો એવી ભેદમયી ભાવનાવાળા બક્ત પાસેથી ફળ પ્રાપ્ત કરી લે છે; પરંતુ આત્મવિત્ત જે છે’ ‘સ હર્દ’ (નૃ. ૨-૪-૧૦) તે પુરુષ આત્મજ્ઞાનથી આ સર્વ ૩૫ થાય છે.’ ‘યદા કર્મવત્’ (સ્વે. ૬-૨૦) ત્યારે પુરુષ આકાશને ચામડાની પેઠે વીંટાળી શકશે, ત્યારે તે દેવને જાણ્યા વિના પણ દુઃખનો અંત લાવી શકશે.’ ઇત્યાદિ હજારો શ્રુતિઓ આ અર્થવાળી છે તેમ જ સ્મૃતિઓ પણ છે: ‘અજ્ઞાનેનાશ્તં’ (૫-૧૫) અજ્ઞાન વડે જ્ઞાન લંકાયેલું (આચ્છાદિત) છે, માટે જન્તુઓ

(શ્રવે) મોહ પામે છે.' 'ઈદં (૨-૧૯) જ્ઞેમનું ચિત્ત સમતામાં રિયત રહેતું છે, તેમણે આ જ જન્મમાં અહીં જન્મ-મરણરૂપી સંસાર છૂટી લીધો છે.' 'તમં પર્યગ્મિ (અ. ૧૩-૨૮) સર્વત્ર સમાનભાવથી જ્ઞેનો તે....' ઇત્યાદિ.

અને ન્યાય (યુક્તિ) પુરઃસર વિચારી જોતાં આ જ વાત સિદ્ધ થાય છે: સર્પાર... (મહા. શાંતિ. મોક્ષ. ૨૦૧-૧૬) સર્પ, દર્બના કાંટા અથવા જળાશય પોતાના માર્ગમાં આવનાર છે એ જાણીને તેના ગાતાઓ તે માર્ગનો ત્યાગ કરે છે; પરંતુ તે નહિ જાણનાર કેટલાક (અંધાની) તેમાં પડે છે; તે જ ન્યાય- (રીત) થી જ્ઞાનનું વિશેષ ફળ છે, તે તું જ્ઞે (સમજ); અને વળી એમ જોવામાં પણ આવે છે, કે દેહાદિમાં આત્મશુદ્ધિ રાખવાવાળો અજ્ઞાની રાગ, દ્વેષ વગેરે દોષોથી પ્રેરિત બની (દોરવાઈ નર્ઈ) ધર્મ-અધર્મરૂપ ઠગોનાં અનુધાન કરતો- કરતો ઉત્પન્ન થાય છે (જન્મે છે) અને મરે છે; જ્યારે દેહાદિથી આત્મા જુદો છે, એવો અનુભવ (લેનારા-સાક્ષાત્કાર કરી) લેનારાઓ રાગ, દ્વેષ વગેરેનો ત્યાગ કરે છે, તેથી તે વૃત્તિઓ પર આધાર રાખનારી ધર્મ-અધર્મની તેમની પ્રવૃત્તિ શાંત થઈ જાય છે, તેથી તેઓ મુક્ત થઈ જાય છે અને તેઓ જન્મ-મરણથી છુટી જાય છે. આ વાત (સિદ્ધાંત) નો ઠાઈ પણ ન્યાયપૂર્વક (યુક્તિથી) વિરોધ નથી કરી શકતો અથવા તો તેને અસિદ્ધ (ખોટો) ઠરાવી શકતો નથી. આ પ્રમાણે શ્રવ-બ્રહ્મનું ઐક્ય છે, તેથી સત્ત્વ રોગ પ્રધનને જ અવિદ્યાએ આરોપિત (હાંસો) કરેલા ઉપાધિના બેઠથી સંસારીપણું જાણે પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ પ્રકારે દેહાદિમાં આત્માનું આત્મપણું (અધ્યારોપિત-કલ્પેણું) છે, તેના જોડું છે. મર્ષ શ્રવે (પ્રાણીઓ) ને દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુમાં અત્તમભાવ પ્રસિદ્ધ છે, તે અવિદ્યાકૃત જ છે; જેમ જાડના હાંસમાં પુરુષશુદ્ધિ થઈ જાય છે તેમ; રથાણને (જાડના હાંસ કે ગત'બને) અગળણમાં ઠાઈ પુરુષ છે, એમ માને છે, તે રીતે; પરંતુ કેવળ આથી (આમ અજ્ઞાનને લીધે માન્યાથી) જ કાંઈ પુરુષના ધર્મ તે રથાણ કે જાડના હાંસમાં અથવા તો તે રથાણ કે જાડના ધર્મ પુરુષમાં નથી આવી જતા; તે જ પ્રમાણે ચેતનનો ધર્મ દેહમાં કે દેહનો ધર્મ ચેતનમાં નથી આવી શકે. જરા (વૃદ્ધાસ્થો) અને મૃત્યુ એ (અવિદ્યાનાં કાર્ય દોષોથી તે) જેમ આત્માના ધર્મ નથી, તેમ મુખ, દુઃખ, મોહ વગેરે પણ આત્માના ધર્મ નથી, આત્મામાં કદિપિત છે; કેમકે બંને અવિદ્યાનાં એકસરખાં કાર્ય છે.

પૂર્વપક્ષ-શંકા : જ્ઞે અને સમાન નથી (દૃષ્ટાંત-મિદાંત અસમાન દોષોથી), એમ કહો અર્થાત્ રથાણ અને પુરુષ બંને જેવ (જાણવાની) વસ્તુઓ છે, એમાં અવિદ્યાવશ ગાતાએ (જાણનાર) એ બંનેને અન્વમાં જ અધ્યન કરેલા છે (જાડના હાંસમાં પુરુષનો અધ્યાય, જોનારો ઠાઈ પુરુષે ક્યો છે, તેથી તે હાંસ અને પુરુષ બંને, તે જાણ (જોનાર) પુરુષનાં, જેવ-જાણના વિવેકપ બને છે); પરંતુ દેહ અને આત્મામાં તો દેહ જેવ છે અને આત્મા જાણ છે; અને એ બંનેનો ઉત્તરેન્નરોપાસ (એકબીજાને પરસ્પર અધ્યાસ) થાય છે. જેવ અને જાણનો જ એકબીજામાં અધ્યાસ થાય છે, એટલે દૃષ્ટાંત મમાન નથી;

તેથી જો એમ કહો કે (સુખદુઃખાદિ) દેહધર્મ જો કે જેવ છે, તોપણ તે જેવરૂપ ધર્મ પણ જ્ઞાતા(આત્મા)ના થાય છે, તો જવાબ આ છે કે :

ઉત્તરપક્ષ : ના તેમ યર્થ શકે નહિ; કેમકે એથી તો અચેતન-આદિ પ્રસંગ આવી પડે [એટલે કે ચેતન તથા સદા અવિનાશી આત્મા વિનાશી યર્થ અચેતન છે એમ થાય; કારણકે સુખ-દુઃખાદિ ધર્મો જો આત્માના છે, એમ માનીએ તો જરા-મરણ વગેરે ધર્મો પણ આત્માના માનવા પડે; પણ જરા-મરણ તો પ્રત્યક્ષ જ દેહના ધર્મો છે અને એને આત્માના ધર્મો માનીએ, એટલે આત્મા વિનાશી (જડ) બને;] કારણકે જેવરૂપ શરીરાદિનાં સુખ, દુઃખ, મોહ વગેરે ધર્મો છે; તે જો જ્ઞાતા-આત્માના થાય, તો જેવરૂપ ક્ષેત્ર(શરીર)ના અવિદ્યાથી આરોપિત (કલ્પેલા) ફેટલાક જ ધર્મો આત્માના થાય અને ફેટલાક બીજા ધર્મો જરા-મરણ વગેરે આત્માના ન થાય, તો આ વિરોધતા(તદ્વાયત)નું કારણ શું છે તે તમો-વાદીએ કહેવું જોઈએ. [આ કારણ (ફેટ) તમો-વાદીએ નથી બતાવ્યાં.] 'તે ધર્મો આત્માના નથી' એવું અનુમાન (યી અમે કહી રાખીએ) છે; કારણકે એમાં અવિદ્યાકૃત આરોપ થયેલો છે અને વળી તેઓ જરા-મરણ વગેરેની પેઠે આવવા-જવાના કે છોડવાના તેમ જ ચલણ કરવાના સ્વભાવવાળા છે; તેથી પણ એ સુખદુઃખાદિ ધર્મો આત્માના ધર્મો નથી. (આથી અમારું આ અનુમાન સિદ્ધ થાય છે.) આમ હોવાથી કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વરૂપ લક્ષણ(સ્વભાવ) વાળા, જેવ વસ્તુમાં રિચત, જેવને આધારે જ રહેલો સંસાર, અવિદ્યા વડે જ્ઞાતામાં અધ્યારોપિત (કલ્પિત) છે, તેથી જ્ઞાતા કોઈ પણ પ્રકારે દોષિત બનતો નથી અથવા તો આ અવિદ્યાના અધ્યારોપરૂપી દૂષણથી જ્ઞાતાને કોઈ બાધ (મહિનતા) આવતાં નથી. જેમ બાળકોએ (ખૂર્ણોએ) આકાશ-તળ પર મહિનતાના કરેલા અધ્યારોપથી આકાશને બાધ આવતો નથી (આકાશ મહિન નથી યર્થ જતું) તેમ.

અને એમ હોવાથી ક્ષેત્રજ્ઞ, સત્ગુણ, ભગવાન ઈશ્વર, સર્વ ક્ષેત્રો-(શરીરો)માં રહ્યા છે, છતાં તે ક્ષેત્રજ્ઞ(સત્-ભગવાન-ઈશ્વર)મા સંસારીપણાના લેગમાત્ર ગંધની પણ શંકા કરવી ચોખ્ખી નથી; કારણકે આ લોકમા અવિદ્યાથી આરોપિત કરેલા ધર્મથી કોઈનો કદી પણ ઉપકાર કે અપકાર થતો જોમો નથી. તમોએ જો કહ્યું છે કે દર્શાંત સમ નથી તેથી તે ખોટું છે; કોઈ રીતે ખોટું છે ? (એમ પૂછો તો જવાબ આ છે, કે) અવિદ્યાથી એક વસ્તુ ઉપર બીજી વસ્તુનો અધ્યાસ થાય છે; એટલું જ સાધર્મ્ય, એટલી જ સમાનતા (અમારાં) દર્શાંત અને દાષ્ટાંતમાં છે, (એક વસ્તુ સાથે બીજી વસ્તુ સરખાવીએ, ત્યારે બીજી વસ્તુ દર્શાંત કહેવાય અને પહેલી વસ્તુ-જો વસ્તુ સાથે બીજી વસ્તુ સરખાવી હોય-તે દાષ્ટાંત કહેવાય છે.) એમ કહેવાનો આશય છે; તેથી તેમાં કોઈ પ્રકારનો વ્યભિચાર, દોષ કે બાધ આવતો નથી. તમો એમ માનો છો, કે એક જેવ વસ્તુનો બીજી જેવ વસ્તુ પર આરોપ યર્થ શકે, પણ જેવ વસ્તુનો આરોપ જ્ઞાતા ઉપર ન યર્થ શકે અને તેથી તમારું કહેવું છે, કે જ્ઞાતામાં આ દર્શાંતનો વ્યભિચાર થાય છે, દોષ દેખાઈ આવે છે, પરંતુ

જાતાનું તેા અનેકાતિકપણું (અનેક ધર્મો હોવાપણું) અમેએ (સુખ-દુઃખ વિપરીત) જરા-મૃત્યુ વગેરે દર્શાવેથી દેખાડી દીધું છે; કહેવાનો અર્થ આ છે કે : પૂર્વપક્ષકાર કહે છે, કે સુખ-દુઃખાદિ ધર્મો આત્મામાં આરોપાયેલા નથી; પરંતુ તે તેા આત્માના જ છે; તેના ઉત્તરમાં એ વાત જોડી છે; કારણકે જાતાને કેવળ એાં સુખી-દુઃખી છે, એવા ભાસ અધ્યાસ દ્વારા થાય છે; એટલું જ નહિ પણ એને તેા અનેક પ્રકારના ભાસ : જાતા વૃદ્ધાવસ્થા પામે છે, મરે છે, વગેરે થાય છે. હવે જો પૂર્વપક્ષ-વાદીના કહેવા પ્રમાણે આ જરા-મરણધર્મ પણ આત્માના જ છે, તેા આત્મા વિકારી અને વિનાશી બને; માટે અમેા સિદ્ધાંતી કહીએ છીએ તે જ ખરું છે, કે અવિદ્યાકૃત કિપાધિએથી જ ક્ષેત્ર ધ્મિરમાં સુખ, દુઃખ, જરામરણાદિના ભાસ થાય છે.

પૂર્વપક્ષવાદી : ક્ષેત્ર અવિદ્યાયુક્ત છે એટલે કે જીવ અવિદ્યાવાળો છે; માટે જીવને સંસારીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ઉત્તરપક્ષ : તામસપણું અવિદ્યાનું હોવાથી એ વાત બરાબર નથી; તામસ પ્રત્યય અવિદ્યા છે અર્થાત્ તમેાણુથી ઉત્પન્ન થતો અનુભવ આપવાવાળી (તે) અવિદ્યા છે; તે આવરણસ્વરૂપ-મૃત્યુ વસ્તુ પર આવરણ અર્થાત્ પડેા નાખી દેનારી (રાંકી દેનારી) છે; ગમે તે પ્રકારે તે પ્રકટ થાય, વિપરીત ગ્રાહકરૂપે-એક હોય છતાં બીજું, (તેથી બિદ્યુ) જે દેખાડે તે વિપરીત ગ્રાહક અથવા તેા સંશય ઉત્પન્ન કરનારરૂપે, અથવા તેા અગ્રહણાત્મકરૂપે (હોવા છતાં વસ્તુનું મદલું અર્થાત્ ભાન કે નળું ન થવાં) તે પ્રકટ થાય, તે અવિદ્યા આવરણાત્મક છે; વિવેકરૂપ પ્રકાશ- (વિજ્ઞાન) નો ઉદય થતાં તે (આવરણાત્મક અવિદ્યા) નાશ પામે છે; પરંતુ આવરણરૂપ તમેાણુના તિમિર (અંધકાર) વગેરે દોષ (સડેજ પજી) હોય, તેા અગ્રહણ વગેરે (અગ્રહણ, સંશય તથા વિપરીત મદલું) રૂપે અવિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે-દૃષ્ટિએ પડે છે.

વાદી-પૂર્વપક્ષ : અહીં કહે છે : જો એમ જ છે તેા અવિદ્યા એ જાતા- (જીવ, ક્ષેત્રજ, ધ્મિર) નો ધર્મ સાબિત થયો.

ઉત્તરપક્ષ : ના, એ બરાબર નથી; કારણકે આંખ-ઇન્દ્રિયમાં અંધારો વગેરે દોષો જેવામાં આવે છે. (જાતા આત્મામાં નહિ.) જે તમે કહેા છો તેમ અવિદ્યા જાતાનો ધર્મ હોય, તેા તેના તે અવિદ્યાધર્મવાળા સ્વભાવ માત્રથી ક્ષેત્રજ (જાતા) ને સંસારીપણું પ્રાપ્ત થાય; જાતા સંસારી જની જાય, તેા તેા જે (ઉપર) કહેવામાં આવ્યું છે, કે ક્ષેત્રજ (જાતા) ધ્મિર જ છે અને તે અંધારી નથી, તે અયુક્ત દરે; તેથી તમારી આ ઉક્તિ (કથન) બરાબર નથી; (જેમ) મેત્ર ઇન્દ્રિય (આંખ) માં વિપરીત મદલુંદિ દોષ થાય છે, તે તથા જ દોષના નિમિત્ત (કારણ) રૂપ-તિમિરાદિ દોષ, મદલું કરનારનો એટલે ક્ષેત્રજ કે જાતાનો નથી જનતો (તેમ દેહના ધર્મ સુખ, દુઃખ, જરા, મરણાદિ પજી આત્માના નથી સંબંધી સકતા); કારણકે આંખમાં થયેલા તિમિર-દોષને સંસ્કાર (કિપચારથી) થી દૂર કરીએ, તેા મદલું કરનારમાં-ક્ષેત્રજ કે

જ્ઞાતામાં-એ દોષ નથી જોવામાં આવતો; માટે આ દોષ ગ્રહણ કરનાર ક્ષેત્રજ્ઞ જ્ઞાતા, ઈશ્વર કે આત્માના નથી; તે જ પ્રમાણે અગ્રહણ, વિપરીત ગ્રહણ અને સંશય (દોષો)નો અનુભવ તથા તે (દોષના) અનુભવના કારણરૂપ તિમિરાદિ છે, તેનો સંબંધ પણ કોઈને કોઈ ગમે તે ઇન્દ્રિય સાથે જ હોઈ શકે છે-હોવા ચોખ્ખું છે, એનો સંબંધ જ્ઞાતા કે ક્ષેત્રજ્ઞ માથે નથી. ઉપરાંત એ (જ્ઞાનના વિષય) જાણવામાં આવવાવાળા હોવાથી (જેવ હોવાથી) દીપદના પ્રકાશની પેઠે તેમનામાં જ્ઞાતાનું ધર્મપણું નથી; કારણકે જેવ છે, એટલા માટે પોતાથી બીજું કોઈ ચીજ દ્વારા (બીજાં કોઈ દ્વારા)જ જાણવામાં આવી ગઈવાવાળા છે. સર્વ ઇન્દ્રિયાના વિયોગમાં-સુષુપ્તિ, મૂર્ચ્છાદિ અવસ્થામાં તેમ જ કેવલ્ય-દશા (આત્મનિમગ્ન સ્થિતિ)માં આત્મા, અવિદ્યાદિ દોષોથી રહિત છે, એમ સર્વ આત્મવાદીઓએ સ્વીકાર કર્યો છે. જો આત્માના એટલે ક્ષેત્રજ્ઞના પોતાનાં જ સુષુપ્ત, દુષ્પ, જરા, મરણ, અજ્ઞાન વગેરે ધર્મો હોત, તો અમિતો ધર્મ જે ઉપજ્યતા છે, તે જોઈ અગ્નિથી છટો (છુટો) પડી શકતો નથી, તેમ આત્માનો અને તેના આ (તમેજી આરોપ કરેલા) સુષુપ્ત, દુષ્પ, જરા, મરણ આદિ ધર્મોનો વિયોગ કદી પણ ન થાત-અજ્ઞાન વગેરે ધર્મો આત્માથી કદી પણ છટા ન પડી શકત (અને મોક્ષને અવકાશ રહેત નહિ), પણ વિકાર-રહિત, સર્વવ્યાપી, આકારવિનાના આત્માને કોઈની સાથે મયોગ કે વિયોગ થતો નથી, તેથી ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માને નિત્ય ઇશ્વરપણું સિદ્ધ (થાય) છે. જનાદિવાસિર્ગુણત્વાદ (૧૨-૨૧) એ આગળ ઉપર કહેવામાં આવનારા જન-વાનના વચનથી પણ આ (ક્ષેત્રજ્ઞનું નિત્ય ઇશ્વરપણું જ) સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષ : એમ હોય (માની લઈએ), તો તો સસાર અને સંસારી-પણું એ બંનેનો અભાવ થઈ જાય અને તેથી શાસ્ત્રની નિર્થકતા-અર્થતા આદિ દોષ ઉપસ્થિત થાય.

ઉત્તરપક્ષ : ના, એમ નથી, કારણકે એ દોષનો તો ઠરેકે સ્વીકાર કરેલો છે, સધળા આત્મવાદીઓએ જો દોષ સ્વીકાર્યો (સધર્યો) છે, જો દોષ આત્મવાદીઓથી સ્વીકારવા (ગ્રહણ કરવા)માં આવ્યો છે, તેનો ત્યાગ (એકલા) એક જ જણાથી થવો ચોખ્ખું નથી.

પૂર્વપક્ષ-શંકા : સર્વથી આનો સ્વીકાર કેવી રીતે કરવામાં આવ્યો છે ?

ઉત્તરપક્ષ : સર્વ આત્મવાદીઓએ સ્વીકારેલું (માનેલું) છે, કે જોએ મુક્ત-આત્મા છે, તેમને તો સંસાર તથા સસારીપણાનો અભાવ છે, પરંતુ (તેથી) એમણે તે તે શાસ્ત્રની નિર્થકતાનો સ્વીકાર નથી કર્યો, તે જ પ્રમાણે અમને (અમારા મતમાં) પણ ક્ષેત્રજ્ઞોનું ઇશ્વર સાથે ઐક્ય યર્તા શાસ્ત્રની અનર્થકતા (નિર્થકપણું) બસે યાય, પરંતુ અવિદ્યા-અવસ્થામાં અર્થાત્ જ્યાંસુધી વિષયમાં અવિદ્યા છે, ત્યાંસુધી તો શાસ્ત્રની સાર્થકતા-શાસ્ત્રનો ઉપયોગ છે જ (છે). જો દૈતવાદીઓના મત પ્રમાણે સર્વને બધની અવસ્થામાં જ એટલે જ્યાંસુધી મુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ નથી, ત્યાંસુધી જ શાસ્ત્રની સાર્થકતા છે, પણ (મુક્તાપણાનો

અનુભવ થાય ત્યારે) મુક્તાવસ્થામાં શાસ્ત્રની સાર્થકતા નથી, શાસ્ત્ર નિરર્થક છે. (તેમ જ અમારા મતમાં પણ છે.)

શંકા-પૂર્વપક્ષ : અરે, અમારા-સર્વ દ્વૈતવાદીઓના મતમાં તો આત્માની બંધ અવસ્થા અને મુક્ત અવસ્થા ખરેખર (સાચી) છે જ; તેથી હેયોપાદેય અર્થાત્ ત્યાગ કરવા તથા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વસ્તુ તથા તેમ(કરવા)નાં સાધનો પણ વાસ્તવિક (સાચાં) જ છે, તેથી શાસ્ત્રની સાર્થકતા (સાબિત થાય) છે; પરંતુ અદ્વૈતવાદીઓના મતમાં તો દ્વૈતની અવાસ્તવિકતા (ખોટાપણ) છે. કોટલે કે દ્વૈતપણું અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી આત્માની બંધનવાળી (બદ્ધ) અવસ્થા વાસ્તવિક (ખરેખરી-સત્ય) નથી, તેથી તે કોઈ શાસ્ત્રનો વિષય નથી બની શકતી; આ કારણસર શાસ્ત્રાદિની નિરર્થકતા (વ્યર્થતા) છે; એમ જો કહેા તો,

ઉત્તરપક્ષ : એ વાત ખરોખર નથી (એમ નથી); કારણકે આત્માની ભિન્નભિન્ન અવસ્થા અથવા તો આત્માના અવસ્થાભેદનો સંભવ નથી (સાબિત થઈ શકતો નથી); છતાં આત્મામાં એવો ભેદ માની લેવામાં આવે તો-એટલે કે આત્માને બંધન અવસ્થા અને મુક્ત અવસ્થા છે એમ સ્વીકારીએ, તો આ અવસ્થાઓ એકી વખતે સાથે છે કે જુદીજુદી કે કોઈ ક્રમ પ્રમાણે છે ? જો (આત્માને બંધાવસ્થા અને મુક્તાવસ્થા) એકીસાથે જ એક સમયે જ છે, એમ સ્વીકારીએ તો તેઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ રિયતિ-ગતિ (જોમ એકેકથી વિરુદ્ધ છે તેમ તે)ની પેઠે સંભવતી નથી; જો ક્રમથી એક પછી એક થાય છે, એમ સ્વીકારીએ તો (પ્રથમ આ થાય છે કે) એ કોઈ કારણને લઈને થાય છે કે કારણ વિના થાય છે ? જો કારણ(નિમિત્ત)વિના જ થતી હોય, તો (આત્માનો તે સ્વભાવ જ છે, એમ માનવું રહ્યું અને તેથી) આત્માને મોક્ષનો પ્રસંગ જ રહેતો નથી; અને જો એ બીજા કોઈ નિમિત્ત અથવા કારણવશાત્ થાય છે એમ માનીએ, તો તેનો સ્વભાવ-પોતાથી પોતાની હયાતીનો અભાવ હોવાને લીધે-એટલે કે વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ તેથી-એ મિથ્યા દૂર છે; આમ થાય એટલે (તમોએ બંધ-મોક્ષ અવસ્થાઓને આત્મામાં ખરેખરી છે, એમ માન્યું છે; તેથી તમોએ એ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે તે) તમારો સ્વીકાર (સિદ્ધાંત)જ છૂટી જાય છે-ટકી ગયો નથી.

વળી એમ કહીએ કે બંધની અને મોક્ષની અવસ્થાઓનું જુદુંજુદું એક પછી એક નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને તેમાં બંધ-અવસ્થા પડેલી છે, એમ માનવું પડ્યો અને તે બંધ-અવસ્થા આદિરાહત અને અંતવાળી માનવી પડશે અને તે તો પ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે; તેમ જ વળી મોક્ષાવસ્થા આદિ (આદિ-યુક્ત) અને અંતના (અંતવિનાની) માનવી પડે, તે પણ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે. વળી અવસ્થાવાળી વસ્તુનું-એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં જતી વસ્તુનું (આત્મવસ્તુ માનવાથી પણ તેનું) નિત્યત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી; દવે જો અનિત્યતાના દોષને દૂર કરવા માટે બંધાવસ્થા તથા મુક્તાવસ્થાના ભેદની દ્રષ્ટિના

નથી કરી શકાતી એમ કહો, તો દ્વૈતવાદીઓના મતમા પણ શાસ્ત્રની અનર્થકતા-
(વ્યર્થતા)નો જ દોષ છે, તે પણ દૂર થઈ શકતો નથી, એ પ્રમાણે વિચાર
કરતા તો જાને પક્ષો(દ્વૈતવાદી તથા અદ્વૈતવાદી)માં દોષોની સમાનતા છે, તેથી
અદ્વૈતવાદીઓએ દોષ દૂર કરવો યોગ્ય નથી (અદ્વૈતવાદીઓએ દોષ ટાળવાની
જરૂર નથી.)

(શાસ્ત્રની નિર્ણયકતાનો દોષ તો આથી પણ રહ્યો એમ કહો, તો અમારા
મત પ્રમાણે તો વાસ્તવિક રીતે) શાસ્ત્રની અનર્થકતા (વ્યર્થતા) નથી (જ),
કારણકે શાસ્ત્ર તો અવિદ્યાન પુરવ્વેનો વિષય (અવિદ્યાન માટે) છે, એ લોક-
પ્રસિદ્ધ (ખામત) છે, આત્માની એને જ ક્ષણ તથા હેતુ રૂપ (ગતિ, આયુષ્ય અને
ભોગને ક્ષણ કહેવાય છે અને એ ક્ષણના હેતુ કે કારણ શુભાશુભ કર્મ છે,)
અનાત્મ વસ્તુમા આત્માનું દર્શન (આત્મભાવ) સાધ્ય છે, વિદ્વાનો(જ્ઞાની)ને નથી
યત્ન. જ્ઞાની કે વિદ્વાનને તો ક્ષણ અને હેતુથી આત્માનું જુદાપણુ દેખાયેલું
હોય છે (આત્માના જુદાપણુનો સાક્ષાત્કાર થયેલો છે), તેથી એ ક્ષણ-
હેતુ(મા) હું છું [હું (આત્મા) છું], એવી રીતનું આત્મદર્શન યત્ન નથી-આત્મભાર
ઉત્પન્ન નથી થતો, અત્યંત મૂઠ અને ઉન્મત્ત (ગારો) વગેરે પણ જળ અને
અગ્નિની અથવા તો હાથ અને પ્રપાસની એકતા નથી જોતા (માનતા), તો વળી
વિવેકી તો કયાથી જ એવી એકતા (એકા) જુએ ? તેથી ક્ષણ અને હેતુથી
આત્માની ભિન્નતા જાણનારા (ક્ષણ તથા હેતુથી આત્માને જુદો જાણનારા) જ્ઞાની
માટે તો વિધિનિષેધના વિષયવાળું (વિધિનિષેધનું) શાસ્ત્ર નથી.

‘હે દેવદત્ત ! તું આ કામ કર’ એમ કહી કેઈ કામમા દેવદત્તને પ્રેર્યો
(નીમ્મો) હોય, તો ત્યાં બીજો રહેલો તેનો મિત્ર વિષ્ણુમિત્ર નામે, એ પ્રેરણા
(નિયુક્તિ-આજ્ઞા) સામળતો હતો, છતાં ‘મને આ કામમા નીમ્મો છે’ એમ
સમજી એ કામ તે (વિષ્ણુમિત્ર) કરતો (કરવા માડતો) નથી, પરંતુ આજ્ઞાના
વિષયનો વિવેક ન સમજ્યો હોય એટલે આજ્ઞા કેને કરી છે, એ વાત ન
સમજઈ હોય, તો તેથી કર્મ કરનામા આવે છે, કર્મની પ્રવૃત્તિ યાવ છે, તે જ
પ્રમાણે ક્ષણ અને હેતુનું પણ સમજવું, કહેવાનું તાત્પર્ય આ છે કે દેહાભિમાનને
હાનિ જે પુરુષ આત્મામા ભોક્તાત્વ (ક્ષણ) અને કર્તાત્વ (હેતુ) માને છે-એટલે
કે હું કરનાર અને ભોગવનાર છું એમ જાને છે, એમને માટે જ વિધિ-નિષેધની
આજ્ઞા શાસ્ત્ર કરી છે, પરંતુ હું કરનાર અને ભોગવનાર નથી, એમ જે જાણે છે,
તેમને માટે વિધિ-નિષેધની આજ્ઞા નથી, અને તેઓ એ વિધિ-નિષેધના કર્મમા
જોડાના પણ નથી. કર્તા-ભોક્તામા અભિમાનવાળાઓ એમ સમજે છે, કે અમુક
આજ્ઞા મારા ઉપર (મારે માટે) છે, તે જો હું નહિ પાળું, તો શિક્ષાપાત યઈગ,
પરંતુ શરીરરૂપી વૃક્ષ ઉપર આ કર્તા-ભોક્તાના અભિમાનવાળા દેવદત્તની પાળે
કર્તા-ભોક્તાના અભિમાનરહિત આત્મવશ્ય વિષ્ણુમિત્ર સાથે બિભેલો હોવા
જતા એમ સમજતો નથી અને વિધિનિષેધવાળા ક્ષણ તથા હેતુમા પ્રવૃત્ત
નથી થતો.

શંકા-પૂર્વપક્ષ : ક્ષણ અને હેતુ (દેહાદિ) થી આત્માના શુદ્ધપણાંત જ્ઞાન થઈ ગયા પછી પણ પ્રાકૃત સંબંધની અપેક્ષાએ-પ્રકૃતિ અથવા અવિદ્યાને લીધે, એવી શાસ્ત્રવિષયવાળી પ્રતિપત્તિ કે જાણ (ભાગણી), જ્ઞાનીને રહે એ યોગ્ય જ છે, કે નહીં શાસ્ત્ર વડે ઈષ્ટ ક્ષણ અને ઈષ્ટ હેતુમાં પ્રવૃત્ત કરવામાં આવેલો છું અને અનિષ્ટ ક્ષણ-હેતુથી નિવૃત્ત કરવામાં આવ્યો છું; જેમ પિતાપુત્ર એકેકને એકેકથી શુદ્ધ સમજતા હોવા છતાં તેઓ એકબીજાનાં (પરસ્પર) કરવાનાં અમુક કાર્યો કરે છે અને ન કરવાનાં (નિરોધ કરેલાં) કાર્યો છોડી દે છે, તેમ વિદ્વાન-જ્ઞાનીને પણ વિધિનિરોધ સાથે સંબંધ છે (એમ શા માટે ન માનું) ?

ઉત્તરપક્ષ : નાં (એમ ન મનાય), એ બરોબર નથી; કારણકે ક્ષણ અને હેતુથી આત્મા શુદ્ધ છે, એવું જ્ઞાન (દર્શન) થયા પહેલાં જ ક્ષણ અને હેતુમાં આત્માભિમાન હોવું સિદ્ધ થાય છે; પણ જ્ઞાન અર્થાત્ આત્મદર્શન થયા બાદ નહિ; પુણ્યકર્મમાં પ્રવૃત્તિ અને પાપકર્મથી નિવૃત્તિ, જે ક્ષણ (હેતુ) દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું આચરણ (શાસ્ત્રાનુસાર) ક્યોથી જ આત્માનું ક્ષણ-હેતુથી શુદ્ધપણું જાણવામાં આવે છે, તે પહેલાં નથી જાણવામાં આવતું; તેથી વિધિનિરોધક શાસ્ત્ર દ્વંત્ર અજ્ઞાની માટે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

‘સ્વર્ગની હિત્તાવાળાએ યત્ન કરવો અને કલંગ (વિષવાળા બાણથી મારેલા) મૃગનું માંસ ખાવું નહિ,’ વગેરે વિધિનિરોધનો બોધ કરનારાં શાસ્ત્ર-વચનોમાં આત્મા શુદ્ધ છે, એમ જાણવાવાળાની પ્રવૃત્તિ નથી થતી; તેમ જ દેહાત્મવાદી-દેહને જ આત્મા કહેનારાં (માનવારાં) ની પ્રવૃત્તિ નથી થતી; (કારણકે દેહાત્મવાદી પુનર્જન્મ અથવા તો મૃત્યુ પછીના જીવનમાં માનતો નથી,) તેથી કર્તાનો અભાવ થવાથી-કર્તા કાર્થ થતો નથી, તેથી શાસ્ત્રની અનર્થકતા અર્થાત્ અર્થતા સિદ્ધ થાય છે, એમ જો તમે કહેતા હો, તો ઉત્તર આ છે કે તેમ પણ જ્ઞાન-કારણકે મનનિ અને નિવનિ તો હોવાનું હોવાથી પ્રત્યક્ષ (જોવામાં આવે)

જોવાવાળા સ્વરૂપે તો કર્મમાં પણ પ્રવૃત્ત નથી થતા; અને
૧) પણ પરસ્પર નથી, એમ

સમજી શાસ્ત્રાનુસાર પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ નથી આચરતા; પરંતુ લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી સર્વને પ્રત્યક્ષ છે કે વિધિનિરોધક શાસ્ત્રના અવળું સિવાયની ખીજી કોઈ પણ રીતે આત્મા ન જાણતા હોવાથી, કેવળ અનુમાનપ્રમાણથી જ આત્માનું અસ્તિત્વ જેમણે જાણેલું છે તથા જે આત્માના વિશેષ સ્વરૂપથી (અસંધી તત્ત્વથી) અજાણ છે, જેને કર્મક્ષણમાં વૃથા ઉત્પન્ન થઈ છે, તે મનુષ્યો પ્રદાયા (પ્રદાવાળા બનેલા હોવાથી) શાસ્ત્રાનુસાર કર્મોમાં કે શાસ્ત્રાનામાં પ્રવૃત્ત થાય છે; માટે શાસ્ત્રની નિર્અર્થતા (અર્થતા) નથી.

પૂર્વપક્ષ : શાસ્ત્રમાં વિવેચીઓની અપ્રવૃત્તિ જોઈ એમનું અનુસરણ કરવાવાળા પણ અપ્રવૃત્ત થશે, તેથી શાસ્ત્રની અનર્થકતા સિદ્ધ થાય છે, એમ કહે તો-ઉત્તરપક્ષ : તેમ પણ નહિ થાય; કારણકે વિવેક(જ્ઞાન)પ્રાપ્તિ તો

કોઈકને જ થાય છે-અનેક પ્રાણીઓમા વિવેકી તો કોઈકે જ હોય છે, જેમ આજે પણ જોવામા આવે છે, કે મૂઠ લોકો રામાદિ દોષોવાળી પ્રવૃત્તિને અધીન હોવાથી વિવેકી(જ્ઞાની)ને નથી અનુસરતા, વળી તેઓની પ્રવૃત્તિ, અભિચાર (હિંસાના બદનામા હિંસા કરવાના ઉદ્દેશથી કરવામા આવતી જારણુ-મારણુ) વગેરે ક્રિયામા જોવામા આવે છે, પ્રવૃત્તિ વ્યભાવને અધીન છે, કહેવામા પણ આવ્યું છે, કે 'સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે' (અ પ સ્વો ૧૪)-અર્થાત્ જ પ્રવર્તે છે' મારે મસાર કેવળ અવિદ્યારૂપ જ છે અને 'જેવું દેખાય છે તેવું જ ખરેખર છે' એવું માનવાવાળા અજ્ઞાનીનો જ વિષય છે કેવળ ક્ષેત્ર-જે શુદ્ધત્વ ક્ષેત્ર છે તેને અવિદ્યા તથા અવિદ્યાના કાર્ય (સાથે સબધ) નથી મિથ્યાજ્ઞાન પરમાર્થ વસ્તુને દોષિત કરવા સમર્થ (શક્તિમાન) નથી, મૂળજળાનુ પાણી, જેમ ઉપર (ખારવાળી) નિર્જળ ભૂમિને બીનાશથી માલવવાળી બનાવી શકતું નથી, તેવી જ રીતે અવિદ્યા પણ ક્ષેત્રજ્ઞને કાંઈ પણ (વિકાર) કરી શકતી નથી અને તેથી ભગવાને (અહીં) કહ્યું છે 'ક્ષેત્રજ્ઞ ચાપિ ના વિદ્મિ' અને આગળ પણ કહેન કે અજ્ઞાનેનાત્ જ્ઞાન (૫-૧૫ અજ્ઞાનવડે જ્ઞાન ન કાચેકું છે)

શંકા-પૂર્વપક્ષ : તો આ શું છે? કે પડિતો(વિદ્વાનો)ને પણ અજ્ઞાની-સસારીઓની પેઠે, 'હું આવો છું', 'આ વસ્તુ મારી જ છે' એમ થાય છે?

ઉત્તરપક્ષ : સામળ, પડિતનું પાડિત્ય તો ક્ષેત્રમા અર્થાત્ શરીરમા જ આત્માનું દર્શન કરવું, એ જ છે, પણ જો (વધારામા) તે ક્ષેત્રજ્ઞને અવિકારી સમજી લે (જુએ), તો કરી 'મને અમુક ભોગ મળે', 'મારું અમુક કર્મ' (સ જ) થાય' એમ તે નહિ છાડે, કારણકે ભોગ અને કર્મ તો વિક્રિયા જ છે, આમ હોવાથી જ્ઞાના-સ્તુથી અવિદ્યાન જ કર્મમા પ્રવૃત્ત થાય છે, પરંતુ અવિકારી આત્માને જોનારા-જાણનારા વિદ્વાનો(જ્ઞાનીઓ)મા હજેઅહોનો અભાવ હોવાથી એમની તેમા પ્રવૃત્તિનો સંભવ નથી તેથી કાર્ય-કારણરૂપ શરીર-ઇન્દ્રિયોના સમૂહનો વ્યાપાર ઉપરામ પામે-બધ થાય, એટલે તેને જ તેઓ નિવૃત્તિ સમજે છે (કહે છે)

વળી કેટલાકનું આ બીજા પ્રકારનું પાડિત્ય છે, કે ક્ષેત્રજ્ઞ તો ઈશ્વર જ છે અને ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞથી જુદું છે તથા એ ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞનો (જ્ઞાનો-જાણવાનો) વિષય છે, (ક્ષેત્રજ્ઞનો-જ્ઞાનોના વિષય ક્ષેત્ર છે, તેનાથી તે અનગ છે,) વળી હું તો મંસારી અને હું ખી છું ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના વિજ્ઞાનવડે અને ધ્યાન વડે ઈશ્વરસ્વરૂપ ક્ષેત્રજ્ઞનો માક્ષાત્કાર કરીને ઈશ્વરસ્વરૂપમા સ્થિત ચર્મ સસારને ઉપરામ પમાડવો-અર્થાત્ જ-મમરણના ફેરામાથી નિવૃત્તિ કે મોક્ષ મેળવવો, એ મારું કર્તવ્ય છે. જે એમ સમજે છે અને જે બીજાને એ પ્રમાણે સમજાવે છે (ઉપદેશ કરે છે) કે, તે (પોતે જીવરૂપે) ક્ષેત્રજ્ઞ (અર્થાત્ જ્ઞાન) નથી, એવું જ જાણે છે, (માને છે) તે પડિતોમા અધમ છે, વળી સસાર (જ-મમરણ) અને મોક્ષના શાસ્ત્રને હું (આ પ્રકારે વિજ્ઞાન તથા માક્ષાત્કારથી) સાચક-સંશ્ન કરું છું, એમ માને છે, અને (એ રીતે) શાસ્ત્રના મંપ્રદાયથી રહિત હોઈ તેઓ

શ્રુતદાનિ-‘હવ બ્રહ્મ છે; હવ બ્રહ્મથી જુદો નથી’ વગેરે જે શ્રવણ કથું છે તેને નુકસાન પહોંચાડે છે; તે શ્રવણનો નાશ કરે છે, તેથી શ્રુતદાનિ કરે છે, એમ કહેવાય છે; અશ્રુતની કલ્પના (જે કદી સાંભળવામાં આવેલ નથી એવા ક્ષેત્ર તથા બ્રહ્મના બેદની કલ્પના કરવી તેનું નામ અશ્રુતકલ્પના) કરનારા તેઓ આત્મધાતી છે; તેઓ પોતે મૃદ હોઈ જીવને મોહમાં નાંખે છે; આથી તેઓ તો સર્વ શાસ્ત્ર જાણનારા હોવા છતાં સંપ્રદાય ન જાણનારા હોઈ મૂર્ખની પેઠે ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે.

ઉપર જે (પૂર્વપક્ષકારે)કહ્યું હતું કે ઈશ્વરની ક્ષેત્ર સાથે એકતા માનવાથી તો ઈશ્વરને મંસારીપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષેત્રજો (જેવો)ની ઈશ્વર સાથે એકતા (એકત્વ) માનવાથી તો કોઈ સંસારી ન રહેવાથી (સંસારીઓનો અભાવ થઈ જતો હોવાથી) સંસારનો પણ અભાવ થઈ જાય છે, તે (તમે)એ-પૂર્વપક્ષીએ કહેલા) બંને દોષોનો પરિહાર (નિરાકરણ) તો (અમે) વિદ્યા તથા અવિદ્યાનાં વૈશ્વક્ષણ્ય (તદ્વાત) જાણતી કથું છે ને ? શંકા-પૂર્વપક્ષ : કેવી રીતે ? (એમ પૂછે તો) ઉત્તરપક્ષ : અવિદ્યાથી કલ્પેલા દોષને લીધે તેને લગતી (તદ્વિષયક) વસ્તુ પારમાર્થિક (ખરી) રીતે દ્વિપિત થતી (બાધ પામતી) નથી; વળી ત્યાં દૃષ્ટાંત પણ આપ્યું છે, કે મૃગજળના જળથી ક્ષાર(ઉપર)ભૂમિમાં કાલ્પ થયો નથી; મંસારીના અભાવથી મંસારનો અભાવ થવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય, એ દોષ બતાવ્યો હતો, તે દોષનું નિરાકરણ પણ સંસાર અને સંસારી એ બંને અવિદ્યા કલ્પિત છે, એમ કહી સાગ્નિ કથું છે.

શંકા-પૂર્વપક્ષ : ક્ષેત્રનું અવિદ્યાવાન હોવું એ જ એનો મંસારીપણાનો દોષ નથી કે ? એ પ્રશ્નનું કારણ આ છે કે એ અવિદ્યાપણાના દોષથી થતાં દુઃખાદિ તો પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે. ઉત્તરપક્ષ : એમ જો કહેતા હો તો તે તેમ નથી; કારણકે જે જ્યેષ્ઠ છે-જે જાણવામાં આવે છે, તે સર્વ તો ક્ષેત્રના ધર્મ છે; તેથી જે જ્ઞાના-ક્ષેત્ર છે, તેને ક્ષેત્રપર્મવાળા જેવથી દોષ નથી લાગતો (નથી પ્રાપ્ત થતો). તું જે કોઈ દોષ, ક્ષેત્ર ઉપર વાસ્તવિક ન હોવા છતાં અવિદ્યાથી લાદી રહ્યો છે, તે સર્વનું તો જેવલ (માલુમ પડે) છે, તેથી તે ક્ષેત્રના જ ધર્મો છે, ક્ષેત્રના ધર્મ નથી; અને આથી ક્ષેત્ર (કે આત્મા) દ્વિપિત થયો નથી; કારણકે જે સાથે જ્ઞાતાનો સંસર્ગ થઈ શકે નથી; જો સંસર્ગ થાય છે, એમ કહીએ તો (જેનું) જેવપણું સિદ્ધ ન થઈ શકે. જો આત્માના ધર્મ-અવિદ્યા અને દુઃખીયવાપણું વગેરે દોષ, તો તે ધર્મ પ્રત્યક્ષ રીતે થાય ? અથવા તે ક્ષેત્રના ધર્મ પણ કેવી રીતે બને ? ‘જે કોઈ જેવ છે તે સર્વ ક્ષેત્ર છે અને જ્ઞાના છે તે ક્ષેત્ર છે,’ એવો સિદ્ધાંત માન્યા પછી અવિદ્યા તથા દુઃખીપણું એ ક્ષેત્ર અથવા આત્માના ધર્મ છે અને તે પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે એમ કહેવું તે સર્વ કેવળ અજ્ઞાન (અવિદ્યા)નો આશ્રય ક્યોથી થયો વિરહ પ્રધાય છે.

અહીં પ્રતિવાદીની શંકા પૂર્વપક્ષ : એ અવિદ્યા કેવી છે ?

ઉત્તર : જોને દેખાય છે તેની.

પૂર્વપક્ષ : કોને દેખાય છે ?

ઉત્તર : અવિદ્યા કોને દેખાય છે, એ પ્રશ્ન જ નિરર્થક છે.

પૂર્વપક્ષ : સાથી નિરર્થક છે ?

ઉત્તર : જો અવિદ્યા દેખાતી હોય, તો તે અવિદ્યાથી યુક્ત કે અવિદ્યાવાન છે, તેને પણ તું જુઓ છે; જો તે તારી નજરે પડે-તારા જોવામાં આવે, તો 'અવિદ્યા કોની ?' એ પ્રશ્ન ચોખ્ખો નથી. એક ગાયવાળો પુરુષ જોવામાં આવ્યા ત્યાં 'આ ગાય કોની ?' એ પ્રશ્નનો કાંઈ અર્થ નથી.

પૂર્વપક્ષ : તમારુ આ દૃષ્ટાંત વિષય (અસમાન) છે; ગાય અને ગાયવાળો નો પ્રત્યક્ષ છે અને તેનો સંબંધ પણ પ્રત્યક્ષ છે, માટે (તેના સંબંધ વિષેનો) પ્રશ્ન નિરર્થક થાય, પરંતુ અવિદ્યા અને અવિદ્યાવાળો તો પ્રત્યક્ષ નથી, જેથી આ પ્રશ્ન સાર્થક અને (ઠકેવાય).

ઉત્તરપક્ષ : અપ્રત્યક્ષ અવિદ્યાવાળાનો અવિદ્યા સાથે સંબંધ જાણવાથી તને શી લાભ મળશે ?

પૂર્વપક્ષ : અવિદ્યા અનર્થનું કારણ છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરી શકાશે ને !

ઉત્તરપક્ષ : જોને (જેનામાં) અવિદ્યા છે તે તેના ત્યાગ કરશે. (તેમાં તારે શું ?)

પૂર્વપક્ષ : અરે ! મારામાં જ અવિદ્યા છે ને !

ઉત્તરપક્ષ : તો અવિદ્યાને અને અવિદ્યાવાળા આત્માને તું જાણે છે !

પૂર્વપક્ષ : જાણુ તો છું, પણ પ્રત્યક્ષરૂપે નથી જાણતો.

ઉત્તરપક્ષ : જો તું અનુમાનથી જાણે છે, તો (તારો પોતાનો અધીર માતાનો અને અવિદ્યાનો) સંબંધ કેવી રીતે જાણે છે ? કારણકે જે સમયમાં અવિદ્યાને અનુમાનથી જાણી, તે સમયમાં તું, કે જે માતા છે, તેનો અવિદ્યા સાથેનો સંબંધ ગ્રહણ નથી કરી શકાતો, કેમકે અવિદ્યાને તો તે સમયમાં માતાનો વિષય માની અવિદ્યાનો ઉપયોગ ક્યો છે, તેથી. ૨

તેમ જ વળી જાતા અને અવિદ્યાનો સંબંધ છે, તેનો જે ગ્રહણ કરવાવાળો છે તથા એ (અવિદ્યા અને ગ્રહણ કરવાવાળા-માતાના સંબંધ)નો વિષય

૧ ભાવાર્થ : જો અવિદ્યાનો સંબંધ તમારામાં થયો એમ કહો, તો તમારો આત્મા અવિદ્યાનો વિષય (અવિદ્યાવાન આત્મા) થયો. એવો અવિદ્યાવાન-આત્મા અવિદ્યાને કેમ જાણી શકે ? અવિદ્યાવાન તમે હો ત્યારે અવિદ્યાને કેમ જાણી શકો ? જો જાણી શકો છો એમ કહો તો જાણનાર પણ આત્મા અને જાણનારો પણ આત્મા અર્થાત્ એક જ કિયાનો દર્તા અને કર્તા આત્મા થાય, એ ન્યાય વિરુદ્ધ છે હવે આથી ને તમે એમ કહો, કે અવિદ્યાયુક્ત આત્માને જાણનાર કોઈ જીવે છે, તો તેમાં પણ પાછી અવિદ્યા હોય, એટલે તેને તે (તે જીવને) જાણનાર કોઈ જુદો જીવે માનવો પડે, આથી અનવરથારોપ પ્રાપ્ત થાય; એટલે આત્માના રવાન-રૂપમાં પણ ભ્રમ પડે છે આ સર્વ દોષપ્રાપ્તિ, અવિદ્યાનો વારંવાર (ખરેખરે) સંબંધ આત્મામાં માન્યાથી થાય છે; માટે આ માન્યતા ખોટી છે.

બનાવવાવાળું કંઈ બીજું જ્ઞાન છે; અને તે અવિદ્યાવાળા જ્ઞાતાથી ભિન્ન સંભવે છે, એમ માનીએ તો (વળી ત્રીજું જ્ઞાન અને ત્રીજો અવિદ્યાવાળો જ્ઞાતા; પછી ચોથું જ્ઞાન અને ચોથો અવિદ્યાવાળો જ્ઞાતા; એમ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે) અનવસ્થા દોષની પ્રાપ્તિ થાય; એટલે કે જો જ્ઞાતા અને જેય-જ્ઞાતાનો સંબંધ પણ કંઈ દ્વારા જાણવામાં આવે છે (અર્થાત્ જો તમારા મત પ્રમાણે અવિદ્યા હોય જ, તો તેથી તેનો પણ જાણનારો જુદો માનવો પડશે અને એમ કહો તો તેનો જાણનારો જુદો માનવો પડશે; અને તે જ્ઞાતાનો પણ બીજો અને બીજાનો પણ બીજો-ત્રીજો એમ માનવા પડે અને); એ રીતે અનવસ્થા દોષ દર્શાવે ન શકાય; વળી જો અવિદ્યા જેય છે અને બીજું જે જેય હોય તે પણ જેય છે, (એટલે જો અવિદ્યા જેય હોય અથવા બીજું કંઈ ગમે તે હોય પણ જેય જેય જ છે) તેવી જ રીતે જ્ઞાતા તે જ્ઞાતા જ (૨૩) છે, તે જેય નથી થતો. જો એમ જ છે, તો અવિદ્યા અને અવિદ્યાના દર્શન જે દુઃખીપણું વગેરે છે, તેનાથી જાના (ક્ષેત્ર) કંઈ પણ હોય નથી પામતો.

શાંકર-પૂર્વપક્ષ : એ દોષયુક્ત ક્ષેત્રનું જાણવાપણું છે, તે જ ક્ષેત્રગુણ દોષ છે; મતઘન આ છે કે તમારું તો એમ કહેવાનું છે, કે ક્ષેત્ર દોષવાળા ક્ષેત્રને જાણે છે, એ જ એનો દોષ છે. ઉત્તરપક્ષ : ના એમ નથી; કારણકે વિજ્ઞાન-સ્વરૂપ વિકારરહિત ક્ષેત્રનું વિજ્ઞાનાપણું તો માત્ર ઔપચારિક રીતે જ (કહેવામાં આવ્યું) છે, જેમ અભિર્મા માત્ર ઉચ્ચતા હોવાથી અભિ તપનક્રિયા કરે છે, એમ કહેવામાં આવે છે, તે ઔપચારિક રીતે કહેવામાં આવે છે, તેમ અહીં પણ સમજવાનું છે. ભગવાને પોતે કહ્યું છે, કે ક્રિયા, કારક અને ફળનો આત્મામાં સંબંધ નથી, પણ અવિદ્યાથી જ તેમાં આરોપિત છે, તેથી ક્રિયા, કારક આદિ આત્મામાં ઔપચારિક રીતે જ રહેલાં છે; એ જ એનું વૈતિ દર્શન (૧-૧૯-૨૦) અને મારનાર તરીકે જાણે છે. (વ્રત્તેઃ ક્રિયમશક્તિર્ગુણઃ કર્માણિ ભવેત્. (૧-૨૦) પ્રકૃતિના શુદ્ધો દ્વારા સર્વ કર્મ કરવામાં આવે છે.) નાદત્તે વસ્યસ્તિપાર્શ્વ [૫-૧૫ (એ વિષ્ણુ) કાંઈનાં પાપ-પુણ્ય મદ્ય નથી કરતા] વગેરે વાક્યોથી આ જ સિદ્ધાંત બતાવ્યો છે, તેમ જ અમે પણ કહીએ છીએ અર્થાત્ તે તે ક્રિયા, કારક આદિનું ઔપચારિકપણું-કેવળ આરોપિતપણું-ખોટું માની લીધાપણું જ છે, એમ કહીએ છીએ.

ઉત્તરપક્ષ : ઓહો ! ત્યારે તો આત્મામાં ક્રિયા, કારક અને ફળાભતાનો સ્થાબલિક રીતે (વાસ્તવિક) અભાવ હોઈ અવિદ્યાને લીધે જ તેમાં આરોપ થતો હોવાથી 'કર્મો અજ્ઞાનીઓને જ ક્ષાંબ્ય છે, જ્ઞાનીઓનું તે કર્મ નથી; ' એમ સિદ્ધ થયું. ઉત્તર : ખરી વાત છે, એમ જ સિદ્ધ થયું અને એ જ વાત આમજ ઉપર 'ન દિ દેદન્તા શક્યમ્' (૧૮-૧૧) - 'દેદનારીઓથી કર્મ છોડવું શક્ય નથી' એ વાક્ય બતાવીયું. વળી સર્વ જ્ઞાનના અર્થરૂપ ઉપમંદાર (ઉપદેશ) પ્રકરણમાં 'અમારે નિવર્તિતે નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય ચા વરા' (૧૮-૫૦) એ શ્લોકમાં

વિસ્તારપૂર્વક દેખાડીશું. અહીં તો હવે વધુ વિસ્તારની જરૂર નથી, તેથી આ વિષયનો અહીં ઉપસંહાર (અંત) કરવામાં આવે છે.

‘ઇદ શરીર’ (૧૩-૨) ઇત્યાદિ શ્લોકમાં ઉપદેશોના (બોધરૂપે કહેલા) ક્ષેત્રાધ્યાયના સંક્ષેપરૂપ આ ત્રીજો શ્લોક તલ્લેનં યચ્ચ. કહેવામાં આવે છે; કારણકે જે અર્થ(વસ્તુ)નું વિસ્તારપૂર્વક વ્યાખ્યાન કરવાનું હોય, તેને સંગ્રહરૂપે ટૂંકમાં જણાવવો યોગ્ય છે.

તત્ક્ષેત્રં યચ્ચ યાદ્યક્ ચ યદ્વિકારિ યતથ્ચ યત્ ।

સ ચ યો યત્પ્રભાવથ્ચ તત્સમાસેન મે મૃણુ ॥ ૩ ॥

તે જે ક્ષેત્ર છે, તે જેવું છે, જે વિકારવાળું છે, અને જેથી જે (કાર્ય) ઉપજતું છે તથા તેનું જે (ક્ષેત્રજ્ઞ જતાઓ) છે અને તે જે પ્રભાવવાળો છે, તે-ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં મારા(મુખ્ય)થી તું સાંભળ. ૩

ભાષ્યાર્થ : જેનું પહેલાં ઇદમ્ શરીરમ્ ઇત્યાદિ(વાક્ય)થી (ઉપર શ્લોક પીઞ્જમાં) વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે જ શરીરરૂપ ક્ષેત્રને અહીં તત્ત્વ શબ્દ વડે પરામર્શ અર્થાત્ સુક્તિપૂર્વક પ્રતિપાદન કરે છે (અર્થે છે, વિચારે છે); એટલે કે તેનું તાત્પર્ય સ્વયત્ત્વા આ શ્લોક છે. (પહેલાં શ્લોકથી) જેનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે ક્ષેત્ર પોતાના ધર્મ વડે કેરા પ્રકારનું છે, તે કેરા વિકારવાળું છે, તે તથા જેનાથી સર્વ કાર્ય ઉપજતું છે તે એ છે, (એ વાત તું મારી પાસેથી સંક્ષેપમાં સાંભળ.) વળી જે ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવામાં આવ્યો છે તે પણ જે પ્રભાવવાળો એટલે ઉપાધિકૃત પ્રભાવ અર્થાત્ શક્તિઓવાળો છે, તે વાત (પણ સાંભળ)-અર્થાત્ એ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું યથાર્થ સ્વરૂપ જે શુદ્ધોવાળું છે, તેનું સ્વરૂપ તું મારી પાસેથી મારા મુખમાથી નીકળતાં વાક્ય દ્વારા સાંભળ અને તે સાંભળીને નિશ્ચય કર. આ શ્લોકમાં વપરાયેલો જ શબ્દ સમુચ્ચ અર્થ(અને)માં વપરાયો છે અને પૂર્વોક્તમાં છેવટે વચ્ચ શબ્દ છે. તેની પછી કાર્યમ્ વત્પણતે (કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.) એ શબ્દો અધ્યાહાર છે.

શ્રોતાની ભુદ્ધિમાં મંચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે ઉપર કહેવામાં આવેલા તે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના યથાર્થ સ્વરૂપની સ્તુતિ કરે છે

ઋપિર્ભિર્વ્રુધા ગોતં હન્દોર્ભિર્વિવિધૈઃ પૃથક્ ।

બ્રહ્મસૂત્રપદૈર્જૈવ હેતુમદ્ભિર્વિનિશ્ચિતૈઃ ॥ ૪ ॥

(તેને) ઋષિઓએ અનેક પ્રકારે ગાયુ, સ્તંબ્યુ ને નિરૂપ્યુ છે; વેદોએ હંદોથી વિવિધ પ્રકારે-અનેકરૂપે (એનું) વિવેકથી જ્ઞાન કર્યું છે; અને વળી સુક્તિવાળાં તથા સંશયરહિત-નિશ્ચિત અર્થવાળાં બ્રહ્મસૂત્રનાં પદોથી પણ તે સ્વરૂપનુ જ્ઞાન કરવામાં આવ્યું છે. ૪

ભાષ્યાર્થ : તે (આ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું તત્ત્વ) વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓએ મને પ્રકારે મારા(કહેવા)માં-નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે; હંદોથી અર્થાત્

અગ્રે વગેરે વેદોએ વિવિધ રીતે (બુદ્ધાનુસાર પ્રકારે) વિવેકપૂર્વક (વિવેચન કરીને) કહેલું છે, વગી સંસપરહિત-નિશ્ચિત જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાવાળા યુક્તિમય બ્રહ્મ-સૂત્રોનાં પદોથી પણ તેનું પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું છે આ ઉત્તરાર્ધમા પણ પૂર્વાર્ધમા વાપરેલો મીઠ સજ્જ અધ્યાદાર છે. જે વાક્યો બ્રહ્મનાં મૂલ્યક છે તેનું નામ બ્રહ્મસૂત્ર છે. તે વાક્યોથી બ્રહ્મપદ પ્રાપ્ત થાય છે (જનણવામા આવે છે-અનુભવાય છે), માટે તે વાક્યોને 'પદ' (પદ્ધતિયુ) કહેવામા આવે છે. એ પદોથી જ પણ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનું યથાર્થ તત્ત્વ (સ્વરૂપ) પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે. 'આત્મેત્યેવોપાસીત (શુ ૧-૪ ૭-આ સર્વ જે કાર્ક છે તે કેવળ આત્મા છે એ (ભાવનાયુક્ત) ઉપાસના કરવી જોઈએ) વગેરે બ્રહ્મસૂત્રપદના વાક્યો વડે આત્મા જાણવામા આવે છે.

એ રીતે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજની રતુતિ(સંબંધ)થી સંમુખ જોના અર્થુનને ભગવાન કહે છે

મહાભૂતાન્યહંકારો બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।

ઇન્દ્રિયાણિ દશૈરુચ્ચ પચ્ચ ચેન્દ્રિયગોચરાઃ ॥ ૫ ॥

(પાંચ) મહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ અને અવ્યક્ત, દશ ઇન્દ્રિયો અને એક મન તથા પાંચ ઇન્દ્રિયોના ગોચર-(દશ)-વિષયો ૫

સાધ્યાર્થ : મહાભૂતો એટલે મોટા ભૂતો, એ ભૂતો સર્વ વિહારમા વ્યાપક છે, અર્થાત્ એ ભૂતો સર્વ વિષય (ઉત્પન્ન કરનારા) હોવાથી તેઓ મદાન છે અને ભૂતો તો છે, માટે તેને મહાભૂત કહેવામા આવે છે. આ શ્લોકમા છેવટે ઇન્દ્રિયગોચરો સજ્જ વાપર્યો છે, તે સજ્જથી મૂળ (આખરે દેખાય એવા) ૫ મહાભૂતો કહેવામા આવનાર છે, તેથી આ 'મહાભૂત' શબ્દથી મૂક્ષમ મહાભૂતો સમજવા મહાભૂતનું કારણ અને અહ-પ્રત્યયવાળો-જેનાથી હૂપણાનુ જ્ઞાન થાય છે, તે અહંકાર છે. અહંકારનું કારણ બુદ્ધિ છે, તે નિષ્કામ (નિશ્ચય કરવાના) સ્વભાવવાળી છે, તે બુદ્ધિનું કારણ અવ્યક્ત છે, જે વ્યક્ત નથી તે અવ્યક્ત છે, અવ્યક્ત એટલે જ અવ્યાકૃત કે ધ્મિરીશનિ છે જેને મોટે જ ભગવાને 'મમ મામા હરત્યયા' એ ઉક્તિ કહી છે, (જેનું ભગવાને 'મમ મામા હરત્યયા' કહી વર્ણન કર્યું છે) સ્નોકના પૂર્વાર્ધમાં એવ શબ્દ મૂક્યો છે, તે પ્રકૃતિના પ્રકારનો નિશ્ચય સૂચવવા માટે છે, એટલે કે તે આ આ પ્રકારે જ ભેદ પામેલી પ્રકૃતિ તેટલી જ છે, એ જાણવા માટે છે વગી 'ચ' કાર ત્યા વાપર્યો છે, તે મૂળ પ્રકૃતિ સાથે ત-માત્રાદિ ભેદનો સમુચ્ચ દેખાડવા માટે છે [ભાવાર્થ આ છે કે 'ચ' શબ્દ સર્વ ભેદોનો સમુચ્ચ જનાવવા માટે છે, અર્થાત્ આ પ્રકારની બુદ્ધિજનની વિભાવ થયેલ પ્રકૃતિ (૭-૪) એક અપરા પ્રકૃતિના નામથી જાણખવામા આવે છે, તે જાણવા પૂરતો 'ચ' છે] અને દશ ઇન્દ્રિયો અર્થાત્ ઓત્રાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાવાળી હોવાથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને વાયા(વાણી) વગેરે પાંચ કર્મ કરવાવાળો હોવાથી પાંચ

કર્મેન્દ્રિયો મળી (કુલ) દસ ઇન્દ્રિયો છે; હવે એક છે તે શું ? તે સંકલ્પ આદિ સ્વરૂપવાળું અગિયારમું મન છે; અને (આ ઉપરાંત) શબ્દાદિ એટલે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ-એ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો છે. આ સર્વ મળી સાંખ્યમત પ્રમાણેનાં ચોવીસ તત્ત્વો થયાં (આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, એક મન અને પાંચ સ્વરૂપ ઇન્દ્રિયોના વિષયો) તે કહે છે :

હવે આ વિષયમાં જેને વંશેષિકા આત્માના યુક્તો કહે છે, તેઓ પણ ક્ષેત્રના જ ધર્મો છે, ક્ષેત્રજ્ઞના તે ધર્મો નથી, એમ શ્રીભગવાન કહે છે.

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातयेतना घृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ૬ ॥

ઈચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, સંઘાત (એટલે શરીર તથા ઇન્દ્રિયોના સમુદાય), ચેતના (ચેતન) અને ધૈર્ય, એ વિકારવાળું ક્ષેત્ર સંક્ષેપમાં કહ્યું છે.

સોપ્યાર્થ : જે પ્રકારના સુખમાયક વિષયનો પહેલાં ઉપભોગ કર્યો છે, તે જ જાતના વિષય ફરી પાસે આવી મળતાં તેને સુખત્વ કારણ સમજી (અથવા તે સુખ મેળવવાના હેતુથી) તે લેવાની મનુષ્ય ઇચ્છા કરે છે, તે (આદ્ય કે પ્રેમ) આ ઇચ્છા છે; એ અંતઃકરણનો ધર્મ છે; અને તે જેવો છે, તેથી તે ક્ષેત્ર છે; તે જ પ્રમાણે જે જાતના પદાર્થને પહેલાં દુઃખત્વ કારણ સમજી અનુભવ લીધો છે, તે જ જાતનો વિષય ફરી પ્રાપ્ત થતાં તેનો મનુષ્ય દ્વેષ કરે છે; તે આ દ્વેષ પણ જેવો હોવાથી ક્ષેત્ર જ છે, તે જ પ્રમાણે સુખ, કે જે અનુકૂળ, પ્રસન્નતારૂપ અને સર્વાત્મક (સાત્ત્વિક) છે, તે (પણ) જેવો હોવાથી ક્ષેત્ર જ છે, તેમ જ પ્રતિકૂળ સ્વરૂપવાળું દુઃખ પણ જેવો હોવાથી ક્ષેત્ર જ છે, દેહ અને ઇન્દ્રિયોના સમુદાય કે સમૂહ તે મંઘાત કહેવાય છે. એમાં પ્રકટ ધર્મેશી અંતઃકરણની વૃત્તિ, તપોને (લાલ બની) મયેશ્વો લોખંડનો ગોળો જેમ અગ્નિરૂપ (અગ્નિ જેવો) લાગે છે, તેમ આત્મચૈતન્યના આભાસરૂપ રસમાં પ્રકાશિત કે વ્યાપ્ત ધર્મેશી લાગે છે, તે ચેતના પણ જેવો હોવાથી ક્ષેત્ર છે; અવસાદ અર્થાત્ દુઃખ, વ્યાકુળતા કે નિરુત્સાહ પામેલાં શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિ જેનાથી ધારણ કરી ટકાવી રાખાય છે કે સાવધ કરી રાખાય છે, તે ધૃતિ છે; તે પણ જેવો હોવાથી ક્ષેત્ર જ છે. અંતઃકરણના સર્વ ધર્મોનું (સંકલ્પ પગે જે બીજા હોય તે સર્વનું) પણ આ ઇચ્છાદિ ધર્મોની ધેડે સમજવું; એટલે કે એ સર્વ પણ જેવો હોવાથી ક્ષેત્ર જ છે, એમ જાણવું. આ સર્વ જે કહ્યું તેનો હવે શ્રીભગવાન ઉપસંહાર કરે છે : મહત્તરવાદિ વિકારો સહિત આ ક્ષેત્ર સંક્ષેપમાં કહ્યું.

જે ક્ષેત્રભેદોના સમૂહને શ્વ શરીર ક્ષેત્ર (ભગવાને) કહ્યું છે, તે ક્ષેત્રનું વ્યાખ્યાન મહાભૂતોથી આરબી ધૃતિ મુખી (ના ભેદો ચણાવી) કરવામાં આવ્યું; આગળ ઉપર ક્ષેત્રજ્ઞનાં વિશેષણો કહેવામાં આવશે : જે ક્ષેત્રજ્ઞને તેના પ્રભાવ સહિત જાણી લેવાથી (મનુષ્ય) અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરે છે (અમૃતસ્વરૂપ બને છે) : તેને ભગવાન પોતે જ આગળ (હવે પછી) ' જેવં ચત્ત્રવક્ત્વમિ ' ઇત્યાદિ વચનોથી

તેનાં વિશેષણો સહિત કહેશે; પરંતુ હાલ તો તે(ક્ષેત્રજ)ને જાણવાના સાધનરૂપ ગુણ-ગણ-ગુણસમુદાય, જેમાં અમાનિત્વ આદિ લક્ષણો છે, તે લક્ષણો કહે છે; કે જે ગુણો(જાણવા)થી તે જ્ઞેય (ક્ષેત્રજ) જાણવા માટે મનુષ્ય યોગ્ય અધિકારી બની જાય છે; તથા જે ગુણોને પરાયણ થયેલા સંન્યાસીઓ જ્ઞાનનિષ્ઠ કહેવાય છે. આ અમાનિત્વાદિ ગુણોના સમુદાય, જ્ઞાનનું સાધન હોવાથી જ્ઞાન છે, એમ કહેવાય છે. ભગવાન તે ગુણસમુદાયનું વિધાન (કહેવાનો આરંભ) કરે છે.

અમાનિત્વમદમ્ભિત્વમહિંસા ક્ષાન્તિરાર્જવમ્ ।

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥ ૭ ॥

અમાનીપણું, અદંભીપણું, અહિંસા, ક્ષમા, આર્જવ (સરળતા), આચાર્યની ઉપાસના, પવિત્રતા, સ્થિરતા અને આત્મા અર્થાત્ શરીર-ઇન્દ્રિયો વગેરેનો સારી રીતે કહેલો સંયમ; ૭

સાખ્યાર્થ : ‘અમાનિત્વ’ માનીતો ભાવ તે માનિત્વ એટલે કે પોતાની ખુદાઈ (પ્રશંસા) કરવી તે; માનિત્વનો અભાવ તે આ અમાનિત્વ છે.... અદંભિત્વ-પોતાના (આદરેલા-કરેલા) ધર્મને પ્રકટ કરવો તે દંભીપણું; દંભી-પણનો અભાવ તે અદંભિત્વ છે; અહિંસા-હિંસા ન કરવી તે અહિંસા-એટલે કે પ્રાણીઓને કષ્ટ ન આપવું તે; ક્ષાન્તિ-ગ્રીભએ આપણે-આપણા તરફ અપરાધ ક્યો હોય, તે જોઈને પણ વિદારરહિત રહેવું (કોધવશ ન થવું) તે; આર્જવનો અર્થ સરળતા (કુટિલતાનો અભાવ) છે. આચાર્યોપાસન એટલે મોક્ષ-સાધનનો ઉપદેશ કરવાવાળા ગુરુ(આચાર્ય)ની શુશ્રૂષા અથવા સેવા કરવી; શૌચ-શરીરના મેલને માટી અને પાણી વડે ધોઈ નાખવા-સાફ કરવા તથા મનના રાગ આદિ દોષોને તેનાથી જીલટી કે વિરોધી ભાવનાથી દૂર કરવા તેનું નામ શૌચ; સ્થૈર્ય-(સ્થિર ભાવ) મોક્ષ માર્ગમાં જ નિશ્ચિત નિષ્ઠાવાળા-પ્રયત્ન-શીલ રહેવું તે સ્થૈર્ય; આત્મવિનિગ્રહ-શરીર વગેરે આત્મા પર અપકાર કરે છે એ શરીર વગેરેના સંબંધથી આત્મા અવિદ્યાર્થી મુક્ત થાય છે; માટે આત્મા સમ્પદ વડે કાર્યકારણના સંઘાતરૂપ આ શરીર ઇન્દ્રિયો સમજવાનાં છે, (શરીર વગેરેથી મનુષ્યને આત્માનું વિરમરણ થવાથી શરીર, આત્મા પર અવિદ્યાર્થી આવરણ નાખી અપકાર કરે છે; માટે આત્મા સમ્પદથી આ કાર્યકારણના સંઘાતરૂપ શરીર સમજવાનું છે.) એ શરીર વગેરેનો વિનિગ્રહ કરવો એટલે કે એને સ્વાભાવિક રીતે મર્વ તરુ (બટકનો) અટકાવીને સ-માર્ગમાં જ રોકી રાખવું, તેનું નામ આત્મવિનિગ્રહ.

વળી,

ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમનહંકાર ઇવ ચ

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃસ્વદોષાનુદર્શનમ્ ॥ ૮ ॥

ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય તથા અહંકારનો અભાવ જ અને

જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા; વ્યાધિ તથા દુઃખો એ દરેકમાં દોષોનું દર્શન કરવું; ૮

ભાષ્યાર્થ : ઇન્દ્રિયોના ચબ્દાદિ વિષયોમાં એટલે દષ્ટ તથા અદષ્ટ, ઐહિક તથા પારલૌકિક ભોગોમાં વૈરાગ્ય થવો જોઈએ; તેમ જ અહ કારક કર્મને અભાવ; તથા જન્મ, મૃત્યુ, જરા (વૃદ્ધાવસ્થા-ચક્રપણ), વ્યાધિ કે રોગોમાં તથા દુઃખોમાં, એટલે જન્મથી દુઃખો સુધી (ગણાવેલ સર્વ અવસ્થાઓ)- પ્રત્યેકમાં વારંવાર દોષોનું દર્શન કરવું; (કેવી રીતે દોષદર્શન કરવું? તે) ગુર્ભાસ કરી યોનિ દ્વારા બહાર આવવું, એ જન્મમાં દોષ છે; તેના ત્રાસવાર વિચાર કરવો તે દોષદર્શન કયું કહેવાય છે; તે જ પ્રમાણે મૃત્યુમાં પણ દોષ જોવા; તેવી જ રીતે વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્થિતિ, શક્તિ અને તેજનો (તે) નિરોધ (અટકવું, ખંધ પડવું) તથા લોકો તરફથી તિરસ્કાર, અપમાન થાય છે, એ દોષ છે, વળી વ્યાધિઓમાં શિરોરોગ-માથું દુખવું વગેરે રોગોમાં દોષનું દર્શન કરવું, તેમ જ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક નિમિત્તને લીધે થતા દુઃખોમાં દોષો જોવા; અથવા તો દુઃખ જ દોષ છે; એ દુઃખરૂપ દોષોને જન્મોદિ (જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, દુઃખો)માં જોવા એટલે કે જન્મ દુઃખ છે, મૃત્યુ દુઃખ છે, વૃદ્ધાવસ્થા દુઃખ છે અને સર્વ રોગો દુઃખ (એમ સમજવું), જન્મમૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ વગેરે દુઃખનાં કારણ હોવાથી જ દુઃખ છે, પરંતુ સ્વરૂપથી (સ્વભાવે) જ તેઓ દુઃખ નથી, એવો ભાવાર્થ છે; એવી રીતે જન્મ વગેરેમાં દુઃખરૂપ દોષનું દર્શન (ધ્યાન કે વિચાર) કરીથી શરીર, ઇન્દ્રિયો અને વિષયભોગોમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એથી પ્રત્યગાત્મા- (હવે)માં આત્મદર્શન કરવા માટે ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, એ પ્રકારે જન્મ, જરા, મૃત્યુ વગેરેમાં દુઃખરૂપ દોષનું દર્શન (જાનવો હેતુ) જાનવું કારણ છે; માટે તેને જાન કહેવામાં આવે છે.

વળી,

અસક્તિરનમિષ્વજ્ઞઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

નિત્યં ચ સમચિત્તચમિષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ॥ ૧ ॥

પુત્ર, સ્ત્રી, ગૃહ વગેરેમાં આસક્તિરહિતપણું અથવા નિઃસંગતા- એટલે આસક્તિ કે પ્રીતિનો અભાવ અને ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં ચિત્તનો સદા સમભાવ, ૯

ભાષ્યાર્થ : આસક્તિના કારણરૂપ વિષયોમાં અનેક પ્રકારની પ્રીતિ, તે પ્રીતિમાત્રનું નામ આસક્તિ છે; તેના અભાવ તે અસક્તિ; તથા અભિષ્વંગનો અભાવ તે અનભિષ્વંગ છે, અભિષ્વંગ એ એક પ્રકારની સક્તિ-પ્રીતિ જ છે; તે (ગોદથી ભરેલી) અનન્ય ભાવનાના લક્ષણવાળી છે, જેમકે બીજો કોઈ સુખી કે દુઃખી હોય, તો તેમાં હું જ સુખી અથવા દુઃખી છું. અથવા બીજો

કોઈ જીવે કે મરે તેના જીવવા-મરવામાં હું જ જીવું કે મરું છું, એમ માનવું તે; આ માન્યતા (ભાવના) ક્યાં હોય છે? તો કહે છે કે પુત્રમાં, સ્ત્રીમાં અને ઘર આદિમાં; અહીં આદિ શબ્દ વાપર્યો છે, તે વડે બીજા અર્થાંત પ્રિય દાસ-વર્ગ વગેરેનો પણ સમાવેશ કર્યો છે; અર્થાત્ પુત્ર, સ્ત્રી, ઘર, દાસ આદિમાં આત્મશુદ્ધિ ન હોવી તે અનભિષ્વંગ છે; આ અસંકિત અને અનભિષ્વંગ અને જ્ઞાનનાં કારણ હોવાથી જ્ઞાન કહેવાય છે. વળી નિત્ય સમચિત્તા એટલે ચિત્તનું નિરંતર સમાન હોવું કે ચિત્તની સમાનતા હોવી તે ચિત્તની સમાનતા; ક્યાં ને શોમાં? ઇષ્ટ. અનિષ્ટ અર્થાત્ પ્રિય અને અપ્રિયની પ્રાપ્તિમાં ચિત્ત એક જ પ્રકારનું-એક મરણું રહે તે; એટલે કે ઇષ્ટ કે પ્રિયની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ ન થાય અને અનિષ્ટ કે અપ્રિયની પ્રાપ્તિમાં ક્રોધાયામાન ન થાય; આ પ્રકારની ચિત્તની જે નિત્યની સમતા-એ પણ (જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી) જ્ઞાન છે;

વળી,

મયિ ચાનન્યયોગેન મક્તિરવ્યમિચારિણી ।

વિવિક્તદેશસેવિત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥ ૧૦ ॥

અને અનન્ય યોગવડે મારામાં અવ્યભિચારિણી ભક્તિ, એકાંત સ્થાનનું સેવન અને પ્રાકૃતલોકોના સમુદાયમાં અપ્રીતિ; ૧૦

ભાષ્યાર્થ : હું ઈશ્વરમાં અનન્ય યોગ વડે અભિચારવિનાની ભક્તિ, બ્રહ્મજ્ઞાન વાસુદેવથી બીજા કોઈ પણ નથી. તેથી તે જ અમારી પરમ ગતિ છે, એ પ્રકારની જે અવ્યભિચારણી નિશ્ચિત-દૃઢ અડગ છુદ્ધિ છે, તે જ અનન્ય યોગ (કહેવાય) છે; તેવી અનન્ય ભક્તિ વડે અર્થાત્ અપૃથક્ સમાધિ, કે જે બીજામાં ન ખમી જતાં કદી જુદી-જુદી ન પડનારી, એક મારામાં-ઈશ્વરમાં જ કાયમ રહેનારી ચિત્તરૂપિ છે, તે વડે બજન કરવું તે ભક્તિ છે અને એ ભક્તિ બીજા પ્રત્યે ન ખસી જનારી (અચળ) હોવાથી એ અવ્યભિચારિણી ભક્તિ છે, તે પણ જ્ઞાન છે; વિવિક્તનો અર્થ આ છે કે જે દેશ, સ્વભાવથી-કુદરતી રીતે જ પવિત્ર હોય અથવા તો ગ્રાંઝૂક વગેરે સંસ્કાર વડે અશીય, અપવિત્રના તથા સર્પ, ચોર, વાઘ, આદિથી રહિત હોય એવાં વન, નગીતીર (કાંડા), દેવમંદિર વગેરે છે, તે સેવન કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે, તેને વિવિક્ત દેશસેવી કહેવાય અને તેના તે ભાવને વિવિક્ત દેશસેવિત્વ કહેવાય છે; વિવિક્ત દેશોમાં જ ચિત્ત પ્રમત્ર થાય છે, તેથી આત્માદિ ભાવના પણ એ વિવિક્ત દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે; માટે વિવિક્ત દેશનું સેવન કરવાના સ્વભાવને જ્ઞાન કહેવાય છે; તથા જન-સમુદાયમાં અપ્રીતિ હોવી તેનું નામ અરતિર્જનસંસદિ; પરંતુ અહીં જન એટલે સંસ્કારશૂન્ય, વિનયવિનાના પ્રાકૃત લોક સમજવાના છે; સંસ્કારસંપન્ન, વિનયશાળી મનુષ્યોનો મનુષ્ય, એવો અર્થ અહીં નથી લેવાનો; કારણકે તેઓ તો જ્ઞાન-પ્રાપ્તિમાં મદદ કરનારા છે, માટે પ્રાકૃત જનસમુદાયમાં પ્રીતિનો અભાવ, જ્ઞાનનું સાધન કે કારણ હોવાથી જ્ઞાન છે;

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

અધ્યાત્મ જ્ઞાનની નિત્યતા અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રયોજનનું દર્શન, એ સર્વ જ્ઞાન કહ્યું છે; આનાથી જે બિલકુલ છે તે અજ્ઞાન છે. ૧૧

ભાષ્યાર્થ : આત્માદિ વિષયના જ્ઞાનનું નામ અધ્યાત્મજ્ઞાન; એમાં નિત્યતા (કાયમની સ્થિતિ) તે અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વમ્; તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ (પ્રયોજન), જે સંસારની ઉપરતિ કે નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ છે; તેનો વિચાર કરવો, તે તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ-દર્શન છે; જ્ઞાનનાં સાધન અમાનિત્ય વગેરે છે; તેની પરિપક્વ બાવનાનું નિમિત્ત તત્ત્વજ્ઞાન છે અને એ તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ એટલે પ્રયોજન મોક્ષ છે; તે સંસારની નિવૃત્તિ કરનાર છે; તેનો વિચાર કરવો, તે તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શન છે; કારણકે તત્ત્વજ્ઞાનના જ્ઞાનો વિચાર કરવાથી જ તેના સાધનના અનુધાનમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે; આ અમાનિત્યથી આરંભી તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શન સુધીનાં (૨૦) સાધનો, જ્ઞાનનાં હેતુ (જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં કારણરૂપ) હોવાથી જ્ઞાન છે, એમ કહ્યું છે. જે અજ્ઞાન છે, તે ઉપર કહેલાં સાધનોથી બેઠતાં માનીપણ (દંભીપણ), હિંસા, અક્ષાંતિ (ક્ષમાનો અભાવ) કુટિલતા (સરળતાનો અભાવ) વગેરે છે; તે સંસારની પ્રવૃત્તિનાં કારણ છે, તેથી તેને ત્યાગ કરવા યોગ્ય અજ્ઞાન જાણુવાં. ઉપર કહેલાં જ્ઞાન વડે જાણુવા યોગ્ય શું છે? એવી આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થતાં તે વિષયમાં જ્ઞેયં યત્ તદ્ ધૃત્યાદિ શ્લોકથી કહે છે :

શંકા-પૂર્વપક્ષ : અમાનિત્યાદિ શુભો તો યથાનિયમે છે, એથી કાંઈ જેવ જાણી શકાય નહિ-એટલે કે એથી કાંઈ જ્ઞાનરૂપ આત્મા, જેવ (જાણી શકાય) એવો વિષય નથી બની જતો; કારણકે અમાનિત્ય વગેરે સદ્ગુણો કાંઈ પણ વસ્તુનો પરિચ્છેદક બનતા, (ઝોળખાવનારા) જોવામાં નથી આવ્યા; સર્વત્ર એ નિયમે જોવામાં આવે છે કે જે જ્ઞાન, જે વસ્તુનું કે વિષયનું હોય, તે જ વિષય કે વસ્તુનો તે પરિચ્છેદક, શાપક કે ઝોળખાવનાર બની શકે છે; અમુક વસ્તુના જ્ઞાનથી તે જ અમુક વસ્તુ જાણી શકાય છે, તે જ્ઞાનથી કાંઈ (તે વસ્તુ સિવાયની) ખીજ કાંઈ વસ્તુનું જ્ઞાન નથી થઈ જતું; દાખલા તરીકે જેમ ધડાના જ્ઞાનથી કાંઈ અગ્નિનું જ્ઞાન નથી થતું. (તો પછી આ અમાનિત્યાદિ સદ્ગુણોરૂપ જ્ઞાન વડે આત્મા શી રીતે જાણી શકાય; એક છે સદ્ગુણસમુદાય અને ખીજો છે આત્મા. આ એ વિષયો એકેકથી તદ્દન અલગ છે.)

ઉત્તરપક્ષ : આ દોષ નથી આવતો; અમે પહેલાં જ કહ્યું છે કે અમાનિત્યાદિ સદ્ગુણો, જ્ઞાનનાં સાધન (જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો) હોવાથી જ્ઞાન છે; તેમ જ વળી એ સદ્ગુણો જ્ઞાનનાં સહકારી કે મદદ કરનારાં છે, એમ પણ કહેવું જ છે.

जेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तत्तासदुच्यते ॥ १२ ॥

જે જેય છે તે હું કહીશ, જે જાણીને મનુષ્ય અમૃતનો ઉપભોગ લે છે-મોક્ષ પામે છે. તે આદિરહિત કે ઉત્પત્તિ વિનાનું પરબ્રહ્મ, નથી સત્ કહી શકાતું કે નથી અસત્ પણ કહી શકાતું. ૧૨

ભાષ્યાર્થ : જેય એટલે જાણવા યોગ્ય જે છે તે હું તને યથાર્થ સ્વરૂપથી (જેવું છે તેવું જ) વિસ્તારપૂર્વક કહીશ. એ જ્ઞાનનું જેય જાણવાનું શું ફળ છે? એ વાત, શ્રોતાના મનમાં રચિ ઉપજાવી, પછી તે વડે તેને અભિમુખ કરવા કે એ સર્વ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે તે માટે કહે છે: (એ જેય કેવું છે?) જે જેય જાણીને અર્થાત્ જે જાણવા યોગ્ય પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ જાણીને મનુષ્ય અમૃત એટલે અમરપણું મેળવી લે છે (કરી મરતો નથી) તે છે. જેય અનાદિમત્ છે, જેને આદિ (આરંભ) હોય તે આદિમત્ છે અને જે આદિમત્ નથી હોતું તે અનાદિમત્ (ઉત્પત્તિ કે આરંભ રહિત) છે; તે શું છે? તે પરમ નિરતિશય બ્રહ્મ છે, કે જે આ પ્રકરણનો 'જેય' નામનો પ્રકૃત વિષય છે.

અહીં દેવતા કે દીકાકાર અનાદિમત્વરે એ શબ્દના 'અનાદિ અને મત્પર' એવા બે વિભાગ પાડે છે અને 'અનાદિ' શબ્દને બહુવીહિ સમાસ લઈ 'જેને આદિ નથી એવા' એ અર્થ કરી ઉપર કહેલો જ અર્થ અનાદિમત્તનો કહે છે; અને કહે છે કે મત્ પ્રત્યય અનાદિને લગાડવાની જરૂર નથી. (એટલું જ નહિ પણ) એ અનિષ્ઠ છે. એ દીકાકારો આવી રીતના પદના વિભાગ પાડી એ પદમાંથી વિશેષ અર્થ કાઢે છે, તે આ છે: જેની હું વાસુદેવ નામની પરમ શક્તિ છું, તે જેય મત્પર છે. આમ અર્થ લેવાથી પુનરુક્તિ હોય આવતો નથી, એ વાત ખરી, પણ એ અર્થ જો સંભવે તો; પરંતુ એ અર્થ એમાંથી નથી નીકળતો: કારણકે અહીં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ, તે નથી સત્ કહેવાતું કે નથી અસત્ કહેવાતું; એવા વચનથી બ્રહ્મને સર્વ વિશેષણોનો પ્રતિષેધ બતાવવામાં આવે એ હજી છે. જેયને (તે રીતે) વિશેષ શક્તિવાળું બતાવવું, અને શ્લોકની આખરે તે જ જેયને પાછું સર્વ વિશેષના પ્રતિષેધવાળું બતાવવું એ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; માટે અનાદિમત્ શબ્દમાં મત્ પ્રત્યય લગાડીને જે અર્થ અમે કયો છે, તે તથા અનાદિનો (પદ્મઢેડ કરી તેને) બહુવીહિ સમાસ લેવાથી, જે અર્થ થાય છે તે અર્થ સમાન છે, તથાપિ તે યોગ્ય નથી; પણ અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો તે મત્ પ્રત્યય શ્લોકપૂર્તિ કે પાદપૂર્તિ માટે જ વાપરવામાં આવ્યો છે.

જેવું ફળ અમૃતસ્વ છે તેવું જેય હું તને કહેનાર છું, એવું રચિકર વચન કહી અર્જુનને અભિમુખ-અવળ માટે સાવધાન કરી ભગવાન કહે છે: 'તે જેય (બ્રહ્મ) છે, તે નથી સત્ (કાર્ણક) કહેવાતું કે નથી અસત્ (કારણરૂપ) કહેવાતું.'

શંકા-પૂર્વપક્ષ : કદીગદ્ યર્ષ ઉચ્ચ સ્તરે ઘોષણા કરી કહેવું કે 'હું હવે તને યથાર્થરૂપે જેય કહીશ-દેખાડીશ' અને પછી કહેવું કે 'તે નથી સત્ કહેવાતું કે નથી અસત્ કહેવાતું' એ અયોગ્ય છે (જાણતું નથી) એમ અમે માનીએ છીએ.

ઉત્તરપક્ષ : ના, તે યોગ્ય જ કહ્યું છે. કેવી રીતે ? તો સર્વ ઉપનિષદોમા પણુ એવ (બ્રહ્મ) 'આવુ નથી, આવુ નથી' (જૂ ૪-૩-૬ કે ગો. ૪-૪-૨૨) તથા 'રચૂળ નથી, સુક્ષ્મ નથી' (જૂ ૫-૮-૮ કે ગો. ૮-૩-૮) એ પ્રકારના પ્રતિષેધ-નિષેધાત્મક વિશેષણોવાળા વાક્યોથી જ ખતાવેલું છે. 'તે આ નથી' એ પ્રમાણે કહી તેનું વાણીથી અગોચર હોવાપણુ ખતાવ્યું છે. (અથવા તો તે જેવ અમુક આ છે, એમ નથી કહેનામા આવ્યું.)

શંકા-પૂર્વપક્ષ : જે વસ્તુ 'અસ્તિ'—છે, શબ્દ વડે કહેવાતી નથી તે વસ્તુ વાગ્ધર્મિક નથી, જો 'જેવ' 'અસ્તિ—છે' શબ્દથી ન કહી શકાય હોય, તો તે વાગ્ધર્મિક (અરેખર) નથી જ, એમ કહેવું અથવા તો જેવ છે, પણુ તે 'અસ્તિ—છે' શબ્દ વડે કહેવાઈ શકાય નથી, એ તો પરસ્પર વિરુદ્ધ વાત છે.

ઉત્તરપક્ષ : ના, ના, તે બ્રહ્મ નથી, એમ નથી, કેમકે એ નાસ્તિ બુદ્ધિનો વિષય નથી, બાવાર્થ આ છે કે બ્રહ્મને અસત્ કહેવાતું નથી, એમ કહી બ્રહ્મ નથી એ વાતને ભગવાને નિષેધી છે, એટલે કે બ્રહ્મ, નાસ્તિ બુદ્ધિનો વિષય નથી જ.

શંકા-પૂર્વપક્ષ : જેટલી જેટલી બુદ્ધિઓ છે, તે સર્વ અસ્તિ અને નાસ્તિ બુદ્ધિની પાછળ જ ધસકાઈ રહેલી છે ને ? એટલે કે બુદ્ધિઓ જે જ પ્રકારની છે બુદ્ધિનો પહેલો પ્રકાર 'આ છે' અને બીજો પ્રકાર 'આ નથી' એવો છે અને સર્વ જ્ઞાન આ જે પ્રકારની બુદ્ધિમાથી કેઈ પણુ એક પ્રકારની બુદ્ધિ વડે થાય છે, માટે 'જેવ' પણુ ગમે તો અસ્તિ બુદ્ધિને અનુસરી થતા અનુભવનો વિષય થાય અથવા તો નાસ્તિ બુદ્ધિને અનુસરી થતા અનુભવનો વિષય થાય [પણુ એમ કેમ કહેવાય કે બ્રહ્મ નથી કહેનાતું સત્ કે નથી કહેવાતું અસત્ ?]

ઉત્તરપક્ષ : ના, એમ નથી (બ્રહ્મ ઉપર જણાવેલી અગ્નિ કે નાસ્તિ બનેમાથી કેઈનો વિષય નથી થઈ શકતું.) કારણકે એ બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયો અગોચર હોવાથી એ બને પ્રકારની બુદ્ધિ કે જ્ઞાનનો વિષય નથી, ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણવામા આવતી વસ્તુ ઘડો વગેરે જે છે, તે જ અસ્તિ બુદ્ધિને અનુસરી થતા અનુભવનો અથવા તો નાસ્તિ બુદ્ધિને અનુસરી થતા અનુભવ કે જ્ઞાનનો વિષય થાય, પરંતુ આ જેવ (બ્રહ્મ) તો ઇન્દ્રિયાતીત (ઇન્દ્રિયોથી ન જાણી શકાય એવું) હોવાથી કહત શબ્દપ્રમાણથી જ જાણી શકાય એવું હોઈ ઘડો વગેરેની પેઠે અસ્તિ, નાસ્તિ—એ પ્રકારની બુદ્ધિને અનુસરી થતા જ્ઞાન કે અનુભવનો વિષય થઈ નથી શકતું, તેટલા માટે જ એમ કહેનામા આવ્યું છે કે એ નથી કહી શકાતું 'સત્' કે નથી કહી શકાતું 'અસત્'.

પૂર્વપક્ષ : વળી તમે જે કહ્યું છે કે જેવ છે પણુ તે નથી કહી શકાતું સત્ કે નથી કહી શકાતું અસત્, એ પરસ્પર વિરોધી કથન છે તેનો ઉત્તર : આ છે કે, તે વિરુદ્ધ કથન નથી, કારણકે શ્રુતિમાં પણુ કહેલું

છે કે 'અયદેવ તદ્વિદિતાદયો અવિદિતાદયિ' (કેન ૩ ૧-૩-તે બ્રહ્મ જાણેના અને નહિ જાણેનાથી જુદું છે.)

ગાંડા-પૂર્વપક્ષ : શ્રુતિ પણ વિરદ્ અર્થવાળી હોય (કે) જેમ પણ માટે સાગાના ક્યનનો આરબ દરી-પ્રગાગાનું વિધાન કરી પછી ત્યાં એમ હતું છે, કે એ વાતને કેણુ જાણે છે કે પરચોકમા આ બધું છે કે નથી? અને એ શ્રુતિ વડે પરચોકમા વળી મદેહ જતાયો છે, તેથી જ રીતે એ શ્રુતિની 'યે' શ્રીમગવાનનું આ કદન પણ વિરદ્ અર્થવાળું હોય.

ઉત્તરપક્ષ : ના, એમ નથી, કારણકે જાણેના અને ન જાણેનાથી બ્રહ્મ જુદું છે, એણુ કહેનારી (પ્રતિપાદન કરનારી) શ્રુતિ, 'જેમ પદાર્થ નહીં જો-જોય છે એ નિસંદેહ વાત છે,' એ વાત પ્રતિપાદન (સામિત) કરે છે, પણ 'પરચોકમા આ બધું છે કે નથી તે કેણુ જાણે?' એ શ્રુતિ-વાક્ય તો વિધિશી અર્થવાદ જતાવે છે એટલે કે વિધિસાક્ષિના એક અગતરીકેનો અર્થ છે, પરંતુ સ્વતત્ત્વ અર્થ દર્ષ નથી તેથી આ શ્રુતિનું દષ્ટાંત યોગ્ય નથી, કારણકે એમા દાર્ઢ (વિશ્વની) સમાનતા નથી.

પુમિતી પણ આ વાત સિદ્ધ થાય છે, કે સત્ અમત્ આદિ સમ્પ્રદાય વડે બ્રહ્મ નથી કહી ચકાવું-ધ્વજનો નિર્દેશ નથી થઈ શકે, કારણકે મર્મ સમ્પ્રદાયો પ્રયોગ (ઉપયોગ) અર્થનો બોધ કરવા (અર્થની જાણ કરવા) માટે થાય છે, એ સમ્પ્રદાયો, એવાને સબજાતા નિતિ, શુણ, ક્રિયા અને સબધ વડે જે અર્થનો સંકેત કરવામા આવે છે અથવા તો જે અર્થ કહેવાની ઇચ્છા રાખવામા આવેલી છે, તે અર્થની તે સમ્પ્રદાય પ્રતીતિ કરાવે છે (જાણુ કરે છે), બી ન કોઈ પણ પ્રકારની પ્રતીતિ કે બોધ નથી કરાવતા, કેવળ 'સમ્પ્રદાયી પ્રતીતિ થાય એણુ જોવામા પણ નથી આવતું, જેમકે ઘોડા, ગાય એ સમ્પ્રદાય નિતિથી (વર્ગ જાણવાથી) અર્થનો બોધ કરે છે, 'રસોદયો'-'પદનારો' ('રાષ્ટ્ર છે'-'પાન કરે છે') એ સમ્પ્રદાય ક્રિયાથી અર્થનો બોધ કરે છે 'ધોળો,' 'મોગ' એ શુણથી અર્થબોધ કરે છે અને 'ધની'-'જોમાન' એ સમ્પ્રદાય સબધ (જાણવાથી) અર્થબોધ કરે છે, પરંતુ બ્રહ્મ તો જાતિવાળું નથી તેથી તે મત્ત વગેરે સમ્પ્રદાયી નથી કહી ચકાવું, બ્રહ્મ શુણવાળું નથી કે જોયી શુણ (જાણવાનારા) સમ્પ્રદાયી તે કહી સમય, કારણકે તે તો નિશ્ચય છે, તેમ જ વળી તેનું વર્ણન ક્રિયા (જાણવાનારા) સમ્પ્રદાયી પણ નથી થઈ શકે, કારણકે તે નિષ્ક્રિય છે, તેથી, નિષ્કલ નિષ્ક્રિય જ્ઞાતૃ (એ ઉ ૬-૧૬-બ્રહ્મ જ્ઞાન-રહિત, ક્રિયારહિત અને જ્ઞાત છે) એ શ્રુતિથી પણ આ વાત સિદ્ધ થાય છે, વળી તે એમ, [અત્તરવ (જે પણ વિનાનું) અવિપચિત્ત, (વિષય ન હોય એન)] અદિતીય, હ્રિયોનો અવિષય તથા આત્મરૂપ હોવાથી સબધવાળું પણ નથી, તેથી એ બ્રહ્મ કોઈ પણ સમ્પ્રદાય વડે કહી શકાય એનું નથી, એમ કહેવું જ યોગ્ય છે યતો વાચો નિર્વર્તતે (તે ઉ ૨-૪-૬-જોનાથી વાણી થાકીને પાઠી કરે છે કે વિરામ પામી જાય છે) વગેરે શ્રુતિઓથી પણ એ જ વાત સિદ્ધ થાય છે.

એ જેય (બ્રહ્મ) સત્ શબ્દનો વિષય ન થઈ શકતું હોવાથી આવી આશંકા બિપત્ર છે, તે અસત છે-તે નથી જ, તો તેવી આશંકાની નિવૃત્તિ માટે સર્વ પ્રાણીઓની ઇન્દ્રિયો દ્વારા તેના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરતા ભગવાન કહે છે :

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્સર્વતોઽશ્વિશિરોમુલ્લમ્ ।

સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૩ ॥

સર્વ બાબુથી તે જેય (બ્રહ્મ) હાથપગવાળું છે; સર્વ બાબુથી તે નેત્ર, શિર અને મુખવાળું છે; સર્વ બાબુએ તે કાનવાળું છે; અને લોકમાં તે સર્વને આવરી (વ્યાપી) ને રહે છે. ૧૩

ભાષ્યાર્થ : એ જેય સર્વ તરફથી હાથપગવાળું છે એટલે કે એના હાથપગ સર્વત્ર પ્રસરેલા છે, તેથી તે સર્વતઃ પાણિપાદ છે. સર્વ પ્રાણીઓની ઇન્દ્રિયોદ્દેષી ઉપાધિ દ્વારા ક્ષેત્રનું અસ્તિત્વ-જેય (બ્રહ્મ) પ્રકટ થાય છે અને એ ક્ષેત્રની ઉપાધિને લીધે જ ક્ષેત્ર કહેવાય છે; વળી આ ક્ષેત્રરૂપ ઉપાધિ હાથપગ વગેરે બેઠાથી અનેક પ્રકારે બિજાબિજા અર્થોત્ વિભક્ત (વહેવાર્ય) મયેલી, જુદા-જુદા બામયાણી છે. ખરી રીતે તો ક્ષેત્રની ઉપાધિઓના ભેદે જે જે વિશેષ પ્રકાર કે બેઠો ઉત્પન્ન થઈ છે, તે સર્વ બેઠો, ક્ષેત્રમાં તો મિથ્યા જ છે, તેથી તે બેઠો, દૂર કરી લેવાથી ક્ષેત્રનું જેયત્વ (અનુભવમાં આવે છે કે સમજાય છે, એ વાત) શ્રીભગવાને ‘ન સત્તાસદુચ્યતે-તે નથી સત્ કહી શકાતું કે નથી અસત્ કહી શકાતું, એ વચનથી જ્ઞાતવેશ છે. સર્વતઃ પાણિપાદ વળી કહ્યું છે, તે જેયનું અસ્તિત્વ સમજાવવા માટે કહેલું છે; તે ઉપાધિએ ઉત્પન્ન કરેલ મિથ્યાક્રમને પણ એ જેયના ધર્મ હોય તેવી કલ્પના કરીને કહેલું છે; મંપ્રદાયપરંપરા જાણવાવાળાનું પણ એવું જ આ વચન છે કે અધ્યારોપ અને અપવાદ વડે પ્રપંચરહિત પરમાત્મા બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.’ ‘જે નથી’ તેના પર આરોપ કરી ‘તે છે’ એમ સમજવું, તે અધ્યારોપ; અને અપવાદ એટલે નિરૂપણ; અમુક એક વસ્તુ સમજવા આપણે એમ ધારીએ કે એ વસ્તુ આ બીજી છે તે તો નથી જ સમજવાની. આ રીત નિરૂપણની રીત છે. સર્વત્ર આખા શરીરમાં અવયવોદ્દેષે રહેની હાથપગ વગેરે ઇન્દ્રિયો, જેયશક્તિની સત્તા-એટલે જેયશક્તિ છે, તેને લીધે જ પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવા શક્તિવાન (સમર્થ) છે, આથી એ સર્વ હાથપગ વગેરે ઇન્દ્રિયો, જેયની સત્તા-જેયના અસ્તિત્વનું-જેય હોવાનું (ગમરણ કરવાથી તેનું તે) ચિહ્ન છે, આથી એને ઔપચારિક રીતે એ સર્વને જેયના ધર્મ કહેવામાં આવે છે. આ જ પ્રમાણે બીજા-જે અવયવો કલા છે, તેનો અર્થ સમજવો કે જેમ સર્વ બાબુથી હાથપગવાળું તે જેય છે, તેમ જ સર્વ બાબુથી આંખ, માથું અને મોંવાળું તે જેય કહેવાય છે; વળી સર્વ તરફથી તે શ્રુતિ એટલે અવલોકિતવાળું-શ્રુતિમત્ અર્થોત્ કાનવાળું જેય કહેવાય છે; તે જેય આ લોકમાં સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરમાં સર્વને વ્યાપીને રિયતિ કરી રહેલું છે, અગળ છે.

ઉપાધિરૂપ હાય, પણ વગેરે ઇન્દ્રિયોના અધ્યારોપથી કોઈને એવી શકા ન થાત કે જેમ પણ તેવું જ તે ઉપાધિવાળું જ છે. એ હેતુથી આ પ્રોત્ક કહે છે

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभूतैर्न निर्गुणं गुणमोक्तं च ॥ ૧૪ ॥

સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણો વડે ભાસતું, સર્વ ઇન્દ્રિયોથી અત્યંત ગહિત, કોઈ પણ ઠેકાણે સક્ત-સંબંધ ન રાખતું અને સર્વને ધારણ કરનારું (તે) છે, વળી નિર્ગુણ અને ગુણોને લોગવનાર (તે) છે ૧૪

ભાષ્યાર્થ : તે જેમ સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણો વડે ભાસે છે, સર્વ ઇન્દ્રિયો એટલે શ્રોત્ર (કાન) વગેરે ગાનેન્દ્રિયો, વાક, પાણિ, પાદ વગેરે કર્મેન્દ્રિયો તથા અત કરણ એટલે બુદ્ધિ અને મનના નામથી ઓળખાતી આત્મ ઇન્દ્રિયો છે, એ અત કરણ, બુદ્ધિ અને મન પણ સર્વ ઇન્દ્રિયોની જેઠે સમાન રીતે જ જેમને ઉપાધિ રૂપ છે, એટલું જ નથી, પણ શ્રોત્રાદિ બાહ્યેન્દ્રિયનું ઉપાધિપણ્ય પણ અત કરણ ના ઉપાધિ હાર વડે જ છે, માટે અત કરણરૂપ આત્મ ઇન્દ્રિયો તથા શ્રોત્રાદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના એટલે ઉપાધિભૂત ઇન્દ્રિયોના ગુણો જે નિઃસ્વ (સકલ્પ) શ્રવણ તથા ભાષણ વગેરે છે, તે વડે એ જેમ ભાસે છે, એટલે કે એ સર્વ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર કે ક્રિયાથી તે વ્યાપારવાળું હોય એવું દેખાય છે, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે, વ્યાયતીવ ચેલયતીવ (જુ ટિ ૪-૩-૭ જાણે ધ્યાન કરતું હોય અથવા જાણે વિલામ કરતું હોય એવું દેખાય છે) જો એમ જ છે, તો પછી શા માટે એ જેમ (અહ)ને વ્યાપારવાળું કે ક્રિયાવાળું જ તમે નથી માનતા? એ શકાના ઉત્તરમાં કહે છે, કે તે જેમ, સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે એટલે સર્વ કરણવિનાશુ છે, તેથી ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારથી વ્યાપારવાળું, ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ કે ક્રિયાથી પ્રવૃત્તિમય કે ક્રિયાવાન નથી થતું આ મત્ર છે, અપાણિપાદો ચ્વચો મહીતા પર્યલ્લચ્ચુ સ જુણોલ્લર્વર્ણ । [એ ટિ ૩-૧૬] એ ધર્મશ્વર (જેમ) હાથપર વિનાનો હોના છતાં દોડે છે, મહણ દરે છે, આખ ન હોવા છતાં જુએ છે, કાન વિનાનો હોવા છતાં સાંભળે છે' પ્રત્યાદિ તે આ જ અભિગ્રામ (તાત્પર્ય) દર્શાવે છે, કે તે જેમ સર્વે ઇન્દ્રિયરૂપ ઉપાધિઓના ગુણોને અનુસરતી એટા-ક્રિયા કરવાને તે શક્તિ યાળી ॥ પરંતુ સાક્ષાત્ જનુ, દોડવું, લેવું વગેરેની ક્રિયાવાળું તે જેમ છે, એમ બતાવવાનો આ મત્રનો હેતુ નથી જાણે મળિમવિદત । (તે આ ૧ ૧૧) આધ્યાત્મ મણી મેળ થો) એ મત્રના અર્થ જોવો આ મત્રનો અર્થ છે એમ સમજવું એ જેમ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે માટે તે અમશ્વત (સગરહિત) છે-એટલે કે સર્વ પ્રખરના સબંધથી રહિત છે આમ છે છતાં તે જેમ સર્વભૂત-સર્વને ધારણ કરવાળું છે-સર્વનું ભરણપોષણ કરવાવાળું છે, તથા સર્વ અગમ્યા સત્ બુદ્ધિ વ્યાપેતી છે, તેથી સત્-મર્વનું અધિધ્યાન છે જાઝવાનું જળ વગેરે પણ અધિધ્યાન કે વ્યાપારવિનાશ નથી, એટલા માટે જેમ સર્વભૂત એટલે સર્વને ધારણ દરે છે, એ અર્થ છે એ જેમ-ક્ષત્રનું અસ્તિત્વ

જાણવાનારું બીજું પણ દાર કે સાધન છે; તે જોય બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે એટલે કે સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણોથી અતીત (પર) છે; છતાં તે ગુણોના બોક્તા છે; એટલે કે એ જોય સુખદુઃખ અને મોહાકાર બનેલા (પામેલ) સાત્ત્વિક, રાજસી અને તામસી શબ્દો વગેરે દારા ભોગ કરવાળા તથા તેને હિપસબ્ધ કરવાવાળા એટલે જાણવાવાળા છે; અર્થાત્ સાત્ત્વિક, રાજસી અને તામસી શબ્દાદિ વડે સુખદુઃખ અને મોહાકાર બનેલા તે, ગુણોના બોક્તા અને હિપસબ્ધ કરનાર એટલે જાણનાર તે જોય છે.

વળા,

ઘહિરન્તશ્ચ ભૂતાનામચરં ચરમેવ ચ ।

મૂક્ષમત્યાત્તદવિજેયં દૂરસ્થં ચાન્તિકે ચ તત્ ॥ ૧૫ ॥

ભૂતોની બહાર અને અંદર તે છે; તેમ જ તે અચર અને ચર છે; છતાં તે સૂક્ષ્મ હોવાથી જાણી શકાતું નથી; તે દૂર છે, છતાં પાસે છે. ૧૫

ભાષ્યાર્થ : અવિદ્યાથી આત્મસ્વરૂપે-આત્મભાવે કંપી લીધેલા શરીરની મર્યાદા ત્વચા (ચામડી) સુધી મानीને; તે અપેક્ષાએ અર્થાત્ તે રીતે જોવને એની બહાર દેખાડે છે; તે જ પ્રમાણે પ્રત્યગાત્મા શ્વ પર ધ્યાન રાખી તથા શરીરને પણ તેની મર્યાદા કે હદ સમજી જોવને તેની અંદર દેખાડવામાં આવે છે; (સારાંશ આ છે કે દેહને અવિદ્યાકલ્પિત માનેલા છે, તેથી તે બહાર છે, એમ કહેવાય છે અને તે જ જોવને પ્રત્યગાત્માપણાએ માનીએ છીએ, ત્યારે અંદર કહેવાય છે.) હવે ન્યારે એમ કહ્યું કે તે બહાર તથા અંતરમાં વ્યાપ્ત છે, ત્યારે તે બ્રહ્મઅંતરની મધ્યમાં તે(જોય)નો અભાવ છે, એમ સમજાય છે; અભાવ સિદ્ધ થાય તેથી આ કહેવામાં આવે છે, કે ચર અને અચર પણ તે જોય જ છે-જોયતું જ સ્વરૂપ છે. [કહેવાતું તાત્પર્ય આ છે કે રજ્યુ (દોરડી)માં સર્પને બાસ થાય, તેથી દોરડી જેમ સર્પ નથી બની જતી, તેમ આ જોય કે બ્રહ્મ દેહને લીધે ચરાચરપણે બાસે છે, તેથી તે જોય કે બ્રહ્મ કાંઈ દેહ નથી બની જતું; જોય તે જોય જ રહે છે.] જો આ અચર અને ચરકથી વ્યવહારવિષય એ સર્વ જોય-પરમાત્મા-બ્રહ્મ જ છે, તો પછી તે સર્વ વિષયો 'આ (જોય)' છે એમ બધાથી કેમ નથી જાણી શકાતું ? તેના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવે છે : તમારું કહેવું સત્ય તો છે, પણ સર્વને તે આભાસ આપનારું કે સર્વથી તે આભાસ પામનારું હોઈ આ સર્વ દ્રવ્ય તેનું જ સ્વરૂપ હોવા છતાં તે જોય આકાશના જેવું અતિ સૂક્ષ્મ છે; તેથી જોકે એ જોય પોતાના આત્મસ્વરૂપે છે, છતાં તે સૂક્ષ્મતાને લીધે અજ્ઞાનીઓ માટે (તો) અવિજોય જ છે; પરંતુ વિદ્વાનો(જ્ઞાનીઓ)ને તો જ્ઞાતૃવેદં સર્વ (છાં ૭-૨-૫૨ આ સર્વ આત્મા જ છે,) વર્જેત્તે સર્વ (ખ. ૭. ૨-૫-૧,) આ સર્વ બ્રહ્મ જ છે) વગેરે પ્રમાણોથી એ સદા વિજ્ઞાત (પ્રત્યક્ષ) જ છે; છતાં અજ્ઞાનીઓને તો એ જોય અવિજ્ઞાતપણાથી ન જાણવામાં આવતું કે પ્રત્યક્ષ ન

હોવાથી તેમ જ અપ્રાપ્તતા એટલે પ્રાપ્ત ન કરી શકાય એવું હોવાથી તેમને તે હજારો અને કરોડો વર્ષ સુધી દુર (રહેવું) છે, ત્યારે તે જ્ઞેય, વિદ્યાન- (જ્ઞાનીઓ)ને આત્મભાવથી પામે જ છે.

વળી,

અવિમક્તં ચ ભૂતેષુ વિમક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।

ભૂતમર્તુ ચ તજ્ઞેયં ગ્રસિષ્ણુ ગ્રમવિષ્ણુ ચ ॥ ૧૬ ॥

વળી તે જ્ઞેય બ્રહ્મ ભૂત કે પ્રાણીઓમાં અવિભક્ત છતાં વિભક્ત હોય તેમ રહેવું છે; તેમ જ ભૂતોને ધારણ કરનાર, ગળી જનાર અને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧૬

ભાષ્યાર્થ : તે જ્ઞેય પ્રત્યેક શરીરમાં આકાશની સમાન અવિભક્ત અથવા એક છે; છતાં સર્વ પ્રાણીઓમાં તે જાણે વિગ્રહ (ગુફુંગુફું વહેંચાઈ ગયેલું) હોય તેવું જાણે છે; કારણકે એની તો બિલભિન્ન શરીરોમાં પ્રતીતિ થાય જ છે, તેથી (અને) તે જ્ઞેય રિચતિકાળમાં ભૂતમર્તુ-ભૂતોને ધારણપોષણ કરવા-વાળું, પ્રલયકાળમાં ગળી જવાના સ્વભાવવાળું તથા ઉત્પત્તિકાળમાં સર્વને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળું છે. (તે કેવી રીતે ? તો કહે છે કે) જેમ મિથ્યા-કલ્પિત સર્પોદ્ભિની ઉત્પત્તિ, મિથિતિ કે નાશનું કારણ દોરી વગેરે છે, તે જ પ્રમાણે (આ જ્ઞેય બ્રહ્મ પ્રાણીઓનું) પોષક, સંદારક તથા ઉત્પાદક સમજવાનું છે).

વળી જ્ઞેય-બ્રહ્મ સર્વત્ર વિઘ્નમાન હોવા છતાં પણ જો તે પ્રત્યક્ષ નથી દેખાતું, તો એ તમ કે અંધકાર છે ? તો સિદ્ધાંતી કહે છે : ના, તેમ નથી. ત્યારે તે શું છે ? એ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરરૂપે કહેવામાં આવે છે :

જ્યોતિષામપિ તત્ત્વોત્તિસ્તમસઃ પરમુચ્યતે ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

તે જ્ઞેય બ્રહ્મ જ્યોતિઓનું પણ જ્યોતિ છે અને તમસધી પર-અંધ-કારથી ન રૂપશાયેલું કહેવાય છે; સર્વના હૃદયમાં (બુદ્ધિમાં) સ્થિત છે; જ્ઞાન છે, જ્ઞેય જ્ઞ અને જ્ઞાન વડે મેળવી શકાય એવું છે. ૧૭

ભાષ્યાર્થ : એ જ્ઞેય (પરમાત્મા-બ્રહ્મ). સુષોદિ સર્વજ્યોતિઓની પણ પરમ જ્યોતિ છે; કેમકે એ આત્મચૈતન્ય-જ્યોતિ (પ્રકાશ) વડે પ્રકાશમાન બનીને જ સુષું વગેરે સર્વ જ્યોતિઓ દેદીપ્યમાન બને છે-પ્રકાશ આપ્યા કરે છે. 'જે સર્વજ્યોતિ પરમાત્મા વડે પ્રકાશમાન બની આ સુષું પ્રકાશિ છે. એના પ્રકાશ વડે આ સર્વ પ્રકાશી છે' (એ. ઇ. ૧-૧૪) કલ્યાદિ શ્રુતિ વચનોથી તથા 'જે આદિત્યમાં રહેલું તે જ છે તે હું છું' કલ્યાદિ શ્રુતિ વાક્યો વડે પણ એ જ વાત સિદ્ધ થાય છે. (વળી) એ જ્ઞેયને અંધકાર-નભઃપૃષ્ઠ અગ્નિનયી પર, નદિ રૂપશાયેલું કે મંદમંધવિનાનું કહેવામાં આવેલું છે. જ્ઞાન વગેરે મેષાદન કરવું બદ્ધ મુરઝેલ છે, એવી સમજણી બિન્ન ધર્મેષ(અર્જુન)ને ઉત્તરોદિત કરતા મગવાન

કહે છે : જ્ઞાન અર્થાત્ અભાનિત્ય આદિ જ્ઞાનનાં સાધન; જેવ અર્થાત્ જેવ ચત્તરવક્ચ્યામિ વગેરે વાક્યોથી કહેવ છે, તે જેમથી જાણાવેલું પરમાત્માનું સ્વરૂપ; અને જ્ઞાનગમ્ય એટલે જેવ જાણી લીધા પછી જ્ઞાનનું તે રૂપ બને છે; તેથી તેવી રીતનું રૂપ બનતા પહેલાં તે જ્ઞાનગમ્ય કહેવાય છે અને બપોરે તે એક વખત જાણી લેવામાં આવે છે એટલે તે અવસ્થામાં તે જેવ કહેવાય છે; એ ત્રણે, સર્વ પ્રાણીના હૃદયમાં પ્રાણીમાત્રની બુદ્ધિમાં વિશેષ કરીને સ્થિત છે; કારણકે એ ત્રણે ત્યાં જ પ્રકાશિત થઈ રહ્યાં છે. (સર્વના હૃદયમાં પ્રકટ છે.)

ઉપર કહેના અર્થનો ઉપમંહાર કરવા માટે આ શ્લોકનો આગમ કરવામાં આવે છે.

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्रक्त एतद्विज्ञाय मदभावायोपपद्यते ॥ ૧૮ ॥

એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર તથા જ્ઞાન અને જ્ઞેય સંક્ષેપથી કહ્યું; મારો ભક્ત એ જાણીને મારા ભાવને પામે છે. ૧૮

ભાષ્યાર્થ : આ પ્રમાણે મહાશૂતાથી આરબી ધૃતિ સુધીમાં (શ્લો. ૫-૬મા) ક્ષેત્ર, તથા અભાનિત્યથી આરબી 'તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શન' (શ્લો. ૭-૧૧) સુધીમાં જ્ઞાન, અને 'જેવ ચત્તર'થી આરબી 'તમસઃ પરમુચ્યતે' (શ્લો. ૧૨-૧૭) સુધીમાં જેવ દ્રેકાણુમાં કહ્યું, સમગ્ર વેદનો અને ગીતાનો બધો અર્થ ભેગો કરી (અનુનને) કહેવામાં આવ્યો છે; હવે આ મથાર્થ (સમ્યગ્) જ્ઞાનના અધિકારી કાણુ છે? એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવામાં આવે છે, કે તે અધિકારી મારો ભક્ત છે, મારો ભક્ત એટલે હું સર્વજ્ઞ, પરમ શુર, વાસુદેવ પરમેશ્વરમાં જેણે સર્વોત્તમભાવ (પ્રીતાનો સર્વભાવ) અર્પણ કરી દીધો છે અને જે કાર્ત્તિ જુએ છે, સાંભળે છે અને સ્પર્શ કરે છે, તે 'સર્વ ભગવાન વાસુદેવ જ છે' એવો જેની બુદ્ધિનો નિશ્ચય છે, તે મારો ભક્ત ઉપર કહેવા મથાર્થ સમ્યગ્ જ્ઞાનને સારી રીતે જાણી મારા ભાવને (એટલે મારો જે પરમાત્મ-ભાવ હો તેને) પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કે મોક્ષ મેળવે છે.

ઉપર સાતમા અધ્યાયમાં ઈન્દ્રિયની બે પ્રકૃતિઓ પરા અને અપરા-ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના બહુલવાળા કહેવામાં (દેખાડવામાં) આવી છે, વળી તે અધ્યાયમાં (છઠ્ઠા શ્લોકમાં) એમ પણ કહ્યું છે, કે એ બંને પ્રકૃતિઓમાંથી જ સર્વ જૂત-પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ એ બે પ્રકૃતિઓ જ સર્વ જૂત-પ્રાણીઓનું કારણ છે, તો ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ જ બંને પ્રકૃતિઓ, સર્વ જૂતો (ની ઉત્પત્તિ)નું કારણ હો રીતે છે, એ વાત હવે કહેવામાં આવે છે.

प्रकृतिं पुरुषश्चैव विद्वचनादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्वि प्रकृतिसंभवान् ॥ ૧૯ ॥

પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંનેને પણ તું અનાદિ બધુ તથા વિકારોને અને શુદ્ધોને પણ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણુ. ૧૯

ભાષ્યાર્થ : પ્રકૃતિ અને પુરુષ ને (બે) ઈશ્વરની પ્રકૃતિ, છે તે બંનેને તું અનાદિ જાણ; જેને આદિ ન હોય એનું નામ અનાદિ છે. * ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણું નિત્ય હોવાથી જાની બંને પ્રકૃતિઓનું પણ નિત્યપણું હોવું ઉચિત ન છે, એટલું ન નહીં પણ એ બંને પ્રકૃતિઓથી ઈશ્વર મુક્ત ન હોય, એમાં ઈશ્વરની ઈશ્વરતા છે. જે બે પ્રકૃતિઓ વડે ઈશ્વર જગતની ઉત્પત્તિ, રચિતિ અને પ્રકાયનું કારણ (બને) છે, તે બંને અનાદિ હોઈ સંસારનાં કારણ છે.

અનાદિ શબ્દનો વિગ્રહ કેટલાક દીકાકારો ન આવી અનાદી આદિ અર્થાત્ કારણ નહીં તે અનાદિ એવી રીતે કરી તેને તત્પુરુષ સમાસ મળે છે; (અને કહે છે કે) આથી કેવળ ઈશ્વર ન (પ્રકૃતિરહિત ઈશ્વર ન) જગતનું કારણ છે, એ વાત સિદ્ધ થાય છે. જે પ્રકૃતિ અને પુરુષને નિત્ય માનવામાં આવે, તો જગત તેઓનું ન કરેલું છે એમ માનવામાં આવશે અને જગતનું ક્તીપણું ઈશ્વરનું નહીં રહે; અર્થાત્ જગતનો કર્તા ઈશ્વર છે, એ વાત સિદ્ધ નહીં થાય, એવું એ દીકાકારોનું કહેવું છે.

તેના જવાબમાં કહેવાનું કે એ વાત ખોટી છે; કારણકે (એ સિદ્ધાંતાનુસાર) પ્રકૃતિ અને પુરુષની ઉત્પત્તિની પહેલાં શાસન કરવા યોગ્ય કોઈ વસ્તુનો અભાવ હોવાથી ઈશ્વરની અનીશ્વરતાનો પ્રસંગ આવે છે; વળી સંસારને નિમિત્ત વિના ઉત્પન્ન થયેલા. માનવાથી મોક્ષકે સંસારના અંત)ના અભાવનો, માનની વ્યર્થતાનો તથા બંધ અને મોક્ષના અભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે (તેથી પણ એ દીકાકારોનો અર્થ ખરાબ નથી); પરંતુ ઈશ્વરની બંને પ્રકૃતિઓનું નિત્યત્વ માનવાથી બધું ખરાબ સિદ્ધ થઈ શકે છે; કેવી રીતે? તો આ વિકારો અને શુભોને તું પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણ એટલે કે શુદ્ધિથી માંડી શરીર તથા દ્રવિયો વ્યર્થતાના વિકારોને અને સુખદુઃખ અને મોહ વગેરે વૃત્તિઓના રૂપમાં પરિણત (પ્રકટ) થયેલા તે (ત્રણે) શુભોને તું પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણ; વિકારોની કારણરૂપ જે ઈશ્વરની ત્રિશુભમયા સંકિત છે, એનું નામ પ્રકૃતિ છે; એ ન આ વિકારોને અને શુભોને ઉત્પન્ન કરવાવાળી છે, મારે એ વિકારોને અને શુભોને તું પ્રકૃતિસંભવાન-પ્રકૃતિજનિત-પ્રકૃતિથી પરિણામ પામેલાં છે-પ્રકૃતિનાં રૂપો છે, એમ તું જાણ, એવો કહેવાનો ભાવાર્થ છે.

પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકારો અને શુભો તે કયા છે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે :

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां मोक्षत्वे हेतुरुच्यते ॥ ૨૦ ॥

પુરુષની સુખદુઃખનાં મોક્ષત્વે હેતુ પ્રકૃતિ કહેવાય છે; અને સુખદુઃખનાં

છે. ૨૦

* પાછળ ને અપરા અને પરા તથા દેવ અને દેવજ્ઞ નામથી કહેવામાં આવે છે તે ન અહીં પ્રકૃતિ અને પુરુષના નામથી કહી છે.

✓ સાધ્યાર્થ : કાર્ય એટલે શરીર અને કરણ એટલે એમાં રહેલી (મન, બુદ્ધિ, અહંકાર તથા દસ ઇન્દ્રિયો મળી કુલ) તેર ઇન્દ્રિયો છે [એના ક્તૌપણ્ય-માં (હેતુ) પ્રકૃતિ છે]. શરીરનો આરંભ કરનારાં કે શરીરને ઉત્પન્ન કરનારાં પાંચ બૂતો (પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, આકાશ) તથા પાંચ વિષયો (શબ્દ, રસ, રૂપ, રસ, ગંધ) તથા એ પૂર્વે કહેલા પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થતા (૧૦) વિકારો તે સર્વ અહીં ' કાર્ય ' શબ્દથી સમજવાના છે; અર્થાત્ કાર્યનો અર્થ અહીં એ દસ વિકાર સમજવાનો છે; વળી સુખ, દુઃખ મોહ, આદિના રૂપમાં પ્રકટ થયેલા પ્રકૃતિજન્ય સર્વે ગુણો (બુદ્ધિ વગેરે) કરણને આશ્રયે (આધારે) હોવાથી, કરણ શબ્દથી તે ગુણો સમજવા; એ કાર્ય અને કરણોનું ક્તૌપણ્ય એટલે ઉત્પાદન કરવાનો જો સ્વભાવ છે તેને કાર્ય-કરણ કૃત્વ-કર્તૃત્વના કારણરૂપે; તે કાર્ય-કરણ-કૃત્વમાં કારણ કહેવું (છે તે કાર્ય-કરણકૃત્વના કારણરૂપે) અથવા આરંભ-રૂપે જો છે, તે પ્રકૃતિ કહેવાય છે; એ રીતે પ્રકૃતિ કાર્ય-કરણ ઉત્પન્ન કરવાવાળી હોવાથી સંસારનું કારણ કહેવાય છે.

✓ ' કાર્ય (કરણને બદલે) કારણકૃત્વે ' એવા પાઠ સ્વીકારીએ, તોપણ એ અર્થ નીકળે છે, કે જે જેનું પરિણામ છે, તે તેનું કાર્ય કે તેના વિકાર છે અને કારણ વિકારી (વિકૃત) ઘવાવાળું છે. વિકારરૂપ કાર્ય અને વિકારીરૂપ કારણ એના કૃત્વમાં અર્થાત્ એ બંનેને ઉત્પન્ન કરવાનો હેતુ એ જ (અપરા પ્રકૃતિ) છે. સારાંશ કે સોળ વિકારો તે કાર્ય છે અને સાત પ્રકૃતિવિકૃતિ છે તે કારણ છે; [એ રીતે એ (૨૭) તત્ત્વો જ* કાર્ય-કરણના નામથી ઓળખવામાં આવે છે]. એના ક્તૌપણ્યમાં હેતુ કે કારણ પ્રકૃતિ કહેવાય છે; કારણે આરંભ કરવાપણ પ્રકૃતિમાં છે. જે પ્રકારે પુરુષ પણ સંસારનું કારણ બને છે, તે હવે કહેવામાં આવે છે. પુરુષ, છત્ર, ક્ષેત્રજ્ઞ, ભોક્તા વગેરે પદો-એક જ અર્થવાળા શબ્દો છે; સુખ-દુઃખ એ ભોગ છે, ભોક્તાત્વ કે ભોગવવાપણ્યમાં એ પુરુષ કારણ છે.

શંકા-પૂર્વપક્ષ : પરંતુ આ કાર્યકારણના ક્તૌપણ્યથી તથા સુખદુઃખના ભોક્તાપણ્યથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંનેનું સંસારીપણ્ય-સંસાર અર્થાત્ જન્મમરણનું કારણપણ્ય થી રીતે કહેવામાં આવે છે? એવી શંકા થાય તો—

* વિકારો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. જ્ઞાનેન્દ્રિય-શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, જિહ્વા, નાસિકા.

૨. કર્મેન્દ્રિય-વાક્, ગ્રાણી, પાદ, પાનુ, ઉપસ્થ.

૩. ઇન્દ્રિયવિષય-શબ્દ, રસ, રૂપ, રસ, ગંધ

૪ મન.

સાત પ્રકૃતિ-વિકૃતિ : (૧) મહાન, (૨) અહંકાર, (૩) તન્માત્રા-પરબલુ* દનિષ્ઠ રચરથ.

પ્રકૃતિ-વિકૃતિ કાર્ય નહિ એવા બે સ્વ : ૧ સુખ-પ્રકૃતિ અને ૨ પ્રકૃતિ-અપરા પ્રકૃતિ, આમ કુલ પચીસતત્ત્વોનું વર્ગીકરણ ક્રિષ્ક-ગીતારહસ્યના પાનાં ૧૮૦ (૧૬૧૫ ની મનાઈ આપત્તિ)માં છે.

ઉત્તર : સિદ્ધાંતરૂપે કહેવામાં આવે છે: કાર્યકરણ (અથવા કારણ) સુખદુઃખ રૂપ હેતુ તથા ફળના આકારમાં પ્રકૃતિના પરિણામનો અભાવ હોય, તો અને ચેતનપુરુષને તે સુખદુઃખાદિનું ભોક્તાપણું ન હોય, તો સંસાર (ઉત્પન્ન) થાય ક્યાંથી ? પણ બ્યારે કાર્ય-કરણ-સુખદુઃખરૂપ હેતુ તથા ફળના આકારમાં પરિણામ પામનારી ભોગ્ય પ્રકૃતિ વડે તેનાથી વિરદ્ સ્વભાવવાળા પુરુષના ભોક્તા રૂપ ભાવ વડે (સાથે) અવિદ્યારૂપ સંયોગ થાય, ત્યારે સંસાર (ઉત્પન્ન) થાય છે, એવો ભાવાર્થ છે; માટે પ્રકૃતિનાં કાર્ય અને કરણ અથવા કારણ (શરીર અને ઇન્દ્રિયો)ના કર્તાપણને લીધે તથા પુરુષના સુખદુઃખના ભોક્તાપણને લીધે તેમને સંસારનું કારણ કહેવામાં આવ્યું છે, તે યોગ્ય છે.

પ્રશ્ન : તો આ સંસાર નામનો પદાર્થ વળી શો છે ?

ઉત્તર : સુખદુઃખનો ભોગ તે સંસાર છે; અને પુરુષનું જે સુખદુઃખોતું ભોક્તાપણું, તે તેનું સંસારીપણું છે, એ તાત્પર્ય છે.

પુરુષનું સુખદુઃખનું ભોક્તાપણું છે, તે તેનું સંસારીપણું છે, એમ જે કહ્યું તેમાં (પ્રશ્ન આ થાય છે કે) એ પુરુષનું સંસારીપણું ક્યા નિમિત્ત કે કારણને લીધે છે ? એના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવે છે કે :

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્યો હિ મુક્તે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્ ।

કારણ ગુણસન્નોઽસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ ॥ ૨૧ ॥

પ્રકૃતિમાં રહેલો પુરુષ, પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોને ભોગવે છે; એના સારી માઠી યોનિઓમાં જન્મનું કારણ ગુણોનો સંગ છે. ૨૧

ભાષ્યાર્થ : કારણ આ છે કે પુરુષ એટલે ભોક્તા-જીવ પ્રકૃતિમાં રહેલો છે. અર્થાત્ કાર્યકારણ (કરણ)ના રૂપમાં પરિણામ પામેલી અવિદ્યારૂપ પ્રકૃતિમાં તે રહેલો છે, એટલે કે દેહેન્દ્રિયાદિ રૂપ પોને છે, એમ માની રહ્યો છે; તેથી જ તે પુરુષ, પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં સુખ, દુઃખ તથા મોહરૂપે પ્રકટ થયેલા ગુણોને 'હું સુખી છું', 'હું દુઃખી છું', 'હું મદ છું', 'હું પંડિત છું' એવી રીતે આત્મભાવથી માનીને ભોગવે છે. અવિદ્યાવાળી દશામાં (જન્મનું કારણ અવિદ્યા છે-હતાં) સુખ, દુઃખ અને મોહરૂપ ગુણોના ઉપભોગ લેના તેના પર જે આત્મભાવ, સંગ કે પ્રીતિ થાય છે, તે આ પુરુષના જન્મનું (સંસારનું) સુખ્ય કારણ છે, 'તે પુરુષ જેવી કામનાવાળો થાય છે, તેનું જ કર્મ કરનારો તે થાય છે' (બુ. ઉ. ૪-૪-૫) એમ પ્રકૃતિમાં પણ કહેલું છે, તે જ વાત બગવાને (અહો) કહી છે કે ગુણોનો જે સંગ એટલે પ્રીતિ, આસક્તિ છે, તે જ તેના ભોક્તાને સત્-અસત્-સારી-નરસી યોનિઓમાં જન્મ લેવાનું કારણ બને છે. સારી અને માઠી યોનિઓ સત્-અસત્ (સત્ય, અસત્ય) યોનિઓ કહેવાય છે; એ યોનિઓમાં જન્મ થવો, તે સદસઘોનિજન્મ છે. તે સદસઘોનિમાં (જન્મોની બાબતમાં બળવું કે તે) જન્મોનું કારણ ગુણોનો સંગ છે; અથવા આ સંસારમાં સદ-સઘોનિઓમાં જન્મનું કારણ ગુણસંગ છે-ગુણમાં આસક્તિ છે, એવો અર્થ

અહીં 'સંસાર' શબ્દ અધ્યાદાર સર્થ કરવો. સહયોનિઓ એટલે દેવાદિયોનિઓ અને અસહયોનિઓ એટલે પશુ આદિ યોનિઓ; એ પ્રકારે ઉત્તમ દેવાદિ યોનિઓ અને અધમ પશુ આદિ યોનિઓ કહી, એ ઉપરથી એ બંનેની મધ્ય યોનિ મનુષ્યની છે; તેના પશુ નિદાન-કારણના નિર્ણયમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ ન સમજવો જોઈએ; એટલે કે ઉત્તમ તથા અધમ યોનિઓમાં જન્મનું કારણ જેમ ગુણસંગ છે, તે જ, મનુષ્યયોનિમાં જન્મનું કારણ પણ તે જ સમજવું.

આ મ્હોટનો સારાંશ આ છે કે પુરુષનું પ્રકૃતિમાં ગિયત યનું (પ્રકૃતિવશ બનવું) તે (તેની) અવિદ્યા તથા અવજ્ઞ પુરને ગુણોમાં સંગ કે દામના કરી, એ (પુરુષના) સંસારનું કારણ છે, તેથી તે કારણોનો ત્યાગ કરવા માટે તે એવી કહેવામાં આવ્યા છે. એની નિષ્કૃત્તિનાં કારણ જ્ઞાનયુક્ત સંન્યાસ તથા વૈરાગ્ય છે, એ ગીતાશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે; એ જ્ઞાન વળી ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના વિશ્વરૂપે પહેલા કહેવામાં આવ્યું છે; અને વળી ન તત્ત્વાસદુચ્યતે વગેરે કથનથી અન્ય- (ધર્મો)ના નિરેષ વડે તથા નર્વત પાશિવાદ તત્ત્વ અન્યના અધ્યારોપ વડે પણ તે કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ જ જેવના સ્વરૂપનું તથા જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું રૂપ પણ યજ્ઞાત્વા-નૃતમશ્વતે વગેરે વચનોથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

તેજ-પ્રકૃતિરથ પુરપનો જ હરી સાક્ષાત્ નિર્દેશ કરવામા આવે છે.

उपद्रष्टा लुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥

આ શરીરમાં પર (અર્થાત્ પરમ, ઉત્કૃષ્ટ) પુરુષ (છે, તેને) સાક્ષી, અનુભવિ આપનારો, જ્ઞાતા, લોકવા, મહેશ્વર તથા પરમાત્મા પણ કહેવામાં આવે છે. ૨૨

સાધ્યાર્થ : (આત્મા) ઉપદ્રષ્ટા છે એટલે કે શરીરની પાસે રહી હોવા છતાં પોતે કાઈ પણ વ્યાપાર કે ક્રિયાવિનાનો હોઈને દ્રષ્ટા (પ્રેક્ષક) જોનારો છે. ખોલવગ એટલે હોતા-આદતિ આપનાર અને યજ્ઞમાન એટલે યજ્ઞ કરનાર, જ્યારે એમના યજ્ઞકર્મમા પ્રવૃત્ત થયેલા હોય, ત્યારે કાઈ યજ્ઞવિધામા કુશળ પુરુષ (યજ્ઞકર્મમા પ્રવૃત્ત થયા વિના) પુરોહિત તથા યજ્ઞમાનથી યતા કર્મ-કરવામાં આવતા કર્મના ગુણ તથા દોષોને તટસ્થ બાવથી જુએ છે, તે જ રીતે કાર્ય-કરણના અર્થોત્ શરીર તથા ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારમા પોતે જોડાયા વિના તેનાથી અન્ય (જુદો) વિશ્લેષણ આત્મા, તે વ્યાપારયુક્ત-પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા કાર્ય, કરણ, શરીર-ઇન્દ્રિયની સમીપ રહીને સામીપ્ય બાવથી તે શરીર-ઇન્દ્રિયને જોનારો, (જોનારો) દ્રષ્ટા કે સાક્ષીમાન છે, તેને ઉપદ્રષ્ટા કહેવાય છે, અથવા દેહ, અક્ષુ, મન, બુદ્ધિ અને આત્મા એ (પાંચે) દ્રષ્ટા છે, તેમાં બહાર જોનારો દેહ છે, તે દેહથી આરંભીને (અક્ષુ, મન, બુદ્ધિ) સર્વના કરતા અતરતમ-સમીપરથ અંતરાત્મા છે, જે અંતરાત્મા સિવાય બીજો કાઈ દ્રષ્ટા નથી, તે અતિ-શય સમીપમાવથી જોવાવાળો હોવાથી ઉપદ્રષ્ટા કહેવાય છે, [આનો અર્થ આ છે

કે દેહથી વિશેષ અંતરદ્રષ્ટા ચક્ષુ છે, ચક્ષુ અને દેહ બંનેને અંતરથી જોનાર મન છે અને દેહ, ચક્ષુ તથા મન એમ તેને અંતરથી જોનાર બુદ્ધિ છે અને એ સર્વને જોનારો તેઓની અદૃષ્ટ રહેલો આત્મા છે, જે આત્મા કરતાં વડા અંતર(નજીક)થી જોનાર દ્રષ્ટા બીજો કોઈ નથી, આ આત્મા બધાની મમીપમા રહીને સર્વને જોનારો હોવાથી ઉપદ્રષ્ટા કહેવાય છે. અથવા યજ્ઞના ઉપદ્રષ્ટા પર આત્મા સર્વને જોવાવાળો, સર્વને વિષય જનાવવાવાળો, સર્વનો અનુભવ કરવાવાળો હોવાથી તે ઉપદ્રષ્ટા છે, વળી આત્મા અનુમતા છે (અનુમોદન કરનારો છે), અનુમોદન અથવા અનુમનન એટલે અત કરણ-ઈદ્રિયાદિ કર્મ કરનારાઓ પોતપોતાનું કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થતા હોય, તેમાં તેમને પોતાની મેગ એ કાર્ય કે કામમાં 'હું મારું આ કામ યથાર્થ બજાવું છું' એ પ્રકારનો સંતોષ થાય છે, એ સંતોષનો અનુભવ જેનાથી થાય છે તે આત્મા છે સંતોષ છે તે જ અનુમોદન છે તે જ અનુમનન છે, મારે આત્મા અનુમતા કહેવાય છે અથવા તો (એ આને લીધે પણ આત્મા અનુમતા કહેવાય) તે આત્મા પોતે કાર્યકરણ-નરીર તથા ઇદ્રિયોની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રવૃત્ત નથી થતો છતાં પણ તેમાં તેને અનુકૂળ અને પ્રવૃત્ત હોય એવી ભાવના થાય છે, તેથી તે અનુમતા છે, અથવા તે પોતપોતાના આપારમાં પ્રવૃત્ત થયેલા (બુદ્ધિ અને ઇદ્રિયો) નો કેવળ સાક્ષી જૂત રહી તેમને કદી પણ રોકતો નથી, એટલા માટે પણ આત્મા અનુમતા કહેવાય છે, આત્મા ભૂતો છે એટલે ભરણ કરનારો (ધારણ કરનારો-ટકાવી રાખનારો) છે, ભરણનો અર્થ આ છે કે ચૈતન્યરૂપ આત્માવડે એકઠા થયેલા દેહ, ઇદ્રિય, મન અને બુદ્ધિનું ચૈતન્યના જ જેવું બાંધવું થાય છે, આ પ્રકારે બાંધવું અને એ રૂપે ગ્રિહિત થવું, એ ચૈતન્યસ્વરૂપથી જ થાય છે, માટે આત્મા ભૂતો કહેવાય છે, (અર્થાત્ જીવાત્માની ભોમ્ય વસ્તુઓ ગૃહ, ભાષા આદિ છે તેમને તથા મોક્ષની વસ્તુઓ ગુરુ, શાસ્ત્ર વગેરે છે તેમને પોતાના બળથી સ્વરૂપ ધારણ કરાવી રાખનાર એ આત્મા છે, એટલું જ નહીં પણ આત્મચૈતન્યના નિમિત્ત માટે પરસ્પર એકા થયેલા સગીર, ઇદ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરેને પણ પોતપોતાના સ્વરૂપે સ્થાપનાર, પ્રમાણનાર અને પોષણ કરનાર એ આત્મા જ છે, માટે એ ભૂતો કહેવાય છે, આત્મા ભોક્તા છે, બુદ્ધિના મુખદુઃખ અને મોહ-મ્લેચ્છપાણા સર્વ વિષયોમાં જે પૃથક્પૃથક્ અનુભવો, અભિની ઉપજતા પેડે નિત્ય ચૈતન્ય આત્મમત્તા વડે વ્યાપી રહેલા હોય એમ એ પદાર્થો ભિન્નભિન્ન બામે છે, તેને લીધે (અર્થાત્ એ અનુભવોને લીધે તથા આ પ્રકારનો બાંધ થાય છે તેને લીધે) આત્મા ભોક્તા કહેવાય છે, આ આત્મા મહેશ્વર છે, એ સર્વના આત્મા છે, સ્વતંત્ર છે, તેથી એ મહાન ઈશ્વર એટલે મહેશ્વર છે, એ પરમાત્મા છે અવિગ્રાવડે દેહથી બુદ્ધિ પર્વતના કાંપેલા પદાર્થોથી એ કે જે ઉપદ્રષ્ટા, અનુમતા, ભૂતો તથા ભોક્તાના લક્ષણવાળા છે, તે આત્મા પરમ શ્રેષ્ઠ છે, માટે એ પરમાત્મા છે, આથી 'તે પરમાત્મા છે,' એ સન્દેહથી શ્રુતિમાં પણ વર્ણન કર્યું છે. એવો આત્મા (છે તે) ક્યા હો અવ્યક્તથી પર એ પુરુષ

આ શરીરમાં છે, કે ને 'ઉત્તમઃ પુરુષસ્તન્મયઃ પામત્તમેત્યુદાહતઃ એ વાક્યથી (અ. ૧૫ શ્લો. ૧૭માં) કહેવાની ચક્રઆત કરી છે, તેનું અત્યાર સુધી વ્યાખ્યાન કરી હવે આથી ઉપસંહાર કર્યો.

એ પ્રકારના આ ઉપર કહેવા લક્ષણનાજાજ આત્માને—

અથ એવં વૈત્તિ પુરુષં પ્રકૃતિં ચ ગુણેઃ સહ ।

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ ન સ ભૂયોઽભિજાયતે ॥ ૨૩ ॥

પુરુષ તેમ જ પ્રકૃતિને ગુણો સહિત જે આ પ્રકારે જાણે છે, તે મર્વ રીતે વર્તતો હોવા છતાં પણ ક્ષીણી જન્મતો નથી. ૨૩

ભાષ્યાર્થ : જે મનુષ્ય એ પુરુષને ઉપર કહેવા પ્રકારથી 'માક્ષાત્ આત્મભાવ વડે 'આ નુ છુ' એમ જાણે છે અને ઉપર કહેલી અવિચારણ પ્રકૃતિને પણ એના વિકારરૂપ ગુણો સહિત વિચારવડે નિરૂપ થતી—અભાવને પ્રાપ્ત થતી (થયેલી) જાણે છે, તે પુરુષ સર્વથા વર્તતો. હોય (એટલે વર્ણાશ્રમ-ધર્મની દરકાર ન દરતાં કાંઈ પણ પ્રકારે અજ્ઞાનીની પેઠે મંભારમા રહેતો હોય, દેહધારી હોય) તોપણ શરીર નાશ પામ્યા પછી ફરી બીજા શરીરમાં જન્મ નથી લેતો અર્થાત્ બીજું શરીર મહણ નથી કરતો, તો પછી અવકર્માનુસાર જ્ઞાની પુરુષ, મંભારમાં ફરી ન જન્મે, એમાં તો કહેવું જ શુ? એવો 'અપિ' શબ્દનો ભાવાર્થ છે.

શંકા-વાદી : જે કે જ્ઞાની ઉત્પત્તિ થયા પછી પુનર્જન્મનો અભાવ હોય છે, તોપણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પહેલાં અજ્ઞાન સમયે આ જન્મમા કરેલાં તથા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પાદ કરવામા આવનારા એટલે હવે પછી જે કમો કરવામા આવનાર છે તથા આ જન્મની પહેલાંના અતેક જન્મોમા કરેલાં કમો છે, તે સર્વ પોતપોતાના ફળ આપ્યા વિના નાશ પામી જાય એમ માનવું, એ ઉચિત (યુક્તિપુર સર) નથી, માટે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ ત્રણ જન્મો તો થવા જોઈએ, ભાવાર્થ આ છે કે કરેલાં કમોના ફળ આપ્યા વિના નાશ થાય છે. એમ માનવું પણ યોગ્ય નથી. જેમ ફળ આપવાને જે કમો પ્રજ્ઞત થયેલાં છે, જે કમોએ વિષમાન (આ) જન્મનો આરબ કર્યો છે, તેમનો નાશ નથી, તેમ એ સર્વે કમોમાં કાંઈ પણ વિશેષતા (કરક) જોવામા આવતી નથી (કે નથી પ્રારબ્ધ, મરિયત તથા ક્રિયમાણુનો ફળ આપ્યા વિના જ નાશ થાય, એમ માનવું ઉચિત જો), માટે એ ત્રણ પ્રકારનાં કમો પણ ત્રણ જન્મ ઉત્પન્ન કરે, અથવા તો એ ત્રણ પ્રકારનાં કમો એમાં થઈ એક જન્મ ઉત્પન્ન કરે, એમ માનવું જોઈએ નહિ તો કરેલાં કમો ફળ આપ્યા વિના નાશ પામે છે એમ માનવું પડે અને એવું માનવાથી સર્વત્ર અવિશ્વાસનો પ્રમંથ આવી શાસ્ત્રની વ્યર્થતા સિદ્ધ થાય, માટે એમ કહેવું કે 'એ ફરી જન્મ લેતો નથી' એ અયોગ્ય છે.

ઉત્તર-સિદ્ધાંતી : ના, તે વાત બરાબર નથી. 'તેના કમો નાશ પામે

છે.' (મુ. ઉ. ૨-૨-૮) 'અહને જાણવાવાળો અહને યર્ષ જાય છે.' (મુ. ઉ. ૩-૨-૬) 'વર્તમાન શરીરને પડવાની જ વાર છે, શરીર પડતાંની સાથે જ મુક્ત યર્ષ જાય છે.' (છાં. ઉ. ૬-૧૪-૨) ઈધીકાના પૂંખડાની પેટે-તણના અગ્રભાગે ચોંટવા ફની અગ્નિમાં જે રિચિતિ થાય (જળાને ખાખ યર્ષ જાય)-તે પેટે તેવી જ રીતે તેનાં સર્વ કર્મો તરત જ ભસ્મીભૂત યર્ષ જાય છે.' (છાં. ઉ. ૫-૨૪-૩) ઇત્યાદિ સંકટો ધ્રુતિનાં વચનો વડે તથા અહીં ગીતા-શાસ્ત્રમાં પણ 'યથૈષતિ' વગેરે (૪-૩૭) શ્લોકમાં ભગવાને જ્ઞાનીનાં સર્વ કર્મોનો દાહ કહેલો છે અને આગળ હવે પછી પણ તે કહેનાર છે; મુક્તિ-અનુભવથી પણ એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે અવિદ્યા કર્મ કલેશરૂપ જે બીજ છે, તે જ નિમિત્તવાળાં કર્મો બીજા જન્મોનાં અંકુરનો આરંભ કરે છે. અહીં ગીતાશાસ્ત્રમાં પણ ભગવાને ઠેકઠેકાણે કહ્યું છે કે અહંકાર અને ફળની આકાંક્ષા-યુક્ત કર્મો જ ફળનો આરંભ કરે છે (ઉપભવે છે), બીજાં કર્મો ફળ નથી ઉપજાવતાં. વળી એમ બીજે ઠેકાણે પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે 'જેમ અગ્નિથી શેકાયેલાં બીજ ફરી જિમતાં નથી, તેમ 'જ્ઞાનથી ક્ષય, જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી શેકાયેલાં કલેશરૂપ બીજી આત્મા ફરી શરીર ધારણ નથી કરતો.'

શંકા-પૂર્વપક્ષ : જ્ઞાન થયા પછીના સમયમાં કરવામાં આવેલાં કર્મોનો જ્ઞાન દ્વારા દાહ (નાશ) યર્ષ થકે છે, એમ તો બની શકે; કારણકે તેઓ જ્ઞાનના યોગ વડે થાય છે તેથી; પરંતુ આ જન્મમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં કરેલાં કર્મો અને પાછળના અનેક જન્મમાં કરેલા કર્મોનો દાહ (નાશ) માનવો ઉચિત નથી.

ઉત્તરપક્ષ : ના, એમ કહેવું બરોબર નથી; કારણકે અ. ૪-૩૭ શ્લોકમાં તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછીના જ ક્રિયાઓ કર્મો નાશ પામે છે, એમ નથી કહ્યું, પણ 'સર્વ' કર્મો નાશ પામે છે' એમ કહ્યું છે.

શંકા : એ 'સર્વ' વિશેષણથી જ્ઞાન થયા પછીનાં જ સર્વ કર્મો જ સમજાવે અને એટલાનો જ નાશ થાય છે, એવો અર્થ કરીએ તો શું ?

ઉત્તર : ના, એવો સંકુચિત અર્થ 'સર્વ'નો લેવાનું કાંઈ કારણ નથી, અને તમોએ કહ્યું કે જેમ જ્ઞાન થયા બાદ પણ 'વર્તમાન જન્મનો આરંભ કરનારાં તથા ફળ આપવાને પ્રવૃત્ત થયેલાં પ્રારબ્ધ કર્મોનો જ્ઞાન થયા છતાં નાશ થતો નથી, તે જ પ્રમાણે જે કર્મોનાં ફળ આપવાને એ કર્મો આરંભ કર્યો નથી, તે કર્મોનો જથ્થો નાશ માનવો એ ઉચિત નથી-નાશ નથી થતો એમ તમોએ કહ્યું તે અસત્ છે.

શંકા-પ્રતિપક્ષી : સાચી તે અસત્ છે ?

ઉત્તરપક્ષ : ધનુષ્યમાંથી છોડેલાં બાણની પેટે પ્રારબ્ધકર્મ ફળ આપવા માટે પ્રવૃત્ત યર્ષ ચૂક્યા છે, (માટે એનું ફળ તો આવશ્ય થાય જ; પરંતુ બીજાં કર્મોનું નહિ.) જેમ લક્ષ્ય વીંધવા માટે ધનુષ્યથી છોડેલું બાણ, લક્ષ્ય વીંધ્યા

પછી તેને આપેલો વેગ નાશ પામી ગયા પછી જ જમીન પર પડી શાંત થાય છે, તે જ પ્રમાણે શરીરનો આરંભ કરવાવાળાં પ્રારંભ કર્મ પણ શરીરસ્થિતિના પ્રયોજનનું નિમિત્ત નિવૃત્ત થયા છતાં, સંસ્કારોનો વેગ વ્યાસુધી પૂરે થતો નથી (નાશ નથી પામતો), ત્યાંસુધી પહેલાંની પેઢે અવર્તેલાં જ રહે છે. એ જ બાણુને છોડવા માટે ધનુષ્ય સાથે બેઠ્યું તો હોય પરંતુ છોડ્યું ન હોય (અને તે સમયે તે છોડવાનું પ્રયોજન ન જણાય) તો તેને રોકી રાકાય, ઉતારી લેવાય છે; તે જ પ્રમાણે જે ક્રમોએ ફોળો આપવાનો આરંભ કર્યો નથી, તે ક્રમો તો તેના આશ્રયસ્થાનમાં (એમ ને એમ સળીજ પડી) રહેલાં છે, તેને ત્યાં જ ગાનથી નિર્બીજ કરી દેવાય છે; માટે આ (ગાની) શરીર પણ પછી 'તે ગાની ફરી જન્મતો નથી' એમ કહ્યું છે, તે થાય જ કહ્યું છે, એમ સિદ્ધ થયું.

હવે અહીં આત્મદર્શનના વિષયમાં ધ્યાન વગેરે મિત્રમિત્ર સાધનો છે તે કહેવામાં આવે છે:

ધ્યાનેનાત્મનિ પશ્યન્તિ કેચિદાત્માનમાત્મના ।

અન્યે સાંખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥ ૨૪ ॥

કેટલાક આત્માને આત્માવડે આત્મામાં પુદ્ગિમાં ધ્યાનથી જુએ છે; બીજા સાંખ્યથી જુએ છે અને બીજા (વળી) કર્મયોગથી આત્માને આત્માવડે પુદ્ગિમાં જુએ છે. ૨૪

સાધ્યાર્થ : શબ્દાદિ વિષયોથી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને હટાવી (અંતર્મુખ કરી) તેનો મનમાં નિરોધ કરવો અને પછી તે મનનો અંતરાત્મામાં (પ્રત્યગાત્મામાં) નિરોધ કરવો એટલે મનને એકાગ્રતા વડે પ્રત્યગાત્મામાં બેઠી ચિંતન કરવું, તેનું નામ ધ્યાન છે. 'જગેશો જોમ ધ્યાન કરે છે, પૃથ્વી જોમ ધ્યાન કરે છે, યવત જોમ ધ્યાન કરે છે, એવી ધ્યાનની ઉપમા (છાં. ઉ. ૭-૬-૧ માં) આપવામાં આવી છે; એનો અર્થ આ છે કે તેલની ધારા પેડે અરુપભિત, નિરંતર, અવિચ્છિન્ન એકની એક ચિંતનવૃત્તિનો પ્રવાહ તેનું નામ ધ્યાન છે; એ ધ્યાન વડે કેટલાક યોગીઓ, આત્મામાં એટલે પુદ્ગિમાં-આત્માને, અર્થાત્ પ્રત્યગાત્માને, આત્માવડે એટલે ધ્યાનથી સંસ્કાર પામેલા અંતઃકરણ વડે અર્થાત્ એવા પ્રત્યગાત્મા વડે જુએ છે; બીજા કેટલાક યોગીઓને સાંખ્યયોગ વડે જુએ છે. સાંખ્યયોગ આ પ્રમાણે છે. 'સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણે ગુણો છે, તે મારાથી જોઈ શકાય એવા છે; હું તેમનાથી જુદો છું, તેમના વ્યાપારોના સાક્ષીમૂલ, તે ગુણોથી જુદાં લક્ષણવાળો નિત્ય આત્મા છું.' એ પ્રકારનું ચિંતન તે સાંખ્યયોગ છે. તે સાંખ્યયોગથી 'આત્માને આત્માવડે જુએ છે' એવો અર્થ અહીં પણ અધ્યાહાર સમજવાનો છે. બીજા કેટલાકે કર્મયોગ વડે જુએ છે, કૃત્રિમરૂપ પુદ્ગિથી જે નિષ્કામકર્મનું અનુશાન કે આચરણ કરવામાં આવે છે, તે કર્મરૂપ યોગ તે કર્મયોગ છે; એ કર્મ જ યોગનું સાધન હોવાથી ગૌણરૂપે તેને જ યોગ કહેવામાં આવે છે. તે કર્મયોગથી સત્ત્વ કે

અનંતકરણ શુદ્ધિ થઈ તે દારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે; અને તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ દ્વારા આત્માનો અનુભવ થાય છે (આત્માને જુએ છે).

અન્યે ત્વેવમજ્ઞાનન્તઃ શ્રુત્વાન્યેમ્ય ઉપાસતે ।

તેઽપિ ચાતિતરન્ત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥ ૨૫ ॥

બીજી બીજાઓ, આ પ્રકાર નહીં જાણનારા હોઈ બીજા પાસેથી સાંભળીને ઉપાસે છે, તેઓ પણ શ્રુતિપરાયણ હોઈ મૃત્યુને તરી જાય છે જ. ૨૫

ભાષ્યાર્થ : ઉપર કહેવાં ત્રણ સાધનો પૈકી એક સાધન વડે ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના આત્માને બીજા કેટલાક સાધકો ન જાણતા હોઈ બીજા આચાર્યો પાસેથી, 'તમે આનું ચિંતન ક્યો કરો' એ ઉપદેશ સાંભળી ઉપાસના કરે છે એટલે શ્રદ્ધાપૂર્વક ચિંતન કરે છે, તે શ્રુતિપરાયણો (સાંભળેલી આજ્ઞાને અનુસરનારાઓ) પણ મૃત્યુને-મૃત્યુયુક્ત સંસારને ઓળંગી જાય છે-તરી જાય છે. શ્રુતિપરાયણમાં શ્રુતિ એટલે શ્રવણ, પર એટલે પરમ (ઉકૃષ્ટ) અથવા એટલે ગમન છે; અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં જેમનું ગમન એટલે સાધન અથવા પરમ સાધન કેવળ શ્રવણ કરવું એ જ છે, એનું નામ શ્રુતિપરાયણ છે; તેવા કેવળ અન્ય આચાર્યોના ઉપદેશને જ પ્રમાણ માનવાવાળા વિવેકહીન શ્રુતિપરાયણ પુરુષો પણ મૃત્યુને એટલે મૃત્યુયુક્ત સંસારને તરી જાય છે, એવો અભિપ્રાય છે; જો આમ છે તો પ્રમાણસાક્ષને જે સ્વતંત્ર આચાર છે તે વિવેકી પુરુષ મૃત્યુયુક્ત સંસારથી તરી જાય છે, એમાં તો કહેવું જ શું? અર્થાત્ નહીં તરી જ જાય છે, એવો અભિપ્રાય છે.

આ અધ્યાયના શ્લોક બીજામાં અને 'ક્ષેત્ર પણ મને જાણ' એમ કહી ક્ષેત્ર અને હૃદયના એકપણાનું જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે, એમ ચજ્ઞાત્વા-મુક્તમયુતે (જેને જાણી મોક્ષ પામે છે, અ. ૧૩ શ્લોક. ૧૨)માં કહી બતાવ્યું છે, તે ક્યા હેતુથી કે કારણથી મોક્ષને સાધન કયું છે? એ કારણ બતાવવા માટે આ શ્લોક કહેવામાં આવે છે:

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્તત્ત્વં સ્થાવરજઙ્ગમમ્ ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાદ્વિદ્વિ ભરતર્પમ ॥ ૨૬ ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જે કંઈ સ્થાવરજંગમ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તે બધું ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ તું જાણ ૨૬

ભાષ્યાર્થ : હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જે કંઈ પણ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, તે શું અવિશેષપણે એટલે સમાનભાવ વડે ઉત્પન્ન થાય છે? ના, સમાનભાવથી નથી થતી; તે સ્થાવરજંગમ-અસ્થવર વસ્તુ, જે કંઈ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રમાણે તું જાણ.

હવે આ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો સંબંધ ક્યા પ્રકારનો માનેલો છે? ધડાને દોરડું બાંધે છે, તે વખતે દોરડા સાથે ધડાનો સંબંધ પરસ્પર અવયવોના સંસર્ગથી

યાય છે તેવો સંયોગ (સંગઘ) ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનો સંભવનો નથી, કારણકે ક્ષેત્રજ્ઞનું આકાશ સમાન નિસ્વયવપણુ છે, તેવી જ રીતે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો સંભવ મંગઘ નથી, કારણકે તેમનો પરસ્પર કાર્ય-કારણભાવ નથી (તત્તુપદના જેવો સંગઘ નથી)

હવે આનો ઉત્તર આપવામા આવે છે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ શુદ્ધાશુદ્ધા સ્વભાવવાળા હોઈ વિષય અને વિનયી છે, એમના મયોગનું લક્ષણ આ છે કે એમા એકના ધર્મોનુ બીજામા આરોપણ થયુ હોય છે, આ મંગઘને અધ્યાસ લક્ષણવાળો સંગઘ કહે છે, એ મંગઘ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપના વિવેકના અભાવને લીધે-અર્થાત્ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે થાય છે, દોરડી અને છીપમા સર્પ અને રૂપાનો અધ્યારોપ જેમ તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી થાય છે, તેવો આ મંગઘ છે એવી રીતનો આ અધ્યાસસ્વરૂપ મેળવેલજ્ઞનો સંગઘ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ લક્ષણવાળો છે. શાસ્ત્રમા મ્હા પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના લક્ષણ, એકો કે પ્રકારને સારી રીતે જાણી ભગવાને જે સ્વરૂપ પહેના બતાવ્યુ છે, તે રીતે મુજબથી જેમ તેની સગી ખેચી કાઢનામા આવે છે તેમ ક્ષેત્રથી યથોક્ત લક્ષણવાળા ક્ષેત્રજ્ઞને ખેચી કાઢી અર્થાત્ શુદ્ધો પાડી શુદ્ધ છે, એટલે કે તે જેમ સ્વરૂપ ક્ષેત્રજ્ઞને ન સત્તાસદુચ્ચતે (૧૩-૧૨) એ નથી કહેવાતો. સત્ કે નથી કહેવાતો અસત)એ વાકયાનુસાર સર્વ ઉપાધિઓનો નિરાસ કરીને તે ઉપાધિઓથી અતીત (પર) બ્રહ્મસ્વરૂપે શુદ્ધ છે અને ક્ષેત્રને માયાથી રચેના (મદારી)એ નિર્માણ કરેના હાથી અને મહેન વગેરે જેવુ, સ્વપ્નમા દેખાયેની વસ્તુના જેવુ કે મધર્વનગર વગેરે જેવુ 'એ વાસ્તવિક રીતે નથી, અસત છે, છતાં મત્ હોય (ખરેખર હોય) જ એવુ ભાસે છે, એમ જે નિશ્ચિતપણે જાણી લે છે, તેનું મિથ્યા(અ)જ્ઞાન, ઉપર કહેતા યથાર્થ જ્ઞાનથી વિરોધાશયુ હોવાથી નાસ પામી જાય છે પુનર્જન્મના કારણરૂપ આ મિથ્યાજ્ઞાનનો નાસ થઈ જવાથી, 'જે એ પ્રકારે પુરુષને અને શુદ્ધો સહિત પ્રકૃતિને જાણે છે (૧૩-૨૩)તેને ફરી ઉત્પન્ન થવાનું (જન્મ લેવાનું) થતું નથી, એમ ભગવાને કહ્યુ છે, તે થોડું જ કહ્યુ છે

‘એ ફરીને ઉત્પન્ન થતો નથી (૧૩-૨૩) એ વચનથી સમ્યગ્દર્શન(યથાર્થ-જ્ઞાન)નુ ફળ, અવિદ્યા આદિ જે સંસારનુ બીજ છે, તેની નિવૃત્તિ(થયા)થી જન્મનો અભાવ કહેનો છે, જન્મનું કારણ-અવિદ્યાનિમિત્તથી ઉત્પન્ન થતો ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનો સંયોગ કહેવામા આવ્યો છે, તેથી એ અનિદ્યાને નિવૃત્ત કરનારુ સમ્યગ્દર્શન કે પૂર્ણ જ્ઞાન છે, એમ પહેના કહ્યુ છે તોપણ ફરીથી એ જ વાત બીજા સંદેહો વડે કહેવામા આવે છે

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિष्ठन्तं પરमेश्वरम् ।

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યન્તં યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ૨૭ ॥

જે પરમેશ્વરને સર્વ ભૂતોમા સમાનપણે રહેલા, તથા વિનાશ પામનારામા અવિનાશી જુએ છે, તે જ જુએ છે ૨૭

સાધ્યાર્થ : ('સમ' એટલે) કાર્ષ્ણ્ય પશુ પ્રકારના ફેરફાર વિના સમાન રીતે (તિષ્ઠતં) વ્યાપી રહેનાર-સ્થિતિ કરનારને; ક્યાં સ્થિતિ કરનાર ? બ્રહ્માદિયો રચાવર-સુધીનાં સર્વે પ્રાણીઓમાં સ્થિતિ કરનારને; એટલે કોને ? પરમેશ્વરને; તે પરમેશ્વર સાથી કહેવાય છે ? તો શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, અવ્યક્ત-માયા કે અવિદ્યા અને જીવાત્માની અપેક્ષાએ; અર્થાત્ એ સર્વથી પર, પરમ શ્રેષ્ઠ મદાન છે, તેથી એ પરમેશ્વર કહેવાય છે; તે પરમેશ્વરને (વિનાશ પામનારાં) સર્વ જૂતોમાં સમાન સ્થિતિ કરી રહેતા (અવિનાશી) પરમેશ્વરને જે જુએ છે, તે જ જુએ છે. અહીં જૂનો(પ્રાણીઓ)ની સરખામણીમાં પરમેશ્વરની અત્યંત વિશ્વક્ષણતા છે, તે બતાવવા માટે જૂનોને વિનાશશીલ અને પરમેશ્વરને અવિનાશી કહી પરમેશ્વરની વિશ્વક્ષણતા સ્પષ્ટ કરે છે.

શંકા : એથી પરમેશ્વરની વિશ્વક્ષણતા કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે ?
ઉત્તર : સર્વ બાવ-વિકારોનું મૂળ પહેલા જન્મરૂપ બાવવિકાર છે; તે છે. ખીજા સર્વ બાવ-વિકારો જન્મની પછી વિનાશ સુધીમાં થનારા છે. વિનાશ પછી ખીજો કાર્ષ્ણ્ય પશુ બાવ (વિકાર) નથી રહેતો; કારણકે નાશ પછી બાવને અભાવ છે. ધર્મી હોય તો તેના ધર્મ હોય છે; તે પ્રમાણે છેવટના બાવ-વિકાર(નાશનો)નો અભાવ છે, એમ કહેવાથી તેના પહેલાંના સર્વ એટલે પાંચે બાવ-વિકારોના તેના કાર્ય સહિત પ્રતિબેધ થાય છે, અભાવ સિદ્ધ થાય છે. આથી (ઉપર કહેલા વિવેચનથી પરમેશ્વરમાં નાશ નામનો છેવટનો બાવ-વિકાર ન હોવાથી તેની પહેલાંના પાંચે વિકારો નથી, એ વાત સિદ્ધ થવાથી) સર્વ જૂનો સાથેની પરમેશ્વરની વિશ્વક્ષણતા, નિર્વિશેષતા તથા એકતા પશુ સિદ્ધ થયાં. જે પુરુષ એ પ્રમાણે પરમેશ્વરને જુએ છે, તે જ જુએ છે.

શંકા-પૂર્વપક્ષ : અરે, બધા આ જુએ છે જ ને ? તો પછી આ પરમેશ્વરને જે જુએ છે તે જ જુએ છે એવા વિશેષણથી છૂટા પાડવાનું શું પ્રયોજન છે ?
ઉત્તર : સત્ય છે, ખીજા બધા જુએ છે, પરંતુ વિપરીત (બિલકુલ-ગેઠું) જુએ છે; એટલા માટે ' તે જ જુએ છે ' એવું વિશેષણ આપ્યું છે-તકાવત બતાવી સ્પષ્ટતા કરી છે. જેમ તિમિરરોગથી બગડેલી આંખવાળો અનેક ચંદ્રો જુએ છે, તેની સરખામણીમાં એક ચંદ્ર દેખનારાની વિશેષતા બતાવવામાં આવે છે અને કહેવામાં આવે છે કે તે જ જોરાળર મથાર્થ જુએ છે, તે જ પ્રમાણે અહીં પશુ જેઓ આત્માને ઉપર વર્ણન કર્યું છે તે રીતે વિભાગરહિત એક જુએ છે, તેઓની, જુદાજુદા અનેક આત્મા જોવાવાળાઓ-વિપરીત જોનારા કરતાં વિશેષતા બતાવવામાં આવી છે; એમ કહીને કે તે જ

• આ બાવવિકારો ૩ છે. તે આ પ્રમાણે: (૧) જાયતે-જૂનો ઉત્પન્ન થાય છે તે, (૨) ભસ્તિ-જૂનોની સ્થિતિ છે તે, (૩) વર્ષતે-જૂનો વધે છે-ઘટે છે થાય છે તે, (૪) વિપરિણમતે-જૂનોમાં-તેમના આકારમાં ફેરફાર થાય છે તે, (૫) અપહોયતે-પસાય છે, છૂટું થાય છે તે અને (૬) નશ્યતિ-નાશ પામે છે તે.

એકસો યથાર્થ જુએ છે, બાવર્થ આ છે કે બીજા બધા અનેક ચક્રો બેનારના જેવા વિપરીત બાવર્થી બેનાવાળા હોવાથી તે બેતા છતાં (વાસ્તવિકરીતે તો) બેતા નથી.

ઉપર દેહકા યથાર્થ જ્ઞાનની કૃણ બતાવનારા વચન વડે સ્તુતિ કરવી બેઈએ, એવા ઉદ્દેશથી આ સ્તોત્ર દેહેવાય છે

સમં પश्यન્દિ सर्वत्र समनस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ ૨૮ ॥

સર્વમા સમપણે ગ્રહેલા ઈશ્વરને સમભાવથી બેતો પુરુષ, આત્માથી આત્માને હણતો નથી, તેથી તે ઉત્તમ (પરમ) ગતિ પામે છે ૨૮
(સાધ્યાર્થ : સર્વત્ર-સર્વ જૂતોમા સમાન ભાવથી તુલ્યપણે રહેના એટલે ઉપરના સ્તોત્રમા જે લક્ષણો કલા છે, તે લક્ષણોવાળા પરમેશ્વરને સર્વમા સમાન ભાવથી બેતો હોવાથી પોતે પોતાની હિંસા કરતો નથી, અર્થાત્ પોતાની હિંસા નથી કરતો, તે અહિંસા યતને લીધે એ મોક્ષરૂપ પરમ કે ઉત્તમ ગતિ પામે છે,

શંકા-પૂર્વપક્ષ : કાઈ પણ પ્રાણી પોતે તો પોતાની હિંસા નથી જ કરતો, તો શા માટે આ અપ્રાપ્ત-જે કદી નથી જ બનતું તેનો શા માટે નિષેધ કરવામા આવે છે ? જેમ 'પૃથ્વીમા, અતરિક્ષમા કે સ્વર્ગમા અગ્નિને ચેતવવો નહીં' (તે શં ૫-૨-૭) એ શ્રુતિ વાક્યમા અપ્રાપ્તનો નિષેધ છે, તેમ શા માટે આ કહેવામા આવે છે કે 'પોતે પોતાની હિંસા કરતો નથી ?'

ઉત્તર : તમે બતાવો છો તે દોષ આ ઉક્તિમા નથી કારણકે અજ્ઞાનીના પોતાનો-આત્માનો તિરસ્કાર કરતા બેવામા આવે છે, તેથી પ્રત્યેક અજ્ઞાની અત્યંત પ્રસિદ્ધ, સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ આત્માનો તિરસ્કાર કરી અનાતમા શરીરને આત્માપણા વડે (સ્વીકારી લે છે, અને એ પ્રમાણે) સ્વીકાર કરી ધર્મ તથા અધર્મનું આચરણ કરી એટલે પાપપુણ્ય કરીને સ્વીકારેના-ધારણ કરેના શરીરરૂપ આત્માનો નાશ કરી બીજો નવો શરીરરૂપ આત્મા સ્વીકારે છે પછી તે (બીજા) શરીરરૂપ આત્માને હણી વળી ત્રીજો પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેનો નાશ કરી વળી બીજો (ચોથો) સ્વીકારે છે એ પ્રમાણે વારવાર સ્વીકાર કરેલા શરીરરૂપ આત્માને હણે છે, તેથી એ સર્વ અજ્ઞાની લોકો આત્મઘાતી છે, હવે જે પરમાર્થ દષ્ટિએ-વાસ્તવિક રીતે ખરેખરો આત્મા છે, તે પણ અવિદ્યા વડે બહુ-કાંઈ જાતો નથી, તેથી હણ્યા જેવો જ છે, કારણકે આત્માના અસ્તિત્વનું કૃણ ત્યાં એટલે કે અજ્ઞાનીઓમા વિદ્યમાન નથી હોતું, આથી સર્વ અજ્ઞાનીઓ આત્માની હિંસા કરવાવાળા આત્મઘાતી જ છે, પરંતુ જે જ્ઞાનાર્થી બીજા ઉપર રહેના આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ બહુવાચળા છે, તે તો એ બને રીતથી પણ પોતેપોતાનો અર્થાત્ આત્મા વડે આત્માનો નાશ નથી કરતા તેથી એ પરમગતિ પ્રાપ્ત કરી લે-છે, એટલે કે તેને ઉપર કહેલું મોક્ષરૂપ કૃણ પ્રાપ્ત યાય છે

શંકા-વાદી : સર્વજૂતમા રહેનાને સમભાવથી બેતો પુરુષ આત્માવડે આત્માને અર્થાત્ પોતે પોતાને હણતો નથી એમ કહ્યું, તે અયોગ્ય છે, કારણકે પોતપોતાના શુણ્ણ તથા કમો પરસ્પર બિન્નાબિન્ન હોવાથી તેની સાથે સબંધ

ધરાવનારા આત્મા (જીવો) પણ બિન્નબિન્ન છે, તેથી સમભાવથી સર્વજૂતોમા
જોવાતું કેવી રીતે અને? એવી શકા કરી તેના જવાબરૂપે કહે છે

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ।

યઃ પश्यતિ તથાત્માનમન્તરિં સ પश्यતિ ॥ ૨૯ ॥

અને પ્રકૃતિ વડે જ સર્વ પ્રકારે કર્મો કરાતા (કરવામા આવતા)
હોય છે, એમ જ જુએ છે તથા આત્માને અકર્તા જાણે છે (જુએ છે),
તે જ (ખરેખર) જુએ છે ૨૯

ભાષ્યાર્થ : ‘માયાને જ પ્રકૃતિ જાણુમી, (એ ઉ ૪-૧૦) ઇત્યાદિ મત્રાને
અનુસરી ભગવાનની નિયુજ્યાત્મિકા માયાનું નામ પ્રકૃતિ છે એ પ્રકૃતિ, મહતત્ત્વ
આદિ કાર્યકારણના આકારમા બનેલી છે, એ પ્રકૃતિ દ્વારા જ મન, વાણી અને
શરીરથી થનારા સર્વકર્મો સર્વ પ્રકારે થાય છે, પણ બીજા કાર્મથી (બીજા
કાર્મ દ્વારા) એ કર્મો નથી થતા, એમ જુએ છે, તથા આત્મા(ક્ષિત્ર)ને અકર્તા
એટલે સર્વ ઉપાધિથી રહિત છે, એમ જ જાણે છે તે (ખરેખર) જુએ છે, તે
પરમાર્થદર્શી છે, એવો અભિપ્રાય છે નિર્ગુણ, અમૃતો અને વિશેષતા(બેદ)-
રહિત આત્માનો આકાશની પેઠે બેદ નથી, કારણકે એમા બેદ હોવા
વિષેનું કાર્મ પણ પ્રમાણ નથી, એવો ભાવાર્થ છે

કરીને તે જ સમ્યક્દર્શન(પદાર્થજ્ઞાન)ને બીજી રીતે કહી બતાવે છે

યદા ભૂતપૃથગ્માવમેકસ્થમનુપश्यति ।

તત એવ ચ વિસ્તારં બ્રહ્મ સંપચતે તદા ॥ ૩૦ ॥

જ્યારે પ્રાણીમાત્રના જુદાજુદા અન્તિત્વને એકમા રહેલું અને
એ(એક)થી જ વિસ્તાર-ઉત્પત્તિને જુએ છે, ત્યારે તે બ્રહ્મ થાય છે ૩૦

ભાષ્યાર્થ : જ્યારે-જે સમયમા જૂતોના જુદાજુદા ભાવોને અર્થોત્તેમના
અન્યગઅન્ય અન્તિત્વને એક આત્મામા જ રહેલું છે, એમ સાત્ત્વ અને આચાર્યના
ઉપદેશથી (મનન કરી) ‘આ સર્વ આત્મા જ છે, (જા ઉ ૭-૨૫)’ એમ આત્માને
પ્રત્યક્ષપણે જુએ છે, અને એ આત્માથી જ આ વિસ્તાર એટલે ઉત્પત્તિ કે વિકાસને
જુએ છે, ભાવાર્થ આ છે કે આત્માથી પ્રાણ, આત્માથી આશા આત્માથી
કામ, આત્માથી આનંદ, આત્માથી તેજ આત્માથી જ્ઞા, આત્માથી આવિર્જ્ઞાન
અને તિરોભાવ (સર્વનું પ્રકટ થવું અને લીન નાશ થવું) તથા આત્માથી અજ્ઞ
(જા ઉ ૭-૨૬-૨૭) ઇત્યાદિ પ્રમારે આ સર્વ વિસ્તાર જુએ છે, જે સમયે એ
વિદ્વાન પુરુષને આ સર્વ વિસ્તાર આત્માથી જ થયેને। દેખાવા લાગે છે, તે
સમયે તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, તે બ્રહ્મરૂપ યદ્ જાય છે

એક જ આત્મા સર્વ દેહોમા આત્મપણા વડે (ચિત) માનવાથી તે તે
દેહોના દોષનો સળધ આત્માને પ્રાપ્ત થાય, એવી આશંકા દૂર કરવા માટે
કહેવામા આવે છે

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માયમવ્યયઃ ।

શરીરસ્યોડપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

હે અર્જુન ! અનાદિ હોવાથી (તથા), નિર્ગુણ હોવાથી આ પરમાત્મા અવ્યય છે. તે શરીરમાં રહેલો છે છતાં તે નથી કરતો કે નથી લેપાતો.

ભાષ્યાર્થ : આદિ એટલે કારણ; એ આદિ અર્થાત્ કારણ જેને નથી તેનું નામ અનાદિ; અને અનાદિના બાવનું નામ અનાદિત્વ છે. જે આદિમાન કે કારણવાળું હોય છે, જેને કારણ છે, તે પોતાની મેળે જ નાશ પામે છે; પરંતુ આ પરમાત્મા તો અનાદિ છે, તેથી અવયવરહિત છે; તેથી એમનો નાશ નથી થતો; વળી એ પરમાત્મા નિર્ગુણ છે, તેથી તે નાશ પામતો નથી. જે ગુણવાળો છે, તે ગુણનો નાશ થવાથી નાશ પામે છે; પરંતુ આ તો નિર્ગુણ છે, તેથી એ નાશ પામતો નથી; માટે આ પરમાત્મા અવ્યય-અર્થાત્ અવિનાશી છે; એમનો નાશ નથી માટે અવ્યય છે. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે, તેથી એ શરીરમાં રહેલો છે, એટલે કે શરીરમાં જે કે આત્માની પ્રતીતિ થાય છે તેપણુ તે કર્મ કરતો નથી; એ કર્મ નથી કરતો, તેથી કર્મના ફળથી પણ એ સિપ્ત નથી થતો; કારણકે જે કર્તા હોય છે તે જ કર્મોના ફળથી પણ સિપ્ત થાય છે, પરંતુ આ તો અકર્તા છે, તેથી એ ફળથી નથી લેપાતો એવો ભાવાર્થ છે.

શંકા-પૂર્વપક્ષઃ ત્યારે આ શરીરમાં કોણ છે જે કર્મ કરે છે અને સિપ્ત થાય છે ? જે એમ માનીએ કે પરમાત્માથી કોઈ બીજો દેહી કર્મો કરે છે અને એના ફળથી લેપાય છે તો 'ક્ષેત્રજ્ઞ પણ તું મને જાણુ,' (૧૩-૨) એ વાક્યથી ક્ષેત્રજ્ઞની અને ક્ષેત્રની ભગવાને એકતા દર્શાવી છે, તે અયોગ્ય હરે (થાય); હવે જે એમ માનીએ કે ક્ષેત્રથી બીજો કોઈ દેહી નથી, તો કોણ કર્મ કરે છે અને કોણ લેપાય છે, એ કહેવું (બતાવવું) જોઈએ; અથવા તો એમ કહી દેવું જોઈએ, કે એ સર્વથી પર એવો ક્ષેત્રજ્ઞ કોઈ નથી. (ખરી વાત તો આ છે કે) ભગવાને કહેવું ઓપનિષદ્દર્શન સર્વથા દુર્વિશેષ અને દુર્વાચ્ય (જાણી ન શકાય અને વાત્તાથી વર્ણવી ન શકાય એવું) છે, તેથી વૈશેષિકોએ, સાંખ્યોએ, જૈનોએ અને બૌદ્ધોએ તેનો ત્યાગ કરેલો છે.

ઉત્તર : આ શંકાનો પરિહાર ભગવાને પોતે જ 'સ્વભાવ જ પ્રવર્તે છે' એમ કહી કરેલો છે; કારણકે અવિદ્યાનો માત્ર સ્વભાવ જ કરે છે અને લેપાય છે; અર્થાત્ અવિદ્યા જ કર્તાપણું કારણ કરે છે અને સુખ-દુઃખરૂપી ફળો ભોગવે છે; એવી રીતનો (સામાન્ય) વ્યવહાર છે; પરંતુ વસ્તુવિક રીતે (એક આદિતીય) પરમાત્મામાં તો તે (કર્તાપણું તથા સિપ્ત થવાપણું) નથી; એટલા માટે આ પરમાર્થ સાંખ્યદર્શન-વાસ્તવિક ખરેખરા યથાર્થ જ્ઞાનદર્શન-માં સ્થિત (૬૬) યથેલા જ્ઞાનનિષ્ઠો, પરમહંસો-પરિમાજ્ઞો-સંન્યાસીઓ, જેમણે અવિદ્યાહૃત આ સમસ્ત વ્યવહારોનો તિરસ્કાર કર્યો છે, તેમને કર્મોમાં અધિકાર નથી એમ સ્થળેસ્થળે ભગવાને બતાવ્યું છે.

પરમાત્મા નથી કર્મ કરતા અને નથી લેપાતો, એમ પાછળ કહ્યું, તે કોની

પે? નથી કર્મ કરતા અને લેપાતા? એવી શંકાના ઉત્તરરૂપે કહે છે :

યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે ।

સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥ ૩૨ ॥

જેમ સર્વવ્યાપી હોવા છતાં અતિ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે આકાશ લેપાતું નથી, તેમ દેહમાં સર્વત્ર રહેલો હોવા છતાં આત્મા લેપાતો નથી. ૩૨

ભાષ્યાર્થ : જેમ આકાશ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, છતાં અતિ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે લેપાતું નથી અર્થાત્ બધાતું નથી, તેમ જ આત્મા પણ શરીરમાં સર્વત્ર રહ્યો છે છતાં પણ (શરીરના ગુણદોષથી) લેપાતો નથી.

વળી,

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ।

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ૩૩ ॥

જેમ એક સૂર્ય આ આખા લોકને પ્રકાશે છે, તેમ હે ભારત ! એક ક્ષેત્રજ્ઞ-આત્મા, સમગ્ર શરીરને પ્રકાશે છે. ૩૩

ભાષ્યાર્થ : જેમ એક સૂર્ય આ સમગ્ર લોકને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ (અવ્યક્તથી આરંભી રથાવરસુધીનું) મહાબૂતોથી માંડી કૃતિ પર્યંત પાછળ (૧૩ શ્લોક. ૫-૬) કહેલું સમગ્ર ક્ષેત્ર છે તેને (આ આત્મા) એક (એકલો) જ હોવા છતાં પ્રકાશિત કરે છે; આ એક તે કોણ ! હે ભારત ! તે ક્ષેત્રી-ક્ષેત્રજ્ઞ પરમાત્મા છે, એ એનો અર્થ છે. અહીં આત્મામાં સૂર્યનું દર્શાવે બને અર્થવાળું છે; આત્મા સૂર્યની પેઠે સર્વ શરીરમાં એક છે અને અલિપ્ત પણ છે.

આખા અધ્યાયના ભાવાર્થનો ઉપસંહાર કરવા મરિ આ શ્લોક કહેવામાં આવે છે :

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમન્તરં જ્ઞાનચતુષ્પા ।

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ વે વિદુર્યાન્તિ તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

જેઓ એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના અંતરને તથા ભૂત પ્રકૃતિના મોક્ષને જ્ઞાનચતુષ્પાી જાણે છે, તેઓ પરમ ધામ-કેવલ્ય પામે છે. ૩૪

ભાષ્યાર્થ : જે પુરોહિ, શાસ્ત્ર અને આચાર્યના ઉપદેશ વડે ઉત્પન્ન થયેલાં આત્મ-સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાનચતુષ્પાી ઉપર કહેલા ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના અંતર- (તકાવત) ને-એ (ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ) ની વિશ્લેષણને, પૂર્વે ૨૫મીકરણ કપો પ્રમાણે જાણી લે છે, તથા એવી જ રીતે અવિદ્યારૂપ ભૂતોની પ્રકૃતિના મોક્ષને એટલે કે અવિદ્યારૂપ ભૂતોનો અભાવ કરી દેવાનો વિધાને પણ જેઓ જાણે છે, તેઓ પરમાર્થતત્ત્વ જાણને પામે છે; (અને) ફરી શરીરને પામતા નથી.

ઇતિ શ્રીમત્પરમહંસ પરિબ્રાજ્ઞાચાર્ય ઓવિંદભગવાનના પૂજ્યપાદ શિષ્ય.

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યભગવાનકૃત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાભાષ્યનો ક્ષેત્ર-

ક્ષેત્રજ્ઞાવિભાગયોગ નામનો તેરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૪ મો-ગુણત્રયવિભાગયોગ

ઉત્પન્ન થતી સર્વ વસ્તુઓ અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતું સર્વ જગત્ ક્ષેત્ર તથા સેત્રગુના સંયોગથી થાય છે, એમ કહ્યું, તે ૩વી રીતે (ઉત્પન્ન) થાય છે ? તે બતાવવા માટે પર મૂયઃ ઇત્યાદિ શ્લોકનાઓ આ ૧૪મા અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે, અથવા તો ઈશ્વરને આધીન રહેતાં એવાં ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ એટલે પ્રકૃતિ-પુરુષ ન જગત્નું કારણ છે પણ સાંખ્યમત પ્રમાણે કંઈ તે સ્વતંત્ર (ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ) પ્રકૃતિપુરુષથી જગત્ થતું માનવામાં આવે છે તેમ નથી, એ વાત જણાવવા (આ અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવ્યો છે); તથા પહેલાં જે કહેનામાં આવ્યું છે, કે પ્રકૃતિરચ-પ્રકૃતિભવ બની તેમાં રહેવું તથા ગુણોમાં આસક્તિ કે પ્રીતિ ગળવી, એ સંસારનું કારણ છે; હવે કયા ગુણમાં કઈ રીતે આસક્તિ થાય છે, ગુણો કયા કયા છે અને તે ૩વી રીતે બાંધે છે કે તે ગુણોમાંથી ૩વી રીતે છટા થવાય-મોક્ષ પમાય ? તથા મુક્તનાં માર્ગ શું છે ? એ સર્વ કહેવું જોઈએ, તે દેશથી (૫૭) આ અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે.

ધીમમવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા -

પરં મૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

યજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥ ૧ ॥

હું તને ફરીથી જ્ઞાનોમાંનું પર (પરમ-ઉત્કૃષ્ટ) (અને) ઉત્તમ જ્ઞાન કહીશ, કે જે જાણીને સર્વ મુનિઓ અહીંથી અર્થાત્ આ શરીરથી છૂટી પરમસિદ્ધિ-કેવલ પામ્યા છે. ૧

ભાષ્યાર્થ : પર શબ્દનો અર્થ જ્ઞાન શબ્દની સાથે લેવાનો છે-એનો સંબંધ એ સાથે છે, આ જ્ઞાન પાછળના અધ્યાયોમાં વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે, તોપણ તે હું ફરીથી કહીશ. તે જ્ઞાન પર કહેવામાં આવે છે; કારણકે તે પર કે પરમાત્મા વિષેનું હોવાથી તથા ઉત્તમ કળયુક્ત હોવાથી પણ સર્વ જાનોમાં તે પરમ છે તથા તે ઉત્તમ છે. અહીં જાનોમાં (જ્ઞાનના) શબ્દથી અમાનિતવાદિ વગેરે જ્ઞાનના સાધનો કહ્યા છે, તે ન સમજવા, ત્યારે શું સમજવું ? યજ્ઞાદિ જે ગ્રેય વસ્તુ છે, તે જ્ઞાનો સમજવા; એટલે જ્ઞાનાર્થ આ છે કે યજ્ઞાદિના જે જ્ઞાનો છે, તે સર્વ જ્ઞાનોમાં આ જ્ઞાન પર-પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે, કેમકે યજ્ઞાદિકના વિષયવાળાં જ્ઞાન મોક્ષનાં સાધન નથી પણ (જે આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવનાર છે તે) આ જ્ઞાન તો મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન છે, મોક્ષ માટે ઉપયોગી છે, માટે એને 'પરમ' અને 'ઉત્તમ' એ બે વિશેષણ શબ્દોથી, સાંબળનારની બુદ્ધિમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરવા સુતિ કરે ॥ આ જ્ઞાન જાણીને-પ્રાપ્ત કરીને મનનશીલ ॥-વાસીઓ આ દેહમાંથી મુક્ત થઈ જીર્ણ (જીવે) નહીં આગળ વધી મોક્ષ નામની પરમ સિદ્ધિ પામ્યા છે.

એ (જ્ઞાન દ્વારા પ્રાપ્ત થતી) મોક્ષ નામની પરમ સિદ્ધિની અવ્યભિચારિતા-નિત્યતા દેખાડે છે :

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ ૨ ॥

આ જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને એટલે અનુષ્ઠાન કરીને મારા સાધર્મ્યને-સ્વરૂપને પામેલા પુરુષો, સર્ગમાં (સૃષ્ટિકાળમાં) ઉપજતા નથી અને પ્રલય કાળમાં પીડા પામતા નથી. ૨

ભાષ્યાર્થઃ ઉપર દેહલા આ જ્ઞાનનો આશ્રય લઈ અર્થાત્ એ જ્ઞાન-સાધનનું અનુષ્ઠાન કરીને હું પરમેશ્વરના સાધર્મ્યને (સમાનતાને) એકરૂપતા કે સ્વરૂપને પામેલા પુરુષો સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિકાળમાં ઉત્પત્તિ પામતા નથી (કરી ઉત્પન્ન થતા નથી) અને પ્રલયકાળમાં ઘડાના પણ વિનાશકાળમાં વ્યથા પામતા નથી (દુઃખ પામતા નથી); અર્થાત્ અધાયમાન થતા નથી. અહીં સાધર્મ્યતાનો અર્થ સમાન ધર્મતા નથી; કારણકે અહીં ગીનાશાસ્ત્રમાં ક્ષેત્ર અને ધર્મરત્નો ભેદ માન્યો નથી, પણ ક્ષેત્ર તથા ધર્મરત્નો અભેદ માનવામાં આવ્યો છે. મોક્ષનો ઉત્તરાર્ધ રૂળમોક્ષરૂપે-રૂળના વર્ણનરૂપે જ્ઞાનની સ્તુતિ કરવા માટે છે.

આ પ્રકારનો ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનો સંઘર્ષ જૂતનું કારણ છે એમ હવે કહે છે :

मम योनिर्महद्गद तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ૩ ॥

મારી યોનિ મહત્ બ્રહ્મ છે, તેમાં હું ગર્ભ મૂકું છું; હે ભારત! તેના થકી સર્વ જૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૩

ભાષ્યાર્થઃ મારી સ્વરૂપજૂત-મારી પરમેશ્વરની માયા-ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિ, સર્વ જૂતોની યોનિ એટલે કારણ છે. સર્વ કાયામાં એટલે સર્વ ઉત્પન્ન થવાવાળી વસ્તુઓમાં તેની મહત્તા (મહાનપણ) હોવાથી તથા પોતાના વિકારોને કારણ કરવાવાળી હોવાથી એ 'મહત્' અને 'બ્રહ્મ' એ વિશેષણો વડે એની વિશેષતા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. તે મહત્ બ્રહ્મરૂપ યોનિમાં ગર્ભને દિરણ્યગર્ભના જન્મના બીજને અર્થાત્ સર્વ જૂતના જન્મના કારણરૂપ બીજને દું મૂકું છું-રચાવું છું. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ એ બે પ્રકૃતિ એટલે સક્રિયજોડું ધર્મર અવિદ્યા, કામના અને કર્મ એ રૂપી ઉપાધિને અનુસરનારા ક્ષેત્રજને એટલે જૂવન ક્ષેત્ર એટલે મુરીર સાથે બેડું છું; હે ભારત! તે ગર્ભોપાનથી દિરણ્ય-ગર્ભની ઉત્પત્તિ દ્વારા સર્વ જૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

सर्वयोनिषु कौन्तेय मृत्यमसंभवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ૪ ॥

હે કૌંતેય! સર્વ યોનિમાં જે જે મૃતિંઓ, એટલે આકારો કે

શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમનું જન્મસ્થાન મહત્ત્વ ધરાવે છે અને હું
બીજા નાખનાર પિતા છું. ૪

ભાષ્યાર્થ : હે કુંતીપુત્ર ! દેવ, પિતા, મનુષ્ય, પશુ અને મૃગ વગેરે સર્વ
યોનિઓમાં ને અનેક ભૂતિઓ એટલે શરીરોના અલગઅલગ યોગોના
અવયવોના સમુદાયવાળી રચનાયુક્ત દેહોનાર વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે
સર્વ ભૂતિઓની ગર્ભ ધારણ કરવાવાળી યોનિ એટલે કારણ અથવા ઉત્પત્તિસ્થાન
સર્વ અવસ્થાવાળું (સર્વ પ્રકારે રહેલું) મહત્ત્વ ધરાવે (૩૫ મારી માયા) છે;
અને હું ઈશ્વર બીજાપ્રદાન કરવાવાળો એટલે ગર્ભાધાન કરનારો પિતા છું.

(તે) ગુણો કયા છે અને કેવી રીતે બાધે છે? તે કહેવામાં આવે છે :

સત્ત્વં રજસ્તમ इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।

निवर्धन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ૫ ॥

સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા
છે અને તે હે મહાબાહો! દેહીને દેહમાં બાધે છે. ૫

ભાષ્યાર્થ : સત્ત્વ, રજ અને તમ એ નામના (ત્રણ) ગુણો છે. ગુણ
શબ્દ પારિભાષિક છે; પરંતુ ૩૫, ૨૬ વગેરેની પેઠે કોઈ દ્રવ્યનો આશ્રય કરી
રહેલા એ ગુણો નથી; તેમ જ અહીં ગુણ અને ગુણી અર્થાત્ ગુણવાન એકેકથી
ગુણ કો એ અથવા તો તેમનો એક પણ કહેવાની ઇચ્છા રાખવામાં આવી નથી;
કહેવાનો મુદ્દો તો આ છે કે ૩૫ વગેરે ગુણો જેમ દ્રવ્યને આધીન હોય છે,
તે જ પ્રમાણે આ સત્ત્વ વગેરે ગુણો સદા ક્ષેત્રગુને આધીન હોવાથી પરતંત્ર છે
એટલે કે તેઓ સર્વદા ક્ષેત્રગુને અવશંબીને રહે છે, છતાં તેઓ અવિદ્યામક
હોવાથી ગુણે ક્ષેત્રગુને બાંધી લે છે. એ ક્ષેત્રગુને આશ્રય કે અધિષ્ઠાન
બનાવીને જ એ ગુણો પોતાનું સ્વરૂપ પ્રદર્શ કરવા શક્તિમાન થાય છે
(અર્થાત્ પોતાના આત્માને મેળવે છે) અને તેથી ‘બાધે છે, બાધી લે છે’
એમ કહેવામાં આવે છે. જેની બુદ્ધ અતિશય સામર્થ્યવાળી અને ધૂંટણ સુધી
પહોંચે એવી લાંબી છે એને મહાબાહુ કહેવાય છે. (અર્જુન એવા હતા તેથી
તેને સંબોધી શીભગવાન કહે છે) હે મહાબાહો! ભગવાનની માયાથી ઉત્પન્ન
થયેલા આ ત્રણ ગુણો છે એટલે કે પ્રકૃતિથી મંભવે છે. પાછળ ‘અનાદિત્વાત’
(૧૩-૩૧) ઇત્યાદિ શ્લોકથી ને દેહીનું અવ્યયપણું (અવિનાશીપણું) કહ્યું છે,
એવા આ અવ્યય (અવિનાશી) પણ શરીરધારી-દેહવાળાને ગુણે તેઓ બાંધતા-
બાંધી લેતા હોય એમ દેખાય છે. શંકા : શું તમે પહેલાં એમ નથી કહ્યું કે
દેહી-આત્મા લેપાતો નથી; તો વળી અહીં એથી બિંદરી વાત કેમ કહેવામાં
આવે છે કે એને ગુણો બાધે છે? ઉત્તર : દ્વય શબ્દ પડે અમોએ આ શંકાનો
પરિહાર કરેલો છે; એટલે કે ખરી રીતે તો બાંધતા નથી, પરંતુ ગુણે બાધે
છે-ગુણે બાંધતા હોય એવું પ્રતીત થાય છે, એમ કહી શંકાનો પરિહાર કર્યો છે.

એ સત્ત્વ આદિ ત્રણ ગુણો પછી પ્રથમ સત્ત્વ ગુણનું લક્ષણ કહે છે :

તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્પ્રકાશકમનામયમ્ ।

સુખંસદ્ધેન વદ્ધાતિ જ્ઞાનસદ્ધેન ચાનય ॥ ૬ ॥

હે નિષ્પાપ ! તેમાં નિર્મળપણાને લીધે સત્ત્વગુણ પ્રકાશક અને ઉપદ્રવથી રહિત છે; તે સુખસંગ અને જ્ઞાનસંગથી (ક્ષેત્રી-દેહી કે) જીવાત્માને બાંધે છે. ૬

ભાષ્યાર્થ : સત્ત્વગુણ સ્ફટિકમણિની પેઠે નિર્મળ હોવાથી પ્રકાશીય અને ઉપદ્રવરહિત (નિર્મળ હોઈ પ્રકાશક એટલે ચેતન્યને સ્પષ્ટ કરનાર તથા ઉપદ્રવરહિત એટલે સુખ આપનાર) છે; તે (જીવાત્માને) બાંધે છે; કેવી રીતે બાંધે છે? સુખની આસક્તિથી; એટલે કે 'હું સુખી છું' (એવી રીતે) વિષયરૂપ સુખનો વિષયી આત્મા સાથે મળધ નેરો લેવા એનું નામ આત્માને મિથ્યા સુખમાં સક્ત કરવો-બાંધવો; એવા સુખસંગ વડે વિષયરૂપ સુખનો આત્મા ને વિષયી છે, તેમાં મળધ ઉત્પન્ન કરીને 'મને જ સુખ ઉત્પન્ન થયું' એ પ્રકારે મિથ્યા સુખથી મયોગ (બંધન) ઉત્પન્ન કરે છે. આ જ એ અવિદ્યા છે; કારણકે વિષયના ધર્મો (કદી) વિષયીના નથી થતા. ઉદાહરણી કૃતિ (૧૩-૬) મુધીના સર્વ ધર્મો ક્ષેત્રરૂપ વિષયના છે, એમ ભગવાને કહ્યું છે; મારે આરોપણ બાવને લીધે ને અવિદ્યા આત્માની (સકીય) ધર્મરૂપ બની રહી છે અને વિષય તથા વિષયીમાં અજ્ઞાન-અવિવેક જ નેનું લક્ષણ છે એવી અવિદ્યાથી (સત્ત્વગુણ) અનાતમસ્વરૂપ સુખમાં (આત્માને-જીવાત્માને) જોડે છે એટલે કે જાણે આસક્ત બનાવી દે છે; એટલે કે ખરેખર ને સુખના સંબંધથી રહિત છે-અસંગ છે, તેને સંમવાજાની પેઠે અર્થાત્ અસુખીને સુખીની પેઠે કરે છે; તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનસંગ વડે પણ બાંધે છે. જ્ઞાન પણ સુખ સાથે રહેતું હોવાથી અથવા તો જ્ઞાન અને સુખની એકત્ર ગ્થિતિ (સાદૃશ્ય) છે, તેથી તે ક્ષેત્રનો અર્થાત્ અનઃકરણનો જ ધર્મ છે, આત્માનો ધર્મ નથી. કારણકે આત્માનો ધર્મ એને માની લઈએ, તો જીવાત્માને એના સંગ કે બંધ મુંબવનાં નથી; મારે હે નિષ્પાપ ! હે વ્યમનરહિત અર્ચુન' જેમ સુખમાં સંગ બંધનકર્તા છે, તેમ જ્ઞાનમાં પણ સંગ (આસક્તિ) બંધનકર્તા છે, એમ માનવું યોગ્ય છે.

રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણાસદ્ગસમુદ્ભવમ્ ।

તન્નિવદ્ધાતિ કૌત્તેય કર્મસદ્ધેન દેહિનમ્ ॥ ૭ ॥

રજોગુણને રાગ કે પ્રીતિના સ્વરૂપવાળો તથા તૃષ્ણા અને આસંગ-આસક્તિ ઉત્પન્ન કરનારો તું બાણ. હે કૌતેય ! તે રજોગુણ દેહીને કર્મસંગથી બાંધે છે. ૭

ભાષ્યાર્થ : જેઠ વચેરની પેઠે મનને રંગ ચડાવનારો હોવાથી રજોગુણને રાગાત્મક બાણવો. ને વિષય-વસ્તુ પ્રાપ્ત નથી થઈ, તે વસ્તુ-વિષય મેળવવાની આકાંક્ષા તે તૃષ્ણા છે; અને પ્રાપ્ત થયેલા વિષય-વસ્તુમાં મનની પ્રીતિ કે તે વસ્તુ

સાથે મનનું ચોંટી રહેલું (જોડાણ થઈ જવું) તે આસંગ છે; આ તૃપ્તિ અને આસંગ જોનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે તૃપ્તિસંગસમુદ્ભવ કહેવાય છે. સારાંસ કે રજોગુણ રાગરૂપ હોઈ તૃપ્તિ અને આસંગને ક્ષિપ્ર કરવાવાળો છે. હે કુંતીપુત્ર! એ રજોગુણ આ શરીરધારી દેહીને, ક્ષેત્રરૂપે કે જ્ઞાતમાને કર્મમંચથી બાંધે છે. દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટ રૂપ આપવાવાળાં કર્મોમાં તત્પરતા કે પ્રીતિનું નામ કર્મસંગ એટલે કર્મોસક્તિ છે; તે કર્મોસક્તિ જ્ઞાતમાને બાંધે છે.

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ।

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિસ્તન્નિવધ્નાતિ મારત ॥ ૮ ॥

અને તમોગુણને સર્વ જ્ઞાતમાને મોહ પમાડનાર અજોનેથી ઉત્પન્ન થયેલો તું જાણ. હે ભારત! તે પ્રમાદ, આળસ અને નિદ્રાવડે જ્ઞાતમાને બાંધે છે. ૮

સાધ્યાર્થઃ : તોજે શુભ તમ છે, તેને અજાનથી ઉત્પન્ન થયેલો જાણવો. તે જ્ઞાતમાઓના અનઃકરણમાં મોહ (અવિદ્ય) ઉત્પન્ન કરવાવાળો છે; હે ભારત! એ તમોગુણ પ્રમાદ, આળસ અને નિદ્રા દ્વારા (જ્ઞાતમાને) બાંધે છે.

એ શુભોના વ્યાપાર શરીરથી સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવે છે :

૮ સત્ત્વં સુરે સંજયતિ રજઃ કર્મણિ મારત ।

જ્ઞાનમાદૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥ ૯ ॥

સત્ત્વ સુખમાં સંયોજે છે-જોડે છે; રાજસ્ય કર્મમાં સંયોજે છે અને હે ભારત! તમોગુણ જ્ઞાનને ઢાંકી દઈ (જ્ઞાતમાને) પ્રમાદમાં સંયોજે છે. ૯

સાધ્યાર્થઃ : હે ભારત! સત્ત્વગુણ સુખમાં જોડે છે, રજોગુણ કર્મમાં, અહીં પણ 'જોડે છે' એ ક્રિયાનો સંબંધ પૂર્વ ચરણ ઉપરથી લેવો એટલે કે 'રજોગુણ કર્મમાં'નો અર્થ રજોગુણ કર્મમાં જોડે છે એમ લેવો; અને તમોગુણ છે તે સત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન થયેલાં વિવેકજ્ઞાનને પોતાના આવરણાત્મક (ઢાંકી દેવાના) સ્વભાવથી આચ્છાદિત કરી પોતાના આવરણ સ્વરૂપ વડે પ્રમાદમાં જોડે છે, ગ્રાસ થયેલ કર્તવ્ય ન કરવું એનું નામ પ્રમાદ છે.

એ ત્રણે ગુણો ઉપર કહેના કાર્યો ક્યારે કરે છે? તે કહેવામાં આવે છે :

રજસ્તમશ્ચાભિમૂય સત્ત્વં ભવતિ મારત ।

રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

હે ભારત! રજોગુણ અને તમોગુણનો પરાભવ કરીને સત્ત્વગુણ થાય છે, તેમ જ સત્ત્વ અને તમોગુણનો પરાભવ કરીને રજોગુણ થાય છે, તથા સત્ત્વ અને રજોગુણનો પરાભવ કરીને તમોગુણ થાય છે. ૧૦

સાધ્યાર્થઃ : હે ભારત! રજોગુણ અને તમોગુણ એ બંનેનો પરાભવ કરી એ બંનેને (દરાશી) દબાવી દઈ જ્યારે સત્ત્વગુણ વધી જાય છે, ત્યારે પોતાના

સ્વરૂપને પામેશે. એ સત્ત્વગુણ પોતાનાં કાર્પનો અર્થાત્ જ્ઞાન અને મુખ (મેળવવા)નો આરંભ કરે છે; તે જ પ્રમાણે સત્ત્વ અને તમસ એ બંનેનો પરાલ્પ્ય કરી ન્યારે રજોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે (જોર પકડે છે), ત્યારે એ બેનાં કાર્પ—(કર્મોમાં વૃદ્ધિ વગેરે)—ખેતી વગેરે કર્યોનો આરંભ કરે છે; તે જ રીતે વળી સત્ત્વગુણ અને રજોગુણને દત્તારી દઈ, (દરારી દઈ) તમસ નામનો ગુણ પોતાનું જોર વધારે. ત્યારે તે તમ નામનો ગુણ જ્ઞાનને લાંછી દેવણપ પોતાના કાર્પની શરૂઆત કરે છે.

જે સમયે જે ગુણ વૃદ્ધિ પામે (જોર પકડે), તે વખતે તે ગુણનું મું ચિહ્ન હોય છે. તે કહેવામાં આવે છે:

‘સર્વદારેષુ દેહેઽસ્મિન્ પ્રકાશ ઉપજાયતે ।

જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાદ્વિષ્ટદં સત્ત્વમિત્યુત ॥ ૧૧ ॥

આ દેહ(શરીર)માંનાં સર્વ દારો(સર્વે દરવાજાઓ)માં (જ્ઞાનરૂપ) પ્રકાશ ન્યારે ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે જ્ઞાનસ્વરૂપ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થઈ છે, એમ બાણુ. ૧૧

ભાષ્યાર્થ: શ્રોત્રાદિ (જ્ઞાન વગેરે) સર્વે દરિયો આત્મપ્રાપ્તિનાં પારણાં છે; ન્યારે આ શરીરનાં આ શ્રોત્રાદિ સર્વે દરિયો, કે જે આત્મપ્રાપ્તિનાં દાર છે, તેમાં વૃત્તિપ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે, અંતઃકરણની એટલે બુદ્ધિની આ સર્વ દરિયોમાં વૃત્તિ-આપ્તિનું નામ પ્રકાશ છે; સારાંથ કે સર્વે દરિયોમાં અંતઃકરણ અથવા બુદ્ધિ વ્યાપી રહેલી છે, તેનું નામ પ્રકાશ છે અને તે જ જ્ઞાન છે; ન્યારે એ જ્ઞાન નામનો પ્રકાશ શરીરનાં સર્વે દારોમાં-સર્વે દરિયોમાં ઉત્પન્ન થાય. ત્યારે જ્ઞાનના પ્રકાશરૂપ આ ચિહ્નથી બાણુ કે સત્ત્વગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો છે.

રજોગુણની ઉત્પત્તિ (વૃદ્ધિ) થઈ હોય તેનું ચિહ્ન આ છે:

લોમઃ પ્રવૃત્તિરામ્ભઃ કર્મણામશ્મઃ સ્પૃહા ।

રજસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે ભરતર્પમ ॥ ૧૨ ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ! રજોગુણ ખૂબ વધે ત્યારે લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મનો આરંભ, અશાંતિ અને ઇચ્છા થાય છે. ૧૨

ભાષ્યાર્થ: પારકા દ્રવ્યની-પારકી વસ્તુની ઇચ્છા તે લોભ છે. પ્રવૃત્તિનો અર્થ સામાન્ય રીતે ચેષ્ટા-ક્રિયા કરવી તે છે. આરંભ (મંજાણ, શરૂઆત) તે શેની? તે કર્મની. અશ્મ એટલે દર્પ, રાગ વગેરેમાં પ્રવૃત્તિની ઉપરામણ કે સાંતિનો અભાવ. સ્પૃહાનો અર્થ લાલસો, સામાન્ય વસ્તુ વિશે વૃદ્ધિ, ઇચ્છા હોવી તે છે. આ સર્વ ચિહ્નો હે ભરતશ્રેષ્ઠ! રજોગુણ વધી ગયે તે સ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ।

તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે કુરુનન્દન ॥ ૧૩ ॥

હે કુરુનદન અણુન' તમોગુણની ખૂબ વૃદ્ધિ થાય ત્યારે જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશનો અભાવ અર્થાત્ અવિદ્યારૂપી અંધકાર, પ્રવૃત્તિનો અભાવ, પ્રમાદ તથા મોહ એ ચિદનો ઉત્પન્ન થાય છે (દિખાય છે) ૧૩

ભાષ્યાર્થ : હે કુરુનદન અણુન' અપ્રકાશ એટલે અત્યંત અવિવેક, પ્રવૃત્તિનો અભાવ, હાથપગ જોડી એમી રહેવું અને તેનું કાર્ય એટલે ક્ષણ, જે પ્રમાદ અને મોહ છે, તે અર્થાત્ અવિવેક-જ્ઞાનની વિસ્મૃતિ અને મૂઢતા એ સર્વ ચિદો તમોગુણની વૃદ્ધિમા (તમોગુણ વધી જાય તે સમયમા) ઉત્પન્ન થાય છે.

મગ્ધુરૂપી દારથી (મગ્ધુ માગ્ધત) જે ક્ષણ મળે છે, તે ધણુ સમ અને રાગ, આસક્તિ તથા પ્રીતિને લઈને જ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ત્રિગુણને સમગ્ર હોય છે, તે દેખાડના માટે રહે છે

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહમૃત્ ।

તદોત્તમચિદાં લોકાનમલાન્પ્રતિપદતે ॥ ૧૪ ॥

જ્યારે દેહધારી (જીવ), સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિમા મૃત્યુ પામે છે, ત્યારે તે ઉત્તમ જ્ઞાની(ઉપાસક)મા મળાનહિત લોકોને પામે છે ૧૪

ભાષ્યાર્થ : વળી જ્યારે શરીરધારી જીવ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ પામેલો હોય, ત્યારે મૃત્યુ પામે, તો તે ઉત્તમ તત્ત્વ જાણવાવાળા એટલે કે મહત્ત્વાદિને જાણવાવાળાના નિર્મળ (મળવિનાના) લોકોને પામે છે

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસન્નિપુ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૃદયોનિપુ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

રજોગુણમા મગ્ધુ પામી જીવાત્મા કર્મમા આસક્ત રહેનારાઓમા ઉત્પન્ન થાય છે, તથા તમોગુણમા મગ્ધુ પામેલો જીવાત્મા, મૃદયોનિ ઓમા જન્મે છે ૧૫

ભાષ્યાર્થ : રજોગુણ વૃદ્ધિ પામેનો હોય તે સમયે મરણ પામીને, કર્મસંગીઓ એટલે કર્મોમા આસક્તિ(પ્રીતિ)વાળા મનુષ્યોમા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જ રીતે તમોગુણની વૃદ્ધિ થઈ હોય તે સમયમા મગ્ધુ પામેનો જીવાત્મા મૃદયોનિઓમા-અર્થાત્ પનુ આદિ યોનિઓમા જન્મ લે છે

ઉપર રહેના શ્લોકોના અર્થ સંક્ષેપમા (ટૂંકાણુમા) રહે છે

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાદુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।

રજસસ્તુ ફલં દુઃ સ્વમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

સુકૃત (પુણ્ય) કર્મનું ક્ષણ સાત્ત્વિક અને નિર્મળ-પાપરૂપ મળવિનાનું છે, એમ (સત્પુરુષો) કહે છે, રજોગુણનું ક્ષણ દુઃખ અને તમોગુણનું ક્ષણ અજ્ઞાન છે ૧૬

ભાષ્યાર્થ : શિષ્ટ (એક) લોકોએ સુકૃત કર્મ (સાદ્કર્મ) એટલે સાત્ત્વિક કર્મનું ક્ષણ સાત્ત્વિક અને નિર્મળ જ છે એમ કહ્યું છે, રજસનું અર્થાત્

રાજસ કર્મનું ફળ દુઃખ છે; કર્મોધિકાર(કર્મ-કર્તાના બેદ)ને અનુસરી રાજસ કર્મનું ફળ પોતાના દારણને અનુસરી દુઃખરૂપ જ હોય છે, એમ કહ્યું છે; અને એ જ પ્રમાણે તમસ એટલે તામસ કર્મ અર્થાત્ અધર્મ કે પાપરૂપ કર્મનું ફળ અજ્ઞાન કહ્યું છે; વળા શ્રુતોથી શું ઉત્પન્ન થાય છે, તે દહેવામાં આવે છે:

सच्चात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

ग्रमादमोहो तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

સત્વશુભ્રી જ્ઞાન થાય છે, રજોશુભ્રી લોભ, તમોશુભ્રી મહાદ તથા મોહ ઉત્પન્ન થાય છે અને અજ્ઞાન પણ (એ તમોશુભ્રી) થાય છે. ૧૭

ભાષ્યાર્થ : સમ્પ્રધાતમક એટલે વૃદ્ધિ પામેલા સત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજ્નેગુણથી લોભ ઉત્પન્ન થાય છે અને તમેગુણથી પ્રમાદ અને મોહ બંને થાય છે; એટલું જ નહિ પણ સાથે અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

ਦਯਾ,

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

સત્વશુષ્ણની વૃત્તિમાં રહેલા (મનુષ્યો) ઉપરના લોકમાં (જાંચે) જાય છે, રજ્જેશુષ્ણની વૃત્તિમાં રહેલા વચમાં અર્થાત્ મનુષ્યલોકમાં રહે છે અને તમેશુષ્ણની કનિષ્ઠ વૃત્તિમાં રહેલા નીચે (પશુ વગેરે વર્ગમાં) જાય છે. ૧૮

ભાષ્યાર્થ : સત્યગુણમાં એટલે સાર્વત્રિક ભાવ કે વૃત્તિમાં રહેનારાઓ જા'એ-ઉપરના લોકમાં એટલે દેવાદિલોકમાં જન્મ છે; અને રાજસી વૃત્તિ-વાળાઓ વચ્ચે એટલે મનુષ્યયોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે; અને જઘન્ય એટલે કનિષ્ઠ-નિંદવા યોગ્ય ગુણ અર્થાત તમેણુની વૃત્તિ-નિદ્રા આજસ વગેરે છે, તેમાં રહેના જે મૂઠ તામરી પુરુષો છે તે નીચે જન્મ છે; એટલે કે પશુ-પક્ષી આદિ યોનિમાં જન્મ છે; તે નીચે જનારા કાણુ છે? ॥ તામસી (તામરી લોકો) છે.

પુરુષનું પ્રકૃતિમાં જોડાઈ રહેવાપણું, તે એનું મિથ્યા જ્ઞાન છે; એ મિથ્યા જ્ઞાનથી સુખ એવા તેનો, ભોગરૂપ સાધનો સુખદુઃખ તથા મોહરૂપ ગુણોમાં કું સુખી હું, દુઃખી હું, મૂઢ (મોહિત) હું એ પ્રકારનો જે સંગ (પ્રકૃતિ સાથેનો પ્રીતિમયમંબંધ) છે, તે સંગ જ તે પુરુષની સત્-અસત્-સારી-નરસી યોનિઓમાં જન્મપ્રાપ્તિનું કારણ છે. આ સિદ્ધાંત પાછળના તેરમા અધ્યાયમાં દ્વંકાણ્થી બતાવ્યો છે, તે જ અહીં 'સત્ત્વં રજસ્ત્વમ્મિતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિર્વિસવા.' આ અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકથી આરંભી ગુણનું સ્વરૂપ, ગુણોનું કાર્ય, તથા યોતાનાં કાર્ય દ્વારા ગુણ શી રીતે બંધન કરે છે, તથા એ ગુણોના કાર્યથી બંધન પામેલા પુરુષની શી અતિ થાય છે, વગેરે એ સર્વ મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ-

અજ્ઞાનમૂલક બંધનનાં કારણોને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવી કહેવામાં આવ્યું: હવે સમ્યગ્ જ્ઞાન અર્થાત્ પચાચ્છંદો જ્ઞાનથી મોક્ષ કેવી રીતે થાય છે, તે કહેવું જોઈએ, એટલા માટે ભગવાન કહે છે:

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાન્નુપશ્યતિ ।

ગુણેભ્યથ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

ત્યારે દ્રષ્ટા (જ્ઞાની) ગુણથી અન્યને (ગુણ સિવાય બીજા કોઈને), કર્તા જોતો નથી અને ગુણોથી (આત્માને) પર જાણે છે, ત્યારે તે મારા ભાવને પામે છે. ૧૯

ભાષ્યાર્થ : ત્યારે દ્રષ્ટા પુરુષ જ્ઞાની હોઈ કાર્ય, કરણ અને વિષયના આકારમાં પરિણામ પામેલા ગુણો સિવાય બીજા કોઈને કર્તા તરીકે ન જુએ, એટલે કે એ ત્યારે એમ ન જુએ, કે સર્વ અવસ્થાઓમાં સર્વ કર્મોના કર્તા ગુણ ન છે તથા ગુણોના વ્યાપાર (ગુણોની પ્રવૃત્તિ)ના સાક્ષીરૂપ આત્માને ગુણોથી પર જાણે છે, ત્યારે તે દ્રષ્ટા મારા ભાવને એટલે કે વાસુદેવ ભાવને એટલે કે 'સર્વ વાસુદેવ ન છે' એ અનુભવને પ્રાપ્ત કરે છે.

તે કેવી રીતે મારા ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે ? એ કહેવામાં આવે છે:

ગુણાનેતાનતીત્ય વ્રીન્દેહી દેહસમુદ્રવાન્ ।

જન્મમૃત્યુજરાદુઃસ્વૈર્વિમુક્તોઽમૃતમન્નુતે ॥ ૨૦ ॥

દેહની ઉત્પત્તિનાં બીજભૂત આ ત્રણ ગુણોને ઓળંગી-છોડી હઈ દેહધારી (વિદ્વાન) જન્મ, મૃત્યુ અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં તથા બીજાં દુઃખોથી મુક્ત બની અમૃત લોગવે છે-મોક્ષ પામે છે. ૨૦

ભાષ્યાર્થ : દેહની ઉત્પત્તિનાં બીજભૂત-કારણરૂપ અને માયારૂપ ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થયેલા પૂર્વે કહેલા ત્રણ ગુણોનું ઉત્થાન કરી અર્થાત્ શ્રવતાં ન આ ત્રણ ગુણોના ત્યાગ કરી આ દેહધારી વિદ્વાન શ્રવતાં ન જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા અને દુઃખોથી મુક્ત થઈ અમૃતનો અનુભવ કરે છે એટલે કે એ રીતે એ વિદ્વાન મારા ભાવ પ્રાપ્ત કરે છે, એવો અર્થ છે.

શ્રવતાં હોય છતાં આ ત્રણ ગુણોને ઓળંગી અમૃતનો અનુભવ કરે છે-મોક્ષ પામે છે, એમ ભગવાને કહ્યું, તેમાં પ્રત્યક્ષી (સવાસ ઉત્પાદકોના મુદો) મળી આવવાથી અણુ ન જોવાયો:

અર્જુન उवाच । અણુને કહ્યું :

કૈર્લિઙ્ગૈસ્ત્રીન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રમો ।

કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તે ॥ ૨૧ ॥

હે પ્રભુ ! ક્યાં ચિહ્નોથી આ ત્રણ ગુણની પાર ગયેલા જણુમ તેવો હોય છે ? તે કેવા આચારવાળો હોય છે અને કયા પ્રકારે આ ત્રણ ગુણોને ઓળંગી જાય છે ? ૨૧

હે પ્રભો ! આ પહેલા વર્ણવેલા નણુ ગુણથી અતીત-પાર ગયેનો પુરુષ
કયા લક્ષણોથી (એવો) થાય છે ? એના લક્ષણો શા હોય છે ? એનો આચાર
(આચરણ) વનન-વ્યવહાર, કેવો હોય છે ? અને કેવી રીતે-શા પ્રમાણે ઉપાય
કે માનવથી તે નણુ ગુણને તે ઓગળી પાર જાય છે ?

ગુણાતીત (ગુણની પાર ગયેલા) જા લક્ષણ તથા ગુણાતીત યવાના ઉપાય
આ ઉપરના નો આ અર્થને પૂજ્યા છે એ બંને પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા
શ્રીભગવાન બોલ્યા, કે પ્રથમ તો (૧) ગુણાતીત પુરુષ, યા યા ચિન્નોવાગો
હોય છે, તે સામળ

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા

પ્રજ્ઞાં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેન ચ પાઢવ ।

ન દેષ્ટિ મંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ વાદ્ધક્ષતિ ॥ ૨૨ ॥

પ્રકાશને અને પ્રવૃત્તિને તેમ જ વળી મોહને પણ તેઓ (પોત
પોતાની સામગ્રી સાથે) પ્રવૃત્ત થયા (જેઝ જણાવતા) હોય, તો હે
પાઢવ ! તે તેનો દેષ કયો નથી અને તે (સર્વો) નિવૃત્ત થયા હોય
(જતા રહ્યા હોય), તો તે તેની ઇચ્છા કરતો નથી ૨૨

ભાષ્યાર્થ : સત્ત્વગુણનું કાર્ય પ્રમાણ છે, રજોગુણનું કાર્ય પ્રવૃત્તિ છે અને
તમોગુણનું કાર્ય મોહ છે, એ બધા ત્રણે સારી રીતે વિપક્ષભાવથી ઉત્પન્ન
થયા હોય, સારે તે તેમનો દેષ કરતો નથી આરાગ આ છે કે, મને આ તામસ
વિચાર કે અનુભવ આ થો, મારું હું મું છું મોહમા પડી ગયો છું અથવા
રાજસી કુખમય પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેથી હું રજોગુણ વડે પ્રવર્ત્યો છું,
તેથી હું મારા સ્વરૂપથી ચલિત અર્થાત્ બધું થયો છું અને એ રીતે હું સ્વરૂપથી
ચલિત થયો હોવાથી મારી આ કુખમય સ્થિતિ છે અને (વળી એવી જ
રીતે) પ્રમાણમય સાત્ત્વિક ગુણ, મને વિવેકીયણુ- (મત્તઅમત્તનું જ્ઞાન) આપી
(ઉપજાવી) મુખ સાથે જો નારો બની મારું બંધન કરે છે આ પ્રમાણે ગુણને
ન ઓગળી ગયેનો-સમ્યગ્જ્ઞાન જોતો નથી મધુ, એવો મનુષ્ય પ્રકાશ પ્રવૃત્તિ
વગેરેનો દેહ કરે છે પણ જે મનુષ્ય ગુણોની પાર ગયેનો ગુણાતીત છે, તે એ
સર્વ પ્રાપ્ત થયા હોય મર્વ ગુણોના કાર્ય પ્રવૃત્ત થયા હોય તોપણ તેનો દેષ
કરતો નથી તેવી રીતે સાત્ત્વિક રાજસી અને તામસી મનુષ્ય ત્રણે સાત્ત્વિક,
રાજસી કે તામસી બાવે પોતાની પ્રવૃત્તિ (કાર્ય) વગેરે પ્રત્યે અનુભવાવી
નિવૃત્ત થાય છે, ત્યાર તેની ઇચ્છા કરે છે, તેમ મર્વ આ ગુણાતીત (ગુણની
પાર ગયેનો) મનુષ્ય નિવૃત્ત થયેલા ગુણોની પ્રવૃત્તિ કે કાર્યની ઇચ્છા કરતો
નથી (કાર્યને નથી ઇચ્છતો) (પરંતુ) આ બધા લક્ષણો (ચિહ્નો) બીજા
જોઈ શકે એવા નથી ત્યારે તે ચિહ્નો કેવા છે ? એ ચિહ્નો (લક્ષણો) તે પોત
પોતાને બંધન પડે એમ અર્થવેચ છે કારણકે પોતપોતાના મનમા ઉત્પન્ન
થયેલા દેહ કે ઇચ્છાને બીજો નથી જોઈ શકતો (તાત્પર્ય આ છે કે ગુણાતીતના
આ લક્ષણો તે ગ્વાનુભાસિદ્ધ છે)

હવે 'ગુણાતીત પુરુષ કેવા આચારવાળો હોય છે' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવે છે :

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।

ગુણા વર્તન્ત ઇત્યેવ યોડ્વતિષ્ઠતિ નેજ્જતે ॥ ૨૩ ॥

ઉદાસીનની પેઠે રહેલો જે શુભોદ્ધી ચલાયમાન થતો નથી અને શુભો ન પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવર્તે છે, એમ સમજી જે (આત્મ-નિમગ્ન) સ્થિતિમાં રહે છે અને એટલા કરતો નથી-વિકાર પામતો નથી (તે ગુણાતીત કહેવાય છે). ૨૩

ભાષ્યાર્થ : જેમ ઉદાસીન પુરુષ મોઢું પણ પકડતું અવલંબન કરતો નથી, તેમ તેવા ન બાવથી ગુણાતીત ચલાના ઉપાય(આધન)રૂપ માર્ગમાં સ્થિત થયેલો જે આત્મજ્ઞાની-આત્મવિદ્ સંન્યાસી છે, તે ગુણો વડે વિવેકજ્ઞાનની સ્થિતિમાંથી ચલાયમાન થતો નથી, એ ન આત્મ ઉત્તરાધમાં રપદ કરે છે, કે કાર્ય-કરણ એટલે શરીર તથા ઉદ્રિયો અને વિષયોએ બનેલા શુભો પરપર-એકબીજા સાથે રહે છે, વ્યવહાર કરે છે, એમ સમજી જે (નિવિકાર) રહે છે, અને ચલાયમાન થતો નથી, પણ અવિચળ બાવથી સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે છે, તે ગુણાતીત કહેવાય છે, એવો બાવાર્થ છે. અહીં રથા (તિથ) ધાતુ સાથે અવ લાગતાં તે આત્મનેપદ બની તેનું વ્યાકરણને અનુસરી અવતિષ્ઠતે એવું રૂપ બને; પરંતુ એમ કરતાં છંદોભંગ થવાનો ભય રહેતો હોવાથી અવતિષ્ઠતે ને બદલે અવતિષ્ઠતિ વાપર્યું છે, એમ સમજી અથવા તો યોડ્વતિષ્ઠતિની જગ્યાએ યોગુતિષ્ઠતિ પાઠાંતર છે, એમ સમજી લેવું.

વળી,

સમદુઃસ્વસુલ્લઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાશ્વનઃ ।

તુલ્યપ્રિયાત્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

જેને દુઃખસુખ સમાન છે, જે સ્વસ્થ છે, માટીનું ઢેકું, પથ્થર અને સોનું જેને સમાન છે, પ્રિય અને અપ્રિય જેને એક-સરખું છે, જે ધીર છે અને જેને પોતાની સ્તુતિ-નિંદા સમાન છે; (તે ગુણાતીત કહેવાય છે.) ૨૪

ભાષ્યાર્થ : જે સુખદુઃખમાં સમાન છે એટલે દુઃખ અને સુખ જેને સમાન જણાય છે, જે સ્વસ્થ એટલે પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત (પ્રસન્ન) છે, જે સમલોષ્ટાશ્મકાશ્વન છે અર્થાત્ માટીનું ઢેકું, પથ્થર અને સોનું જેને સમાન છે, જે તુલ્યપ્રિયાત્રિય છે અર્થાત્ પ્રિય અને અપ્રિય જેને સમાન છે, જે ધીર એટલે હુર્જિમાન છે, જે તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિ છે એટલે કે જેને પોતાની નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે, એવો યતિ ગુણાતીત કહેવાય છે.

વળી,

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

સર્વારમ્ભપસ્તિયાગી ગુણાતીતઃ સ ઁચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

ગાન અને અપમાનમાં જે સમાન છે, મિત્ર અને શત્રુપક્ષ
જેને તુલ્ય (એક સમાન) છે તથા જેણે સર્વ આરંભનો પરિત્યાગ
કર્યો છે, તે શુણ્યાતીત કહેવાય છે. ૨૫

ભાષ્યાર્થ : માન અને અપમાન, સત્કાર અને તિરસ્કારમાં જે સમાન
એટલે નિર્વિકાર રહે છે, જે મિત્ર અને શત્રુપક્ષમાં સમાન બેદભાવ ન રાખવા-
વાળો છે, જો કે કાંઈ કાંઈ તો પોતાના અભિપ્રાયથી તો ઉદારી હોય (રહે),
પરંતુ ખીળના અભિપ્રાયથી (કહેવાથી) તેઓ જાણે મિત્ર કે શત્રુપક્ષવાળા
હોય, એમ જણાય છે (બને છે), માટે આ શુણ્યાતીત(તત્ત્વજ્ઞાની)ને તો શત્રુપક્ષ-
મિત્રપક્ષ સમાન જ છે, એમ કહ્યું છે, (તે એટલું જણાવવાને કે ખીળના
કહેવાથી મિત્ર કે શત્રુપક્ષવાળા હોય એવા જણાતા-અસમાન વૃત્તિ ધરાવનારા
આ શુણ્યાતીત નથી) તેમ જ તે સર્વ આરંભનો ત્યાગ કરવાવાળો છે, દુષ્ટ
દેખાય એવા અને અદૃષ્ટ ન દેખાય એવા રૂળ માટે કરવામાં આવતા કર્મોનું
નામ આગ છે, એવા સર્વ આરંભ તજવાનો જેનો સ્વભાવ છે, તેનું નામ
સંવાંરંભપરિત્યાગી છે એટલે કે કેવળ શરીર પારણ કરવા માટે જેટલા આવશ્યક
કર્મો છે, તે કર્મો સિવાયના સર્વ કર્મોનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરી દેનાર છે, તે
શુણ્યાતીત કહેવાય છે.

‘ઉદાહીનવત્’ એ (૨૩માં) શ્લોકથી શરૂ કરી શુણ્યાતીત સ લચ્ચત્તે સુધી
૨૫માં શ્લોક સુધી જે જે સર્વ લક્ષણો કે વ્યવહારો કહ્યા છે, તે સર્વ
વ્યવહારો ન્યાસુધી (મુમુક્ષુ સંન્યાસી) યત્ન કરી શુણ્યાતીત પ્રાપ્તિ સ પાદન
કરવાની યિતિમાં હોય, ત્યાસુધી તો તેને અનુદાન કરવાને અર્થોત્ત આવરવાને
યોગ્ય જ છે, પરંતુ જે મુમુક્ષુ-સંન્યાસીના એ શુણ્યાતીત પ્રાપ્તિરથા પામ્યા હોવાથી
આ સર્વ સાધનરૂપ વ્યવહારો ગિર ધર્મ ચૂક્યા (નધ પડી ગયા) છે, તેવા
શુણ્યાતીત સંન્યાસીના તો એ, એને જ અનુભવમાં આવનારા (સ્વસ્વેદ) નક્ષણો
બની જાય છે, (એને કાંઈ પણ યત્ન કરવો પડતો નથી) હવે એ ત્રણ શુણ્યોને
મંન્યાસી કેવી રીતે ઝાળગી જાય છે, તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે

માં ચ યોઽધ્યભિચારેણ મક્તિયોગેન સેરતે ।

મ ગુણાન્સમતીર્યૈતાન્ન્રહભૂયાય કલ્પતે ॥ ૨૬ ॥

અને જે મને અનન્ય ભક્તિયોગ વડે સેવે છે, તે એ શુણ્યને
ઝાળગી જઈ (પાગ કરી) પ્રહાભાવ પામવાને યોગ્ય થાય છે ૨૬

ભાષ્યાર્થ : અને જે સંન્યાસી અથવા કર્મમાર્ગી, સર્વ જૂતોના હૃદયમાં
આશ્રય કરી રહેતો હું પરમેશ્વર નારાયણ છું-ને મને કદી વ્યભિચાર ન પામે
(ચિત્ત ન ધાય), એવા અવ્યભિચારી ભક્તિયોગ વડે અર્થોત્ત તે વિવેક-વિજ્ઞાનરૂપ
ભક્તિયોગ વડે જે મારી મેલા કરે છે, તે ઉપર કહેના શુણ્યને ઝાળગી
પ્રહાભુવન (મોહ)મેળવવાને-મહારૂપ થવાને સક્તિવાન થાય છે, અર્થોત્ત
તે પ્રહાભુવન-મોહ માટે યોગ્ય અધિકારી બને છે (આ અનન્ય ભક્તિયોગ
બળવાનના અનુમહરૂપી પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થાય છે)

એનું શું કારણ છે? એમ સાથી બને છે? એવી આશંકાના પ્રત્યુત્તર-રૂપે કહે છે :

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ ૨૭ ॥

કારણ કે હું અમૃત અને અવ્યય તેમજ શાશ્વત ધર્મ અને એકાન્તિક (નિશ્ચિત) કે દેવળ સુખરૂપ એવા બ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા અથવા આશ્રયસ્થાન છું. ૨૭

ભાષ્યાર્થ : કારણકે બ્રહ્મની-પરમાત્માની પ્રતિષ્ઠા હું છું; જેમાં પ્રતિષ્ઠિત હોય-જેને આશ્રયે હોય તેનું નામ પ્રતિષ્ઠા છે, એ અર્થને અનુસરી હું અંતરાત્મા-પ્રત્યગાત્મા બ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા છું; કેવા પ્રકારના બ્રહ્મની? (એના કિતરમાં કહે છે) : અમૃત કે અવિનાશી, અવ્યય કે નિર્વિકાર, શાશ્વત અથવા નિત્ય ધર્મ (ધાત્મ)ની, જ્ઞાન યોગરૂપ ધર્મ દ્વારા મેળવી શકાય એવા ધર્મ (બ્રહ્મ)ની, એકાન્તિક સુખ સ્વરૂપ-કદી નારા નહિ પામનારા વ્યભિચારરહિત દેવળ આનંદમય બ્રહ્મની-પરમાનંદરૂપ પરમાત્માની પ્રતિષ્ઠા હું-પ્રત્યગાત્મા છું; પ્રત્યગાત્મા (જીવાત્મા) છે, એમ યથાર્થ જ્ઞાન વડે એટલે પરમાત્મતા વડે નિશ્ચય કરવામાં આવે છે; તાત્પર્ય આ છે કે અમૃત વગેરે ધર્મો (સ્વભાવ)વાળા પરમાત્માની પ્રતિષ્ઠા-આશ્રય (સ્થાન) જીવાત્મા છે, એ જ સત્ય બધી રક્ષા મોકલના છેવટના ચરણમાં બ્રહ્મશૂલ્ય કદપને કહેવામાં આવ્યું છે. સારાંશ આ છે કે જે ઈશ્વરની શક્તિ વડે બહતો પર અનુબ્રહ્મ વગેરે કરવા માટે બ્રહ્મ પ્રતિષ્ઠા કરી રહ્યું છે-જીવાત્માનો આશ્રય કરી પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે કે પ્રવર્તી રહ્યું છે, તે શક્તિ-તે હું બ્રહ્મ જ છું; કારણકે શક્તિ અને શક્તિવાળાનો અનન્યત્વનો સંબંધ છે-અર્થાત્ શક્તિ અને શક્તિ ધરાવનાર બંને એકેકથી જુદાં નથી થઈ શકતાં; અથવા તો (એમ સમજવું કે) 'બ્રહ્મ' એ શબ્દ વાચ્ય-બોલી શકાય એવો છે, તેથી તેનો અર્થ બધી સગુણ કે સવિકલ્પ બ્રહ્મ લેવો; અને એ સગુણ બ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા-(આશ્રય)-આધાર હું જ નિર્ગુણ નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ છું, બીજો કોઈ તેનો આશ્રય નથી, આ સગુણ કે સવિકલ્પક બ્રહ્મ કેવું છે? તે અમૃત એટલે, મરણ ધર્મથી રહિત છે; તે અવ્યય-એટલે વ્યય અર્થાત્ વિનાશ ધર્મથી રહિત છે; ઉપરાત વળી જ્ઞાન નિષારૂપ શાશ્વત નિત્યધર્મનો તથા તે ધર્મથી યનારા એકાન્તિક (દેવળ) નિશ્ચિત પરમ સુખ(પરમ આનંદ)નો પણ હું જ આશ્રય છું.

ઈતિ શ્રીમદ્ધરમહાસ પરિવ્રાજકાચાર્ય ગોવિંદભગવાનના પૂજ્ય-
પાદ શિષ્ય શ્રીમત્ શંકરાચાર્યભગવાનકૃત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-
ભાષ્યનો ગુણત્રયવિભાગયોગ નામનો ચૌદમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય-૧૫ મો પુરુષોત્તમયોગ

ને કારણથી કર્મ કરનારા કર્મદાતાં કર્મનું ફળ તેમ જ જ્ઞાનીઓનાં જ્ઞાનનું ફળ મારે આધીન છે, તે કારણસર જેઓ અને બકિતયોગ વડે સેવે છે, તેઓ (પણ) મારી કૃપાથી ગુણાતીત થઈ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ક્રમ વડે-જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માર્ગે મોક્ષ પામે છે; તો પછી આત્મતત્ત્વને સારી રીતે જાણનારાના સંબંધમાં તો કહેવાનું જ થું? (તેઓ તો ગુણાતીત થઈ મોક્ષ પામે જ.) આ વિચાર મનમાં લાવી અર્જુને પૂછ્યું નહિ: તોપણ આત્માનું (પોતાનું) તત્ત્વ કહેવાની ઇચ્છાથી ભગવાન, ઈર્ષ્યમૂલક એ શ્લોક બોલ્યા. અહીં પહેલાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી સંસારના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે; કારણકે સંસારથી વિરક્ત થયેલા પુરુષને જ ભગવાનનું તત્ત્વ જાણવાનો (ભગવાનની તત્ત્વ-જ્ઞાનની) અધિકાર છે.

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા :

ઈર્ષ્યમૂલમધઃશ્લાત્મમદ્યત્યં પ્રાહુરવ્યયમ્ ।

છન્દાંસિ યસ્ય પર્ણાનિ યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥ ૧ ॥

જીએ મૂળવાળા તથા નીચે (પ્રસરતી) ડાળીવાળા (સંસારરૂપ) પીપળાને અવ્યય કહે છે; જેનાં (જે ઝાડનાં) પાંદડાં છંદ-વેદ છે, તેને જે જાણે છે, તે વેદ જાણનાર છે. ૧

ભાષ્યાર્થ : કાળ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ (ઝીલું) હોવાથી, સર્વનું કારણ હોવાથી, નિત્ય હોવાથી અને (સર્વથી) મહાન હોવાથી અવ્યક્ત (આપા)રૂપ શક્તિવાળું બ્રહ્મ, 'જીવ્ય' એટલે સર્વથી ઊંચું-કેટલું કહેવાય છે; એ જ એ (સંસારરૂપ)નું મૂળ છે; તેથી જ આ સંસારરૂપ ઉપરનાં ભાગમાં (ઉપરની બાજુએ) મૂળવાળું છે. 'એ સનાતન અશ્વત્થ ઉપર મૂળ અને નીચે ડાળીઓ-વાળો છે' એમ ક. ઉ. ૨-૬-૧ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે અને વળી પુરાણમાં પણ કહ્યું છે : 'અવ્યક્તરૂપ મૂળથી જે ઉત્પન્ન થયો છે, એના જ અનુમુદથી જે વૃદ્ધિ પામ્યો છે, ભુદિરૂપ થઈવાળો છે, અંતરના ભાગમાં જે ઇન્દ્રિયોરૂપ દેહારવાળો છે; પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશરૂપ પંચમહાભૂતોની મોટી શાખાઓ-વાળો જે છે; રાજ, રાષ્ટ્ર, રૂપ, રસ, ગંધરૂપ વિષયોનાં પાંદડાંવાળો જે છે; ધર્મ-અધર્મરૂપ મુંદર પુષ્પવાળો જે છે તથા સુખ-દુઃખરૂપ ફળનો દ્રાક્ષ જેને આપ્યો છે, તે સનાતન અશ્વત્થ-મંદિરરૂપ, સર્વના જીવનના નિર્વોદનો આશ્રય-જીવાદોરી-આશ્રય છે. એ બ્રહ્મરૂપનું આ બ્રહ્મવન જ છે. (આ બ્રહ્મવન છે, એમાં સદા યજ્ઞ રહે છે, પ્રજ્વલિ કરે છે.) એવા આ બ્રહ્મરૂપને પરમ જ્ઞાનરૂપ તરવારથી છેદી અને બેટીને-કાપીને અને નિર્મૂળ કરીને (અધિકારી પુરુષ), આત્માનો પ્રેમ અનુભવી (પ્રાપ્ત કરી) ત્યાંથી ફરી પાછો આવતો નથી' વગેરે. એ જીએ મૂળવાળો સંસાર માયામય વૃક્ષ છે; એ માયામય સંસાર-

વૃક્ષને મહત્ત્વ, અહંકાર, ત-માત્રા આદિ શાખા પેઠે નીચે જીજે છે, એની રીતે નીચે શાખાવાળું સંસારવૃક્ષ 'અધઃશાખ' કહેવાય છે. એ વૃક્ષ આવતી કાલ સુધી પણ સ્થિર ન રહેવાવાળો છે, તેથી તે અશ્વત્થ છે; તે ફાલમાં નારા પામી જાય એવા અશ્વત્થ વૃક્ષને અવ્યય કહે છે, આ ગાયામય સંસાર, અનાદિ કાળથી પ્રવર્તી રહ્યો છે, ચાલી રહ્યો છે, તેથી આ સંસારવૃક્ષને અવ્યય કહેવામાં આવે છે, વળી તે આદિ તથા અંતરહિત સરીર આદિના પગપરાથી આશ્રય છે, એ સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેથી (પણ) એને અવ્યય કહે છે. હવે એ સંસાર-વૃક્ષના આ બીજા વિગેષણો છે (તે કહે છે): છંદાસિ-છદ ધાતુ પરથી છે; હદ એટલે દાઢવું, એ પરથી છંદનો અર્થ દાઢનાર થાય છે. ઋક્ષ, યજુષ અને સામ એ વેદો પાઠ્ય પેઠે આ સંસારવૃક્ષનું રક્ષણ કરે છે, (આ) વેદો ધર્મ તથા અધર્મનો કારણ અને ફળને જણાવનારા-ગહેર કરનારા છે, તેથી તેઓ સંસારવૃક્ષની રક્ષા કરનારા છે, એમ વૃક્ષનું રક્ષણ પાઠ્ય કરે છે, તેમ આ છદો કે વેદો સંસારવૃક્ષનું રક્ષણ કરે છે, એમ સમજવું; આ પ્રમાણે આ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવેલ સંસારવૃક્ષ છે, તેને જે મૂળ સહિત જાણે છે, તે વેદને જાણવાવાળો એટલે કે વેદના અર્થને જાણવાવાળો છે, કારણકે આ મૂળ સહિત સંસારવૃક્ષથી બીજી એક અણમાત્ર પણ જાણવા યોગ્ય બાકી રહેતું નથી, માટે જે વેદાર્થને આ પ્રકારે જાણે છે, તે સર્વજ્ઞ છે, એમ કહી આ મૂળ સહિત સંસારવૃક્ષના જ્ઞાનની સ્તુતિ કરે છે.

તે સંસારવૃક્ષ વૃક્ષના (બીજા) અંગોનો (અંગોના વ્યાપારોની) કંપના કહેવામાં આવે છે

અધશ્ચોર્ધ્વ પ્રસૂતાસ્તસ્ય શાખા ગુણપ્રવૃદ્ધા વિપયપ્રવાલાઃ ॥

અધઃ મૂલાન્યનુસંતતાનિ કર્માનુબન્ધીનિ મનુષ્યલોકે ॥ ૨ ॥

તેની શાખાઓ નીચે અને ઉપર પ્રસરેલી-ફેલાયેલી છે, ગુણ પડે મૂળ વૃદ્ધિ પામેલી છે, તે વિષયોરૂપી કુંપજો (અંકુરો) વાળી છે અને કર્મબંધન ઉત્પન્ન કરનારાં તેનાં મૂળો નીચે ગનુષ્યલોકમાં પણ વિસ્તરેલાં છે. ૨

W ભાષ્યાર્થ : (અધ નો અર્થ છે-) નીચેના મનુષ્યાદિથી તે સંસાર સુધીના તથા (કર્મ એટલે) જીવેના એટલે કે ધર્મ અથવા તો નિષ્ઠાના કર્તા ક્ષણ સુધી કર્મ અને જ્ઞાનની ફળસ્વરૂપ યોગિઓ છે, તે સર્વે વૃક્ષની શાખાઓ પેઠે પ્રસરેલી (ફેલાયેલી) છે, એનાં ઉપાદાન કારણરૂપ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ એ ત્રણ ગુણો છે અને તેથી એ વધી, મોટી થઈ છે-સ્થૂન બાંધને પ્રાપ્ત થઈ છે, વિષયોરૂપી કુંપજો (અંકુરો) એ શાખાઓને છે, કર્મોના ફળરૂપે જે સરીરાદિ શાખાઓ છે, તે શાખામાથી સખ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધ વગેરે વિષયો કુંપજો સમાન ફૂટે છે, એવો અર્થ છે સંસારવૃક્ષ વૃક્ષનું ઉપાદાન કારણ-ઉત્કૃષ્ટ પરમ મૂળ જાણે છે, એ વો પહેલાં શ્લોકમાં કહ્યું જ છે. હવે આ

લોકમા કર્મકળથી ઉત્પન્ન થયેલી રાગ-દેવાદિની વાસના જ તે (સસાર
વૃક્ષ)ના મૂળ પેડે ધર્મ તથા અધર્મની પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ ॥ અને તે
ખીમ મૂળ (સસારવૃક્ષની શાખાઓ અર્થાત્ અનેક યોનિઓ-શરીરો)ને
ઉત્પન્ન કરનારી છે, એ મૂળો દેવાદિની અપેક્ષાએ દેવાદિના કરતા (દેવાદિથી)
નીચે વિસ્તરેલા (ફેલાયેલા) છે, વળી એ કર્માનુગ્રધી-કર્મ વડે બંધન કરવા
વાળા કર્મ છે, કર્મ એટલે ધર્મ તથા અધર્મના લક્ષણાળા હોય છે, તે
પાપ-પુણ્યરૂપ ધર્મ-અધર્મને અનુસરી બંધન કરનારા છે, અર્થાત્ જીવાત્માને
તે ઉત્પન્ન કરનારા જન્મ-મૃત્યુ લેડાવનારા છે, વિશેષ કરીને એ કર્મો,
મનુષ્યલોકમા વારંવાર જન્મ આપનારા છે, અહીં આ મનુષ્યોને જ કર્મનો
અધિકાર છે, એથી શ્રીભગવાને 'મનુષ્યલોકમા' એ અર્થનો શબ્દ યોજ્યો
છે (આ મૂળો આ માટે જ મનુષ્યલોકમા કર્મ વડે બંધન કરનારા હતા છે)
વર્ણન કરેલ આ સસારવૃક્ષ છે (તેનું ૩૫ એ પ્રકારે પાખી શકાય
એમ નથી) -

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલમ્યતે નાન્તો ન ચાદિર્ન ચ સપ્રતિષ્ઠા ।

અશ્વત્થમેનં સુચિરુદમૂલમસદ્ગત્તેણ દૃઢેન છિન્નમ્ ॥ ૩ ॥

તતઃ પદ તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્નગતા ન નિર્મર્તન્તિ ભૂયઃ ।

તમેવ ચાધં પુરુષં પ્રપદ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી ॥ ૪ ॥

આ સસારવૃક્ષનું ૩૫ અહીં (આ લોકમા) યમાતુ નથી, આનો
અંત નથી, આદિ નથી કે પ્રતિષ્ઠા (સ્થિતિ, ગ્થિરતા) નથી અત્યંત
દૃઢ મૂળવાળા એ (સસારરૂપ) અશ્વત્થને અનાસક્તિ (અસંગ) શરૂ
વડે દૃઢતાથી કાપીને પછી તે પદ શોધવું, કે જે પદે ગયેલા (પહોંચેલા)
કરી પાછા આવતા (જન્મતા) નથી, તે જ આદ્ય પુરુષને હું શરણ
હું, કે જેનાથી (આ) સનાતન પ્રવૃત્તિ પ્રસૂતો છે ૩,૪

ભાષ્યાર્થઃ : આ સસારવૃક્ષનું ૩૫ જેવું અહીં વર્ણવ્યું છે, તેવું આ
લોકમા મગતુ નથી, પ્રારણ્યકે એ સ્વપ્ન, મુગ્ધજન અને માયાથી રચિત ગધર્વ
નગર જેવું હોઈ, જેતા વારંવાર તે નાશ પામી જાય એના સ્વરૂપ કે
અભાવવાળું છે, એટલા માટે એનો અંત કે છેવટની સ્થિતિ-સમાપ્તિ નથી,
તેમ જ એ વૃક્ષનું આદિ પણ નથી એટલે કે એ 'અહીંથી આરંભીને
અહીં સુધી છે કે અહીંથી આરંભ કરીને આ સસાર ચાલી રહ્યો છે' એ
કોઈથી જાણી શકાતું નથી, તેમ જ એની સપ્રતિષ્ઠા-સ્થિતિ એટલે કે શરૂઆત
અને અંતના મધ્યની (વચ્ચાળાની) અવસ્થા પણ કોઈથી સમજાતી નથી ઉપર
જણાવેલા અશ્વત્થના એટલે લાંબાગૂર સસારવૃક્ષના મૂળ અત્યંત દૃઢ થઈ ગયા છે,
તે સસારવૃક્ષને દૃઢતાથી અસંગતા-અનાસક્તિ શરૂ વડે જડમૂળથી છેદીને-
કાપીને-ત્યાર પછી એ પરમ વૈષ્ણવ પદને શોધવું એટલે જાણી લેવું, કે જે

પદે પહોચેલા પુરુષો, ફરી સંસાર માટે પાછા આવતા નથી, એટલે કે ફરી જન્મ ધારણ કરતા નથી. 'દ્ટેન'-નો અર્થ દડતાથી છે એટલે કે પરમાત્માની સન્મુખ થવાથી દડ કરેલા અને વિવેક અભ્યાસરૂપ પથ્થર પર વારંવાર ધમીને ધારવાળાં બનાવેલાં ('અસમસત્ત્વેણ' એટલે) અસંગતા-અનાસક્તિ નામના શસ્ત્ર (દધિવાર) વડે જડમૂળથી સંસારવૃક્ષને છેદીને પછી એ પરમ વૈષ્ણવ-પદને શોધવું એ અસંગતા કે અનાસક્તિ એટલે પુત્રવામના, ધનવાસના તથા લોક અથવા કીર્તિવામનાથી વિરમી જવું, વિરક્ત થવું, એવું નામ અસંગ કે અનાસક્તિ છે, (તે શસ્ત્રથી સંસારવૃક્ષનું છેદન થાય છે, જડ મૂળ જાખડે છે,) એ શસ્ત્રથી છેદા પછી એ પરમ વૈષ્ણવ ઉત્તમપદ શોધવું-ગણવું; એ પદને કેવી રીતે શોધવું? એ પ્રશ્નનો જવાબ (ત્રીયા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધ-છેવટના અર્ધભાગ)માં કહે છે જે જગતનું આદિ તે આદ્ય (પ્રથમ) છે; પદ શબ્દથી તે આદ્ય પુરુષ જ કહેવામાં આવ્યા છે; અર્થાત્ તે જ આદ્ય પુરુષને હું શરણુ છું, એવી ભાવનાથી એટલે કે એ આદિ પુરુષને શરણાગત બની શોધ કરવી જોઈએ; એ પુરુષ કોણ છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તરરૂપે કહે છે : જાદુગર ઇન્દ્રજાળથી જેમ માયા પ્રકટ કરે છે, તેમ જે (પરમ) પુરુષથી આ પુરાતન કે સનાતન માયામય સંસારવૃક્ષની પ્રવૃત્તિ પ્રસરી રહી છે-વિસ્તરી રહી છે-પ્રકટ થઈ છે, તે જ તે પુરુષ છે.

કેવી ગ્થિતિના પુરુષો એ (પરમ) પદને પામે છે? તે કહે ॥

નિર્માનમોહા જિત્તસદ્ગદોષાઃ અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ।

દ્વન્દ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુલ્લદુઃસ્વસંઘૈઃ ગૃહ્ણન્ત્યમુદાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥ ૫ ॥

માન અને મોહવિનાશના, સંગદોષો જેમણે છુટ્યા છે, અધ્યાત્મ- (પરમાત્માના સ્વરૂપ)નો નિત્ય વિચાર કરનારા, જેમની ઇચ્છાઓ નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે (અને) મુખ તથા હૃદય નામનાં દ્વંદ્વોથી જે સારી રીતે (બદોષર) મુક્ત થયા છે, તે અમૂઢ (મૂઢ-નહીં) તે-મોહમાં નહીં ફસાયેલા) વિદ્વાનો એ અવ્યય પદ પામે છે. ૫

સાધ્યાર્થ : જેમનામાંથી માન અને મોહ નાશ પામ્યાં છે, જેમનાં અભિમાન અને અજ્ઞાન નષ્ટ થઈ ગયાં છે, માનમોહવિનાશના જે છે, જેમણે આસક્તિના દોષો છુટ્યા છે, જે નિત્ય પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ જોવામાં તત્પર રહે છે, જેની કામનાઓ જરા પણ લેપ ન હોવાને લીધે સદંતર નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે, એવા યતિ (સંન્યાસી)ઓ, જેમણે ત્રિપ અને અત્રિપ એવા સુખદુઃખ નામનાં દ્વંદ્વોનો ત્યાગ કર્યો છે, તે મોહરહિત (અમૂઢ) વિવેકી માનીઓ, ઉપર કહેનાં અવ્યય પદ પામે છે.

એ જ પદનું ફરી વિશેષ વર્ણન કરે છે

ન તદ્દાસયતે દુર્ચો ન શશાકો ન પાવકઃ ।

યદ્વત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્દામ પરમં મમ ॥ ૬ ॥

તે પદને સૂર્ય પ્રકાશમાન કરી શકતો નથી, ચંદ્ર પ્રકાશી શકતો નથી. કે અગ્નિ પ્રકાશી શકતો નથી, જ્યાં જઈને પાછું આવવાનું નથી, એ જ મારું પગ્મ ધામ છે ૬

ભાષ્યાર્થ : અહીં તત્તો અર્થ તે ધામ છે, અર્થાત્ તત્તો મબધ એનાથી દૂર આવેના 'ધામ' સાથે લેવાનો છે, તે તેજોમય ધામને એટલે પરમ પદને સર્વને પ્રકાશિત કરનારો ચક્રિતમાન સૂર્ય પણ પ્રકાશિત નથી કરી શકતો, તે જ પ્રમાણે ચંદ્ર કે અગ્નિ પ્રકાશિત કરી શકતો નથી જે પરમધામને એટલે વિષ્ણુપદ પામી (ગાની) પાડો આવનો નથી, જેને સૂર્ય વગેરે પ્રકાશિત કરી શકતા નથી તે મારું પરમ ધામ (વિષ્ણુનું ધામ) છે

પૂર્વપક્ષ : જ્યાં જઈ (જે પદ પામી)ને પાડો આવતો નથી, એમ કહ્યું, પણ સર્વ ઋતિઓ અને પુનરાગમનમા પરિણમે છે અને મર્ત સંયોગનો અતિ વિયોગમા આવે છે (સંયોગ વિયોગાન્ત-પરિણામી છે), એ સુપ્રસિદ્ધ વાત છે, તો અહીં 'તે ધામમા ગયેલાઓને પાછા આવવાનું નથી થતું' એમ શા માટે કહ્યું છે ?

ઉત્તર : તેનું જ કારણ છે તે સાબળ

મર્મનાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ મનાતન ।

મનઃપટ્ટાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્પતિ ॥ ૭ ॥

માટે જ અસ જીવ લોકમા (મંસારમાં) મનાતન જીવભૂત છે, તે જ પ્રકૃતિમા રહેલી ઇન્દ્રિયો, કે જેમા મન છડું છે, તેને (તે પ્રકૃતિને) આકર્ષે છે-જે-એ છે ૭

ભાષ્યાર્થ : જીવલોકમા એટલે આ મંસારમા જે જીવરૂપ 'ભોક્તા' 'કર્તા' વગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ છે તે મારો જ એટલે પરમા માનો જ સનાતન (પુરાતન) અવ છે, આનો અર્થ આ છે કે તે અસ છે એટલે તેને (માન) અમ કહો (મારો) ભામ કહો કે (મારા) અવસર કહો અથવા એમ દેશ કહો, એ મર્ત શબ્દોનો અર્થ એક જ છે, એ શબ્દોમાથી ગમે તે શબ્દોથી કહો, તોપણ અર્થમા ફરક પડવાનો નથી, એ ભાવાર્થ છે જેમ જગમા દેખાતું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ, તે જળરૂપ નિમિત્ત નાશ પામતા સૂર્યને પામી જઈ સૂર્યના આત્મારૂપે જ રિચન આવ છે અને પાછું ફરતું નથી તેમ જ પરમા માનો આ અસ પણ તે પરમાત્માને પામે છે-પગ્મતમા માધે જોનાર્ (એ-મર્ત) જાય છે અને ફરી પાડો આવનો નથી અથવા તો જેમ ઘડો વગેરે ઉપાધિથી પરિચિત્ત આપણ- (ઘડો) વગેરે આકાન્ (૩૫) થી બેદાયેશુ આપણ, તે આકાશનો જ અસ છે અને તે ઘડો આદિ નિમિત્ત નાશ પામતા (મૂળ) આપણને પામી પાછું નથી ફરતું તેમ જ આ વિષયમા મમજીવુ જોઈએ, અર્થાત્ 'જ્યાં જઈને તે પાછા આવતા નથી' એમ કહ્યું છે, તે બરોબર (ચોખ્ખ) કહ્યું છે

શંકા-પૂર્વપક્ષ : અરે ! નિરવયવ (અવયવરહિત) પરમાત્માને અવયવ, એકદેશ અથવા અંશ ક્યાંથી હોઈ શકે? જો પરમાત્માને અવયવ સહિત-અવયવ યુક્ત માનીએ તો એ અવયવોના ભગામ પડે (ધાપ), તો પરમાત્માના નાશનો પ્રસંગ આવે.

ઉત્તરપક્ષ : આ દોષ નથી; કારણકે અવિદ્યાએ ઉત્પન્ન કરેલી ઉપાધિથી પરિવિષ્ણ-પરિમિત રૂપવાળા જનેલા એક દેશ જીવને અહીં અંશ (જેવો) કહ્યોતો છે; આ અર્થ કે તરવ શ્લેષાધ્યાય (આ ગીતાસામ્યના તરમા અધ્યાય)માં વિસ્તારપૂર્વક દેખાડેલ છે.

એ મારા અંશરૂપે કહ્યોતો જીવ મંસારમાં ફેરી રીતે આવે છે, રહે છે અથવા વ્યવહાર કરે છે અને ફેરી રીતે સંસાર (શરીર) છોડી જાય છે, તે કહે છે : જે અવજ્ઞાદિ ઇન્દ્રિયોમાં મન છડું છે અને જે પ્રકૃતિરૂપ છે અર્થાત્ જે સર્વે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના જોવકમાં રહેલી છે, તે(સર્વ)ને જીવાત્મા ખેંચે છે.

કયે સમયે ખેંચે છે, તે કહે છે :

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચાપ્યુત્ક્રામતીશ્ચર : ।

ગૃહીત્વૈત્તાનિ સંયાતિ વાયુર્ગન્ધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥

તે જ ઇન્દ્રિય અર્થાત્ શરીરનો સ્વામી જીવાત્મા જ્યારે શરીરને પામે છે અને જ્યારે શરીર છોડીને જાય છે, ત્યારે પુષ્પના સ્થાન-માંથી જેમ વાયુ ગંધ લઈ જાય છે, તેમ એ જીવાત્મા એ સર્વને એટલે ઇન્દ્રિયો અને મનને લઈને જાય છે. ૮

ભાષ્યાર્થ : આ શ્લોકની અર્થસંગતિ બેરો, તે માટે આ શ્લોકના ખીજ ચરણનો અર્થ પ્રથમ લેવાનો છે. દેહાદિ સંઘાત(સમુદાય)નો સ્વામી જીવાત્માએ ઇન્દ્રિય, જ્યારે શરીર છોડી બહાર જાય છે, જ્યારે એ જીવાત્મા પહેલાંના શરીરમાંથી નીકળી ખીજ શરીરને પામે છે, ત્યારે તે (જેમાં મન છડું છે) મન સહિત એ જ ઇન્દ્રિયોને સાથે લઈને જાય છે. શાની પેઠે (પૂર્વે શરીર છોડી જાય છે ત્યારે એ મન સહિત જ ઇન્દ્રિયોને) લઈ જાય છે? તો કહે છે કે પુષ્પાદિના આશય(આધાર)થી જેમ પવન ગંધ (વાસ) લઈ જાય છે, તે પ્રમાણે એ જીવ લઈ જાય છે.

એ (મન સહિત જ ઇન્દ્રિયો) કઈ? તે કહે છે

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ ।

અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુસેવતે ॥ ૯ ॥

શ્રોત્ર, ચક્ષુ, સ્પર્શેન્દ્રિય, રસના અને ગ્રાણેન્દ્રિય (જ્ઞાન, આંખ,

છલ, નાક અને ચામડી) તથા મનનો આશ્રય કરીને જ આ જીવાત્મા વિષયો એવે (લોગવે છે.) ૯

ભાષ્યાર્થ : જ્ઞાન, આંખ, ચામડી, જીભ અને નાકને તથા છઠ્ઠા મન-
એ દરેકને ઇન્દ્રિયો સહિત આશ્રય કરીને અર્થોત્તર એ ઇન્દ્રિયો તથા મનનો
આશ્રય લઈને જ જીવ એ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું (શબ્દ, રૂપ, રસ, રસ અને
ગંધનું) સેવન કરે છે.

એ પ્રમાણે દેહમાં વસેલા જીવાત્માને દેહથી :

ઉત્ક્રામન્તં સ્થિતં વાપિ મુક્તિમ્ ન વા ગુણાન્વિતમ્ ।

ચિમૂઢા નાનુપદ્યન્તિ પદ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥ ૧૦ ॥

ઉત્ક્રમણ કરતા (બહાર જતા), સ્થિત-(દેહમાં) રહેલા-વસેલા,
લોગવતા કે શુદ્ધાનુસંગ પામેલાને મૂઢ લોક દેખતા નથી, (પણ)
જ્ઞાનચક્ષુવાળા દેખે છે. ૧૦

ભાષ્યાર્થ : (કર્મને આધારે) પહેલાંના મેળવેલા દેહનો પરિત્યાગ
કરી બહાર જતાને, અથવા તેો શરીરમાં રિયન રહેવાને અથવા તેો શબ્દ
વગેરે વિષયોનો ભોગ ભોગવનારને અને મુખદુઃખ તથા મોહ નામના (ત્રણ)
શબ્દોવડે મુક્ત; (આસક્ત ચોટી ગયેલો-અંતરાસક્ત) જીવાત્મા તેો તદ્દન
પ્રલેપીતો. ૨૫૪ દેખાઈ જ આવે છે; સમજી શકાય તેવો છે; છતાં એવો
જીવાત્માને મૂઢ લોકો નથી જોઈ શકતા; કારણકે દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટ વિષયોપભોગ
(ની લાલસા)ના બળથી તેમનું ચિત્ત અનેક પ્રકારે ધસાઈ ગયું છે; એ અનિ-
દ્રુમની વાત છે, એમ કહી બગવાન તેઓને નિદે છે; પરંતુ જેઓ પ્રમાણથી
ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનચક્ષુવાળા છે-તે જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવાળા અર્થોત્તર વિવેકદષ્ટિવાળા
એને એવો જીવાત્માને જુએ છે, એમ કહેવાનો આશય છે.

(ત્યારે) કેટલાએક-

યતન્તો યોગિનર્થનં પદ્યન્ત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ।

યતન્તોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પદ્યન્ત્યચેતસઃ ॥ ૧૧ ॥

યત્ન કરનારા (કરતા) યોગીઓ એને (જીવાત્માને) આત્મામાં
રહેલો જુએ છે; પણ યત્ન કરતાં છતાં અકૃતાત્મા-અશુદ્ધ અંતઃકરણ-
વાળા અધિવેકીઓ, તેને દેખતા નથી. ૧૧

ભાષ્યાર્થ : પ્રયત્ન કરવાવાળા સમાધિન ચિત્તવાળા યોગીઓ, જેનું આ
વર્ણન કરવામાં આવે છે, તે જીવાત્માને (આત્માને) પોતાના આત્મા-
(અંતઃકરણ)માં એટલે કે પોતાની સુદ્ધિમાં રિયન રહેલો દેખે છે; અર્થોત્તર 'આ
હું છું,' 'આ આત્મા જ હું જીવાત્મા છું' એ પ્રકારનો અનુભવ લે છે કે
આત્માસાક્ષીકાર કરે છે; પરંતુ જેઓ પોતાના અંતઃકરણને તપ તથા

ઉદ્વિગ્ન વગેરે સાધનોથી સંસ્કારી કે શુદ્ધ કર્યું નથી, જેઓ દુરાચરણોથી અટક્યા નથી તથા જેઓના અભિમાન કે ગર્વ શાત થયા નથી-તે અસંસ્કારી, અકૃતાત્મા, અવિવેકીઓ, શસ્ત્રાદિ મથોના સિદ્ધાન્તઓને અનુસરી પ્રપાન કરતા હોવા છતાં પણ તેઓ આત્માને અનુભવી શકતા નથી.

સર્વને પ્રકાશ કરવાવાળા જે (વિષ્ણુ-પરમ)પદને (અગ્નિ) સૂર્ય આદિ જ્યોતિષો પણ પ્રકાશિત નથી કરી શકે, જે પરમપદને પ્રાપ્ત થયેલા મુમુક્ષુઓ ફરી સંસાર તરફ (માટે) પાછા ફરતા નથી, તથા જેમ ઘડો વગેરેના આકાશ આ મહાપ્રકાશના અંશ છે, તેવી જ રીતે ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થયેલા બેદોનો આશય કરતા છવો, જે પરમપદના (કલ્પિત ભાવથી) અંશ છે, તે પરમપદના સર્વોત્ક્રમક પથ્યાને તથા (મંસારના)સમમ વ્યવહારના આધાર કે આશયપથ્યાને દેખાડવાની ઇચ્છાથી ભગવાન ચાર મોઢો વડે મંદોપમા (તેની) વિભૂતિઓનું વર્ણન કરે છે

યદાદિત્યગતં તેજો જગન્નાસયતેઽસ્થિલમ્ ।

યચન્દ્રમસિ યચામૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામરૂમ્ ॥ ૧૨ ॥

સૂર્યમા, ચંદ્રમા અને અગ્નિમા (ગચેલુ-ચહેલુ) જે તેજ સમમ જગતને પ્રકાશમાન કરે છે, તે તેજ મારું જાણુ ૧૨

ભાષ્યાર્થ : જે સૂર્યમા ગચેલું-સૂર્યને આશયે રહેલું છે તે શું છે? તેજ, રીતિ અથવા પ્રકાશ છે, તે તેજ સમગ્ર જગતને પ્રકાશિત કરે છે, (તેમ જ) જે તેજ ચંદ્રમામા રિયત છે અને અગ્નિમા છે અને જે અવજાતક એટલે વસ્તુનું સ્વરૂપ બતાવનાર છે, તે તેજ મારું-વિષ્ણુનું છે, એમ જાણુ

અથવા તો જે ચૈતન્યાત્મક તેજ આદિત્યમા છે તથા જે તેજ એટલે ચૈતન્યાત્મક જ્યોતિ ચંદ્રમા અને અગ્નિમા રિયત છે, તે તેજને તુ મારું-વિષ્ણુનું પોતાનું જ્યોત (જ્યોતિ-તેજ)સમમ

શંકા-પૂર્વધક્ષ : અરે એ ચૈતન્યમય જ્યોતિ તો ચરાચર સર્વ પદાર્થોમા સમાનભાવથી રિયત છે, તો પછી જે તેજ સૂર્યમા રિયત છે એમ કહી સૂર્યની જ્યોતિની વિશેષતા શા માટે બતાવી છે?

ઉત્તર : આ હોય અહીં નથી સત્વગુણનો વધારો થવાથી એ તેજ વધારે સ્પષ્ટ દેખાય, અનુભવમા આવે એ સ્પષ્ટ છે, કારણકે સૂર્ય આદિમા સત્ત્વ અત્યંત પ્રકાશમાન-અત્યંત હિજ્જવળ છે, માટે એમા જ બ્રહ્મજ્યોતિ બરાબર પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસિત થાય છે, તેથી એ જ્યોતિ (તેજ)ની વિશેષતા દેખાડી છે, પરંતુ તેથી આદિત્યમા એ તેજ અધિક છે, એમ કંઈ કહેવાનો આશય નથી સમજવાનો જેમ અહીં જગતમા જેવામા આવે છે, કે લાકડું તથા બીજા વગેરેની સામે બરાબર મુખ રાખીએ, બરાબર સામે બેઠા હોઈએ, તોપણ તે લાકડા કે બીજા વગેરેમા સુખનું પ્રતિબિંબ નથી દેખાતું, પરંતુ દર્પણ વગેરે પદાર્થો, કે જે પદાર્થ (જેટલો) સ્વચ્છ કે વધુ સ્વચ્છ હોય, તે પદાર્થમા તેટલા

(ઓછાવધતા) પ્રમાણુમા તે સ્પષ્ટ કે વધુ સ્પષ્ટ દેખાય (પ્રતિબિંબિત થાય) છે, તેમ જ આ વિષયમા સમજવાનું છે.

૧૧ી,

ગામાવિદ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।

પુષ્ણામિ ચૌપધીસ્મર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥ ૧૩ ॥

અને પૃથ્વીમા પેખીને હું મારા ઓજસ્, તેજ કે બળ વડે ભૂતોને ધારણ કરું છું અને રસસ્વાદવાળો ચંદ્ર થઈને સર્વ ઔપધિનું પોષણ કરું છું ૧૩

ભાષ્યાર્થ : પૃથ્વીમા પ્રવેશ કરીને હું ભૂતો(જગત)ને મારા બળ વડે ધારણ કરું છું એ મારું બળ કાપના અને રાગ-પ્રીતિ કે આસક્તિરહિત હોવાથી ઈશ્વરરૂપ છે, તે જગતને ધારણ કરવા માટે પૃથ્વીમા પ્રવેશી રહ્યું છે, તેને લીધે આ ભારે (જવાબદાર) પૃથ્વી નીચે પડી જતી નથી કે (ઊંચે) એ ચાર્જ જતી નથી વેદમ ન પણ તે જ પ્રમાણે કહે છે 'જે બળ વડે હોી ભોલે અર્થાત્ સ્વર્ગલોક ઉપર છે અને પૃથ્વી દદ છે' (તે સ ૪-૧-૮ અને (તે પૃથ્વીને) ધારણ કરે છે' (તે સ ૪-૧-૮) એટલા માટે અહીં 'પૃથ્વીમા પેખીને હું ચરાચર-આવગજગમ સર્વ જગતને ધારણ કરું છું, એમ કહ્યું છે, (તે ઉચિત જ છે) ૧૧ી ગ્ણાત્મક એટલે રસરૂપ સ્વાદવાળો ચંદ્ર થઈને હું જ પૃથ્વીમા દિવસ થતા ડાઘર, જવ આદિ સર્વ ઔપધિઓનું પોષણ કરું છું તથા સ્વાત્વાળી કરું છું સોમ (ચંદ્ર) સર્વ રસોના આત્મા છે-રસ જ એનો સ્વભાવ છે, એ સર્વ રસોના આકર (રસની ખાણ) છે, તે સર્વ રસરૂપ ચંદ્ર, પોતાના રસના મચારથી એટલે રસરૂપે પ્રવેશ કરી સર્વ ઔપધિઓ(વનસ્પતિઓ)નું પોષણ કરે છે

૧૧ી,

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

પ્રાણાપાનમમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૪ ॥

હું વૈશ્વાનર થઈને પ્રાણીઓના દેહમા આશ્રય કરી રહેલો છું તથા પ્રાણ અને અપાનથી યુક્ત થઈ હું ચાર પ્રકારના અન્નને પચાવું છું

ભાષ્યાર્થ : હું જ પેટ (ઉતર)મા નેચવાળો નારામિ થઈને પ્રાણવાગાઓ (પ્રાણીઓ)ના શરીરમા રહેનો-પૌરો છે અને પ્રાણ તથા અપાન વાયુઓથી યુક્ત થઈ બદ્ય બોન્ધ (દાત વડે ખવાય એવા પૂરી રાગલી વગેરે બદ્ય અને જીમ વડે ચાલીચાલીને ખવાય એવા દાઘ માછ વગેરે બોન્ધ), લેણ (જીમ પર નાખી ચારીને ખવાય એવા ઝોળ, કિખડ વગેરે) તથા ચોખ (ચૂમીને ખવાય એવા ઝેરડી વગેરે) એમ ચાર પ્રકારના અન્નને પચાવું છું 'આ અમિનું નામ

વૈશ્વાનર છે, જે પુરુષની અંદર (રહેલો કે પ્રવેશેલો) છે અને જોનારી આ ખાધેલું અન્ન પાચન થાય છે.' આ શ્રુતિ(જૂ. ઉ. ૫-૬-૧.)ના અર્થ પ્રમાણે આ જ્ઞરાગ્નિને વૈશ્વાનરનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. 'આ વૈશ્વાનર' અગ્નિ બોક્તા (ખાનારો) છે, અને બોક્ત્ર (ખાવામાં આવતું) અન્ન, સોમ છે; તે આ બે એટલે અગ્નિ અને સોમ છે, તે સર્વ (જગત૩૫) છે.' એવી દષ્ટિ રાખવાવાળા પુરુષને અજઞ્ઞ નથી લાગતો.

વળી,

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ ૧૫ ॥

વળી હું સર્વના હૃદયમાં પેઠેલો છું; સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને વિરમરણ મારાથી છે; તથા સર્વ વેદો વડે જે જાણવા યોગ્ય છે, તે હું જ છું; વેદાંત-સંપ્રદાયનો કર્તા અને વેદ જાણનારો હું જ છું. ૧૫

❖ ભાષ્યાર્થ : વળી સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા થઈ હું એમનાં હૃદય અર્થાત્ છુદિમાં રહેલો છું; આથી જ પ્રાણીમાત્રના રમરણ, જ્ઞાન તથા વિરમરણ પણ મારાથીનું આત્મા વડે જ થાય છે; એટલે એનો અર્થ આ છે કે પુણ્યકર્મવાળા પુરુષોને તેમના પુણ્યકર્મના આચરણને અનુસરી જ્ઞાન અને સ્મૃતિ (રમરણ) પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જ પ્રમાણે પાપકર્મ કરવાવાળાને તેમનાં પાપકર્મને અનુસરી જ્ઞાન અને સ્મૃતિનો લોપ (અર્થભવ) થાય છે (એ સર્વ મારાથી જ થાય છે), સર્વે વેદો થકી જાણવા યોગ્ય (એક) હું પરમાત્મા જ છું; વેદાંતનો કર્તા એટલે વેદાંતમાં સિદ્ધ કરેલા અર્થોના સંપ્રદાયનો કર્તા (પ્રવર્તક) હું જ છું; અને વળી વેદના અર્થને જાણવા(સમજવા)વાળો પણ હું જ છું.

સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, અગ્નિ (વૈશ્વાનર), પ્રાણ અને હૃદય તરેરે સર્વ નારાયણ નામના ઈશ્વરની વિશેષ ઉપાધિઓ 'યદાદિલગ્ન તેજઃ' શ્લોકથી પ્રારંભી કહી; હવે નિરુપાધિક અને દેવળ શુદ્ધ પરમાત્માના રચણનો નિર્ધાર કરવાની હઠગાથી તે જ ઈશ્વરની (નારાયણ નામના ઈશ્વરની) દાર અને અક્ષર એ બે ઉપાધિઓને જુદાજુદા કરીને ખતાવી હવે પછીના શ્લોકનો આરંભ કરે છે; એમાં પહેલાં કહેવાઈ ચૂકેલા અને હવે પછી કહેવામાં આવનારા અધ્યાયના સમગ્ર અર્થનો ત્રણ પ્રકારના બેદ પાડી (વિભાગ કરી) કહે છે.

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ ૧૬ ॥

સંસાર(જગત)માં આ એ જ પુરુષ છે : ક્ષર અને અક્ષર; તેમાં ક્ષર તે સર્વ જૂતો છે અને કૂટસ્થ (છે) તે અક્ષર કહેવાય છે. ૧૬

ભાષ્યાર્થ : સમુદાયપદથી વિભાગ પાડેલા (જુદાજુદા કરેલા) આ બે

પ્રકારના બાવને સંસારમાં પુરુષ નામથી ઓળખવામાં આવે છે; તે સમુદાયમાંનો એક સમુદાય ક્ષીણ ચવાતાળો-નાશ પામવાના સ્વભાવવાળો છે-તે ક્ષર પુરુષ છે; અને બીજો તેનાથી વિપરીત સ્વભાવવાળો છે, તે અક્ષર પુરુષ છે. ક્ષર નામના પુરુષની ઉત્પત્તિનું બીજ ભગવાનની માયાશક્તિ છે, જે અનેક સંસારી જીવોના કામકર્મોદિ ગરકારનું તે આશ્રયસ્થાન છે; માટે તે અક્ષર કહેવાય છે. એ બે પુરુષો કયા છે? એ બંને જીવોની ઈચ્છા યતાં તે)નો ઉત્તર ભગવાન પોતે જ આપે છે; ક્ષર એ સર્વ જૂતો છે; એટલે કે માયાના વિદ્યારથી ઉત્પન્ન થયેલું સર્વ જગત તે ક્ષર છે; કૂટસ્થ એટલે કૂટ અર્થાત્ દગદા જેવો રહેલો તો; અથવા તો કૂટ-માયા, ઉત્તરપિંડી, છળ, કુટિલતા એ સર્વપાપ સબ્દો-સમાન અર્થના સબ્દો છે, તેથી એ પ્રકારે માયા અને વચનાદિ- (ઉત્તરપિંડી)થી જ સ્થિત રહેલા છે, તે કૂટસ્થ છે; સંસારનું બીજ અનંતનાવાણું-અતરહિત હોવાથી તે કૂટસ્થ નાશ નથી પામતો, માટે એ અક્ષર કહેવાય છે.

આ ક્ષર અને અક્ષર પુરુષથી-એ બે પુરુષથી વિદ્યક્ષણ (તદ્વન જુદો જ) ઉત્તમ પુરુષ છે, તેને ક્ષર અને અક્ષરરૂપ બને ઉપાધિહોયનો સ્પર્શ નથી; તેનો સ્વભાવ (તેનું સ્વરૂપ) નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, સુખ છે.

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિમર્ત્યવ્યય ईश्वरः ॥ ૧૭ ॥

જે ઉત્તમ પુરુષ છે, તે તો અન્ય (જુદો) છે; તે પરમાત્મા એમ કહેવાય છે, જે અવ્યય ઈશ્વર ત્રણ લોકમાં પેખીને (પ્રવેશ કરી) તેનું પોષણ કરે છે. ૧૭

ભાષ્યાર્થઃ : ઉત્તમ સર્વથી અગ્રિયો, ઉત્કૃષ્ટ પુરુષ તો બીજો જ છે; એટલે કે એ બન્નેથી તદ્વન વિદ્યક્ષણ-વિશિષ્ટ જુદાં સ્થળ પર આવવાવાળો છે, એને જ પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે; એ પરમાત્મા અવિદ્યારૂપ દેહાદિ (અનમય, પ્રાણમય, મનોમય અને વિગ્ધાનમય કોશો(દેહાવરણો)થી પરમ છે-એક છે; વળી સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા એટલે પ્રત્યક્-ચેતન છે; તેથી વેદાંતવાક્યોમાં એને ‘પરમાત્મા’ નામ આપવામાં આવ્યું છે; તે જ પરમાત્માને વળી વિશેષ પ્રકારે વર્ણવે છે : જે શૂર, જૂવર અને રવર અર્થાત્ પ્રેમી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ નામના ત્રણ લોકમાં પોતાની નૈનન્યગ્નચરક્રિત વડે પેખી માત્ર સ્વરૂપ-સત્તામાત્રથી (કેવળ પોતાના અસ્તિત્વથી; મનુષ્ય પેટે હાથ કે બીજા ઉદિયો વડે નહીં, પણ લોકનુબંધ જેમ લોકને ખેંચી ખાતલું કરે છે તેમ) એમને ખાતલું કરે છે, એટલે કે જે અન્ય, અવિનાશી અર્થાત્ જેનો નાશ કદી થતો નથી તે તે છે; તે જ સર્વજ્ઞ અને સાક્ષી કરવાના (સત્તા યથાવતાના) સ્વભાવવાળો નારાયણ નામે ઈશ્વર છે.

ઉપર વર્ણન કરેલા ઈશ્વરનું ‘પુરુષોત્તમ’ નામ છે, તે પ્રસિદ્ધ છે. એ

નામની સાર્થતા, એ પ્રસિદ્ધ નામની વ્યુત્પત્તિથી જ્ઞાતતા જાગવાનું 'હું નિરતિશય
ધ્વિર હું' એમ કહી પોતાના સ્વરૂપને જતાવે છે-સ્વરૂપનો પરિચય કરાવે છે :

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तम ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च ग्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ ૧૮ ॥

હું ક્ષરને ઓળંગી ગયેલો છું-ક્ષરથી પર છું અને અક્ષરથી
પણ ઉત્તમ છું; માટે જ લોકમાં તથા વેદમાં હું પુરુષોત્તમ (નામે)
પ્રસિદ્ધ છું. ૧૮

ભાષ્યાર્થ : હું ક્ષર બાવથી અતીત (પર) છું, એટલે કે અશ્વત્થ નામના
સંસારચક્ષને હું ઓળંગી (પાર) ગયો છું; અને સંસારચક્ષના પીત્ત-રવચ્ચ
અક્ષર-મૂળ પ્રકૃતિથી પણ ઉત્તમ, ઉત્કૃષ્ટ એટલે અતિશય જાને ગયેલો છું-
ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ છું. એટલા માટે જ અર્થાત્ ક્ષર અને અક્ષર જન્મેથી ચડિપાતો-
ઉત્તમ હોવાને કીધે હું લોકમાં તેમ જ વેદમાં પુરુષોત્તમ નામથી પ્રસિદ્ધ
(વિખ્યાત) થયો છું; મનુષ્યો (મક્તજનો) મને 'હું પુરુષોત્તમ છું' એ પ્રકારે
જાણે છે અને દેવિઓ પણ કાવ્યાદિમાં મને એ જ નામથી વર્ણવે છે.

હવે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના આત્માને જોણે જાણ્યો છે, તેને આ ક્ષણ
મગે છે, તે કહેવામાં આવે છે :

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ ૧૯ ॥

મોહવિનાનો જે પુરુષ મને એ પ્રકારે પુરુષોત્તમ જાણે છે, તે
સર્વ જાણુતો હોઈ હે ભારત ! મને સર્વ (સંપૂર્ણ) જાણથી જાણે છે. ૧૯

ભાષ્યાર્થ : જે કોઈ સમોહ એટલે અજ્ઞાનથી રહિત થયેલો (પુરુષ),
ઉપર કહેનાં વિશેષણોવાળા હું પુરુષોત્તમ ધ્વિરને આ ઉપર કહ્યો છે તે પ્રકારે
જાણે છે, એટલે કે એમ સમજે છે કે 'એ (પુરુષોત્તમ) હું છું' તે સર્વવિત્-
સર્વજ્ઞ છે-તે સર્વાત્મજાણથી સર્વને જાણે છે, માટે સર્વજ્ઞ છે, હે ભારત ! એ
સર્વજ્ઞુતોમાં રહેલા અને પરમાત્માને જ સર્વજાણથી સર્વનો આત્મા સમજી
જાણે છે.

આ અધ્યાયમાં મોક્ષકેળ દેવાવાળા જાગવાનું સળગી તત્ત્વજ્ઞાનને કહી હવે
તેની સ્તુતિ કરે છે.

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मया नव ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्કृतકृत्यश्च भारत ॥ ૨૦ ॥

હે નિખ્યાય ! એ પ્રકારે મેં તને આ ગુહ્યમાં ગુહ્ય શાસ્ત્ર કહ્યું,
જોને જાણી હે ભારત ! (મનુષ્ય) બુદ્ધિમાન તથા કૃતકૃત્ય થાય છે. ૨૦

અધ્યાય ૧૬ મો-દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ

નવમા અધ્યાયમાં પ્રાણીઓની દૈવી, આસુરી અને રાક્ષસી-એ (ત્રણ પ્રકારની) પ્રકૃતિઓ સૂચવી છે; તેને વિસ્તારપૂર્વક દેખાડવા માટે અમર્ય સત્ત્વ-સંશુદ્ધિ, ધૃત્યાદિ શ્લોકોવાળો આ ૧૬મા અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે; તેમાં (તે ત્રણ પ્રકૃતિઓમાં) દૈવી પ્રકૃતિ સંસાર(જન્મમરણ)થી મુક્ત કરવા (મોક્ષ આપવા) માટે છે; અને આસુરી તથા રાક્ષસી પ્રકૃતિ બંધન કરવાવાળી છે; માટે દૈવી પ્રકૃતિ સંપાદન કરવા તથા ખીજી બે છોડવા યોગ્ય છે, એમ અતાવતાં ભગવાન કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા .

અમર્ય સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાનમાં અને યોગમાં સ્થિતિ (વાસ્તવિક સ્થિરતા), દાન, દમ, સ્વાધ્યાય, તપ તથા સરળતા; (એ દૈવી સંપત્તિનાં લક્ષણો છે.) ૧

ભાષ્યાર્થઃ અમર્ય એટલે અપવિત્રતાની સ્થિતિ એ નિર્ભયતા છે. સત્ત્વમ્ શુદ્ધિ સત્ત્વ એટલે અંતઃકરણ, તેની શુદ્ધિ તે, અથવા તેા વ્યવહારમાં પારકા-ખીજા માણસોને હાનિ પહોંચાડતી ઉત્તરવા, તે કપટ, અસત્ય વગેરે દોષોના ત્યાગ કરી શુદ્ધ સત્ત્વભાવવડે વ્યવહાર ચલાવવો, તે સત્ત્વસંશુદ્ધિ છે જ્ઞાન અને યોગમાં સ્થિતિ-નિરતર સ્થિરતા-શાન્તિમાંથી અને આચાર્ય પાસેથી આત્માદિ પદાર્થોની સમજણ મેળવવી (જાણ કરી લેવી) તે જ્ઞાન છે અને એ જાણેલા આત્માદિ પદાર્થોના ઇન્દ્રિયાદિના નિગ્રહથી પ્રાપ્ત થયેલી એકાગ્રતાવડે પોતાના આત્મામાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી લેવો તેનું નામ યોગ છે. આ જ્ઞાન અને યોગમાં સ્થિતિ કરવી (સ્થિર થઈ જવું) -તન્મય બની જવું. આ મુખ્ય દૈવી એટલે સાત્ત્વિકી સંપત્તિ છે. આ જે સાત્ત્વિકી પ્રકૃતિ ■ તે જ્ઞાન તથા કર્મના જે જે અધિકારીઓમાં સંભવે (હોય), ત્યાં ત્યાં (તેમનામાં) તે સાત્ત્વિકી સંપત્તિ છે, એમ કહેવાય છે. દાન પોતાની શક્તિને અનુસરી અન્નાદિ વસ્તુઓનો વિભાગ પાડવો-અન્નાદિ વસ્તુઓમાં ખીજનો ભાગ પાડવો તે, દમ બાણ ઇન્દ્રિયોનો સ્વયમ, અંતઃકરણ અથવા અંતરની ઇન્દ્રિયોની ઉપરામતા અથવા તેના સંયમ-નિગ્રહને તો આગળ ઉપર 'શાંતિ' શબ્દથી વર્ણવવામાં આવશે. યજ્ઞ-અગ્નિહોત્ર વગેરે સુતિમાં કહેલા યજ્ઞો અને દેવ પૂજનાદિ સ્મૃતિમાં કહેલા યજ્ઞો તે; સ્વાધ્યાય-અદૃષ્ટ પરલોકના લાભ માટે ઋગ્નાદિ વેદોનું અધ્યયન કરવું તે; તપ-ઋતીરોદિનું આગળ સત્ત્વરમાં અધ્યાયમાં કહેવામાં આવનારું તપ અને આર્જવ એટલે સર્વદા સરળતા (રાખવી તે).

વળી,

અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગશાંતિરપૈશુનમ્ ।

· દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હીરચાપલમ્ ॥ ૨ ॥

અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાંતિ, અપૈશુન, ભૂતોમાં દયા, અલોલુપતા, મૃદુતા, લગ્ન, અચપળતા; ૨

ભાષ્યાર્થ : અહિંસા-(અહિંસન)-એટલે પ્રાણીઓને પીડા ન કરવી-પીડા કરવાનો ત્યાગ કરવો; સત્ય-અપ્રિય અને જૂઠાણાવિનાશું જેવું હોય તેવું વચન; અક્રોધ-ખીજાએ તિરસ્કાર કર્યો હોય, ગાળ દીધી હોય કે માર માર્યો હોય, તેથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને સમાવી (શાંત પાડી દેવો તે; ત્યાગ એટલે અહીં સન્યાસ અર્થ છે (ત્યાગનો અર્થ અહીં દાન નથી); કારણકે 'દાન' તો પહેલાં 'મેકમાં કહેવાઈ ગયું' છે; શાંતિ-એટલે અંત'કરણનો વિરામ (સંકલ્પ-વિકલ્પરહિત) થવું તે; અપૈશુન-અપિશુનતા; પૈશુન એટલે ખીજાની પાસે પારકા છિદ્રો ઉઘાડી કરવાં તે; અર્થાત્ ચાડી-ચૂગલો કરવી તેનો જે અભાવ તે અપૈશુન; અપિશુનતા દયા-કુંખી પ્રાણીઓ પર કૃપા કરવી તે; અલોલુપતા-વિષયોના સાન્નિધ્યમાં (વિષયો પાસે હોય-છતાં) પણ ઇન્દ્રિયોમાં વિકાર ન થાય તે; માર્દવ-એટલે કામળતા-કરતાનો અભાવ; હી-લગ્ન (અને) અચાપ-લગ્ન-એટલે પ્રયોગન વિના વાણી, હાથ, પગ પ્રત્યાદિની ક્રિયાઓ ન કરવી તે; અને (વળી),

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિવા ।

મચન્તિ સંપદં દેવીમભિજાતસ્ય માર્ગત્ ॥ ૩ ॥

હે અર્જુન! તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ, શૌચ, અદ્રોહ, અત્યંત માનપણનો અભાવ, એ (સર્વે) શુભો, દેવી સંપત્તિને ઉદેશી ઉત્પન્ન થયેલા- (જન્મેલા)ના છે તેનામાં તે હોય છે. ૩

ભાષ્યાર્થ : તેજનો અર્થ ચામડીનું નર નથી, પણ તેજ એટલે પ્રાગજ્ઞ્ય ક્રિયામ. ક્ષમા તિરસ્કાર કર્યો હોય કે ગાળ દીધી હોય તોપણ (તેના પ્રતિ અંતરમાં) વિકાર ન ઉત્પન્ન થવો તે ક્ષમા છે; ઉત્પન્ન થયેલા વિકારને-શાંત પાડી દેવો તેને તો 'અક્રોધ' નામથી પાછળ રહ્યો છે. ક્ષમા તથા અક્રોધમાં આ ન તફાવત છે. ધૃતિ-એટલે શરીર તથા ઇન્દ્રિયોમાં બ્યારે ચાક લાગ્યો હોય કે ખંદ ઉત્પન્ન થયો હોય, ત્યારે તે ચાક તથા ખેંદનો-વ્યાકુળતાનો પ્રતિષેધ કરવાવાળી-રોકવાવાળી જે અંત'કરણની વિશેષ પ્રકારની ધૃતિ છે તે ધૃતિ છે. તે ધૃતિથી હિતેન્નિત-વ્યાકુળ બનેલી ઇન્દ્રિયો અને શરીર કાપ કરતાં ચાકતાં-નાશ પામતાં-નથી. શૌચ-(યા શુદ્ધિ) જે પ્રકારનાં છે; માટી અને જળ વગેરેથી બહારની શુદ્ધિ-શરીર સ્વચ્છ કરવું તે બાલ શૌચ અને મન તથા બુદ્ધિની નિર્મળતા તે આભ્યંતર કે અંદરનું શૌચ; મન તથા બુદ્ધિનો કપટ, રાગ વગેરેની મલિનતાથી અભાવ એ અંદરની શુદ્ધિ (શૌચ) છે, એમ શૌચના

બે પ્રકાર છે. અદ્રોહ-ગ્રીભ પ્રાણીઓને મારવાની ઇચ્છાનો અભાવ એટલે પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવી તે, નાતિમાનિતા-અત્યંત માન્યું નામ અતિમાન, તે જેનામા હોય તે અતિમાનિતા અને એ અતિમાનિતા ન હોવી તે 'નાતિમાનિતા' છે, અર્થાત્ પોતાને માટે અતિશય પૂજ્ય ભાવના ન હોવી તે, હે ભારત ! 'અભય' (૧૬-૧) થી આ 'નાતિમાનિતા' સુધીના સર્વ લક્ષણો સપત્તિને હિંદેશી જન્મેવાના હોય છે, એ સપત્તિ કેવી છે ? એને કયું વિશેષણ લાગુ પડે છે ? 'દૈવી' એટલે 'દેવતાઈ' એ વિશેષણ લાગુ પડે છે, અર્થાત્ જે દૈવી કે દેવતાઈ સપત્તિને અભિલક્ષીને (દેશીને) ઉત્પન્ન થયો છે, જે દેવતાઓની વિભૂતિઓને યોગ્ય છે અને જેનું ભવિષ્યમા દશ્યાણુ થવાનું છે, એવા પુરુષનાં આ લક્ષણો હોય છે.

દેવે આસુરી સંપત્તિ દહેવામા આવે છે

દમ્ભો દર્પોઽતિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાનં ચામિજાતસ્ય પાર્થ સમ્પદમાસુરીય્ ॥ ૪ ॥

દમ્ભ, દર્પ, અભિમાન, ક્રોધ અને પારુષ્ય તથા અજ્ઞાન-એટલાં હે પાર્થ ! આસુરી સંપત્તિને (દેશી જે જન્મેલો હોય છે, તેનામાં હોય છે. ૪

ભાષ્યાર્થ : દમ્ભ-એટલે ધર્મવિભવપણું અર્થાત્ હું (ધર્મવિભવવાળો) - બહુ ધર્મ કરવાવાળો ધર્મચુસ્ત છું એવો લોકોમા દેખાવ કરવો તે, દુર્પ-વિદ્યા અને પરિનાર-વશેરના નિમિત્તવાળો-અર્થ, અતિમાન-ગ્રીભ જ્ઞેનામા કહેની પોતાનામા અતિશય પૂજ્ય ભાવના હોવી તે (કેટલાક ટીકાકારો ઓધર, શકરા-નંદ, દિવેદી વગેરે અતિમાનને બદલે 'અભિમાન' પાક સ્વીકારે છે) ક્રોધ-પોતાનું અને પારકાનું અનિષ્ટ કરવાની પ્રવૃત્તિ-અણીતી છે તે, પારુષ્ય-એટલે નિષ્કૂર (કઠોર) વચન, જેમકે (વ્યગ્રમા), કાણુને તેજસ્વી આખવાળો, બેડાળને રૂપાળો અને નીચ જાતિવાળાને કુતિન ઇત્યાદિ મોઢામોઢ કહેવું તે. અજ્ઞાન-એટલે અવિવેચન-વિવેક વિનાનું જ્ઞાન, કર્તવ્ય અકર્તવ્યની બાબતમાં મિથ્યા શુદ્ધિ (બિયટો નિશ્ચય કરવો) તે, હે પાર્થ એ સર્વ લક્ષણો એ રીતે જન્મેવાના થાય છે, કેવી રીતે જન્મેનાના થાય છે ? તેના જવાબમા કહેવામા આવે છે, કે જે આસુરી સપત્તિ-આસુરો એટલે રાક્ષસોની સપત્તિ કે શુણેને હિંદેશી જન્મેના મનુષ્યો હોય, તેના એ શુણો છે.

આ જે સપત્તિઓના કાર્પ કહેવામા આવે છે

દૈવી સંપદિમોક્ષાય નિમ્નઘાયાસુરી મતા ।

મા શુચઃ સંપદં દૈવીમમિજાતોઽસિ પાણ્ડવ ॥ ૫ ॥

દૈવી સંપત્તિ મોક્ષ માટે તથા આસુરી સંપત્તિ બંધન માટે

માનેલી છે, હે પાડવ! તું ક્ષિકર ન કર, તું દેવી સપત્તિને ઉદેશી
જન્મેલો છે પ

સાધ્યાર્થ : જે દેવી સપત્તિ છે, તે સમારગ્ધનમાથી મોટા કરવાવાળી
છે અને આશુરી મપત્તિ નિશ્ચિત (ખરેખર જ) યજ્ઞ કરનારી છે, એ
પ્રમારની જ એને માનવામા આવેલી છે, અને તે જ પ્રમાણે રાક્ષસી સપત્તિ
પણ યજ્ઞ કરનારી છે હવે અહીં આપુ કલ્યાણી અર્જુનના મનમા-
અતઃકળુમાં એક મસય ઉત્પન્ન થયો તુ ડું આશુરી (રાક્ષસી) મપત્તિ
વાળો હુ કે દેવી સપદ્માજો? એ જાણી કર્મ ભગવાન મ્હે છે હે પાડવ!
તું શોક (ચિંતા) ન કર તુ તો દેવી સપત્તિને આભક્ષીને (મંપૂર્ણ)
પણ એ લગણોને ઉદેશી) ઉત્પન્ન થયો છે, એનો અર્થ આ છે કે ભવિષ્યમા
તારુ કલ્યાણ થવાનું છે

ઢાં ભૂતમર્ગો લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર એવ ચ ।

દૈવો નિસ્તરશઃ પ્રોક્ત આસુરં પાર્થ મે મૃણુ ॥ ૬ ॥

આ લોકમા બે ભૂતસર્ગો છે-ભૂતચૃષ્ટિઓ છે દૈવ અને આશુર,
તેમાથી દૈવસર્ગ વિન્ધારથી કલો, હવે હે પાર્થ! મારી પાસેથી
આશુરસર્ગ તું આભગ ૬

સાધ્યાર્થ : ભૂતમર્ગ-ભૂત એટલે મનુષ્યો અને મર્ગ એટલે સૃષ્ટિ,
જેનું સર્જન-ગચના કરવામા આવે છે, બનાવવામા કે પ વામા આવે છે તે
સૃષ્ટિ (એવી આ કુનિયાપર) મનુષ્યોની બે ચૃષ્ટિઓ છે, દૈવી અને આશુરી
મપત્તિયુક્ત જૂનો-મનુષ્યો-પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કરવામા આવે ॥ મારે તે બે
ભૂતસર્ગો કહેવાય છે કુનિયા (બુ. ઉ. ૧-૨-૧) કથુ છે કે 'પ્રાણપતિના બે
મનનાં ॥ દૈવ અને આશુર અને આ બે જ પ્રમારના તોડો છે, એવો
કુનિયા અર્થ છે આ ચૃષ્ટિમા મર્વે પ્રાણીઓનો આ બે પ્રકારમા મમાવેલ
થાય છે એ બે ભૂતસર્ગો ક્યા? તો કહેવામા આવે છે જે આ અધ્યાપના
ચિત્તપે ચાપુ છે તે પ્રકૃતિઓ દૈવી અને આશુરી આ કહેવાર્થ ચુકેલી બને
સૃષ્ટિઓનો ફરી અનુવાદ (અન્યથે વર્ણન) કરવાનું પ્રયોગન બનાવે છે દૈવી
ચૃષ્ટિ તો 'અમરઃ જાવજહ્વદિ' નિર્વારણી પદેના નજી સ્થોત્રથી નિર્વારણી
કહેવામા આવી છે, પણ આશુરી સૃષ્ટિ નિર્વારણી નથી કહી, મારે એ
(આમી) દર પ્રવાના દેવથી એ આશુરી સૃષ્ટિને દું મારા રુદ્રોમા (કુદો
હાન) વિન્ધારપૂર્વક કહું છું, તે સામગ્ર-ધ્યાનમા રાખ

આ અધ્યાપની મમ મિ થના મૂખી પ્રાર્થનાના વિંડો (વિંડો મુદો)-
વો આશુરી મપત્તિ-નાવામા આવે છે કેમકે તેને પ્રવચ કરવાથી (તેનું મિત
નર-જાગેજ અદ કરવાથી) તેો ત્યાગ કરવું જની રો

પ્રવૃત્તિ ચ નિવૃત્તિ ચ જના ન વિદુરાસુરાઃ ।

ન શૌચં નાપિ ચાચારો ન સત્યં તેષુ વિદ્યતે ॥ ૭ ॥

આસુર લોકો (રાક્ષસો) પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ જાણતા નથી; તેઓમાં શૌચ (શુદ્ધતા) નથી, આચાર નથી, અને સત્ય હોતું નથી. ૭

ભાષ્યાર્થ : પુરુષાર્થના સાધનમાં એટલે ફક્ત કાર્યમાં (પ્રવર્તન) પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ; તે પ્રવૃત્તિને તથા અનર્થના હેતુરૂપ કર્મ જે એવી જાણ છે, જેનાથી મનુષ્યે પાગલ વળવું (હલવું) જોઈએ-નિવૃત્તિ થવું જોઈએ, એ નિવૃત્તિને આસુરલોકો જાણતા નથી; તેઓ ફક્ત પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ જ નથી જાણતા એમ નથી, પણ એમનામાં શૌચ-શુદ્ધિ-સ્વચ્છતા નથી, આચાર-સદાચાર નથી તેમ સત્ય પણ નથી. ભાવાર્થ આ છે કે આસુરી પ્રવૃત્તિના મનુષ્યો અકુશલ-મદિન, દુરાચારી, કપટી અને મિશ્ત્રાવાદી-જુદાઓના લોક છે.

વળી,

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ।

અપરસ્પરસંભૂતં કિમન્યત્કામહૈતુરમ્ ॥ ૮ ॥

તેઓ જગતને અસત્ય, અપ્રતિષ્ઠ, અનીશ્વર, અપરસ્પરસંભૂત અને કામહેતુક (બહુ), ધર્માધર્મપ્રતિષ્ઠા વગરનું, હિંસરવિનાશુ, અને કામવાસના વડે પ્રવૃત્ત થયેલા સ્ત્રીપુરુષના સંગથી ઉત્પન્ન થયેલું) કહે છે. એ વિના બીજું તેણું કારણ શું હોય ? એમ કહે છે. ૮

ભાષ્યાર્થ : એ આસુર સ્વભાવવાળા મનુષ્યો કલા કરે છે કે જેવા અમે (પૈતે) જુદાણાથી લગભગ સંપૂર્ણ છીએ, અસત્ય જોનારા અથવા તો અસત્યરૂપ વિનાશી છીએ, તેણે જ આ જગત પણ અસત્ય (જુદાણાથી ભરેલું) છે એને ધર્મ-અધર્મના પ્રતિષ્ઠા કે આધાર નથી, એટલે કે જગત અપ્રતિષ્ઠ (નિરાધાર) છે. તેમ જ ધર્મ-અધર્મ અથવા પુણ્ય-પાપની અપેક્ષા (આધાર) વડે આ જગતનો સમગ્ર ઠરનાર પ્રાણી હિંસર નથી, એટલે કે જગત હિંસરવિનાશુ અનીશ્વર છે, વળી જગત અપરસ્પરસંભૂત છે, અર્થાત્ કામ-દેવથી પ્રેરાયેના સ્ત્રી-પુરુષોના પરસ્પરના સંગથી જ આખું જગત ઉત્પન્ન થયું છે, કામ જ આ જગતનું કારણ છે, એ સિવાય બીજું કારણ શું હોઈ શકે ? અર્થાત્ આ જગતનું ધર્મ-અધર્મોદિ કાર્ષ્ણ્ય બીજું કારણ નથી, ફક્ત કામ જ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિઓનું કારણ છે. આ લોકાપ્રતિષ્ઠ- (ચારીકો) ની દષ્ટિ છે.

एतां दृष्टिमग्नम्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रमन्त्युग्रहर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

આ દષ્ટિનું અવલંબન કરી, નષ્ટાત્મા, ઓછી બુદ્ધિવાળા અને

ઉચ્ચ કર્મ કરવાવાળા જગતના શત્રુઓ, જગતનો ક્ષય કરવા પ્રવર્તે છે અથવા ઉત્પન્ન થાય છે. ૯

ભાષ્યાર્થ : આ દર્શિનું આનંદન-આ દર્શિનો આશ્રય હર્ષ નષ્ટાત્માઓ એટલે નષ્ટ થઈ ગયેલા અભાવવાળા, પરોક્ષના માનનથી બ્રહ્મ થઈ ગયેલા, અસ્પૃશ્ય બુદ્ધિ અસ્પૃશ્ય અથવા ઓછી-કમ બુદ્ધિવાળા એટલે વિષય જ જેમની બુદ્ધિનો વિષય છે એવી દ્રુમી બુદ્ધિવાળા, દૂર કર્મ કરવાવાળા, હિમાત્મક તે સસાગના શત્રુઓ મસાગનો ન ત કરવા માટે ઉત્પન્ન થાય છે.

અને તેઓ-

કામમાથિત્ય દુષ્પૂરં દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ ।

મોહાદ્ ગૃહીત્વાઽમદગ્રાહાન્ પ્રવર્તન્તેઽશુચિનતાઃ ॥ ૧૦ ॥

કદી પૂર્ણ ન કરી શકાય એવા કામ(ઇચ્છા)નો આશ્રય કરી, દંભ, માન તથા મદથી યુક્ત થઈ મોહથી અસદ્-અશુભ શ્રાહ-નિશ્ચયને શ્રદ્ધા કરી એ અશુચિ વ્રતાત્માની (પાપાત્માનીઓ) પ્રવર્તે છે ૧૦

ભાષ્યાર્થ : પૂર્ણ કરવી અશક્ય એવી કામોપભોગની ઇચ્છાનો આશ્રય કરીને, પામ્પ (દંભ), માન અને મદથી યુક્ત થઈ મોહ એટલે અજ્ઞાનથી અશુભ નિશ્ચયો (સિદ્ધિનો) મદલ કરી, આ લોકમાં તેઓ, જેમના આચરણ અશુચિમય (મલિન) છે, તેવા બની જઈ વરને છે

વગી,

ચિન્તામપરિમેયાં ચ પ્રલયાન્તામુપાશ્રિતાઃ ।

કામોપમોગપરમા ણ્તાનદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

આશાપાશયૈર્તૈન્દ્રિયાઃ કામબોધપરાયણાઃ ।

ઈહન્તે કામમોગાર્થમન્યાયેનાર્થમંચયાન્ ॥ ૧૨ ॥

અપરિમેય (માપ-હિત) તથા પ્રલયાન્ત એટલે મગ્ધ બુદ્ધીની ચિંતાનો આશ્રય કરી, કામ(વિષય)ના ઉપભોગને જ પરમ પુરુષાર્થ માનનારા, એટલે જ પુરુષાર્થ છે એવા નિશ્ચયવાળા, ને કડો આશાપાશ વડે બધાયેલા અને કામ-બોધપરાયણ એવા(તેઓ), વિષયોના ઉપભોગ માટે અન્યાય વડે અર્થસંગ્રહો ઇચ્છે છે ૧૧, ૧૨

ભાષ્યાર્થ : જેનું માપ ન થઈ શકે તેવી (અપરિમેય) અપાર-પ્રત્યક્ષાગ પર્વત એટલે મગ્ધ પર્વત પહોળે એવી ચિંતાનો આશ્રય કરી રહેનારા અર્થાત્ સર્વદા ચિંતામસ્ત-ચિંતાપરાયણ એવા, જેની કામના-ઇચ્છા કરી સમાપ્ત તે કામ અર્થાત્ સ્વરૂપમાદિ વિષયો જે કામ છે, તે-કામ-વિષયોનો ઉપભોગ જ જેનો પુરુષાર્થ છે તે કામોપભોગ પરમ કહેવાય, એમ સમજનારા, અહીં આ વિષયોપભોગ જ પરમ પુરુષાર્થ છે એવા નિશ્ચયવાળા

તથા સેંકડો આગારૂપ પાશો (જંધનો) થી જંધાયેલા-જકડાયેલા, એટલે સર્વ તરફથી (સર્વ દિશાઓમાં) ખેંચાતા, કામ અને ક્રોધ જેમનું પરમ આશ્રય-સ્થાન છે તેવા કામક્રોધપરાયણ પુરુષો ધર્મને માટે નહીં પણ વિવેચાપભોગ કે કામતૃપ્તિ માટે અન્યાય વડે અર્થીત બીજાનું સત્ત્વ (ધન) હરણ કરવું વગેરે અનેક પાપમય કૃતિથી અન્યાય વડે ધનસંચય કરવાની પ્રવૃત્તિ આદરે છે (કરે છે).

અને એમનેા અભિપ્રાય આવો હોય છે.

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ ૧૩ ॥

असौ मया हतः शत्रूर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ ૧૪ ॥

आढ्योऽभिजऽनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ ૧૫ ॥

આ મેં આજે પ્રાપ્ત કર્યું, (હવે) આ મનોરથ પામીશ, આ ધન મારે છે અને વળી આ બીજા પણ ધન મને મળશે-મારું થશે; આ શત્રુને મેં હણ્યો, બીજા પણ હણીશ; હું ઈશ્વર છું, હું ભોગી છું, હું સિદ્ધ છું, હું બલવાન છું, હું સુખી છું, હું ધનસંપન્ન છું, હું કુળવાન છું; મારા સમાન બીજો કોણ છે? હું યજ્ઞ કરીશ, હું દાન આપીશ, હું આનંદ કરીશ, એવાએવા અજ્ઞાન(મય વિચારો) વડે તે મોહ પામેલા હોય છે. ૧૩-૧૫

સાધ્યાર્થ : આ દ્રવ્ય હમણા મને મળ્યું છે; અને વળી આ (બીજે) મનોરથ મનતે સંગ્રહ-ટૂંક કરનાર પદાર્થ મને મળશે, આ (હાથ છે તે) તો છે અને વળી આવતા વર્ષમાં ફરી બીજા ધન આવશે, તેનાથી હું ધની (ધનવાન) થઈશ, આ દેવન્દ્ર નામનો દુર્ગમ શત્રુ તો મારાથી હણાઈ ચૂક્યો છે અને હવે બીજા (પામર) શત્રુઓને પણ હણીશ; એ તપસ્વીઓ-બિચારા શુ કરી શકનાર છે? તેઓ મિત્રદુષ્ટ (જરા પણ) મારી બરોબર નથી; (કાઈ પણ પ્રકારે તેઓ મારી બરોબરના નથી,) સાથી? તો જવાબ આ છે કે હું (તો) ઈશ્વર છું, ભોગી છું, મર્વ પ્રકારે સિદ્ધ છું, પુત્ર, પૌત્ર તથા દીકિત્રસંપન્ન છું; હું કાંઈ સાધારણ મનુષ્ય જ નથી પણ બનવાન અને સુખી તો હું જ છું, (બીજા બધા તો પૃથ્વીપર ભોળારૂપ લિપન્ન થયા છે.) હું ધનવાન અને (કુટુંબ-દૃષ્ટિએ) કુળવાન છું, એટલે સાત પેઢીથી શ્રોત્રિણાદિ ગુણસંપન્ન છું, આથી ધન અને કુળમાં પણ મારા સમાન બીજો કાંઈ પણ નથી; વળી હું તો યજ્ઞયાગ કરીશ અને એ યજ્ઞયાગવડે પણ હું બીજાઓનો પરાજય કરીશ; બાવાર્થ આ

છે કે વાળપેવાદિ યજ્ઞ કરી ખૂબ પ્રતિષ્ઠા મેળવી બીજાને ઝાંખા પાડીશ; નહ, ભવેલા વગેરેને દાન આપીશ, જેથી અતિશય આનંદ મેળવીશ; આ પ્રકારે આ મનુષ્યેા અનેક રીતની-વિવિધતરેહની, અવિવેકભાવના પામેલા-અજ્ઞાનથી મોહ પામેલા આસુરી લોકો છે.

અનેકચિત્તવિગ્રાન્તા મોહજાલસમાવૃતાઃ ।

પ્રસક્તાઃકામભોગેષુ પતન્તિ નરકેજ્જુચૌ ॥ ૧૬ ॥

અનેક પ્રકારના ચિત્તના દુષ્ટ સંકલ્પોથી તરેહતરેહની બ્રાંતિમાં પડેલા, મોહજાળમાં સારી રીતે સપડાયેલા (વીંટાયેલા) અને કામ-લોભમાં-વિષયલોભમાં અતિશય આસક્ત બનેલા તેઓ અપવિત્ર નરકમાં પડે છે. ૧૬

ભાષ્યાર્થઃ ઉપર કહેલા અનેક પ્રકારના વિચારોથી-સંકલ્પોથી અનેક રીતે બ્રાન્તચિત્ત (ભટકતાં ચિત્તવળા), મોહ, અવિવેક કે અજ્ઞાન જે જાળ પેડે ભેરવી પાડનારી, વીંટી વળનારી હોવાથી ખરેખરી જાળ જ છે-તેનાં બંધન, આવરણોમાં સપડાઈ ગયેલાં તથા વિષયભોગમાં અત્યંત આસક્ત-લંપટ બની ગયેલા તે આસુરી લોકો વૈતરણી વગેરે અપવિત્ર નરકમાં પડે છે.

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તબ્ધા ધનમાનમદાન્વિતાઃ ।

યજન્તે નામયજ્ઞૈસ્તે દમ્ભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭ ॥

ધન, માન અને મદવડે યુક્ત, પોતાની મેળે જ મોટા સંભાવિત થઈ બેઠેલા; સ્તબ્ધ-અચ્છદ-મગફર સ્વભાવના તેઓ નામના યજ્ઞ વડે અવિધિપૂર્વક યજ્ઞન કરે છે. ૧૭

ભાષ્યાર્થઃ અને એ પોતે પોતાની જાતને સર્વશુશ્રુક્ષંપન્ન માનીને પોતાની મેળે જ મોટા થઈ બેઠેલા [કોઈ સાધુ પુરુષો વડે મોટા (બ્રેહ) નહીં માનવામાં આવેલા], સ્તબ્ધ એટલે ઉદ્ધન-અચ્છદ રહેનારા-નમ્રતાવિનાના ધનને કારણે માન અને મદ વડે યુક્ત થયેલા તેઓ, પાખંડથી અર્થાત્ પોતે ધાર્મિક છે એવો ખોટો દેખાવ કરીને, અવિધિપૂર્વક-શાસ્ત્રની ઝાંઘર કહેલા વિધિના જ્ઞાન વિના કે કર્તવ્યતાના જ્ઞાન વિના નામમાત્ર કહેવાના ખરેખરા નહીં તેવા યજ્ઞો દ્વારા યજ્ઞન કર્યો કરે છે.

અહંકારં ચલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ।

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિપન્તોઽમ્યમૂયકાઃ ॥ ૧૮ ॥

અહંકાર, જલ, ઝર્પ, કામ અને ક્રોધનો આશ્રય કરી રહેલા તેઓ, પોતાના અને બીજાના દેહમાં રહેલા મારો અત્યંત દેવ કરતા તથા અસૂચા-ઈર્ષ્યા કરતા રહે છે. ૧૮

લાભ્યાર્થ : અહંકાર-અહં અહં (હું હું) કરવાનું નામ એટલે પ્રત્યેક કામમાં હું કરું છું, એવી ભાવના કરવી, તેનું નામ અહંકાર છે; એ અહંકાર-વડે પોતાનામાં હોય તથા ન હોય તેવા ગુણોનો પોતાનામાં અધ્યાસ કરી અર્થાત્ તે ગુણો પોતાનામાં છે એમ ખોટું માની હાઈ હું એ ગુણોવાળો છું, એમ માનવું તેને અહંકાર કહેવાય છે; અવિદ્યા નામનો એ અહંકાર, સર્વે દોષોમાં મોટામાં મોટો અતિ કંઈ હોય હોઈ સર્વ દોષોનું તથા સર્વ નુકસાનકારક પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ કારણ છે, તે અહંકારને; બળનો અર્થ (અહીં) કામ તથા રાગવાણ્ણ બીજાનો પરાભવ કરવા મારેનું જોર શારીરિક બળ છે તેને; દુર્ધ એટલે જે ઉત્પન્ન થયાથી મનુષ્ય ધર્મનું ઉત્થાન કરે છે તે અંતઃકરણને આશ્રય કરનારો (આશ્રયે રહેનારો) દોષવિશેષનું નામ દુર્ધ છે તેને; કામ-બી વગેરેમાં લાલસા-ધમ્મ યાય છે તે કામને, અને કોઈ પણ પ્રકારનું અનિષ્ટ સ્વાધો યતા ક્રોધને અને એ ઉપરાંત બીજા મોટા દોષોને પણ આશ્રય કરી રહેલા તે છે; વળી વધારામાં હું ઈશ્વર, કે જે પોતાના તથા બીજાના શરીરમાં રહેતો હોઈ સુદ્ધિ તથા ક્રમનો સાક્ષી છું, તે હું ઈશ્વરનો એ દેવ કરનારા છે; દેવ કરવાનો અર્થ મારી આજ્ઞાનું ઉત્થાન કરી આપવું તે છે. તેઓ આવા દેવ કરનારા અબ્યસૂયકો છે એટલે સન્માનમાં રહેતા-પ્રવર્તતા મનુષ્યોને સહન નહિ કરી શકનારા તથા તેઓના એ નિંદકો છે.

તાનહં દ્વિપતઃ ક્રૂરાન્સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

શ્લિષામ્પજસમશુભાનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥ ૧૯ ॥

એવા (મારો) દેવ કરનારા, ક્રૂર, અશુભ કરનારા તે નરાધમોને હું વારંવાર આસુરી જ યોનિમાં નાખું છું. ૧૯

લાભ્યાર્થ : સન્માનના શત્રુઓ, સાધુઓના અને મારો દેવ કરનારા, અશુભ કર્મ કરનારા અને નરોમાં અધમ તે પુરુષોને (અસુરોને), એમના અધર્મ- (પાપ)-દોષને લીધે હું સંસારમાં નરકરૂપ સંસૃતિમાર્ગમાં આસુરી યોનિઓમાં, કે જેમાં વિશેષે કરી ક્રૂર કર્મ થાય છે એવી વાધ, સિંદ્ધ વગેરે આસુરી યોનિઓમાં વારંવાર નાખું છું. 'શ્લિષામિ-નાખું છું' નો સંબંધ યોનિઓ સાથે છે.

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ ।

મામપ્રાર્પ્યય કૌન્તેય તતો યાન્ત્યધર્માં ગતિમ્ ॥ ૨૦ ॥

આસુરી યોનિ પામેલા મૂઢલોકો અને પામ્યા વિના જ હે કૌન્તેય ! જન્મોજન્મ એનાથી. પણ અધમગતિ પામે છે. ૨૦

લાભ્યાર્થ : આસુરી યોનિ પામેલા આ મૂઢ અવિવેકી લોકો, જન્મો-જન્મ (દરેક જન્મે) અતિશય તામસી ગુણ જેમાં હોય છે, એવી યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થઈ મને ઈશ્વરને પામ્યા વિના જ નીચે ને નીચે (વધુ ને વધુ) અધો-ગતિને; પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ પડેલાં જે (યોનિ) જન્મ પ્રાપ્ત થયો હોય છે,

તેથી પણ અધિક અધમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ' અને ઇશ્વરને પામ્યા વિના (પ્રાપ્ત કયો વિના)નો અર્થ આ છે કે મારા સિદ્ધ (શ્રેષ્ઠ) માધુના માર્ગને પામ્યા વિના જ એટલે નહીં પામી તેથી પણ અધમ ગતિ પામે છે; કારણકે મારી પ્રાપ્તિ(યવા)માં તો કદી પણ (કાઈને માટે) આશંકા નથી.

હવે સર્વ આસુરી સંપત્તિને સંક્ષેપમાં (ટૂંકમાં) કહેવામાં આવે છે: આસુરી સંપત્તિના બેદો અનંત હોવા છતાં જ (કામ ક્રોધ લોભરૂપ) ત્રણ બેદમાં સમાઈ જાય છે અને જેનો પરિહાર (ત્યાગ, નાશ) કયોથી સર્વ દોષો-અનર્થો નાશ પામી જાય છે, તે આ જગતના સર્વ અનર્થોનું-અનિર્થોનું મૂળ કારણ છે, તેનું હવે વર્ણન કરવામાં આવે છે :

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥ ૨૧ ॥

આત્માનો નાશ કરનારું નરકનું આ ત્રણ પ્રકારનું દ્વાર છે: કામ, ક્રોધ અને લોભ; માટે એ ત્રણ ત્યજવા. ૨૧

ભાષ્યાર્થ : નરકની પ્રાપ્તિમાં ત્રણ પ્રકારનું દ્વાર, આત્માનો નાશ કરનારું છે; જે દ્વાર (દરવાજા)માં પ્રવેશ કરતાંવેંત જ આત્મા નષ્ટ થઈ જાય છે એટલે કે કોઈ પણ પુરુષાર્થ માટે તે યોગ્ય નથી રહેતો; તેથી જ એ (ત્રણ) આત્માનાં નાશ કરવાવાળાં દ્વાર (માર્ગ) છે, એમ કહેવાય છે; એ કોણ ? તે દ્વાર કયાં ? કામ, ક્રોધ તથા લોભ છે; માટે એ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એ (ત્રણે) આત્માના નાશ કરનારાં દ્વાર છે, માટે કામાદિ ત્રણ (કામ, ક્રોધ, લોભ)ને ત્યજ દેવાં જોઈએ.

એના ત્યાગની આ સ્તુતિ છે:

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय ! तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ ૨૨ ॥

હે કૌંતેય ! એ ત્રણ તમોદ્વાર(નરકદ્વાર)થી સારી રીતે મુક્ત થયેલો પુરુષ પોતાનું કલ્યાણ આચરે છે; તે પછી ઉત્તમ ગતિ પામે છે. ૨૨

ભાષ્યાર્થ : દે કૌંતેય ! દુઃખ અને મોહરૂપ અપકારનાં (નરકનાં) કામ વગેરે દ્વાર છે; એ ત્રણેથી મારી રીતે છૂટા થયેલો પુરુષ આચરજી-અનુપાન કરે છે; જેનું આચરજી અનુપાન કરે છે ? આત્માના શ્રેય(કલ્યાણ)-નું આચરજી કરે છે. જે(ત્રણ)થી પૂર્વે જપાપેલો દેહતના કારણે એ પોતાના કલ્યાણનું અનુપાન કરતો નરોતો તે દરે એ કામાદિના નાશ થવાથી કરે છે; અને એ અનુપાનથી સાધનથી એ પરમમતિ એટલે કે મોક્ષ પણ પામે છે.

એ સર્વ આસુરી સંપત્તિના ત્યાગનું તથા ચેષ્ઠવૃત્તિ-કલ્યાણમય આચ-

રણનું મૂળ કારણ શાસ્ત્ર છે; શાસ્ત્રના પ્રમાણ વડે જ એ બંને કરી શકાય છે, બીજી કોઈ પણ રીતે એ સક્ય નથી; માટે-

યશશાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ ।

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૩ ॥

જે મનુષ્ય શાસ્ત્રવિધિ ત્યજી ઇચ્છા પ્રમાણે આચરણ કરે છે, તે સિદ્ધિ પામતો નથી, સુખ પામતો નથી કે નથી પરમ (ઉત્કૃષ્ટ) ગતિ પામતો. ૨૩

સાધ્યાર્થઃ : જે મનુષ્ય શાસ્ત્રવિધિ-શાસ્ત્ર એટલે વેદ અને વિધિ એટલે આ કર્તવ્ય છે એવા જ્ઞાનનું કારણ શાસ્ત્રના વિધિ તથા નિબંધરૂપ જે આદેશ છે, તે આદેશ ત્યજી જે (પોતાની) કામનાથી પ્રેરણા વર્તે છે, તે સિદ્ધિ અર્થાત્ પુરુષાર્થ કરવાની યોગ્યતા પામતો નથી તે આ લોકમાં પણ સુખ પામતો નથી. અને તે પરમ ગતિ (ઉત્કૃષ્ટ ગતિ) સ્વર્ગ કે મોક્ષ પણ પામતો નથી.

તસ્માच्छાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥ ૨૪ ॥

માટે કાર્ય અને અકાર્યની વ્યવસ્થામાં તારે શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે. શાસ્ત્રવિધિએ કહેલું કર્મ સમજી તે અહીં કરવાને તું યોગ્ય છે. ૨૪

સાધ્યાર્થઃ : તેથી કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યની વ્યવસ્થામાં તારે શાસ્ત્ર જ પ્રમાણભૂત છે; એટલે કે એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું તે સાધન છે એટલા માટે શાસ્ત્રવિધાને કહેતાં સ્વકર્મ જાણી તે કર્મ કરવાને તું યોગ્ય છે. શાસ્ત્રવિધાન-શાસ્ત્રે જે આ પ્રકારની આજ્ઞા આપી છે: ‘આ કાર્ય કરવું અને (આ) ન કરવું’ તેનું નામ શાસ્ત્રવિધાન અને તેણે કહેલું કર્મ તે શાસ્ત્રવિધાનોક્ત કર્મ-એ પ્રમાણેનું સ્વકર્મ જે હોય તેને જાણી આ કર્મ-ક્ષેત્રમાં તે કર્તવ્ય કરવું ઉચિત છે, એ ભાવાર્થ છે. હહ (અહીં) એ શબ્દ, જે ભૂમિમાં દેમો (કરવાનો) અધિકાર છે, તે અર્થાત્ આ લોકમાં ‘અહીં’ એ બતાવવા માટે છે એમ જાણવું.

ઇતિ શ્રીમત્પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય જાવિંદલગવાનના પૂજ્યપાદ શિષ્ય શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય લગવાનકૃત શ્રીમદ્ લગવદ્ગીતાસાધ્યનો દૈવાસુરસંપદવિભાગયોગ નામે અધ્યાય ૧૬મો સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૭મો-શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ

૧૬મા અધ્યાયમા શ્રીમદ્ભગવાને અર્જુનને કહ્યું, "તસ્માત્ શાસ્ત્ર પ્રમાણ ત્વા-
તારે તો તેથી શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે." ભગવાનના આ કથનથી અર્જુનને પ્રશ્ન કરવા
ખીજ માપડ્યું, તેથી—

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુને ક્વહિ

યે શાસ્ત્રવિધિમૃત્સૃજ્ય યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેષાં નિષ્ઠા તુ કા કૃષ્ણ! સત્ત્વમાહો રજસ્તમઃ ॥ ૧ ॥

જેઓ શાસ્ત્રવિધિ ત્યજી શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ યજન કરે છે, હે કૃષ્ણ !
તેમની નિષ્ઠા કઈ ભણવો ? સત્ત્વ, રજઃ કે તમઃ ? ૧

સાધ્યાર્થ : કેનાક જે બાકી રહેલા છે-વિશેષ ગુણવાન ન હોઈ
સાધારણ મનુષ્યો છે-તે શાસ્ત્રવિધિ અર્થાત્ શાસ્ત્રની આજ્ઞાને એટલે કે શ્રુતિ
-મૃતિ વગેરે શાસ્ત્રોમા કહેલી વિધિ છોડી શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ એટલે આગ્નિક-
તાના ભાવ વડે દેવાદિને પૂજે છે અહીં પ્રથમ પત્તિ જે શાસ્ત્રવિધિમૃત્સૃજ્ય
છે, તેનો અર્થ આ લેવાનો છે કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિપ્રમાણ શાસ્ત્રની કોઈ પણ
આજ્ઞાની માહિતી ન હોઈ, કેવળ જ્ઞાન પુરોની વ્યવહારપર પરાને જોઈ કે
જણીને શ્રદ્ધા એટલે આગતમ્ય સુદ્ધિપૂર્વક જે દેવાધિનું પૂજન કરે છે,
તેઓને જ વિશેષ આ પત્તિમા કહેલું છે, પરંતુ જે મનુષ્યો કોઈ પણ-ચોડી
મણી પણ શાસ્ત્રવિધિ જાણે છે, છતાં તે છોડી અવિધિપૂર્વક સ્થિપત વિધિથી
દેવાદિનું પૂજન કરે છે, તેઓનું આ મોખપતિ- જે શાસ્ત્રવિધિમૃત્સૃજ્ય થી
કથન કર્યું છે, એમ સમજવાનું નથી

શ્રદ્ધા-પૂર્વપક્ષ : શા માટે એમ ન સમજવું ? ઉત્તર-અહીં 'શ્રદ્ધાથી
યુક્ત', એવું વિશેષ મૂલ્યમા આ પુણ્ય તેથી, કારણકે દેવાદિની પૂજાવિધિને
બનાવના કોઈ પણ શાસ્ત્રને જોતા અર્થાત્ ભણતા છતાં પણ તેને અશ્રદ્ધાથી
છોડી દઈ, એ શાસ્ત્રમા જે કહેવામા આવી છે, તે દેવપૂજમા શ્રદ્ધાથી યુક્ત
થઈ પ્રવર્તે છે, એમ સ્પષ્ટ અસમ્ય છે-અદ્વારદિન પૂજા શ્રદ્ધાયુક્ત કેવી
ગતે ગતે ? માટે 'યે શાસ્ત્રવિધિમૃત્સૃજ્ય' વત્યાદિ જે પ્રથમ પત્તિમા કહ્યું
છે, તેનો અર્થ ઉપર કલા પ્રમાણે 'શાસ્ત્રવિધિ ન ભજનનારા લોકો જ'
નીમારવામા આવે છે, એ પ્રમારના મનુષ્યોની નિગા દે કૃષ્ણ ! કઈ છે ?
સાત્ત્વિક છે, રાજસ છે કે તામસ છે ? એવે કે એમની રિયતિ (નિગા)
સાત્ત્વિકી, રાજસી કે તામસી છે ? કહેવાનો માનસ આ છે કે દેવાદિ વિશેની
(દેવાદિ પ્રત્યેની) એમની જે પૂજા છે, તે સાત્ત્વિકી છે, રાજસી છે કે
તામસી છે ?

જે કે આ પ્રશ્ન સામાન્ય (સાધારણ) મનુષ્યોના વિષયમા છે, તેપણ તેનો
ઉત્તર વિભાગ પાશ્વ વિના (એમામગે) આપવો ચોખ્ખો નથી, એ વિચારથી-

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા :

ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ।

સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શૃણુ ॥ ૨ ॥

દેહધારી જીવોને ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા થાય છે; તે સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે; તે ત્રણ પ્રકાર આ પ્રમાણે—સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી છે, તેને તું સાંભળ. ૨

ભાષ્યાર્થ : જે નિશ્ચય વિષે તું પૂછે છે, તે અવસ્થામાં દેહધારી જીવોની સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની જાણવી. (સ્વભાવજન્યમા 'સ્વભાવ' તે આ છે કે જે) જન્મ-આંતર (બીજા જન્મ-માં)માં ધર્માદિ કર્મોમાં હોય છે, તેના સંસ્કાર મરણકાળે પ્રકટ થાય (સ્પષ્ટ બને) છે, તે સ્વભાવ કહેવાય છે અને તેનાથી જે જીવે તે 'સ્વભાવજા' એવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલી દેવ-પૂજાદિના વિષયવાળી શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી છે; રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલી યક્ષરાક્ષસાદિની પૂજાવાળી શ્રદ્ધા રાજસી અને તમેગુણથી ઉત્પન્ન થયેલી યક્ષરાક્ષસ-પ્રેતપિશાચની પૂજાદિના વિષયવાળી શ્રદ્ધા તે તામસી છે, એવી રીતની ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા હવે કહેવામાં આવે છે, તે તું સાંભળ.

તે (એટલે) આ શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની છે :

સન્ધાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ।

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ ઇવ સઃ ॥ ૩ ॥

હે ભારત ! સર્વની શ્રદ્ધા (ચોતાના) સર્વને અનુરૂપ થાય છે; આ પુરુષ શ્રદ્ધામય છે; જેને જેવી શ્રદ્ધા હોય તેવો તે થાય. ૩

ભાષ્યાર્થ : હે ભારત ! સર્વ પ્રાણીઓની શ્રદ્ધા એમના જુદાજુદા મંસ્કારોવાળાં અંતઃકરણને અનુરૂપ (અનુસરતી) હોય છે. જે એમ છે તે તેથી શું થાય ? તેનો જવાબ આપવામાં આવે છે- આ પુરુષ એટલે સંસારી જીવ શ્રદ્ધામય છે. કેવી રીતે ? તે જીવની જે શ્રદ્ધા હોય તે શ્રદ્ધાવાળો તે જીવ છે, એમ જાણવું. એ રીતે જેવી શ્રદ્ધાવાળો જીવ હોય, તેને અનુસરતા રૂપવાળો જ તે હોય છે. (એમ જીવનું શ્રદ્ધામયપણું સિદ્ધ થાય છે.)

અને તેથી કરી દેવાદિની પૂજારૂપ કાર્યના મિહનથી એટલે કે (વિશિષ્ટ પ્રકારોની શ્રદ્ધાને લીધે થતી) દેવાદિની પૂજાથી સાત્ત્વિકે આદિ શ્રદ્ધાનું અનુમાન કરવું થાય છે, એમ કહેવામાં આવે છે :

યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્યક્ષરક્ષાંમિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્મૃતગણાંથાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥ ૪ ॥

સાત્ત્વિક લોકો દેવોનું પૂજન કરે છે; રાજસી લોકો યક્ષને, તથા રાક્ષસોને પૂજે છે; અને બીજા તામસી લોકો પ્રેતો તથા ભૂતગણોને પૂજે છે. ૪

ભાષ્યાર્થ : સાત્ત્વિક નિષ્ઠાવાળા લોકો દેવોને પૂજે છે અને રાજસીઓ રાક્ષસીનિષ્ઠાવાળા હોઈયદા તથા રાક્ષસોને પૂજે છે, તથા બીજા જે તામસી-તામસ નિષ્ઠાવાળા હોય છે, તે પ્રેતો અને સાત માતાઓ આદિને પૂજે છે.

શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ થતા એ પ્રકારે કાર્ષ્ણ પરથી જેમની સત્ત્વાદિ નિહાળી નિર્ણય કરવામાં આવે છે, તે સ્વાભાવિક શ્રદ્ધાવાળા દમ્ભરો મનુષ્યોમાંથી કાર્ષ્ણ એક જ દેવપૂજનમાં પ્રીતિવાળો યદ્યપિ સત્ત્વનિષ્ઠ-સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાવાળો અને છે. ધણી મોટા ભાગે મનુષ્યો તો રાજસી કે તામસી નિષ્ઠાવાળા જ હોય છે એમ કેમ છે તે કહેવામાં આવે છે.

અશાસ્ત્રવિહિતં ધોરં તપ્યન્તે યે તપો જનાઃ ।

દમ્ભાહંકારસંયુક્તાઃ કામરાગવલાન્નિતાઃ ॥ ૫ ॥

દભ અને અહંકારથી યુક્ત તથા કામ અને રાગના બગધી યુક્ત યદ્યપિ જે લોકો શાસ્ત્રે નહીં કહેલાં ધોર તપ તપે છે ૫

ભાષ્યાર્થ : શાસ્ત્રમાં જે કહેવામાં આવ્યું નથી એવું-અશાસ્ત્રવિહિત અને ધોર એટલે બીજા પ્રાણીઓને તેમ જ પોતાને પણ પીડા કરનારું તપ જે (એ) લોકો તપે ૬, તે તપ પણ વળી કયે પ્ર-તે તપે છે? દભ અને અહંકાર એ બંનેથી યુક્ત યદ્યપિ તથા કામના અને રાગ અર્થાત્ આમકિતથી ઉત્પન્ન થતા બગધી અથવા તો કામ અને આમકિતથી યુક્ત યદ્યપિ (નીચેના શ્લોક સાથે આ નોંધનો મંત્ર છે)

કર્ણયન્તઃ શરીરસ્યં ભૂતગ્રામમચેતસઃ ।

માં ચૈવાન્તઃશરીરસ્યં તાન્નિદ્વયામુરનિશ્ચયાન્ ॥ ૬ ॥

અને શરીરમાં નહેલા ભૂતસમુદાયને તથા શરીરની અંદર રહેલા મને પણ એ અવિવેકીઓ કૃશ કરે છે-ગાળી નાખે છે, તેમને (તે અવિવેકીઓને) તુ આમુરી નિશ્ચયવાળા બનજી. ૬

ભાષ્યાર્થ : જે અવિવેકી મનુષ્યો શરીરમાં ઇન્દ્રિયાગ્નિના સમૂહરૂપે રહેના ભૂતસમુદાયને અને શરીરની અંદર અતરાત્મારૂપે રહેના ઇન્દ્રિયોના, કર્મના તથા ભુદ્ધિના સાક્ષીભૂત મને ઈશ્વરને (ધોર તપ કરનારતા) કૃશ કરે છે-મારુ શોષણ કરે છે, તેમને આમુરી નિશ્ચયોવાળા બનજીવા મારી આજ્ઞા પ્રમાણે ન આનંદારા જ મને કૃશ કરનારા, મારુ શોષણ કરનારા છે, તે મને આમુરી નિશ્ચયોવાળા બનજીવા, જેમનો નિશ્ચય અમુરોનો-રાક્ષોનો છે, તેઓ આમુરી નિશ્ચયવાળા મડવાય છે, એવાઓનો ત્યાગ કરવા મરે તુ એમને બનજી-ઓગળ, એ ઉપદેશ અહીં છે.

વળી રસવાળા તથા ગ્નિય આદિ રજુ પ્રમારના બેદવડે જીવાનુદા આહારો મા-ખોરાકમાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ગુણવાળા પુરુષોની પ્રીતિ હોય છે, તે અહીં ક્રમ પ્રમાણે દેખાવામાં આવે છે; દારણકે રસવાળા તથા સ્નિગ્ધ આદિ આહારો-ખોરાકમાં અમુક ખોરાક પર પોતાની અતિશય (વિશેષ) પ્રીતિ છે, એ

નેઈ તે વિશિષ્ટતા પરથી એ પ્રીતિરૂપ લક્ષણવડે પોતાનું સાત્ત્વિકપણું, રાજસપણું કે તામસપણું (નણી શકાય અને એ રીતે એ) નળીને રાજસ, તામસ લક્ષણ કે ગુણવાળા આહારનો ત્યાગ અને સાત્ત્વિક આદિ ગુણ કે લક્ષણવાળા આહારનો સ્વીકાર કરી શકાય છે; તે જ પ્રમાણે સાત્ત્વિક આદિ ગુણોના બેદોને અનુસરી યત્નપામદિનું પણ ત્રણ પ્રકારનું વર્ગીકરણ અહીં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે; એનું કારણ આ છે કે રાજસ અને તામસ યત્નાદિને નળી તેનો ત્યાગ કેવી રીતે હોશે કરી શકે અને સાત્ત્વિક યત્નાનું અનુદાન કયે પ્રકારે કરી શકે, એ બાબતમાં આવે, એ હેતુથી હવે કહે છે :

આહારસ્ત્યપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં મેદમિમં શૃણુ ॥ ૭ ॥

સર્વને આહાર પણ ત્રણ પ્રકારના જ પ્રિય થાય છે. તથા યજ્ઞ, તપ અને દાન પણ એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર જ પ્રિય થાય છે; તેઓનો આ લેહ તું સાંભળ. ૭

ભાષ્યાર્થ : સર્વ મોજન કરનારા પ્રાણીનો પ્રિય-દષ્ટ આહાર-ખોરાક ત્રણ પ્રકારનો હોય છે; તે જ પ્રમાણે યજ્ઞ, તપ અને દાન પણ ત્રણત્રણ પ્રકારનાં હોય છે; એ આહારાદિના હવે પછી કહેવામાં આવનારા પ્રકારો તું સાંભળ.

આયુસ્સધ્વયલારોગ્યસુલ્લગ્નીતિવિવર્ધનાઃ ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાસ્તાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥ ૮ ॥

આયુષ્ય, સત્ત્વ, બલ, આરોગ્ય, મુખ અને પ્રીતિ વધારનારા, રસવાળા, સ્નિગ્ધ, સ્થિર રહેવાવાળા અને હૃદયને પ્રસન્ન કરે એવા આહારો સાત્ત્વિકને પ્રિય હોય છે. ૮

ભાષ્યાર્થ : આયુષ્ય, સત્ત્વ(શુદ્ધિ), બળ, આરોગ્યતા, મુખ અને પ્રીતિ એ સર્વને વધારનારા તથા રસવાળા, સ્થિર-લાગે કાળ ટકનારા સ્નિગ્ધ-રેનેહ-મીઠવાળા તથા હૃદયને પ્રિય લાગે એવા આહારો-ખોરાકો સાત્ત્વિક મનુષ્યને પ્રિય હોય છે.

કદૂવમ્લલવળાત્પુષ્પતીક્ષ્ણરુક્ષવિદાહિનઃ ।

આહારા રાજસસ્થેષ્ટા દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

કડવા, ખાટા, ખારા, અતિ બિના, તીખા, લૂખા અને દાહ કરનારા તથા દુઃખ અને રોગ કરનારા આહારો-ખોરાકો, રાજસ પ્રકૃતિવાળાને પ્રિય હોય છે. ૯

ભાષ્યાર્થ : મ્લેકના પૂર્વોર્થમાં જે અતિ શુદ્ધ છે, તે કડવા આદિ સર્વ સાથે નેડવો એટલે કે અતિ કડવા, અતિ ખાટા, અતિ ખારા, અતિ બિના.

અતિ તીખા, અતિ લૂખા અને અતિ દાહ કરનારા તથા દુઃખ, ચિંતા અને રોગો ઉત્પન્ન કરવાવાળા એટલે જે દુઃખ, શોક અને રોગ ઉત્પન્ન કરતા હોય તેવા આહારો-ખોરાકો રાજસ સ્વભાવના મનુષ્યને પ્રિય હોય છે.

યાતયામં ગતરસં પૃતિ પર્યુપિત ચ યત્ ।

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેદ્યં મોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

જે થોડું પાકેલું, રસવિનાનું, દુર્ગંધયુક્ત-ગંધાતું, વાસી, ઉચ્છિષ્ટ-છાંટેલું અને યજ્ઞમાં હોમવા યોગ્ય ન હોય એવું ભોજન તામસી મનુષ્યને પ્રિય હોય છે. ૧૦

ભાષ્યાર્થ : અર્ધું પાકેલું, અર્ધું ચડેલું, કાચું, રસવિનાનું, ગંધાતું, વાસી એટલે કે જેને રાંધ્યા પછી એક રાત પીતી મઈ હોય તેવું અને ઉચ્છિષ્ટ-જમતાં ખાધી રહેલું-જે જમ્યા પછી છાંટેલું હોય તેવું અને યજ્ઞ માટે જે યોગ્ય ન હોય તેવું જે ભોજન, તે તામસી મનુષ્યને પ્રિય હોય છે.

હવે અહીં ત્રિવિધ-ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે :

અફલાકાદક્ષિમિર્યજો વિધિદષ્ટો ય હ્યજ્યતે ।

યદ્વ્યયમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥ ૧૧ ॥

યજ્ઞ કરવા યોગ્ય જ છે, એવો મનનો નિશ્ચય રાખીને કૃષ્ણની ઇચ્છા ન રાખનારાઓ વડે જે યજ્ઞ કરાય છે, તે સાત્ત્વિક યજ્ઞ કહેવાય છે.

ભાષ્યાર્થ : કૃષ્ણની ઇચ્છાવિનાના પુરુષો વડે સાત્ત્વવિધિથી નિશ્ચિત થયેલો કે પ્રેરણા કરેલો જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, અને યજ્ઞ કરેલો, એ મારું કર્તવ્ય છે, એ પ્રકારે મનનું સમાધાન-‘મારે આ યજ્ઞ વડે કાંઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાનો નથી.’-એવો મનનો નિશ્ચય કરી જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે.

અમિસંધાય તુ ફલં દમ્માર્થમપિ ચૈવ યત્ ।

હ્યજ્યતે મરતશ્રેષ્ઠ ! તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૧૨ ॥

પરંતુ કૃષ્ણને ધ્યાનમાં રાખી-કૃષ્ણની ઇચ્છા રાખી, તેમ જ દંભ માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જે યજ્ઞ કરાય છે, તે યજ્ઞને તું રાજસ બાણ. ૧૨

ભાષ્યાર્થ : હે ભરતકૃષ્ણમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! જે યજ્ઞ કૃષ્ણના ઉદ્દેશથી તેમ જ દંભના હેતુથી-પાખંડ કરવા માટે કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞને તું રાજસ બાણ.

વિધિહીનમસૃષ્ટાન્ન મન્ત્રહીનમદક્ષિણમ્ ।

શ્રદ્ધાવિરહિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

વિધિરહિત, અન્નદાનવિનાના, મન્ત્રવગરના, દક્ષિણના અભાવ-વાળા, તથા શ્રદ્ધાવગરના યજ્ઞને તામસ યજ્ઞ કહે છે. ૧૩

ભાષ્યાર્થ : શાસ્ત્રમાં કહેવા વિધિથી રહિત-શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રકારથી બિયટા તથા જે યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોને અન્ન ન આપ્યું હોય એવા, શાસ્ત્રમાં કહેવા મંત્ર, સ્વર તથા વર્ણથી રહિત એવા-મંત્રહીન, શાસ્ત્રે કહેલ દક્ષિણા-દાનથી રહિત તથા શ્રદ્ધાથી પણ રહિત છે, તે યજ્ઞને (પડિતો) તામસી અર્થાત્ તમોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલો-કરવામા આવેલો કહે છે.

હવે ત્રણ પ્રકારનાં તપ કહેવામાં આવે છે :

‘ દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ।

• બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

દેવ, દ્વિજ, ગુરુ અને પ્રાજ્ઞનું પૂજન, શૌચ-બહારની ને અંદરની પવિત્રતા, સરળતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા એ શારીર તપ કહેવાય છે. શારીર-શરીરનું તપ કહેવાય છે. ૧૪

ભાષ્યાર્થ : દેવો, બ્રાહ્મણો અને ગુરુઓ તેમ જ પ્રાજ્ઞો-ધુદિમાન કે જ્ઞાની એ સર્વનું પૂજન, બહારની તેમ જ અંદરની પવિત્રતા, સરળતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા એ શારીર તપ કહેવાય છે. શારીર એટલે શરીરથી કરવામાં આવતા એટલે કે જેમા શરીર પ્રધાન કે મુખ્ય છે એવા સર્વ કાર્ય, કરણો, કર્તા આદિ વડે જે કરી-સાધી શકાય છે, તે તપ શારીર તપ કહેવાય છે. આગળ (અ. ૧૮ મો. ૧૫મા) કહેવામાં આવશે, કે ‘તેના પાત્ર હેતુ છે.’

અનુદ્વેગરૂરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયામ્યસન ચૈવ વાક્યમયં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

ઉદ્વેગ ન કરે એવું, સાચું, પ્રિય અને હિત કરનારું જે વાક્ય હોય તે; તથા સ્વાધ્યાય-વેદ કે યોગરૂપ સાધનનો અભ્યાસ તે વાક્યમય-વાણીનું તપ કહેવાય છે. ૧૫

ભાષ્યાર્થ : જે વચન મોઢ પશુ પ્રાણીઓને ઉદ્વેગ અર્થાત્ દુઃખ ઉત્પન્ન ન કરે એવું હોય, સાચ હોય. પ્રિય હોય અને હિતકારક હોય એટલે કે આનંદ આપનારું તેમ જ આ લોક તથા પરલોકમા હિન કરવાવાળું હોય તે, પ્રિય એટલે વળી દષ્ટ અર્થવાળું-સાંભળતાં જ તરત આનંદ ઉપજવનારું અને વળી હિતકર એટલે અદષ્ટ અર્થવાળું-પરિણામે કલ્યાણ કરવાવાળું એવું જે વચન છે તે, અહીં ઉદ્વેગ અર્થાત્ દુઃખ ન ઉત્પન્ન કરે એવું વગેરે-અનુદ્વેગ-કર-હત્યાદિ કહ્યું છે, તે સર્વ લક્ષણો-આ વિશેષણો એક જ વાક્યનાં છે. પૂર્વાર્ધમાં ‘ય’ છે તે શબ્દ સર્વ લક્ષણોના મુખ્યત્વે દેખાડવા માટે છે. (માટે સમન્તુ જોઈએ કે) મોઢ પણ વાતનો બીજાને બોધ કરાવવા-જ્ઞાન આપવા જે વાક્ય વાપરવામા આવ્યું હોય-કહેવામાં આવ્યું હોય, તે અનુદ્વેગકર વાક્યમાં નો મત્ત, પ્રિય અને હિતકર એ ત્રણ વિશેષણ કે ગુણો ન હોય (કહેવામાં આવ્યું હોય તેમાં નો મત્ત, પ્રિય, હિતકર અને અનુદિવતા એ

ફળની ઇચ્છા ન કરનારા અને યુક્ત-સમાહિત પુરુષોએ પરમ-ઉત્કૃષ્ટ શ્રદ્ધાથી આચરેલા એ ત્રણ પ્રકારના (કાયિક, વાયિક ને માનસિક) તપને સાત્ત્વિક કહે છે. ૧૭

ભાષ્યાર્થ : આ પ્રસ્તુત ત્રણ પ્રકારનું કાયિક, વાયિક તથા માનસિક તપ, જે ફળની ઇચ્છા ન રાખવાવાળા તથા યુક્ત એટલે સમાહિત ચિત્તવાળા પુરુષો વડે પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક-આગ્નિક શુદ્ધિપૂર્વક આચરવામાં આવે છે, એ તપને સિદ્ધ-કૃત્તમ પુરુષો સાત્ત્વિક-સત્યયુક્તથી મયેક્ષુ તપ કહે છે.

સત્કારમાનપૂજાર્ય તપો દમ્મેન ચૈવ યત્ ।

ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્ત રાજસં ચલમધ્રુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

સત્કાર માન તથા પૂજા(વવાને) માટે અને ઠંભ વડે જે તપ કરવામાં આવે છે, તેને આ લોકમાં રાજસ કહ્યું છે, અને તે ચળ તથા અધ્રુવ છે. ૧૮

ભાષ્યાર્થ : જે તપ સત્કાર, માન અને લોકપૂજા માટે કરવામાં આવે છે, 'આ તપસ્વી બ્રાહ્મણ સારો છે, મહાતપસ્વી છે, બ્રાહ્મણ છે,' એ પ્રકારે જે વખાણ કરવામાં આવે તેનું નામ 'સત્કાર' છે, (તેને આવતા જોઈ) જિભા ચર્ષ જવું તથા પ્રણામ વગેરે કરવા, એ સન્માનનું નામ માન છે; પાદપ્રક્ષાલન, અર્ધ્ય, અર્ચન અને અન્નદાનથી સંતર્પણનું નામ પૂજા છે; એ પ્રકારે માન, સત્કાર કે પૂજા અર્થે જે તપ કરવામાં આવે છે, તેથી જે ઠંભ વડે કરવામાં આવે છે, તે તપ રાજસી કહેવામાં આવે છે, તે તપને ચળ એટલે નાશવત-ક્ષણિક હોવાથી અધ્રુવ કહેલું છે.

મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્ પીડયા ક્રિયતે તપઃ ।

પરસ્પોત્સાદનાર્ય ધા તત્ત્વામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૧૯ ॥

મૂઢગ્રાહ-અજ્ઞાનતાવાળા દુરાગ્રહ વડે આત્માને પીડા આપી અથવા બીજાના નાશ માટે જે તપ કરવામાં આવે છે, તે તપને તામસ કહેવામાં આવ્યું છે ૧૯

ભાષ્યાર્થ : જે તપ મૂઢગ્રાહપૂર્વક-અવિવેકવાળા નિશ્ચય વડે પોતાના શરીરને-આત્માને પીડીને અને બીજાને વિનાશ કરવા માટે આચરવામાં આવે છે, તે તપને તામસી કહેવામાં આવ્યું છે.

હવે ત્રણ પ્રકારના દાન કહેવામાં આવે છે

દાતવ્યમિતિ યદ્દાન દીયતેજ્જુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાન સાત્ત્વિક સ્મૃતમ્ ॥ ૨૦ ॥

આપવું જ જોઈએ, એમ માનીને દેશ, કાળ અને પાત્રમાં ઉપકાર ન કરી (વાળી) થકે તેને જે દાન આપવામાં આવે છે, તે દાનને સાત્ત્વિક કહેલું છે ૨૦

ભાષ્યાર્થ : જે દાન ‘આપવું જ હિચિત છે’ એ પ્રકારનો મનમાં નિચાર કરી ઉપકાર વાળી-કરી ન શકે એવાને અથવા તે ઉપકાર કરી કે વાળી શકે એવા હોય તો તેના તરફથી પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, યોગ્ય પાત્ર કે અધિકારીને, યોગ્ય સ્થળમાં-કુસ્થાને આદિ પુણ્યભૂમિમાં, યોગ્ય કાળમાં-સંકાંતિ આદિ પુણ્યકાળમાં, શ્રેષ્ઠ પાત્રને અર્થાત્ વેદ જ્ઞાતાવાળા બ્રાહ્મણ આદિ શ્રેષ્ઠ પાત્રને આપવામાં આવે છે, તે દાનને સાત્ત્વિક કહ્યું છે.

✕ યતુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદિશ્ય વા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિક્ષિપ્તં તદાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧ ॥

પણ જે ઉપકારનો બદલો લેવા અથવા ફળનો ઉદ્દેશ રાખી, કહેશ પાત્રીને જે દાન અપાય છે, તેને રાજસ દાન કહ્યું છે. ૨૧

ભાષ્યાર્થ : જે દાન, તેના બદલામાં ઉપકાર માટે એટલે કે કાળાંતરમાં-ભવિષ્યમાં એ દાનનો બદલો મારી ઉપર ઉપકાર કરી વાળશે, એવા વિચારથી અથવા તો આ દાનનું મને અદૃષ્ટ-પરલોકમાં ફળ મળશે, એમ સમજીને તથા બેધ્યક્ત યર્થ આપવામાં આવે છે, તે દાનને રાજસ કહેવામાં આવ્યું છે.

✕ અદેશકાલે યદાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તમાસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

જે દાન અયોગ્ય દેશ (સ્થાન) તથા સમયમાં અપાત્રોને સત્કાર વિનાં અને તિરસ્કારપૂર્વક અપાય છે, તેને તામસ કહ્યું છે. ૨૨

ભાષ્યાર્થ : અદેશમાં એટલે પુણ્યવાન દેશ-અથવા-સ્થાન ન હોય તેમાં એટલે કે જ્યાં અપવિત્ર વસ્તુઓ કે મોત્યાદિ હોય એવા દેશમાં અને અકાળમાં એટલે પુણ્ય કરવા માટે કહેવામાં આવેલા સંકાંતિ આદિ પંચવિનાની સમયમાં અપાત્રોને અર્થાત્ મૂર્ખ, ચોર વગેરે દાન કરવાને અયોગ્ય હોય, તેને અથવા તો યોગ્ય દેશ અને કાળમાં પણ સત્કાર કર્યા વિના-પ્રિયવચન, પાદપ્રસાદન અને પૂજન વગેરે સન્માનરહિત તથા દાન લેનારને અપમાન કે તિરસ્કારપૂર્વક જે દાન આપવામાં આવે છે, તેને તામસી દાન કહેલું છે.

પદ, દાન અને તપાદિને સાદ્યપુણ્ય અર્થાત્ પૂર્ણના પ્રાપ્ત કરાવવા-કરવાને માટે આ ઉપદેશ કહેવામાં આવે છે:

ઋતસ્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણાસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ।

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥ ૨૩ ॥

ઋ, તત્ અને સત્, એમ બ્રહ્મનો નિર્દેશ (નામ) ત્રણ પ્રકારનો કહેલો છે; પૂર્વે સદિના આદિ કાળમાં તે (ત્રિવિધનામ) વડે બ્રાહ્મણો, વેદો તથા યજ્ઞો સન્નિવૃત્ત છે. ૨૩

ભાષ્યાર્થ : ઋ, તત્, સત્, એવી રીતનો ત્રણ પ્રકારનો અર્થનો નિર્દેશ

છે, માટે અહાનુ આ ત્રણ પ્રકારનું નામ છે, વેદાતમાં અહાવેતાઓ એ અહાને એ પ્રકારે ચિંતવેના-ધ્યાનમાં સ્થાપિત કરેના માનેના છે, પૂર્વકાળમાં આ ત્રણ પ્રકારના નામથી જ આહ્યો, વેદો અને યજ્ઞો નિર્મીલ કરવામાં-રચવામાં આવ્યા છે. શ્લોકની આ બીજી પંક્તિ અહાના નામની સ્તુતિ માટે કહેવામાં આવે છે.

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ।

પ્રવર્તન્તે વિધાનોક્તાસ્સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

તે કારણે વિધિશાસ્ત્રે કહેલી બ્રહ્મવાદીઓની યજ્ઞ, દાન અને તપની ક્રિયાઓ ઐશ્વર્ય ઉચ્ચારીને નિરંતર પ્રવર્તે છે. ૨૪ .

સાધ્યાર્થઃ : તે કારણે વેદનો વ્યાખ્યાન તથા પાઠ કરવાનો જોગનો સ્વભાવ કે નિયમ સ્પષ્ટ થયો છે, એવા આહ્યોની શાસ્ત્રે કહેની યજ્ઞ, દાન અને તપની ક્રિયાઓ, અહાના ઐ નામનુ ઉચ્ચારણ કરીને-કર્મી બાદ સર્વદા પ્રવર્તે છે-શરૂ કરવામાં આવે છે.

તદિત્યનભિસંધાય ફલં યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ ।

દાનક્રિયાથ વિવિધાઃ ક્રિયન્તે મોક્ષકાઙ્ક્ષિભિઃ ॥ ૨૫ ॥

અહાનુ એ પ્રકારનુ 'તત્' નામ બોલીને ક્ષણભિસંધાન-ક્ષણની ઇચ્છા વિના યજ્ઞ તથા તપની ક્રિયાઓ અને વિવિધ પ્રકારની દાનની ક્રિયાઓને મોક્ષ ઇચ્છનારાઓ કરે છે (મોક્ષ ઇચ્છનારાઓ વડે તે તે ક્રિયાઓ કરાય છે) ૨૫

સાધ્યાર્થઃ : અહાનુ એ પ્રકારનુ 'તત્' નામ બોલીને, યજ્ઞાદિ કર્મકળને ન ઇચ્છીને યજ્ઞ અને તપશ્ચ તથા ભૂમિ અને સોનાચાદીના દાનની વિવિધ ક્રિયાઓ, મોક્ષ ઇચ્છનારા-મુશુક્ષુઓ વડે કરવામાં આવે છે-ચાય છે-આરંભાય છે-મપાદન થાય છે.

ઐ અને તત્-એ બે સંબંધોના પ્રયોગ-ઉપયોગ તો કશો, હવે સત્-શબ્દનો પ્રયોગ-વિનિયોગ-ઉપયોગ (નીચેના બે શ્લોકોથી) કહેવામાં આવે છે :

સન્નાયે સાધુમાયે ચ સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ।

પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છન્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥ ૨૬ ॥

હે પાર્થ ! 'સત્' એ પદ સદ્ભાવ, સાધુભાવ ઇત્યાદિ અર્થમાં યોગ્ય છે-વપય છે તથા શ્રેષ્ઠ કર્મમાં પણ 'સત્' શબ્દ વાપવામાં આવે છે (ને ઐ તત્) ૨૬

સાધ્યાર્થઃ : સદ્ભાવે એટલે જે અમત્-અવિવશાન વસ્તુ છે, તેના સદ્ભાવમાં, જેમકે પુત્ર નથી હોતો અને પછી ચાલ, ત્યારે તે સદ્ભાવ યપો કહેવાય, તેમ જે અસત ખરાબ આચરણોવાળા અમાધુ પુરુષનુ વર્તન સદાચારયુક્ત-સાધુ બની જાય, તો એમાં સત્ શબ્દનો-એ મહા શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં

આવે છે; તેમ જ વળી હે પાર્થ! વિવાદાદિ માંગલિક પ્રસંગે પણ સત્ શબ્દને ઉપયોગ (પ્રયોગ) કરવામાં આવે છે.

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवामिधीयते ॥ ૨૭ ॥

યજ્ઞમાં, તપમાં અને દાનમાં જે સ્થિતિ છે, તેને પણ 'સત્' કહેવાય છે અને તેને માટે કરવામાં આવતું કર્મ પણ 'સત્' જ કહેવાય છે. ૨૭

ભાષ્યાર્થ : યજ્ઞકર્મમાં જે સ્થિતિ છે, તપમાં જે સ્થિતિ છે અને જે દાનમાં સ્થિતિ છે, તે પણ વિદ્વાનોથી 'સત્' કહેવાય છે; તથા એ યજ્ઞાદિ માટે જે કર્મ છે અર્થાત્ યજ્ઞ, તપ અને દાન માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તે કર્મ અથવા જે ધ્વજના ત્રય નામનું આ પ્રકરણ-પ્રસ્તુત વિષય છે, તે ઈશ્વર માટે કરવામાં આવતું કર્મ પણ 'સત્' છે એમ કહેવાય છે; તે એ (પ્રકારે કરેલાં) યજ્ઞ અને તપ આદિ કર્મ, જે અસાત્ત્વિક અથવા વિગુણ હોય તે પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક ધ્વજના આ ત્રણ નામના પ્રયોગથી તે સમુણ્ય એટલે સાત્ત્વિક ભાવ પામેલું થઈ જાય છે.

કારણ આ છે કે સર્વાન્-સર્વસ્થાનમાં જે કાર્ક કરવામાં આવે છે, તે શ્રદ્ધાની પ્રખ્યતાથી જ કરી શકાય છે; માટે-

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ ૨૮ ॥

અશ્રદ્ધાથી હોમેલું, આપેલું, તપ કરેલું તથા જે કાર્ક પણ કર્યું હોય, તે અસત્ કહેવાય છે. હે પાર્થ! તે પરલોકમાં-મરી ગયા પછી નથી કે અહીં નથી (કથો લાભ આપતું નથી). ૨૮

ભાષ્યાર્થ : શ્રદ્ધા વિના કરેલાં દવન, શ્રદ્ધા વિના બાહ્યોને દીધેલાં દાન, શ્રદ્ધા વિના તપેલું (કષ્ટે આચરેલું) તપ અને જે કાર્ક શ્રદ્ધા વિના સ્તુતિ, નમસ્કાર વગેરે કરી કરવામાં આવે છે, તે સર્વ કર્મો હે પાર્થ! મારી પ્રાપ્તિના સાધનના માર્ગથી જઠાર (દૂર) હોવાથી 'અસત્' છે, એમ કહેવાય છે; કારણકે હે પાર્થ! એ કર્મ ધણી પરિશ્રમથી કરવામાં આવ્યું હોય છતાં સાધુ-પુરુષોથી તે નિહિત છે; તેથી મરણ પછી તે પરલોકમાં ફળ માટે-ફળ આપવા-વાળું નથી, તેમ જ આ લોકમાં પણ કાર્ક ફળ માટે-ફળ આપવાવાળું થતું નથી.

ઇતિ શ્રીમત્પરમહંસ પરિવ્રાજકશ્ચાર્ય જાવિંદભગવાનના પૂજ્યપદ શિષ્ય

શ્રીમન્ શંકરાચાર્યભગવાનકૃત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાભાષ્યનો

અદ્વાત્તપરિભાગયોગ નામનો સત્તરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૮મો મોક્ષસંન્યાસયોગ

આ અધ્યાયમાં સર્વ ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ, હિપસંહાર એકત્ર-ભેગો કરીને સર્વ વેદાર્થ કહેવો જોઈએ, એ હેતુથી આ અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે. પાછળના બંધા અધ્યાયોમાં કહેલો અર્થ-અર્થેલા સર્વ વિષયોનો મથિતાર્થ-સારાશ આ અધ્યાયમાં મળે છે-જણવામાં આવે છે, તોપણ સંન્યાસ અને ત્યાગ એ બે શબ્દોનો વિશેષ અર્થ જણવાની ઇચ્છા કરતો અશુન બોલ્યો :

અર્જુન ઉવાચ । અશુને કહ્યું :

સંન્યાસસ્ય મહાવાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ।

ત્યાગસ્ય ચ હપીકેશ પૃથક્કેશિનિપૂદન ॥ ૧ ॥

હે મહાબાહુ-દીન્યણ સુધી લાંબા બાહુવાળા ! હું સંન્યાસનું તત્ત્વ જણવા ઇચ્છું છું અને હે હપીકેશ ! હે કેશી દેવને મારનાર ! ત્યાગનું તત્ત્વ પણ તેનાથી અલગ-પરત્વ વિભાગપૂર્વક જણવા ઇચ્છું છું. ૧

ભાષ્યાર્થ : હે મહાબાહો ! હે હપીકેશ ! હે કેશિનિપૂદન ! હું સંન્યાસના-‘સંન્યાસ’ શબ્દના અર્થને અને ત્યાગના અર્થ તથા ત્યાગ શબ્દના અર્થને તથા તે (બેના) તત્ત્વને જણવા ઇચ્છું છું, તત્ત્વ એમાં તત્ત્વ; એટલે તે થતા તત્ત્વ-પણનો ભાવ સુચક પ્રત્યય છે, તે તત્ત્વ એટલે તેનો બાવ-તેપણ-તેનું જેવું રૂપ હોય એવું સ્વરૂપ એ બેના મધ્યસ્થ-સ્વરૂપ-જેવા રૂપ હોય તેવા જ, હું, વિભાગ પૂર્વક-અલગઅલગ જણવા ઇચ્છું છું. ભગવાન વાસુદેવે જાણી ઘોડાનું રૂપ ધારણ કરવાવાળો કેશી નામનો એક અસુર માયો હતો, તેથી અશુને ભગવાનને એ (કેશિનિપૂદન) નામથી સંબોધન કર્યું છે.

પાછળના અધ્યાયોમાં સંન્યાસ અને ત્યાગ એ બે શબ્દો અનેક જગ્યાએ કહેવામાં આવ્યા છે, પરંતુ એ બે શબ્દો સ્પષ્ટ અર્થમાં વિવેકપૂર્વક નથી કહેવામાં આવ્યા, માટે (એનો સ્પષ્ટ અર્થ જણવાની ઇચ્છા કરી) અશુને પૂછ્યાથી તેનો નિર્ણય કરવા માટે શ્રીભગવાન બોલ્યા :

શ્રીમગવાનુવાચ । શ્રીભગવાને કહ્યું :

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં ગ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥ ૨ ॥

કામ્ય કર્મના ન્યાસને કવિઓ-પડિતો સંન્યાસ સમજે છે-જાણે છે, અને સર્વ કર્મના ફળના ત્યાગને વિચક્ષણો-પડિતો ત્યાગ કહે છે. ૨

ભાષ્યાર્થ : કામ્ય કર્મ એટલે અધમેષાદિ સકામ કર્મોના ન્યાસ એટલે પરિત્યાગને કેટલાએક પડિતો મંન્યાસ કહે છે અને સંન્યાસનો એ અર્થ છે,

એમ જાણે છે એટલે કે કર્તવ્યરૂપે પ્રાપ્ત થયેલાં સાત્ત્વવિહિત સકામ કર્મ ન કરવાં, એ સંન્યાસ શબ્દનો અર્થ છે, એમ સમજે છે, કેટલાક વિચારણા પુરવો-પાડિતા કહે છે: નિત્ય નૈમિત્તિકરૂપે જે સર્વકર્મો (તું અનુદાન) કરવામાં આવે છે તે કર્મોનાં પ્રાપ્ત ફળનો આત્મા સાથે જે સંગ્રહ હોય છે, તે સહિત સર્વ કર્મોનાં ત્યાગ કરવો; તે એમના અભિપ્રાય પ્રમાણે ત્યાગનો વાસ્તવિક અર્થ એ છે; કહેવાનો બાવાર્થ આ છે કે મને તો દામ્ય કર્મોના સદંતર પરિત્યાગ કહો અથવા તો મર્વ કર્મોના ફળનો પરિત્યાગ કહો, પણ એ પ્રમાણે તો સંન્યાસ અને ત્યાગ એ બંનેપ શબ્દનો અર્થ એકમાત્ર ‘પરિત્યાગ’ જ થયો; પણ એ બેના અર્થ કાંઈ જેમ ‘ધરો’ તથા ‘વજ્ર’ શબ્દના શુદ્ધિશુદ્ધી જાતિ-વર્ગ બતાવનારા છે, તેવો (શુદ્ધો) થયો નહીં.

શંકાવાહી: શુ એમ નથી કહ્યું, કે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનાં તો ફળ જ નથી? તો પછી હવે વંધ્યાપુત્રના ત્યાગની પેરે એ ફળનો ત્યાગ કરવાની વાત કેવી રીતે કહેવામાં આવે છે?

સિદ્ધાંતી: નિત્ય કર્મોનાં પણ ફળ હોય છે, એ વાત ભગવાનને કહી હોવાથી એમણે તે સ્વીકારેલી છે, માટે આ (તમે કહો છો તે) કોઈ નથી આવતા; ભગવાન જ પોતે જ આગળ કહેશે—‘અનિષ્ટમિષ્ટમ્’ ‘ન હુ સંન્યાસિનામ્’ (૧૮-૧૨) અનિષ્ટ, કષ્ટ અને મિથ્ય એમ ત્રણ પ્રકારે કર્મોનું ફળ છે, તે અસંન્યાસીને મારે થાય છે, પણ સંન્યાસીઓને મારે કદી પણ આ ફળ થતું નથી, એ પ્રકારે અહીં ન હુ સંન્યાસિનામ્ એ શબ્દ વડે કેવળ સંન્યાસીઓ છે, તેમને એ ત્રણ પ્રકારના ફળ સાથેના સંગ્રહ નથી-ફળ મળતા નથી, એમ જણાવી મલ્લલાગિના પ્રેક્ષ એ શબ્દો વડે જેઓ ત્યાગી-સંન્યાસી નથી, અત્યાગી છે-એટલે કે ફળની છંદા રાખવાવાળા છે, તેમને સરીક છુટયા પછી ત્રણે જાતના ફળની-નિત્ય કર્મોના ફળની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ બતાવે છે.

ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકં કર્મ પ્રાહુર્મનોષિણઃ

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥ ૩ ॥

કેટલાક પુદ્ધિમાનો કહે છે કે કર્મને દોષની પેઠે અથવા કર્મ દોષવાળું હોવાથી ત્યજવા યોગ્ય છે, અને બીજા એમ કહે છે કે યજ્ઞ, દાન તથા તપરૂપે કર્મ ત્યજવા યોગ્ય નથી. ૩

સાધ્યાર્થ: ત્યાજ્ય એટલે તજવા-છોડી દેવા યોગ્ય, જેમા દોષ દોષ-દોષવાળું જે દોષ-તે દોષવત્, તે તજવા યોગ્ય દોષવાળું શુ છે? (કેટલાકે સાખ્યવાદી મત ધરાવનારા પાડિતા કહે છે કે,) તે કર્મ છે. કારણકે તે બધાનો હેતુ (મૂળ) છે, માટે સર્વ કર્મ ત્યજવા યોગ્ય છે, અથવા તો દોષ એટલે રાગાદિ-આમક્રિયાવગેરે દોષો મગજવા, એ રાગાદિદોષો જેન ત્યજ્ય દેવા યોગ્ય છે, તેમ કર્મોના અધિકારીઓએ સર્વ કર્મ ત્યજ્ય-છોડી દેવા યોગ્ય છે, એમ ઉપર કહેના સાખ્યાદિ દષ્ટિનું અવગણન કરનારા પાડિતા કહે છે, સારાથ કે કર્મોના

અધિકારીઓએ અર્થોત્ત જેઓ અજ્ઞાન દર્શિવાળા હોવાથી જેમનો કર્મમાં અધિકાર છે એવા અજ્ઞાનીઓએ, સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરવો, એમું પાડિતો કહે છે; પરંતુ એ વિષયમાં બીજા (મીમાંસકો) કહે છે, કે એવા અજ્ઞાની અધિકારીઓએ ધર્મ, દાન અને તપરૂપ કર્મ ત્યજવા યોગ્ય નથી. કર્મ કરવાવાળા-કર્મદો-કર્મના અધિકારીઓ ને છે, તેમના સંબંધમાં જ આ વિકલ્પ છે; તેમને ધ્યાનમાં લઈને જ આ વિકલ્પ ઉદ્ભવવામાં આવ્યો છે; પરંતુ (વિષયો માટેની ઇચ્છાઓથી) જેમનું વ્યુત્થાન થયું છે-જેઓ એ સર્વ ભોજો તથા જિભા (વિરક્તા) યજ્ઞ ગયા છે, એવા જ્ઞાનનિષ્ઠ સંન્યાસીઓને હિંદેશી નથી કહેવામાં આવ્યું; સાંખ્યયોગીઓ-તત્ત્વજ્ઞાનીઓની નિષ્ઠા-જ્ઞાન યોગ દ્વારા છે, એમ પહેલાં (૩-૩માં) બતાવ્યું છે. એ પ્રકારે જે સંન્યાસીઓને ક્રમોદ્ધારથી જિજ્ઞાસી લેવામાં-નિવૃત્ત કરી દેવામાં આવ્યા છે, તેમને માટે-તેા કાંઈ ચિંતા કરવાની રહી જ નથી. (અહીં આ શ્લોકમાં તેમને હિંદેશી કાંઈ કહેવામાં આવ્યું જ નથી.)

૨૬-૬-પૂર્વપક્ષ : શું 'કર્મયોગેન યોગિનામ્' યોગીઓની-કર્મદોની નિષ્ઠા કર્મયોગ વડે છે, એમ પહેલાં નિશાના ભાગ બતાવી એમના અધિકાર પરત્વે નથી કહ્યું કે? એમ તમોએ કહ્યું છે, છતાં આ ઉત્તરના પ્રકરણમાં ઉપસંહારથી જેમ કર્મ કરનારા અધિકારીઓની નિષ્ઠાનો ફરીથી વિચાર કરવામાં આવે છે, તેમ સાંખ્ય-તત્ત્વજ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળા સંન્યાસીઓના વિષયમાં પણ અહીં વિચાર કરવો ઉચિત છે.

ઉત્તર : ના, (એમ કરવું ઉચિત નથી;) કારણકે મોહના કે દુઃખના નિમિત્તકારણથી એ જ્ઞાની-સંન્યાસીઓને કર્મત્યાગ નથી સંભવતો; કેમકે શરીરપીડાના નિમિત્તથી થતાં દુઃખોને, સાંખ્યો-જ્ઞાનીઓ, પોતાના આત્મામાં નથી દેખતા; ઇચ્છાદિ (અ. ૧૩ શ્લોક ૬ ઇચ્છા, દ્વેષ, મુખ, દુઃખ, ઉદ્વિગ્ધાદિ સહિત શરીર, જ્ઞાન, શક્તિ, ચેતન અને વૈર્ષ) ધર્મો, સ્ત્રેષ્ઠના-શરીરના ધર્મો છે, એમ જણાવેલું છે; તેથી અને વળી એથી જ શરીરના કોયેશ્વર દુઃખના બળથી તેઓ કર્મનો ત્યાગ કરતા નથી; તેઓ કર્મોને કાંઈ આત્મામાં જોતા નથી; સારાચ આ છે કે આત્માને અને કર્મને સંબંધ છે, એમ તેઓ નથી માનતા-જોતા-એટલે કે કર્મને લીધે અથવા તો કર્મવિના આત્માને કાંઈ દુઃખ થાય, એવું તેઓ માનતા નથી; આથી નિત્યનિમિત્તક કર્મને મોહથી છોડી દેતા નથી. 'આ સર્વ કર્મો મુણના છે, મુણરૂપ ઉદ્વિગ્ધના છે, હું કાંઈ પણ કરતો નથી' એમ સમજીને એઓ કર્મસંન્યાસ કરે છે; કારણકે સર્વકર્મોને મનથી ત્યજીને દેહો મુખથી રહે છે.' (અ. ૫ શ્લોક ૧૩) ઇત્યાદિ વાક્યો વડે તત્ત્વજ્ઞાનીઓના સંન્યાસનો પ્રકાર (એ પ્રમાણે) દેખાડવામાં આવ્યો છે; તેટલા માટે જે બીજા-જ્ઞાનીઓથી શુદ્ધ-આત્મજ્ઞાન વિનાના કર્મના અધિકારવાળા છે અને જેમના વડે મોહના નિમિત્ત અને શરીરના દુઃખના બળથી ત્યાગ થવાનો સંભવ છે, તેઓ તામસી ત્યાગી અને રાજસી ત્યાગીઓ છે, તેથી તેમની નિંદા થાય છે; તેમની આ નિંદા આત્માને નહીં જાણનારા તથા કર્મમાં અધિકાર-

વાળા કર્મફળના ફળત્યાગની સ્તુતિ માટે છે; કારણકે ‘સર્વ આરંભનો પરિત્યાગ કરનાર,’ ‘મૌનવાળો’ ‘જે તે (મળી જાય તે) વડે સંતોષી,’ ‘ધરવિનાનો અને રિથર મતિવાળો’ ઇત્યાદિ વિશેષણોના-મુલોના કથનથી અને શુણ્ણાતીતનાં લક્ષણોમાં પણ યથાર્થ-ખરેખરા સંન્યાસીને જુદો પાડી. કહેવામાં-પણવવામાં આવ્યો છે; વળી આ અધ્યાયમાં (શ્લોક ૫૦) ‘જ્ઞાનની જે પરા નિષ્ઠા છે’ તે વાક્યથી પણ આગળ એ જ કહેવામાં આવસે; માટે અહીં જે વિવેચન કર્યું છે, તે જ્ઞાનનિષ્ઠ સંન્યાસીઓ વિશે નથી. તામસી અને રાજસી ત્યાગ કરતાં આ કર્મફળના ત્યાગવાળો સંન્યાસ, સાત્ત્વિકતારૂપ શુણ્ણવાળો છે, તેથી અહીં એને જોણરૂપે સંન્યાસ કહેવામાં આવ્યો છે; પરંતુ એ (સાત્ત્વિક ત્યાગવાળો કર્મફળત્યાગરૂપ સંન્યાસ) કાંઈ સર્વ કર્મના સંન્યાસવાળો મુખ્ય સંન્યાસ નથી, અર્થાત્ એ મુખ્ય સંન્યાસ અહીં નથી કહેવામાં આવ્યો.

શાંકર : ‘નહિ દેહમૃતા શ્વયં’ એ (અ. ૧૮-૧૧માં) શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે તો દેહધારી છવો માટે સર્વ કર્મોના ત્યાગનો અસંભવ બતાવ્યો છે; કારણકે એ વાક્ય પ્રમાણે જ્ઞાનનિષ્ઠો સર્વકર્મનો સંન્યાસ શી રીતે કરવાના હતા? એ હેતુરૂપ પચન પર વિચાર કરશે, તો ઉપરના શ્લોકમાં મુખ્ય જે સર્વકર્મસંન્યાસ છે, તે પણ કહેવામાં આવ્યો છે, કર્મફળત્યાગરૂપ સંન્યાસ જ કેવળ નથી કહેવામાં આવ્યો. જો તમે એમ કહો કે તો સર્વકર્મપ્રતિત્યાગની એ શ્લોકથી અસંભવતા જણાવવામાં આવ્યાથી સર્વકર્મફળપરિત્યાગરૂપ સંન્યાસ, જે મુખ્ય સંન્યાસ-સર્વફળસંન્યાસ છે એમ કહો અને તેથી શંકા ઉપરિચત કરો કે એ સર્વકર્મ-પરિત્યાગરૂપ મુખ્ય સંન્યાસ અહીં નથી કહેવામાં આવ્યો, એમ નથી શું?

મત્યુત્તર : ના, એ છે કે એમ કહેવું બરોખર નથી; કારણકે એ ‘નહિ દેહમૃતા’ વાક્ય તો કર્મફળના ત્યાગની સ્તુતિ કરવા માટે જ છે. અધ્યાય ૧૨માંના શ્લોક ૧૨માં એવો દિ જ્ઞાનમમ્યાત્મા વડે પણ આ જ વાત કહેવામાં આવી છે. ત્યાં કહ્યું છે : અભ્યાસથી જ્ઞાન, જ્ઞાનથી ધ્યાન, ધ્યાનથી કર્મફળત્યાગ અદિપાનાં છે અને એ ત્યાગથી શાંતિ યાય છે; શાંતિ એટલે મોક્ષ છે અને મોક્ષ તો જ્ઞાનથી યાય છે; પરંતુ ત્યાં કર્મફળના ત્યાગથી મોક્ષ યાય છે, એમ કહ્યું-તે તો કેવળ કર્મફળની સ્તુતિ માટે છે; કારણકે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ભગવાને અર્જુનને અનેક પક્ષ બતાવ્યા અને તેનું અનુદાન કરવામાં તે અશક્ત માત્રમ પડ્યો, ત્યારે જ એ આત્મજ્ઞાનરહિત અર્જુનને કહ્યું કે તું જો આ સર્વ કરવાને અશક્ત હોય, તો તું સર્વકર્મફળનો ત્યાગ કર. અર્જુનને આ પક્ષ ગયો, માટે ભક્તના ભાવને આધીન ભગવાને અર્જુનને કહ્યું : ‘સર્વકર્મફળનો ત્યાગ એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ સાધન છે; તેના મેળવડે શાંતિ એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત યાય છે,’ એ પ્રકારનું ભગવાનનું કહેવું, તે કર્મફળ ત્યાગની કેવળ સ્તુતિ અર્થે છે; તેમ જ નહિ દેહમૃતા આદિ વાક્ય પણ કર્મફળના ત્યાગની સ્તુતિ પૂરતું છે. ‘સર્વ કર્મોને મનથી ત્યજ તે નથી કર્મ કરતો કે નથી કર્મ કરાવતો-કરવાને ખીજને પ્રેરતો’ એ શ્લોકમાં વળુવેલો પુરુષ તો આ પક્ષનો અપવાદ છે, તે

કોઈ પણ બતાવી શકે એમ નથી; તેનું ઉદાહરણ કોઈ ન આપી શકે; માટે આ સંન્યાસ અને ત્યાગ વિષેનો વિકલ્પ કર્મમાં અધિકારવાળા મુમુક્ષુઓ માટે જ છે. જે યથાર્થ-પરેખરા જ્ઞાની-સાંખ્યચોળી છે, તેમને તો કેવળ સર્વકર્મના સંન્યાસરૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠામાં જ અધિકાર છે, બીજામાં નથી; માટે તેઓ આ વિકલ્પને યોગ્ય નથી. અમોએ એ જ પ્રમાણે (સિદ્ધાંત) ‘વેદાવિનાશિત નિત્ય’ એ શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં અને ત્રીજા અધ્યાયની શરૂઆતમાં અતિપાદન કરેલું છે.

એ વિકલ્પ-બેદો બતાવ્યા છે, તેમાં-

નિશ્ચયં ધ્રુણુ મે તત્ર ત્યાગે મરતસત્તમ ।

ત્યાગો હિ પુરુષવ્યાઘ્ર ! ત્રિવિધઃ સંપ્રકીર્તિતઃ ॥ ૪ ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન! તે ત્યાગ વિષે મારા નિશ્ચય સાંભળ.

હે પુરુષવ્યાઘ્ર-શૂરવીર! ત્યાગ પણ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. ૪

ભાષ્યાર્થ : હે ભરતવંશમા ઉત્પન્ન ચયેષાઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! એ ઉપર કહેના ત્યાગના વિષયમાં અર્થોત્ત ત્યાગના અને સંન્યાસના વિકલ્પોના વિષયમાં તું મારા નિશ્ચય મારા વચન દ્વારા સાંભળ, એટલે સારી રીતે સમજ. ત્યાગ અને સંન્યાસ શબ્દનો વાચ્યાર્થ-શબ્દરૂપ, અક્ષરરૂપ; અર્થ-એક જ છે, એ અભિ-પ્રાય બતાવવાને ‘ત્યાગો હિ’ એ શબ્દો વાપરી કેવળ ‘ત્યાગ’ શબ્દ જ વાપરી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે- હે પુરુષસિંહ! એ ત્યાગને શાસ્ત્રોમાં તામસ વગેરે ત્રણ પ્રકારના સાત્ત્વિક, રાજસી, તામસી બેદ વડે સારી રીતે કહ્યો છે, તે આત્મજ્ઞાન વિનાના કર્મમાં અધિકારવાળા-કર્મઠો માટે કહ્યો છે; પરંતુ પરમાર્થદર્શી જ્ઞાનીઓ માટે નથી કહ્યો. એ ત્યાગ-સંન્યાસ શબ્દનો વાચ્યાર્થ (સંન્યાસ) છે, તે તામસાદિ બેદો વડે ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. પરંતુ આ બેદ આત્મજ્ઞાન વિનાના કર્મઠો માટે કહેલો છે પણ પરમાર્થદર્શી જ્ઞાનીઓ માટે નથી કહ્યો, એ તત્ત્વ સમજવાનું કંઈ છે; એ તત્ત્વ કહેવાને બીજો કોઈ સમર્થ-શક્તિમાન નથી, માટે તું મારા હૃદયરેના વાસ્તવિક શાસ્ત્રાર્થવાળો નિશ્ચય સાંભળ.

તે નિશ્ચય શો છે? તે કહે છે :

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાન્તિ મનીષિણામ્ ॥ ૫ ॥

યજ્ઞ, દાન અને તપ-એ કર્મ ત્યજવા યોગ્ય નથી; તે અવશ્ય કરવા યોગ્ય જ છે. યજ્ઞ, દાન અને તપ એ બુદ્ધિમાનોને-વિદ્વાનોને પવિત્ર કરનારાં છે. ૫

ભાષ્યાર્થ : યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ ત્યજ દેવા યોગ્ય નથી, એટલે કે એ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી; તે તો કાર્ય-કર્તવ્ય જ છે અને તે કરવા જ બોધ્ય છે; કારણકે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણે બુદ્ધિમાનો-વિદ્વાનો એટલે કળી કામનાર્પિનાના પુરુષોને પરેખર-પવિત્ર કરવાવાળાં છે.

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

એ કર્મો તો સગ તથા ફળ ત્યજીને કરવા યોગ્ય છે—અવશ્ય કરવા જ નોઈએ હે પાર્થ ! આ મારો નિશ્ચિત ઉત્તમ મત છે ॥ ૬ ॥
ભાષ્યાર્થ : ઉપરના મોક્ષમા જે પવિત્ર કરનારા બનાવ્યા છે, તે યજ્ઞ, દાન અને તપગુણ મર્મ છે, તેમની આત્મકિત અને ફળકામના ત્યજીને તેનું અનુગાન કરવા યોગ્ય છે, એવો જે મારો મત છે, તે નિશ્ચિત, દૃઢ અને ઉત્તમ ॥

પાછળ મોક્ષ યથામા 'એ વિષયમા મારો નિશ્ચય સામળ,' એવી ભગવાને પ્રતિજ્ઞા કરી તે કર્મોની (મર્તવ્યતા મગ્ની કે ન કરવી એ પ્રશ્ન ઉપર તેઓની) પવિત્રતા (પાવન કરવાનો અભાવ) તથા હેતુ કહ્યા, એના જ ઉપમંદારગુણે આ મોક્ષ કહ્યો છે, પરંતુ આ મોક્ષમા કોઈ અપૂર્વ—નવા વિષયનું વર્ણન નથી 'આ મોક્ષ કરવા નોઈએ,' 'આ મારો મન નિશ્ચિત ઉત્તમ છે' વગેરેમા એવાનિ શબ્દ વાપર્યો છે, તે પ્રસ્તુત વિષય અતિશય નિશ્ચિત—નશ્ચિતમા કહેવાઈ ગયેલા વિષય માટે વાપર્યો છે રાગ, સગ કે આસક્તિ તથા ફળની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યો માટે જે કે આ (યજ્ઞ, દાન અને તપના) કર્મો બધન કારક છે—બધનના કારણબૂત બને છે, પરંતુ મુમુક્ષુઓ તો આસક્તિ અને ફળેચ્છા—રહિત હોવાથી તેમને તો એ કર્તવ્ય જ છે અર્થાત્ તેમણે તો યજ્ઞ, દાન અને તપ આચરવા જ નોઈએ (કારણ કે તેમને તે બધન શ્રતા નથી, એમ કહેવા માટે અહીં અપિ શબ્દ વાપર્યો છે, અપિ શબ્દ કોઈ બીજા કર્મો પછે (એટલે બીજા કર્મોને લક્ષ્યમા રાખી) એ કર્મો પણ કરવા, એમ જણાવવા નથી વાપર્યો

બીજા કેમ્પાએક ટીકાકારો આ મોક્ષનો અર્થ આ પ્રમાણે વર્ણવે છે નિત્યકર્મોના મળે તો અભાવ છે, તેથી તેના ફળ અને આસક્તિ છોડી તે કર્મો કરવા, એમ કહેવું નથી યત્ન માટે એતાવપિ એ શબ્દોથી નિત્યકર્મો મિત્રાપના જે બીજા મામ્યકર્મ છે, તેને માટે વાપર્યો છે અને તે પણ ફળેચ્છા વિના તે રીતે કરવા જ નોઈએ, તો પછી યજ્ઞ, દાન અને તપના મંબધમા તો કહેવાનું જ શું? તે તો કરવા જ નોઈએ

તેમનો એ અર્થ અમત્—ખોટો છે, કારણ કે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ પવિત્ર કરનારા છે (મોક્ષ ૫) ઇત્યાદિ વચન વડે નિત્યકર્મોનું પણ ફળ છે, એમ અહીં મિદ્ કયુ છે નિત્યકર્મો રખેને બધનકારક ચર્ચ પડે, એવી આશંકાથી તે નિત્યકર્મોના પણ ત્યાગ કરવાની હચ્છા રાખવાવાળા મુમુક્ષુને મામ્ય કર્મની પ્રગતિનો તો પ્રમગ જ કસાથી ઉપરિચન ચાપ? ઉપર ત 'સમામ કર્મ અધમ ય' (૨-૪૮) એ મ્યનધો કામ્ય કર્મોનો નિદા કરવામા આતી જ અને 'યજ્ઞ મિત્રાપના—મિત્રાપબ્દ બુદ્ધિથી કરવામા આવના મર્મ મિત્રાપના બીજા કામ્ય મમથી લોભ કર્મના બધનકારક ચાપ' (૩-૬) એ વચનથી કામ્ય કર્મને બધનનો હેતુ કહ્યા છે 'વહો ત્વજ્ઞુને વિદ્ય કરવાવાળા છે—એટલે સસારના સમયવાળા છે' અને 'ત્વજ્ઞુ વેદ જાળનારા તથા સોમરસજ પન

કરનારાઓ પોતાનાં પુણ્ય ક્ષીણ થતાં મૃત્યુલોકમાં આવે છે' (૯-૨૦-૨૧) ઇત્યાદિ વચનોથી કામ્ય કર્મોના પ્રસંગ અલગ જણાવ્યો છે, એટલે કે ઉપર જણાવેલો અર્થ સિદ્ધાંતથી અતિ દૂર જતો રહે છે; માટે જ્ઞાન્યપિ એ શબ્દો કામ્ય કર્મોના સંબંધમાં નથી વાપરવામાં આવ્યા, એ નિશ્ચિત છે.

હવે અગ્રાની-આત્મજ્ઞાનરહિત અને શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મના અધિકારનાજા મુમુક્ષુઓ માટે-

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।

મોહાચ્ચસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૭ ॥

નિયત કર્મનો સંન્યાસ તો યોગ્ય નથી; મોહથી તેનો પરિત્યાગ કરવો, તેને તામસ કહેલ છે. ૭

ભાષ્યાર્થ : વિહિત-નિત્ય કર્મોનો સંન્યાસ એટલે પરિત્યાગ કરવો. ઇત્યાદિ, કારણકે અગ્રાનીએ ચિત્તશુદ્ધિ કરી લેવી એ કહ્યું છે, અને નિત્ય કર્મ અગ્રાનીને શુદ્ધિના કારણરૂપ-શુદ્ધિ કરનારાં છે, એમ માનવામાં આવ્યું છે, તેથી એ નિત્યકર્મનો ત્યાગ-મોહથી-અગ્રાનથી કહેલો પરિત્યાગ, તેને તામસત્યાગ કહેવામાં આવ્યો છે. નિયત 'અવસ્થા કરવા યોગ્ય' કર્તવ્યને કહે છે, તો પછી તે અવસ્થા કરવા યોગ્ય કર્તવ્યને તજવું, એમ કહેવું, તે તો અત્યંત વિરુદ્ધ છે, માટે એ મોહના કારણે-અગ્રાનથી થતો જે પરિત્યાગ તેને તામસત્યાગ કહેવો છે. મોહ તે જ તમસ્ છે (માટે મોહથી થતો ત્યાગ તામસ ત્યાગ છે).

વળી,

દુઃસ્વમિત્યેવ યત્કર્મ કાયકેશ્વમયાત્યજેત્ ।

સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥ ૮ ॥

જે (નિત્યકર્મરૂપ) કર્મ છે તે દુઃખ જ છે, એમ માનીને કાયકકેશ-શરીરકુળના બચથી તેને ત્યજે છે, તે રાજસ ત્યાગ કરીને ત્યાગનું ફળ પામતો જ નથી. ૮

ભાષ્યાર્થ : જે કર્મ-કર્તવ્ય છે, તેને દુઃખરૂપ માની જે કાઈ શારીરિક કષ્ટ પડવાના બચથી તેને છોડી દે છે, તે ત્યાગ રાજસ ત્યાગ છે, એવો રાજસ ત્યાગ કરી એ ત્યાગનું ફળ એટલે કે જ્ઞાનપૂર્વકના સર્વકર્મત્યાગ કે સંન્યાસનું મોક્ષ નામનું જે ફળ છે, તેને એ મેળવતો જ નથી.

તો હવે સાત્ત્વિક ત્યાગ કયો? તે કહે છે.

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેર્જુન ।

સઙ્ગ ત્પક્ત્વા ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥ ૯ ॥

કરવા યોગ્ય જ છે, એમ માનીને હે અર્જુન! સંગ તથા ફળ ત્યજીને જે નિત્ય કર્મ કરવામાં આવે છે, તે ત્યાગ સાત્ત્વિક માનેલો છે. ૯

ભાષ્યાર્થ : આ કાર્ય કરવું જોઈએ, કર્તવ્ય છે, એમ સમજી ને નિયત નિર્માણ થયેલું-નિત્ય કર્મ છે, તેને આસક્તિ રાખ્યા વિના અને ફળનો ત્યાગ કરીને કરવામાં આવે છે, તે ત્યાગને હે અર્જુન ! સાત્ત્વિક એટલે સત્ત્વગુણથી કરવામાં આવેલો-ઉત્પન્ન થયેલો ત્યાગ માનવામાં આવ્યો છે, 'સંગ અને ફળને ત્યજી કર્મ કરવું' એવી અહીં ભગવાનની ઉક્તિ છે, તે નિત્ય કર્મોના ફળ ઉત્પન્ન થાય છે, એ વિષયમાં પ્રમાણ છે; એટલે કે નિત્યકર્મો ફળવાળા છે, એ ભગવાનના વચન પરથી સાંગિત થાય છે જ્યારે તો એમ સમજીને કે નિત્ય-કર્મનું ફળ જો કે સાંભળવામાં નથી આવ્યું, તોપણ અજ્ઞાની માણસ એવી કલ્પના કરે છે, કે કરેલાં નિત્યકર્મ અંતઃકરણની શુદ્ધિ કે વિપ્રના ત્યાગરૂપ પરિહાર કે ફળ આપે છે; એવી કલ્પનાનો નિષેધ ભગવાન ફલં ત્યજ્વા એ કથનથી કરે છે, માટે સદ્ગત્ત્વ ફલં ચેવ એ કહેવું ઘણું જ ઉચિત છે. સઃ ત્યાગઃ-નો અર્થ એ છે કે નિત્યકર્મોનો સંગ અને ફળનો ત્યાગ ત્યાગ; એ ત્યાગને સત્ત્વગુણથી કરેલો ત્યાગ માનવામાં આવ્યો છે.

પૂર્વપક્ષ-શંકા : શું ત્રણ પ્રકારનો કર્મપ્રતિભાગ-સંન્યાસ છે, એમ કહી આ વિષયની શરૂઆત કરી છે ને? એમાંથી તામસ અને રાજસ ત્યાગ તો ખતાવ્યા, પરંતુ ત્રીજા સાત્ત્વિક ત્યાગની જગ્યા પર-કર્મોના ત્યાગની વાત ન કરતાં-આસક્તિ તથા ફળના ત્યાગની વાત અહીં કેવી રીતે આવે છે? એને-સંગફળના ત્યાગને ત્રીજો ત્યાગ કેવી રીતે કહો છો? 'ત્રણ બ્રાહ્મણો આવ્યા છે,' એમ કહ્યા પછી એમાંના બે તો પડંગ વેદ જાણનારા છે અને ત્રીજો ક્ષત્રિય છે, એમ કહેવું તેના જેવું આ કથન પ્રકૃત વિષયની વિરદ છે.

ઉત્તર : ના, તમે કહો છો તેવો દોષ એમાં નથી; કારણકે કર્મ સંન્યાસમાં અને ફળાસક્તિના ત્યાગમાં ત્યાગની તો સમાનતા છે-એ બંનેમાં ત્યાગનો અંશ એકસરખો જ છે, માટે કર્મફળના ત્યાગની સ્તુતિ કરવા માટે એ પ્રકારે કહ્યું છે. એમાં રાજસ અને તામસ ત્યાગની નિંદા કરી સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ એમ કહી કર્મફળ તથા આસક્તિના ત્યાગને સાત્ત્વિક ત્યાગ ખતાવે છે અને તેની સ્તુતિ કરે છે (કરવામાં આવે છે).

જે અધિકારી આસક્તિ અને ફળની ઇચ્છાના વિચારનો ત્યાગ કરી નિત્ય કર્મ કરે છે, તેનું અંતઃકરણ ફળાસક્તિ વગેરે દેવોથી મલિન થયેલું નથી હોતું; એ વિમલ અંતઃકરણ નિત્ય કર્મો વડે સંસ્કારી બની શુદ્ધ થાય છે; એવું વિશુદ્ધ અને પ્રસન્ન અંતઃકરણ કે ચિત્ત આત્માનો વિચાર કરવા શક્તિવાળું થાય છે. નિત્ય કર્મના અનુશનથી અંતઃકરણ વિશુદ્ધ થયું છે એવા વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા જ અને જે આત્મજ્ઞાનાભિમુખ છે, અર્થાત્ આત્મ-જ્ઞાન તરફ જોડા વગેરે છે, તે 'અધિકારીની આત્મજ્ઞાનમાં ક્રમે કરી, જે પ્રકારે રિચિત થાય છે-જે નિષ્ઠા ઉત્પન્ન થાય છે, તે જનારની જોઈએ, તેથી કહે છે :

ન દ્વેષઘકુશલં કર્મ કુશલે નાનુપજતે ।

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ઠો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥ ૧૦ ॥

સત્ત્વથી સારી રીતે વ્યાસ થયેલો, બુદ્ધિવાળો તથા નષ્ટ થયેલા સંશયવાળો ત્યાગી અકુશળ કર્મનો દેષ કરતો નથી કે કુશળ કર્મમાં આસક્તિ-પ્રેમ કરતો નથી. ૧૦

ત્યાગ્યાર્થઃ : અકુશળ કર્મનો અર્થાત્ કામ્ય કર્મનો એ દેષ કરતો નથી; કામ્ય કર્મ, શરીરનો આરંભ કરતાં હોવાથી-પુનર્જન્મનું કારણ હોવાથી સંસારનું કારણ છે; છતાં તેનો એ દેષ કરતો નથી; કારણકે એ સમજે છે કે જોનાથી શુ થવાનું છે? તેમ જ વળી શુભ નિત્ય કર્મો, કે જોનાથી સત્ત્વ- (અંતઃકરણ-ચિત્ત)ની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાનમાથી જ્ઞાનનિષ્ઠા એટલે જ્ઞાનમાં સ્થિતિ સ્થિરતા થાય છે અને એ જ્ઞાનનિષ્ઠાથી મોક્ષ (ઉત્પન્ન) થાય છે-તે નિત્ય કર્મોમાં પણ તે આસક્ત થતો નથી; કારણ કે એ કુશળ-નિત્ય-કર્મોમાં પણ એનું પોતાનું કોઈ પ્રયોજન સાધ્ય કરી લેવાનું તે જોતો નથી. એ કોણ એવો છે? એ પહેલાં કહેલો, સંગ અને કળનો ત્યાગ કરવાવાળો ત્યાગી; એટલે કે કર્મોમાંની આસક્તિ અને જોના કળ છોડી નિત્ય-કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાવાળો ત્યાગી છે; એવો પુરુષ-એવો ત્યાગી, ક્યારે અકુશલ-કામ્યકર્મોમાં દેષ કરતો નથી અને કુશલ-કલ્યાણકારી નિત્ય કર્મોમાં પ્રીતિ કરતો નથી? તે કહેવામાં આવે છે, જ્યારે એ સાર્વિક ભાવથી શુદ્ધ થાય છે; એટલે કે આત્મા અને અનાત્માના વિવેકજ્ઞાનના કારણ (હેતુ) સ્વરૂપ સત્ત્વ શુદ્ધથી જ્યારે તે બેરોબર વ્યાપ્ત થયેલો-સંપૂર્ણ સત્ત્વમય થયેલો હોય, ત્યારે આથી જ તે મેધાવી છે-આત્મજ્ઞાનરૂપ પ્રગાવાળો હોય તે મેધાવી છે અને જોના એ મેધાવીપણાને લીધે એ છિન્નસંશય છે. એટલે કે અવિદ્યાએ ઉત્પન્ન કરેલા સંશયો જોના છેદાઈ ગયા છે એવો છે. આત્મસ્વરૂપમા સ્થિત રહેવું; એ જ પરમ કલ્યાણનું-મોક્ષનું સાધન છે. બીજું કોઈ સાધન-તે-માટે નથી. એવા નિશ્ચયથી તેના સર્વ સંશયો છેદાઈ ગયા છે, માટે તે છિન્નસંશય છે; સારાંશ આ છે કે જે કર્મનો અધિકારી પુરુષ પહેલાં કલ્પા પ્રમાણે કર્મ-યોગના અનુષ્ઠાનવડે કર્મપૂર્વક શુદ્ધ અંતઃકરણ-ચિત્તવાળો થઈને સંસ્કારી બની જન્મ્યાદિ વિકારથી રહિત હોવાને લીધે નિશ્ચિય આત્માને જ બેરોબર પોતાના સ્વરૂપ તરીકે સમજી ગયો છે, અર્થાત્ પરમાત્મા મારાથી ભિન્ન નથી, એવા અનુભવવાળો જે થયો છે, તે જ્ઞાની પુરુષ, સર્વ કર્મોના મનથી મન્યાસ કરી પોતે કોઈ પણ ન કરતાં અથવા તો બીજાને કરવા ન પ્રેરતાં આત્મજ્ઞાનમાં સ્થિર રહે છે, એટલે જ કે નૈઋત્ય-જ્યોમાં કર્મ મિનકુલ નથી, એ અવસ્થાવાળા જ્ઞાનનિષ્ઠા ભોગવે છે-માણે છે. આ પ્રમાણે પૂર્વે કહેના કર્મ-યોગનું ફળ આ શ્લોક દ્વારા કહેવામાં આવ્યું છે.

પરંતુ જે પુરુષ કર્મનો અધિકારી હોઈ શરીરમાં આત્માનું અધિમાન

રાખવાવાળો—અર્થાત્ દેહને આત્મા સમજવાવાળો હોવાથી અજ્ઞાની છે, તેની બુદ્ધિ આત્માના કર્તૃત્વને માનનારી હોય છે, તેથી ‘હું કર્તા છું, હું કરું છું’ એવી ‘દંડ બુદ્ધિવાળો છે, (માટે) તેનાથી અશેષ-સર્વ કર્મનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી; તેથી તેને તો કર્મફળના ત્યાગપૂર્વક શાસ્ત્ર વિહિત કર્મોના અનુશાનનો—કર્મો કરવાનો અધિકાર છે, પરંતુ તેના—કર્મોના ત્યાગ કરવાનો અધિકાર નથી, એવો અભિપ્રાય બતાવવા માટે કહે છે :

નહિ દેહમૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશેષતઃ ।

યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ॥ ૧૧ ॥

દેહભૂતથી—દેહાભિમાનથી અશેષ—સમગ્ર કર્મ ત્યજવાં શક્ય નથી; માટે જે કર્મફળનો ત્યાગ કરે છે, તે ત્યાગી કહેવાય છે. ૧૧

સાખ્યાર્થઃ : (‘હિતો અર્થ તે માટે છે’) દેહભૂત—દેહ ધારણ કરે—તે દેહધારી; એટલે દેહ જ આત્મા છે, એવા અભિમાનવાળો પુરુષ દેહભૂત કહેવાય. વિવેકી દેહભૂત નથી કહેવાતો; કારણકે તે તો આત્માને અવિનાશી જાણે છે. (૨-૨૧) તેથી કર્તૃત્વના અધિકારથી તે નિવૃત્ત થયેલો છે; આ ઉપરથી કહેવાનો ભાવાર્થ આ સમજવો જોઈએ, કે દેહભૂત—અજ્ઞાની—કર્મમાં અધિકારવાળો પુરુષથી સર્વ કર્મો મંપૂર્ણપણે ત્યજવાં શક્ય નથી; માટે જે કર્મમાં અધિકાર ધરાવતો અજ્ઞાની પુરુષ નિત્ય કર્મો કરતો રહે છે, છતાં તે કર્મોના ફળને ત્યાગી છે; એટલે કે કર્મફળની વાસનામાત્રનો—સર્વ ઇચ્છાના સમૂહનો ત્યાગ કરે છે, તે ત્યાગી છે, એમ કહેવાય છે, એ કર્મ કરનારો હોવા છતાં (ફળમાત્રના ત્યાગને લીધે) ત્યાગી છે, એમ ને કહેવામાં આવે છે, તે કર્મફળના ત્યાગીની (કેવળ) પ્રયત્ન કરવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે, એવો અભિપ્રાય સમજવો; આ ઉપરથી આ સિદ્ધ થાય છે, કે જેને પરમ અર્થનું દર્શન થયું છે—જ્ઞાન થયું છે, જે દેહભૂત—દેહમાં આત્મબુદ્ધિ રાખનાર અજ્ઞાની નથી, તેનાથી સર્વ કર્મનો ત્યાગ શક્ય છે; એટલે કે સર્વકર્મનો મંન્યાસ તે કરી શકે છે.

અર્થ કર્મનો પરિત્યાગ—મંન્યાસ કરવાથી જે પ્રયોગન થાય છે તે શું છે, તે કહેવામાં આવે છે :

અનિષ્ટમિદં મિથ્ર ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।

મનત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્ ॥ ૧૨ ॥

કર્મનું ફળ ત્રણ પ્રકારનું છે : અનિષ્ટ, ઇષ્ટ અને મિથ્ર. તે (ફળ) મરણ પછી અત્યાગીઓ—કર્મકંડ અજ્ઞાનીઓને થાય છે; પણ સંન્યાસીઓને કદી થતું નથી. ૧૨

સાખ્યાર્થઃ : નરક અને પશુપક્ષી વગેરે તિર્ણ્યોનિવાસા જન્મ તે અનિષ્ટ; દેવોનિવાસા ઇષ્ટ; એને ઇષ્ટ તમા અનિષ્ટ બનેના મિથ્ર ફળથી જે મને તે મનુષ્ય-જન્મ ઇષ્ટાનિષ્ટ. એ પ્રમાણે ‘ધર્મ’ તથા ‘અધર્મ’ કે પ્રવૃત્તિવૃત્તિ કર્મનાં ૧૭ વળ

પ્રકારનાં હોય છે. જે પદાર્થ બહારના કર્તા, કર્મ, ક્રિયા, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદન
ઇત્યાદિ કારકોના વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય અને મનનીના-ખેલ જેવું હ્રસ્વગણરૂપ,
માયાના જેવું, અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલું. મહામોહ દરનારું અને બળે પ્રત્યગાત્મા-
શ્વાત્માની સમીપ લાઈ જતું હોય તેવું (દેખાય પણ) સારરહિત હોવાથી નાશ
પામી જાય છે એવું નામ ફળ છે; ‘ફળ’નો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ આવે છે. આત્મ
ફળ અત્યાગીને-કર્મદંડ અજ્ઞાનીઓને, જે ખરા મંન્યાસી નથી-તેને શરીર પેઠી
પેઠી મળે છે; પરંતુ કેવળ જ્ઞાનનિષ્ઠાગા સ્થિત થયેલા-પદ્મહંસ પરિવાજક-
ખરા સંન્યાસીઓને કદી એ ફળ મળતાં નથી; સારાંશ આ છે કે, જેની કેવળ
સમ્યક્ જ્ઞાનનિષ્ઠા થઈ છે, તેની તે કેવળ સમ્યક્ જ્ઞાનની નિષ્ઠા, અવિદ્યાદિ મંસારના
ખીજને ઉખેડી નથી નાંખતી, એવું કદી નથી બનતું; અર્થાત્ તે મંસારખીજને
મૂળ સહિત ઉખેડી નાખે છે જ.

મટે, ક્રિયા, કારક, ફળ આદિ આત્મમાં અવિદ્યાથી આરોપિત
કરવામાં આવતાં હોવાને લીધે પરમાર્થદર્શને-પરમ અર્થના અનુભવ લેનાર-
જ્ઞાની-તત્ત્વવેત્તાને જ સર્વ કર્મોનો મંન્યાસ મંભવી શકે છે; પરંતુ કર્મ
કરનારાં અધિજ્ઞાન-શરીર-ગમેરે કારકોને આત્મા મમજનારા-આત્મભાવથી
જોવાવાળા અજ્ઞાનીઓ, મંપૂર્ણ હોયોનો અરોગ-કાંઈ પણ બાહ્ય રાખ્યા વિનાનો
સમૂળ ત્યાગ નથી કરી શકતા તે નીચેના શ્લોકો વડે બતાવે છે :

પશ્ચેમાનિ મહાવાહો કારણાનિ નિવોધ મે ।

સાંખ્યે કૃતાન્તે યોક્તાનિ સિદ્ધયે સર્વકર્મણામ્ ॥ ૧૩ ॥

હે મહાબાહો ! કર્મસમાપ્તિવાળા વેદાંતમાં-સાંખ્યશાસ્ત્રમાં સર્વ
કર્મોની સિદ્ધિ માટે આ પાંચ કારણો કહેલાં છે, તે તું મારી પાસેથી
સાંભળ. ૧૩

સાંખ્યાર્થ : હે મહાબાહો ! હવે પછી (ના ચાર શ્લોકોમાં) કહેવામાં
આવનારાં પાંચ કારણોને અર્થાત્ કર્મનાં સાધનોને તું મારી પાસેથી જાણ-સાંભળ.
‘મારી પાસેથી જાણ કે સાંભળ’ એમ કહ્યું છે, તે અતુર્નના ચિત્તાના સમાધાન
માટે તથા પ્રકૃત-વસ્તુ આતુ વિષય જે અધિજ્ઞાનાદિ છે, તેના જ્ઞાનની કહણતા-સુસ્પેક્ષી
દેખાડવા માટે, એ પાંચે કારણો જણવા યોગ્ય છે, એમ કહી તેમની રત્નિ કરે
છે. આ પાંચે કારણો સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેવાં છે. જે શાસ્ત્રમાં જણવા યોગ્ય
પદાર્થોની સંખ્યા ગણી બતાવવામાં આવે, અથવા જે શાસ્ત્રમાં જણવા યોગ્ય
પદાર્થોનું સારી રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવે, તે સાંખ્ય એટલે વેદાંત છે. કૃતાન્ત
પણ એવું વિશેષણ છે. ‘કૃત’ કર્મને કહે છે; જેમાં કર્મનો અંત એટલે જેમાં
કર્મોની પરિસમાપ્તિ થઈ જાય છે, એવું નામ કૃતાંત છે એટલે કે જેમાં કર્મોનો અંત
છે; પાછળ અ. ૨ શ્લો. ૪૬ અને અ. ૪ શ્લો. ૨૩માં નાનાં નાનાં જળા-
શયોમાં જે જે કામ કરી શકાય છે, તે સર્વે કામ જેમ એક મહાન સરોવરમાં
કરી શકાય છે, તેમ સર્વ વેદમંત્રોથી મેળવાતાં બિજબિજ રૂપો એક જ રથાનેથી

બ્રહ્મજ્ઞાની મન્યાસીને (બ્રહ્મજ્ઞાનથી) મળે છે, 'સર્વ સમગ્ર કર્મ જ્ઞાનમાં પરિ-
સમાપ્ત થાય છે' એમાં પણ કશું છે કે, આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે સર્વ
કર્મો નિવૃત્તિ પામે છે, વિરમી બધા છે, એમ જતાવે છે, એટલા માટે કહે છે
કે આત્મજ્ઞાન આપનાર વેદાંતશાસ્ત્ર કૃતાન્ત છે, જેમાં સર્વ કર્મોની પરિમમાપ્તિ
થાય છે એ સાચું છે: એ માખ્ય-વેદાંત શાસ્ત્રમાં સર્વ કર્મની મિદ્ધિ માટે આ
પાંચ કારણો દર્શાવે છે, તે તું મારી પાસેથી સાંભળ.

એ પાંચ કારણો કયાં છે? એ પ્રશ્નના અત્યુત્તરરૂપે કહે છે:

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણ ચ પૃથગ્નિધમ્ ।

વિવિધાથ પૃથક્ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પञ્ચમમ્ ॥ ૧૪ ॥

અધિષ્ઠાન, કર્તા અને વિવિધ પ્રકારનાં અલગઅલગ કરણ,
વળી વિવિધ પ્રકારની જુદીજુદી ચેષ્ટા અને એ કારણોમાં પાંચમું
જે દૈવ છે તે. ૧૪

ભાષ્યાર્થ : અધિષ્ઠાન-ધ્વજા, દેવ, સુખદુઃખ અને જ્ઞાન વગેરેની અભિ-
વ્યક્તિ-પ્રકટ થવાનો આશ્રય શરીર છે તે; કર્તાનો અર્થ ઉપાધિ સ્વરૂપવાળો
ભક્તા જીવ છે અને કરણ એટલે શબ્દાદિ વિષયો ગ્રહણ કરવામાં સાધન
શ્રોત્રાદિ જુદીજુદી બાર પ્રકારની ઇન્દ્રિયો છે તે, ઉપરાંત આસ, પ્રજાસ, પ્રાણ,
અપાન વગેરે અદ્વગઅલગ વાયુઓની ક્રિયાઓ-ગેષ્ટાઓ છે તે મળી કુલ ચાર
કારણો છે તેમાં તેની સાથે પાંચમું કારણ દૈવ પણ છે, ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને
સંકલ્પ કરનાર-પ્રવૃત્ત કરનાર સૂચાદિ દેવતાઓરૂપ કારણ દૈવ કહેવાય છે.

શરીરવાદ્મનોમિર્યત્કર્મ પ્રારમ્ભતે નરઃ ।

ન્યાય્યં વા વિપરીત વા પશ્યેતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

શરીર, વાણી તથા મન વડે મનુષ્ય (શાસ્ત્રે કહેલ) ન્યાય્ય અથવા
નિયિધ્ધ (વિપરીત) ને કાર્ધ કર્મ કરે છે તેનાં આ પાંચ કારણ છે. ૧૫

ભાષ્યાર્થ : મન, વાણી અને શરીર એ ત્રણ વડે મનુષ્ય ને કાર્ધ
ન્યાય્યુક્ત-ધર્મમય શાસ્ત્રે ને કરવાની આજ્ઞા આપી છે તે અથવા તો વિપરીત
તેનાથી ભિન્ન અશાસ્ત્રીય-અધર્મવાળું શાસ્ત્રે ને કરવાની મના કરી છે, તે
સર્વના ઉપર કહેનાં પાંચ હેતુ એટલે કારણો છે. જીવતા માટે ને કાર્ધ ચેષ્ટાઓ-
આખો ખોનવી, બધ કરવી વગેરે કરવામાં આવે છે તે પણ પહેલાં કરતા પુરુષ
અને પાપના-ધર્મ તથા અધર્મના પરિણામ કે કાર્ય છે, તેથી ન્યાય્ય અને
વિપરીત એ બે કારણો ઉપર દર્શાવે છે, તેનો પણ જોમા સમાવેશ યર્ધ બધ છે,
માટે આ સર્વે કર્મના પૂર્વ કહેલાં પાંચ કારણ છે

ગાંઠા-પૂર્વપક્ષ : શુ પાછળ ૧૪મા શ્લોકમાં એમ નથી કહ્યું, કે અધિષ્ઠાન
વગેરે સર્વ કર્મોના કારણ છે, તો પછી વળી ફરી આ શ્લોકમાં શરીર, વાણી
અને મન વડે ને કર્મોનો આરંભ થાય છે-કરવામાં આવે છે, તેના આ
પાંચ કારણો શા માટે કહેવામાં આવ્યાં છે?

ઉત્તર : આ દોષ નથી. કારણકે શાસ્ત્રે જે કર્મો કરવાની આજ્ઞા આપી છે તથા જે કર્મો કરવાનો શાસ્ત્રે મના કરી છે—એવાં વિદિત તથા નેપિદ સર્વ કર્મો શરીર, વાણી અને મન એ ત્રણ (માંથી કોઈ એક) ના પ્રાધાન્યપણા વડે જ થાય છે; તેવી જ રીતે જોવું—સાંભળવું વગેરે ચેષ્ટાઓ, જે જીવવા માટે કરવામાં આવે છે, તે સર્વ પણ શરીરના જ અંગભૂત છે, તેથી એ સર્વ કર્મોને પણ ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખી; અર્થાત્ એ સર્વ કર્મોનું—ત્રણ ભાગમાં વર્ગીકરણ કરી કહે છે કે : આ સ્વાભાવિક પણ શરીર, વાણી અને મન વડે જ કરવામાં આવે છે, એમ સમજવાનું છે; કારણકે કર્મનાં ફળ ભોગવતી વખતે પણ આ ત્રણ સાધનો—શરીર, વાણી તથા મનસ્વ સાધનો મુખ્ય છે, માટે ઉપર કહેલાં શરીર વગેરે પાંચ હેતુઓ કલા છે; તે ચોખ્ખા છે, એમાં કોઈ વિશેષ આવતો નથી.

તत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं नु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् स पश्यति दुर्मतिः ॥ ૧૬ ॥

તે—સર્વ કર્મના વિષયમાં આ પ્રમાણે હોવા છતાં જે કેવળ—શુદ્ધ આત્માને જ કર્તા માને છે, તે દુર્મતિ—અક્ષલવગરનો, અકૃત બુદ્ધિ—અસંસ્કારી બુદ્ધિને લીધે દેખતો કે સમજતો નથી. ૧૬

ભાષ્યાર્થ : તત્ર—એટલે આ પ્રકૃત—આણુ વિષયના સંબંધમાં; અહીં પ્રકૃત વિષય સર્વ કર્મના હેતુ કે કારણોત્તર છે, એટલે કે સર્વ કર્મના ઉપર કલા પ્રમાણે પાંચ કારણો જ કર્તા હોવા છતાં કર્તા, કરણ, અધિજ્ઞાન, ચેષ્ટા અને દેવ એ પાંચ કારણો વડે જ આ સમસ્ત કર્મ સિદ્ધ થાય છે; છતાં જે કેવળ આત્માને જ એ કર્મોના કર્તા માને છે, તે દુર્મતિ છે, એવો અહીં સંબંધ છે. ક્રિયામાણ-કર્મોનાં કારણો—અધિજ્ઞાનાદિ ઉપર કહેલાં છે, તેમના વડે ક્રિયા થાય છે; છતાં અધિજ્ઞાને લીધે એ પાંચ કારણો સાથે આત્માની એકતા માની એ અધિજ્ઞાનાદિ કારણો દ્વારા ચર્તા કર્મો વિષે, 'હું જ એ કર્મો કરું છું', એમ કેવળ—શુદ્ધ આત્માને એ કર્મોના કર્તા સમજે છે, તે અજ્ઞાની છે; સાથી તે અજ્ઞાની છે? વેદાન્ત શાસ્ત્ર, આચાર્યનો ઉપદેશ તથા ન્યાય-યુક્તિ વડે એની બુદ્ધિ સંસ્કાર નથી પામી માટે; વળી જે આત્માને દેહાદિથી અલગ સમજે છે, છતાં પણ આત્માને જ કર્તા તરીકે જુએ છે—સમજે છે, તે પણ અકૃતબુદ્ધિ જ છે; તે અકૃત—અસંસ્કૃત, બુદ્ધિ(વાણી) હોવાથી એ પણ આત્માનું અને કર્મનું તત્ત્વ જરાગર નથી સમજતો, એવો અર્થ છે; તેથી તે દુર્મતિ છે; જેની બુદ્ધિ ખરાબ વિપરીત—બિધી—નિદિત અને વારંવાર જ—મમરણ પ્રાપ્ત કરી આગે એવી હોય, તેને દુર્મતિ—દુર્બુદ્ધિ કહે છે; એવો દુર્મતિ જોતો છતાં પણ જરાગર ખરેખર નથી જોતો; જેમ (આંખના) તિમિર રોગવાળો એક ચંદ્રને જાહેર અનેક ચંદ્ર દેખે છે, અથવા તો બાળક જેમ દોડતાં વાહનો જોઈ ચંદ્રને દોડતો જુએ છે, અથવા તો જેમ પાલખી

આદિ કાર્ધ વાહન પર બેઠેલો પુરુષ, વાહન દોડતાં પોતાને દોડતો માને છે તે જ પ્રમાણે કર્મનાં કર્તા-શરીરાદિ બીજાં પાંચ હોતા હતાં તે તો સર્વ કર્મો હું જ કરું છું, (એમ એ માને છે એ બાવાર્થ છે,) આત્મા જ કરે છે એમ માનનાર દુર્મતિ-અકૃતબુદ્ધિ છે.

ત્યારે હવે સમ્યક્-મથાર્થ જ્ઞેનારા સુમતિ કાણ છે? એ કહેવામાં આવે છે :

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ ૧૭ ॥

જેને અહંકૃત-‘મેં કર્યું’-ભાવ નથી, જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી, તે આ લોકોને હણીને પણ હણતો નથી તથા બંધાતો પણ નથી. ૧૭ -

ભાષ્યાર્થ : શાસ્ત્રથી, ગુરુ-આચાર્યના ઉપદેશથી તથા ન્યાય-યુક્તિથી જેનો આત્મા (જીવ, અંતઃકરણ કે બુદ્ધિ) સરકૃત-અંકુશરી બનેલ છે એવાને, ‘હું કર્તા છું’ એ પ્રકારની ભાવના ઉત્પન્ન થતી—અનુભવાતી નથી; અર્થાત્ એ એમ સમજે છે કે અવિદ્યાથી આત્મામાં આ અધિષ્ઠાન વગેરે પાંચ કારણો કલ્પેલાં છે—અધ્યારોપિત—છે તેથી (વાસ્તવિક તો) અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ કારણો જ સર્વ કર્મના કર્તા છે (આત્મા કાર્ધ કર્તા નથી); ‘હું કાર્ધ એ કર્મનો કર્તા નથી, હું તો કેવળ એ અધિષ્ઠાનાદિ કારણોના વ્યાપાર-કાર્યનો માત્ર સાક્ષી છું. હું અગ્રાણુ છું, અમન છું, શુદ્ધ છું, શ્રેષ્ઠ જે અક્ષર તેનાથી પણ પર-શ્રેષ્ઠ છું, (સુ. ઉ. ૨-૧-૨)’ ‘હું તો કેવળ અવિક્રિય-અવિકારી છું.’ એ પ્રમાણે જે સમજે છે—જુએ છે તથા જેના અંતઃકરણ તેમ જ બુદ્ધિ—જે બન્ને કેવળ આત્માની કેવળ ઉપાધિરૂપ છે—તે (કર્મોદ્ધારથી) લેપાતો નથી; જેને ‘મેં’ આ અકાર્પ-નહીં કરવા જેવું કાર્ય કર્યું, તેથી હું નરકમાં જઈશ, એવા અનુતાપ અર્થાત્ પશ્ચાત્તાપ્ત્ય બળને જેની બુદ્ધિ અનુસરતી નથી, એટલે કે જેની બુદ્ધિ (કાર્ધ પણ પ્રકારનાં સારાં કે નરકનાં કર્મથી) લેપાતી નથી, તે સુમતિ-સુબુદ્ધિમાન કહેવાય છે; એવા જ્ઞાની સર્વ પ્રાણીઓને-લોકોને મારી નાખતાં હતાં પણ તે ખરી રીતે નથી મારતો—તે હણનાની ક્રિયા નથી કરતો અને તે પાપ-અધર્મનાં ફળથી બચાવો નથી એ બાવાર્થ છે.

શંકા : (જે કે આ જ્ઞાનની સ્થિતિ છે છતાં) શું એ મારી નાખનાં હતાં પણ મારતો નથી, એમ કહેવું વિપરીત—જેલુકું નથી કે ?

ઉત્તર : ના, આ દોષ નથી આવતો, લોકિક અને પારમાર્થિક (એ બે દષ્ટિ જુની હોવાથી) દષ્ટિની ભિન્નતાને લીધે એ કથન યોગ્ય છે. શરીર આદિમાં આત્મબુદ્ધિને લીધે ‘હું’ દખનાર-મારનાર છું એવી લોકિક દષ્ટિનો આશ્રય કરીને, ‘મારીને પણ મારી-નાંખવા છતાં’ એમ કહ્યું છે; પરંતુ ઉપરાંત કહેલી પરમાર્થદષ્ટિ (જેમાં તો અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ સર્વ કર્મોનાં કારણ છે,

જ્ઞાન, જેય અને પરિણાતા એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મપ્રવર્તક છે અને ત્રણ, કર્મ તથા કર્તા એ ત્રણ પ્રકારનો કર્મસંગ્રહ અર્થાત્ કર્મનો આશ્રય છે. ૧૮

ભાષ્યાર્થ : જ્ઞાનાથી સર્વ વિષય સંપૂર્ણપણે સામાન્યભાવે જાણી શકાય છે, તેને (અહીં) જ્ઞાન કહેવાય છે; જે કે જ્ઞાનાથી કાર્ષ પદાર્થ જાણી શકાય તેનું નામ જ્ઞાન છે; તે જ પ્રમાણે જેયનો અર્થ તો જાણવામાં આવતો પદાર્થ છે; પરંતુ અહીં જેય શબ્દથી પણ સામાન્ય ભાવથી મર્ત જાણવામાં આવતા પદાર્થનું જ વર્ણન છે, કાર્ષ અમુક જ પદાર્થ નહીં. પરિણાતાનો અર્થ આ છે. અવિદ્યા કલ્પિત ઉપાધિ (જેમા મુખ્ય છે એવાં) લક્ષણવાળો ભોક્તા. એ રીતે જે આ ત્રણેના મધુદાય છે, તે સામાન્ય રીતે સર્વ કર્મોના પ્રવર્તક છે, એટલે કે આ ત્રણ પ્રકારની કર્મપ્રેરણા સર્વ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે; [તાત્પર્ય અહીં એ છે કે જ્ઞાન, જેય અને પરિણાતાથી જ સર્વ કર્મની પ્રેરણા થાય છે; પ્રત્યેક કર્મના આરબ પહેલાં આપણે શું કરવું છે અથવા શું નથી કરવું, એ કરવામાં શો શુભ અથવા હોય છે, એવા પ્રકારનું ત્યાગવા-સ્વીકારવારૂપ જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે જ તે કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેયનું પણ એમ છે, કાર્ષ પદાર્થને જાણીએ, ત્યારે તેમાં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ થાય છે, જલ્પા વિના નથી થતી. તેમ જ વળી જ્ઞાન-જેય હોય પણ પરિણાતા (જાણનારો) ન હોય-જાણવાની ક્રમશઃ કરવાવાળો. કે અવિદ્યા કલ્પિત જીવ ભાવવાળો 'હું' જ ન હોય, તો કર્મમાં પ્રવૃત્તિ ન થાય; મરિ જ્ઞાન, જેય અને પરિણાતા એ ત્રણે મળી કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, એમ કહ્યું છે;] કારણકે કહેવા જ્ઞાન આદિ ત્રણેના સયોગથી (જેમાં થવાથી) જ ત્યાગ અથવા સ્વીકાર જેનું પ્રયોજન છે, એવા (સર્વ) કર્મોનો આરબ થાય છે. હવે પહેલાં કહેલાં અધિકારનાદિ પાંચ હેતુઓથી આરબેલા કર્મનાં મન, વાણી અને શરીર એ ત્રણ ગુણગુણા અભયસ્થાન હોવાને લીધે ત્રણ વર્ગ પાઠવામાં આવ્યા છે-ત્રણ પ્રકારના કલાં છે, તે સર્વે પ્રકારો અહીં ઉત્તરાર્ધમાં કહેલાં ત્રણ કારકોમાં-કર્મ, કરણ અને કર્તામાં એક જથ્થામા ભેગાં મૂકવામાં આવ્યાં છે, એ વાત કહેવામાં આવે છે; કરણ-જે વડે કર્મ કરાય તેનું નામ કરણ અર્થાત્ શ્રોત્રાદિ ૬૨ બાહ્ય ઇન્દ્રિયો અને મન, શુદ્ધિ આદિ આર્ય અંતર ઇન્દ્રિયો-અંતઃકરણ; કર્મ આ છે કે જે કર્તાને અત્યંત ઇષ્ટ હોય અને ક્રિયા વડે જે વ્યાપ્તમાન હોય- (સંપાદન કરી શકાય) -જેના ઉપર કર્તાની ક્રિયા કરી શકાય-શ્રોત્રાદિ કરણોને પોતપોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરનાર-યોજનાર [લક્ષણવાળો-અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવાળો જીવ કર્તા છે, આ રીતે ત્રણ ન. (મનુષ્યના કર્મમા) છે; જેમાં કાર્ષ સંગ્રહ કરવામાં આવે તે

હોવાથી તેમાં વિકાર સંભવતો નથી) અધિજ્ઞાન-શરીર આદિએ કરેલાં કર્મો આત્માએ કર્યાં છે, એમ કહીએ તો તે પણ સંભવતું નથી; કેમકે એકે કરેલાં કર્મો બીજાએ નથી કર્યાં, છતાં બીજાએ કર્યાં છે, એમ કહી બીજાને તે કર્મોથી બાંધવો ઉચિત નથી. અવિદ્યા વડે તે કર્મોનો આત્મામાં આરોપ કરવામાં આવે છે, એમ કહો તો તેથી પણ એ કર્મો આત્માએ કર્યાં છે, એમ તો નથી જ. જેમ છીપના અગ્નિને લીધે તેમાં રૂપાનો આરોપ થાય, તેથી કાંઈ છીપ રૂપ થઈ જતી નથી કે છીપમાં રૂપાપણું આવતું નથી; જેમ બાળકો આકાશમાં નીક્ષત્વ (ગલિનતા) નો આરોપ કરે છે, તેથી મલિનતા કાંઈ આકાશની થઈ જતી નથી; તેવી જ રીતે શરીરાદિ-અધિજ્ઞાનાદિ પાંચહેતુરૂપ વિકારો પણ અધિજ્ઞાન એટલે શરીરાદિના જ છે, આત્માના નથી; માટે ‘હું કર્તા છું’ એવા અહંકાર-પણાનો અને શુદ્ધિનો લેપ આત્મામાં ન હોવાથી ‘વિદ્વાન (જ્ઞાની) પુરુષ કાંઈ ને મારતો નથી અને બાંધતો નથી’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તે યોગ્ય જ છે. બીજા અધ્યાયમાં (૨-૧૯) ‘આ આત્મા નથી હણતો, નથી મારતો, કે નથી હણાતો,’ એ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરીને, (૨-૨૦) ‘તે ઉત્પન્ન થતો નથી’ (૨-૨૦) ઇત્યાદિ હેતુપુરઃસર કહેલાં વચનો વડે આત્માનું અવિક્ષિપત્વ-અવિકારીપણું બતાવી, ‘આત્મા અવિનાશી છે એમ જાણુ’ (૨-૨૧), એ વચનથી જ્ઞાનીને કર્મનો અધિકાર નથી, એમ આ ગીતાશાસ્ત્રમાં સંક્ષેપમાં કહી ને પછી મધ્યમાં (વચર્મા-વચર્મા) એ જ તત્ત્વનો-કર્મોધિકારની નિવૃત્તિનો ઉદ્દેશ્ય કરી હવે અહીં સર્વ શાસ્ત્રાર્થને એકઠો કરી, ‘વિદ્વાન (જ્ઞાની) નથી મારતો કે નથી બાંધતો,’ એ વાક્યથી ભગવાન ઉપસંહાર કરે છે. આમ હોવાથી દેહધારીપણાના અભિમાનના અભાવને લીધે અવિદ્યાકૃત-અવિદ્યાથી થયેલાં, થતાં અશેષ (સર્વ) કર્મોનો સંન્યાસ સંન્યાસીએને (યોગ્ય છે) શક્ય છે, તેથી સંન્યાસીએને આ અનિષ્ટ, છટ, મિત્રરૂપી ત્રણ પ્રકારનાં કર્મફળ નથી મળતાં, એ વાત સિદ્ધ થાય છે. વળી બીજા અગ્નિનીએ, જે એ સંન્યાસીએથી વિપરીત (શિલ્પી) ચાલનારા છે અર્થાત્ જેમની દેહાદિમાં આત્મશુદ્ધિ છે, જેમને દેહધારીપણાનું અભિમાન છે, તેમને એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મફળ મળે છે, એ પરિસ્થિતિ પણ ચોક્કસ (ટાળી ન શકાય એવી) છે. આ રીતે ગીતાશાસ્ત્રના અર્થનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે. આ સર્વ વેદોના અર્થનો સાર છે, માટે નિપુણ શુદ્ધિવાળા પંડિતોએ તેનો વિચાર, તેનું મનન કરી, તેનો અનુભવ (ખાતરી) કરવા યોગ્ય છે. એ અભિપ્રાયથી જમોએ ઠેકઠેકાણે શાસ્ત્ર તથા ન્યાયને અનુસરી પ્રકરણોના વિભાગ પાડી એ તત્ત્વ બતાવેલું છે.

એ રીતે ગીતાશાસ્ત્રના આશય (ઉદ્દેશ) નો ઉપસંહાર કરી હવે કર્મોનાં પ્રવર્તન (કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર તત્ત્વો) કહેવામાં આવે છે:

જ્ઞાનં ક્ષેપં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના ।

ત્ત્વં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥ ૧૮ ॥

જ્ઞાન, જેય અને પરિજ્ઞાતા એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મપ્રવર્તક છે અને કરણ, કર્મ તથા કર્તા એ ત્રણ પ્રકારનો કર્મસંગ્રહ અર્થાત્ કર્મનો આશ્રય છે. ૧૮

સાધ્યાર્થ : જેનાથી સર્વ વિષય સંપૂર્ણપણે સામાન્યભાવે જાણી શકાય છે, તેને (અહીં) જ્ઞાન કહેવાય છે, જે કે જેનાથી કોઈ પદાર્થ જાણી શકાય તેનું નામ જ્ઞાન છે, તે જ પ્રમાણે જેયનો અર્થ તો જાણવામાં આવતો પદાર્થ છે; પરંતુ અહીં જેય શબ્દથી પણ સામાન્ય ભાવથી સર્વ જાણવામાં આવતા પદાર્થનું જ વર્ણન છે, કાંઈ અમુક જ પદાર્થ નહીં. પરિજ્ઞાતાનો અર્થ આ છે. અવિદ્યા કલ્પિત ઉપાધિ (જેમાં મુખ્ય છે એવાં) લક્ષણવાળો બોક્તા. એ રીતે જે આ ત્રણેનો સમુદાય છે, તે મામાન્ય રીતે સર્વ કર્મોના પ્રવર્તક છે, એટલે કે આ ત્રણ પ્રકારની કર્મપ્રેરણા સર્વ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે; (તાત્પર્ય અહીં એ છે કે જ્ઞાન, જેય અને પરિજ્ઞાતાથી જ સર્વ કર્મની પ્રેરણા થાય છે; પ્રત્યેક કર્મના આરભ પહેલાં આપણે શું કરવું છે અથવા શું નથી કરવું, એ કરવામાં શો મુશ્કેલી અથવા દોષ છે, એવા પ્રશ્નનું ત્યાગવા-સ્વીકારવારૂપ જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે જ તે કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેવનું પણ એમ છે; કોઈ પદાર્થને જાણીએ, ત્યારે તેમાં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ થાય છે, જાણ્યા વિના નથી થતી. તેમ જ વળી જ્ઞાન-જેય હોય પણ પરિજ્ઞાતા (જાણનારો) ન હોય-જાણવાની ક્ષમતા કરવાવાળો કે અવિદ્યા કલ્પિત જીવ ભાવવાળો 'હું' જ ન હોય, તો કર્મમાં પ્રવૃત્તિ ન થાય; માટે જ્ઞાન, જેય અને પરિજ્ઞાતા એ ત્રણે મળી કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, એમ કહ્યું છે,] કારણકે કહેનાં જ્ઞાન આદિ ત્રણેના સ્વભાવથી (જેમાં યથાથી) જ ત્યાગ અથવા સ્વીકાર જેનું પ્રયોજન છે, એવાં (સર્વ) કર્મોનો આરંભ થાય છે. હવે પહેલાં કહેનાં અધિજ્ઞાનાદિ પાંચ હેતુઓથી આરભેલાં કર્મનાં મન, વાણી અને શરીર એ ત્રણ શુદ્ધાન્તર આત્મચર્યાન હોવાને લીધે ત્રણ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે-ત્રણ પ્રકારના કલાં છે, તે સર્વે પ્રકારો અહીં ઉત્તરાર્ધમાં કહેલાં ત્રણ કારકોમાં-કર્મ, કરણ અને કર્તામાં એક જગ્યામાં બેમાં સૂકવામાં આવ્યાં છે, એ વાત કહેવામાં આવે છે; કરણ-જે વડે કર્મ કરાય તેનું નામ કરણ અર્થાત્ શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયો બાહ્ય ઇન્દ્રિયો અને મન, શુદ્ધિ આદિ આરંભાંતર ઇન્દ્રિયો-અંતર કરણ, કર્મ આ છે કે જે કર્તાને અત્યંત ઇષ્ટ હોય અને ક્રિયા વડે જે વ્યાપ્તમાન હોય- (જાપાદન કરી શકાય) જેનો ઉપર કર્તાની ક્રિયા પડે; તે-કર્તા-શ્રોત્રાદિ કરણને પોતપોતાના અપારમાં પ્રવૃત્ત કરનાર-યોગનાર ઉપાધિરૂપ કર્મનાં લક્ષણવાળો-અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવાળો જીવ કર્તા છે, આ રીતે ત્રણ પ્રકારનો કર્મસંગ્રહ (મનુષ્યના કર્મના) છે; જેમાં કાંઈ સંગ્રહ કરવામાં આવે તે સંગ્રહ છે, કર્મભાવમાં આ ત્રણેનો સંગ્રહ છે, તેથી એ કર્મસંગ્રહ કહેવાય છે-એ ત્રણે કારકો મર્વ કર્મોનો આશ્રય છે, એ ત્રણે કારકોમાં સર્વ કર્મોનો સમાવેશ છે, માટે એ ત્રણ પ્રકારનો કર્મસંગ્રહ જ છે.

હવે આ ક્રિયા, કારક અને ફળ-સર્વને શુણ્ણાકરણ છે; તેથી સત્ત,

રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોના ભેદથી એ સર્વેનાં ક્રિયા, કારક અને ક્ષણના ત્રણ પ્રકાર કહેવા બોધ્ય છે; એ માટે ભગવાન કહે છે :

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણમેદતઃ ।

પ્રોચ્યતે ગુણસંખ્યાને યથાવચ્છણુ તાન્યપિ ॥ ૧૯ ॥

જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તા એ ગુણોના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનાં જ સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યા છે, તે યથાર્થ રીતે તું સાંભળ. ૧૯

સાખ્યાર્થ : અહીં જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા એમ ઉપક્રમ કર્યો છે; જ્ઞાન એટલે જેનાથી જાણવામાં આવે છે તે સમર્જવાનું-જાણવાનું સાધન; કર્મનો અર્થ અહીં ક્રિયા છે; એનો પારિભાષિક અર્થ અહીં નથી કહ્યો, એટલે કે એનો અર્થ કારકરૂપ કર્મ નથી. કર્તાનો અર્થ ક્રિયાનો કરનાર છે. એ જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા ત્રણે-પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ પ્રકારનાં જ છે. અહીં ‘ત્રિધા’ ની સાથે ‘૧૧’ શબ્દ જોડી આ આશય પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે, કે આ ત્રણે પદાર્થોના ત્રણ ભેદ-પ્રકાર છે તે; કેવળ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ ગુણોના ભેદથી જ છે, ખીજા કોઈ પણ પ્રકારના-જાતિભેદથી નથી. આ ત્રણ ભેદ સત્ત્વાદિ ગુણોથી છે; એ ગુણ-સંખ્યાન એટલે કાપિલ શાસ્ત્ર-કપિલ મુનિએ જે શાસ્ત્ર લખ્યું (પ્રકાશિત કર્યું) છે, તેમાં એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. એ ગુણોની સંખ્યા કહેનાર કાપિલ શાસ્ત્ર, ગુણ અને ભોક્તા (જીવ) ની બાબતમાં તો પ્રમાણ છે જ. જીવાત્મા અને પરમાત્માની એકતાની બાબતમાં જે કે એ સાંખ્ય-કાપિલ શાસ્ત્ર ભગવાનના વેદાંતના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે; તોપણ કપિલ મુનિના શાસ્ત્રના અનુયાયી કાપિલો-સાંખ્યો, ગુણોનું તથા એ ગુણોના વ્યાપારનું વર્ણન-નિરૂપણ કરવામાં કૃશણ છે; માટે એમનું શાસ્ત્ર પણ આગળ કહેવામાં આવનારા અર્થની સ્તુતિ કરવા માટે સ્વીકારવામાં આવે ■ અને તેથી તેટલા પૂરતો તે શાસ્ત્ર સાથે વિરોધ નથી. એમને એટલે એ જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તાને તથા તેના ગુણો-સાત્ત્વિક આદિ-ના ભેદને અનુસરી એના સાત્ત્વિક, રાજસી તથા તામસી ભેદોને ‘તું’ યથાવત્-જે પ્રકારે શાસ્ત્રમાં તથા જે પ્રકારે ન્યાયમાં કહેલા છે તે જ પ્રકારે તે જ પ્રમાણે બિરોબર સાંભળ; એટલે કે હવે આગળ કહેવાનું છે, તે તું એકચિત્ત ધર્મ સાંભળ.

પહેલાં (ત્રણ સ્લોક વડે) જ્ઞાનના ત્રણ ભેદ (પ્રકાર) કહેવામાં આવે છે :

સર્વભૂતેષુ યેનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે ।

અવિમક્તં વિમક્તેષુ તજ્ઞજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥ ૨૦ ॥

જે (જ્ઞાન) થી અર્વ ભૂતોમાં એક અવ્યય ભાવ, (એટલે) વિભક્ત-માં અવિભક્ત દેખે, તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જાણ. ૨૦

સાખ્યાર્થ : જે જ્ઞાન વડે મનુષ્ય, અવ્યક્તથી આરંભી સ્થાવર સુધીના જુદાજુદા દેહોને લીધે જુદાંજુદાં જણાતાં સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓમાં એક અવિભક્ત અવ્યય ભાવને (એક જ ભાવને) જુએ છે; અહીં ભાવનો અર્થ વસ્તુ

છે, તેથી એક જ ભાવને જુએ છે, એટલે એક આભવસ્તુને જુએ છે. અવ્યય-નો અર્થ આ છે કે સ્વરૂપ વડે અથવા સ્વધર્મ વડે જેનો વ્યય એટલે નાશ નથી થતો તે અવ્યય-એવું અવિનાશી-અર્થાત્ કૃતસ્થ નિત્ય તત્ત્વ તે જુએ છે. તેથી જે 'જ્ઞાન' વડે જે આત્મતત્ત્વને અલગ (શરીર હોવા છતાં તે) શરીરમાં વિભાગરહિત આકાશની જેઠે અભિન-એક ભાવથી સ્થિત દેખે છે; અર્થાત્ નિરંતર છે, આત્મ-વસ્તુ છે, એમ દેખે છે, એ જ્ઞાનને એટલે એટલે ભાવથી આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ અદ્વિતદર્શનને તું સાત્ત્વિક-સમ્યક્ યથાર્થ દર્શનરૂપ જ્ઞાન (પૂર્ણ જ્ઞાન) જાણુ.

જે દ્વિત દર્શનવાળું અયથાર્થ (મોઢું) જ્ઞાન છે તે રાજસ, તામસ છે; માટે તે સંસારને ઉભેડી નાંખનારું-સંસારનેા નાશ કરનારું નથી; (તે કહે છે:)

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞાનં નાનામાવાન્પૃથગ્ગિધાનં ।

વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૨૧ ॥

પણ સર્વ ભૂતો વિષે જે જ્ઞાન જુદાંજુદાં-અલગઅલગ ભાવને પૃથક્ત્વથી અલગઅલગપણથી જાણે છે, તે જ્ઞાનને તું રાજસ જાણુ. ૨૧

સાધ્યાર્થ : સર્વ ભૂતોમાં જુદાંજુદાં દરેક શરીરોમાં અન્યપણા રૂપ બેઠે વડે આત્માને, ભિન્નભિન્ન ભાવોને, આત્માથી અલગ અને વિશ્લેષણ એટલે ભિન્નભિન્ન લક્ષણવાળા છે, એમ જે જ્ઞાન જાણે છે, તે જ્ઞાન રાજસ છે, એમ તું જાણુ. ભાવાર્થ આ છે કે બીજાના દરેક શરીરમાં પોતાના આત્માથી ખીલ્લ આત્મા અલગઅલગ છે, એમ જે જ્ઞાન સમજે, તે જ્ઞાન રાજસ જાણવું; એટલે કે રજેશુથી ઉત્પન્ન થયેલું જાણવું. શ્લોકમાં જ્ઞાન સખ્દ કર્તાના અર્થમાં વપરાયો છે, પણ જ્ઞાનમાં કર્તાપણ હોવાનું સંભવતું નથી, તેથી 'યત્ જ્ઞાન' વેત્તિ-જે જ્ઞાન જાણે છે-નો અર્થ, જે જ્ઞાન વડે પુરુષ જાણે છે, કે પ્રત્યેક શરીર-માં આત્મા ભિન્ન અને જુદા પ્રકારનો છે, તેનું જ્ઞાન રાજસ જાણવું; એટલે તે જ્ઞાનવાળાને રાજગી જાણવો, એવો અર્થ કરવો. ૨૧

યત્તુ કૃત્સ્નવદેકસ્મિન્કાર્યં સત્તમહૈતુકમ્ ।

અત્તત્ત્વાર્થવદર્પ ચ તત્ત્વામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

પરંતુ જે એક જ કાર્યને વિષે તેને સમગ્રવત્ ધારી સક્ત થયું હોય છે-તેમાં ચોંટી રહ્યું હોય છે, તે હેતુ-પ્રયોજનવિનાશનું, તત્ત્વાર્થ-વિનાશનું અને અત્પ એવું જે જ્ઞાન, તેને તામસ જ્ઞાન કહેલું છે. ૨૨

સાધ્યાર્થ : કોઈ એક જ કાર્યમાં એટલે દેહમાં અથવા તો દેહની બહાર પ્રાતમાદિમાં જે જ્ઞાન, મેંપૂર્ણ જ્ઞાન-સર્વ વસ્તુ વિષેનું જ્ઞાન જાણે એમાં જ છે, એમ સમજી આસક્ત છે; અર્થાત્ જે જ્ઞાન એમ સમજે છે, કે આ આત્મા અથવા તો ઈશ્વર આવડો જ છે, આથી બીજો કોઈ (કોઈ) પણ નથી, એમ દિગંબર (નમ) નૈનક્ષપણકાદિ નામ્નિકાની જેઠે નિશ્ચય કરવાવાળું હોય; અર્થાત્ શરીરમાં રહેનારો આત્મા શરીરના જેવડો જ છે અથવા તો પથ્થર કે બીજી

કાપડની પ્રતિમા (મૂર્તિ) જેવડો જ ઈશ્વર છે, એમ એક જ વસ્તુ બંને સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ હોય તેમ તે એક જ વસ્તુમાં (કાર્યમાં) સંપૂર્ણતાની બાવનાથી સકત હોય, તે હેતુરહિત યુક્તિવિનાનું, તત્ત્વના અર્થની સમજવિનાનું અને અવ્યક્તજ્ઞાન હોય, તે જ્ઞાનને તામસ કહ્યું છે. યથાભૂત એટલે જેવો વાસ્તવિક છે-ખરોખર તેવો જ જે અર્થ તેનું નામ તત્ત્વાર્થ છે-એવો વાસ્તવિક અર્થ-તત્ત્વાર્થ જ જે જ્ઞાનનો રૂપ (બાણુવા યોગ્ય વિષય) છે, તે જ્ઞાન તત્ત્વાર્થયુક્ત છે; અને એવી રીતનું જે તત્ત્વાર્થયુક્ત (તત્ત્વના અર્થવાણું) નથી, તે અતત્ત્વાર્થ એટલે તત્ત્વાર્થથી રહિત છે; આ જ્ઞાન હેતુવિનાનું હોવાથી અવ્ય છે-તેના વિષય પણ અવ્ય છે અને રૂપ પણ અવ્ય છે, તેથી એ અવ્ય છે; એ જ્ઞાનને તામસ કહેવામાં આવ્યું છે; કારણકે તામસી-અવિવેકી પ્રાણીઓમાં જ આવું જ્ઞાન દેખાય છે (જેવામાં આવે છે).

હવે અહીં આ મ્હોકથી આરંભ કરી ક્રમોની ત્રિવિધતા કહે છે :

નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ।

અફલપ્રેક્ષુના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

સંગ-આસક્તિવિનાનું જે નિત્યકર્મ, રાગ અને દ્વેષ વગર રૂળની ઇચ્છા ન કરનારે કર્યું હોય, તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૨૩

ભાષ્યાર્થ : જે કર્મ નિયત એટલે નિત્યકર્મ છે તથા જે સંગ કે આસક્તિવિનાનું છે, જે રૂળની ઇચ્છા ન કરનારો પુરુષે રાગદ્વેષ વિના કરેલું છે, તે કર્મ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. રાગ એટલે પ્રીતિ અને દ્વેષ એટલે તિરસ્કાર કે અપ્રીતિ; તેને લીધે જ્યારે કર્મ કરવામાં આવે, ત્યારે તે રાગદ્વેષપૂર્વક કર્યું કહેવાય; તેથી બિચ્છરી રીતે એટલે રાગદ્વેષ વિના કરેલું કાર્ય અરાગદ્વેષથી કર્યું કહેવાય. જે કર્તા કર્મના રૂળને ઇચ્છે તે કર્મફલેષુ કહેવાય છે; એનો અર્થ કર્મરૂળની તૃષ્ણાવાળો છે; અનાયી વિપરીત (બિચ્છટા) સ્વભાવનો કર્મરૂળની તૃષ્ણા ન રાખવાવાળો તે અફલેષુ છે; એવા રૂળની ઇચ્છાવિનાના પુરુષે કરેલું (આસક્તિ તથા રાગદ્વેષ વિનાનું) કર્મ સાત્ત્વિક કહેવાય છે.

યત્તુ કામેષુના કર્મ સાર્દ્ધકારેણ વા પુનઃ ।

ક્રિયતે વહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૪ ॥

પરંતુ રૂળ મેળવવા ઇચ્છનાર તથા અહંકારવાળા પુરુષવડે જે બહુ કલેશ આપવાવાળું કર્મ કરવામાં આવે, તેને રાજસ કહ્યું છે. ૨૪

ભાષ્યાર્થ : પરંતુ જે કર્મ, રૂળની ઇચ્છા કરનારો તથા અહંકારવાળા પુરુષવડે કરવામાં આવે છે (તે વિશે અહીં કહેવામાં આવે છે); અહીં ‘સાર્દ્ધકારેણ’ અહંકાર સહિત એ શબ્દો, તત્ત્વજ્ઞાનની અપેક્ષાએ વાપરી નથી; અર્થાત્ જેનામાં અહંકાર નથી તે તત્ત્વજ્ઞાની અને જેનામાં અહંકાર છે તે તત્ત્વજ્ઞાની નથી, એવું બતાવવા એ શબ્દો નથી વાપર્યા; ત્યારે છી અપેક્ષા-હેતુથી વાપર્યો છે ।

લૌકિક વેદશાસ્ત્રને જાણવાવાળા નિરહંકારી(ની અપેક્ષા) માટે વાપર્યો છે; કારણકે જે ખરેખરો નિરહંકારી-આત્મજ્ઞાની છે, તેને દામના-કર્મફળની ઇચ્છા તથા અત્યંત શ્રમ પડે એવું-કર્તૃત્વ તેનામાં થટું નથી-હોઈ શકતું જ નથી. સાત્ત્વિક કર્મનો કર્તા પણ અહ કાર ધરાવનારો તથા આત્મતત્ત્વને ન જાણનારો હોઈ શકે છે, તો પછી તે રાજ્ય કે તામસ કર્મ કરે, એમાં તો કહેવું જ શું? સંસારવ્યવહારમાં 'આ શ્રાક્ષણ અહંકારવિનાનો છે,' એમ કહેવામાં આવે છે, તે ઉપરથી વ્યવહારમાં આત્મતત્ત્વને ન જાણવાવાળા વેદ જાણનાર પુરુષ નિરહંકાર હોય છે, એ વાત સિદ્ધ થાય છે; માટે લૌકિક વેદશાસ્ત્રને જાણવાવાળા નિરહંકારી માટે સાહકોળ શબ્દ વાપર્યો છે, એ વાત સત્ય છે. પુનઃ એ પદની સમગ્ર માટે છે. બહુ મહેનત વડે જે કર્મ કરાય તે શુદ્ધાચાર્ય કર્મ છે, તે રાજ્ય કહેવાય છે.

અનુબંધં ક્ષયં હિસામનપેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ।

મોહાદારમ્યતે કર્મ યત્તત્તામસમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

અનુબંધ, ક્ષય, હિંઆ તથા પૌરુષને વિચાર્યા વિના જે કર્મ મોહથી આરંભાય તે તામસ કહેવાય છે. ૨૫

સાધ્યાર્થ : અનુબંધ, કર્મની પાછળ-આખરે આવનાર જે વસ્તુ-પ્રશિષ્ટામ્ છે, તે અનુબંધ કહેવાય છે. ક્ષયનો અર્થ શક્તિ કે ધનનો કર્મ કરવામાં જે ક્ષય થાય છે તે છે. હિંસા એટલે પ્રાણીઓને પીડા કરવી તે, અને પૌરુષ તે પુરુષની શક્તિ-એટલે આ કર્મ હુ પ્રેરણા-સમાધિ-સુધી કરી-સમીપ કે નહીં, એ પ્રકારનો આત્મસામર્થ્ય-પોતાની શક્તિનો વિચાર છે તે, આ સર્વ અનુબંધથી પોરુષ સુધીની ચારે વસ્તુઓને જોયા, સમગ્રતા કે વિચાર્યા વિના મોહ-અવિવેક કે અજ્ઞાનથી જે કર્મનો આરંભ કરવામાં આવે છે, તે તામસ તમેજીયુપૂર્વક કરેલું (તામસી) કર્મ કહેવાય છે.

હવે કર્તાનો ભેદ કહેવામાં આવે છે.

મુક્તસંજ્ઞોઽનહંવાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ।

સિદ્ધયસિદ્ધયોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ॥ ૨૬ ॥

મુક્તસંગ, પોતાને કર્તા નહીં કહેનારો, ધૈર્ય અને ઉત્સાહવાળો, સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં વિકારવિનાનો કર્તા તે સાર્ત્ત્વિક કહેવાય છે.

સાધ્યાર્થ : સંગ કે આસક્તિ નેણે છોડી દીધી છે તે મુક્તમંગ છે; જેનો સ્વભાવ કદી 'હું' કર્તા છુ એમ જાણવાનો નથી તે નિરહંવાદી છે, જે ધૃતિ એટલે ધૈર્ય કે ધારણશક્તિ તથા ઉત્સાહ એટલે ઉચ્ચ એ જન્મે મુજોવાળો છે તથા જે કરવામાં આવતાં કર્મના ફળની સિદ્ધિ કે ફળની અસિદ્ધિમાં એક-નિર્વિકાર-એકસરખી વૃત્તિવાળો છે, તે કર્તા સાત્ત્વિક કહેવાય છે. કેવળ શાસ્ત્રપ્રમાણુ-વડે જ એટલે શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા કરી છે, માટે જ જે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, પરંતુ ફળ કે રાજ્યી કોઈ કર્મ કરતો નથી, તે નિર્વિકાર છે (એમ જાણવું).

રાગી કર્મફલપ્રેક્ષુર્લુબ્ધો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ।

હર્ષલોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

રાગી, કર્મ ફળની ઇચ્છા કરવાવાળો, લુબ્ધ (લોભી), હિંસાના સ્વભાવવાળો, અપવિત્ર તથા હર્ષશોક વાળો કર્તા રાજસ કહેવાય છે. ૨૭

ભાષ્યાર્થ : જેને રાગ-પ્રીતિ-આસક્તિ છે તે રાગી; જેને કર્મફળની ઇચ્છા છે તે કર્મફળપ્રેક્ષુ છે; પારકા ધનમાં જેને તૃષ્ણા છે અને તીર્થ વગેરે સ્થળોમાં પોતાના ક્ષયને ન ખર્ચનારો લોભી તે લુબ્ધ છે; ખીખને પીડા કરવાના સ્વભાવવાળો તે હિંસાત્મક; તથા બહારની તથા અંતરની પવિત્રતા-વિનાનો તે અશુચિ અને ઈષ્ટપ્રાપ્તિમાં થતો હર્ષ અને અનિષ્ટ પ્રાપ્તિમાં કે ઇષ્ટના વિયોગ થયે-યનાશોક એ બન્ને ભાવોથી યુક્ત એટલે કે કર્મની સિદ્ધિઅસિદ્ધિ-માં જેને હર્ષશોક થયા કરતા હોય, એવો તે હર્ષશોકાન્વિત છે; આ યુગો- (વિશેષણ) વાળો કર્તા રાજસ કર્તા કહેવાય છે.

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃસ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્ઠૃતિકોઽલસઃ ।

વિપાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

અયુક્ત, પ્રાકૃત, સ્તબ્ધ, શઠ, નૈષ્ઠૃતિક, આળસુ, વિપાદી અને દીર્ઘસૂત્રી કર્તા તામસ કહેવાય છે. ૨૮

ભાષ્યાર્થ : યુક્ત નહીં તે અયુક્ત-જેનું ચિત્ત સમાહિત નથી-આત્મ નિમગ્ન નથી તેવો; જેની બુદ્ધિમાં લેશમાત્ર પણ મસ્કાર નથી-બાળક બુદ્ધિ છે-તેવો પ્રાકૃત; જે સ્તબ્ધ-અચ્છ રહેનારો, ક્રોધને પણ હંડવત પ્રણામ કરી નમે નહીં એવો હોય છે; જે પોતાની શક્તિને છાની મેનાડી રાખવાવાળો કપટી હોય, તે શઠ છે, ખીખની વૃત્તિના (ચળવાનના સાધનનો) ઉચ્છેદ-નાશ કરવામાં તત્પર-પેટ પર પગ મુકનાર નૈષ્ઠૃતિ છે; પોતાના કૃતવ્ય કાપમાં-પ્રવૃત્તિ ન કરવાના સ્વભાવવાળો જે આળસુ છે; સદા મોક (ખેદ)થી કરવાના સ્વભાવવાળો તે વિપાદી છે, (અને) લંબાવ્યા કરવાના અર્થોત્ત મંદસ્વભાવવાળો, આજ્ઞાનમાં કરવાનાં કાર્યને મદિના સુધી પણ ન કરવાના સ્વભાવવાળો દીર્ઘસૂત્રી છે; એ સર્વ વિશેષણવાળો તે કર્તા તામસ કહેવાય છે.

સુદૃઢેન્દ્ર ધૃતેર્જય ગુણતત્ત્વિવિધં શૃણુ ।

પ્રોચ્યમાનમગ્રેપેણ પૃથક્ત્વેન ધનંજય ॥ ૨૯ ॥

શુભયત્રી ત્રણ પ્રકારના બુદ્ધિના તથા ધૃતિના લેદને પૃથક (બુદ્ધિ બુદ્ધિ) દરીને સમગ્ર કહેવાય છે, તે હે ધનંજય! સાંભળ. ૨૯

ભાષ્યાર્થ : હે ધનંજય! મર્યાદિ યુગોને અનુમરી બુદ્ધિના અને ધૃતિના ત્રણત્રણ પ્રકારના લેદ, વિમાગપૂર્વક, બોજાર મપૂર્ણતાથી, પોખરીતે નિવેદ્યા તું સાંભળ. મનોહની પ્રથમ પંક્તિ મુક્ત્ય છે અને બીજી પંક્તિ-ઉત્તરાર્ધમાં

તેનો ઉપન્યાસ કર્યો છે. અનુને દિગ્વિન્ય કર્યો, તે સમયે મનુષ્યો અને દેવોનું ખૂબ ધન તેણે છતી લીધું હતું; માટે એ ધનંન્ય કહેવાય છે.

પ્રવૃત્તિ ચ નિવૃત્તિ ચ કાર્યાકાર્યે મયામયે ।

વન્યં મોક્ષં ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્ય સાત્ત્વિકી ॥ ૩૦ ॥

પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને, કાર્યને તથા અકાર્યને અને ભયને તથા અભયને, તેમ જ વળી બંધને તથા મોક્ષને, જે બુદ્ધિ જાણે છે, તે હે પાર્થ! સાત્ત્વિક બુદ્ધિ કહેવાય છે. ૩૦

ભાષ્યાર્થ : પ્રવૃત્તિ એટલે બંધનના હેતુરૂપ, શાસ્ત્રે કહેલા વિપવવાળા કર્મમાર્ગ; ને નિવૃત્તિ એટલે મોક્ષના હેતુરૂપ સંન્યાસમાર્ગ. જે વાક્યમાં બંધમોક્ષ કહેલા હોય છે, ત્યાં બંધનો અર્થ પ્રવૃત્તિ અને મોક્ષનો અર્થ નિવૃત્તિ એકસરખી રીતે કહેલો છે (તેમ જ કર્મમાર્ગ બંધનું કારણ છે અને સંન્યાસમાર્ગ મોક્ષનું કારણ છે), માટે પ્રવૃત્તિનો અર્થ કર્મમાર્ગ અને નિવૃત્તિનો અર્થ સંન્યાસમાર્ગ કરેલો છે. કાર્યાકાર્ય એટલે શાસ્ત્ર કરવા કહેનાં અને શાસ્ત્ર કરવાની મના કરેલાં, લૌકિક અથવા વૈદિક કરવા યોગ્ય કે કરવાને અયોગ્ય તે, શાસ્ત્રબુદ્ધિએ કરવું ન કરવું તે, આ કરવાપણું અને ન કરવાપણું તે કોણે? દેશકાલાદિની અપેક્ષાએ દૃષ્ટા અને અદૃષ્ટ ફળ, જે કર્મોનું છે, તેનું કરવાપણું કે ન કરવાપણું હોય છે. જેનાથી બીતિ (બીક) બેપજ તે ભય, ચોર વાઘ વગેરે; અને જેનાથી બીતિ ન બેપજ થાય તે અભય. એ બંનેને એટલે દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ વિષયનાં જે ભય તથા અભયનાં કારણ છે તેને; તથા કારણ સહિત બધ અને મોક્ષનાં કારણો સહિત મોક્ષ તે બધમોક્ષ છે એ સર્વને જે બુદ્ધિ જાણે છે, તે બુદ્ધિ હે પાર્થ! સાત્ત્વિકી બુદ્ધિ (કહેવાય) છે. જ્ઞાન (જે કહેવામાં આવ્યું છે) તે બુદ્ધિની એક પ્રકારની વૃત્તિ છે, અને એ બુદ્ધિ પણ એક પ્રકારની વૃત્તિવિશેષ છે; એટલે બુદ્ધિ વૃત્તિમય છે; વૃત્તિને સમૂહ તે બુદ્ધિ છે. કૃતિ પર્યં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની બુદ્ધિ છે.

યયા ધર્મમધર્મં ચ કાર્યં ચાકાર્યમેવ ચ ।

અયથાવત્પ્રજાનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્યં રાજસી ॥ ૩૧ ॥

જે વડે ધર્મ, અધર્મ, કાર્ય અને અકાર્યને અવાસ્તવિક રીતે (જોડી રીતે) જાણે છે, તે બુદ્ધિ, હે પાર્થ! રાજસી છે. ૩૧

ભાષ્યાર્થ : હે પાર્થ! જે બુદ્ધિ વડે મનુષ્યશાસ્ત્રે કહેલા ધર્મને અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ (મના કરેલા) અધર્મને, તેમ જ (યયા શ્લોકમાં) પહેલાં કહ્યા છે તે કાર્ય અને અકાર્યને અયથાવત્ જાણે છે; યથારત્ નહીં તે અયથાવત્ એટલે જેવું છે તેવું નહીં, અને તે વળી સર્વ રીતે પૂરેપૂરું નિર્ણય કર્યો વગર જે જાણે છે, તેની તે બુદ્ધિ રાજસી છે.

અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાવૃતા ।

•સર્વાર્થોન્વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૨ ॥

હે પાર્થ ! તમોગુણ (અજ્ઞાન) થી ઢંકાયેલી જે બુદ્ધિ, અધર્મને ધર્મ માને તથા સર્વ અર્થો (અર્થ માત્ર) ને વિપરીત રીતે (જલદાજ) અહણ કરે-માને, તે બુદ્ધિ તામસી છે. ૩૨

ભાષ્યાર્થ : હે પાર્થ ! તમોગુણ (અજ્ઞાન) થી ઢંકાયેલી જે બુદ્ધિ, અધર્મને-શાસ્ત્રે નિરૂપ કરેલાં અધર્મધર્મને ધર્મ માને છે એટલે શાસ્ત્રે કહેવ માને છે, તેમ જ જાણવા યોગ્ય સર્વ જીજ્ઞ પદાર્થોને હોય તથા વિપરીત (જલદા) છે, એમ માને છે, તે બુદ્ધિ તામસી છે.

ધૃત્યા યયા ધારયતે મનઃપ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ ।

યોગેનાવ્યમિચારિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥ ૩૩ ॥

હે પાર્થ ! યોગથી (બનેલી) અચલિત જે ધૃતિ છે તે વડે મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયની ક્રિયા ધારણ કરે છે, તે ધૃતિ સાત્ત્વિકી છે. ૩૩

ભાષ્યાર્થ : ‘ધૃતિ’ શબ્દ સાથે ઉત્તરાર્ધમાં આવેલા ‘અવ્યમિચારિણી’ શબ્દનો અનુવર્ત-મંબંધ છે; એટલે કે અવ્યમિચારિણી ધૃતિ સમજવી. (અચલિત ધૃતિ વડે એ અર્થ લેવાનો છે) એ અચલિત ધૃતિ વડે ધારણ કરે છે; એવી ધૃતિથી કેને ધારણ કરે છે ? ઉત્તર આ છે કે એવી ધૃતિ મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની સર્વ ક્રિયા (એટલા) ને ધારણ કરે છે; કેવી રીતે ધારણ કરે છે ? તે કહે છે કે, શાસ્ત્ર વિરહ પ્રવૃત્તિ કરતાં તેને શાંતિ (પકડી) રાખે છે; એટલે કે આ ધૃતિ મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાને શાસ્ત્ર વિરહ માર્ગમાં નથી થવા દેતી. આ ધૃતિ વળી યોગ એટલે સમાધિથી રિચર (અવિચલ) થયેલી છે; એટલે કે પ્રભ અને (જીવજીવી) આત્માની એકામતાપ્ત યોગની સમાધિરિચિત છે; તે વડે રિચર થયેલાં આ ધૃતિ છે; એવી ધૃતિ વડે સમાધિ-યોગથી મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની એટલા ધારણ કરાય છે, તે સાત્ત્વિકી ધૃતિ છે. ૩૩

યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્ ધૃત્યા ધારયતેઽર્જુન ! ।

પ્રસંગેન ફલાકાઙ્ગી ધૃતિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૪ ॥

વળી હે અર્જુન ! જે ધૃતિ વડે મનુષ્ય ધર્મ, કામ અને અર્થને ધારણ કરે છે અને પ્રસંગે ફળની ઇચ્છાવાળો થાય છે, તે ધૃતિ, હે પાર્થ ! રાજસી છે. ૩૪

ભાષ્યાર્થ : વળી હે અર્જુન ! જે ધૃતિ વડે માણસ ધર્મ, કામ અને અર્થોને ધારણ કરે છે; એટલે કે જે ધૃતિથી મનુષ્ય ધર્મ, અર્થ અને કામને નિત્ય કર્તવ્યરૂપે એવા નિશ્ચય કરે છે તથા જે ધૃતિ વડે તે ધર્મઅર્થકામનાં

કર્તાવ્ય કરવાના જે પ્રસંગો આવે, તે તે પ્રસંગને લઈને મનુષ્ય કળની ધરનારો બને છે, તે ધૃતિ રાગસ્તી છે.

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेघा धृतिः सा पार्थ ! तामसी ॥ ૩૫ ॥

જેના થકી દુર્ગુણિ (દુષ્ટગુણિ) પુરુષ નિદ્રા, ભય, શોક, વિષાદ અને મદને છોડતો જ નથી, તે ધૃતિ હે પાર્થ ! તામસી છે. ૩૫
 ભાષ્યાર્થ : જે ધૃતિ વડે (મનુષ્ય) સ્વપ્ન એટલે નિદ્રા, ભય અર્થાત્ ત્રાસ, શોક એટલે દુઃખ અને વિષાદ એટલે ખેદ, ગ્યાનિ, અને મદને છોડતો નથી; વિષયસેવન જ પોતાને મોટે બહુ મોટો પુરવાર્ય-કર્તાવ્ય છે, એમ સમજી પોતાને મોટો પ્રતિષ્ઠિત ગણવાવાળો એક ઉન્નત પેઢે વર્તનાર પોતાના જે મદને જ કર્તાવ્યરૂપ સમજી જે કૃત્તિન (કુટ્ટ-ખરામ) સુદ્ધિવાળો મનુષ્ય આ સર્વ- (કુટ્ટિ)ને છોડતો જ નથી; એટલે કે એને પારણ કરી (પકડી) જ રહે છે; તે કુણ્ડિની ધૃતિ, હે અર્જુન ! તામસી માનવામાં આવી છે.

ગુણનાં બેઠાને અનુમરી ક્રિયાઓ અને કારકોના ત્રણત્રણ પ્રકારના બેદાશી, હવે (તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં) કળરૂપ સુષ્ણના ત્રણ પ્રકારના બેદ કહે છે :

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ! ।

अम्वासाद्रमते यत्र दुस्वान्तं च निगच्छति ॥ ૩૬ ॥

હવે હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! સુખ ત્રણ ત્રણ પ્રકારનું છે, તે તું મારી પાસેથી સાંભળ; જે સુખમાં મનુષ્ય અભ્યાસથી (ટેવ કે મહાવરને લીધે) આનંદ લે છે અને દુઃખનો અંત પામે છે. ૩૬

ભાષ્યાર્થ : હે ભરતર્ષભ ! હવે તું ત્રણ પ્રકારનું સુખ મારી પાસેથી સાંભળ-સમાધાન કર એટલે કે ચિત્તને સમાહિત કર-એક ચિત્ત સાંભળ, એવા ભાવાર્થ છે. જે સુખમાં અભ્યાસથી-પરિચય(ટેવ)થી એટલે પારંપાર તેના અનુભવ કર્તાથી મનુષ્યને આનંદ (પ્રેમ) ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમાં મનુષ્ય દુઃખોતો અંત પામી જાય છે એટલે કે જેમાં એનાં સર્વ દુઃખો નિર્મલેષપણે નાશ પામી જાય છે (તે સુખ ત્રણ પ્રકારવાળું છે, તે હવે સાંભળ)

यत्तदग्रे विषमिष परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं સાત્ત્વિકં શ્રોક્તમાત્મવુદ્ધિપ્રસાદજન્ ॥ ૩૭ ॥

જે આરંભમાં વિષ જેવું હોય, પણ પરિણામે અમૃત જેવું છે, તે આત્મવુદ્ધિના પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ સાત્ત્વિક કહેલું છે. ૩૭

ભાષ્યાર્થ : જે એવું સુખ છે, કે જેની સરખાતમાં એટલે પ્રથમ અભ્યાસ કરવાના સમયમાં અર્થાત્ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ધ્યાન અને સમાધિના આરંભકાળમાં એક પછી એક ચિંતિત મેળવવામાં અત્યંત પરિશ્રમ થતો હોનાથી વિષ જેવું દુઃખરૂપ લાગે છે; પરંતુ જ્ઞાન-વૈરાગ્ય આદિની પરિપાક અવસ્થામાં અમૃત જેવું

યાપ છે-લાગે છે, તે આત્મબુદ્ધિના પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ વિદ્વાનોએ
સાત્ત્વિક કહેવું છે. આત્માની બુદ્ધિ તે આત્મબુદ્ધિ, તે આત્મબુદ્ધિનો પ્રસાદ
છે; પ્રસાદ એટલે નિર્મળતા, પાણીના જેવી સ્વચ્છતા, એ જ આત્મબુદ્ધિપ્રસાદ-
જમૂનો અર્થ છે; તેથી એમ થાય છે, કે આત્માની બુદ્ધિ કપોથી જેની બુદ્ધિ
પાણીના જેવી નિર્મળ કે સ્વચ્છ થઈ છે, તે પ્રકારની બુદ્ધિમાંથી ઉત્પન્ન થતું
સુખ, તે આત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમૂ સુખ છે; અથવા આત્માના વિષયવાળી-આત્માને
અવસંબંધ કરવાવાળી બુદ્ધિનું નામ આત્મબુદ્ધિ છે; એ બુદ્ધિના પ્રસાદની
અધિકતાથી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ તે આત્મબુદ્ધિના પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થયેલું
સુખ છે; માટે તે સાત્ત્વિક છે.

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાદ્યત્તદગ્રેષ્ઠતોપમમ્ ।

પરિણામે વિષમિત્ત તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

વિષય અને ઇન્દ્રિયના સંયોગથી જે સુખ આરંભમાં અમૃત
જેવું અને પરિણામે વિષ સમાન છે, તે સુખ રાજસ કહેવાય છે. ૩૮
ભાષ્યાર્થ : જે સુખ વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે
સુખ પ્રથમ (આરંભમાં) તો અમૃતના જેવું હોય છે, પરંતુ પરિણામે (અંતમાં)
વિષ જેવું છે; કહેવાનું તાત્પર્ય આ છે કે બળ, વીર્ય, રૂપ, બુદ્ધિ, મેધા (સ્મરણ-
શક્તિ), ધન તથા ઉત્સાહની દાનિનું આ સુખ કારણ છે તથા અધર્મ અને
તેથી ઉત્પન્ન થનાર નરકાદિ દુઃખની પ્રાપ્તિનું પણ એ સુખ કારણ છે, તેથી
પરિણામે અર્થાત્ ઉપભોગની અમાપ્તિ સમયે તે વિષ જેવું (લાગે) છે; આ સુખ
રાજસ કહેવામાં આવ્યું છે.

યદગ્રે ચાનુવન્ધે ચ સુખં મોહનમાત્મનઃ ।

નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્યં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૩૯ ॥

જે સુખ આરંભમાં તથા અંતકાળમાં (પરિણામમાં) આત્માને
(જીવને) મોહ ઉપજાવનારું છે તથા નિદ્રા, આળસ અને પ્રમાદમાંથી
ઉત્પન્ન થયેલું છે, તે તામસ કહેવામાં આવ્યું છે. ૩૯

ભાષ્યાર્થ : જે સુખ આરંભમાં અને અંતમાં એટલે પરિણામ સમયે
ઉપભોગ પછી પણ આત્માને મોહ ઉપજાવનાર છે તથા જે સુખ નિદ્રા, આળસ
તથા પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને તામસ કહેવામાં આવેલું છે.

હવે અહીં ચાલના પ્રકરણના વિષયના ઉપસંહાર માટે સ્લોક કહે છે :

ન તદસ્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ।

સર્વં પ્રકૃતિર્જર્મુતં યદેમિઃ સ્યાત્ત્રિમિર્ણ્યુઃ ॥ ૪૦ ॥

પૃથ્વી ઉપર, સ્વર્ગમાં કે દેવલોકમાં પણ એવું કોઈ સત્ત્વ નથી,
કે જે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા આ ત્રણ શ્રેણીથી સુક્ષ્મ હોય. ૪૦

ભાષ્યાર્થ : એવું કાર્ધ સત્ત્વ-મનુષ્યાદિ ચેતન પ્રાણી કે અચેતન-પ્રાણુરૂઢિત પૃથ્વીમા, સ્વર્ગમા અથવા દેવલોકમા પણ નથી, કે, ને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા આ મત્ત્વાદિ ત્રણે ગુણોથી મુક્ત (એ ત્રણે ગુણોવિનાનું) હોય. પહેલા ચરણના 'એવું કાર્ધ નથી' એ શબ્દ સાથે એ પ્રકારે સંબંધ લેવાનો છે.

મર્વ મસાર ક્રિયા, કારક અને ફળસ્વરૂપ છે, એવા સ્વરૂપવાળો આ મસાર એ સત્ત્વ, રજસુ અને તમસુ-એ ત્રણ ગુણોનો વિસ્તાર છે, અવિદ્યા કલ્પિત છે, સમૂળ અનર્થ-તદ્દન અર્થવિનાનો કે નુપ્તિ કરનારો છે, એનું વર્ણન શ્લોકરૂપની કથના કરી 'લક્ષ્મણ' ઇત્યાદિ શ્લોકોથી કર્યું છે. વળી આ મસારશ્લોકને દૃઢ અસત્ત્વ (અનાસક્તિ) રૂપ સત્ત્વરૂપે હેઠા પછી એ પરમપદને શોધવું જોઈએ, એમ પણ કહેલું છે, હવે આ સર્વ ને કાર્ધ છે, તે સર્વ ત્રણ ગુણોના જ કાર્ય છે, તો સસારના કારણની (જન્મમરણના હેતુની) નિવૃત્તિ ન થાય-અસક્ત અને, મોટે ને ઉપાયથી સસારની નિવૃત્તિ થાય તે કહેવું જોઈએ અને સર્વ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થનો ઉપસહાર કરવો જોઈએ. આ જ અર્થ વેદ તથા સ્મૃતિનો અર્થ છે, અને તે પરમ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ પ્રાપ્તિનારો એ અનુદાન કરવા (આચરણ કરવા) યોગ્ય છે, એ બતાવવાના હેતુથી આ 'બ્રાહ્મણ-સત્રિયવિશામ્' ઇત્યાદિ શ્લોકોનો આરંભ કરવામા આવે છે.

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરંતપ !

કર્માણિ પ્રવિમક્તાનિ સ્વભાવપ્રમર્શુર્ગુણૈઃ ॥ ૪૧ ॥

હે પરંતપ અર્જુન ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોના કર્મ સ્વભાવથી જીવજેલા શુદ્ધોને લીધે શુદ્ધાશુદ્ધા પડી ગયા છે ૪૧

ભાષ્યાર્થ : બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણનો સમામ બનાવી ત્રણને સાથે લીધા છે, અને શૂદ્રોને એ સમાસમાંથી શુદ્ધ પામ્યા છે, તેમા આ હેતુ છે કે (પહેલા ત્રણનું દ્વિજત્વ બતાવવું અને) શૂદ્રોમા એક (જ જન્મના સંસ્કારવાળી) જાતિ (વર્ગ) પણ છે, બાકીની ત્રણ જાતિ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યજાતિ) જેડે દ્વિજત્વ-ગીત્ત પ્રકારે કે સંસ્કાર વડે મેળવાતું સંસ્કારી જાતિપણ શૂદ્રોમા નથી અને તેથી એમને વેદનો અધિકાર નથી. હે પરંતપ અર્જુન ! એ સર્વના કર્મો, તેમના તેમના વિભાગ પાડી શુદ્ધાશુદ્ધ નક્કી કરવામા આવેલા છે શાથી તે બિન્નબિન્ન (શુદ્ધ) છે ? સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા શુદ્ધોને નીધે તે શુદ્ધ છે, સ્વભાવ એટલે ઈશ્વરની પ્રકૃતિ-ત્રિયુ જ્ઞાતિમકા માયા, એ માયા, ને ગુણોના પ્રભવ (ઉત્પત્તિ)નું કારણ છે, તે માયા વડે ઉત્પન્ન થયેલા શુદ્ધો વડે બ્રાહ્મણોદિના શબ્દમાદિ કર્મો વિમન્ત કરવામા આવેલા છે.

અથવા તો 'સ્વભાવપ્રમર્શુર્ગુણૈઃ' એ પદનો અર્થ આમ પણ થાય સત્ત્વગુણ એ બ્રાહ્મણસ્વભાવનો પ્રભવ (કારણ) છે ક્ષત્રિયસ્વભાવનું (પ્રભવ એટલે) કારણ સત્ત્વયુક્ત રજોગુણ છે, વૈશ્યસ્વભાવનું કારણ તમોગુણયુક્ત રજોગુણ છે અને શૂદ્રસ્વભાવનું કારણ ગ્નેયગુણ મિશ્રિત વમોગુણ છે, કારણકે એ ચારે

શૌર્ય, તેજ, ધૃતિ, ચતુરાઈ, યુદ્ધમાં અપલાયન, દાન અને ધૈર્યભાવ, એ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં ક્ષત્રિયનાં કર્મ છે. (ક્ષત્રિયના સ્વભાવમાંથી ઉત્પન્ન થતાં કર્મ છે.) ૪૩

ભાષ્યાર્થ : શૌર્ય એટલે-શરીરપણું; તેજ એટલે-અમલતા-કાર્ષનાથી દમાઈ નહીં જવાનો-સ્વભાવ; ધૃતિ એટલે ધૈર્ય, કે જેથી પ્રેરિત (ઉત્સાહિત) ખતેલો માનવી, સર્વ અવસ્થાઓમાં અડગ (ફાળશોકવિનાનો) રહે છે તે ગુણ; દાન્ય એટલે કુશળતા, ચતુરાઈ, એકાંકિક આવી પડતાં એટલે કાર્યમાં પણ ગભરાયા વિના પ્રવૃત્તિ કરવાનો (પ્રવૃત્ત થવાનો) સ્વભાવ; તેમ જ યુદ્ધમાં અપલાયન: એનો અર્થ આ છે કે યુદ્ધમાં ચતુઓને પીક ખ દેખાડવાનો-ચતુઓને જોઈ પાછા ન ફરવાનો (નાસી ન જવાનો) સ્વભાવ હોય તે; દાનનો અર્થ આ છે: આપવા યોગ્ય પદાર્થો છૂટે હાથે આપવાનો સ્વભાવ અને ધૈર્યભાવ એટલે જેમના ઉપર અમલ (અધિકાર) ચલાવવાનો છે, તેમના પર પોતાની પ્રભુત્વશક્તિ પ્રકટ કરવી-તેમને પોતાની પ્રભુત્વશક્તિનો પરચો દેખાડવો; એ (સર્વે) ક્ષત્રિય જાતિનાં વિહિત (શાસ્ત્રોક્ત) કર્મ છે અને ક્ષત્રિયજાતિનાં તે કર્મો સ્વાભાવિક સ્વભાવથી જ ઊપજેલાં છે.

કૃપિગૌરવ્યવાણિજ્ય-વૈશ્યકર્મ-સ્વભાવજમ્.

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્વામિ સ્વભાવજમ્-॥ ૪૪-॥

કૃપિ-ખેતી, ગાયનું, રક્ષણ, અને વેપાર, એ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું વૈશ્યનું કર્મ છે; તેમ જ સેવારૂપા કર્મો પણ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂદ્રનું કર્મ છે. ૪૪

ભાષ્યાર્થ : કૃપિનો અર્થ જમીન ખેડવી તે છે, ગૌરવ્ય-ગાયની રક્ષા કરવાવાળા તે ગૌરક્ષ અને તે કરવાપણું તે ગાયનું રક્ષણ છે; ગાયની રક્ષા કરવાપણું-પશુનું પાલન કરવાપણું તે સર્વ ગૌરક્ષ છે; તેમ જ વેચવાખરીદવાની ક્રિયા ક્ય-વિક્રયક્રમ વાણિયાની ક્રિયા વાણિજ્ય સહેવાય છે; તે વાણિજ્ય સ્વભાવથી ઊપજેલું વૈશ્યનું કર્મ છે. તે જ પ્રમાણે શૂદ્રનું પણ (દિનજાતિની) સેવારૂપ કર્મ, એમના સ્વભાવથી ઊપજેલ કર્મ છે.

આ જાતિવિહિત કર્મોનું યથાવિધિ અનુદાન કરવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેનાં ફળરૂપે તેને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે; કારણકે ‘સ્વકર્મોનષ્ટ ખતેલા (સ્વકર્મમાં તત્પર થયેલા) આઠણાદિ ચાર વર્ણના તથા બ્રહ્મચર્યાદિ ચાર આશ્રમના લોકો મરણ પછી કર્મફળને અનુભવી, જાણી રહેલાં કર્મોના ફળને અનુસરી વિશિષ્ટ (અથક કે શ્રેષ્ઠ) દેશ, વિશિષ્ટ જાતિ, વિશિષ્ટ કુળ, વિશિષ્ટ ધર્મ, વિશિષ્ટ આયુષ્ય, વિશિષ્ટ આચાર, વિશિષ્ટ ધન, વિશિષ્ટ સુખ અને વિશિષ્ટ સુદિવાળા યર્ષ જન્મ લે છે.’ (આપસ્તમ્બ સ્મૃતિ ૨-૨-૨-૩) એવું સ્મૃતિવચન છે; તેમ જ પુરાણમાં પણ વર્ણોશ્રમીને જુદાજુદાં લોકોની તથા જુદાંજુદાં ફળની (મરણ બાદ) પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ સહેવામાં આવ્યું છે;

પરંતુ એ સિવાયનાં બીજાં કારણથી, બીજી રીતે અનુદાન કરવામાં આવે, તે હવે પછી કહેવામાં આવનારું ક્ષણ (પ્રાપ્ત થાય છે તે સાંભળ) :-

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિસ્તઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।

સ્વકર્મનિસ્તઃ સિદ્ધિં યથા વિન્દતિ તત્તદ્દૃષ્ટુ ॥ ૪૫ ॥

પોતપોતાના કર્મમાં તત્પર પુરુષ સંસિદ્ધિ પામે છે; પોતાના કર્મમાં તત્પર રહેલો પુરુષ એ સિદ્ધિ જે પ્રકારે મેળવે છે (પામે છે), તે તું સાંભળ. ૪૫

ભાષ્યાર્થઃ ઉપર કહેલાં બિન્નબિન્ન લક્ષ્યોવાળો, પોતપોતાનાં કર્મોમાં તત્પર રહેલો અધિકારી પુરુષ, પોતાના કર્મોના અનુદાન કે આચરણથી, અશુદ્ધિનો ક્ષય થઈ જતાં, સંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે; એટલે કે જ્ઞાનનિધાની યોગ્યતાવાળી કૃતિ (કાર્ય)ની તથા ઉદ્વિગ્ધોની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારે શું પોતાનાં કર્મોનાં અનુદાન કરવાથી જ સાઠ્યાત્ સંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે? ના, એમ નથી. તેા કઈ રીતે સંસિદ્ધિ મળે છે? પોતપોતાના જનિ-આશ્રમોનાં કર્મોમાં તત્પર રહેનાર મનુષ્ય જે પ્રકારે એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લે છે, તે પ્રકાર હવે તું સાંભળ.

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

સ્વકર્મણા તમમ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥ ૪૬ ॥

જે થકી ભૂતભાવની પ્રવૃત્તિ-ઉત્પત્તિ છે અને જેનાથી આ બધું વ્યાપ્ત છે, તે-અંતર્યામી ઈશ્વરને સ્વકર્મના અનુદાનથી પૂજીને-આરાધીને મનુષ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૬

ભાષ્યાર્થઃ જે અંતર્યામી ઈશ્વરથી સર્વે પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ-ઉત્પત્તિ-ગ્રેષ્ઠા કે ક્રિયા થાય છે અને જે ઈશ્વરથી આ સમગ્ર જગત વ્યાપ્ત છે, તે ઈશ્વરને, પૂર્વે કહેલાં વર્ણાશ્રમ કર્મોને અનુસરી જે પોતપોતાના કર્મોના અનુદાન વડે પૂજે છે, આરાધના કરે છે તે, તે કર્મો દ્વારા કેવળ જ્ઞાનનિધાની યોગ્યતાથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લે છે. ૪૬

વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રકારની છે માટે-

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

મ્વમાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્વિપમ્ ॥ ૪૭ ॥

સારી રીતે આચરેલા પરધર્મ કરતાં પોતાનો ધર્મ વિગુણ હોય (પોતાના ધર્મનું આચરણ યથાયોગ્ય ન થાય) છતાં શ્રેષ્ઠ છે. સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ (નિર્મિત) કર્મ કરતાં પુરુષ કિલ્વિપ-પાપ કે દુઃખ પામતો નથી. ૪૭

ભાષ્યાર્થઃ પોતાનો ધર્મ વિગુણ હોય (ગુણવિનાનો લાગતો હોય) અથવા તેા સ્વસ્વધર્મને અનુસરી કરેલ અનુદાન કરી વિગુણ પણ રહ્યું હોય,

યાસાંગ ન પણ થયું હોય, તોપણ સારી રીતે આચરેલા-અનુદાન કરેલા
 ૧૧૨કા ધર્મ કરતાં તો તે ઐશ્વર્ય (વધુ કલ્યાણ કરનાર) છે. જેવી રીતે
 વેપાલા ઉત્પન્ન થયેલા નવુંતે-કીડાને વિષ, દોષ (બાધ) કરતું નથી, તેમ
 (આ વિપરિતી કર્મભૂમિમાં અવતરેલા મનુષ્યને) સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા
 કર્મનું અનુદાન કરનાર મનુષ્યને પાપ નથી (બાધતું) લાગતું. (જે અર્થ
 પેઢેના 'સ્વભાવને' શબ્દ વાપરી કહેવામાં આવ્યો છે, તે જ સિદ્ધાંત અહીં
 'સ્વભાવનિવત' શબ્દથી કહ્યો છે. એકનો અર્થ છે સ્વભાવથી ઉત્પન્ન
 થયેલું, બીજાનો અર્થ છે સ્વભાવથી નિર્મોલુ (નહીં) થયેલું; બંનેમાં
 વરુણ: કાર્ષ કરક નથી.)

વિષમાં ઉત્પન્ન થયેલો કીડો જેમ વિષથી બાધ પામતો નથી, તેમ
 સ્વભાવનિવત કર્મ કરનારો પુરુષ પાપરૂપ દોષ પ્રાપ્ત કરતો નથી, એમ
 ઉપર કહ્યું છે, પરધર્મ ભય આપનાર છે એમ પણ ઉપર કહ્યું છે અને
 ત્રીજા અધ્યાયમાં એમ પણ કહ્યું છે, કે અત્તાની પુરુષ એક ક્ષણ પણ કર્મ
 વિના રહી શકતો નથી; માટે હવે-

સહજં કર્મ કૌન્તેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ।

સર્વાંમા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ ॥ ૪૮ ॥

હે કૌન્તેય ! સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું કર્મ દોષવાળું હોય,
 તોપણ તે ન ત્યજજું; કારણકે સર્વ આરંભે, ધુમાડારૂપ દોષ વડે
 વ્યાપ્ત થયેલા અગ્નિની પેઢે દોષથી (પાપરૂપ દોષથી) ઢંકાયેલા છે. ૪૮
 ભાષ્યાર્થ : જે જન્મની સાથે જ ઉત્પન્ન થયેલું દોષ તે સહજ; તે
 સહજ શું ? તો કર્મ, હે કૌન્તેય ! ત્રિગુણમય હોવાથી તે સહજ કર્મ, દોષ-
 વાળું દોષ, તોપણ તેને ત્યજવું નહીં. જેનો આરંભ કરી શકાય તે આરંભ,
 એટલે અહીં ચાલુ વિષયમાં તેનો અર્થ છે કર્મ, તેથી સર્વાંભનો અર્થ
 સર્વ કર્મો છે, તે કર્મ સ્વધર્મ કે પરધર્મ રૂપ (જે પ્રકારનું) હોઈ શકે,
 ગમે તે પ્રકારનું કર્મ હોય-સ્વધર્મ કે પરધર્મ, તે ત્રિગુણાત્મક છે; તથા
 શુદ્ધાનું કાર્ય છે, એટલે કે તે કર્મનું કારણ ત્રિગુણ છે. તેથી કર્મમાં ત્રિ
 ત્રિગુણાત્મક દોષથી ઢંકાયેલ છે, જેમ અગ્નિ ધુમાડાથી ઢંકાયો હોય છે તેમ.
 સ્વધર્મ નામથી ઓળખાતા સદજ કર્મનો પરિત્યાગ કરી પરધર્મનું અનુદાન
 કરવાથી પણ દોષભાગી છૂટી શકાતું નથી; (કારણકે કર્મ માત્ર ત્રિગુણાત્મક
 હોવાથી દોષવાળા છે.) અત્તાનીથી સર્વ કર્મનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી, અને
 પરધર્મ તો ભય આપનાર છે, માટે સ્વભાવનિવત (સહજ) કર્મ છોડવું ન જોઈએ.

શંકા-વાદી : સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવો અશક્ય છે, માટે કર્મનો
 ત્યાગ ન કરવો, એમ કહે છે ! કે સદજ (સ્વભાવનિવત) કર્મનો ત્યાગ
 કરવામાં દોષ છે, માટે કર્મ ન ત્યજવાં, એમ કહે છે ! વળી તમો કહેો છો
 કે કર્મ ન ત્યજવા; તેથી તમારા કહેવાનો અર્થ આ છે, કે સમગ્ર કર્મનો ત્યાગ
 અશક્ય છે, તેથી સદજ કર્મ ત્યજવું નહીં, પણ સમગ્ર કર્મના ત્યાગમાં

વધ્યાપુત્રના અગ્નિત્વનો સબધ તથા એ વધ્યાપુત્રનું કારણ કેઈ પણ પ્રકારે અને કેઈ પણ પ્રમાણથી કંઈપણ શકાય એવું નથી અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

શંકાવાદી : વૈશેષિકો એમ નથી કહેતા કે અભાવનો ભાવ સાથે સબધ છે એ તો કહે છે કે દ્રવ્યજ્ઞાદિ દ્રવ્ય સત્ ઇન્ધ્રિયોપ છે અને તેનો તેના કારણ પરમાણુઓ માથે સમવાયક સબધ છે ઉત્તર : વાત એમ નથી, કારણ એમના મતમાં તો કાર્યકાણુનો સબધ થતા પહેલા કાર્યની મતા (મર્થઃ અગ્નિત્વ) માનવામાં નથી આવી એટલે કે વૈશેષિક મતવાળાઓ, કુબાર, તેને દડ, ચાખ ઇત્યાદિના વ્યાપારરૂપ ક્રિયાનો આરભ થતા પહેલાં ધન આદિ અગ્નિત્વ સ્વીકારતા (માનતા) નથી, વગી એમ પણ નથી માનતા (ઈષ્ટ નથી ગણતા) કે માગી જ ધનનો આશર પ્રાપ્ત કરે છે, સાતત્ય આ છે કે કુબાર, ચાક, દડ, વગેરેની ક્રિયા-વ્યાપાર પહેલાં ધન વગેરેનું અસ્તિત્વ તેમને માન્ય નથી, માગી જ ધનનો આશર લે છે એ પણ માન્ય નથી તેથી બાકી તો એક જ પક્ષ ગૂંઠે છે, તે આ છે કે અસતનો સત માથે સબધ થાય છે અને આ બાકીનો પક્ષ જ વૈશેષિકોને ઈષ્ટ છે, તે આ ઉપરથી ન્પટ થાય છે

શંકાવાદી : પરંતુ અસતનો પણ સમવાયક સબધ હોવો, એ ન્યાય વિરુદ્ધ વાત નથી (કારણકે સાથે કાર્ય મળેલું છે અને તેનાથી તે અવગ નથી, એમ દેખાઈ આવે, તેવા નિત્ય સબધને વૈશેષિકો સમવાય સબધ કહે છે) ઉત્તર : ના, અસતનો સમવાયક સબધ માનવો એ બરોબર નથી, કારણકે વધ્યાપુત્રાદિના કેઈની સાથે સબધ જોવામાં નથી આવતો તેથી વધ્યાપુત્રાદિમાં આ સબધ સંભવતો નથી કદાચ જો તમે એમ કહેના હો કે અભાવ બધા સરખા જ છે, ધનાદિ જોનો પહેલાં અભાવ હતો તે અભાવનો પણ પોતાના કારણ સાથે સબધ થાય છે તો તેનો સિદ્ધાંતી ઉત્તર આપે છે કે ના એમ નથી, વધ્યાપુત્રાદિમાં એમ બનતું નથી જો કે અભાવની સમાનતા છે છતાં વધ્યાપુત્રનો એના કારણ સાથે સબધ જ નથી થતો માટે અભાવ બધા સરખા નથી તેમાં ભેદ છે, તે કહેવો જોઈએ, તેથી તે ભેદના પ્રમાર કહેવામાં આવે છે એમનો અભાવ, બેનો અભાવ, સર્વનો અભાવ, પ્રાગભાવ-એટલે ઉત્પત્તિ થતા પહેલાનો અભાવ, પ્રપ્તસામ્ય એવે પદાર્થનો નાશ થવાથી થતો અભાવ ઇતરેતરાભાવ એટલે એક વસ્તુમાં બીજાનો અભાવ અર્થાત્ ઘટ તે પટ નથી પટ તે ઘટ નથી, તેથી ધનમાં ધનનો અભાવ અને ધનમાં ધનનો અભાવ હોવો તે ઇતરેતરાભાવ કે અ યોનાભાવ અને અત્યતાભાવ એટલે કે જો વસ્તુ મદી હોતી નથી તેનું ન હોવાપણું તે અભાવ અત્યતાભાવ છે જો સર્વ અભાવો સરખા જ હોય તો તે અભાવના આ પ્રકારે (વિશેષ લક્ષણવાળા બેદો) કેઈ ન બતાવી શકે અભાવોમાં વિશેષ (તા) હોવાથી ધનનો પ્રાગભાવ જ કુબાર, દડ અને ચાખના યોગથી ધન-ભાવો પ્રાપ્ત થાય છે-ધન જો છે તથા એનો કપાલ નામના પોતાના કારણકે ભાવ સાથે સબધ થાય છે

છે, તેથી ઘડાનું બનવું થાય છે અને તેનો નાશ પણ થાય છે, એ રીતે તે સર્વ વ્યવહાર યોગ્ય પણ થાય છે, પરંતુ ઘડાનો પ્રધ્વંસાભાવ, તેના પ્રાગભાવની જે વ્યવહારમાં ઉપયોગી નથી થતો, તે તો અભાવરૂપ જ રહે છે; એ અભાવની ખીભ અભાવ સાથે સમાનતા હોવા છતાં તેનો કોઈ પણ કારણરૂપ ભાવ સાથે સંબંધ નથી થતો, તેથી તેનો (પ્રધ્વંસાભાવનો) વ્યવહારમાં ઉપયોગ થવા યોગ્ય નથી; એ રીતે પ્રધ્વંસાદિ અભાવોને કોઈ પણ અવસ્થામાં વ્યવહાર યોગ્ય ન માનવા અને દ્વચ્છુક આદિ દ્રવ્યોનો અભાવ, પ્રાગભાવની જે ઉત્પત્તિ આદિ વ્યવહારને યોગ્ય છે, એવું વૈશેષિકોનું કથન યુક્તિહીન-અપોગમ છે; કારણકે દ્વચ્છુકાદિ દ્રવ્યોમાં તો પ્રાગભાવ એમના મતમાં છે તે તો અત્યંત-ભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવના ભેદો જ છે

શંકા-પૂર્વપક્ષ : ‘પ્રાગભાવ, ભાવરૂપ છે, એમ અને કહ્યું જ નથી’ તે નથી જાણતા કે ? ઉત્તર : ત્યારે તો તમે ભાવનું ભાવરૂપ બની જવાનું કહો છો; જેમ ઘડો ઘડારૂપ ધર્મ જાય છે, પટ પટરૂપ ધર્મ જાય છે, તેમ ભાવ ભાવરૂપ ધર્મ જાય છે, પણ જેમ અભાવની ભાવરૂપતા પ્રમાણવિરુદ્ધ છે, તેમ આ માન્યતા પ્રમાણુ વિરુદ્ધ છે; સારાશકે અસત પદાર્થની ઉત્પત્તિ પ્રમાણુ વિરુદ્ધ છે, તેમ જ નામરૂપ વડે ઘટ અને પટ જે પ્રથમથી જ સિદ્ધ બનેલા તૈયાર છે, તો તેની ઉત્પત્તિ પ્રમાણુ વિરુદ્ધ કરે છે, કારણકે જે પદાર્થ તૈયાર ન કરેલો હોય તેની ઉત્પત્તિ કે કરવાપણુ હોય, કરેલા-સિદ્ધ પદાર્થને કરવાપણુ શું ? જ્ઞાત્ય કરણ નાસ્તિ । (કરેલાનું કરણ હોતુ નથી) એક તરફ ઘટની અને પટની ઉત્પત્તિની વાત કરવી અને ખીજી તરફ ઘટનું તથા પટનું ઘટત્વ અને પટત્વ યથાક્રમે તેની ઉત્પત્તિ પહેલા સ્વીકારવું, એ તમારી પ્રવૃત્તિ કે ઉક્તિ પ્રમાણુ વિરુદ્ધ છે,

સામ્યોનો જે પરિણામવાદ છે તેમાં અને વૈશેષિક પક્ષમાં (આરભ-વાદ છે તેમાં) કોઈ ફરક નથી, કારણકે સામ્યોનો મત અપૂર્વ ધર્મની ઉત્પત્તિ અને ઉત્પન્ન ધર્મના નાશનો જ સ્વીકાર કરે છે. [એકની એક વસ્તુ વિકાર પામી અનેકરૂપે થાય તે પરિણામ કહેવાય, દ્વધનું દહીં થયું અને દહીંનો ઊાશ થવી એ પરિણામ છે. ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિ, પહેલા નહિ (નહોતું) તેનાં મહત્ત્વના પરિણામને પામી, પછી એમાં અદ્ધ કારણ વિકાર અથવા પરિણામ થયું અને એમ થતાથતા સૃષ્ટિ હાનની ગિચ્છિતિમાં આવી, પહેલા જે નહોતું એવું આ (સૃષ્ટિરૂપ) પરિણામ થયું આ પરિણામવાદ સામ્યોનો છે. હવે વિચાર કરતા સમજાશે કે પહેલા નહોતું, તેમાંથી આ સૃષ્ટિરૂપ પરિણામ ઉત્પન્ન થયું છે, એમ સામ્યો કહે છે અર્થાત્ જે અસતનું (નહોતું તેનું) સત્ થયું અને તેની આગળનો વિકાર જેમજેમ થતો ગયો, તેમતેમ પાછળનું રૂપ નાશ પામ્યું એટલે સત્ અસત્ થયું. વૈશેષિકોનો મત (આરભવાદ) ઉપર જાણવેલા મત ભેદો જ છે, તેથી આ સામ્યોનો મત જ એમ સામ્યિય થયું. ઉપર કહ્યું છે જ કે વૈશેષિકોનો મત ભાગવતધર્મ (ભગવાને કહેલા ધર્મ) થી તેમ જ પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ છે. સામ્ય મત એવો જ હોવાથી તે પણ તેથી પ્રમાણુ વિરુદ્ધ તેમ જ ભાગવતધર્મથી

અસામાન્યતાનો ગુણ રહેલો છે; કારણકે સમગ્ર દર્શનો ત્યાગ કરનારો ન થઈ શકે એવી અસામાન્ય વસ્તુ કરે છે.

ઉત્તર-પક્ષ : તમે કહેો છો તે વાત ખરી છે, પણ કર્મનો અગ્રેષ્ઠ (સંપૂર્ણ) ત્યાગ જ થઈ શકતો નથી. (તો પછી ગુણદોષની વાત સંભવે જ દેખાંથી ?) શંકા : કર્મનો અગ્રેષ્ઠ ત્યાગ નથી થઈ શકતો, એમ તમે કહેો છો, તે સાંખ્યવાદીઓના ગુણોની પેટે આત્મા સદા ચંચળ સ્વભાવવાળો છે, એમ માનીને કહેો છો, કે બૌદ્ધોના મતમાં રૂપ, વેદના, પિંડાન, સંજ્ઞા અને સંસ્કારરૂપ પાંચ રકષો-ક્રિયારૂપ ક્ષણભંગુર માનેલા છે તે રકષોરૂપ જ પુરુષ (આત્મા) ક્ષણભંગુર ક્રિયારૂપ છે એમ માનીને કહેો છો ? કારણકે આ બે મતો (ચંચળ તથા ક્ષણભંગુર આત્મા માનનારા)નો સ્વીકાર કરીએ, તો તો દર્શનો અગ્રેષ્ઠ ત્યાગ જ થઈ શકતો નથી.

હવે આ બે ઉપરાંત ત્રીજો (કાણાદ-વૈશેષિકોનો) પણ પક્ષ છે; તે કહે છે કે બ્યારે આત્મા (વસ્તુ) દર્શ કરે છે, ત્યારે તો તે સક્રિય વસ્તુ છે; બ્યારે તે દર્શ નથી કરતો, ત્યારે તો તે જ નિષ્ક્રિય (વસ્તુ) છે; આમ હોવાથી એ પક્ષ (સિદ્ધાંત) પ્રમાણે તો દર્શનો અગ્રેષ્ઠ ત્યાગ પણ થઈ શકે છે. ઉપર કહેલા બે પક્ષોના કરતાં આ ત્રીજા પક્ષમાં આ વિશેષતા છે કે સાંખ્યવાદીઓ આત્માને નિત્ય પ્રચલિત-ચંચળ સ્વભાવવાળો માને છે, તેમ આ મત નથી માનતો; તેમ જ વળી બૌદ્ધો ક્રિયાને જ કારક અર્થાત્ આત્મા માને છે, તેવા પણ આત્માને આ પક્ષ નથી માનતો; ત્યારે એ પક્ષ પ્રમાણે આત્મા શું છે ? ઉત્તર : વ્યવસ્થિત દ્રવ્યમાં-સ્વરૂપમાં રહેલ દ્રવ્યમાં જ અવિદ્યમાન ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે અને વિદ્યમાન ક્રિયા નષ્ટ થાય છે. શુદ્ધ દ્રવ્ય છે તે સક્રિયમાન (સ્વસ્વરૂપમાં) જ રહે છે અને તે સક્રિયમાન સ્વસ્વરૂપસ્થ રહેનારું શુદ્ધ દ્રવ્ય જ કારક અર્થાત્ ક્રિયા કરવાવાળું કર્તા છે, એમ વૈશેષિક મતવાળા કાણાદો કહે છે. આ પક્ષમાં શા દોષ છે ?

એ પક્ષમાં દોષ તો આ છે કે એ મત અભાગવત છે-ભગવાનને માન્ય નથી, એમ શા ઉપરથી જણાય છે ? એ મત ભગવાનને માન્ય નથી, એમ શ્રીભગવાને પાછળ અ. ૨-૧૬માં ‘અસત વસ્તુનો કદી ભાવ (અસ્તિત્વ) નથી અને સત્ વસ્તુનો કદી અભાવ નથી,’ કહ્યું છે, તે ઉપરથી જણાય છે. કાણાદના વૈશેષિક મતમાં તો અસતનો ભાવ અસ્તિત્વ-હોતું, અને સતનો અભાવ માન્યો-કલ્પો છે, માટે આ મત અભાગવત એટલે ભગવાનના મતથી વિરુદ્ધ છે.

ભગવાનનો એ મત ન હોય છતાં ન્યાયપૂર્વક હોય, તો તેમાં દોષ શા છે એવી શંકા ઉઠાવના હો તો તેનો પ્રત્યુત્તર આ છે કે આ મત સર્વ પ્રમાણોનો વિગ્રહ કરવાવાળો-સર્વ પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ છે; તેથી એ મત દોષયુક્ત છે. કેવી રીતે ?

[ન્યાય મતમાં દ્રવ્યના બે પ્રકાર છે : એક નિત્ય અને બીજો અનિત્ય. પરમાણુરૂપ દ્રવ્ય નિત્ય અને બે પરમાણુ બેમાં ચતુર્થી ચયેયુઃ, દ્રવ્ય અણુક-ત્રયુ. પરમાણુ બેમાં ચતુર્થી અણુક આદિ કાર્યરૂપ દ્વા

અનિત્ય છે; અને તે ત્ર્યલુક આદિનો તેમની કૃત્તિ પૂર્વે અત્યંત અભાવ આ મતમાં માનેલો છે; તે ઉપર હવે કહેવામાં આવે છે કે] જો આ વૈશિષ્ઠિક ન્યાય મત પ્રમાણે માનીએ કે ત્ર્યલુક વગેરે દ્રવ્યો તેમની પોતાની કૃત્તિ પહેલાં અત્યંત અસત હતાં, તે દ્રવ્યોનો અત્યંત અભાવ હતો; અને એ દ્રવ્યો કૃત્તિ થઈ કેટલોક દાળ (સત અવસ્થામાં) રહી પછી પાછાં અત્યંત અસતભાવ(અભાવ)ને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તો તો એનો અર્થ આ જ છે કે એમ જ માનવું પડે છે કે અસત (ત્ર્યલુકાદિ) જ સત થાય છે-ભાવરૂપ બને છે અને સત (માત્ર) જ અસત થાય છે-અભાવ બને છે; અર્થાત્ આ મત પ્રમાણે કૃત્તિ થનારો અભાવ, પોતાની કૃત્તિ પહેલાં સસનાંના શિંગડાની પેઠે સર્વ પ્રકારે અસત હોવા છતાં સમવાયી, અસમવાયી અને નિમિત્ત નામનાં ત્રણ કારણોની સદાપતાથી કૃત્તિ થાય છે; પરંતુ અભાવ પોતાની કૃત્તિની અપેક્ષા (ઇચ્છા) કરી કૃત્તિ થાય છે અથવા અભાવ કારણની અપેક્ષા(મદદ)થી કૃત્તિ થાય છે, એમ કહી જ ન શકાય; કારણકે અભાવરૂપ સસનાંનાં શિંગડાની કૃત્તિ કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામાં આવતી નથી; તેમ જ વળી તે કોઈ કારણોની અપેક્ષા કરી (મદદ લઈ) કૃત્તિ થાય છે, એમ પણ જોવામાં નથી આવતું; પરંતુ અમે માનીએ છીએ તેમ જો ઘટાદિ ભાવરૂપ છે એમ માનો [એટલે કે માટીમાંથી ઘડો કૃત્તિ કરવામાં આવે છે તે તેની કૃત્તિ પહેલાં નહોતો એમ અમે-વેદાંતીઓ નથી માનતા; કારણમા કાર્ય સમાયેલું જ છે, કદત તે પ્રકટ-અકટ થવામાં કોઈની અપેક્ષા રાખે છે. નૈયાયિયો પેઠે અભાવમાથી ભાવરૂપ (વસ્તુ) પ્રકટ થાય છે, એમ અમે-વેદાંતીઓ માનતા નથી, મટે ઘટાદિને ભાવ કહ્યાં છે.] તો તે ઘડો પોતાના પ્રકટ થવા મટે કોઈ કારણની અપેક્ષા કરી-મદદ લઈ કૃત્તિ થાય છે, એમ માની શકાય છે, એ વાત સમજી શકાય એવી છે.

વળી અસત સત થાય છે અને સત અસત થાય છે, એમ માની સેવાથી તો કોઈ પણ પ્રકારના પ્રમાણમાં જરા પણ વિશ્વાસ રહે નહિ, પ્રમાણ-પ્રમેય વ્યવહાર ટકે જ નહિ-વૂઠી જાય, કારણકે આ પ્રમાણે માન્યાથી તો સત તે સત જ છે અને અસત તે અસત જ છે, એવો નિશ્ચય (અનુભવ) થઈ શકતો નથી.

ઉપરાંત વૈશિષ્ઠિકો કહે છે કે, ત્ર્યલુકાદિ કાર્ય દ્રવ્યો ‘કૃત્તિ થાય છે.’ એ વાક્યથી દ્ર્યલુકાદિ દ્રવ્યોનો સંબંધ પોતાના કારણરૂપ પરમાણુની સત્તાથી થાય છે એમ કહે છે, એટલે કે કૃત્તિની પહેલાં દ્ર્યલુકરૂપ કાર્ય અસત અભાવરૂપ હોય છે, પરંતુ પાત્તળથી પોતાના કારણરૂપ પરમાણુના વ્યાપારથી તેમ જ એની સ્વસત્તાથી સમવાય સંબંધ વડે જોડાઈ જાય છે અને એ પ્રકારે જોડાઈ જઈ કારણની સદાપતાથી સત થઈ જાય છે એટલે કે ભાવરૂપ થઈ જાય છે. અહીં એ કહેવાની-સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે અસત વસ્તુનું કારણ સત શી રીતે થાય અને અસતનો વસ્તુ સાથે સંબંધ પણ શી રીતે થાય? કારણકે

વિરુદ્ધ છે.] વળી સાંખ્ય મતમાં અભિવ્યક્તિ (પ્રકટ થવું) અને તિરોભાવ હ્રમઃચર્ચાનુ, એનું નિરૂપણ કરેલું છે એટલે કે વિદ્યમાનના અને અવિદ્યમાનના-હોવું અને નહોતું, એ ઉભયનો અગીકાર કરવામાં પણ વેરોપિદ્યોના મતમાં પહેલાં કશું હતું, તેવો જ પ્રમાણવિરોધ આવે છે.

આ વિવેચન પરથી, ‘કારણનું કારણપમાં સ્થિત થવાનું નામ જ ઉત્પત્તિ છે,’ એટલે કે ઉત્પત્તિ આદિ સર્વ સ્થિતિ, કારણની જ છે, એ મતનું પણ ખંડન થાય છે, એમ સમજવું.

ઉપર પ્રમાણે સર્વ મતોનું ખંડન થઈ ગયા પછી હવે આ એક મત જ બાકી રહે છે, કે ‘સત’ નામની કે સદ્રૂપ એક જ વસ્તુ છે—એક જ સત્તત્ત્વ (આત્મા) છે, જે અવિદ્યાને લીધે ઉત્પત્તિ, વિનાશ વગેરે ધર્મો વડે નટની પેઠે (એ એક જ વસ્તુને) અનેક પ્રકારે કલ્પવામાં આવે છે, આ મત જ ભાગવત-ભગવાનનો મત છે, જે અસતનો ભાવ નથી અને સતનો અભાવ નથી’ (૨-૧૬) એ શ્લોકમાં ભગવાને બતાવેલ છે. એ પ્રમાણે સતક્રૂપ અનુભવ અર્થાત્ આત્મા, કે જેનો સનરૂપે અનુભવ આવે છે, તે અનુભવ, બ્યભિચાર-રહિત કે વિકિયારહિત અને તે વિનાનું જે બીજું છે એટલે માયા છે, તેનો અનુભવ બ્યભિચારી-વિકારવાળો છે. (માટે એક જ આત્મારૂપ તત્ત્વ સત છે)

શંકાવાદી : જે ભગવાનના મતમાં આત્મા નિર્વિકાર છે, તો પછી કર્મનો સંપૂર્ણ ત્યાગ નથી કરી શકો, એમ કેવી રીતે કહેવાય? ઉત્તર-સિદ્ધાંતી : (શરીર-દૈરિયાદિરૂપ) શુભો ગમે તો વસ્તુશૂન્ય (સત્ય) એટલે આત્માના ધર્મ હોય અથવા તો અવિદ્યા કલ્પિત હોય (એ બે પક્ષોનો વિચાર કરવો જોઈએ), પરંતુ કર્મ તો શુભોના ધર્મો છે, અર્થાત્ શુભોને લીધે જ કર્મ છે; એ કર્મ આત્મામાં અવિદ્યા વડે આરોપણ કરેલા છે, એમ નહીં સમજનાર અવિદ્યાન (અજ્ઞાની) માટે કહેલું છે કે ‘ક્ષણમાત્ર પણ પુરુષ કર્મ વગર રહી શકતો નથી તેથી સંપૂર્ણ કર્મત્યાગ થઈ શકતો નથી’ (અ. ૩-૫) પરંતુ વિદ્યા વડે-જ્ઞાન વડે અજ્ઞાનની-અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થઈ જવાથી વિદ્યાન એટલે આત્મજ્ઞાની, સંપૂર્ણ કર્મનો ત્યાગ કરી શકે છે; કારણકે જ્ઞાન વડે અવિદ્યા નિવૃત્ત થાય છે, એટલું જ નહીં પણ અવિદ્યા વડે અધ્યારોપિત કરેલી વસ્તુ (કર્મ) પણ નાશ પામી જતી હોવાથી તેનો (કર્મનો) અંશ બાકી રહેવાનો સંભવ જ નથી. (આ કોના જેવું છે? તો) તિમિર રોગથી વિકૃત (બગડી ગયેલો) દષ્ટિ વડે દેખાતા બે ચંદ્ર તે તિમિરરોગ મટવા પછી દેખાતા નથી. (તેમ આ છે, આમ હોવાથી ‘સર્વ કર્મોને મનથી ત્યજ આત્મા સુખે રહે છે’ (૫-૧૩) ‘પોતપોતાના કાર્યમાં મગ્ન રહેનારો મનુષ્ય સિદ્ધિ પામે છે,’ (૧૮-૪૫) ‘પોતાના કર્મ વડે એની (ધર્મશરની) પૂજા કરી મનુષ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે’ (૧૮-૪૬) ઇત્યાદિ વચનો જ્ઞાની પુરુષો માટે કહ્યાં છે, તે યથાર્થ છે.

જ્ઞાનનિજાની ચોક્ષ્યતાના સ્વરૂપવાળી (અધિકાર પ્રાપ્તિની) વચાર્થ કર્મચરણમાંથી ઉત્પન્ન થતી સિદ્ધિ કહી; હવે એના રૂગરૂપ જ્ઞાનનિજાનાં ક્ષણવાળી નેષ્ઠકર્મ સિદ્ધિ

પણ કહેવી નોઈએ; માટે-આ નીચેના શ્લોક કહેવાનો આરંભ થાય છે.

અસત્કબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥ ૪૯ ॥

સર્વત્ર આસક્તિરહિત બુદ્ધિવાળો, જિતાત્મા (જેણે મનને વશ કર્યું છે તેવો) તથા સ્પૃહા (ઇચ્છા) વિરહિત-જેની ઇચ્છા જતી રહી છે, તે પુરુષ સંન્યાસ વડે પરમ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પામે છે. ૪૯

સાધ્યાર્થ : જે સર્વત્ર અસક્ત બુદ્ધિવાળો છે એટલે પુત્ર, ઓ આદિ આસક્તિનાં જે જે સ્વપ્નાં છે, તેમાં જેની બુદ્ધિ (અંતઃકરણ) આસક્તિ-પ્રીતિરહિત થયેલ છે, જે જિતાત્મા છે અર્થાત્ આત્મા એટલે અંતઃકરણ જેણે કશું (વશ કર્યું) છે, જે સ્પૃહારહિત-શરીરજીવન તથા વિવેચન-ભોગોમાંથી જેની તૃષ્ણા જતી રહી છે, એવો જે આત્મજ્ઞાની છે, તે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, નિષ્ક્રિય-બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માનું જ્ઞાન થવાથી જેનાં કર્મો છૂટી જતાં છે, તે નિષ્કર્મ્ય કહેવાય છે, જે નિષ્કર્મ્યનો ભાવ તે નૈષ્કર્મ્ય ભવેને નૈષ્કર્મ્યરૂપ સિદ્ધિ-નિષ્કર્મ્યતારૂપ સિદ્ધિનું નામ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ છે; અથવા નિષ્ક્રિય-આત્મસ્વરૂપે રહેવાની સ્થિતિ તે નૈષ્કર્મ્ય; અને તેની પ્રાપ્તિ તે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ કહેવાય છે. આ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પરમ (ઉત્કૃષ્ટ) સિદ્ધિ છે અને તે કર્મથી ઉત્પન્ન થતી સિદ્ધિથી વિશ્વક્ષણ (જુદા જ પ્રકારની) સંયોગિતા- (જીવન્મુક્તિ) માં અવગધાન-સ્થિતિ થવા-રૂપ ઉત્તમ સિદ્ધિ છે, તેને સંન્યાસ-થી-એટલે મથાર્થ જ્ઞાનથી અથવા તો જ્ઞાનપૂર્વક સર્વ કર્મસંન્યાસ વડે પામે છે; જે પ્રમાણે પાછળ પણ કહ્યું છે, કે સર્વ કર્મોને મન વડે ત્યજી જ્ઞાની સુરૂપ કાર્ધ ન કરતો અને કાર્ધ ન કરાવતો ધીજને કાર્ધ પણ કરવાને ન પ્રેરતો મુખે રહે છે. (અ. પ. ૧૩.)

ઉપર કહેના ઈશ્વરાર્થનરૂપ સ્વધર્મના અનુષ્ઠાનના સાધન વડે પૂર્વોક્ત અક્ષણવાળા જ્ઞાનનિધાની પ્રાપ્તિની યોગ્યતા (અધિકાર પદ)રૂપ સિદ્ધિ જેને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે, અર્થાત્ જેને આત્મવિવેકરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, તેને જે ક્રમથી કેવળ આત્મજ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કર્મ ખતાવવો નોઈએ, એ હેતુથી ભગવાન કહે છે

સિદ્ધિ પ્રાપ્તો યથા વ્રજ તથામોતિ નિબોધ મે ।

સમાસેનૈવ કૌન્તેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥ ૫૦ ॥

સિદ્ધિ પામેલો પુરુષ જે પ્રકારે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, તે પ્રકારને તથા જ્ઞાનની જે પરા-ઉત્કૃષ્ટ નિષ્ઠા છે, તેને હે કુંતાપુત્ર અર્જુન ! તું મારી પાસેથી દૂરમાં જ બાણી લે. ૫૦

સાધ્યાર્થ : સિદ્ધિ પામેલો પુરુષ તે છે, કે જે પોતાના (વર્ણોત્તમ) કર્મ વડે ઈશ્વરનું અર્ચન કે આરાધન કરીને, તેના પ્રમાદ અથવા તેની કૃપા વડે ઉત્પન્ન થયેલી શરીર અને ઇન્દ્રિયોની જ્ઞાનનિષ્ઠા-પ્રાપ્તિની યોગ્યતારૂપ સિદ્ધિ

પામેલો છે, તે પુરુષ 'સિદ્ધિ પ્રાપ્તઃ' છે. આ પુનરુક્તિ આમળ જે ઉત્તર આપવાનો છે (વચનો કહેવાનાં છે), તેની સાથે સંબંધ જોડવા માટે છે; એ હવે પછી જે ઉત્તર આપવાનો છે (વચનો કહેવાનાં છે) અને જેને માટે આ અનુવાદ (પુનરુક્તિ) છે, તે વચનો ક્યાં? તે ઉત્તર કયો? જે જ્ઞાન-નિદારૂપ પ્રકાર વડે સાધક, અહા પરમાત્માને પામે છે, એ પ્રકારને એટલે જ્ઞાન-પ્રાપ્તિના ક્રમને તું મારા વચનથી નિશ્ચયપૂર્વક જાણી લે-સમજ લે. તું તેનું આપ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરશે? તેનો ઉત્તર છે: 'ના.' હે કૌતેય! હું તને તે સંદેપથી જ કહું છું. જે પ્રકારે પુરુષ અહાને પામે છે, તે પ્રકાર (ક્રમ) તું જાણી લે, એ વાક્યથી જે અહાપ્રાપ્તિ માટે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે અહા-પ્રાપ્તિને સ્પષ્ટપણે-તે આ જ છે, બીજી નથી, એમ ચોક્કસપણે બતાવવા માટે કહે છે, કે જ્ઞાનની જે પરા નિદા (ઉત્તમ ઉત્કૃષ્ટ નિદા) છે, તેને તું સાંભળ નિદાનો અર્થ આ છે: અંતિમ-હેવટની અવધિ-અર્થાત્ પરિસમાપ્તિ. આ શેની પરિ-સમાપ્તિ? અહાજ્ઞાનની જ પરાકાષ્ઠા છે, તે અંતિમ અવધિ-પરિસમાપ્તિ છે. (તે તું સાંભળ.) એ અહાજ્ઞાનની નિદા કેવી છે? જેનું આત્મજ્ઞાન હોય તેવી તે નિદા છે; એ આત્મજ્ઞાન કેવું હોય? જેવો આત્મા છે તેનું; એ આત્મા કેવો છે? શ્રીભગવાને કહ્યો છે તેવો; તથા ઉપનિષદનાં વાક્યો તેમ જ ન્યાય-વાક્યોથી જેવો કહ્યો છે તેવો.

શંકાવાદી: જ્ઞાન તો વિષયાકાર હોય છે, પરંતુ આત્મા તો કોઈ પણ રેકાણે નથી વિષયરૂપ મનાયો કે નથી આકારવાળો મનાયો. કદાચ તમે કહો કે આત્મા આદિત્યવર્ણ (શ્વે. ૩-૮), પ્રકાસસ્વરૂપ (છાં. ૩-૧૪-૨) અને સ્વયંજ્યોતિ (બૃ. ૬-૩-૮) શ્રુતિઓમાં વર્ણવ્યો છે; માટે આત્માને શ્રુતિઓએ આકારવાળો કહેલો છે, પણ આત્મા કોઈ એવો આકારવાન નથી; કારણ કે શ્રુતિનાં આ વાક્યોનું તાત્પર્ય (હેતુ) આત્માનો આકાર સ્થાપન કરવામાં નથી, પણ આત્મા તમા સ્વરૂપવાળો-અધિકારમય નથી, એમ બતાવવાનો એ વાક્યોનો હેતુ છે; કહેવાનું તાત્પર્ય આ છે કે દ્રવ્ય, ગુણ આદિના જેવા આકારનો આત્માના આકારમાં નિષેધ કર્યાથી તે આત્મા, તમેકપ-અધિકારમય ફરી જાય (એવી આગંકા ઉપગ્રિયત થાય), તેથી તેનો પ્રતિષેધ કરવા માટે-તે એવો તમેકપ-અધિકારમય નથી, એમ બતાવવા માટે 'આત્મા આદિત્યવર્ણ છે' હતાદિ વચનો કહેવામાં આવ્યાં છે; વળી એ ઉપરાંત 'અરૂપ' (કા. ઉ. ૩-૧૫) શબ્દ-વિશેષણ વડે આત્માના રૂપ (આકાર)નો ખાસ નિરેધ કરવામાં આવ્યો છે; વળી 'આત્મ' (આત્માનું) રૂપ જોવામાં આવતું નથી; આંખો વડે એને (આત્માને) કોઈ જોતું નથી' (શ્વે. ઉ. ૪-૨૦) તથા 'તે (આત્મા) અસન્દ છે, અસ્પર્શ છે' (કા. ઉ. ૩-૧૫) હતાદિ શ્રુતિ-વાક્યોથી પણ આત્મા કોઈનો વિષય નથી, એમ બતાવ્યું છે; માટે આત્મા-કાર જ્ઞાન છે અર્થાત્ ઉપર કદું છે 'જેવો આકાર છે તેનું જ જ્ઞાન છે' તે-અયોગ્ય છે, સાબિત નથી થતું.

ત્યારે આત્માનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય? કારણ કે જે વસ્તુ કે વિષયનું જ્ઞાન

થાય છે, તે તે વિષયના આકારનું (આકારવાણું) થાય છે; પરંતુ 'આત્મા (તો) નિરાકાર છે' એમ કહ્યું છે; તેથી તમારા કહેવા પ્રમાણે-તો જ્ઞાન અને આત્મા બન્ને નિરાકાર છે, તો એ નિરાકાર આત્મામાં (આત્મજ્ઞાનમાં) ભાવના કે નિષ્કા કેવી રીતે થાય?

ઉત્તર-સિદ્ધાંતી : આમ કહેવું ઠીક નથી-વસ્તુસ્થિતિ એમ નથી; કારણકે આત્માની નિર્મળતા-સ્વચ્છતા-અતિ સૂક્ષ્મતા સિદ્ધ છે, અનુભવમાં-જણવામાં છે; તે જ પ્રમાણે બુદ્ધિની પણ આત્માના જેવી જ નિર્મળતા વગેરે સિદ્ધ છે; માટે બુદ્ધિમાં આ આત્મચૈતન્યનું આકાર વડે આભાસિત થવું બની શકે છે; તેવી જ રીતે બુદ્ધિના આભાસવાણું મન છે, મનના આભાસવાણી સર્વ ઇન્દ્રિયો છે, ઇન્દ્રિયોના આભાસવાણો (આભાસથી બાંધેલા) આ દેહ-સ્થૂલ શરીર છે; અર્થાત્ બુદ્ધિનો આભાસ મનમાં, મનનો આભાસ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં અને ઇન્દ્રિયોનો આભાસ દેહમાં-સ્થૂલ શરીરમાં જીતરી આવે છે, આથી સંસારી લોકો દેહમાત્રમાં જ આત્મદષ્ટિ કરે છે એટલે કે આ જ કારણથી લોકિકાની આત્મદષ્ટિ માત્ર સ્થૂલ દેહમાં જ બધાય છે. દેહાત્મવાદી, દેહચૈતન્યવાદી અર્થાત્ દેહને આત્મા કે ચૈતન્ય માનવાવાળા લોકાપતિકો-આત્મિકો, 'ચૈતન્યયુક્ત દેહ એ જ પુરુષ છે (આત્મા છે)', એમ કહે છે. બીજા ઇન્દ્રિયોને ચૈતન (આત્મા) કહેવાવાળા, તેમ જ ઠોઠક મનને, તો ઠોઠક બુદ્ધિને ચૈતન કહેવાવાળા છે, એટલે કે જેમ લોકાપતિકો દેહચૈતન્યવાદી છે તેમ બીજા ઇન્દ્રિયચૈતન્યવાદી, મનચૈતન્યવાદી તથા બુદ્ધિચૈતન્યવાદીઓ પણ છે. બુદ્ધિની અંદર વ્યાપેલ બુદ્ધિની પણ પેઢી તરફ-એનાથી પણ જે સૂક્ષ્મ-અવ્યક્ત છે, તે અવ્યક્ત અવ્યાકૃત કહેનાય છે; તે અવિદ્યાવરધામાં રહેલ છે; તે ચિદાભાસ છે; આને જ આત્મા માનવાવાળા પણ દેહસાક છે. બુદ્ધિથી આગળી દેહ પર્વતના સર્વ પદાર્થો-ઇન્દ્રિયો, મન તથા અવ્યક્ત-મા આત્મચૈતન્યની સર્વત્ર આભાસતા છે, તેજ આ બધા વાદોમાં બ્રાહ્મિનું કારણ છે; આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, કે આત્મા સબધી આત્માનું જ્ઞાન, વિધેય-વિધાન કરવા યોગ્ય (કર્તૃવ્ય) નથી; ત્યારે વિધેય શું છે? જ્ઞામરૂપ આદિ જે અનાત્મ વસ્તુઓ છે, તેનો આત્મામાં જે અભ્યારોપ છે તેની નિરૂત્તિ કરવી, એ કર્તૃવ્ય છે, પરંતુ આત્મચૈતન્યનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું કંઈ કર્તૃવ્ય નથી; કેમ અવિદ્યા વડે આરોપિત કરેલા હોવાથી સર્વ પદાર્થો, અમુકઅમુક આકારવાળા છે, એમ સમગ્રવ (પ્રતીત થાય) છે; માટે અવિદ્યા વડે આરોપિત કરેલા સર્વ, પ્રદાર્થો છોડી દેવાથી એટલે કે તે અનાત્મો છે, એ ભાવના વડે એમને છોડી દેવા એ કર્તૃવ્ય છે; કારણકે એ ભાવનાથી આત્મનરત્નો પ્રતોષ આપોઆપ થાય છે; આ જ કારણથી 'વિજ્ઞાનવાદી બોદો 'વિજ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ વસ્તુ જ નથી' એમ મનને છે અને વિજ્ઞાનનું સ્વમંવેદપણ માનતા હોવાથી બીજા કંઈ પ્રમાણની આવશ્યકતા નેતા નથી; માટે અવિદ્યાએ બદલમાં જે (સર્વ) આરોપણ કરેલું છે, તેનું નિરાકરણ કરવું એ જ એક કર્તૃવ્ય છે; પણ બદલજ્ઞાન (વિજ્ઞાન) માટે કંઈ પણ પ્રકારના પ્રયત્નનો વરદ નથી; કારણકે બદલ તો અત્યંત પ્રમિદ છે, જે

કે બહુ અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે, સુવિજેત છે, અતિ સમીપ છે અને આત્મસ્વરૂપ છે, તો પણ અવિદ્યા વડે કલ્પેલા નામરૂપના ભેદથી જેની બુદ્ધિ હરાઈ મર્ષ-ભ્રમિત થઈ ગઈ છે, એવા અવિવેકી પુરુષોને તો તે અપ્રસિદ્ધ, દુર્વિજેય, અતિદૂર અને પોતાનાથી જુદું—બીજું પારકું હોય એવું ભામે છે, પરંતુ જેમની બુદ્ધિ બાહ્ય-પ્રાપ્તિ નિરૂત્તર થઈ-હકી ગઈ છે, જેમને શુરુ તથા આત્માનો કૃપાપ્રસાદ પ્રાપ્ત થયો છે [અને તેથી આત્મા (અત કરણ) પ્રસન્ન થયેલ છે] તેને તો આત્માથી વડુ મુપ્રમિદ્ધ, સુવિજેય, પોતાની પાસે નજીક સુખ આપવાવાળું બીજું માર્ગ પણ (આ દુનિયામાં કે પોતાની પાસે) નથી, માટે પાણ (અ. ૬-૨૦) રમા) એ પ્રત્યક્ષ બોધવાળું અને ધર્મવાળું છે, એ પ્રમાણે કહેવું છે.

કેનામ્ પોતાને પડિન માનવાવાળા કહે છે, કે આત્મા નિગહાર (આત્મસ્વરૂપ નિગમપ્રપણ) છે, તેથી તેને બુદ્ધિ પહોંચી (પામી) શક્તી નથી એવું તો માટે સમ્યક્ જ્ઞાન હોનાથી નિષ્ઠા દુ સાધ્યા (પ્રાપ્ત કરવી કહેણ) છે.

અમિતુ કથન તત્ત્વ સત્ય છે જેમો શુરુસપ્રદાયરહિત (શુરુપર પરાવિનાના) છે, જેમણે વેદાંતનું (વિધિપૂર્વક) અવધ્ય કયું નથી, જેમની બુદ્ધિ સસારી (બાહ્ય વિષયોમાં) અત્યંત આમકત છે, જેમણે સમ્યક્ (યથાર્થ) જ્ઞાન આપનારા પ્રમાણે જાણવામાં પરિશ્રમ કર્યો નથી, એવા મનુષ્યોને જ્ઞાન નિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ અતિશય દુ સાધ્ય છે, પરંતુ જેમની સ્થિતિ તેમનાથી વિપરીત (બિનગી) છે, એવા વિવેકી મનુષ્યોમાં સદ્બુદ્ધિ માટે સ્તીક્રિયા પ્રમાણે-પ્રાણ તથા પ્રાણમય બોધવાળી ભેદમય વસ્તુઓમાં સદ્ભાવ મેળવવા કરવો [એ દૈનંદે ભેદ સત્ય (વાસ્તવિક) પારમાર્થિક) કે એમ મમજવું] અત્યંત મદ્ય છે, મારણકે એ વિવેકી મનુષ્યોને તો આત્મચિન્તન સિવાય બીજું કોઈ પણ વસ્તુ છે, એવી હિપતમ્બિ થતી જ નથી (બીજું કોઈ પણ વસ્તુ જાણતી જ નથી) ‘ સિદ્ધાંત તો આ જ છે બીજો નથી ‘ સત્ય આ જ છે, બીજા કોઈ પણ પ્રકારનું નથી ‘ એમ એમો પાણના અધ્યાયમાં કહી ગયા છીએ અને બગવાને પણ કયું છે કે, ‘ જેમાં સર્વ પ્રાણી જામે છે, તે અરેખક જેનારા જાનીની રાત્રિ છે ’ (૨-૬૬) કલ્યાણ એ મારણે આત્મસ્વરૂપના અવધનના (આશ્રય) માં વિવિધ બાહ્યાર્થ રની (બાહ્યાર્થવાળી) બુદ્ધિની નિરૂત્તર કરાણ છે આત્મા નામની (નામથી બોળ ખાતી) વસ્તુ કોઈ માટે કષારેવ અપ્રસિદ્ધ નથી, એ માર્ગ મેળવી ભેરવાને અર્થોત્ત્ર પ્રાપ્ત કરવાને, ઊત્તરવાને અથવા મદ્ય કરવાને યોગ્ય (કેવ-નમ્) નથી, તેથી આત્મસ્વરૂપના આશ્રય માટે કેવળ જ બાહ્યાર્થવાળી બુદ્ધિની નિરૂત્તર (વિરામ) જ કરાણ છે આત્મા અપ્રમિદ્ધ છે એમ માનીએ તો સર્વ પ્રતિભો નિરપેક થઈ જાય કેમકે અવેનન દેહ આદિ માટે કોઈ કિંવા કરવાની સાધ્યતા કલ્પી (પણ) શક્ય નથી તેમ જ એમ પણ માની ન શકાય કે સુખ મુખ માટે અને દુઃખ દુઃખ માટે મેળવીએ છીએ કરાણકે મર્વ અપ્રદાર (પ્રતિ) નું પ્રયોજન (પર્વવસાન-પરિણામ), અનમા આત્મગ્રામ્યોત્તર જની જતુ તે છે- આ મસુખની (જાનની) પ્રાપ્તિ કરવા તરફ જ છે માટે જે પ્રમાણે પોતાના

શરીરને જાણવા માટે અન્ય પ્રમાણની જરૂર નથી, (એટલે કે પોતાનું શરીર નાનું, મોટું કે જાડું છે, એ સૌ પોતપોતાની મેળે જાણી શકે છે) તે જ પ્રમાણે આત્મા, કે જે એ શરીરથી પણ અતરતર છે એટલે કે શુદ્ધિની તદ્દન નિકટ છે, તે આત્માને જાણવા માટે બીજા કોઈ (બાહ્ય) પ્રમાણની અવેક્ષા (અવશ્યકતા) નથી માટે વિવેકીએને તો આત્મજ્ઞાનનિષ્ઠા સુપ્રસિદ્ધ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

જેમના મતમા જ્ઞાન નિરાકાર અને અપ્રત્યક્ષ છે, તેમને પણ એવના બોધ (આત્માનુભવ) થયો જ્ઞાનવશ છે-જ્ઞાનાધીન છે, તેથી તે સુખાદિની પેઠે જ જ્ઞાન, અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે જ એમ માનવું જોઈએ.

જો કોઈ એમ કહે કે જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા થાય છે તેમાથી જ્ઞાનની હિત્વત્તિ કે અનુભવ આવે છે, તો કહેવાનું કે જ્ઞાનની જિજ્ઞાસાની હિત્વત્તિ સંભવતી નથી અર્થાત્ જ્ઞાન જાણવા માટે જિજ્ઞાસા નથી થતી, એ હિપરથી સમજવું જોઈએ, કે જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ-અપ્રત્યક્ષ છે, પ્રત્યક્ષને જાણવાની ઇચ્છા (જિજ્ઞાસા) ન જ હોય જો જ્ઞાન અપ્રસિદ્ધ (અપ્રત્યક્ષ) હોત, તો બીજા જો વસ્તુઓની પેઠે એને પણ જાણવાની ઇચ્છા કરવામા આવે, એટલે કે જેમ જ્ઞાતા પુરૂષ ધગદિ જેવ પદાર્થને જ્ઞાન વડે જાણવાને (અનુભવ લેવાને-મેળવવાને) ઇચ્છે તેમ જ્ઞાન પણ જો અપ્રસિદ્ધ (અપ્રત્યક્ષ) હોય તો તે કોઈ બીજા જ્ઞાન વડે તે જાણવા (મેળવવા)ની ઇચ્છા કરે, પરંતુ જ્ઞાન માટે તો આવી કોઈને ઇચ્છા થતી નથી, માટે જ્ઞાન અત્યંત પ્રસિદ્ધ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ છે અને જ્ઞાતા પણ પ્રસિદ્ધ અથવા પ્રત્યક્ષ છે, તેથી જ્ઞાન માટે (કોઈ) પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી, પ્રયત્ન કરવો એ કર્તવ્ય નથી, પરંતુ અનાત્મામા આત્મશુદ્ધિ યઈ ગઈ છે, તેની નિવૃત્તિ કેરવા માટે પ્રયત્ન કરવો એ જ કર્તવ્ય છે, માટે જ્ઞાનનિષ્ઠા તો સકેનાઈથી સંપાદન કરી સમાપ્ત એવી છે.

આ જ્ઞાનની પરાનિવા જે કહેવામા આવી છે, તે કેવી રીતે આવરવી (કરવી) જોઈએ? તે હવે કહે છે

શુદ્ધયા વિશુદ્ધયા યુક્તો ધૃત્યાઽઽત્માનં નિયમ્ય ચ ।

શબ્દાદીન્નિપયાસ્ત્યત્ત્વા રાગદ્વેષો વ્યુદસ્ય ચ ॥ ૫૧ ॥

અત્યંત શુદ્ધ શુદ્ધિથી યુક્ત (થયેલો પુરુષ) ધૈર્ય વડે આત્માને નિયમમા લાવીને, શબ્દાદિ વિષયો ત્યજી, રાગદ્વેષ છોડી દઈને-(બ્રહ્મ માક્ષાત્કાર માટે યોગ્ય, અધિકારી કે સમર્થ થાય છે) ૫૧

સાધ્યાર્થ : વિશુદ્ધ એટલે મત્સ્ય(કપટ)રહિત વિશ્વમાત્મિય શુદ્ધિથી અપૂર્ણ પુરુષ, ધૈર્ય વડે કામદેવતાની સંધાતરણ આત્મા(શરીર)ને પર કરી નિયમમા લાવી, શબ્દ (અપર, રૂપ, રસ, ગંધ) આદિ વિષયોને એટલે કે વિષયોના સર્વ પ્રમાણે, કે જેનો આદિ (પ્રથમ) શબ્દ છે તે સર્વ વિષયોને ત્યાજીને, એટલે કે આ પ્રમાણને અનુસરીને, ત્યજીનેનો બ્યાર્થ આ લેવાનો છે, કે કેવળ શરીર મારણ કરવા પૂરતા-કેવળ શરીરની ત્યાજીને દહાવી રાખે એટલા જ વિષયો ત્યાજીને

પાત્રીના મર્વને ત્યજીને, તેમ જ એ શરીરસ્થિતિ ટકાવી રાખવા માટે જે વિષયો પ્રાપ્ત થાય, તે વિષયોમાંથી પણ રાગદ્વેષને છોડી (ત્યજી) દઈને-
તે પછી,

વિવિક્તસેવી લન્વાશી યતવાકાયમાનસઃ ।

ધ્યાનયોગપરો નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥ ૫૨ ॥

એકાંત એવનારો, લઘુભોજન કરનારો અર્થાત્ મિતાહારી; વાણી, શરીર અને મનને છૂતનારો (વશ રાખનારો), નિત્ય ધ્યાનયોગપરાયણ અને વૈરાગ્યમાં સારી રીતે (દૃઢતાથી) રહેલો પુરુષ-(બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર માટે યોગ્ય અધિકારી બને છે, સુમર્થ થાય છે.) પર

ભાષ્યાર્થ : એકાંત દેશનું એવન કરવાવાળો એટલે જંગલ, નદીતીર, પર્વત, શુદ્ધ વગેરે એકાંત પ્રદેશનું એવન કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે તેવો તથા હલકું ભોજન કરવાવાળો જે હોય છે; એકાંત સેવન અને હલકું ભોજન એ બંને નિદ્રાદિ દોષોની નિવૃત્તિ (દૂર) કરે છે, તેથી તે ચિત્તની પ્રસન્નતાનાં કારણ છે અને એ કારણને લીધે જ આ એ શુભોને પ્રહણ કરવામાં (અહીં લેવામાં) આવ્યા છે; વાણી, શરીર અને મન જેનાં વશ(ગ્રાણ) માં છે અર્થાત્ જે ઝાનનિટ યોગીનાં વાણી, મન અને શરીર તાત્કાલ (નિયમમાં) છે તે વનવાસાપમાનમ કહેવાય છે; એ પ્રમાણે જેની ઉદ્વિગ્ધતા એનાં એવાં કર્મોથી ઉપરામ પામી છે, તે યોગી-ચિત્તિ (મન્યામી) ધ્યાનયોગપરાયણ થાય છે, આત્મસ્વરૂપના ચિંતનનું નામ ધ્યાન છે અને આત્મામાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનું નામ યોગ છે; આ પ્રકારના ધ્યાન અને યોગ જેનાં મુખ્ય (પરમ) ફલો છે, તે મનુષ્ય ધ્યાનયોગપર (પરાયણ) કહેવાય છે; ઉત્તરાધર્મમાં ધ્યાનયોગપરો શબ્દ સાથે જે નિત્ય શબ્દ મૂક્યો છે, એનો અર્થ આ છે કે એ ધ્યાનયોગપર પણ નિત્ય હોવો જોઈએ અર્થાત્ મત્ર, જપ આદિ બીજાં ફલોધેમાં ન જોડાતાં તે કેવળ ધ્યાનયોગપરાયણ જ હોય (હોવો જોઈએ) છે, તેથી નિત્ય શબ્દને ધ્યાનયોગપર સાથે મૂક્યો છે, વગી આ લોક અને પરલોકના ભોગોમાં તૃપ્તિના અભાવે જ વૈરાગ્ય છે, તેને સારી રીતે ઉપામેલો (તેનો સારી રીતે આશ્રય લીધેલો હોય) એટલે કે સર્વદા વૈરાગ્યસંપન્ન થઈને

અને વગી-

અહંકારં ઘલં દર્પં કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ ।

વિમુચ્ય નિર્મમઃ શાન્તો વ્રજભૂયાય કલ્પતે ॥ ૫૩ ॥

અહંકાર, બળ, દર્પ, કામ, ક્રોધ અને પરિગ્રહ ત્યજી દઈને, નિર્મમ (માગપણના ભાવગહિત) અને શાંત એવો પુરુષ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર માટે સુમર્થ (યોગ્ય) થાય છે. ૫૩

ભાષ્યાર્થ : શરીર તથા ઉદ્વિગ્ધિમાં રૂપણનો ખાવ કરવો કે રાખવો, તેનું નામ અહંકાર છે; બળ આ છે કે જે કામ તથા આસક્તિયુક્ત મામર્થ

હોય તે; જાણેના અર્થ અહીં સરીરાદિનું સાધારણ સામર્થ્ય નથી લેવાનો; કારણકે એ તો આભાવિક છે, તેથી એ સરીરાદિના સામર્થ્યનો ત્યાગ તો અસંકપ્ત છે; દર્પ-દર્પ પછી યનાર અને ધર્મના ઉત્તરધનના કારણરૂપ અંત કરણની એક પ્રકારની જે વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે દર્પ છે; 'દર્પ' પામેલાને દર્પ થાય છે અને દર્પ જોને થયો હોય તે ધર્મનું ઉત્તરધન કરે છે.' (આપ. ધ ૧-૧૩-૪) એવું સ્મૃતિવાક્ય છે; કામ એટલે ધરજા અને દર્પ કરવો એ કોઈ છે, હૃદય અને મનના દોષનો પરિત્યાગ કર્યા છતાં પણ ધરીર કારણ કરવાના પ્રસંગને લીધે અથવા તો ધર્માનુગમનના નિમિત્તે કરવામા આવેલો બાળ વસ્તુનો સ્વીકાર તથા મગ્ધ તે પરિમદ કહેવાય છે; એ સંજોગે (ઉપર કહેના) અહંકાર, ખેંગ, દર્પ, કામ, ક્રોધ અને (છેવટે કહેના) પરિમદને છોડી દઈને, પરમદ્વંસ પરિમાળક (સંન્યાસી) થઈને, દેહના જીવનમાત્રમાં પણ મારાપણાની બુદ્ધિરહિત નિર્મમ-મમતારહિત બની એટલે એવો ઉપરતિયુક્ત થવાથી જેના દર્પ અને પરિમદ બધા પડ્યાં છે, એવો જ્ઞાનનિઠ થતો અલગપ થવાને (અલસાક્ષાત્કાર માટે) સમર્થ થાય છે.

આ ક્રમ વડે,

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્રક્તિ લભતે પરામ્ ॥ ૫૪ ॥

બ્રહ્મરૂપ થયેલો તથા પ્રસન્ન આત્મા(ચિત્ત)વાળો તે શોક કરતો નથી કે કંઈ ઇચ્છતો નથી. સર્વભૂતો પ્રતિ સમ હોઈ તે મારી પણ બક્ષિત પામે છે. ૫૪

ભાષ્યાર્થ : બ્રહ્મભૂત એટલે બ્રહ્મને પામેલો, બ્રહ્મરૂપ થયેલો અથવા નિરતિશયાનદ બ્રહ્મ પોતે છે એવો અનુભવ કરનારો અને પ્રસન્નાત્મા એટલે જેને અધ્યાત્મપ્રસાદનો લાભ મળી ચૂક્યો છે તેવો પુરુષ કોઈ પ્રકારનો શોક કરતો નથી, કોઈ પદાર્થની પોતાને હાનિ થઈ છે કે પોતાનામા અમુક ગુણ નથી, એવો વિચાર કરી તે શોક નથી કરતો, તેમ જ તે કોઈ પણ વસ્તુની હિમ્મત પણ કરતો નથી, કારણકે બ્રહ્મભૂત થયેલા(બ્રહ્મવિદ)ને કોઈ પણ અપ્રાપ્ત વિષયની હિમ્મત (નથી ઘટતી) ઉત્પન્ન થવી અસંકપ્ત છે, આથી બ્રહ્મભૂતના સ્વભાવેના 'ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ' એ કથનથી ફક્ત અનુવાદ કમો છે, અથવા ન કાઙ્ક્ષતિની જગ્યાએ ન દ્રવ્યતિ એવો પણ પાડ છે, તે લેવો (સ્વીકારવો). સર્વભૂતોમાં સમ છે, એનો અર્થ આ છે કે એ પોતાની માફ જ સર્વ ભૂતોમા સુખ-દુઃખને એ સમાન જુએ છે, સર્વ પ્રાણીઓને પોતાની માફ જ સુખદુઃખ થાય છે એમ એ સમજે છે. અહીં સર્વભૂતોમાં સમતા અથ, આત્મા સર્વભૂતોમા સમ છે, એમ એ સમજે છે, એવો નથી, કારણકે એ અર્થ તો આગળ દેવે પછીના શ્લોકમા કહેવામા આવનાર છે. એનો જે જ્ઞાનનિઠ પુરુષ છે, તે હું પરમેશ્વરની ભજનરૂપ પરામક્ષિતને-ઉત્તમમક્ષિતને, એટલે કે ચતુર્વિધા મજાને મામુ-

ચાર પ્રકારના પુરુષો મને બને છે, એ શ્લોકમાં કહેલી જ્ઞાનરૂપ ચોથી ભક્તિ પામે છે.

તે પછી એ જ્ઞાનરૂપ,

મત્તયા મામભિજ્ઞાનાતિ યાત્રાન્યથાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।

તત્તો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશ્વતે તદનન્તરમ્ ॥ ૫૫ ॥

ભક્તિ વડે હું જે પરિભાષણવાળો અને જે સ્વરૂપવાળો છું, તેવા જ સ્વરૂપવાળા મને જ્ઞાની પુરુષ બરાબર બાંહે છે. તે (ભક્તિ) વડે હું જેવો છું તેવો બરાબર મને બાળીને પછી (દેહ પછ્યા પછી) મારામાં તે પ્રવેશ કરે છે. ૫૫.

ભાષ્યાર્થ : ભક્તિથી હું જે સ્વરૂપ તથા પરિભાષણવાળો છું, તે તે બરાબર બાળી લે છે; એનો અર્થ આ છે કે ઉપાધિકૃત વિસ્તારભેદથી હું જેવડો છું, એ ઉપાધિભેદ વડે મારો સ્વરૂપભેદ જેવો છે, તે સ્વરૂપભેદવાળા મને-પરમેશ્વરને તથા એ સર્વ ઉપાધિનો નાશ થતાં બરેબરો વસ્તુવિક હું જેવો છું, તેવો ઉત્તમ પુરુષ, આકાશના જેવો-આકાશસ્વરૂપ, અદ્વૈત, કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ, અજર, અમર, અમ્ભ, અને મરણરહિત એવા મને બરાબર બાંહે છે અને એ પ્રમાણે મને તત્ત્વતઃ (બરાબર) બાળીને પછી, (તત્કાળ) મારામાં (તે જ્ઞાની) પ્રવેશ કરે છે. અહીં જ્ઞાત્વા અને તદનન્તરં એ બે શબ્દો વાપરી એટલે કે પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી પ્રવેશક્રિયા થાય એમ કહેવાથી જ્ઞાન અને પ્રવેશક્રિયા બે જુદીજુદી છે, એમ કહેવાનું નથી જમ્બુ; ત્યારે શું કહેવા જમ્બુ છે ? જ્ઞાનરૂપ ભક્તિથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાનરૂપ જ છે, ખીન્નું નથી, મારે જ્ઞાન અને પ્રવેશ અભિન્ન છે, જુદાજુદા નથી; જ્ઞાન થતાં જ જ્ઞાન સાથે જ પ્રવેશ થાય છે; કારણકે 'ક્ષેત્રજ પણુ મને જ બાળુ.' (અ. ૧૩-૨) એમ કહી શ્રી અને આત્માની એકતા પહેલાં બતાવેલી છે જ.

શંકા-પૂર્વપક્ષ : શું તમારું આ કથન વિરુદ્ધ નથી કે ? કયું કથન ? જ્ઞાનની જે પરાનિષ્ઠા છે તે વડે મને બાંહે છે, એમ તમે કહ્યું, તે વિરુદ્ધ નથી ? કેવી રીતે વિરુદ્ધ છે ? એમ બે પૂછે તો તે કહેવામાં આવે છે; બ્યારે જ્ઞાતાને ઠાઈ એક વિષયનું જ્ઞાન બિપજે છે, ત્યારે (તે જ સમયે) જ્ઞાતા એ વિષયને બાળી લે છે; તે વસ્તુનું જ્ઞાન થવા મારે તે જ્ઞાનની વારંવાર કરવાની આદ્યત્તિરૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠાની અપેક્ષાની જરૂર હોતી નથી; પરંતુ તમારા કહેવાનો અર્થ તો આ થાય છે, કે જ્ઞાતા, જ્ઞાન વડે નથી બાંહેતો; પરંતુ જ્ઞાનની આદ્યત્તિરૂપ નિષ્ઠા વડે બાંહે છે; એ વાત (અનુભવ) વિરુદ્ધ છે.

ઉત્તર-સિદ્ધાંતી : અમારા કથનમાં આ દોષ નથી; કારણકે અમે એ 'જ્ઞાનનિષ્ઠા'નો અર્થ આ કયો છે; શો ? જ્ઞાનની-જ્ઞાનસ્વરૂપની, પોતાના આત્માસ્વરૂપે ઉત્પત્તિ અને તેનો પરિપાક (દદ) થવાનું જે કારણ છે, તે કારણયુક્ત, અને પ્રતિપક્ષી, અમોઘ અજ્ઞાનના વિરોધથી

રહિત જે જ્ઞાન, તેનું આત્માનુભવ કે સ્વરૂપાનુભવમાં નિશ્ચયરૂપે
 પર્યવસાન-અંતમાં 'સ્થિત યઃ' જેવું, તેને 'અહીં' નિષ્ઠા-જ્ઞાનનિષ્ઠા કહી છે;
 શાસ્ત્ર અને આચાર્યના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થયેલાં જ્ઞાન અને તેના
 પરિપાક (પૂર્ણતા) ના હેતુ (સહકારી કારણો) જે શુદ્ધિની વિશુદ્ધતા અને અમાનિ-
 ત્વાદિ (૧૩-૭) ગુણો છે, તેમની અપેક્ષાએ (મદદથી) ક્ષેત્ર અને પરમાત્મા
 એક જ છે, એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; અર્થાત્ જેને આપણે 'હું' કહીએ છીએ,
 તે 'હું' રૂપી કર્તા અને પરમાત્મા એક જ છે એવો અનુભવ થાય છે, એવું જ્ઞાન
 થાય છે; આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં 'હું' કર્તા છું, 'મારું' આ કર્મ છે' એવો
 કર્તૃત્વાદિકારક બેદ નાશ પામે છે, તેથી એ કર્તૃત્વાદિકારક બેદ શુદ્ધિ વડે થતાં
 મર્મ કર્મોનો સંન્યાસ થાય છે; આ સર્વકર્મસંન્યાસ સહિત જીવ કે ક્ષેત્રજ
 અને ઇન્દ્રિયની કે બ્રહ્મની એકતાના અનુભવની નિશ્ચયરૂપ (નિશ્ચળ) જે સ્થિતિ,
 અર્થાત્ એ પ્રકારે સ્વસ્વરૂપના અનુભવમાં નિશ્ચળરૂપે સ્થિત રહેવું. તે પરા
 જ્ઞાનનિષ્ઠા કહેવાય છે. તે આ જ્ઞાનનિષ્ઠા આર્ત આદિ ત્રણ ભક્તિઓની અપેક્ષાએ
 (ગુણનામાં) યોથી પરાભક્તિ કહેવામાં આવી છે. એ જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ પરાભક્તિ
 વડે જ્ઞાની પુરુષ, ભગવાનને તત્વતઃ (જેવા અને જેવા છે તેવા પરાખર-
 યથાર્થ) જાણે છે; તે જાણતા તરત જ ઇન્દ્રિય અને ક્ષેત્રજ (પરમાત્મા)
 બિન્ન છે, એ બેદશુદ્ધિ પૂર્ણપણે નાશ પામે છે, તેથી જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ ભક્તિ વડે
 મને જાણે છે, એ અમારું વચન વિરહ નથી, તાત્પર્ય આ ૬૬ કે જ્ઞાન અને
 જ્ઞાનની આશ્રિતરૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠા એ બંને એક જ છે, એ જે જુદાં હોય તો
 અમારા કથનમાં વિરોધ આવે પરંતુ એમ નથી, માટે અમારા કથનમાં વિરોધ
 નથી. વળી આ પ્રકારે માન્યાથી વેદાંત, ઇતિહાસ, પુરાણ અને સ્મૃતિરૂપ અર્થાં
 નિવૃત્તિનું વિધાન કરનારા (નિવૃત્ત કર્તાઓ છે, એમ કહેનારા) શાસ્ત્રો પણ
 ન્યાયસિદ્ધ અને યથાર્થ કરે છે. 'બ્રહ્મને જાણીને, કર્મમાર્ગમાંથી બહાર
 નીકળીને, એપણાઓ છોડી દઈને, સંન્યાસીઓ ભિક્ષાચરણ કરે છે.' (બુ. પ.
 ૫-૧) 'પુરુષાર્થનું અતરંગ સાધન હોવાને લીધે સંન્યાસને સર્વ તપોથી
 અધિક કહેવામાં આવેલ છે' (ના. ઉ. ૨-૭૬) સંન્યાસ જ સર્વનું ઉત્તમ ધન
 કરી જાય છે, સંન્યાસ જ સર્વ ધર્મોથી અધિક છે.' (ના. ઉ. ૨-૭૮)
 'કર્મોના ત્યાગનું નામ સંન્યાસ છે.' (એમ ઇતિહાસ-પુરાણમાં છે.) 'વેદોનો
 તથા આ લોક તેમ જ પરલોકનો પરિત્યાગ કરીને' 'ધર્મ અને અધર્મને
 સજ' ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવાક્યો છે. આ ગીતાશાસ્ત્રમાં પણ એવા (સંન્યાસ પર)
 વાક્યો બતાવેલા છે. એ સર્વ વાક્યોને વ્યર્થ માનવા ઊચિત નથી; તેમ જ
 એ અર્થવાદ્ય છે, એમ માનીએ તે પણ બરોબર ન કહેવાય; કારણકે
 તે વાક્યો સ્વપ્રકરણ-મોક્ષપ્રકરણમાં કહેના છે અને મોક્ષ છે તે અંતરાત્મા-
 જ્વાતાનું અવિક્ષિપ-પરમાત્મા સ્વરૂપમાં નિશ્ચયરૂપે સ્થિત થવું તે છે. એ સ્થિતિ
 જ્ઞાનાનુભવને અવર્ણી રહે છે ('અહીં' કહેવાનું તાત્પર્ય આ ૬૬ કે સ્વર્ગોદ્ધિની
 પ્રાપ્તિ કર્મજન્ય છે, તેમ મોક્ષ દાઈ કર્મજન્ય નથી, મોક્ષ તો જ્ઞાનસિદ્ધ છે, જ્ઞાનને
 અને કર્મને પૂર્વ સમુદ્ધના અને પાશ્વર્ય સમુદ્ધના માર્ગોમાં એવા વિરોધ છે, તેવા

(વિરોધ છે.) કારણકે પૂર્વ સમુદ્ર પર જવાની ઇચ્છાવાળાના માર્ગની એનાથી ઊલટો પશ્ચિમ સમુદ્ર પર જવાની ઇચ્છાવાળાના માર્ગ સાથે સમાનતા કે એકતા હોઈ શકતી નથી. પ્રત્યગાતમાનું અવિક્ષિપ આત્મસ્વરૂપે હોવાના અનુભવનું એક જ નિશ્ચયવાળું ચિંતન કયો કરવું, તેનું નામ જ્ઞાનનિષ્ઠા છે. તે જ્ઞાનનિષ્ઠા (જાણે પૂર્વ સમુદ્રનો માર્ગ છે, તે)ની સાથે કર્મમાર્ગ પર ગમન કરવું, તે પશ્ચિમ સમુદ્રના માર્ગ પર ગમન કરવા જેવું બેનફ છે. આ જ્ઞાનનિષ્ઠા અને કર્મનો વિરોધ, પ્રમાણ જાણનારાઓને પર્વત અને સર્વ(રાઈ)ના અંતર કે બેઠ જેવડો મહાન સમજાયો અથવા નિશ્ચિત થયો છે; માટે સર્વકર્મ-સંન્યામ વડે જ જ્ઞાનનિષ્ઠા કરવી જોઈ એ, એમ સિદ્ધ થાય છે.

સ્વકર્મ વડે શ્રીભગવાનનાં પૂજાઅર્ચન કરવારૂપ જે ભક્તિયોગ છે, તે ભક્તિયોગની સિદ્ધિ એટલે કે ફળ જ્ઞાનનિષ્ઠાની-યોગતાની પ્રાપ્તિ છે; જે ભક્તિ-યોગથી અંતમાં મોક્ષફળ આપવાવાળો આ જ્ઞાનનિષ્ઠાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે ભગવદ્ભક્તિયોગની (હવે આ છેવટના ગીતાશાસ્ત્રના હિપમંદારપ્રકરજીમાં શાસ્ત્રાર્થના નિશ્ચયની દ્રઢતા કરવા માટે) સ્તુતિ કરવામા આવે છે :

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્વચપાશ્રયઃ ।

મત્પ્રસાદાદધામોત્તિ શાશ્વતં પદમધ્યયમ્ ॥ ૫૬ ॥

સર્વ કર્મો સદા કરતો (હોય) છતાં મારો શરણાગત પુરુષ મારી કૃપાથી સનાતન અવિનાશી પદ પામે છે. ૫૬

ભાષ્યાર્થ : સર્વ કર્મો-નિષિદ્દ હોય તે કર્મોને પણ હમેશા કરવાવાળો જે મારો શરણાગત છે, એટલે કે હ વામુદેવ-ધર્મર નેની એક સંપૂર્ણ આશ્રય છું; અને સર્વ કાર્ષ, સર્વ ભાવો, સર્વ વિચારો-મને જ અપણુ કરી દેનારો જે ભક્ત છે, તે પણ હ-ધર્મરના પ્રમાણ-કૃપાથી વિખેલું શાશ્વત-નિત્ય અવિનાશી પદ પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૬

વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રકારે છે, તેથી-

ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ ।

બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય મચિત્તઃ સતતં મન ॥ ૫૭ ॥

ચિત્ત વડે સર્વ કર્મો મારામાં સમર્પણુ કરી, મારે પરાયણ થઈ, બુદ્ધિયોગનો આશ્રય (શરણ) લઈ તું મર્વદા મારા વિષે ચિત્તવાળો (મનવાળો) થા. ૫૭

ભાષ્યાર્થ : દષ્ટ અને અદષ્ટ ફળવાળાં સર્વ કર્મોને તું વિવેકબુદ્ધિ વડે-નવમા અધ્યાપના રજમા સ્લોકમાં કહેના ન્યાય પ્રમાણે-‘જે તું કરે, જે ભોગવે, જે હોમે, જે દાન કરે, જે તપ કરે તે મર્વ હે કૌતેય’ મને અપણુ કર ‘એ વચન પ્રમાણે-હું ધર્મરમાં મારામાં સમર્પણુ કરીને મત્પરાયણ થા; અર્થાત્ હું વામુદેવ નેની પર શ્રેષ્ઠ-પરમગતિ છે (દોષ) એવો થા, એટલે કે સર્વાત્મ-

ભાવ કેવળ મારામાં જ જેણે સમર્પણ કર્યો હોય એવો થા; મારામાં બુદ્ધિને સ્થિર કરવારૂપ બુદ્ધિયોગનો આશ્રય લઈ-મારામાં બુદ્ધિને સ્થિર કરવારૂપ એ યોગને અનન્ય સરણે જઈ નિરંતર મારામાં ચિત્તવાળો થા; એટલે કે નિરંતર મારામાં જ (જેનું) ચિત્ત રહે છે) એવો થા.

મચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્તરિપ્યસિ ।

અથ ચેત્તમહંકારાત્ત શ્રોપ્યસિ વિતહ્સ્યસિ ॥ ૫૮ ॥

મારા વિષે ચિત્તવાળો થઈ મારી કૃપાથી તું સર્વ દુર્ગો-દુર્લંઘ્ય સંસારનાં કારણો (કામ અને ક્રોધાદિ)ને તારી જઈશ; પરંતુ જો તું અહંકારથી (મારું વચન) નહિ સાંભળે, તો તું વિતાશ પામીશ. ૫૮

સાધ્યાર્થઃ : મારામાં ચિત્ત (મન)વાળો થઈ તું સર્વ દુર્લંઘ્ય (ઓળંગવાં મુશ્કેલ) એવાં જન્મમરણરૂપ સંસારનાં જે સમગ્ર કારણો તેને, મારા અતુલ-કૃપા-પ્રસાદથી તું તારી જઈશ; પરંતુ જો તું મારું કશું નહિ સાંભળે, 'હું' (અર્જુન) પડિત છું' એમ માની નહિ સ્વીકારે, તો એ (અવગણના)થી નાશ પામીશ. 'હું સ્વતંત્ર છું, મારે ખોળતું કશું' શા માટે કરવું? ' એવા—

યદહંકારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય્યેતિ મન્યસે ।

મિથ્યૈવ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥ ૫૯ ॥

અહંકારનો આશ્રય કરીને 'હું' યુદ્ધ નહિ કરું,' એમ જો તું માને છે, તે તારો વ્યવસાય (નિશ્ચય) મિથ્યા છે; કેમકે તને તારી પ્રકૃતિ અર્થાત્ તારો સ્વભાવ (યુદ્ધમાં) જોડશે. ૫૯

સાધ્યાર્થઃ : જો તું અહંકારનો આશ્રય કરીને એમ માનતો હોય, એવો નિશ્ચય કરી બેઠો હોય, કે 'હું' યુદ્ધ નહિ (જ) કરું' તો તારો આ વ્યવસાય (નિશ્ચય) મિથ્યા છે; કેમકે તારી પ્રકૃતિ-તારો ક્ષત્રિય સ્વભાવ જ તને યુદ્ધમાં જોડશે.*

અને જેથી (કારણ આ છે કે),

સ્વભાવજેન કૌન્તેય નિવૃદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તુ નેચ્છસિ યન્મોહાત્ કરિપ્યસ્વવ્રોડપિ તત્ ॥ ૬૦ ॥

સ્વભાવજન્ય સ્વકર્મ પડે બંધાયેલો તું, હે કૌન્તેય ! મોહથી જે યુદ્ધ કરવા નથી ઇચ્છતો, તે તું પરવશ થઈને પણ કરીશ જ. ૬૦

સાધ્યાર્થઃ : હે કૌતેય ! તું હિપર (શ્લો. ૪૩માં) કહેલા યસ્વીરતા આદિ

* 'હું' કરું છું' અને 'હું' નથી કરતો' એમ કહેનારો તથા માનનારો પુરુષ, અભિમાની દોઈ બંધ છે, યુદ્ધ નથી, એવાને સર્વકર્મનો સંન્યાસ સંભવતો નથી, માટે તેણે તો સ્વાભાવિક કર્મ અવશ્ય કરવા; છતાં જો અવિવેકથી તેને ત્યજે તો તેને તેનો સ્વ-ભાવ જ તેના સ્વાભાવિક કર્મમાં જોડ્યા વિના નથી રહેતો, એ જણાવવા માટે આ શ્લોક છે.

શુભો વડે તથા તારા પોતાના (૨૧) કર્મ વડે બંધાયેલો છે, માટે મોહ-
અવિવેકથી તું જે શુદ્ધકર્મ કરવા નથી ઇચ્છતો, તે શુદ્ધ પણ તું પરવશ થઈને કરીશ.
તેનું કારણ આ છે; કે

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ૬૧ ॥

હે અર્જુન ! યંત્ર ઉપર ચઢેલાં (પૂતળાં જેવાં, સર્વ ભૂતોને
માયા વડે ભ્રામવતા ઈશ્વર સર્વ ભૂતોનાં હૃદયમાં રહે છે. ૬૧

ભાષ્યાર્થ : હે અર્જુન ! યાસન કરવાનો-સત્તા ચલાવવાનો જેનો
સ્વભાવ છે, એવા ઈશ્વર-નારાયણ, સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદય દેશમાં રહેલા છે. અહીં
અર્જુન શબ્દનો અર્થ શુદ્ધ એટલે સ્વચ્છ-શુદ્ધ અંતરાત્મા-અંતઃકરણવાનો
છે. ઋગ્વેદ સંહિતાની શ્રુતિ 'અદ્યક્ષમદર્શનું વ' છે, તેમાં પણ અર્જુન
શબ્દ શુદ્ધતાવાચક વપરાયેલો જોવામાં આવે છે. એ ઈશ્વર-નારાયણભગવાન
હૃદયદેશમાં કેવી રીતે રહે છે ? તે કહે છે : યંત્ર પર એસાડેલી લાકડાંની
પૂતળાઓની પેઠે સર્વ ભૂતોને-પ્રાણીઓને બ્રમણ કરાવતા તે રહે છે. અહીં
ઈવ ની પેઠે, જાણે કે, શબ્દ અપ્યાહાર-વધારામાં લેવાનો છે; એટલે કે ભાવાર્થ
આ છે કે લાકડાંના બનાવેલાં પુરુષઓનાં પૂતળાં, યંત્ર પર મૂકી તેને જેમ
એસાડી, છાના સંચા વડે નચાવે છે, તેમ અંતર્માંથી બ્રમવાન સર્વ પ્રાણીઓનાં
હૃદયમાં રહી માયા વડે સર્વને બ્રાપાર કરાવે છે.

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्પરાં शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ૬૨ ॥

હે ભરતવંશી ! અર્જુન ! સર્વ ભાવ થકી તે ઈશ્વરને જ શરણ-
આશ્રયરૂપે આશ્રય કર. તેની કૃપાથી પરા શાંતિને તથા શાશ્વત સ્થાનને
પામીશ. ૬૨

ભાષ્યાર્થ : હે ભારત ! તું સર્વ ભાવ વડે, સંસારનાં સર્વ દુઃખ-
કલેશોનો નાશ થવા માટે તે ઈશ્વરને જ શરણ-આશ્રયરૂપે આશ્રય કર, તેમનો જ
આશરો લે. એટલે તે ઈશ્વરના પ્રસાદ-અનુગ્રહથી પરમ ઉત્કૃષ્ટ (શાંતિ) અર્થાત
ઉપરતિને તથા શાશ્વત સ્થાનને એટલે કે મારા-વિપ્લવના પરમ ધામને-નિત્ય
ધામને તું પ્રાપ્ત કરીશ (પામીશ).

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद् गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ૬૩ ॥

એ પ્રકારે મેં તને ગુહ્યથી પણ ગુહ્ય (છાનામાં છાનું) જ્ઞાન
કહ્યું; એ સર્વને અથથી ઇતિ સુધી વિચારીને જેમ ઇચ્છા થાય
તેમ કર. ૬૩

ભાષ્યાર્થ : મેં-સર્વજ ઈશ્વર, 'ને આ ગુહ્યથી પણ ગુહ્ય-અતિગુહ્ય ગુહ્ય-

રહસ્યરૂપ જ્ઞાન કહ્યું; એ ઉપર કહેના સાગ્રને અર્થોત્ ઉપર કહેવા સર્વ અર્થને (જ્ઞાનને) સંપૂર્ણપણે વિચારી જોઈને, જેમ તારી ઇચ્છા હોય તેમ કર.

ફરી પણ હું જે કહું છું તે તું સાંભળ.

સર્વગુહ્યતમં ભૂયઃ શ્રુણુ મે પરમં વચઃ ।

इष्टोऽसि मे ददमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ૬૪ ॥

ફરી પણ સર્વમાં અત્યંત ગુહ્ય એવું મારું ઉત્કૃષ્ટ વચન તું સાંભળ. તું મને અત્યંત વહાલો છે, માટે હું તારું હિત (વચન) કહું છું. ૬૪
ભાષ્યાર્થઃ : સર્વ ગુહ્યોમા અત્યંત ગુહ્ય (અત્યંત છાનું) રહસ્ય મેં તને અનેક વખત કહ્યું છે, તોપણ મારું પરમ ઉત્કૃષ્ટ વચન તું ફરીથી સાંભળ. હું જે કહું છું, તે કાંઈ ભયથી અથવા આર્થ કે અર્થપ્રાપ્તિને લીધે નથી કહેતો, પણ શા માટે કહું છું? તું મને અત્યંત પ્રિય છે, એ પ્રેમમાં કદી કાંઈ દિવસ અંતર પડવાનું નથી, એમ સમજીને (માનીને) જ કહું છું શું કહું છું? હું જે કહું છું તે તારું હિત વિચારીને તને પરમજ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સાધન કહું છું. એ જ સર્વ હિતનું હિત (ઉત્તમ હિત) છે.

તે પરમ વચન કયું? એ જિજ્ઞાસા યતા કહે છે

મન્મના ભય મદ્ભક્તો મધાજી માં નમસ્કુર ।

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજ્ઞાને પ્રિયોઽસિ મે ॥ ૬૫ ॥

મારા વિષે મનવાળો થા, મારો ભક્ત થા, મને પૂજનારો થા અને મને નમસ્કાર કર હું તારી પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું, કે તું મને જ પામીશ, તું મને પ્રિય છે ૬૫

ભાષ્યાર્થઃ : તું મારામા મનવાળો-મારામા ચિત્તવાળો થા, તું મારો ભક્ત થા, મારું જ ભજન કરવાવાળો થા, અને મારું જ પૂજન કરવાવાળો થા, તમા મને નમસ્કાર કર, નમસ્કાર પણ મને એકવાને જ કર. આ પ્રમાણે વર્તન કરતા અર્થોત્ હું વાસુદેવ ભગવાનમા જ સાધ્ય, સાધન તથા ફળ જેણે સમર્પણ કર્યો છે, એવો હું મને જ પામીશ. આ જાગૃતમા હું તારી પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું, કે આ પ્રમાણે વર્તન કરી તું મને જ પામીશ એટલે કે તું તે વાસુદેવ સ્વરૂપ જ થઈશ તું મને પ્રિય છે, માટે હું તને આમ સત્ય પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું એ પ્રમાણે ભગવાનની સત્ય પ્રતિજ્ઞા જાણીને (અને) ભગવાનની ભક્તિથી અવશ્ય મળનાર ફળ મોક્ષ ૩૩ એમ સમજી (નિશ્ચય કરી) મનુષ્યે કેવળ એકમાત્ર ભગવાનને જ શરણુ-પરણુ થવું જોઈએ, એવો આ શ્લોકનો વાક્યાર્થ છે.

કર્મયોગનિષ્ઠાનું પરમ રહસ્ય ઈશ્વરની શરણુગતિ છે, એ ઉપસંહાર કરીને તે પછી હવે કર્મયોગનિષ્ઠાનું ફળ જે સમ્યગ્દર્શન, યથાર્થ જ્ઞાન ૩૩ અને જે યથાર્થ જ્ઞાનને સર્વ વેદાંતશાસ્ત્રોએ ફળ તરીકે કહેલું છે તે હવે કહેવું જોઈએ, એ માટે ભગવાન કહે છે

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શ્રેણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિष्याમિ મા શુચઃ ॥ ૬૬ ॥

સર્વ ધર્મનો પરિત્યાગ કરી મને એકને (જ) શરણરૂપે તું પ્રાપ્ત કર. હું તને સર્વ પાપમાંથી મુક્ત કરીશ. શોક ન કર. ૬૬

સાધ્યાર્થ : ‘સર્વધર્માન્’ને કર્મધારય સમાસ લઈ એનો અર્થ ‘જેટલા જેટલા ધર્મો છે તે સર્વને’ એવો કરવો. અહીં નૈષ્કર્મ્ય અવસ્થા કહેવાની કચ્છા રાખવામાં આવી છે; તેથી આ ધર્મ શબ્દ વડે અધર્મ પણ સમજવાનો છે અર્થાત્ ધર્મ શબ્દ વડે અધર્મનો સમાવેશ કરી લેવો. ‘દુશ્ચરિત કર્મોર્થ વિરામ પામ્યા વિના મુક્ત થવાનું નથી,’ (કા. ઉ. ૧-૨-૨૪) ‘ધર્મ અને અધર્મને ત્યજ’ (મહા. શાં. ૩૨૬-૪૦) ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિથી પણ એ જ સિદ્ધ થાય છે. સર્વ ધર્મો છોડી એટલે સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરીને મારા એશ્વાનો શરણમાં આવ. એટલે કે મરનો આત્મા, સમ અને મર્વ જૂતોમાં રહેલો ઈશ્વર, અચ્યુત તથા ગર્ભ, જન્મ, જરા અને મરણથી રહિત, ‘હું જ’ એકલો છું’ એમ સમજી મારે એશ્વાને જ શરણે તું આવ; કહેવાનું તાત્પર્ય આ છે કે, ‘મારા સિવાય બીજું કોઈ છે જ નહિ’ ‘મારા સિવાય બીજું કોઈ જ નથી’ એવો નિશ્ચય કર. આ પ્રકારની નિશ્ચિત શુદ્ધિવાળા તને હું તારું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરાવી તારા આત્મભાવનો પ્રકાશ કરાવીને, ધર્મોધર્મબંધનરૂપ સર્વ પેપોથી છોડાવી દઈશ; પહેલાં (૧૦-૧૧) કહ્યું પણ છે કે, ‘આત્મ-ભાવમાં રહેલો હું તેઓનો અગ્નિથી ઊપજેલા અધિકારને પ્રકાશિત જ્ઞાન વડે નાશ પમાડું છું.’ એટલા માટે તું શોકનિર્વિના ના કર.

ગીતાશાસ્ત્રનું ઉપસંહાર-પ્રકરણ

તાત્પર્યનિર્ણાયક લાખ્ય

આ ગીતાશાસ્ત્રમાં પરમ મોક્ષનું સાધન શું નિશ્ચિત કર્યું છે? જ્ઞાન નહીં કર્યું છે, કે કર્મને સાધન તરીકે નહીં કર્યું છે, કે જ્ઞાન અને કર્મ, બંને સાધનો નહીં કર્યો છે? એ જાનવનો દવે વિચાર કરવો જોઈએ. આ સદેહ ક્યાંથી થાય છે? એ પ્રશ્ન પૂછે તો કહેવામાં આવે છે કે, ‘જેને જાણીને અમૃત પ્રાપ્ત કરે છે-પામે છે.’ (૧૩-૧૨) ‘અને મને તત્ત્વથી-હું જેવો-જેવડો છું, તે જરાગર જાણીને તારાજ મારામાં પ્રવેશે છે.’ (૧૮-૫૫) ઇત્યાદિ વાક્યો તો કેવળ જ્ઞાનથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે, એમ જતાવે છે; અને ‘તારા કર્મમાં જ અધિકાર છે’ (૨-૪૭), ‘તું કર્મજન કર’ (૪-૧૫) ઇત્યાદિ વાક્યો. કર્મોની જરૂરી (અવસ્થ) કર્તવ્યતા જતાવે છે, એ પ્રમાણે જ્ઞાન અને કર્મ બંનેની કર્તવ્યતાનો ઉપદેશ કર્યો હોવાથી, એવો પણ સદેહ ઉત્પન્ન થાય છે, કે કદાચ જ્ઞાન અને કર્મ બંને-જ્ઞાનકર્મનો સંકુલ્યથ પણ મોક્ષનું સાધન હોય

શંકા-પૂર્વપક્ષ : પરંતુ અહીં આ મોક્ષસાધના (વિચાર નું કળ શું પ્રાપ્ત થશે? એમ પૂછો તો તેનો ઉત્તર આ છે, કે આ ત્રણમાંથી-(૧) જ્ઞાન, (૨) કર્મ અને (૩) જ્ઞાનકર્મ-સમુચ્ચયમાંથી, કયા એકને મોક્ષના સાધનમાં પરમ કલ્યાણના સાધન તરીકે નિર્ણય માનવું, એ નક્કી કરવું આવશ્યક છે, માટે વિગતારપૂર્વક આની મોક્ષસાધના (વિચારણા) કરવી જોઈએ.

સિદ્ધાંતનું પ્રતિષ્ઠાપન

કેવળ આત્મજ્ઞાન જ પરમ કલ્યાણ (મોક્ષ)નો હેતુ-સાધન છે, એ અસિદ્ધ જ છે, કારણકે બેદ પ્રતીતિ-બેદના બાન-બેદના જ્ઞાન-ને ટાળવાવાળું આ જ્ઞાન છે અને એ જ જ્ઞાનનું અંતિમ પરિણામ કૈવલ્ય (મોક્ષ) છે, માટે ક્રિયા, કારક અને કળ એ પરસ્પર બિન છે, એની જે બેદબુદ્ધિ છે તે અવિદ્યા કહેવાય છે.

આ અવિદ્યા આત્મામાં સદા પ્રવૃત્ત થઈ રહી છે. સારાશ આ છે કે 'આ કર્મ' મારું છે, હું એનો કર્તા છું, અમુક કળ માટે હું આ કર્મ કરવાનો છું' એ પ્રકારની અવિદ્યા અનાદિ કાળથી પ્રવૃત્ત થઈ રહી છે, 'આ આત્મા હું છું, હું કેવળ (એક માત્ર) છું, હું અકર્તા છું, હું અક્રિય-ક્રિયારહિત છું, હું અકળ કળથી રહિત છું અને મારાથી ખોળે કોઈ પણ નથી' એ રૂપે થનારુ આત્મવિષયનું 'જ્ઞાન' તે જ આ (અનાદિ કાળથી પ્રવર્તેલા) અવિદ્યાનું નાશક છે. કારણકે કર્મ-પ્રવૃત્તિના હેતુ-કારણરૂપ બેદબુદ્ધિનો નાશ આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં જ થાય છે. આત્મજ્ઞાનરૂપ તુ વેલસ્ય નિઝેયસહેતુત્તરમ્ । એ ઉપર કહેના વાક્યમાં તુ શબ્દ મૂક્યો છે, તે (જનને) પક્ષની વ્યાવૃત્તિ એટલે પક્ષના નિષેધ મટિ મૂક્યો છે. કહેવાનો મુદ્દો આ છે, કે કેવળ કર્મથી કોઈ મોક્ષ મળતો નથી, તેમ જ કર્મ અને જ્ઞાનના સમુચ્ચયથી પણ કોઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત નથી થતો એ પ્રકારે 'તુ' શબ્દ કર્મવાદીના તથા કર્મ-જ્ઞાનસમુચ્ચયવાદીના બંને પક્ષોનું ખડન કરે છે. (સારાશ આ છે, કે) મોક્ષ કોઈનું કાર્ય નથી, તે તો સ્વતઃસિદ્ધ છે, માટે કોમો સાધને અને મોક્ષ તે સાધનનું સાધ્ય બની શકતું નથી, કારણકે કોઈ પણ નિત્ય-સ્વતઃસિદ્ધ વસ્તુ કર્મના યોગથી અથવા તો જ્ઞાનના યોગથી ઉત્પન્ન કરી શકાતી નથી.

શંકા-પૂર્વપક્ષ : જો જ્ઞાનથી પણ એ આત્મવસ્તુ ઉત્પન્ન નથી થઈ શકતી અને સ્વયંસિદ્ધ જ છે, તો તો આ કેવળ જ્ઞાન પણ નિરર્થક જ છે ને? તેનો ઉત્તર આ છે કે નહ, તે તેમ નથી, કારણકે જ્ઞાન, અવિદ્યાનો નાશ કરવાવાળું હોવાથી મોક્ષકળની પ્રાપ્તિ યાવ છે, ત્યાંથી તો તે પ્રત્યક્ષ છે જ એટલે કે દીવાના પ્રકાશનું, દોરી આદિ વસ્તુઓમાં (સર્પની) થેનારી આતિતે ત્યાં અધકારને નાશ કરી દેવાનું જ કળ છે અને જમ એ દીવાના પ્રકાશનું કળ રંગબ્રહ્મા સર્પ વિશે યંચેલો વિકલ્પ દૂર કરી એકલી દોરીને પ્રત્યક્ષ કરાવી સંમાપ્ત થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે અવિદ્યારૂપ

અધિકારને નાશ કરનાર આત્મજ્ઞાનનું પણ ફળ આત્મસ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરાવી સમાપ્ત થઈ જતું જોવામાં આવે છે. જેને પોતાની પ્રવૃત્તિનાં અર્થ, ફળ કે પ્રયોજનનો અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે, જેણે અર્થ, ફળ કે પ્રયોજન પ્રત્યક્ષ જોઈ મેળવી લીધાં છે, તેની, પછી તે ફળ સિવાયના બીજા ફળમાં કે બીજાં કર્મમાં પ્રવૃત્તિ નથી થઈ શકતી; દાખલા તરીકે લાકડાં ચીરવાની અથવા તે અરણી-મંથન વડે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની વગેરે ને ક્રિયાઓ છે, એ ક્રિયામાં જોડાયેલાં કર્તા-કારકાદિને લાકડાના કડકા થવા રૂપ ફળ તથા અગ્નિ પ્રકટ થવા રૂપ ફળ પ્રાપ્ત થવા પછી, બીજા ફળમાં કે બીજા કર્મમાં જોડાવાનો સંભવ નથી; તે જ પ્રમાણે જે પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન-ફળ (આત્મકૈવલ્ય), પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવ્યું છે, એવી જ્ઞાનનિષ્ઠા રૂપ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ થયેલા જ્ઞાતાની (જાણનારની) અને તેની ઈન્દ્રિયો(કારકો)ની, પ્રત્યક્ષ થયેલાં આત્મકૈવલ્યરૂપ ફળ સિવાય બીજા કોઈ ફળમાં કે કોઈ બીજા કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી; માટે જ્ઞાનનિષ્ઠા કર્મ સંહિત કોઈ શકતી નથી.

જે એમ કહો કે લૌકિક બોજનક્રિયા અને અગ્નિદોષ આદિ ક્રિયાઓની પેઠે (આસેપ્રાસે તૃપ્તિ થાય છે, એટલે ફળ અને કર્મ સાથે ચાલુ છે; તેમ જ અગ્નિદોષનું અગ્નિદોષ પણ અગ્નિની કાયમ સંબાળ રાખવામાં જ રિયત હોવાથી, તેમાં પણ ફળ અને કર્મ સાથે જ ચાલુ છે, તે પ્રમાણે) જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય પણ થઈ શકે, તો તે બરોબર નથી; કારણકે જેનું ફળ કેવલ્ય-મોક્ષ છે, એ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવા પછી કોઈ બીજા ફળની અથવા તે માટેની સાધનજૂત ક્રિયાની ઇચ્છા-અપેક્ષા નથી રહેતી. જેમ જાંબી બાણુથી બરેલા મહાસરોવરની પ્રાપ્તિ થવા પછી ફૂવા, તળાવ વગેરેની ક્રિયા તથા ફળની ઇચ્છાનો અભાવ થાય છે, તેમ મોક્ષરૂપ ફળપ્રાપ્ત થવા પછી કોઈ બીજાં ફળની અથવા તે બીજાં ફળ-પ્રાપ્તિની સાધનજૂત ક્રિયાની ઇચ્છા થતી નથી. જે અનુપ્પ રાજ્યપ્રાપ્તિ કરાવી આપનાર કર્મની પ્રવૃત્તિમાં રોકાયો હોય, તે અનુપ્પની એક ખેતર જેટલી જમીનની પ્રાપ્તિ કરાવી આપનાર કર્મ(માટે)ની પ્રવૃત્તિ થતી જ નથી; તેમ તેવાં કર્મનાં શુદ્ધ ફળની પણ ઇચ્છા થતી નથી; (તેમ જ જેને મોક્ષફળ પ્રાપ્ત થયું છે, તેને બીજા ફળની અથવા તેના સાધનજૂત કર્મની ઇચ્છા થતી નથી;) તેટલા માટે પરમ દેવતાશુ કે મોક્ષનું સાધન કર્મ નથી કે જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય નથી. વળી કેવલ્ય-મોક્ષ જ જેનું ફળ છે એવા જ્ઞાનને કર્મોની સહાયતાની જરૂર પણ નથી; કારણકે જ્ઞાન એ અજ્ઞાન-અવિદ્યાને નાશ કરનાર દોનાયી (અજ્ઞાનરૂપ) કર્મની સાથે તેને વિરોધ છે; એક અધિકાર બીજા અધિકારનો નાશ નથી કરી શકતો-અધિકાર કોઈ અધિકારનો નાશ ન કરી શકે, એટલા માટે કેવળ જ્ઞાન જ મોક્ષનું-પરમકલ્યાણનું સાધન છે.

શાંકા-પૂર્વપક્ષ : ના, આ તમારો સિદ્ધાંત બરાબર નથી; કારણકે વેદોક્ત અગ્નિદોષાદિ કર્મ નિત્ય છે, તે ન કરવાથી પ્રત્યયાપ-રોગ લાગે છે, અને મોક્ષ તો નિત્ય છે; તેટલા માટે એમ કહેવું કે કેવળજ્ઞાનથી મોક્ષ મળે

છે, તે અસત છે; કારણકે શ્રુતિએ કહેલાં નિત્યકર્મો ન કરવાથી નરકાદિ પ્રાપ્તિરૂપ પ્રત્યવાય લાગે છે. (ત્યારે તો સિદ્ધાંતી સામી સંદેહ ઉઠાવે છે કે, તમારા કહેવા પ્રમાણે જ્ઞાનથી તો મોક્ષ નથી અને વળી તમે કહો છો કે આ નિત્યકર્મોથી પ્રત્યવાયનો પરિહાર માત્ર થાય છે એટલે તો કર્મ કરવાથી પણ મોક્ષ નથી થવાનો.) આ પ્રમાણે તો કર્મથી કાંઈ મોક્ષ થતો નથી અને જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે, એ સિદ્ધાંત તમારે કબૂલ નથી, તેથી અનિર્મોક્ષ (કદી મોક્ષ તો થાય જ નહીં, એ પ્રકાર) સિદ્ધ થયો.

૧૮ [પ્રતિપક્ષી સિદ્ધાંતીને ઉત્તર આપે છે:] ના, એ દોષ નથી; કેમકે મોક્ષ તો નિત્યસિદ્ધ છે. નિત્યકર્મનાં અનુદાન કરવાથી દોષ નથી લાગતો, નિષિદ્ધ કર્મ નહીં કરવાથી અનિષ્ટ-પરાગ શરીરની પ્રાપ્તિ નથી થતી અને કામ્યકર્મોનાં ત્યાગ કરી દેવાથી ઇષ્ટ શરીરની પ્રાપ્તિ પણ નથી થવાની; હવે વર્તમાન શરીરને ઉત્પન્ન કરવાવાળાં જે કર્મો પ્રારબ્ધરૂપે આમળ આવેલાં હોય, તેનો તો ફોપભોગ કરવાથી નાશ થઈ જવાનો છે; એટલે આ શરીર પણ પછી અન્ય શરીરને ઉત્પન્ન થવાનું કારણ ન રહેવાથી તેમ જ પોતાના(શરીરાદિ)માં આસક્તિ ન રહેવાથી, સ્વસ્વરૂપમાં રચિત થવારૂપ દેવસ્વ મોક્ષ છે, તે વગર-પ્રયત્ને જ સિદ્ધ થઈ જશે. તે ઉપર સિદ્ધાંતવાદી કહે છે, કે પાછળ થઈ ગયેલા અનેક જન્મોમાં સ્વર્ગ-નરક આદિની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ આપવાવાળાં જે અનેક કર્મો છે, તે બધાં કર્મોનાં કાંઈ વર્તમાન જન્મમાં ફળ આપવાનો આરંભ નથી થયો; તે સચિત કર્મોનાં ફળ, જેનો આરંભ થયેલો જ નથી, તે તે સચિત કર્મોનાં તો તેના ફળના ઉપભોગ વિના ક્ષય થવાનો જ નહીં; તો પછી મોક્ષ તમે કહો છો તેમ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? તે પર પૂર્વ-પ્રતિવાદી પક્ષ કહે છે, કે આવી શંકા ન કરવી; કેમકે નિત્યકર્મ-અભિહોનાદિના અનુદાનથી તેના કરનારને જે પરિશ્રમરૂપ દુઃખ ભોગવવું પડે છે, તે પરિશ્રમરૂપ દુઃખને જ પાછળ થઈ ગયેલ અનેક જન્મોનાં કર્મોનાં ફળરૂપ છે, એમ માની સકાય; અથવા તો જેમ પ્રાથમિક, પૂર્વકૃત (પૂર્વજીત) પાપનો નાશ કરે છે, તેમ નિત્યકર્મ પણ પૂર્વકૃત (પૂર્વજીત) પાપ અર્થાત્ ક્રમિકનો ક્ષય કરે છે, એમ સમજવું જોઈએ. જે કર્મોનાં ફળોનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે, તેઓ ઉપભોગથી નાશ પામી જવાના છે અને હવે પછીનાં નવીન કર્મો તો આરંભ ન કર્યાંથી નથી જ થયાં, માટે દેવસ્વ મોક્ષ તો કાંઈ પણ ચલ વિના-અનાયાસે સિદ્ધ જ છે.

સિદ્ધાંતી ઉત્તર આપે છે; ના તમારું આ કથન અવધિત છે, તમારા આ સિદ્ધાંત ખરો નથી; કારણકે 'એને જ (આત્માને-પરમાત્માને) જાણીને મનુષ્ય મૃત્યુને તરી જાય છે; તે સિવાય મોક્ષપ્રાપ્તિનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી.' (સ્વ. ઉ. ૩-૮.) એ પ્રકારે મોક્ષ માટે વિદ્યા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી, એ અર્થ જતાવનારી શ્રુતિ છે; વળી આકાશને આમડાની પેઠે વીટાળવાનું જેમ અશક્ય છે, તેમ અજ્ઞાનીને મોક્ષનો અસંભવ-મોક્ષની અશક્યતા જતાવનારી શ્રુતિ પણ છે; પ્રસાદ તથા રચિતઓમાં પણ 'જ્ઞાનથી જ

દૈવત્વ-મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે ' એમ કહેવું છે; અર્થાત્ આ સર્વ શ્રુતિ-સ્મૃતિ-પુરાણ-વાક્યો, જ્ઞાન વિના મોક્ષનો અમંભવ બતાવે છે; આ કારણે લીધે જ ને કર્મનાં ફળ મળવાનો અરંભ થયો નથી, એવાં પૂર્વ જન્મોમાં કરેલાં પુણ્ય-ક્રમોના ક્ષયનો સંભવ નથી; પણ એ પ્રતિવાદી પક્ષ ખરો નથી; એટલે કે જે પ્રકારે પૂર્વજન્મકૃત-સંચિત(પાપનાં) અનારબ્ધ ફળોનો મંભવ છે, તેમ પૂર્વજન્મ-મંચિત પુણ્યનાં અનારબ્ધ ફળોનો મંભવ છે; મોટે બીજે દેહ લઈ એ અનારબ્ધ પાપપુણ્યનાં ફળોનો ભોગ ભોગવ્યા વિના એ પુણ્યપાપનો નાશ થતો નથી અને તેનો નાશ થયા વિના મોક્ષપ્રાપ્તિ થતી નથી; (વળી) રાગદ્વેષ અને મોહ, જે ધર્મ (પુણ્ય) તથા અધર્મ(પાપ)નાં કારણ છે, તેમનો મૂલોચ્છેદ, આત્મજ્ઞાન વિના બીજા કોઈ સાધનથી થઈ શકતો નથી; અને રાગદ્વેષ તથા મોહનો ઉચ્છેદ થયા વિના ધર્માધર્મનો ઉચ્છેદ થતો નથી; (મોટે કેવળ આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષ માટે આવશ્યક છે;) વળી શ્રુતિમાં નિત્યકર્મોનું ફળ પુણ્યલોકની પ્રાપ્તિ છે, એમ બતાવ્યું છે; અને સ્મૃતિમાં પણ 'બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ અને બહાચારી આદિ આત્મીઓ સ્વકર્મનિષ્ઠ રહેવાથી પુણ્યલોક પામે છે' (આપ. ધ. ૨-૨-૨-૩) એમ કહ્યું છે, એટલે કર્મના ક્ષયનો અસંભવ છે.

વળી કેટલાક કહે છે, કે નિત્યકર્મો દુઃખરૂપ હોવાથી પૂર્વજન્મે કરેલાં પાપકર્મોનું જ તે ફળ છે અને સ્વસ્વરૂપ(પ્રાપ્તિ)થી અધિક ફળ એનું કાંઈ જ નથી; કારણકે શ્રુતિમાં સ્વરૂપથી અધિક એવું કોઈ ફળ જણાવેલું નથી; તેથી નિત્યકર્મનું વિધાન તો શ્રવણના નિર્વાહાદિ ચારે જ દરવામાં આવેલું છે, એવું એમનું કહેવું પણ ખરોખર નથી; કારણકે જે કર્મો ફળ આપવા માટે તૈયાર થયાં નથી-તત્પર નથી થયાં, તે કર્મોનું ફળ ઉત્પન્ન થતું અસંભવિત છે; માટે નિત્યકર્મના અનુદાનનો લેવા પડતો પરિશ્રમ, તે ગત જન્મના કર્મનું ફળ આપે છે એમ કહેવું મોઘ્ય નથી; વળી તમો-વાદીએ, જે કહ્યું કે પૂર્વજન્મકૃત પાપ-કર્મનાં ફળ, નિત્યકર્મોનાં અનુદાનમાં થતા આપાસ, દુઃખ કે પરિશ્રમ વડે ભોગવવામાં આવે છે, તે અયોગ્ય-અમત્ છે; કારણકે મરણસમયે ફળ આપવાને માટે જે કર્મો અંકુરિત થયાં નથી, તે કર્મોનું ફળ બીજાં કર્મોનાં ફળ ભોગવવા માટે ઉત્પન્ન થયેલા જન્મમા-સરીરે વડે ભોગવવામાં આવે છે, એમ કહેવું મુક્તિપુર્ણ નથી; બે એમનું કહેવું યોગ્ય-અયુક્તિક માનીએ, તો તો સ્વર્ગરૂપ ફળના ભોગ માટે જે જન્મ, આમિદોઆદિ કર્મોના જગથી મેળવ્યો છે, તે જ જન્મમાં નરકરૂપ ફળનાં કારણભૂત જે કર્મો છે, તેમો નરકફળનો ઉપભોગ પણ અમંભવિત ન હોય (તો); એનો અર્થ આ થાય કે સ્વર્ગફળના ઉપભોગમાં નરકફળનો પણ ઉપભોગ થાય; ઉપરાંત, નિત્યકર્મોનાં અનુદાનમાં થતાં દુઃખ-આપામ, કાંઈ અનેક પ્રકારનાં પાપનાં ફળરૂપ જે જુગીજુગી જ્વનનાં દુઃખો છે, તે ન હોઈ શકે; એટલે કે પાપકર્મો તો અનેક પ્રકારનાં હોય છે અને તેનાં ફળરૂપે ઉત્પન્ન થનારાં દુઃખો પણ અનેક પ્રકારનાં હોતાં બોધ્યે; પરંતુ તમારું તો કહેવાનું છે, કે નિત્યકર્મનો આપામ કે પરિશ્રમ, જે એ જ પ્રકારનો છે,

તે જ તેનું ફળ છે, માટે તમારું તે કથન યોગ્ય નથી, વળી બિજબિલ પ્રકારનાં દુષ્ટ દેવાવાળાં અનેક પ્રકારના સચિત પાપો હોવા છતાં નિત્યકર્મના અનુદાનના પરિશ્રમે જ ફક્ત એ સર્વ સંચિત પાપોનું ફળ છે એમ માનવાથી, તો કહીતો પ્લ્યાદિ દ્વંદ્વીય યનારા અને રોમાદિથી યનારાં દુષ્ટોને પાપના ફળ છે એમ માની નહીં શકાય, અર્થાત્ કહીતો પ્લ્યાદિ દ્વંદ્વીય દુષ્ટો નિર્નિમિત્ત-કારણપિનાનાં મની જાય છે, જે કદાચ ન શકાય તેવું છે, વળી માયા ઉપર પથરા ઉપાડી એ પથરા માયા પર વહેવાથી થતું દુષ્ટ, તે કાંઈ નિત્યકર્મના અનુદાનથી પડતા આવાસ, પરિશ્રમ કે દુઃખરૂપ ફળ નથી, ઉપરાંત વળી તને જે કહે છે, કે નિત્યકર્મોના અનુદાનથી યનારા પરિશ્રમ કે દુષ્ટ, પૂર્વકૃત પાપોનું ફળ છે, તે આ આત્મ વિષયની વિરુદ્ધ પણ છે-અપ્રસૂત છે અને તમારાથી આ બાબતનું અમાધાનપૂર્વક નિરાકરણ થઈ શકતું નથી, માટે જ આમ કહે છે.

ગાંકા-વાદી : પૂર્વપક્ષ-આ અપ્રસૂત છે (એમ કઈ રીતે) શાથી કહે છે ? [એવો જો તમે-વાદીનો પ્રશ્ન હોય તો.] તેનો ઉત્તર આ છે, કે જે પૂર્વકૃત પાપકર્મો, ફળ દેવા માટે અકુરિત થયા નથી-તેનાર નથી થયા-જે પાપના ફળને આરબ જ થયેલો નથી, તે પૂર્વકૃત પાપોનો ફળ થતો નથી, એ આત્મ વિષય છે, તેમાં તમેએ તો કહ્યું કે નિત્ય કર્મના અનુદાનથી થતા પરિશ્રમ, આવાસ કે દુષ્ટ, એ પૂર્વજન્મમાં કરેલા પાપના ફળ, જેનો તો હજી આરબ જ નથી થયો, તેવા એ પાપના અપ્રસૂત ફળ તે જ કર્મ છે અર્થાત્ અપ્રસૂતને જ તમેએ તો આ પ્રકારે પ્રસૂત મનાવ્યા, હવે જો તમે એમ જ માનતા હો, કે પૂર્વકૃત સર્વ પાપકર્મ, ફળ આપતા માટે પ્રવૃત્ત થઈ ચૂક્યા છે, પ્રસૂત ફળવાળા જ છે, તો પછી નિત્ય કર્મોના અનુદાનથી થતાં આવાસ અને દુષ્ટ જ એનું ફળ છે, એવું વિશ્વેષ્ય એને આપવું જ અયોગ્ય છે, વળી આમ માનવાથી તો શાએ વિધાન કરેલો નિત્યકર્મનો વિધિ પણ નિરર્થક થઈ જાય છે-નિરર્થક માનવાનો પ્રસંગ આવી પડે છે, કારણકે ફળ આપવાને અકુરિત થયેલા પાપોના-જેના ફળનો આરબ થઈ ચૂક્યો છે એવાં પાપોના-તો ઉપલોગથી ફળ થઈ જ જશે, (તે માટે નિત્યકર્મોની પછી આવશ્યકતા જ શી રહે ?) વળી શ્રુતિવિહિત નિત્યકર્મનું ફળ દુષ્ટ છે એમ જો માનતા હો, તો જેમ વ્યાયામ-શ્વેતર વગેરે કરવાથી સાગતો થાય, તે વ્યાયામાદિ-શ્વેતર વગેરેનું જ ફળ છે, પરંતુ કોઈ બીજા કર્મનું ફળ નથી, તેમ નિત્યકર્મના અનુદાનથી પડતો આવાસ કે પરિશ્રમ, તે તે નિત્યકર્મનું ફળ છે, એમ દેખાઈ આવે છે, તેથી એવી કલ્પના કરવી કે નિત્યકર્મના અનુદાનના પરિશ્રમ કે દુષ્ટ બીજા કોઈ કર્મના (પાછળના જન્મમાં કરેલા પાપ કર્મના) ફળ છે, તે સહકૃતિ-યોગ્ય નથી, વળી નિત્યકર્મોનું વિધાન, જીવનાદિક માટે-શરીરના મિત્તે માટે શસ્ત્ર કરેલું છે, એમ તમારું કહેતું છે, તો પછી નિત્યકર્મોને કોઈ એક પ્રાચલિતની ચેઠ, પૂર્વકૃત પાપકર્મોના ફળ છે, એમ માનવું અયોગ્ય હશે, હવે જો પાપકર્મ થઈ ગયું હોય, તે પાપકર્મના નિમિત્ત શસ્ત્ર

કહેલું પ્રાપ્તિ કરવામા આવે છે, એમા પાપ નિમિત્ત છે અને તે માટે કરેલું પ્રાપ્તિ નૈમિત્તિક છે, એ પ્રાપ્તિ કાર્થ પાપનું ફળ નથી, છતાં જો એમ માનીએ, કે એ પાપકર્મ માટે કરવામા આવતા પ્રાપ્તિ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ દુષ્ણ એ પાપનું ફળ છે, તો તો જીવન આદિ માટે કરવામા આવતા શાસ્ત્રવિદિત કરેલા નૈમિત્તિક નિત્યકર્મના અનુદાનથી યતા પરિશ્રમદુષ્ણને પણ જીવન આદિ નિમિત્તના ફળ જ માનવા જોઈએ, કારણકે જેમ પ્રાપ્તિ, પાપ નિમિત્તનું નૈમિત્તિક કર્મ છે, તેવું જીવન આદિ નિમિત્તનું નિત્યકર્મનુંદાન પણ નૈમિત્તિક કર્મ છે

વળી અહીં બીજી એક વાતનો વિચાર પણ જરૂરી છે અગ્નિહોત્ર બે પ્રકારના છે. એક નિત્ય અગ્નિહોત્ર અને બીજું કામ્ય આ બન્ને પ્રકારના અગ્નિહોત્રના અનુદાનમા કાર્થ ખામ તફાવત નથી, તફાવત એટલો જ છે કે નિત્ય અગ્નિહોત્રના અનુદાનમા ઝળની ઇચ્છા નથી, પરંતુ કામ્ય અગ્નિહોત્રનું અનુદાન તો ફળ માટે જ કરવામા આવેલ હોય છે, નિત્ય અને કામ્ય બંનેના અનુદાનમા આપાસ અને દુષ્ણ તો એકસરખા જ છે, છતાં નિત્ય અગ્નિહોત્રના અનુદાનથી યતા આપાસ અને દુષ્ણ પૂર્વકૃત પાપના ફળ છે, પણ કામ્ય અગ્નિહોત્રના અનુદાનથી યતા પરિશ્રમ-દુષ્ણ પૂર્વકૃત પાપના ફળ નથી (એમ તમો વાગી કહો છો, પણ) એમા તફાવત કે વિશેષતા તો છે તે બતાવી નથી, તેથી કામ્ય અગ્નિહોત્રના અનુદાનમા યતા પરિશ્રમ દુષ્ણ વગેરે પણ પૂર્વકૃત પાપના જ જ માનવા પડે, આ પ્રકારની રિચિતિ ઊભી થવાથી, નિત્યકર્મોનું ફળ કદી સામળવામા આ યુ નથી અને અનુદાનવિધિ કહી છે, તેથી નિષ્ફળ એવા નિત્યકર્મોનું વિધાન ક્યું છે, એમ કહી સકાતુ નથી, માટે નિત્યકર્મના અનુદાનથી યતા પરિશ્રમ અને દુષ્ણ એ પૂર્વજન્મકૃત પાપકર્મના ફળ છે, એવી અર્થાપત્તિ ન સંભવે એટલે કે એ પ્રકારનો જ અર્થ વાદીને ઇષ્ટ છે તે નથી સંભવતો આ પ્રમાણે નિત્યકર્મનું વિધાન પૂર્વજન્મકૃત પાપનું ફળ છે એમ બીજી કાર્થ પણ રીતે માનિત થતુ નથી, તેથી નિત્યકર્મના અનુદાનથી યતા પરિશ્રમ અને દુષ્ણ, એ પૂર્વજન્મના પાપકર્મના ફળ કરતા બીજા જ ફળ હોવા જોઈએ, એવું અનુમાન થાય છે, કારણકે એમ ન માનીએ, તો નિત્યકર્મનું વિધાન જ સંભવતું નથી આનો અર્થ લેને આ પ્રમાણે કરે છે કામ્ય, વિદિત હોવાથી કામ્યકર્મનું ફળ, જે પ્રમાણે તેના અનુદાનમા યતા આપાસ અને દુષ્ણ બિન છે, તે જ પ્રમાણે નિત્ય પણ વિદિત હોવાથી તેના અનુદાનમા યતારા આપાસ અને દુષ્ણ પૂર્વજન્મના પાપકર્મના ફળ કરતા બિન છે એમ સમજાય છે, નહિ તો નિત્યકર્મનું વિધાન સંભવતું જ નથી) વળી તમારા કહેવામા આવેલ વિરોધ પણ આવે છે તમો કહો છો કે નિત્યકર્મોના અનુદાન કરતાકરતા બીજા કર્મોનું ફળ ભોગવવામા આવે છે એવી રીતે માની લેવાથી તો તમારું એમ કહેવાનું થાય છે કે આ ઉપભોગ જ નિત્યકર્મનું ફળ છે, વળી તમો તો સાચેસાચે એમ પણ કહો છો, કે નિત્યકર્મનું ફળ

નથી; એક વખત કહેવું કે નિત્યકર્મનું અનુદાન કરતાં કરતાં પાછળનાં પાપકર્મનું
 ફળ ભોગવવામાં આવે છે; અને વળી એમ પણ કહેવું કે નિત્યકર્મનું ફળ નથી,
 એ પ્રમાણેનું કથન પરસ્પર વિરદ્ધ છે; વળી કામ્ય અગ્નિહોત્રાદિનું અનુદાન
 કરતાં કરતાં જ નિત્ય અગ્નિહોત્રાદિનું અનુદાન પણ તેની સાથેસાથે આપોઆપ
 થઈ જાય છે; કારણકે જનેની ક્રિયા-તંત્ર એક જ છે એવા તમારા મત છે; તે
 તો નિત્યના અનુદાનથી થતા પરિશ્રમ-દુઃખભોગથી જ કામ્ય અગ્નિહોત્રાદિનું
 ફળ પણ ભોગવાઈ જ અયુ-દીપ્ત થઈ જાય, એમ તમારા એ કથનથી સિદ્ધ
 થાય છે; આથી કામ્યનું-કામ્ય અગ્નિહોત્રાદિના અનુદાનનું ખીલું કોઈ પણ ફળ
 પછી બાકી રહેશે નહિ. જો એમ કહો, કે કામ્ય અગ્નિહોત્રાદિનું, સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ-
 રૂપ ખીલું જ ફળ થાય છે, તો તો તે કામ્ય અગ્નિહોત્રાદિના અનુદાનમાં થતાં
 આપામ તથા દુઃખ પણ નિત્યકર્મનાં અનુદાનથી થતાં આપામ અને દુઃખથી
 ભિન્ન હોવા જોઈએ, પરંતુ તે તો ભિન્ન નથી, ભિન્ન માનીએ તો તે પ્રત્યક્ષ-
 પ્રમાણથી વિરદ્ધ છે; કારણકે કામ્યકર્મના અનુદાનથી થતા પરિશ્રમરૂપ દુઃખથી
 કેવળ નિત્યકર્મના અનુદાનથી થતા પરિશ્રમરૂપ દુઃખ કાઈ જુદા નથી-એ
 દુઃખમાં કાઈ ભેદ નથી; વળી ખીજ આ વાત પણ ખ્યાનમાં લેવા લાયક છે;
 તે આ છે કે જે કર્મનું શાસ્ત્ર વિધાન કર્યું નથી, તેમ જ જે કર્મનો શાસ્ત્ર
 નિરૂપક કોઈ નથી, (એવાં સામાન્ય કર્મો જેવા કે ભોજન કરવું, પગથાંપી
 કરાવવી વગેરે,) એવાં કર્મો તત્કાળ ફળ આપવાવાળાં હોય છે, પરંતુ જે
 કર્મોનો શાસ્ત્ર વિધિ જતાઓ છે, એટલે કે જેનું વિધાન શાસ્ત્રોમાં છે, જે
 શાસ્ત્રવિદિત છે, અથવા તો જે કર્મને શાસ્ત્ર પ્રતિષિદ્ધ મળ્યું છે, જે કર્મની
 શાસ્ત્રે નિર્ણય ગણી મના કરી છે, તે કર્મો તત્કાળ ફળ આપવાવાળાં નથી
 હોતા; જો શાસ્ત્રવિદિત કે શાસ્ત્રપ્રતિષિદ્ધ કર્મો તત્કાળ ફળ આપવાવાળા
 હોત, તો પછી જે કર્મના ફળ અદૃષ્ટ જતાઓ છે અને સ્વર્ગ આદિ લોકોની
 પ્રાપ્તિ જતાવી છે, તે જતાવવાનો-પ્રતિપાદન કરવાનો શાસ્ત્ર ઉદ્ધમ જ ન કરે
 અથવા તે કર્મ કરવામાં લોકોની પ્રવૃત્તિ ન થાય. નિત્ય અગ્નિહોત્રાદિ કર્મમાં
 અને કામ્ય અગ્નિહોત્રાદિ કર્મમાં કાઈ પણ ભેદ કે ખાસ તફાવત નથી,
 તેમ જ અંગ તથા ઇતિહાસવ્યતિ આદિની પણ કાઈ વિશેષતા નથી, તે છતાં પણ
 કેવળ નિત્ય અગ્નિહોત્રાદિનું ફળ તો તેના અનુદાનથી થતા પરિશ્રમ કે દુઃખાદિના
 માત્ર ઉપરોગ વડે જ નાશ પામી જાય છે, એમ કહેવું, અને કામ્ય અગ્નિહોત્રાદિના
 અનુદાનથી થતું સ્વર્ગાદિ મહાફળ તો એની કેવળ પ્રખળ ઇચ્છાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે,
 એમ કહેવું અયોગ્ય છે, એવી વાત રૂપનાતીત-અચક્ર છે; માટે નિત્યકર્મોનું અદૃષ્ટ
 ફળ નથી થતું એમ કદી સાબિત (સિદ્ધ) થઈ શકતું નથી, માટે એ ઉપરથી એ
 સિદ્ધ થાય છે, કે અવિદ્યાપૂર્વક-અજ્ઞાનમૂલક સર્વ શુભ અને અશુભ કર્મોનો
 નિરોધ (સંપૂર્ણ) નાશ કરનાર હેતુ-કારણ, કેવળ વિદ્યા જ છે, નિત્યકર્મનું
 અનુદાન નથી, કારણ કે અવિદ્યા-અજ્ઞાન અને કામ એ જ સર્વ કર્મના ખીજ છે;
 વળી એમ પણ આપણે સિદ્ધ કર્યું છે, કે કર્મ અજ્ઞાનીનો વિષય છે અને સર્વ-
 કર્મના સંન્યાસપૂર્વકની જ્ઞાનનિજા જ્ઞાનીઓનો વિષય છે 'તમો તો ન વિજાનીત.'

(૨-૧૧) 'વેદાવિનાશિન નિત્યમ્' (૨-૨૧), 'જ્ઞાનયોગેન સાધ્યાનામ્ કર્મયોગેન યોગિનામ્' (૩-૩), 'અજ્ઞાના કર્મસંક્રિનામ્' (૩-૨૬) 'તત્ત્વવિતુ' (૩-૨૮) 'ગુણ ગુણેષુ વર્તન્તે' इति मत्वा न सज्जते (૫-૧૩) 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्त' (૫-૮) એ વચનોમા નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્-જ્ઞાની-તત્ત્વનો ભણુનાર જ્ઞાની, હું કાર્ધ કર્તો નથી એમ માને છે, તથા અજ્ઞાની 'હું કરું છું-કર્મ કરું છું,' એમ માને છે, એ અપદ્ધ બતાવ્યું છે. યોગમાર્ગે ચલવાની ઇચ્છા કરનાર માટે કર્તવ્યરૂપ કારણ-કર્મ બતાવ્યાં છે અને જે યોગમા આરૂઢ થયેલો છે, અર્થાત્ જેની યોગમા ગ્ચિતિયર્થ ચૂકી છે, તેને માટે કારણ શમ બનાવેલ છે, વળી એમ પણ કહ્યું છે, કે ત્રણે પ્રકારના અજ્ઞાની ભક્તો-આર્ત, જિજ્ઞાસુ અને અર્થાર્થી, ઉદાર છે; પરંતુ જ્ઞાની તો હું પોતે જ છું, જ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે. કર્મ કરવાવાળા સકામ અજ્ઞાની કર્મકે વારવાર આવે છે અને ભય છે (એ પ્રમાણે સર્વ કર્મકેંદ્ર અજ્ઞાનીઓ માટે છે, એમ ગીતાશાસ્ત્રમા કહેવામા આવ્યું છે), (પરંતુ) બીજા પુરુષો તો અનન્મ બની, એટલે ભેદદષ્ટિ છોડી, આકાર સમાન હું નિષ્પાપ પરમાત્માની ઉપામના કર્યા કરે છે, તેને હું જ્ઞાનયોગ આપુ છું અને તેથી તે મને પામે છે, (આ વચન પરથી અજ્ઞાની કર્મકે મને-ઈશ્વરને પામતા નથી, એમ ગીતાશાસ્ત્ર કહે છે, એમ સમજાય છે) અર્થાત્ (શ્રીમદ્ભગવાન માટે નહિ, એવા) કર્મ કરવાવાળા અજ્ઞાનીઓ ભગવાનને-મને પામતા નથી. શ્રીમદ્ભગવાનને અર્થે કર્મ કરવાવાળા, જે હું ભગવાનમા યુક્તતમ-વધુમા વધુ જોડાયેલા છે, તે પણ કર્મ કરનારા કર્મકે હોવાથી અજ્ઞાની છે, તેઓ ચિત્તના સમાધાનથી આરબી કર્મફળલાગ સુધીના ઉત્તરોત્તર હીન-હનિષ્ઠ બતાવેલા સાધનોથી (અ. ૧૨ શ્લો ૧૨) યુક્ત છે, તેમા અનિર્દેશ્ય અક્ષરના ઉપાસક તો, 'સર્વે ભૂતોના અદેશ' એ (અ. ૧૦-૧૩) શ્લોકથી આરબી એ અધ્યાય બારમાની સમાપ્તિ પર્વત જે સાધનો બતાવ્યા છે, તે સાધનો તથા તેરમા ક્ષેત્ર અધ્યાયાદિ ત્રણ અધ્યાય એટલે પંદરમા અધ્યાય સુધી જ્ઞાનના જે સાધનો બતાવ્યા છે, તે સાધનોથી યુક્ત છે, અથવા તો તે સાધનોમા તત્પર છે, અધિદાનાદિ પાંચ હેતુવાળા મર્વ કર્મોના ત્યાગ કરી ચૂકેલા તેઓ મન્યામી છે, 'આત્મા એક જ છે' 'કાર્ધ ક્ષિપાનો આત્મા કતી નથી' એવી જ્ઞાનની પરા-પરમ કે ઉત્કૃષ્ટ-નિષામા તે સ્થિત થયેલા છે, ભગવાનના તત્ત્વને તે ભણુવાવાળા છે, તેઓ પરમહંસ પરિવારક જ હોય છે કે તેઓ ભગવત્સ્વરૂપને પામેલા જ હોય છે, આત્માની અને જીવતી એકતા જ તેમનું ચરણ છે, એવા ભગવત્સ્વરૂપને-આત્મસ્વરૂપને પામેવાને ઈષ્ટ, અનિષ્ટ અને ઇષ્ટાનિષ્ટ એવા ત્રણ પ્રકારના ફળ પ્રાપ્ત થતા નથી, એ ફળો તો બીજા અજ્ઞાની કર્મપરાયણ-કર્મકે અમન્યાસીઓ માટે છે, એ ફળો તો એવા અમન્યાસીઓને ભગવત્ પડે છે, એવા ભાવાર્થ ■ ગીતાશાસ્ત્રમા કહેલા કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યના અર્થનો આ વિજ્ઞાન છે

સર્વ કર્મનું મૂળ અવિદ્યા છે, એ અસિદ્ધ છે, એમ જે શંકા ઉડાવના

હો, તો તેનો ઉત્તર આ છે કે-ના, એ અસિદ્ધ નથી; કેમકે, ષષ્ટદત્ત્યાદિ નિર્ગિદ્ધ કર્મો જેમ અવિદ્યામૂલક છે, તેની પેઠે મર્ત્ત કર્મ અવિદ્યા-મૂલક છે, એ નિમિત્ત વાત છે. નિત્યકર્મ જે કે સાત્ત્વપ્રતિપાદિત સાત્ત્વ-વિહિત-સાત્ત્વે કરવાનાં કહેવાં એવાં-કર્મ છે, તોપણ તે અવિદ્યાતાન-અજ્ઞાની મારે જ વિહિન-કહેવામાં આવેલાં છે. (શુઓ ૨-૧૯) જેમ ષષ્ટદત્ત્યાદિ અનર્થનાં કારણરૂપ નિર્ગિદ્ધ કર્મ, સાત્ત્વે પ્રતિષેધ કરેલાં હોવા છતાં અવિદ્યા અને કામનાદિ દોષને લઈને થાય છે; પરંતુ જે આ અવિદ્યા અને કામનાદિ દોષ ન હોય, તો મનુષ્યની એમાં પ્રગતિ થતી નથી; તે જ પ્રમાણે નિત્ય-નૈમિત્તિક અને કામ્ય આદિ કર્મ પણ અવિદ્યા અને કામનાના દોષને લઈને જ થાય છે; તે દોષો સિવાય તે થાય જ નહિ.

શંકા-પૂર્વપક્ષ : પરંતુ દેહથી આત્માને પૃથક્-જુદો સમન્વ્યા વિના, નિત્યનૈમિત્તિક આદિ કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ થવાનો અર્થભવ છે, એમ જે કહેતા હો, તો ઉત્તર આ છે કે-એ તમારું કથન બરોબર નથી; કારણકે અજ્ઞાનીઓની તો આત્મા જેનો કર્તા નથી એવી સ્થનાત્મક-સ્થનરૂપ-ક્રિયા-સ્થનરૂપ કર્મમાં પણ 'હું કરું છું' એવી પ્રવૃત્તિ (ભાવના) જેવામાં આવે છે; તેવી જ રીતે 'આ પુણ્યકર્મ હું કરું છું' એવી અવિદ્યાવાળી પ્રવૃત્તિ પુણ્યવાન પુણ્યોમાં પણ દેખાય છે; એ ઉપરથી જણાય છે, કે એ પુણ્યોને દેહથી આત્મા જુદો છે, એ પ્રકારનું અપરોક્ષ જ્ઞાન નથી.

દેહ અને ઈદ્રિયના સમુદાયમાં-દેહાદિ સંઘાતમાં 'હું'પણની બુદ્ધિ છે, તે મિથ્યા નથી, પણ ગૌણ છે, એમ જે કહેતા હો, તો તે વાત પણ બરોબર નથી; કારણ કે જે એમ માનીએ, તો તે તેનાં કાર્યોમાં પણ ગૌણતા સિદ્ધ થાય. જેમ 'હે પુત્ર' પુત્રનામ વડે તું મારો આત્મા છે.' એ (તૈ. મં. ૨-૧૧) શ્રુતિવાક્યને અનુસરી પોતાના પુત્રમાં 'અહંભાવ'થાય છે તથા પોતાના પુત્રમાં એ રીતે જેમ ગૌણાત્માની ભાવના થાય છે, તેમ પોતાના દેહાદિ સંઘાતમાં પણ જે અહંભાવ છે, તે પણ આત્માની ગૌણ ભાવના છે. ભોકામાં પણ જેમ 'આ ગાય (બળદ) મારો પ્રાણ છે,' એવી વચનોક્તિ વડે પ્રિય વસ્તુમાં 'અહંભાવ' ઉત્પન્ન થતો જેવામાં આવે છે અને એ ગાયમાં ગૌણી પ્રાણબુદ્ધિ થાય છે, તે જ પ્રમાણે દેહાદિ સંઘાતમાં જે અહંભાવ થાય છે, તે આત્માની ગૌણ ભાવના છે, પરંતુ આ પ્રતીતિ મિથ્યા નથી; અર્થાત્ ભાવના જે મિથ્યા હોય, તો તે મિથ્યા ભાવનામાં એમ જનતુ નથી, મિથ્યા ભાવના તો ત્યારે જ થાય છે, કે જ્યારે સ્થાણુ-ટક્ષના દૃઢામાં સ્થાણુ તથા પુરુષનો ભેદ સમજાયો ન હોય તો પુરુષની પ્રતીતિ થાય-પુરુષબુદ્ધિ થાય છે. સારાંસ આ છે કે ગ્રાણુંતું સ્વરૂપ ન સમજવાથી તેમાં પુરુષબુદ્ધિ યર્ષ છે, તે પરથી ન સમજતા વિષયોમાં-જે વિષયોમાં આપણે અજ્ઞાન છીએ, તે વિષયોમાં-મિથ્યા બુદ્ધિ થાય છે, એમ જે તમારું-વાદીનું કહેવાનું હોય, તો ઉત્તર આ છે કે એ તમારું કથન બરોબર નથી; કારણકે જ્યાં જ્યાં આવી ગૌણી પ્રતીતિ-ભાવના થાય છે, ત્યાં

ત્યા કાર્ષ મુખ્ય કાર્ય થઈ શકતું નથી, આવી રીતનો પ્રયોગ તો અધિકરણની સ્તુતિ કરવા માટે યોજવામાં આવે છે અને તેમાં લુપ્તોપમા વાપરવામાં આવે છે, જેમ કાર્ષ કહે કે દેવદત્ત સિંહ છે અથવા તો માણવક (બાળક) અમિ છે, તો તેનો એ પ્રકારનો કહેવાનો અર્થ છે કે દેવદત્ત સિંહના જેવો કુર છે અને બાળક અમિ સમાન પિંગલક (ગૌર) વર્ણનો છે એ પ્રકારની સમાનતા દેવદત્ત અને બાળકમાં છે, તેથી એ કથન-‘દેવદત્ત સિંહ છે અથવા તો માણવક અમિ છે’-એ દેવદત્ત અને માણવક (બાળક) રૂપ અધિગતની સ્તુતિ માટે જ આ ગૌણી પ્રતીતિ યોજવામાં આવી છે, પરંતુ એ ગૌણ સમ્યક અથવા તો ગૌણ પ્રત્યય-જ્ઞાન-થી કાર્ષ મિહતુ કાર્ય (કાર્ષને કાઢી ખાવાનું)-અથવા તો અમિનું કાર્ય (કાર્ષને બાળી નાખવાનું) સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, પરંતુ મિથ્યા પ્રતીતિનું કાર્ય (જન-મમરણરૂપ) અનર્થ તો મનુષ્ય અનુભવે છે, ઉપરાંત વળી ગૌણ પ્રતીતિના વિષય જે દેવદત્ત અને માણવક છે, તેને તો સર્વે લોકો જાણે પણ છે કે દેવદત્ત સિંહ નથી અને માણવક (બાળક) અમિ નથી, જે ઉપર કહેવી રીત પ્રમાણે શરીરાદિ મંધાતમાં પણ આત્મભાવ ગૌણ હોત, તો શરીરાદિ દેહાદિ-મંધાતરૂપ ગૌણ આત્મા વડે કરેલા કર્મ, અહ પ્રત્યયના (બાવ) વિષયરૂપ મુખ્ય આત્માએ કથું, એમ ન ધાય-ન માની શકાય, કારણકે ગાણ સિંહ દેવદત્ત અને ગૌણ અમિ માણવકે કરેલું કર્મ કાર્ષ મુખ્ય સિંહે કે મુખ્ય અમિ એ કરેલું છે એમ નથી કહી શકાતું કે મનાતું વળી એ મુખ્ય સિંહની કુરતા તથા મુખ્ય અમિની પિંગત્તાને લીધે દેવદત્ત અને માણવકે કરેલું કાર્ય મોટું મુખ્ય સિંહ તથા મુખ્ય અમિનું કાર્ય કરવામાં આવેલ બની જતું નથી. દેવદત્તમાં સિંહની કુરતા અને માણવકમાં અમિની પિંગત્તા જોઈ, એટલે લોકોએ ‘દેવદત્ત સિંહ છે,’ ‘માણવક અમિ છે,’ એમ કહ્યું છે, તે તો દેવગ દેવદત્ત તથા માણવકની સ્તુતિ માટે જ કહ્યું છે આ ઉક્તિ દેવગ સ્તુતિ અર્થે જ હોવાથી દેવદત્ત અને માણવકનું સામર્થ્ય, મુખ્ય સિંહ અને મુખ્ય અમિથી ક્ષીણ-હલકા દરજ્જાનું બિતરવું-થઈ જાય છે વળી જેમની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે, એ દેવદત્ત અને માણવક પણ જાણે છે કે ‘હું સિંહ નથી,’ અને ‘સિંહનું કરેલું કર્મ મારું નથી,’ ‘હું અમિ નથી’ ‘અમિએ કરેલું કર્મ મારું નથી’ તે જ પ્રમાણે દેહાદિ મંધાતને ગૌણ આત્મા માનીએ, તો દેહાદિ સંધાતનું કર્મ હુ-મારા-મુખ્ય આત્માનું નથી, એવી પ્રતીતિ યતી, એ વધુ યોગ્ય છે, પરંતુ ‘હું કતા છું અને આ મારું કર્મ છે’ એવી પ્રતીતિ ન થતી જોઈએ. (છતાં હું કતા છું અને આ મારું કર્મ છે, એમ સર્વ કાર્ષ માને છે, તેથી દેહાદિમાં આત્માની ગૌણી પ્રતીતિ છે, એમ વાદીનું કહેવું અસત છે, આ ઉપરથી આ સિદ્ધ થાય છે કે શરીરમાં આત્મભાવ ગૌણ નથી, પણ મિથ્યા છે)

જેઓ એમ કહે છે કે સૌસોના (આત્માના) રજ્જી, ઇન્દ્રિય અને પ્રયત્નો છે, તે કર્મના હેતુ છે, તે કર્મ હેતુઓ વડે આત્મા કર્મ કરે છે, એ મત પણ ખોટો છે, કારણકે રજ્જી, ઇન્દ્રિય, પ્રયત્નો સર્વ મિથ્યા પ્રતીતિથી-

મિથ્યા જ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે; એટલે કે અજ્ઞાનમૂલક છે; અને એ મિથ્યા પ્રતીતિ કે અજ્ઞાન વડે જ કોઈ પદાર્થ ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ ભાસે છે. એ ઇષ્ટ-અનિષ્ટનો અનુભવ થાય છે, એટલે એનાં કર્મફળનો અનુભવ થાય છે; એ અનુભવ લેનાં ચિત્તમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટ મંસ્કાર થાય છે અને એ મંસ્કાર થતાં તેમાંથી જ સ્મૃતિ, ઇચ્છા અને પ્રયત્ન, જે સર્વકર્મના હેતુ છે, તે સૂરે છે. જેમ આ વર્તમાન જન્મમાં દેહાદિ-શરીરાદિ સંઘાતમાં અભિમાન થવાથી રાગદ્વેષ થાય છે, રાગદ્વેષથી ધર્મઅધર્મ થાય છે અને પછી તેનાં (સુખદુઃખરૂપી) ફળનો અનુભવ થાય છે; અતઃપ્રથમ આ કે, ફળના અનુભવના મંસ્કાર પડે છે; તેમ જ આ વર્તમાન જન્મ પહેલાના જન્મમાં અને વળી તેની પછી પહેલાના જન્મમાં પણ મંસ્કારો પડેલા જ છે. એટલે એવું અનુમાન કરવું જોઈએ, કે આમળ તથા પાછળના આ સર્વ મંસ્કારની પરંપરા જે સર્વકર્મ તથા સંસારના હેતુમૂલક છે તે આપુ છે. સંસારનું મૂળ કારણ મંસ્કાર અને મંસ્કારની ઉત્પત્તિ મિથ્યા જ્ઞાનની પરંપરાએ હોવાથી એમ જ અનુમાન કરવું જોઈએ, કે આમળનો તેમ જ પાછળનો-વોતો મયેક્ષો તથા હવે પછીનો જન્મમરણરૂપ અનાદિ સંસાર મિથ્યા જ્ઞાન કે એવિઘ્નાત છે; આથી સર્વકર્મસંન્યાસ સંહિત જ્ઞાનનિષ્ઠાથી-જ્ઞાનનિષ્ઠામાં સ્થિતિ થવાથી સંસારની આત્મતિક નિવૃત્તિ થાય છે એ સિદ્ધ છે; કારણકે દેહાભિમાન એવિઘ્નાત છે, તેથી એ (એવિઘ્ના)ની નિવૃત્તિ થઈ જતાં એવિઘ્નાનો નાશ થતાં દેહાતિરની (ખીજ શરીરની) પ્રાપ્તિ થતી નથી અને એથી જન્મમરણરૂપ સંસારની પ્રાપ્તિ નથી થઈ શકતી. દેહાદિ-શરીરાદિ સંઘાતમાં જે આત્મભાવવાળું અભિમાન છે, તે એવિઘ્નાત છે. સંસારમ્ભવકારમાં પણ એમ જ છે. 'ગાય આદિ પદાર્થોથી હું જુદા છું,' એને 'આપ' આદિ વસ્તુઓ મારાથી જુદા છે,' એમ સર્વ કોઈ જાણે છે અને તેથી એમાં એની ખુદિ નથી કરતા કે, 'તે તે પદાર્થો કે વસ્તુઓ હું જ છું,' પરંતુ જે સ્થાણ-ઝાડના ફૂલને સ્થાણ તરીકે જાણતો નથી, તે નહીં જાણતો પુરુષ, સ્થાણમાં અવિવેકથી પુરુષખુદિવાળો થાય છે; તે જ પ્રમાણે દેહાદિ કે શરીરાદિ સંઘાતને પોતાનાથી જુદો નહીં જાણતો (જાણનાર) પુરુષ, શરીરાદિ-સંઘાતમાં 'હું-ખુદિ' કરે છે, તે અવિવેકથી-અજ્ઞાનથી જ કરે છે; પણ શરીરાદિ-સંઘાતથી આત્મા જુદો છે. એમ જાણતો પુરુષ શરીરાદિ સંઘાતમાં એવી-'હું ખુદિ' કરતો નથી. 'પુત્ર નામ વડે હે પુત્ર' તું મારો આત્મા છે,' (તે. સં ૨-૧૧) એ શ્રુતિવાક્યમાં કહેલી પુત્રમાં અહંખુદિ છે તે, જન્યજનકભાવરૂપે ઉત્પન્ન થનારાના સંમંધના નિમિત્તથી થયેલી અને ગૌણ છે. અહીં પુત્રને ગૌણાત્મા અને પિતાને મુખ્યાત્મા સમજવાના છે. તે ગૌણાત્મા-પુત્ર ભોજન કરે, તેથી મુખ્યાત્મા પિતાને ઉદરવૃત્તિ થતી નથી, તેથી કહે છે કે ગૌણ આત્મા(પુત્ર)એ કહેલાં ભોજનથી મુખ્ય આત્મા-પિતાના ઉદરની વૃત્તિનું કામ નથી થતું; જેમ ગૌણ સિંહ અને ગૌણ અમિત્રપ દેવદત્ત અને માણવક વડે મુખ્ય સિંહ અને મુખ્ય અમિત્ર કાલ નથી કરી શકાવું-નથી થઈ શકતું.

તે એવી શંકા ઉદાયતા હો કે સ્વર્ગ આદિ તો અદૃષ્ટ પદાર્થ

છે અને તે અદૃષ્ટ પદાર્થો માટે શ્રુતિએ જ કર્મો કરવાનું કહ્યું છે; શ્રુતિશાસ્ત્ર જ
 આ કર્મ માટે પ્રમાણ હોવાથી સિદ્ધ થાય છે, કે શરીર-ઇન્દ્રિયાદિ ગોણ
 આત્મા વડે પણ મુખ્ય આત્માનું કાર્ય-કર્તવ્ય થઈ શકે છે; તો દેહેવાનું કે (ઉત્તર
 આ છે કે) એમ થઈ શકતું નથી; કારણકે દેહેન્દ્રિય-શરીરેન્દ્રિયનું આત્મત્વ તો
 અવિદ્યારૂપિત છે; અર્થાત્ શરીરેન્દ્રિયાદિ કંઈ ગોણ આત્મા નથી; ત્યારે
 શરીરેન્દ્રિયાદિ શું છે ? શરીરેન્દ્રિયાદિ તો અનાત્મા છે, તેને મિથ્યા પ્રતીતિ-મિથ્યા
 જ્ઞાન-વડે આત્મતા પ્રાપ્ત થાય (મિથ્યા પ્રતીતિ-મિથ્યા જ્ઞાન-વડે સંગરૂપિત
 આત્માની સંગતિ માની એમાં આત્મભાવ કરવામાં આવે છે); મિથ્યા પ્રતીતિ,
 મિથ્યા જ્ઞાન, મિથ્યાશુદ્ધિના સહભાવથી એટલે મિથ્યાશુદ્ધિ ત્યાંસુધી હોય,
 ત્યાંસુધી શરીરાદિ ઇન્દ્રિયોમાં આત્મભાવની સત્તા છે અને એ મિથ્યાશુદ્ધિના
 અભાવથી શરીરાદિ ઇન્દ્રિયોમાં આત્મભાવનો પણ અભાવ થઈ જાય છે.
 અવિવેકી બાળકોને જ અજ્ઞાનકાળમાં 'હું લાંબો છું,' 'હું ગેરો છું,' એવી શરીરાદિ-
 સંધાતમાં અહંશુદ્ધિ થાય છે, પરંતુ વિવેકી પુરુષોને એવી શુદ્ધિ થતી નથી.
 વિવેકી પુરુષો તો હું શરીરાદિ-સંધાતથી અલગ છું, એમ જાણે છે; માટે
 એમને તો એમના એ જ્ઞાનકાળમાં શરીરાદિ-સંધાતમાં અહંશુદ્ધિ થતી નથી.
 માટે મિથ્યાપ્રતીતિ-મિથ્યાશુદ્ધિના અભાવથી શરીરાદિ-સંધાતમાં (થતી) આત્મ-
 શુદ્ધિનો અભાવ થાય છે; એ પરથી સિદ્ધ થાય છે, કે શરીરાદિ-સંધાતમાં (થતી)
 આત્મશુદ્ધિ (મિથ્યાશુદ્ધિ અવિદ્યારૂપિત છે, મિથ્યાત્મત્વ છે, ગૌણત્વ-ગૌણ
 નથી; વળી જેમની સમાનતા તથા વિશેષતા અલગ અલગ સમજ-જાણી
 લેવામાં આવી હોય; જેમ સિંહ અને દેવદત્ત તથા અમ્મિ અને માણુવક, એ શુદ્ધ
 અર્થ જણાવનારા બંને પદાર્થોમાં વિશેષ તફાવત અને સામાન્યભાવ (સમાનતા)
 જાણી લેવામાં આવે છે, તે પ્રકારે સમાનતા તથા વિશેષતા અલગઅલગ જાણી
 લેવામાં આવી હોય ત્યાં જ દેવદત્ત તથા સિંહમાં અને માણુવક તથા અમ્મિમાં
 ગૌણ પ્રતીતિ થાય છે અને ત્યાં જ ગૌણ શબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકે છે-ઉપયોગ કરી
 શકાય છે, પરંતુ ત્યાં સામાન્ય અને વિશેષ-સિંહ, દેવદત્ત; અમ્મિ, માણુવક-એવા
 બંને પદાર્થોમાં ભેદ સમજતા નથી, ત્યાં આ ગૌણ શબ્દનો પ્રયોગ (ઉપયોગ)
 થતો નથી. તમે વાદીએ વળી કહ્યું, કે શ્રુતિનું પ્રમાણ છે, તેથી માનવું જોઈએ
 કે શરીરાદિ ગોણ આત્મા વડે આત્મ(શ્રુતિવિદિત)કર્મ કરવામાં આવે છે, તે
 ચોક્કસ નથી; કારણકે શ્રુતિ તો અદૃષ્ટ વિષયમાં જ પ્રમાણ હોય છે,
 એટલે કે જે દેશણે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ નથી મળી શકતું એવાં
 અમિહોત્રાદિનાં સાધ્ય-સાધન સંબંધી વિષયોમાં જ શ્રુતિ પ્રમાણ ગણાય છે;
 અમિહોત્રાદિનું સાધ્ય સ્વર્ગોદિ તે પ્રત્યક્ષ નથી, માટે એમાં શ્રુતિપ્રમાણ થાય,
 પરંતુ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણના વિષયમાં શ્રુતિ પ્રમાણ નથી; સારાંશ આ છે કે જે
 વિષય અદૃષ્ટ છે, તે દેખાડે, એમાં શ્રુતિપ્રમાણ છે; શ્રુતિનું કર્તવ્ય અદૃષ્ટ વિષય
 બતાવવાનું છે, માટે દેહાદિ (શરીરાદિ) સંધાતમાં મિથ્યાજ્ઞાનના નિમિત્તકારણથી
 ઉત્પન્ન થતી અહંશુદ્ધિ (જે પ્રત્યક્ષ છે, તે)નું ગૌણત્વ કદાચ સંકાય એમ નથી;

ઐટલે કે અદ્ભુદિ, ઓળુ છે, એવું વાતીનું કથન માની શકાય નહીં. સેંકડો શ્રુતિઓ દહે કે 'અગ્નિ દેહો છે, અપ્રકાશમાન છે' તોપણ તે શ્રુતિઓ પ્રમાણ મણી શકાતી નથી; વળી જો એમ કહો કે અગ્નિ દેહો છે, અપ્રકાશમાન છે, એ માની લેવું જોઈએ; કારણકે શ્રુતિએ એ વાક્યોમાં કાંઈક બીજો અર્થ કહેવા ઇચ્છ્યો છે, અને એમ ન માનીએ તો બીજા કોઈ પણ પ્રમાણથી આ શ્રુતિ-વાક્યની પ્રામાણિકતા સિદ્ધ નથી થઈ શકતી, આ પ્રમાણે દહેવું પણ અયોગ્ય છે; કારણકે પ્રત્યક્ષાદિ કે બીજા કોઈ પણ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ અથવા શ્રુતિનાં પોતાનાં વ્યવેશો વિરુદ્ધ શ્રુતિના અર્થની કલ્પના કરવી ઉચિત નથી.

જો તમે વાદી એવી શંકા કરતા હો કે, કર્મ તો મિથ્યા જ્ઞાનવાળા પુરુષથી કરવામાં આવે છે, તેથી કર્મનું ફળત્વ મિથ્યા ભાવનાવાળું છે, અને એ રીતે ફળત્વ મિથ્યા ભાવનાવાળું માનીએ, તો ખરી રીતે કર્તાનો અભાવ થઈ જાય છે, તેથી શ્રુતિની અપ્રમાણ્યતા ઐટલે નિરર્થકતા સિદ્ધ થાય છે, તો તે શંકાનો ઉત્તર આ છે કે, તે બે પ્રકારની છે : કર્મોત્પાદન બતાવનારી શ્રુતિ અને બ્રહ્મ-વિદ્યા પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ; એ બે શ્રુતિઓ પૈકી કર્મોત્પાદન બતાવનારી શ્રુતિ, કર્તાનો અભાવ થતાં નિરર્થક-અપ્રમાણ્ય બની જાય, પરંતુ બ્રહ્મવિદ્યા પ્રતિપાદન કરનારી ધણી બે શ્રુતિઓ છે, તેમની તો સાર્વજનિકતા-આવશ્યકતા (રહે) છે જ; માટે તમે વાદી કહો છો તેમ નથી બનતું; શ્રુતિઓ અપ્રમાણ્ય છે, એમ સિદ્ધ નથી થતું.

કર્મોત્પાદનની વિધિ બતાવનારી શ્રુતિની પેઠે બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિને-કર્મકાંક્ષી શ્રુતિની પેઠે જ્ઞાનકાંક્ષી શ્રુતિને-પણ અપ્રમાણ્ય-તાનો પ્રસંગ આવે છે, એમ જો તમે વાદી કહેતા હો, તો તેમ પણ નથી બનતું; કારણકે બ્રહ્મજ્ઞાનને બાધ કરનાર કોઈ ભાવના કે અનુભવ સંભવો જ નથી, ઐટલે કે બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ વડે આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ ગયા પછી દેહાદિ-સંધાતમાં પૂર્વે થયેલી આત્મભુદિ નાશ (બાધ) પામે છે; તે પ્રમાણે આત્મ-માં જ પ્રકટેથી આત્મભુદિ કોઈ પણ વખત, કોઈના વડે અને કોઈ પણ રીતે બાધ (નાશ) પામી શકતી નથી; કારણકે મિથ્યા જ્ઞાન-અજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ ફળથી આત્મજ્ઞાન એ કોઈ (જુદી વસ્તુ) જુદું (બીજું) નથી; જેમ અગ્નિ ઉષ્ણ અને પ્રકાશસ્વરૂપ છે, તેના તે વિષ્ણુતા તથા પ્રકાશતાના સ્વભાવનો દરો. કોઈનાથી કોઈ પણ પ્રકારે બાધ નથી થતો, તેમ આત્મજ્ઞાન, સ્વભાવથી જ જ્ઞાન હોવાથી કદી કોઈનાથી કોઈ પણ પ્રકારે તે બાધિત નથી થતું; ઉપરાંત વળી કર્મકાંક્ષી-કર્મના અનુષ્ઠાનનું વિધાન કરનારી શ્રુતિ પણ અપ્રમાણ્ય નથી થતી; કારણકે તે અનાદિ કાળથી ચાલતી આવેલી ઈદ્રિયોની પડેનાંની આભાવિક કુમાર્ગની પ્રવૃત્તિને, કર્મવિધિથી રેણશિક્ષિત, ઉત્તરોત્તર (ક્રમે ક્રમે) શાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિને ઉપજાવનારી બની (અંતમાં અંત કરણ-ગિત્તની શુદ્ધિ દ્વારા સાધકને) પ્રત્યગાત્માભિમુખ-અતરાતમા સન્નિપ્ત કરવાવાળી પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. માટે જો કે ઉપાયોનું મિથ્યાપણ છે, છતાં તેનાથી પ્રાપ્ત

યતા ઉપેયની-સાધની તો સત્યતા જ છે, માટે કર્મકાંડની વિધિ વિધેની શ્રુતિ પણ સત્ય જ છે. [જેમ યજ્ઞાદિ વિધિનું ઋતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓના પ્રસંગમાં એ વિધિઓની પ્રશંસા પૂરતાં ઇતિહાસ-પુરાણ આદિ પ્રસંગો આવે છે, તે વિધિશેષરૂપ અર્થવાદ છે, તેમની સત્યતા વિધિની સત્યતા કહેવા માટે જ છે, તેમ આ કર્મબોધક શ્રુતિઓ મિથ્યારૂપ છે, છતાં તેનાથી પ્રાપ્ત થનાર ઉપેય (સાધ્ય) સત્ય છે; માટે તેટલા પૂરતી જ એ કર્મબોધક શ્રુતિઓ સત્ય છે એમ કહ્યું છે, તેથી કર્મકાંડવિધેની શ્રુતિ, ઉપર સમજાવેલા વિધિશેષરૂપ અર્થવાદના પ્રમાણને અનુસરી સત્ય છે. સંસારના વ્યવહારમાં પણ આ પ્રમાણે છે. ઉન્નત (મોડા) પુરુષને તેમજ બાળકને દૂધ આદિ પાવા માટે કઢીએ છીએ કે, દૂધ વગેરે પી જઈશ, તો તારી ચોટથી (ચિખા) વધશે ! અહીં જે વાદી એમ કહે, કે આ આશયનું વર્ણન કરવાથી તો કર્મકાંડની શ્રુતિઓની પ્રમાણપરંપરા પ્રયોજનથી સિદ્ધ થાય, પણ સાક્ષાત્ (પ્રયોજનથી) પ્રામાણ્ય સિદ્ધ ન થાય; તો તેના ઉત્તરરૂપે કહેવામાં આવે છે, કે આત્મજ્ઞાન યતાં પહેલાં દેહાભિમાન નિમિત્તે જેવી રીતે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો સિદ્ધ છે, તેવા જ રીતે કર્મકાંડની શ્રુતિઓ, પ્રકારાંતર વિષયમાં (અગ્નિહોત્રાદિ વિધિમાં, અજ્ઞાનીની દશામાં, અજ્ઞાતની ગ્રાપક હોવાથી) સાક્ષાત્ પ્રમાણરૂપે સિદ્ધ છે. (સર્વ મનુષ્યો કાંઈ જાની નથી થઈ જતા, અજ્ઞાનીની સંખ્યા ઘણી હોય છે, તે સર્વ અજ્ઞાનીને દેહાદિ સંઘાતમાં આત્મશુદ્ધિ હોવાથી કૌંપણું અભિમાન હોય છે, તેથી તેને તો વિહિત, અવિહિત તથા નિષિદ્ધ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થવી સંભવે છે; આમ હોવાથી અગ્નિહોત્રાદિની વિધિ, (એવા અજ્ઞાનીઓને) અજ્ઞાત રહે, તેથી તે જણાવવા માટે આ કર્મકાંડની શ્રુતિઓ, સાક્ષાત્ પ્રમાણજૂત છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, એવો કહેવાનો ભાવાર્થ છે.)

તમે તો માનો છો, કે આત્મા પોતે જે કે ક્રિયા નથી કરતો, છતાં પણ કેવળ નજીક હોવાથી-રહેવાથી જ તે કર્મ કરે છે અને એ જ આત્માનું સુખ્ય કર્તૃત્વ કૌંપણું-છે. જેમ રાજ્ય પ્રત્યક્ષ યુદ્ધ નથી કરતો, પોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરે છે, છતાં રાજ્ય યુદ્ધ કરે છે એમ પ્રસિદ્ધ રીતે કહેવામાં આવે છે; તેમ જ જ્ય અથવા તો પરાજય પણ સંનિધિમાત્રથી એનો જ કહેવામાં આવે છે; તેવી જ રીતે સેનાપતિ પણ વાણીયો જ (આરા) કરે છે, છતાં તેવી જ રીતે સેનાપતિનો એ ક્રિયાના ફળની સાથે સંબંધ (જયપરાજય) જોડવામાં આવતો દેખાય છે; તે જ પ્રમાણે ઋત્વિકર્તૃ યજ્ઞકર્મ, યજ્ઞમાનનું કર્મ માનવામાં આવે છે, એ જ પ્રકારે શરીરાદિ સંઘાતનું કરેલું કર્મ આત્માએ કરેલું છે, એમ માની (ગણી) ચક્રાય; કારણકે એ કર્મનું ફળ આત્માને મળે છે; વળી લોહયુગ્મક પોતે સ્થિર રહે છે, એ-સ્વયં પોતે ક્રિયા કરતું નથી; છતાં તેનાથી લોહું જમણું કરે છે, તેથી લોહાને જમણું કરાવવાવાળું છે; માટે લોહયુગ્મક અક્રિય છતાં સુખ્ય કર્તૃત્વ, એ લોહયુગ્મકમાં જોડવામાં આવે છે, તેમ જ આત્મા સ્થિર, નિશ્ચળ, અક્રિય છતાં તેમાં સુખ્ય કર્તૃત્વ જોડાય છે,

આત્માનું મુખ્ય કર્તૃપણ માનવામાં આવે છે. તમે વાદીનું આ પ્રકારનું માનવું-કહેવું ખોટું છે; કારણકે એમ માનવાથી તો જે કરવાવાળો નથી, કર્તૃ નથી, તેને કારક માનવાનો પ્રસંગ આવે છે-ઉપરિચિત થાય છે.

જે તમે વાદી એમ કહો કે કારક તો અનેક પ્રકારનાં હોય છે, તો પણ તમારું કહેવું જરોજર-હિચિત નથી; કારણકે રાગાદિનું મુખ્ય કર્તૃત્વ પણ જોવામાં આવે છે; રાગ પોતે પણ પોતાની મેળે પોતાના શારીરિક વ્યાપારથી પણ યુદ્ધ કરે છે તથા યોદ્ધાઓ પામે યુદ્ધ કરાવીને અને એમને ધન આપીને જ્યપરાજ્યના ફળનો ભોક્તા બને છે; એ પ્રકારે રાગનું કર્તૃત્વ, મુખ્ય કર્તૃત્વ (સિદ્ધ) થાય છે; યજ્ઞમાન પણ તે જ પ્રમાણે પ્રધાન-મુખ્ય આદુતિ પોતે આપતો હોવાથી તથા દક્ષિણા (દાન) પણ પોતે કરતો હોવાથી તેને મુખ્ય કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી એમ સમજાય છે, કે વ્યાપાર-અર્થાત્ ક્રિયારહિત વસ્તુઓ-ને (માટે) આપણે કર્તૃત્વપણાનો જે ઉપચાર-આરાપ કરીએ છીએ, તે ગૌણ છે. જે રાગ અને યજ્ઞમાન આદિમાં એમના પોતાના વ્યાપારરૂપ કે એમની પોતાની ક્રિયારૂપ કર્તૃપણું જે ન પ્રાપ્ત થયું હોત, તો એના સંનિધિમાત્રથી પણ એમનું મુખ્ય કર્તૃપણું મानी શકાત; જેમ લોહને જમણું કરાવવામાં લોહચુંબકનું સંનિધિમાત્રથી મુખ્ય કર્તૃપણું માનવામાં આવે છે; તે જ પ્રમાણે, પરંતુ રાગ અને યજ્ઞમાનાદિના તો પોતપોતાનાં વ્યાપાર-ક્રિયા તે લોહચુંબકની પેઠે નથી ઉપસબ્ધ થતા એમ નથી, અર્થાત્ રાગ અને યજ્ઞમાનાદિના પોતપોતાનાં વ્યાપાર-ક્રિયા તો દેખાય છે, ઉપસબ્ધ થાય છે, માટે સંનિધિમાત્રથી જે રાગ અને યજ્ઞમાનાદિનું કર્તૃપણું છે, તે ગૌણ જ છે, એમ સિદ્ધ થવાથી તો રાગ-યજ્ઞમાનાદિના વ્યાપાર-ક્રિયાના ફળનો સંનિધિ પણ ગૌણ જ હોવો જોઈએ; કારણકે ગૌણ કર્તૃ દ્વારા મુખ્ય કાર્ય કરી શકાતું નથી, તેટલા માટે દેહાદિ સંધાતના વ્યાપાર વડે વ્યાપાર-ક્રિયા-રહિત આત્મા કર્તૃ-ભોક્તા થાય છે, એમ જે વાદી વડે કહેવામાં આવે છે, તે મિથ્યા છે. આત્માનું સર્વ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ જે દેખાય છે, તે આતિને લીધે દેખાય છે અને તે સર્વ સ્વપ્નમાં તથા માયામાં (જાજ્ઞગરના બેઠમાં) જેમ દેખાય છે, તેણે ખોટું-મિથ્યા છે, પરંતુ શરીરાદિમાં આત્મશુદ્ધિ-શરીર આદિને આત્મા સમજનારી અજ્ઞાન કે આતિની સંતતિનો વિચેદ-છેદન-સમૂળ નાશ, જે અવસ્થાઓમાં થઈ જાય છે, તે મુકુતિ અને સમાધિ અવસ્થાઓમાં તો આત્માના કર્તૃત્વ વગેરે અનર્થ નથી દેખાતા-નથી ઉપલબ્ધ થતા; માટે એ સિદ્ધ થાય છે કે આ સંસારરૂપ જમ, આતિરૂપ જાવનાના-મિથ્યા જ્ઞાનના-નિમિત્તવાળો છે; એટલે કે સંસારરૂપ જમ, આતિરૂપ જાવના અથવા તો મિથ્યાજ્ઞાનને લીધે જ છે, ચારત્રવિક રીતે તો તે નથી જ, એ કારણથી સમ્યગ્દર્શન-પથાર્થ જ્ઞાન કે પૂણું તત્ત્વજ્ઞાનથી જ એ સંસારની અત્યંત નિરૂપિત થઈ જાય છે.

આ અધ્યાયમાં આખા ગીતાસાંખ્યના અર્થનો ઉપસંહાર કરીને ફરી પણ વિશેષરૂપે છેવટે અહીં સાંખ્યના અર્થને દ્વં કરવા માટે સંક્ષેપથી

ઉપસંહાર કરીને હવે આ શ્લોકથી (આ ગીતા) શાસ્ત્રસંપ્રદાયનો વિધિ શ્રીભગવાન કહે છે :

इदं ते नातपस्काय नामक्ताय कदाचन ।

न चाशुभ्रूपवे वाच्यं न च मां योऽभ्यस्यति ॥ ૬૭ ॥

(તને કહેલું) આ-ગીતાશાસ્ત્ર, તારે તપરહિતને કદી કહેવું નહિ, અભક્તને કહેવું નહિ અને વળી યુદ્ધ-ગુરુસેવા ન કરનારને કહેવું નહિ અને જે મારી અસૂચા કરે છે તેને પણ કહેવું નહીં. (કહેવા યોગ્ય નથી.) ૬૭

ભાષ્યાર્થ : આ ગીતાશાસ્ત્ર તારા હિત માટે એટલે કે તારા સંસારનો ઉચ્છેદ-બચાવ કે જન્મમરણના ફેરાનો નાશ કરવા માટે કહ્યું છે; તે તારે તપરહિત મનુષ્યને કહેવું નહીં. ન વાચ્ય શબ્દનો સંબંધ ‘અનપરક’ ધર્માદિ શબ્દ સાથે લેવાનો છે. તપસ્વી હોય પણ જે અભક્ત એટલે ગુરુભક્તિ કે દેવભક્તિરહિત હોય, તેને પણ કોઈ પણ અવસ્થામાં આ શાસ્ત્ર ન કહેવું. ભક્ત અને તપસ્વી હોય છતાં જે આ ગીતાશાસ્ત્ર સાંભળવાની ઇચ્છા ન રાખતો હોય, તેને તેમ જ ગુરુની યુદ્ધ-સેવાવિનાનો હોય, તેને પણ ન કહેવું; વળી જે મને વાસુદેવને પ્રાકૃત મનુષ્ય સમજી મારામાં દોષદષ્ટિ કરે છે, મને ઈશ્વર ન સમજતાં મારામાં આત્મપ્રસંસાદિ દોષોનું અધારોપણ કરી મારા ઈશ્વરત્વ-ઈશ્વરપણાને સહન ન કરી શકતો હોય તે પણ અયોગ્ય છે; તેને પણ આ ગીતાશાસ્ત્ર કહેવું નહીં. આ ઉપરથી એમ સમજાવ્યું છે, કે ભગવાનમાં જે દોષદષ્ટિ કે ખતર કરેલો નથી, જે તપસ્વી છે, ભક્ત છે અને સેવાપરાયણ છે, તેને આ ગીતાશાસ્ત્ર કહેવું. અહીં ‘મેધાવિને તપસ્વિને વા’ એવું સ્મૃતિવચન છે; એ સ્મૃતિવચનમાં મેધાવી અને તપસ્વીનો વિકલ્પ વેદમાં આવે છે, તેથી એવો અર્થ લેવો, કે ગુરુ-સેવા અને ભક્તિયુક્ત જે તપસ્વી હોય, તે તેને અથવા તો ગુરુસેવા, ભક્તિ-યુક્ત અને તપસ્વી એવા ત્રણ ગુણયુક્ત મેધાવી-બુદ્ધિમાન હોય, તે તેને આ ગીતાશાસ્ત્ર કહેવું; પરંતુ સેવાભક્તિવિનાના તપસ્વીને અથવા તો બુદ્ધિમાનને આ શાસ્ત્ર કહેવું નહીં; તેમ જ વળી શ્રી ભગવાનમાં અસૂચા-દોષ-દષ્ટિ રાખવાવાળા હોય, તેને તો તે મર્કયુદ્ધમંજર હોય, તોપણ આ શાસ્ત્ર ન કહેવું; ગુરુસેવા અને ભક્તિપરાયણ મનુષ્યને જ આ ગીતાશાસ્ત્ર કહેવું, એવા આ ગીતાશાસ્ત્ર સંપ્રદાયનો વિધિ છે.

હવે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સંપ્રદાયપ્રરત્તિ કરનારને શું રજા થાય છે, તે કહે છે :

य इमं परमं गुप्तं मन्त्रस्तेष्वभिधास्यति ।

મત્તિ મયિ પરાં કૃત્વા મામેવંપ્યત્યમંશ્રયઃ ॥ ૬૮ ॥

આ પરમ ગુણ શાસ્ત્રને જે કોઈ મારા ભક્તોમાં કહેશે, તે મારા વિષે પરમ ભક્તિ કરીને મને જ પામશે, એમાં શંકા નથી. ૬૮

ભાષ્યાર્થ : જે મનુષ્ય આ પરમ કલ્યાણ, પુરુષાર્થનું નિરતિશય સાધન કે મોક્ષરૂપી ફળ આપવાવાળું, દેશવ અને અર્જુનના સંવાદરૂપ, આ અત્યંત ગુણ-ગુણ ગીતાશાસ્ત્ર ગ્રંથ, મારામાં ભક્તિ રાખવાવાળા ભક્તજનોને કહેશે, એટલે કે જે પ્રભાવે મેં તને આ ગીતાશાસ્ત્ર અર્થ સહિત જેમ સમજાવ્યું છે, તેમ સમજાવશે-એમના હૃદયમાં દસાવશે, તે નિઃસંદેહ મને પામશે. પાછળના શ્લોકમાં ભક્તિ શબ્દનો 'મઝ્કત'માં ઉદ્દેશ્ય કયો છે; છતાં અહીં ફરીથી 'ભક્તિ' શબ્દનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે, તે પરથી સમજાય છે-સ્પષ્ટ થાય છે, કે મનુષ્ય કેવળ ભગવાનની ભક્તિમાત્રથી જ શાસ્ત્રસંપ્રદાનને પાત્ર-યોગ્ય થાય છે. કેવી રીતે ભક્તોને કહેશે-ભક્તોના હૃદયમાં આ શાસ્ત્રાર્થ સ્થાપન કરશે, તે કહે છે મારામાં પરમ ભક્તિ કરીને એટલે કે આ ગીતાશાસ્ત્રનું દાન કરવાથી પરમ ગુરુભગવાનની હું સેવા કરું છું-મારાથી સેવા થાય છે, એમ સમજી જે મારા ભક્તોને આ શાસ્ત્ર કહેશે-એમના હૃદયમાં સ્થાપશે, તેને આ (શ્લોકના ઉત્તરાર્થમાં કહેલું) ફળ મળશે. આ ફળ એ છે કે એવી સેવા કરનાર મનુષ્ય, મને જ પામશે એટલે કે સુકૃત યર્ષ જગે, સર્વ ઉપાધિથી છુટી જશે, એમાં સંશય ન કરવો.

વળી,

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृतमः ।

મયિતા ન ચ મે તસ્માદન્યઃ પ્રિયત્તરો જીવિ ॥ ૬૯ ॥

તેના કરતાં મારું ઉત્તમોત્તમ પ્રિય કરનાર મનુષ્યોમાં કોઈ નથી, તેમ જ થવાનો પણ નથી; વળી તે મનુષ્યના કરતાં પૃથ્વી પર મને ખીજે કોઈ વધારે વહાલો થવાનો નથી. ૬૯

ભાષ્યાર્થ : આ ગીતાશાસ્ત્રની પરપરા ચનાવનારથી-ગીતાશાસ્ત્રનો સંપ્રદાય ચનાવનારથી મારું વધારે પ્રિય કરનાર મનુષ્યોમાં નથી, અર્થાત્ એ મારું અતિશય પ્રિય કરવાવાળો છે; વત્માન સમયમાં એનાથી વધારે પ્રિય કરવાવાળો ખીજે કોઈ નથી જ. (અતિશય પ્રિય) તથા ભવિષ્યમાં પણ એનાથી વધુ વહાલો આ જીવોકમાં (પૃથ્વી પર) ખીજે કોઈ થવાનો પણ નથી.

જે કોઈ,

अद्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ટઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥ ૭૦ ॥

અને જે આપણા જિવના આ ગીતાશાસ્ત્રના ધર્મયુક્ત સવાદનું અધ્યયન કરશે, તેનાથી હું જ્ઞાનયજ્ઞ વડે પૂજાયો છું, એવો મારો મત (નિશ્ચય) છે. ૭૦

ભાષ્યાર્થ : ધર્મને ઊજા વિનાનો અર્થાત્ ધર્મયુક્ત સંવાદરૂપે થયેલા આ ગીતાશાસ્ત્રના અંચનું જે અધ્યયન કરશે, અભ્યાસ કરશે, તેણે તે દ્વારા આ સર્વ ક્યું કહેવાશે (યશે) : વિધિયત્, જપયત્, ઉપાંશુ અને માનસ (દ્રવ્યયત્) તે વિધિયત્, મોટેથી ઉચ્ચાર કરી કરેલો વેદપાઠ; મંત્રજપ તે જપયત્; ઉચ્ચારણ વિના હોઠના આધન માત્રથી થતો જપ તે ઉપાંશુ; જપના અર્થરૂપ દેવતાના ધ્યાન વડે તે રૂપ મન ચર્ચ જપ તે માનસ.) એ ચાર પ્રકારના યજ્ઞોમાં જ્ઞાનયત્ માનસયત્ કહેવાય છે, માટે તે સર્વથી અડિયાતો છે. ભાવાર્થ આ છે કે, મારો આ ગીતાશાસ્ત્રના અંચનો અભ્યાસ કરનારે આ સર્વજ્ઞ જ્ઞાનયત્ વડે મારી પૂજા-મારું પૂજન કર્યા બરાબર થાય છે. ગીતાશાસ્ત્રના અધ્યયનની જ્ઞાનયત્ સાથે સમાનતા બતાવીને આ ગીતાશાસ્ત્રના અધ્યયનની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે; અથવા તો એમ સમજો કે આ હજીવિધિ છે, એટલે કે દેવતાદિ વિષયવાળા જ્ઞાનયત્ના હજી પ્રમાણે આ ગીતાઅધ્યયનનું હજી છે, એમ બતાવવા માટે (સ્તુતિ પર) છે. એ ગીતાશાસ્ત્રના અધ્યયનથી હું જ્ઞાનયત્થી પૂજાયેલો થાઉં છું, એવો મારો મત (નિશ્ચય) છે.

અને ગીતાશાસ્ત્ર સાંભળનારને આ હજી મને છે :

અદ્વાવાનનમ્વયથ ગૃણુયાદપિ યો નર :

સોઽપિ મુક્તઃ શુભાંલ્લોકાન્પ્રાપ્નુયાત્પુષ્પકર્મણામ્ ॥ ૭૧ ॥

અદ્વાવાળો અને અસૂધારહિત થઈને જે નર (આ ગીતાશાસ્ત્રને) કેવળ સાંભળે, તે પણ મુક્ત થઈને પુણ્યકર્મ કરનારાઓના (મરણ પછી પ્રાપ્ત થતા,) શુભ લોકને પામે-પામશે. ૭૧

ભાષ્યાર્થ : જે મનુષ્ય અદ્વાવાળો તથા દોષદષ્ટિ (અસૂધા) વિનાનો થઈ, આ ગીતાશાસ્ત્ર અંચ કેવળ સાંભળે જ, તો તે પણ પાપથી મુક્ત થઈ અગ્નિહોત્રાદિ ચેદકર્મ કરવાવાળાઓના શુભ (પુણ્ય) લોકને પામે છે. અહીં 'અપિ' શબ્દ દૈમુલ્ય ન્યાય બતાવે છે એટલે કે જે કેવળ ગીતાશાસ્ત્ર સાંભળનાર જ આ પુણ્યલોક પામે છે, તો પછી એ ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ જાણનાર તો એ સર્વ પામે, એમાં કહેવાનું જ શું છે? એ તો પામે જ પામે.

શાસ્ત્રનો અર્થ સિધ્ધે મદણ કર્યો કે નથી કર્યો, અર્થાત્ આ ગીતાશાસ્ત્રને : અર્થ અભ્યુત્પન્નતા મનમાં જિનયો કે નથી જિતયો, એ જાણી લેવાના દેનુથી શીકૃષ્ણભગવાન અભ્યુત્પન્નને પૂછે છે. જે તે સિધ્ધ (અભ્યુત્પન્ન)ના મનમાં ન જિનયો (ન સમજાયો) હોય, તો ફરીને બીજા ઉપાયથી હું તેને સમજાવીશ, એવો અહીં આ પૂજનાર (ધીમતવાન) નો અભિપ્રાય છે. અહીં શ્રીભગવાને આચાર્યને એવો ધર્મ બતાવ્યો છે, કે જે એક પ્રયત્ન કરવાથી સિધ્ધને જ્ઞાન ન થયું હોય, એવી ખાતરી થાય, તો બીજો પ્રયત્ન કરીને સિધ્ધને કૃતાર્થ કરવો, એ દર્શવ્ય છે-એ આચાર્યનો ધર્મ છે.

કચિદેતજ્ઞતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ।

કચિદજ્ઞાનસંમોહઃ પ્રનટસ્તે ધનંજય ॥ ૭૨ ॥

હે પાર્થ ! આ (મારું કહેલું) તેં એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળ્યું ? હે ધનંજય ! અજ્ઞાનથી ઊપજેલો તારો આ સંમોહ નાશ પામ્યો ? ૭૨

ભાષ્યાર્થ : હે પાર્થ ! મેં કહેલું આ (શાસ્ત્ર) તેં એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળ્યું ? સાંભળાને તેં તે બરાબર સાત્કથણે ચિત્તમાં ધારણ કર્યું (લક્ષ્યમાં રાખ્યું) છે ? (કે કાંઈ દશ સંદેહવિકલપ કરે છે અથવા તો પ્રમાદથી સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કર્યું છે ?) હે ધનંજય ! શું તારા અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા મોહનું સ્વાભાવિક અવિવેકાપણું કે ચિત્તની મૂઢતા, જેને માટે આ શાસ્ત્ર શ્રવણ કરવાનો અને મારે તને તે ઉપદેશ કરવાનો પરિશ્રમ લેવો પડ્યો છે, તે નાશ પામ્યો કે નહીં ?

અર્જુન ડવાચ । અશ્વૈને કહ્યું :

નયો મોહઃ સ્મૃતિર્લભ્યા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ! ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥ ૭૩ ॥

હે અચ્યુત ! આપની કૃપાથી મારો મોહ નષ્ટ થયો તથા મેં સ્મૃતિ મેળવી છે; હવે હું સંદેહવિનાનો થઈ બિલો રહ્યો છું; હું આપનું વચન કરીશ. ૭૩

ભાષ્યાર્થ : હે અચ્યુત ! સમસ્ત સંસારના અનર્થનું કારણ અને સમુદ્ર પેઠે તરી પાર ઊતરવા માટે કાણ, અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો મારો મોહ નાશ પામ્યો છે; અને આપની કૃપાનો આશ્રય લીધાથી-આપની કૃપાથી મેં આત્મતત્ત્વના વિષયવાળા સ્મૃતિ પણ મેળવી છે; તે એ સ્મૃતિ છે, કે જેના લાભથી સર્વ હૃદયપ્રતિષ્ઠિ(સંસારો)નો મોક્ષ (નાશ) થઈ જાય છે. આ મોહ-નાશ વિષેના થયેલા પ્રશ્નોત્તરથી નિશ્ચયપૂર્વક બતાવી દીધું છે, કે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા મોહનો નાશ અને આત્મતત્ત્વ વિષેની સ્મૃતિનો લાભ છે તે જ સર્વશક્તિના અર્થજ્ઞાનનું ફળ છે. એ જ પ્રમાણે શ્રુતિમાં, ‘આત્માને નહીં બાંધેલો હું શોક કરું છું.’ (જા. ઉ. ૭-૧-૩) એ વાક્યથી વિષયનો આરંભ કરી આત્મજ્ઞાનથી સર્વ પ્રતિષ્ઠિઓનો નાશ થાય છે, એમ કહ્યું છે. (જા. ઉ. ૬-૨૬-૨) હૃદયપ્રતિષ્ઠિ બેદાય છે, (મુ. ઉ. ૨-૨-૮), ત્યાં એકતાનો અનુભવ કરવાવાળાને શો મોહ અને શો શોક હોય ? (ઈ. ઉ. ૭) એવા પણ શ્રુતિના મંત્રવર્ણ છે. હવે હું સંસારરહિત થઈને આપની આજ્ઞામાં બિલો છું, હું આપનું કહ્યું કરીશ-આપનું વચન હું પાળીશ. આપની કૃપાથી હું કૃતાર્થ થઈ ગયો છું; હવે મારે (આપના કહેવાથી જુદું કે ખીલુ કાંઈ) કરવાનું નથી, એવો અશ્વૈનના પ્રત્યુત્તરનો ભાવાર્થ છે.

હવે શાસ્ત્રાર્થ પૂરો થયો. આ ગીતાશાસ્ત્રની કથાનો સંબંધ દેખાડવા માટે સંજય કહે છે :

સંજય ઉવાચ । મંજયે કલ્હુઃ

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश્રौषમद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ૭૪ ॥

આ પ્રમાણે વાસુદેવ-શ્રીકૃષ્ણના અને પાર્થ-અર્જુન મહાત્માના આ અદ્ભુત તથા રૂંવાટાં ઊભાં કરે, એવો સંવાદ મેં સાંભળ્યો. ૭૪ ભાષ્યાર્થઃ આ પ્રમાણે મેં આ ઉપર કહેલો અદ્ભુત અને રોમાંચ કરે-રૂંવાટાં ઊભાં કરે, એવો ભગવાન શ્રીવાસુદેવ અને મહાત્મા અર્જુનનો સંવાદ સાંભળ્યો હતો.

અને તે—આ સંવાદને—

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतઃ स्वयम् ॥ ૭૫ ॥

આ પરમ ગુહ્ય યોગને યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પોતે સાક્ષાત્ કહેતા હતા, તે મેં શ્રીવ્યાસની કૃપાથી (પ્રસાદથી) સાંભળ્યો છે. ૭૫

ભાષ્યાર્થઃ મેં ભગવાન વ્યાસજીની કૃપાથી, એમણે વ્યાસજીએ આપેલા દિવ્યચક્ષુ(બીજમપર્વમાં ધૃતરાષ્ટ્રને સંજયે આ પ્રમાણે જ કહ્યું છે)ના લાભથી આ પરમ ગુહ્ય સંવાદને-પરમ યોગને, સાંભળ્યો છે. આ સંવાદ યોગના અર્થરૂપ છે-એ સંવાદ યોગરૂપ જ છે, એટલું જ નહીં પણ આ ગીતારૂપ સંવાદ સમગ્ર યોગ જ છે. એ યોગરૂપ સંવાદ મેં યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે કહેતા હતા, તે મેં સાક્ષાત્ સાંભળેલ છે; આ સંવાદ મેં કાંઈ પરપરાથી સાંભળેલો નથી.

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहूर्मुहुः ॥ ૭૬ ॥

હે રાજન્ ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો આ અદ્ભુત અને પુણ્યરૂપ સંવાદ સંભારીમંભારીને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું. ૭૬

ભાષ્યાર્થઃ હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! કેશવનો અને અર્જુનનો આ પુણ્યરૂપ-પરમપવિત્ર, શ્રવણમાનથી પાપોનો નાશ કરવાવાળો અદ્ભુત સંવાદ વારંવાર યાદ કરી હું વારંવાર-પ્રતિદિને આનંદ પામું છું.

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ૭૭ ॥

અને શ્રીહરિનુ તે અતિ અદ્ભુત રૂપ સંભારીસંભારીને હે રાજા!

મને ખડું વિસ્મય થાય છે અને હું ફરીફરી હર્ષ પામું છું. ૭૭

ભાષ્યાર્થ : હે રાજા! શ્રીહરિના તે અત્યંત અદ્ભુત વિશ્વરૂપને વારંવાર
યાદ કરી મહાન (ભારે) આશ્ચર્ય થયા કરે છે અને તેથી મને વારંવાર
આનંદ થાય છે.

હવે વધુ શું (કહેવું)?

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીર્વિજયા ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ ૭૮ ॥

જ્યાં-જે પક્ષમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છે તથા જ્યાં-જે પક્ષમાં
ધનુર્ધર (ધનુષ્ય ધારણ કરનાર) અર્જુન છે, ત્યાં-તે પક્ષમાં શ્રી-રાજ્ય-
લક્ષ્મી, વિજય, વિભૂતિ અને નીતિ સર્વદા છે, એવો મારો નિશ્ચય છે. ૭૮

ભાષ્યાર્થ : સર્વયોગના અને એ યોગના ખીજ શ્રીકૃષ્ણથી જ ઉદ્ભવે
છે, માટે તે ભગવાન સર્વ યોગના હૃદય-યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છે, તથા જે પક્ષમાં
માઠીવ ધનુષ્યધારી પૃથાપુત્ર અર્જુન છે, તે પક્ષમાં એટલે પાડવોના પક્ષમાં જ
શ્રી, એ પક્ષમાં જ વિજય, એ પક્ષમાં વિભૂતિ એટલે એક પ્રકારની શ્રી કે લક્ષ્મીના
વિશેષ વિસ્તાર કે લક્ષ્મીનું વિસ્તૃત અર્થ, અને એ પક્ષમાં નય-અચળનીતિ
છે, એવો મારો મત (નિશ્ચય) છે.

ઇતિ શ્રીમત્પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય ગોવિંદલગવાનના પૂજ્યપાદ શિષ્ય

શ્રીમત રાધરાચાર્યલગવાનકૃત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાભાષ્યનો

મોક્ષસંન્યાસયોગ નામનો અઠારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

‘સસ્તુ’ સાહિત્ય એટલે ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય’

ઘરમાં વસાવવા જેવા ગ્રંથો

કિંમત

ઉપદેશસારસંગ્રહ-મહાત્મા તિરુવલ્લુવરનો વેદ તુલ્ય બોધ ...	૧-૮
આખ્યાનમાળા-ભાગ (૧)-બોધક ૧૬ આખ્યાનો ...	૩-૦
સ્વામી રામતીથ (૧)-એમના સદુપદેશ, આખ્યાનો ૪. ...	૩-૦
,, ,, ચરિત્ર-વિસ્તૃત ચરિત્ર તથા વેદાંતના ઉપદેશો	૩-૮
વિવેકાનંદ-ભક્તિયોગ-સ્વામીશ્રીના ઉપદેશો	૨-૦
તુકારામગાથા-અંથ ૧લો-} ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યપ્રેરક }	૬-૦
,, ,, ૨જો-} અભંગોનું સરળ ભાષાંતર }	
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-ભાગ ૨જો-૭૦ ટૂંકાં ચરિત્રો ...	૩-૦
આદર્શ દષ્ટાંતમાળા-ભાગ ૧લો-બોધક ૪૨૪ ટૂંકાં દષ્ટાંતો ...	૨-૮
,, ,, ૨જો-,, ૪૬૫ ,, ,,	૨-૮
ચૈતન્યમહાપ્રભુ-ત્રણ ગ્રંથો, વિસ્તૃત ચરિત્ર (સચિત્ર) ...	૮-૦
સંત તુકારામ-મહારાષ્ટ્રના શ્રુતસિદ્ધ મંત્રનું ચરિત્ર	૩-૦
સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદ ને શિવાનંદનાં ચરિત્રો	૧-૬
ભક્તચરિત્ર-ભક્તમાળમાં નહિ આવેલાં ચરિત્રો	૨-૮
દૂંદી વાર્તાઓ-અંથ ૧લો-સામાજિક નિદોષ ૬૬ વાર્તાઓ ...	૨-૮
,, ,, ૬ઠ્ઠો-સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાર્તાઓ...	૨-૮
ભારતની દેવીઓ-અંથ ૧લો-પ્રાચીનયુગની ૧૩૩ સતીઓ...	૩-૦
,, ,, ૨જો-મધ્યયુગનાં ૨૪૬ અંતિમ ચરિત્રો	૩-૦
,, ,, ૩જો-મધ્યયુગનાં ને અર્વાચીન ૧૬૬ ચરિત્રો	૩-૦
પ્રીતમદાસની વાણી-મળ્લો, ધોળ, હાપા, કણ્કા, મહિના ૪.	૩-૦
મુખોદધિપુષ્પવાટિકા-(ગુલિસ્તા)-મહાત્મા શેખ સાદીકૃત ...	૫-૦
શુભસંમદ-ભાગ ૨જો-દવાઓ ને જરૂરી માહિતી, ૧૪૮ લેખો	૩-૦
,, ,, ૯મો-,, ,, ,, ૧૬૫ ,,	૩-૦

સાચું સ્વર્ગ-ભક્તિ ને જ્ઞાન વિષયક સાદી વાતો	૨-૦
સ્વર્ગની કૂંચી-સદ્વર્તન રાખતાં શીખવનારો બોધ...	...	૨-૦
સ્વર્ગની સીડી-મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવાનાં ૧૨ પગથિયાં	...	૨-૦
સ્વર્ગલુ વિમાન-ભક્તિના મહિમાના ઉરપ દાખલા	...	૨-૦
સ્વર્ગનો આનંદ-ભક્તિ ને તેના પ્રકારોની સમજ...	...	૨-૦
સ્વર્ગનો ખગ્ગનો-ભક્તિમાર્ગ સમજાવતું પુસ્તક	૨-૦
સ્વર્ગનો પ્રકાશ-જ્ઞાન અને પરમાર્થની વાતો	૨-૦

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યના ગ્રંથો

મોહમુદ્ગર ને બીજાં દશ રત્નો-સરળ અર્થ સાથે...	...	૧-૦
શતશ્લોકી ને બીજાં ચાર રત્નો-સરળ અર્થ સાથે...	...	૦-૧૨
સ્તોત્રસંગ્રહ-ભક્તિ ને વેદાંત-સ્તોત્રો અર્થ સાથે	...	૦-૧૦
સર્વવેદાંત-સિદ્ધાંત-સારસંગ્રહ-સરળ ભાષાતર સાથે	...	૧-૪
વિવેકચૂડામણિ-સરળ અનુવાદ સાથે	૦-૧૨
મહાવાક્ય-રત્નાવલિ-૧૦૮ ઉપનિષદોના સારરૂપ સંગ્રહ	...	૦-૧૨
વિદુરનીતિ-સરળ અનુવાદ સાથે	૧-૦
આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી-સ્વામી સ્વયં ન્યૈતિતીર્થ	...	૧-૪
અવધૂત ગીતા-મુધારાવધારા સાથે રજી આવૃત્તિ	...	૧-૪
અષ્ટાવક ગીતા-મૂળ સાથે સરળ ભાષાતર	૦-૮
ગીતા-પુરુષાર્થબોધિની-એ ગ્રંથમા, મૂળ શ્લોકો, પદ્યકેદ,
અર્થ અને પડિત સાતવલેકરજીની વિસ્તૃત ટીકા સાથે	...	૧૦-૮
જ્ઞાનસત્ર ગીતા-મૂળ શ્લોકો (ગુજરાતી લિપિમાં)	...	૧-૪
મોક્ષમાળા-શ્રીમદ્ રાજ્યકૃત	૧-૪
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ-ભાગ રબ્બે-ઉપદેશો તથા કથાપ્રસંગો	...	૨-૦
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય-સદુપદેશ, બળનો ધ. સાથે	...	૧-૦
વિચારસાગર-શ્રીનિશ્વજીદાસજીવ વેદાંતનો મહાન ગ્રંથ	...	૩-૦
સૂર્યકાંત-મુમુક્ષુઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી ગ્રંથ	૨-૦
બાળસંદ્બોધ- " વાર્તાઓ રૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ	...	૦-૮
બોખાહરણ-મહાકવિ ત્રેમાનંદકૃત મોટા અક્ષરોમાં	...	૦-૮
નળાખ્યાન-મહાકવિ ત્રેમાનંદકૃત મોટા અક્ષરોમાં	...	૧-૦

- શ્રી રમણ મહર્ષિ-(ચરિત્ર) સુધારાવધારા સાથે ૨૭ આવૃત્તિ
 શ્રીશારદામણિદેવી-(ચરિત્ર) લે. આનંદચૈતન્ય
 આમરચના-(સચિત્ર) શ્રી. રવિશંકર મહારાજ
 ગીતાપોથી-ભગવદ્ગીતાની ખાળપોથી-કર્મચોગના ૧૨૫ શ્લોકો
 ગીતાસંકલન-સંપાદક : શ્રી રમણ મહર્ષિ :
 નારદનાં ભક્તિસૂત્રો-મૂળ સૂત્રો, અર્થ તથા વિવેચન સાથે ...
 વિચારસૂર્યોદય-(આવૃત્તિ ૨૭) લે. સ્વામીશ્રી માધવતીર્થજી ...
 નીતિશતક-(શ્રી ભર્તૃહરિકૃત) સરળ અનુવાદ સાથે ...
 વૈરાગ્યશતક-(શ્રી ભર્તૃહરિકૃત) સરળ અનુવાદ સાથે ...
 પ્રેમપંથ યોજન ૧૬-] (ગાધીજીના પોતાના શબ્દોમાં) ...
 ” ” ૨૯-] સંપાદક : શ્રી વાલજી ગો. દેસાઈ
 સત્ગ્રાંથ એણિક અને દેવી નંદા-જૈન સંસ્કૃતિની બે નાટિકાઓ
 -સુદામાચરિત્ર-(કાવ્ય) મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત

બીજાં વધુ પુસ્તકોની વિગત માટે લખો :

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

૬ મદ્ર ખાસે. પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૦, અમદાવાદ અને
 દાલબાદેવી રોક, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજા માળે, સુબર્ષ-૨